

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Σταμάτιος Λιαδάκης

Η βιομηχανία και το εργατικό κίνημα
στον Πειραιά του Μεσοπολέμου

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Αθήνα 2014

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	9
Μέρος πρώτο. Αδρογραφία της πειραϊκής βιομηχανίας κατά τον Μεσοπόλεμο	25
Κεφάλαιο 1. Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας του Μεσοπολέμου	27
1.1 Η μορφή της βιομηχανίας.....	27
1.2 Βιομηχανική παραγωγή και απασχόληση	34
1.2.1 Η βιομηχανική ανάπτυξη.....	34
1.2.2 Η ανάπτυξη των βιομηχανικών κλάδων.....	39
1.2.3 Οι παραγωγικοί συντελεστές της βιομηχανίας.....	42
1.3 Βιομηχανία, τραπεζική πίστη και χρηματοδότηση	47
1.4 Κράτος και βιομηχανία: το δασμολόγιο και η φορολογία	52
Κεφάλαιο 2. Ο Πειραιάς	54
2.1 Η ανάπτυξη της πόλης και οι συνθήκες ζωής	54
2.2 Το λιμάνι.....	59
2.3 Η βιομηχανία του Πειραιά μέχρι τον Μεσοπόλεμο	61
2.4 Η βιομηχανία του Πειραιά κατά τον Μεσοπόλεμο	63
Κεφάλαιο 3. Χημική βιομηχανία	74
3.1 Ανώνυμη Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ)	74
3.1.1 Η περίοδος 1918-1928.....	80
3.1.2 Η ΑΕΕΧΠΛ στην οικονομική κρίση 1929-1932	84
3.1.3 Η ΑΕΕΧΠΛ στα χρόνια 1933-1940	88
3.2 Χρωματοουργεία Πειραιώς (ΧΡΩ.ΠΕΙ.).....	92
3.3 Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «ο ΑΙΟΛΟΣ».....	99
3.4 Συμπερασματικά.....	102
Κεφάλαιο 4. Βιομηχανία τροφίμων και συναφών	104
4.1 Βιομηχανίες επεξεργασίας ελαίων: «ΕΛΑΪΣ» και «Παλλάς Αθηνά»	104
4.1.1 «ΕΛΑΪΣ»	104
4.1.1.1 Η ετερόρρυθμη εταιρεία 1920-1932.....	104
4.1.1.2 «ΕΛΑΪΣ Α.Ε.»	107
4.1.2 «Παλλάς Αθηνά».....	111
4.2 Οινοποιία-Ποτοποιία	114
4.3 Άλλες βιομηχανίες τροφίμων: «Ευρώτας», «ΑΒΕΖΑΠ» και «Ήλιος».....	120
Κεφάλαιο 5. Κλωστοϋφαντουργία	129

5.1 Οι εταιρίες Αφοί Ρετσίνα, Πρωτοπαππός, Καρέλλας, Πειραιϊκή-Πατραϊκή, Κωστόπουλος και Μανούσος	129
Κεφάλαιο 6. Καπνοβιομηχανία.....	140
6.1 Οι καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου, Φούκα και Κεράνη.....	140
Κεφάλαιο 7. Άλλες μεγάλες βιομηχανίες στον Πειραιά	146
7.1 Ανώνυμη Γενική Εταιρία Τσιμέντων «Ηρακλής»	146
7.2 Μηχανουργεία Βασιλειάδη, Κούππα και Αντωνέλλου	150
Συμπεράσματα	156
Μέρος δεύτερο. Το ελληνικό εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο (1918-1940).....	160
Κεφάλαιο 8. Οι απαρχές του συνδικαλιστικού κινήματος.....	161
8.1 Οι πρώτες απεργίες στον Πειραιά	161
8.2 Η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος.....	162
8.3 Οι αντισύνδεσμοι.....	163
8.4 Το σωματεία στον Πειραιά.....	164
Κεφάλαιο 9. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1918-1925).....	166
9.1 Τα ιδρυτικά συνέδρια της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ.....	168
9.2 Η πορεία των τριών οργανισμών μέχρι την απεργία του 1923	174
9.2.1 Η πολιτική κατεύθυνση της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ	174
9.2.2 Η θέση περί της «μακράς νομίμου υπάρξεως».....	178
9.3 Η απεργία του Αυγούστου 1923 στο Πασαλιμάνι και οι συνέπειές της	180
9.3.1 Η απεργία.....	182
9.3.2 Οι συνέπειες της απεργίας για τα σωματεία και το ΕΚΠ.....	185
9.3.3 Οι συνέπειες της απεργίας για το ΣΕΚΕ(Κ).....	189
Κεφάλαιο 10. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1926-1929).....	193
10.1 Τερματισμός των οργανικών σχέσεων ΓΣΕΕ-ΚΚΕ και αλλαγή διοίκησης	193
10.2 Το ΕΚΠ προπομπός των εξελίξεων στη ΓΣΕΕ	196
10.3 Το Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ.....	199
10.4 Ο Πειραιάς «σηκώνει την αντιπολιτευτική σημαία εναντίον της διοίκησης του κόμματος».....	201
10.5 Η δύναμη της Τοπικής Επιτροπής (ΤΕ) Πειραιά του ΚΚΕ στα 1927-1928	207
10.6 Η διάσπαση στο ΕΚΠ προμήνυε την επερχόμενη διάσπαση της ΓΣΕΕ	210

10.7 Οι συνέπειες του Δ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ στο εργατικό κίνημα του Πειραιά	219
Κεφάλαιο 11. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1930-1936).....	226
11.1 Η νέα διάσπαση στη ΓΣΕΕ.....	226
11.2 Η τελευταία εσωκομματική κρίση του ΚΚΕ και η «έκκληση» της Διεθνούς	228
11.3 Η υποχώρηση των εργατικών αγώνων (1929-1931).....	233
11.4 Η ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών αγώνων (1932-1936).....	237
11.5 Από τους «σοσιαλφασίστες» στους «συναδέλφους»	241
11.6 Η επιρροή του Λαϊκού Μετώπου στον Πειραιά.....	249
11.7 Η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ.....	254
Κεφάλαιο 12. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1936-1940).....	260
12.1 Η ΓΣΕΕ στα χρόνια 1936-1940.....	260
12.2 Το ΕΚΠ στα χρόνια 1936-1940.....	266
12.3 Μετάλλαξη στελεχών του εργατικού κινήματος.....	271
Συμπεράσματα	276
Μέρος τρίτο. Σωματεία και Ομοσπονδίες στον Πειραιά.....	282
Κεφάλαιο 13. Υφαντουργοί	283
13.1 Η ίδρυση του σωματείου, το εργατικό δυναμικό και οι αμοιβές	283
13.2 Το κίνημα των υφαντουργών έως την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης.....	289
13.3 Το κίνημα των υφαντουργών κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης.....	296
13.4 Το κίνημα των υφαντουργών μετά την οικονομική κρίση (1933-1936)....	300
13.4.1 Η μεγάλη απεργία στο εργοστάσιο Ρετσίνα τον Ιούλιο του 1933.....	302
13.4.2 Οι επιπτώσεις της απεργίας στο σωματείο των κλωστοϋφαντουργών....	305
13.4.3 Οι κινητοποιήσεις των υφαντουργών κατά τους πρώτους μήνες του 1936	306
Κεφάλαιο 14. Οι καπνεργάτες	308
14.1 Η συνδικαλιστική κίνηση των καπνεργατών και η ίδρυση δύο σωματείων	308
14.2 Η περίοδος 1927-1929: απεργίες και καπνεργατική διαμαρτυρία	312
14.3 Οι καπνεργάτες κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης: αδράνεια και ύφεση των αγώνων	316
14.4 Η πορεία των ετών 1932-1934: εκλογικές ανατροπές και απεργίες	319

14.4.1 Η απεργία στο καπνεργοστάσιο Γκλαίν	319
14.4.2 Οι σχέσεις του σωματίου με την ΕΓΣΕΕ και το ΕΕΚΠ μετά την απεργία	320
14.5 Οι καπνεργάτες στα χρόνια 1934-1935	323
14.5.1 Αλλαγή διοίκησης και νέα κατεύθυνση: η απεργία του Ιουνίου 1934....	323
14.5.2 Τα τρία σημαντικά χαρακτηριστικά που αναδείχθηκαν στην απεργία ...	326
14.6 Οι πρώτοι μήνες του 1936: η πορεία μέχρι τη δικτατορία και η ενοποίηση	327
14.7 Η περίοδος της 4 ^{ης} Αυγούστου	333
Κεφάλαιο 15. Εργάτες Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων	335
15.1 «Από τη ζωή στα Λιπάσματα»	336
15.2 Απεργίες και εργατική διαμαρτυρία στα Λιπάσματα, 1919-1928.....	340
15.3 Η απεργία του 1929 και η σημασία της.....	343
15.4 Οι εργάτες Λιπασμάτων κατά τα έτη 1932-1936.....	352
15.5 Η περίοδος Μεταξά	358
Κεφάλαιο 16. Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία (ΠΝΟ)	359
16.1 Η ίδρυση της ομοσπονδίας και των σωματείων	359
16.2 Πολιτική κατεύθυνση (1920-1924) και η απεργία του Αυγούστου 1923 ..	362
16.2.1. Οι σχέσεις της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ κατά τα πρώτα χρόνια δράσης της ομοσπονδίας	362
16.2.2 Το Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ φανερώνει τις εσωτερικές της διαιρέσεις.....	365
16.2.3 Οι ναυτεργάτες στην απεργία του Αυγούστου 1923	369
16.2.4 Το μεταπεργιακό ναυτεργατικό κίνημα.....	373
16.2.5 Το Ε' Συνέδριο της ΠΝΟ	377
16.2.6 Η μεγάλη αντιπαράθεση της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ και το ΚΚΕ.....	379
16.3 Οι ναυτεργατικές οργανώσεις κατά τα έτη 1925-1929	383
16.3.1 Το 7 ^ο Συνέδριο της ΠΝΟ.....	383
16.3.2 Οι επιπτώσεις του Συνεδρίου και της δικτατορίας του Πάγκαλου.....	385
16.3.3 Η Ένωση Θερμαστών μετά την πτώση της δικτατορίας Πάγκαλου	388
16.3.4 Η αυτοδιάλυση της Ομοσπονδίας	392
16.4 Η επίδραση της διάσπασης της ΓΣΕΕ στις ναυτεργατικές οργανώσεις.....	394
16.4.1 Η ίδρυση της Ναυτεργατικής Ένωσης Πειραιά (ΝΕΠ)	394
16.4.2 Η απεργία του 1928 και η στάση της ΠΕΜΕΝ και της Ένωσης Θερμαστών	396

16.4.3 Οι σχέσεις των ναυτεργατικών ενώσεων με τις κομμουνιστικές οργανώσεις	398
16.4.4 Το 9 ^ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας και η νέα διάσπαση	401
16.4.5 Η απεργία του 1930 και η ρήξη στις σχέσεις της ΠΕΜΕΝ και της ΝΕΠ	404
16.5 Η αντιπαράθεση σε συνθήκες οικονομικής κρίσης.....	408
16.5.1 Η αποχώρηση της ΠΝΟ από το Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Οι δύο «ιστορικές αναδρομές».....	408
16.5.2 Το 10 ^ο Συνέδριο της Π.Ν.Ο.....	410
16.5.3 Η στροφή της ΝΕΠ προς τους άνεργους και η πορεία στην Αθήνα	411
16.6 Άνοδος του ναυτεργατικού κινήματος μετά το ξεπέραςμα της οικονομικής κρίσης	413
16.6.1 Τα δύο ναυτεργατικά συνέδρια του Ιανουαρίου 1933	413
16.6.2 Η βραχύβια συμμαχία της ΠΕΜΕΝ με τη ΝΕΕ	414
16.7 Λαϊκό Μέτωπο και ναυτεργατικές οργανώσεις.....	419
16.8 Οι ναυτεργατικές οργανώσεις κατά την περίοδο της 4 ^{ης} Αυγούστου	426
16.8.1. Η κατάσταση στις συντηρητικές και σοσιαλιστικές οργανώσεις.....	426
16.8.2. Η ΝΕΕ στα χρόνια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου.....	429
Κεφάλαιο 17. Πανελλήνια Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών (ΠΟΣ).....	430
17.1 Οι οργανισμοί των σιδηροδρομικών και η ίδρυση της Ομοσπονδίας.....	430
17.2 Η πολιτική κατεύθυνση της Ομοσπονδίας και των οργανώσεών της	434
17.3 Η απεργία του Μαρτίου 1925.....	436
17.4 Το Γ' Συνέδριο της ΠΟΣ.....	439
17.5 Το Δ' Συνέδριο της ΠΟΣ.....	443
17.6 Το σιδηροδρομικό κίνημα μετά την ίδρυση της ενωτικής ΓΣΕΕ.....	447
17.6.1 Οι «αχρωμάτιστοι»	447
17.6.2 Οι επιπτώσεις της διάσπασης του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ	451
17.6.3 Το Ε' Συνέδριο της ΠΟΣ.....	454
17.6.4 Οι περικοπές των αποδοχών κατά 6% και του 13 ^{ου} μισθού	455
17.7 Το Λαϊκό Μέτωπο και οι σιδηροδρομικοί	459
17.8 Η περίοδος της 4 ^{ης} Αυγούστου	462
Συμπεράσματα	464
Επίλογος.....	471
Παράρτημα.....	474

Ευρετήριο πινάκων.....	476
Ευρετήριο διαγραμμάτων.....	479
Ευρετήριο εικόνων.....	479
Πηγές-Αρχειακό υλικό.....	480
Τύπος-εφημερίδες.....	489
Τύπος-περιοδικά.....	489
Δημοσιεύματα οργανισμών.....	489
Βιβλιογραφία.....	491

Εισαγωγή

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να σκιαγραφήσουμε τη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένες πτυχές της τις οποίες θεωρήσαμε ως τις πιο καταλυτικές για τη διαμόρφωση του βιομηχανικού χάρτη της πόλης. Η επιλογή του Πειραιά ως υπόδειγμα για την ανάδειξη της βιομηχανικής ανάπτυξης έγινε λαμβάνοντας υπόψη ότι αποτελούσε το βιομηχανικό κέντρο της χώρας, στο οποίο αναπτύχθηκαν οι σημαντικότεροι βιομηχανικοί κλάδοι. Μέσα σε αυτούς τους κλάδους συμπεριλήφθηκαν όλα εκείνα τα στοιχεία που χαρακτήρισαν τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας: η συνύπαρξη πολλών μικρών βιομηχανικών μονάδων με τις πολύ μεγάλες βιομηχανίες, το συγκεντρωμένο εργατικό δυναμικό που τις τροφοδοτούσε, καθώς και η ύπαρξη του λιμανιού ευνοούσε τη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης.

Η παραδοσιακή επιμονή στην αναζήτηση της βιομηχανικής συγκρότησης μέσα από τους δύο δυναμικότερους κλάδους καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών προϊόντων, την υφαντουργία και τις μηχανολογικές βιομηχανίες, αν και παρουσιάζει την τάση που διαμορφώνεται στη βιομηχανική ανάπτυξη μίας χώρας, δεν αρκεί για την ανάδειξή της σε επίπεδο πόλης. Στον μεσοπολεμικό Πειραιά αναπτύχθηκαν μία σειρά κλάδοι καταναλωτικών προϊόντων, όπως η βιομηχανία τροφίμων και η καπνοβιομηχανία, οι οποίοι δεν ανήκαν στην κλωστοϋφαντουργία αλλά συγκέντρωσαν μεγάλο μέρος τόσο του εργατικού δυναμικού της πόλης, όσο και του επενδυσμένου κεφαλαίου. Επίσης, το σημαντικότερο, μάλλον, εργοστάσιο του Πειραιά, η «Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» (ΑΕΕΧΠΛ) ανήκε στη χημική βιομηχανία και, ως εκ τούτου, η μελέτη αυτού του κλάδου ήταν εξαιρετικά σημαντική για την ανάδειξη της βιομηχανικής συγκρότησης της πόλης. Από τον κάθε κλάδο επιλέχθηκαν ορισμένες βιομηχανίες, τις οποίες θεωρήσαμε ως πιο αντιπροσωπευτικές των υπολοίπων, λαμβάνοντας υπόψη μας τόσο το ενεργητικό και τα κέρδη τους, όσο και το εύρος των διαθέσιμων στοιχείων. Στη μεσοπολεμική βιομηχανία της Ελλάδας, αλλά και του Πειραιά, αναπτύχθηκε ένα πολύ μεγάλο πλήθος μικρών και πολύ μικρών επιχειρήσεων οι οποίες ανταγωνίζονταν τις μεγάλες εξαιτίας του χαμηλού κόστους της παραγωγής τους και των υψηλών τιμών που απολάμβαναν τα προϊόντα τους λόγω του δασμολογίου. Ωστόσο, η ανάδειξη της οικονομικής τους απόδοσης δεν ήταν εφικτή στην παρούσα εργασία, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης επαρκών στοιχείων για αυτές.

Οι διαφοροποιήσεις σχετικά με το μέγεθος των ηγέτιδων βιομηχανιών των κλάδων (λαμβάνοντας υπόψη μας το μετοχικό τους κεφάλαιο και το ενεργητικό) μας οδήγησε στην αναζήτηση των αιτιών ανάπτυξης ή παρακμής πολλών εξ αυτών. Η πρώτη εστίαση που επιχειρήθηκε ήταν η πορεία των ακαθάριστων και των καθαρών κερδών, ως δείκτης της οικονομικής τους βιωσιμότητας. Από μόνη της, όμως, μία τέτοια προσέγγιση δεν θα μπορούσε να αναδείξει τις αιτίες για τις οποίες αναπτύχθηκε ο ένας και όχι ο άλλος κλάδος, αλλά και την ανάπτυξη των εταιριών στο εσωτερικό, πλέον, του κάθε κλάδου. Η μορφή της ελληνικής βιομηχανίας έστρεψε την προσοχή μας στην αναλογία μεταξύ ιδίων και πιστωτικών κεφαλαίων (τραπεζικών και ιδιωτικών) των βιομηχανιών. Αυτός ο παράγοντας είναι ιδιαίτερα κρίσιμος σε ό,τι αφορά τόσο τη μακροχρόνια βιωσιμότητα των βιομηχανιών, όσο και την ανάπτυξή τους μέσω της εισαγωγής και εφαρμογής νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία.

Οι ηγέτιδες εταιρίες των βιομηχανικών κλάδων διατηρούσαν υψηλή αναλογία πιστωτικών:ιδίων κεφαλαίων (σε κάποιες περιπτώσεις προσέγγιζαν την αναλογία 3:1), γεγονός που μας οδηγεί σε ορισμένα συμπεράσματα. Πρώτον, η λειτουργία πολλών εξ αυτών εξαρτιόνταν άμεσα από τις πιστώσεις σε τέτοιο βαθμό ώστε, εάν για κάποιο λόγο οι πιστωτές αξίωναν την άμεση εξόφληση των δανείων, να είναι εξαιρετικά αμφίβολη η δυνατότητα οικονομικής ανταπόκρισης των εν λόγω βιομηχανιών. Δεύτερον, οι βιομηχανίες οι οποίες είχαν αξιοποιήσει αποδοτικά μεγάλο όγκο πιστωτικών κεφαλαίων είχαν τη δυνατότητα να αντέξουν την πίεση από την έλλειψη ρευστότητας κατά τη διάρκεια των ετών της οικονομικής κρίσης, η οποία προκάλεσε τον αφανισμό ή τη συρρίκνωση πολλών μικρότερων βιομηχανικών μονάδων.

Επίσης, για την ανάδειξη της δυναμικής των εταιριών δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην επέκταση και ανανέωση του εξοπλισμού τους. Οι κρατήσεις για τις αποσβέσεις και η κατ' έτος αξία των οικοδομικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων αποτέλεσαν σημαντικό στοιχείο της προβληματικής μας σχετικά με την οικονομική απόδοση των εταιριών. Επιπλέον, οι δημοσιεύσεις στον οικονομικό Τύπο σχετικά με την αγορά μηχανημάτων αποτέλεσε τη δεύτερη πηγή μας σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα. Η επέκταση των βιομηχανιών, κυρίως στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, ήταν τέτοια που επέτρεψε τη σύνδεσή της με την ανάπτυξη των βιομηχανιών αμέσως μετά την σταδιακή εξάλειψη των συνεπειών της οικονομικής κρίσης,

λαμβάνοντας υπόψη και τον όγκο των πιστωτικών κεφαλαίων στα οποία στηρίχθηκαν οι όποιες επενδύσεις. Τέλος, ανά περίπτωση μελετήθηκαν και επιμέρους στοιχεία, όπως οι σχέσεις της ΑΕΕΧΠΑ με την ΕΤΕ και το Κράτος ή το τραστ των τσιμεντοβιομηχανιών.

Στη μελέτη της βιομηχανίας της χώρας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένους παράγοντες οι οποίοι θεωρήθηκαν εξόχως κρίσιμοι για τη μορφή και τη δυναμική της. Η συνύπαρξη πολλών μικρών επιχειρήσεων σήμαινε τον κατακερματισμό των κεφαλαίων σε πάρα πολλές αναποτελεσματικές επιχειρήσεις, αλλά και την όξυνση του ανταγωνισμού από τη μεριά τους προς τις ηγέτιδες βιομηχανίες της χώρας εξαιτίας του χαμηλού κόστους και της χαμηλής ποιότητας παραγωγής. Αυτή η δυνατότητα τούς δόθηκε από την ύπαρξη ενός δασμολογίου χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο, συνέπεια του οποίου ήταν η επίτευξη υψηλών τιμών για τα ελληνικά προϊόντα και η επίτευξη υψηλών κερδών από τις μικρές και χωρίς επαρκή μηχανολογικό εξοπλισμό επιχειρήσεις οι οποίες λειτουργούσαν με χαμηλό κόστος. Για αυτό το λόγο μελετήθηκαν ξεχωριστά ορισμένες βασικές πτυχές του δασμολογίου.

Η διαμόρφωση αυτών των συνθηκών κατηύθυνε τα ερωτήματα της έρευνας στην αναζήτηση των παραγόντων που μεγέθυναν ορισμένες βιομηχανίες και συρρίκνωσαν ορισμένες άλλες. Η βασική τομή τοποθετείται στην περίοδο 1929-1932. Το ενδιαφέρον βρίσκεται στην αναζήτηση των επιπτώσεων της κρίσης στη διαμόρφωση τόσο της μορφής της βιομηχανίας τη δεκαετία του 1930 (μικρές-μεγάλες μονάδες), όσο και στην ενδεχόμενη μεταβολή της σπουδαιότητας των βιομηχανικών κλάδων στο σύνολό τους, στη μεταβολή δηλαδή της συμμετοχής κλάδων στο βιομηχανικό εισόδημα. Η αναζήτηση στράφηκε προς δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορούσε τον όγκο της βιομηχανικής παραγωγής και η δεύτερη στην αξία της. Ο δείκτης του όγκου της βιομηχανικής παραγωγής είναι σημαντικός, επειδή παρουσιάζει την εντατικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της παραγωγικότητας εργασίας) αλλά και το σύνολο της προσφοράς. Από την άλλη πλευρά, αυτός ο δείκτης, ο οποίος χρησιμοποιούνταν κατά κόρον από τους οικονομολόγους της εποχής, δεν είναι αρκετός. Η αιτία είναι ότι μία οποιαδήποτε μεταβολή του όγκου παραγωγής δεν σημαίνει και μεταβολή του βιομηχανικού εισοδήματος προς την ίδια κατεύθυνση, καθώς δεν μετράται η ποιοτική βελτίωση ή η χειροτέρευση της παραγωγής (τεχνολογία, εργατική εξειδίκευση κ.ά.). Έχοντας στο

μυαλό μας ότι ο σκοπός του επιχειρείν είναι η επίτευξη του μέγιστου κέρδους και όχι η παραγωγή καθεαυτή, τότε οι δείκτες της αξίας παραγωγής και των κερδών κρίνονται αναγκαία μεγέθη για την αποτύπωση της πραγματικής πορείας της βιομηχανίας. Η σταθεροποίηση του νομίσματος από το 1928 και εντεύθεν αποτέλεσε μία ακόμη αιτία

Η μελέτη της βιομηχανίας του Μεσοπολέμου προσκρούει σε ορισμένες δυσκολίες, οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλων όσοι πραγματοποιούν μία τέτοια απόπειρα. Πρώτα-πρώτα, η έλλειψη, η άσχημη κατάσταση αλλά και η μη προσβασιμότητα σημαντικών βιομηχανικών αρχείων μπορεί να καλυφθεί είτε από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ/ΕΤΕ), είτε από τον οικονομικό Τύπο της εποχής, χωρίς ωστόσο να γίνεται δυνατή η πλήρης κάλυψη του κενού. Επιπλέον, τα στοιχεία τα οποία λαμβάνουμε από τους ισολογισμούς των βιομηχανιών της περιόδου παρουσιάζουν στον ερευνητή επιπρόσθετες δυσκολίες, οι οποίες αφορούν τόσο τη μη λεπτομερειακή καταγραφή των κονδυλίων, όσο και την αυξημένη πιθανότητα αποκλίσεων από τα πραγματικά οικονομικά μεγέθη. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις για δύο βιομηχανίες κατορθώσαμε να συλλέξουμε στοιχεία σχετικά με την πορεία των ημερομισθίων τους. Ακόμη κι αυτό κατέστη δυνατό όχι μέσω των ισολογισμών τους, αλλά μέσω δύο εκθέσεων των Διοικητικών τους Συμβουλίων προς τις Γενικές Συνελεύσεις των μετόχων. Ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο δεν κατορθώσαμε να αποσαφηνίσουμε, είναι η συμμετοχή των τραπεζών και των ιδιωτών δανειστών στα πιστωτικά κεφάλαια των βιομηχανιών, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις αναφέρονται μαζί ως «πιστωταί διάφοροι». Ωστόσο, παρά τις παραπάνω δυσκολίες θεωρούμε ότι η αξιοποίηση των διαθέσιμων πηγών μας επέτρεψε την ανάδειξη της φυσιολογίας του βιομηχανικού Πειραιά μέσα από τα οικονομικά στοιχεία σημαντικών βιομηχανιών της πόλης.

Η βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας στηρίχτηκε, εν πολλοίς, στη φθινή εργασία ενήλικων εργατών (γηγενών και προσφύγων), γυναικών και παιδιών. Η διαμόρφωση της εργατικής τάξης και η ανάπτυξη της βιομηχανίας δεν είναι καθόλου ανεξάρτητοι παράγοντες. Αντίθετα, η βιομηχανία διαμόρφωσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το εργατικό κίνημα και προσέλαβε τα χαρακτηριστικά του, είτε αυτό

αφορά τη μορφή της βιομηχανίας, είτε τις οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν και (με τομή την οικονομική κρίση) καθόρισαν ή συνδιαμόρφωσαν την εξέλιξη των εργατικών διεκδικήσεων. Ο Πειραιάς αποτελεί και πάλι το υπόδειγμά μας σε αυτή τη διαδικασία εξαιτίας του συγκεντρωμένου βιομηχανικού προλεταριάτου που ζούσε και δραστηριοποιούνταν στην πόλη. Η ανάπτυξη των βιομηχανικών κλάδων στην πόλη σήμαινε και την ταυτόχρονη δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού που εργάζονταν σε αυτούς και ενός εργατικού κινήματος το οποίο ανέπτυξε τα δικά του χαρακτηριστικά μέσα από τις συνθήκες που διαμόρφωνε η βιομηχανία. Σε ό,τι αφορά την επίδραση της εργασίας γυναικών και παιδιών στη διαμόρφωση μίας κοινής εργατικής συνείδησης, της συμμετοχής τους στις εργατικές οργανώσεις και, εν τέλει, στην ώθηση ή δυσχέρεια που επέφεραν στο οργανωμένο εργατικό κίνημα, οι ίδιες οι πηγές της εποχής κάνουν λόγο για απουσία τους από την εργατική κίνηση και δυσχέρεια του εργατικού κινήματος από τις πρακτικές που χαρακτήριζαν την εργασία τους (υψηλή περιοδικότητα, χαμηλά ημερομίσθια κλπ).

Για την ανάδειξη των χαρακτηριστικών του εργατικού κινήματος είναι απαραίτητη η μελέτη των κυριότερων εργατικών οργανισμών αλλά και της πολιτικής του Κράτους απέναντί τους. Η πλήρης ανασύσταση των αντιλήψεων, των προσδοκιών και των στόχων των εργατών και εργατριών είναι αδύνατη, επειδή διέφεραν από άτομο σε άτομο. Ήταν εκτός των δυνατοτήτων μας η καταγραφή και η μελέτη όλων των ξεχωριστών περιπτώσεων των εργατών (ιδιαίτερα των ανοργάνωτων), οπότε η αναζήτησή μας στράφηκε στα συλλογικά όργανα. Αυτή η προσέγγιση αφαιρεί από την ανάλυσή μας το κομμάτι των εργατών που βρίσκονταν μακριά από τα σωματεία και συνολικά τις εργατικές οργανώσεις, αλλά θεωρούμε ότι η τάση απεικονίζεται από τις εργατικές οργανώσεις, οι αποφάσεις και οι ενέργειες των οποίων προσέδιδαν τη δική τους δυναμική στο εργατικό κίνημα επηρεάζοντας, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης, οργανωμένης και ανοργάνωτης.

Κάνοντας λόγο για εργατική τάξη εννοούμε το βιομηχανικό προλεταριάτο, οργανωμένο και ανοργάνωτο. Θεωρήσαμε ως μη δεδομένη την ύπαρξη μίας ενιαίας εργατικής συνείδησης, η διαμόρφωση της οποίας εξαρτάται από σύνθετους παράγοντες. Εδώ μας ενδιέφερε η ανάδειξη των επιλογών των εργατών μέσα στο πλαίσιο των δοσμένων εργασιακών σχέσεων, την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας και τη σύνθεση της εργατικής τάξης. Η κίνηση των εργατών και

εργατριών του πειραϊκού Μεσοπολέμου δεν ήταν ανεξάρτητη του φύλου, της καταγωγής και της ηλικίας. Ως εκ τούτου, υπήρχαν αρκετές μεταβλητές που επηρέαζαν, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, τη συνοχή και τη μαχητικότητα των εργατών, καθώς και τη ριζοσπαστικοποίηση των αιτημάτων τους. Εν τούτοις, στην παρούσα εργασία θεωρούμε ως εργατική τάξη ολόκληρο τον πληθυσμό του βιομηχανικού προλεταριάτου, των ναυτεργατών και των σιδηροδρομικών, λαμβάνοντας ως κυρίαρχο στοιχείου προσδιορισμού τις παραγωγικές σχέσεις. Οπότε, το εργατικό κίνημα αν και κάτι καθόλου ενιαίο τόσο ως προς τη σύνθεσή του, όσο και ως προς τα αιτήματα που εξέφραζε και τις πρακτικές που υιοθετούσε, εκφράζει εδώ τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις ολόκληρου του εργατικού πληθυσμού ανεξάρτητα από την οργάνωσή του ή μη, το φύλο, την ηλικία, την ιδεολογία κλπ.

Αντίθετα, όταν γίνεται λόγος για συνδικαλιστικό κίνημα, αυτό εκφράζει το οργανωμένο κομμάτι της εργατικής τάξης. Οι αντιθέσεις και η ανομοιομορφία σε αυτό το επίπεδο είναι περισσότερο εμφανείς σε σύγκριση με το εργατικό κίνημα, καθώς αυτές εκφράζονται μέσα από τις διάφορες παρατάξεις που δρουν στο πλαίσιο του. Συντηρητικοί, σοσιαλιστές, κομμουνιστές και άλλοι συνδικαλιστές εκφράζουν τις θέσεις τους και δρουν οργανωμένα για την εκπλήρωση των δικών τους αιτημάτων, τις περισσότερες φορές μέσα από τη μεταξύ τους σύγκρουση. Η σχέση του συνδικαλισμού με το εργατικό κίνημα είναι μεγάλη και αφορά πολλά επίπεδα. Πρώτα και κύρια, ο συνδικαλισμός λειτουργεί στο όνομα των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Όλες οι συνδικαλιστικές παρατάξεις εκφράζουν αιτήματα και επιλέγουν το δρόμο της διεκδίκησής τους με το επιχείρημα της καλύτερης εξυπηρέτησης των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Επιπλέον, η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του εργατικού κινήματος δεν θα μπορούσε να είναι ανεξάρτητη από τα χαρακτηριστικά του συνδικαλισμού. Η εργατική τάξη, οργανωμένη και ανοργάνωτη, επηρεάζονταν άμεσα από τις αποφάσεις και τη λειτουργία των συνδικαλιστικών φορέων, αλλά και την επηρέαζε διαμορφώνοντας νέες ιδέες και δράση στο συνδικαλιστικό κίνημα. Άλλωστε, υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η ανοργάνωτη διαμαρτυρία «ξεπερνούσε» τις συνδικαλιστικές ηγεσίες και τις ανάγκαζε να προσαρμόσουν τη δράση τους σε περισσότερο ριζοσπαστικές θέσεις.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου έρχεται ως συνέχεια δύο σημαντικών γεγονότων: του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της Οκτωβριανής Επανάστασης. Αυτά τα δύο παγκόσμια γεγονότα διαμόρφωσαν ένα νέο τοπίο στην Ευρώπη με τη

ρίζοσπαστικοποίηση του εργατικού κινήματος, αλλά και την ανάδυση των κομμουνιστικών κομμάτων. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, αλλά και η ίδρυση και η ισχυροποίηση των ΚΚ της Ευρώπης, ήταν αποτέλεσμα τόσο της οικονομικής κατάστασης που βίωναν οι εργατικοί πληθυσμοί εξαιτίας των συνεπειών του Πολέμου, όσο και της επίδρασης σε αυτούς της Οκτωβριανής Επανάστασης και της ίδρυσης της Γ' Διεθνούς. Η εργατική δυσaréσκεια από τη ραγδαία άνοδο του πληθωρισμού, την συνακόλουθη σημαντική πτώση των πραγματικών ημερομισθίων και τις δυσμενείς συνθήκες εργασίας στα ευρωπαϊκά εργοστάσια ώθησαν σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού στην αναζήτηση ρίζοσπαστικότερων λύσεων των προβλημάτων τους. Είναι η περίοδος που ξέσπασαν μεγάλες απεργίες και διαμορφώθηκαν οι συνθήκες της δημιουργίας ισχυρών εργατικών οργανισμών, αλλά και κομμουνιστικών κομμάτων. Στην Ελλάδα η ίδρυση των οργανισμών της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ πραγματοποιήθηκε το 1918 μέσα σε αυτά τα πλαίσια, αλλά και με τον εθνικό διχασμό να έχει χωρίσει τον πληθυσμό σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, διχασμός που δεν άφησε ανεπηρέαστη την αναδυόμενη εργατική τάξη με τις πρώτες εργατικές οργανώσεις να έχουν φιλοβενιζελικές διοικήσεις.

Για τη μελέτη του εργατικού κινήματος στη μεσοπολεμική Ελλάδα είναι απαραίτητο να στρέψει κανείς το βλέμμα του στον Πειραιά. Ο Πειραιάς αποτελούσε το βιομηχανικό κέντρο της χώρας, είχε συγκεντρωμένα πολλά από τα σημαντικότερα εργοστάσια της ελληνικής βιομηχανίας, συγκεντρωμένη εργατική τάξη στους συνοικισμούς του και ισχυρή παρουσία του προσφυγικού στοιχείου, το οποίο διαδραμάτισε έναν πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη τόσο της βιομηχανίας, όσο και του εργατικού κινήματος. Άλλωστε, στα παραπάνω οφείλεται ότι ήταν η έδρα των σημαντικότερων εργατικών οργανισμών, της ΓΣΕΕ και των περισσότερων Ομοσπονδιών, ενώ αποτελούσε το σημαντικότερο πεδίο δράσης όλων των συνδικαλιστικών φορέων της περιόδου. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι είναι εύλογη η προσδοκία της ανάδυσης των δυναμικών του εργατικού κινήματος, συνολικά, μέσα από τη μελέτη του εργατικού κινήματος αυτής της πόλης.

Η μελέτη του εργατικού κινήματος δεν θα μπορούσε να είναι πλήρης, εάν περιοριζόταν στις αμιγώς συνδικαλιστικές οργανώσεις. Αντίθετα, θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στο νέο στοιχείο που είχε προκύψει και στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και δεν ήταν άλλο από την ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος, το οποίο έφερνε στην ελληνική κοινωνία το ζητούμενο της πολιτικής

οργάνωσης της εργατικής τάξης και διαδραμάτισε σημαίνοντα και καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος. Είναι σαφές ότι οι επιλογές του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ επηρέαζαν άμεσα το εργατικό κίνημα. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη έτσι και στην Ελλάδα το ΚΚ δημιουργήθηκε σε συνθήκες πολέμου υπό την επιρροή της δημιουργίας του πρώτου εργατικού κράτους στον κόσμο, τη Σοβιετική Ρωσία και του πρώτους διεθνούς κομμουνιστικού οργανισμού, της Γ' Διεθνούς με συνέπεια να ενσωματώσει αναφορές σε αυτή προσπαθώντας να επιτύχει τους σκοπούς του. Παράλληλα, όμως, δεν προέκυψε από τη διαφοροποίηση μίας ομάδας, ενός ήδη ριζωμένου στην ελληνική κοινωνία Σοσιαλιστικού Κόμματος, γεγονός που διαφοροποιεί εν πολλοίς την ελληνική περίπτωση από τις μεσοπολεμικές κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης.

Μία άλλη πτυχή που οφείλει να μελετηθεί είναι οι διασπαστικές τάσεις που δημιουργήθηκαν στους εργατικούς οργανισμούς. Εάν για τη ΓΣΕΕ και τα συνδικάτα μία τέτοια εξέλιξη μπορεί να φαντάζει ως φυσιολογική, λαμβάνοντας υπόψη τη δράση διαφορετικών παρατάξεων στους κόλπους τους, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στις διασπάσεις και τις εσωκομματικές διαμάχες στα πλαίσια της ανάπτυξης του ΚΚΕ. Η νηπιακή του ηλικία κατά το Μεσοπόλεμο, η συνύπαρξη σε αυτό κομμουνιστών διαφορετικών τάσεων, η απουσία οποιασδήποτε παράδοσης ισχυρών σοσιαλιστικών οργανώσεων και εργατικών αγώνων πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ορισμένοι από τους σημαντικότερους παράγοντες που οδήγησαν σε εσωτερικές ρήξεις. Δίπλα σε αυτούς τους παράγοντες, θα πρέπει να προστεθούν οι προσδοκίες που το ίδιο διαμόρφωσε και δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει, αλλά και –σε ορισμένες περιπτώσεις- η αδυναμία του να αξιολογήσει σωστά την αντικειμενική ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού και τις δυνατότητες ανάπτυξης και πολιτικοποίησης του εργατικού κινήματος. Για τους λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με την οργάνωση Πειραιά του ΚΚΕ, η οποία διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στις εσωκομματικές κρίσεις και τη διαμόρφωση της πολιτικής του ΚΚΕ.

Το ερώτημα που προέκυψε από τα παραπάνω ήταν κατά πόσο το ΚΚΕ κατόρθωσε να επηρεάσει τη συνολική πορεία του εργατικού κινήματος της πόλης, αλλά και πόσο το ίδιο επηρεάστηκε στη χάραξη της τακτικής ή της στρατηγικής του από το εργατικό κίνημα του Πειραιά. Η μελέτη του υλικού μας ανέδειξε μία σειρά ζητημάτων που αφορούν την παραπάνω σχέση. Το ΚΚΕ και οι συνδικαλιστές του ήταν εξόχως σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της πόλης

από τη στιγμή που με τις εξαγγελίες και την τακτική τους διαμόρφωναν ή επιχειρούσαν να διαμορφώσουν μία ενιαία εργατική συνείδηση στον πληθυσμό της, έναν πληθυσμό ετερόκλητο αποτελούμενο από παλιούς Πειραιώτες και πρόσφυγες, ενήλικες και παιδιά, άνδρες και γυναίκες, εργάτες και μικρέμπορους. Η επιδίωξη της διαμόρφωσης μίας νέας κοινής ταυτότητας μέσω της ενσωμάτωσης των προσφύγων στην πειραιϊκή κοινωνία υπό την ισχύ της εργατικής υπαγωγής έναντι της υπαγωγής που αφορούσε τον τόπο καταγωγής τους διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της «νέας» πόλης, μετά την επέκτασή της στους προσφυγικούς συνοικισμούς και την πληθυσμιακή έκρηξη του 1922. Από την άλλη πλευρά, εκτός από την επιδίωξη για την ενιαία εργατική συνείδηση, η επιχειρούμενη σύγκλιση των εργατικών στρωμάτων με κεντρικό άξονα τις εργασιακές σχέσεις και τη σωματειακή οργάνωση διαμόρφωσε μία τοπικότητα, η οποία σε ορισμένες εκφάνσεις της ξεπερνούσε το διαχωρισμό μεταξύ προσφύγων και παλιών κατοίκων.

Στο Β' Μέρος της εργασίας μας μελετήσαμε τη διαδρομή του ΚΚΕ παράλληλα με αυτές των ΓΣΕΕ και ΕΚΠ. Η Συνομοσπονδία, αν και δεν εξέφραζε εξ ολοκλήρου ή κατ' αποκλειστικότητα το εργατικό κίνημα της πόλης, εν τούτοις αποτελεί αναγκαίο εργαλείο στη μελέτη μας, στο βαθμό που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο εργατικό κίνημα της πόλης. Στην περίπτωση της ΓΣΕΕ υπάρχει μία αναλογία με το ΚΚΕ και έχει να κάνει με τη σχέση που ανέπτυξαν οι δύο οργανισμοί με την πόλη του Πειραιά. Στην περίπτωση της ΓΣΕΕ, όπως και σε αυτή του ΚΚΕ, η επίδραση ήταν επίσης αμφίδρομη. Το εργατικό κίνημα της πόλης επηρεάστηκε από τις αλλαγές που συντελούνταν στο ανώτερο επίπεδο της συνδικαλιστικής ιεραρχίας, αλλά ακόμα ισχυρότερη ήταν η επίδραση προς αυτές τις εξελίξεις από το εργατικό κίνημα της πόλης, όπως αυτό εκφραζόταν είτε μέσω του ΕΚΠ, είτε μέσω των άλλων οργανισμών. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι τα σπουδαιότερα στελέχη της Συνομοσπονδίας δραστηριοποιούνταν στο ΕΚΠ και τον Πειραιά, ο οποίος αποτελούσε και την πρώτη έδρα της Συνομοσπονδίας. Τα ερωτήματα που αφορούσαν τη σχέση του ΚΚΕ με την πόλη του Πειραιά και το εργατικό κίνημα που αναπτύχθηκε εκεί επαναλαμβάνονται στην περίπτωση της τριτοβάθμιας οργάνωσης των εργατών, αναλογιζόμενοι τη σημασία και τις συνέπειες που είχαν οι διεργασίες, οι διαμάχες, οι διασπάσεις και οι αποφάσεις της Συνομοσπονδίας στο εργατικό κίνημα της πόλης και την ικανοποίηση ή μη των εργατικών αιτημάτων. Επιπλέον, η αναζήτηση στράφηκε στην ανάδειξη της αντίστροφης επιρροής, στις συνέπειες στην

ίδια τη Συνομοσπονδία των αποφάσεων των τοπικών οργανισμών του Πειραιά και ιδιαίτερα του Εργατικού Κέντρου.

Η ΓΣΕΕ, ως η μεγαλύτερη και σημαντικότερη εργατική οργάνωση της χώρας, προσφέρεται ως υπόδειγμα για την ανάδειξη των αντιθέσεων και της ρευστότητας στο εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου. Υπό κομμουνιστική διοίκηση αρχικά μετατράπηκε γρήγορα (στα μέσα της δεκαετίας του 1920) σε μία οργάνωση που ήρθε σε πλήρη ρήξη με το ΚΚΕ και τους συνδικαλιστές του εφαρμόζοντας, υπό τις νέες διοικήσεις των σοσιαλιστών και των συντηρητικών ηγετών της, τακτικές που διέφεραν παρασάγγα από τις προηγούμενες. Αλλά και η νέα διάσπαση μεταξύ των πρώην συμμάχων, σοσιαλιστών και συντηρητικών, αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των επιδιώξεων των συνδικαλιστών ηγετών. Η σχέση της με το ΚΚΕ και τις κομμουνιστικές οργανώσεις, όπως η Ενωτική ΓΣΕΕ, αλλά και το Εργατικό Κέντρο της πόλης, ανέδειξαν τις παραπάνω αντιθέσεις, διαμάχες και σε ορισμένες στιγμές συγκλίσεις, οι οποίες διαμόρφωσαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το εργατικό κίνημα.

Το ΕΚΠ αποτέλεσε μία ξεχωριστή οργάνωση στην οποία συνενώνονταν όλα τα σωματεία της πόλης, ανεξάρτητα από επάγγελμα ή ειδικότητα. Ως εκ τούτου, η δράση του ΕΚΠ εξέφραζε εκτός των άλλων και μία τοπικότητα η οποία διαμόρφωνε τη φυσιογνωμία της νέας πόλης. Με έδρα και πεδίο δράσης το βιομηχανικό κέντρο της χώρας στο οποίο ζούσε, διέμενε, εργαζόταν και πολλές φορές διεκδικούσε, διαμαρτυρόταν και απεργούσε το πλέον συμπαγές τμήμα της ελληνικής εργατικής τάξης, η βαρύτητα του Κέντρου στη σύνθεση των παραγόντων που αποτελούσαν το εργατικό κίνημα ήταν εξαιρετικά σημαντική. Στο πρώτο μέρος της εργασίας μελετήθηκε το ΕΚΠ παράλληλα με το ΚΚΕ και τη ΓΣΕΕ, προκειμένου να αναδειχθούν οι πολύπλοκες και πολύπλευρες επιδράσεις μεταξύ των τριών οργανισμών. Για την κατανόηση της διαμόρφωσης των τακτικών και διεκδικήσεων των οργανισμών της εργατικής τάξης κρίθηκε ότι η περίοδος του Μεσοπολέμου έπρεπε να διακριθεί σε τέσσερις περιόδους: η πρώτη που χαρακτηρίστηκε από την επέκταση της βιομηχανίας και τα πρώτα βήματα του ελληνικού συνδικαλισμού (1918-1928), η περίοδος της οικονομικής κρίσης (1929-1932), η περίοδος 1933-1936 η οποία χαρακτηρίστηκε από την ανάκαμψη της οικονομίας και του εργατικού κινήματος και η περίοδος της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά (1936-1940) στην

οποία το εργατικό/συνδικαλιστικό κίνημα περιθωριοποιήθηκε, «επισημοποιήθηκε» μία πλευρά του και λειτούργησε υπό την καθοδήγηση του κράτους.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας αναπτύχθηκαν ορισμένες από τις πρωτοβάθμιες και δευτεροβάθμιες εργατικές οργανώσεις της πόλης. Επιλέχθηκαν τρεις κλάδοι για την παρακολούθηση της δραστηριότητας του πειραϊκού εργατικού κινήματος, οι οποίοι μελετήθηκαν και στο Α' μέρος που αφορούσε τη βιομηχανία, ενώ δεν μελετήθηκαν επιμέρους κλάδοι που συμπεριλήφθηκαν στη βιομηχανική ανάλυσή μας. Οι κλάδοι που μελετήθηκαν και στα δύο μέρη είναι η χημική βιομηχανία μέσα από τους εργάτες του εργοστασίου ΑΕΕΧΠΛ, οι κλωστοϋφαντουργοί και οι καπνεργάτες. Αντίθετα, δεν αναλύθηκαν οι εργάτες των κλάδων διατροφής, των μηχανουργείων και του εργοστασίου τσιμέντων. Εκτός από τους κλάδους που αναφέραμε ισχυρή παρουσία στο εργατικό κίνημα του Πειραιά είχαν και οι εργάτες της ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου (σε αυτούς ανήκαν οι τροχιοδρομικοί), αλλά και πολλοί εργαζόμενοι σε παραδοσιακά επαγγέλματα όπως οι υποδηματεργάτες και κουρείς, για τους οποίους η αίσθηση που προέκυψε είναι η ισχυρή δυναμική του αρχαιομαρξιστικού ρεύματος. Ωστόσο, η μελέτη μας, η οποία βασίστηκε ως επί το πλείστον στο αρχείο του ΕΚΠ και τον Τύπο της εποχής (*Ριζοσπάστης*, *Η Πάλη των Τάξεων* κ.ά.), δεν επεκτάθηκε σε αυτούς τους κλάδους, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης ικανού αριθμού πηγών.

Αντίθετα με τους εργάτες των παραπάνω κλάδων, αναλύθηκε το κίνημα των ναυτεργατών και των σιδηροδρομικών, κλάδων οι οποίοι δεν σχετίζονταν άμεσα με τη βιομηχανία. Παρόλα αυτά, η σχέση αυτών των κλάδων με τη βιομηχανική ανάπτυξη είναι μεγάλη καθώς τόσο η ναυτιλία όσο και οι σιδηρόδρομοι αποτελούν τα απαραίτητα δίκτυα για την ανάπτυξή της. Από αυτή την παραδοχή προκύπτει η ανάγκη να μην απομονωθεί η βιομηχανία από τους δύο κλάδους αλλά και η σχέση μεταξύ των βιομηχανικών εργατών και των ναυτεργατών και σιδηροδρομικών. Οι δύο κλάδοι ανέπτυξαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που σχετίζονταν με τη φύση της εργασίας των κλάδων, αλλά διαδραμάτισαν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις του εργατικού κινήματος δραστηριοποιούμενοι εντός των εργατικών οργανισμών (ΓΣΕΕ, Ενωτική ΓΣΕΕ, ΕΚΠ, Ενωτικό ΕΚΠ). Στην ανάλυση αυτών των πέντε κλάδων που επιλέχθηκαν (εργάτες ΑΕΕΧΠΛ, υφαντουργοί, καπνεργάτες, ναυτεργάτες και σιδηροδρομικοί) αναζητήσαμε τις συνδέσεις με τους βασικούς

εργατικούς οργανισμούς, αλλά και το ΚΚΕ, καθώς επίσης και τη διασύνδεση που υπήρχε μεταξύ αυτών και της οικονομικής ανάπτυξης.

Μέσα στο πλαίσιο, θεσμικό και οικονομικό, που είχε διαμορφωθεί από το κράτος, τη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και τις εργασιακές σχέσεις σε αυτήν, προσπαθήσαμε να ανιχνεύσουμε τις τομές, οι οποίες καθόρισαν τις ασυνέχειες της όξυνσης ή υποχώρησης της εργατικής διαμαρτυρίας, της ριζοσπαστικοποίησης ή συντηρητικοποίησής της. Η πολιτική του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ αποτελούν τις βασικές αναζητήσεις ερμηνείας του εργατικού κινήματος μέχρι σήμερα. Η ίδρυση των δύο οργανώσεων το 1918, η έκκληση της Διεθνούς το Νοέμβριο του 1931 και η μεταβολή της στάσης του ΚΚΕ απέναντι στις συμμαχίες του στο εργατικό κίνημα μετά το 7^ο Συνέδριο της Διεθνούς θεωρούνται ως σήμερα οι σημαντικότεροι παράγοντες στην ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος. Ωστόσο, υπήρχαν στιγμές οι οποίες, αν και καθόλου άσχετες με τις παραπάνω, θεωρούμε ως τις βασικότερες τομές οι οποίες καθόρισαν και τις παραπάνω εξελίξεις. Η κατάληξη της απεργίας του 1923 στο Πασαλιμάνι και η οικονομική κρίση των ετών 1929-1932 αποτέλεσαν τις δυνάμεις εκείνες οι οποίες προσέδωσαν στο εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου πολλά από τα χαρακτηριστικά του και αποτέλεσαν τους καταλύτες των εξελίξεων που ακολούθησαν. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί ότι θεωρούμε ως αφετηρία της αναζήτησής μας σε αυτό το πλαίσιο το 1918, έτος κατά το οποίο το εργατικό κίνημα ολοκλήρωσε τη διαμόρφωση της οργανωμένης του μορφής με την ίδρυση της ΓΣΕΕ.

Για την ανάδειξη των παραπάνω στοιχείων αξιοποιήθηκε ένα πλήθος τεκμηρίων, τόσο σε ό,τι αφορά τη βιομηχανία, όσο και το εργατικό κίνημα. Για τη βιομηχανία του Μεσοπολέμου αξιοποιήθηκε το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ/ΕΤΕ). Η πρόσβαση στα τεκμήρια του Αρχείου ήταν εξαιρετική, με την καθοριστική συμβολή, βοήθεια και υπομονή της κυρίας Μαρίας Καραμικέ. Τα στοιχεία που αντλήσαμε από το ΙΑ/ΕΤΕ αφορούσαν αρχικά τα οικονομικά αποτελέσματα των εξεταζόμενων βιομηχανικών μονάδων, όπως αυτά αποτυπώνονται στη Σειρά 34 του Αρχείου. Ασφαλώς, σε μία τέτοια διαδικασία είναι πιθανή η απόκλιση των αναγραφόμενων οικονομικών στοιχείων στους ισολογισμούς σε σύγκριση με τα πραγματικά στοιχεία (για λόγους φορολογικούς ή άλλους), ωστόσο η

έρευνά τους καθίσταται απολύτως αναγκαία για την αποτύπωση των οικονομικών επιδόσεων των επιχειρήσεων. Η διερεύνηση της πορείας των κερδών, της λογιστικής αξίας των εγκαταστάσεων (ακόμη και αν σε πολλές περιπτώσεις οι εκθέσεις των ελεγκτών της ΕΤΕ έκαναν λόγο για πραγματική αξία πολλαπλάσια της λογιστικής), των διαθέσιμων κεφαλαίων (ίδια και πιστωτικά) και άλλων στοιχείων είναι αδύνατη δίχως την αξιοποίηση της Σειράς 34 του ΙΑ/ΕΤΕ. Παράλληλα, οι εκθέσεις των ελεγκτών της ΕΤΕ για τις επιχειρήσεις αποτελούν πηγή πολύτιμων πληροφοριών σχετικά με τη βιωσιμότητα των βιομηχανιών, την πραγματική αξία των εγκαταστάσεων, και, εν τέλει, της οικονομικής πορείας τους. Επιπλέον, μελετήθηκαν οι εκθέσεις του υποκαταστήματος Πειραιά της ΕΤΕ σχετικά με τις πιστώσεις στις πειραϊκές επιχειρήσεις (Σειρά 29), αλλά και οι φάκελοι της Σειράς 23 που αφορούν την ΑΕΕΧΠΑ και κυρίως το ομολογιακό δάνειο από τη Hambros Bank κατά το 1931.

Σημαντικές πληροφορίες σχετικά με πειραϊκές βιομηχανίες και, ιδιαίτερα, την ΑΕΕΧΠΑ και τη βιομηχανία «ΕΛΑΪΣ» αντλήθηκαν από το Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, στο οποίο υπάρχουν επιστολές και εκθέσεις σχετικά με τη λειτουργία, τη δράση τους αλλά και την προστασία τους από το κράτος (κύρια σε ό,τι αφορά την ΑΕΕΧΠΑ). Για την αποτύπωση της βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης προέκυψε το ζήτημα της φυσιογνωμίας των ανθρώπων που πρωταγωνίστησαν σε αυτές τις επιχειρήσεις. Για αυτό το σκοπό αξιοποιήθηκε το Αρχείο Κ. Βοβολίνη (το οποίο βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη) από το οποίο αντλήθηκε πλήθος πληροφοριών σχετικά με τα βιογραφικά στοιχεία αλλά και την επιχειρηματική δράση αυτών των προσώπων.

Τέλος, το κενό που υπήρχε στα στοιχεία της βιομηχανίας «ΕΛΑΪΣ» για τα έτη 1920-1932, περίοδος κατά την οποία είχε την ιδιότητα της Ετερόρρυθμης Εταιρίας, έγινε δυνατό να καλυφθούν από τα στοιχεία που προέκυψαν από το Αρχείο ΕΛΑΪΣ, το οποίο βρίσκεται σε διαμορφωμένο χώρο εντός του εργοστασίου επί της οδού Πειραιώς, στο Νέο Φάληρο. Τα στοιχεία του Αρχείου, στο οποίο η προσβασιμότητα είναι εξαιρετική, καλύπτουν με απογραφές την περίοδο 1922-1940 (από τις οποίες αντλήσαμε τα στοιχεία για την οικονομική απόδοση της εταιρίας κατά τα έτη 1922-1932), με τα πρακτικά του ΔΣ την περίοδο 1932-1942, με τα πρακτικά του Εποπτικού Συμβουλίου την περίοδο 1920-1931 και με μισθολόγια την περίοδο 1937-1942. Το δυστύχημα είναι ότι δεν εντοπίστηκαν μισθολόγια προγενέστερων περιόδων οπότε θα

μπορούσε να γίνει μία ανάλυση σχετικά με την πορεία των ημερομισθίων σε ένα από τα σημαντικότερα εργοστάσια του κλάδου των τροφίμων και συναφών της πόλης.

Ένα πολύ μεγάλο κενό που υπάρχει στον Πειραιά είναι ότι με εξαίρεση το Αρχείο Ρετσίνα δεν είναι προσβάσιμα ή δεν εντοπίστηκαν αρχεία επιχειρήσεων στην πόλη. Είναι γνωστό ότι μία τέτοια προσπάθεια έχει γίνει για το αρχείο της Ανώνυμης Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, το οποίο δεν είναι ακόμα προσβάσιμο. Αντίθετα με την προσπάθεια στο αρχείο της ΑΕΕΧΠΛ, το αρχείο μίας άλλης σημαντικής πειραιϊκής βιομηχανίας, το αρχείο του Κρίτωνα Δηλαβέρη, αν και βρίσκεται επί χρόνια στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά, δεν έχει ταξινομηθεί και δεν έχει δοθεί στο ερευνητικό κοινό. Έτσι, η μόνη μας επαφή με το συγκεκριμένο αρχείο ήταν η πρόσβαση σε δύο αταξινόμητους φακέλους από το πλήθος των φακέλων που υπάρχουν.

Σε ό,τι αφορά το εργατικό κίνημα, δόθηκε μεγάλη έμφαση στο Αρχείο ΕΚΠ (Αρχείο του Εργατικού Κέντρου Πειραιώς) το οποίο διαθέτει πλήθος εγγράφων για την περίοδο που μελετάμε στην παρούσα εργασία. Το Γενικό Αρχείο (ΑΙ) περιέχει 8 φακέλους και 2.738 έγγραφα για την περίοδο 1916-1940, εκ των οποίων τα 2.492 αφορούν την περίοδο 1937-1940, πιθανότατα εξαιτίας καταστροφών ή απομάκρυνσης εγγράφων της προηγούμενης περιόδου κατά τη δικτατορία του Ι. Μεταξά. Ωστόσο, ένα εξαιρετικά πολύτιμο τεκμήριο του Αρχείου είναι το *Βιβλίο Παρουσιάσεων Πρακτικών ΕΚΠ από Μάιο 1927 έως Δεκέμβριο 1928*, στο οποίο περιλαμβάνονται τα πρακτικά της περιόδου σε μία εξαιρετικά κρίσιμη περίοδο για το Κέντρο, με τη συνέλευση κατά την οποία διαγράφηκαν από τη δύναμη του ΕΚΠ τα κομμουνιστικά σωματεία να αποτελεί την αφετηρία του τεκμηρίου. Παράλληλα, υπάρχουν τεκμήρια σχετικά με τη συμμετοχή και τους αντιπροσώπους των σωματείων στις συνελεύσεις του ΕΚΠ, βιβλία συνδρομών κ.ά. Η προσβασιμότητα στο αρχείο θα ήταν αδύνατη χωρίς την καθοριστική συμβολή και βοήθεια των κ. Μιχάλη Νουφαρίτη και Νίκου Ξουράφη, στους οποίους οφείλω τόσο τη δυνατότητα να μελετήσω το αρχείο, όσο και τις αναγκαίες ανέσεις στο χώρο του ΕΚΠ.

Από το Αρχείο ΚΚΕ μελετήθηκαν δύο έγγραφα που αφορούν εκθέσεις της Κομματικής Οργάνωσης Πειραιά του ΚΚΕ για τις περιόδους Ιανουάριος-Απρίλιος 1927 και Ιανουάριος-Μάρτιος 1928. Οι εκθέσεις δίνουν εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες τόσο για τη δύναμη και την επιρροή του ΚΚΕ στα πρωτοβάθμια

σωματεία του Πειραιά, όσο και για την εσωτερική κατάσταση στην οργάνωση, σε μία περίοδο κατά την οποία είχε ξεσπάσει η κρίση του ΚΚΕ με τη διαμάχη του Πολιτικού Γραφείου και της αντιπολίτευσης του Π. Πουλιόπουλου, η οποία είχε μεγάλο αντίκτυπο στην Οργάνωση Πειραιά του ΚΚΕ. Τα στοιχεία που υπάρχουν στις εν λόγω εκθέσεις θεωρούμε ότι είναι απαλλαγμένα από πολιτικές-κομματικές σκοπιμότητες της στιγμής, καθώς αποτελούν εσωκομματική ενημέρωση. Για την ανάδειξη αυτών των εγγράφων θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους ανθρώπους του Τμήματος Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ και ιδιαίτερα τους Νίκο Παπαγεωργάκη και Αν. Γκίκα. Επιπλέον, σχετικά με την ιστορία του ΚΚΕ μελετήθηκε το Αρχείο ΚΚΕ των ΑΣΚΙ στο οποίο βρέθηκαν στοιχεία για την Κομματική Οργάνωση Πειραιά αλλά και μαρτυρίες σχετικά με την πρώτη εσωκομματική κρίση της περιόδου (1923-1924).

Σε ό,τι αφορά την εσωκομματική κρίση του ΚΚΕ των ετών 1926-1927, πολύτιμη αρχειακή πηγή αποτελεί και το Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, το οποίο βρίσκεται στο Ε.Λ.Ι.Α. Σε αυτό εμπεριέχονται αρκετές επιστολές των Π. Πουλιόπουλου και Π. Γιατσόπουλου, κύριων εκπροσώπων της αντιπολίτευσης στο ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, φύλλα από το περιοδικό «Νέο Ξεκίνημα», η επιστολή των διαγραφέντων «κεντριστών» Σ. Μάξιμου, Σκλάβου και Χαΐνογλου, καθώς και φύλλα και διακηρύξεις άλλων κομμουνιστικών οργανώσεων. Μέσα από τη μελέτη αυτού του αρχειακού υλικού γίνεται ευκρινέστερη η συνολική εικόνα σχετικά με το διακύβευμα της διαμάχης.

Τέλος, σε ό,τι αφορά τα σωματεία, η ανεύρεση αρχειακών τεκμηρίων ήταν πολύ δύσκολη έως αδύνατη. Ωστόσο, το αρχείο της ΠΕΜΕΝ, στο οποίο περιλαμβάνονται τα πρακτικά όλων των ΔΣ και των ΓΣ της περιόδου, καθώς και το περιοδικό του σωματείου «Ένωσις» αποτελεί πολύτιμη πηγή καθώς προόκειται για ένα ολοκληρωμένο αρχείο οργάνωσης που ακολούθησε τη σοσιαλιστική οδό για την οποία δεν έχουμε εντοπίσει άλλα πρωτογενή ή δημοσιευμένα τεκμήρια. Μέσα από τη μελέτη του αρχείου γίνεται δυνατή η ανάδειξη όχι μόνο του ναυτεργατικού κινήματος της περιόδου αλλά και η ανάδειξη του τρίτου σημαντικού ρεύματος του συνδικαλισμού, μέσα από τις τοποθετήσεις των μελών της ΠΕΜΕΝ στα ζητήματα που αφορούσαν τη δράση της ΠΝΟ και της ΓΣΕΕ, τις σχέσεις της σοσιαλιστικής παράταξης με τους κομμουνιστές κλπ. Τέλος, μέσα από τα αρχεία Μαρίας Σβώλου και Αλέξ. Σβώλου (ΑΣΚΙ) μελετήθηκαν ζητήματα του εργατικού κινήματος, όπως η γυναικεία εργασία, ιδιαίτερα στους καπνεργάτες, ενώ από τα Πρακτικά της Βουλής

διερευνήθηκε η κυβερνητική αντιμετώπιση της απεργίας των σιδηροδρομικών κατά το 1925. Από το αρχείο του «προσφυγικού» δήμου Νέας Κοκκινιάς (σημερινής Νίκαιας) αναδείχτηκαν κάποιες πτυχές της πολιτικής προπαγάνδας του καθεστώτος του Ι. Μεταξά, για παράδειγμα με την αναγόρευσή του ως «πρώτου δημότη».

**Μέρος πρώτο. Αδρογραφία της πειραϊκής βιομηχανίας κατά τον
Μεσοπόλεμο**

Κεφάλαιο 1. Η ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας του Μεσοπολέμου

1.1 Η μορφή της βιομηχανίας

Η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου χαρακτηρίστηκε από την αργή ανάπτυξη και τη διασπορά των κεφαλαίων της σε πολλές μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες δεν λειτουργούσαν μόνο συμπληρωματικά δίπλα στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, αλλά διαμόρφωναν τις τιμές της αγοράς¹. Οι αιτίες για τις οποίες δεν αναπτύχθηκε η συγκεντροποίηση των βιομηχανικών κεφαλαίων σε λίγες και μεγάλες επιχειρήσεις έχουν αναπτυχθεί από τη βιβλιογραφία και επικεντρώνονται, κυρίως, στην απροθυμία του κράτους να αναπτύξει βιομηχανική πολιτική ικανή να ευνοήσει αυτή τη διαδικασία, δίνοντας κυρίως έμφαση στην αγροτική παραγωγή και τις εξαγωγές της, στην επιφυλακτικότητα του τραπεζικού συστήματος να χρηματοδοτήσει μεγάλα ποσά στη βιομηχανία, στη μεγάλη εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από το εξωτερικό και κυρίως την Αγγλία λόγω του αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου, αλλά και στην τοποθέτηση κεφαλαίων σε άλλους τομείς της οικονομίας με ασφαλέστερη και πιο γρήγορη αποδοτικότητα, όπως το εμπόριο².

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη μορφή της βιομηχανικής παραγωγής θα πρέπει να παρακολουθήσουμε ορισμένα στοιχεία της περιόδου σχετικά με τον αριθμό των βιομηχανιών, την ποσότητα της παραγωγής αλλά και την αξία παραγωγής. Τα στοιχεία της απογραφής του 1920 μας δείχνουν τη σαφή κυριαρχία των μικρών μονάδων (1-5 απασχολούμενοι), ενώ το σύνολο των βιομηχανιών υπερδιπλασιάστηκε μεταξύ των ετών 1920 και 1930. Έτσι, ο πίνακας που ακολουθεί

¹ Για παράδειγμα, οι τιμές στην κλωστοϋφαντουργία του 1928 δεν καθορίζονταν από τις μεγάλες μονάδες με κριτήριο τη συνθήκη μεγιστοποίησης των κερδών τους (τιμή=οριακό κόστος) αλλά διαμορφώνονταν από τις μικρές επιχειρήσεις οι οποίες λειτουργούσαν με χαμηλά κόστη χωρίς να δίνουν έμφαση στην ποιότητα του τελικού τους προϊόντος. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 98.

² Ενδεικτικά, βλ. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σ. 74-80, σ. 93-111 και 112-164, ενώ για το «χαμένο στοίχημα της ανάπτυξης» στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1986, σ. 252-262. Επιπλέον για τις επιλογές της ελληνικής πολιτικής σε σχέση με τη βιομηχανία βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 131-138. Ο Α. Αγγελόπουλος χαρακτήρισε την οικονομική πολιτική του κράτους «συμπτωματική που την κατεύθυναν τα ιδιωτικά και μόνο συμφέροντα». Α. Αγγελόπουλος, *Η ελληνική οικονομία και οι σχέσεις της με το εξωτερικό*, Αθήνα 1946, σ. 12. Για την οικονομική εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο και το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο βλ. *στο ίδιο*, σ. 12-14, ενώ για τις μη παραγωγικές επιλογές του ξένου κεφαλαίου βλ. *στο ίδιο*, σ. 14-18.

μας δίνει μία στατιστική απεικόνιση τόσο του αριθμού των βιομηχανιών κατά τις δύο απογραφές, όσο και του αριθμού των απασχολούμενων σε αυτές.

Πίνακας 1. Αποτελέσματα βιομηχανικών απογραφών 1920 και 1930

Μέγεθος βιομηχανίας	Αριθμός επιχειρήσεων				Απασχολούμενοι				Απασχολούμενοι ανά επιχείρηση	
	1920	%	1930	%	1920	%	1930	%	1920	1930
Μικρές (1-5 απασχολούμενοι)	30.958	91,56	70.735	92,2	84.434	54,6	121.601	43,6	2,73	1,71
Μεσαίες (6-25 απασχολούμενοι)	2.365	7	4.929	6,4	28.050	18,1	49.603	17,8	11,87	10,06
Μεγάλες (26+ απασχολούμενοι)	488	1,44	1.039	1,4	42.149	27,3	107.651	38,6	86,37	103,61
Σύνολο	33.811	100	76.703	100	154.633	100	278.855	100	4,57	3,63

Πηγές: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριο του 1930, Αθήνα 1934• Γ. Χαριτάκης, Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931, σ. 207-208• Γ. Χαριτάκης, Η ελληνική βιομηχανία, Αθήνα 1927, σ. 45-47• ΓΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930• ΓΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1931 και υπολογισμοί δικό μου.

Από τον παραπάνω πίνακα μπορούμε να διαπιστώσουμε την ποσοτική ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας, τα εργοστάσια υπερδιπλασιάστηκαν³. Εν τούτοις, ο αριθμός των απασχολούμενων δεν αυξήθηκε σε ποσοστό ανάλογο της αύξησης των βιομηχανικών μονάδων. Φυσικά, σε αυτές τις απογραφές, και κυρίως στην απογραφή του 1920, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την ισχυρή πιθανότητα των μεγάλων αποκλίσεων από τα πραγματικά στοιχεία⁴. Επιπλέον, σε ό,τι αφορά την απογραφή του 1930, δεν θα πρέπει να αγνοούμε την οικονομική κρίση, μία από τις συνέπειες της οποίας ήταν η απόλυση ενός αριθμού του εργατικού δυναμικού αλλά και το κλείσιμο αρκετών επιχειρήσεων⁵.

³ Την ίδια περίοδο στη βρετανική βιομηχανία παρατηρήθηκε παρόμοια αύξηση του αριθμού των εργοστασίων. Ιδιαίτερα η περίοδος 1925-1929 χαρακτηρίστηκε από την έκρηξη και τη διασπορά πολλών αναποτελεσματικών βιομηχανιών, η οποία φαίνεται ότι αύξησε τις πιέσεις στην οικονομία κατά την οικονομική κρίση που ακολούθησε. Βλ. D.F. Dowd, «Economic stagnation in Europe in the Interwar period», *The journal of economic history*, Vol. 15, No. 3 (Sept. 1955), σ. 273-280.

⁴ Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν τα επεξεργασμένα στοιχεία του Γ. Χαριτάκη.

⁵ Οι πτωχεύσεις έφτασαν στο απόγειό τους κατά το 1930, ενώ ακολούθησαν μείωση κατά τα έτη 1931 και 1932. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1/1/1933, σ. 1 και Σ. Τσοτσόρος, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμος Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σ. 65.

Ωστόσο, οι όποιες απολύσεις εργατικού δυναμικού πραγματοποιήθηκαν από τις μεγάλες επιχειρήσεις κατά τα έτη 1929 και 1930, χρονιές κατά τις οποίες ξεκίνησε η εμφάνιση των συμπτωμάτων της οικονομικής κρίσης⁶, δεν είναι ικανές να ερμηνεύσουν από μόνες τους τη μείωση του ανά βιομηχανική μονάδα απασχολούμενου προσωπικού κατά 20,56% (από τους 4,57 απασχολούμενους μειώθηκαν στους 3,63). Η εν λόγω μείωση είναι ικανή να μας παρουσιάσει την εικόνα της διάρθρωσης της ελληνικής βιομηχανίας, η οποία δεν είχε μεταβληθεί σε ό,τι αφορούσε την επικράτηση των μικρών επιχειρήσεων στη βιομηχανική και βιοτεχνική παραγωγή της δεκαετίας του 1920. Ωστόσο, είναι εμφανής μία ποιοτική μεταβολή με την αύξηση του αριθμού των μεγάλων επιχειρήσεων τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και ως ποσοστό επί του συνόλου των επιχειρήσεων. Άλλωστε, από τον πίνακα διαφαίνεται η αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων ανά εργοστάσιο στις μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις (στις μεγαλύτερες εξ' αυτών, οι οποίες απασχολούσαν άνω των 100 εργατών εργάζονταν το 25% του συνολικού εργατικού δυναμικού⁷), ενώ φαίνεται ότι η μείωση του μέσου όρου των απασχολούμενων ανά επιχείρηση προέκυψε από τη συρρίκνωση των μικρών και των μεσαίων βιομηχανικών μονάδων. Στην ελληνική βιομηχανία εξακολουθούσε να κυριαρχεί η μικρή και μεσαία επιχείρηση, αλλά είχε ήδη ξεκινήσει μία διαδικασία συγκεντροποίησης του βιομηχανικού κεφαλαίου, η οποία θα εξακολουθούσε και κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας. Όπως θα διαπιστώσουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν, η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίστηκε από επενδύσεις των μεγάλων βιομηχανιών οι οποίες αφορούσαν, κυρίως, την επέκταση του μηχανολογικού τους εξοπλισμού.

Η ραγδαία ποσοτική αύξηση των βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 φαίνεται ότι περιορίστηκε αισθητά κατά την επόμενη δεκαετία οπότε και η αύξηση του αριθμού των λειτουργούντων βιομηχανικών/βιοτεχνικών καταστημάτων δεν ξεπέρασε τις 3.000⁸. Επιπλέον, από ένα δείγμα 5.154 επιχειρήσεων που επιθεωρήθηκαν το 1934

⁶ Η εμφάνιση της κρίσης στην ελληνική βιομηχανία ποικίλλει από κλάδο σε κλάδο αλλά και από επιχείρηση σε επιχείρηση. Ωστόσο, συνολικά μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι από τα στοιχεία των κερδών των βιομηχανιών που μελετήθηκαν προκύπτει πως τα σημάδια της οικονομικής κρίσης εμφανίστηκαν κατά το έτος 1930 και εντάθηκαν κατά το επόμενο έτος.

⁷ Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1 *Ο Μεσοπόλεμος*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 298.

⁸ Βλ. Κ. Β. Μπανταλούκας, «Η ελληνική οικονομία 1923-1940: σύντομος στατιστική σκιαγράφησης», *Σπουδαί*, τ. 3-4, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1984, σ. 585. Εδώ παρατίθεται από την ιστοσελίδα <http://digilib.lib.unipi.gr/spoudai/handle/spoudai/599>.

από την αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Εργασίας σχετικά με διάφορες παραβάσεις⁹ λαμβάνουμε την πληροφορία ότι σε αυτές εργάζονταν 64.381 υπάλληλοι και εργάτες, δηλαδή περίπου 12,5 απασχολούμενοι ανά επιχείρηση¹⁰. Στον παρακάτω πίνακα επιχειρείται μία ενδεικτική σύγκριση ορισμένων κλάδων της βιομηχανίας με βάση τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών:

Πίνακας 2. Συγκριτικός πίνακας απογραφής 1930 και επιθεώρησης εργασίας 1934 σχετικά με τον αριθμό του απασχολούμενου προσωπικού*

Βιομηχανικός κλάδος	Αριθμός επιχειρήσεων		Αριθμός απασχολούμενων		Μέσος όρος απασχολούμενου προσωπικού	
	1930	1934	1930	1934	1930	1934
Υφαντικές	1.018	314	22.298	17.399	21,9	55,41
Τροφίμων	19.485	342	46.157	5.837	2,37	17,07
Χημικές	527	99	5.017	6.310	9,52	63,74
Καπνού	331	102	5.347	4.797	16,15	47,03
Σύνολο	21.361	857	78.819	34.343	3,69	40,07

*Τα στοιχεία δεν αφορούν το σύνολο των βιομηχανιών αλλά μόνο τις βιομηχανίες στις οποίες πραγματοποιήθηκαν έλεγχοι, οι οποίες πιθανότατα αποτελούσαν τις μεγαλύτερες ανά κλάδο. Ως εκ τούτου η σύγκριση μπορεί να πραγματοποιηθεί με επιφύλαξη μόνο για την ανάδειξη μίας τάσης.

Πηγές: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Απογραφή... ό.π. και Υπουργείο Εργασίας, Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεώρησης εργασίας κατά το 1934, Αθήνα 1936

Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν μία ένδειξη για την τάση προς τη συγκεντροποίηση των βιομηχανικών κεφαλαίων που συντελέστηκε με τη συρρίκνωση των μικρών μονάδων και τη μεγέθυνση των μεγάλων¹¹. Ήδη, από τη σύγκριση των στοιχείων μεταξύ των δύο απογραφών (1920 και 1930) διαφαίνεται η μείωση του μέσου απασχολούμενου προσωπικού τόσο στις μικρές, όσο και στις μεσαίες επιχειρήσεις, ενώ αντίθετα παρατηρείται αύξηση στο προσωπικό που απασχολείται σε κάθε μεγάλη βιομηχανική μονάδα. Φαίνεται ότι αυτή η κίνηση προς τη μεγέθυνση των μεγάλων επιχειρήσεων και τη συρρίκνωση των μικρών και

⁹ Οι αιτίες της επιθεώρησης ήταν: υγιεινή και ασφάλεια 2.209 επιχειρήσεις, ωράριο εργασίας 13.421 επιχειρήσεις, ατυχήματα 37 επιχειρήσεις και διάφορες άλλες αιτίες 4.646 επιχειρήσεις.

¹⁰ Υπουργείο Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα...ό.π.*, σ. 40-41.

¹¹ Τάση η οποία ξεκίνησε ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920. Βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 115, όπου αναφέρεται ότι «ο συσχετισμός του αριθμού εργαζομένων και του αριθμού επιχειρήσεων στοιχειοθετεί την υπόθεση ότι οι μικρές μονάδες μεταβάλλονταν σε νάνους και οι μεγάλες διογκώνονταν». Επιπλέον, κατά την περίοδο 1924-1928, το μετοχικό κεφάλαιο των ΑΕ αυξήθηκε κατά 54,37% σε σταθερές τιμές στοιχείο που ενισχύει την «επιτάχυνση της διαδικασίας συσσώρευσης». Βλ. Σ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, τόμος Β', σ. 53.

μεσαίων συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της δευτέρης μεσοπολεμικής δεκαετίας¹². Σε αυτό κατατείνουν τα στοιχεία που λαμβάνουμε σχετικά με την κατανομή της απασχόλησης στις βιομηχανικές επιχειρήσεις από τα στοιχεία του ΙΚΑ για το 1940, όπως αυτά παρατίθενται από τον Π. Πιζάνια¹³. Σύμφωνα με αυτά, η εργασία στις μεγάλες επιχειρήσεις αφορούσε πλέον άνω του μισού απασχολούμενου εργατικού δυναμικού, ενώ είχε συρρικνωθεί το ποσοστό των απασχολούμενων στις μικρές βιομηχανίες, αφήνοντας σε ίδιο ποσοστό τους απασχολούμενους στις μεσαίες βιομηχανίες 6-25 εργατών¹⁴.

Πίνακας 3. Κατανομή απασχολούμενων στη βιομηχανία και σύνολο απασχολούμενων, 1930-1940

Μέγεθος βιομηχανιών	1930	1940
Μικρές μονάδες (1-5 απασχολούμενοι)	43,6%	26%
Μεσαίες μονάδες (6-25 απασχολούμενοι)	17,8%	18%
Μεγάλες μονάδες (26+ απασχολούμενοι)	38,6%	56%
Σύνολο απασχολούμενων	157.295	175.000

Πηγές: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Απογραφή των καταστημάτων...ό.π.*· Γ. Χαριτάκης, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931*, ό.π., σ. 207-208· Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 25 και 29.

¹² Ένα στοιχείο που μας οδηγεί σε αυτό το συμπέρασμα αποτελεί η επέκταση του θεσμού των Ανώνυμων Εταιριών κατά τη δεκαετία του 1930, αφού αυτή τη δεκαετία οι ΑΕ που ιδρύθηκαν ήταν κατά 50,3% περισσότερες από όσες ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920 (το διάστημα 1921-1930 ιδρύθηκαν 646 ΑΕ εκ των οποίων οι 442 από το 1926 και εντεύθεν, ενώ την περίοδο 1931-1940 ιδρύθηκαν 971 ΑΕ). Βλ. ΕΤΕ, *Ανώνυμοι εταιρείες συσταθείσαι από τον έτος 1833-1929* και ΕΤΕ, *Ανώνυμοι εταιρείες συσταθείσαι από τον έτος 1930-1940*. Η διαδικασία της ίδρυσης ΑΕ θα πρέπει, ωστόσο, να εντοπίζεται ως τάση προς τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου και όχι ως απόλυτο αποδεικτικό στοιχείο, καθώς εκτός του αριθμού των νέων ΑΕ θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν και το μετοχικό τους κεφάλαιο, το οποίο φαίνεται ότι υποχώρησε (ανά επιχείρηση) στις ΑΕ της δεκαετίας του 1930 (σε απόλυτα μεγέθη αυξήθηκε με ρυθμό μικρότερο της αντίστοιχης αύξησης του αριθμού των ΑΕ). Οι αιτίες ήταν, αφενός, η σύσταση μικρότερων νέων ΑΕ σε σύγκριση με τις ΑΕ που λειτουργούσαν, ήδη, από τη δεκαετία του 1920 και αφετέρου, η μετατροπή σε ΑΕ παλιών μικρών εταιριών άλλης μορφής, κυρίως εξαιτίας της στενότητας χρήματος η οποία ενίσχυε την τάση για τη μετατροπή των εταιριών σε ΑΕ εξασφαλίζοντας φθηνά κεφάλαια. Από την άλλη μεριά, κατά τη δεκαετία του 1930 παρουσιάστηκε μία δυναμικότερη επένδυση ξένου ιδιωτικού κεφαλαίου σε ορισμένους τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, η οποία ενδεχομένως να αύξησε το μέσο μέγεθος των βιομηχανιών. Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπόψιν ότι κατά το 1939 το 64% του συνολικού μετοχικού κεφαλαίου όλων των ΑΕ ανήκε στο 12,2% αυτών οδηγούμαστε στο συμπέρασμα της μεγέθυνσης των μεγάλων ΑΕ οι οποίες λειτουργούσαν, ήδη, από τη δεκαετία του 1920. Βλ. αναλυτικά Άγ. Αγγελόπουλος, *Αι ανώνυμοι εταιρείες εν Ελλάδι από οικονομικής και δημοσιονομικής απόψεως*, Τύποις Ελλάς, Αθήνα 1928, σ. 8 και σ. 25-46· του ίδιου, *Η ελληνική οικονομία...*, σ. 17-18 και Σ. Τσοτσόρος, ό.π., σ. 33-34, 50-110 και ιδιαίτερα σ. 92-98.

¹³ Βλ. Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 29.

¹⁴ Στη Γερμανία των αρχών του αιώνα αυτή η κίνηση προς τη συγκεντροποίηση της παραγωγής είχε φτάσει σε πολύ υψηλότερα επίπεδα αφού το 0,9% των επιχειρήσεων (στη βιομηχανία, το εμπόριο και τις συγκοινωνίες) απασχολούσε το 39,4% του εργατικού δυναμικού, το 75,3% των ατμοίπων και το 77,2% της ηλεκτρικής ενέργειας. Αντίστοιχα, το 1,1% των μεγαλύτερων επιχειρήσεων στις ΗΠΑ απασχολούσαν το 1909 το 30,5% του εργατικού δυναμικού και κατείχαν το 43,8% της συνολικής αξίας παραγωγής. Βλ. Β.Ι. Λένιν, *Ιμπεριαλισμός, το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 19-21.

Τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα αποτυπώνουν τη μεγέθυνση των μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων και τη συρρίκνωση των μικρών που φαίνεται ότι συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930¹⁵. Είναι εμφανές από τα στοιχεία του πίνακα πως ολόκληρη η αύξηση της συμμετοχής στο σύνολο του ποσοστού των απασχολούμενων στις βιομηχανίες που απασχολούσαν πάνω από 26 εργαζόμενους προερχόταν από τη συρρίκνωση της συμμετοχής των μικρών μονάδων, καθώς οι βιομηχανίες μεσαίου μεγέθους διατήρησαν το 18% των απασχολούμενων στη βιομηχανία.

Ένα επιπλέον στοιχείο που θα πρέπει να μελετηθεί για την κατανόηση της μορφής της βιομηχανίας είναι ο συνδυασμός της παραπάνω κίνησης με την εκμηχάνιση των βιομηχανικών μονάδων, κυριότερα των μεγάλων. Η μελέτη των στοιχείων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή η κίνηση δεν συνοδεύτηκε από τον εκσυγχρονισμό του μηχανολογικού εξοπλισμού της βιομηχανίας και την στροφή της σε παραγωγή εντάσεως κεφαλαίου¹⁶. Πρώτα από όλα, ο μεγάλος αριθμός των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων, σε σχέση με τις μεγάλες, αποδεικνύει την υστέρηση στην ύπαρξη βιομηχανικών μονάδων ικανών να υποστηρίξουν τη μεγάλης κλίμακας παραγωγή με τη χρήση υψηλής τεχνολογίας. Με βάση της δύο απογραφές του 1920 και 1930 θα παρατηρήσουμε ότι η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίστηκε από την ραγδαία αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων στη βιομηχανία με την αντίστοιχη μείωση της κινητήριας δύναμης ανά επιχείρηση και ανά εργαζόμενο, δίνοντας μία σαφή εικόνα περί της αντιπαραγωγικής διόγκωσης του βιομηχανικού τομέα¹⁷.

Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Μ. Δρίτσα από το 1921 μέχρι και το 1930 ιδρύθηκαν 1.019 «σημαντικά» εργοστάσια συνολικής ισχύος 31.192 HP (30,61 HP/εργοστάσιο), ενώ κατά την περίοδο 1931-1939 ιδρύθηκαν 927 με συνολική ισχύ

¹⁵ Παρόμοια και στη Βρετανία η ραγδαία αύξηση του αριθμού των βιομηχανιών της περιόδου 1925-1929, έθεσε εμπόδια στην ίδρυση νέων βιομηχανιών κατά τη δεκαετία του 1930. Βλ. C.E. Heim, «Industrial organization and regional development in Interwar Britain», *The Journal of Economic History*, Vol. 34, No. 4 (Dec., 1983), σ. 931-952.

¹⁶ Χαρακτηριστικά, τα 120 λειτουργούντα εργοστάσια του κλάδου της κλωστοϋφαντουργίας το 1923 απασχολούσαν κατά μέσο όρο προσωπικό 78 ατόμων και είχαν κινητήρια δύναμη 88 ίππων, ενώ πέντε χρόνια αργότερα τα 218 λειτουργούντα εργοστάσια του κλάδου απασχολούσαν κατά μέσο όρο 94 άτομα, έχοντας την ίδια μέση κινητήρια δύναμη. Βλ. ΓΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, σ. 191.

¹⁷ Βλ. Στ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, τόμος Α', σ. 114, Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 130 και ιδιαίτερα για την κλωστοϋφαντουργία σ. 329-331 και Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία: η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009, σ. 119-132 και Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 130-131.

27.387 HP (29,5 HP/ εργοστάσιο). Επιπλέον, ο Σ. Τσοτσωρός αναφέρει ότι κατά το 1940 ο αριθμός των βιομηχανιών που ανέπτυσαν την παραγωγή τους με την αντικατάσταση της ανθρώπινης εργασίας από τις μηχανές δεν ξεπερνούσε τις 1.000¹⁸.

Παρατηρούμε ότι κατά τη δεκαετία του 1930 η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε σε βαθμό ικανό να ανατρέψει το βασικό επιχείρημα της επικράτησης στην ελληνική βιομηχανία των μικρών μονάδων¹⁹. Αυτό που διαφοροποιεί τις δύο δεκαετίες είναι η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής συνολικά, καθώς και η αύξηση του αριθμού απασχολούμενων στη βιομηχανία, τόσο συνολικά όσο και ανά εργοστάσιο. Αυτή η αύξηση της παραγωγής δεν επιτεύχθηκε με μία συνολική εκμηχάνιση αλλά με την αύξηση του απασχολούμενου προσωπικού, ενισχύοντας τη θέση της μεγάλης βιομηχανίας στην παραγωγή, χωρίς ωστόσο να οδηγήσει στην κυριαρχία της, αφού σαν σύνολο εξακολουθούσε να απασχολεί λιγότερους από τους μισούς απασχολούμενους της βιομηχανίας. Ωστόσο, κατά την περίοδο 1933-1940 παρατηρούμε την ίδρυση μερικών εργοστασίων τα οποία διέθεταν αρκετά μεγάλη υποδύναμη συγκριτικά με τις υπόλοιπες νέες βιομηχανικές επιχειρήσεις, καθώς και ορισμένες αξιολογές επεκτάσεις παλαιότερων εργοστασίων²⁰.

Αυτό που μεσολάβησε μεταξύ των δύο περιόδων και αποτέλεσε την τομή στην πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας ήταν η οικονομική κρίση των ετών 1929-1932. Σε αυτή την περίοδο πολλές βιομηχανικές μονάδες ήρθαν αντιμέτωπες με το φάσμα της χρεοκοπίας εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας στην οποία βρέθηκαν, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη διαμαρτύρηση πολλών χρεογράφων τους²¹. Το αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας ήταν η παραμονή στην αγορά εκείνων των

¹⁸ Βλ. Σ. Τσοτσωρός, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹⁹ Για παράδειγμα, το 1936 ο Ν. Μικελής, γενικός επιθεωρητής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας ανέφερε σχετικά με τις νέες βιομηχανικές εγκαταστάσεις του 1935: «Έννοείται ότι αι ιδρύσεις αυτές [...] περιορίζονται εις όλως αναξίας λόγου εγκαταστάσεις με μηδαμινήν οικονομικήν σημασίαν». Ν. Μικελής, «Η ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1935», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31/5/1936, σ. 1.

²⁰ Τα παραπάνω προκύπτουν τόσο από τα στοιχεία που παρουσίαζε κάθε χρόνο ο Ν. Μικελής σχετικά με τα κατά έτος ιδρυθέντα ή υπό ίδρυση εργοστάσια, τόσο και στις επενδύσεις εργοστασίων τις οποίες θα παρακολουθήσουμε ξεχωριστά σε κάθε εργοστάσιο. Για τις εκθέσεις του Ν. Μικελή βλ. ενδεικτικά τις εβδομαδιαίες δημοσιεύσεις στο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6/5/1934-17/6/1934, 5/5/1935-23/6/1935, 31/5/1936-21/6/1936.

²¹ Βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών και Οικονομικός Ταχυδρόμος* της περιόδου. Ενδεικτικά για την αγορά του Πειραιά βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/5/1931, σ. 5. Η εφημερίδα αναδημοσίευσε την έκθεση του υποκαταστήματος Πειραιώς της Τράπεζας της Ελλάδος και αναφέρει ότι κατά το 1930 κατατέθηκαν 212 αιτήσεις πτώχευσης και σε κατάσταση πτώχευσης κηρύχθηκαν 108 εταιρίες, έναντι 106 εταιριών του 1929 και 69 του 1928. Κατά το ίδιο έτος 1930 κατατέθηκαν 2.529 αγωγές και χορηγήθηκαν 727 άδειες κατάσχεσης, ενώ διαμαρτυρήθηκαν 8.023 γραμμάτια και συναλλαγματικές συνολικού ποσού 142.900.000 δραχμών.

επιχειρήσεων οι οποίες είχαν ρευστά διαθέσιμα, ικανά να ανταποκριθούν στη δυσμενή συγκυρία ή τη δυνατότητα μεγάλου δανεισμού από τις τράπεζες. Είναι δεδομένο ότι αυτές οι δυνατότητες υπήρχαν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό για τις μεγάλες βιομηχανίες παρά για τις μικρότερες και αυτή θα πρέπει να είναι μία από τις αιτίες που προκάλεσαν τη μεγέθυνση των ήδη μεγάλων βιομηχανικών μονάδων και τη συρρίκνωση των μικρών όπως καταγράφηκε ήδη από την απογραφή των βιομηχανιών του 1930. Ένα επιπλέον στοιχείο που συνέτεινε σε αυτή τη διαφοροποίηση των δύο δεκαετιών είναι και η σταθεροποίηση του νομίσματος από το 1928 και εντεύθεν. Ο υψηλός πληθωρισμός της δεκαετίας του 1920, ο οποίος ευνόησε τη δημιουργία πολλών μικρών μονάδων, περιορίστηκε αισθητά κατά την επόμενη περίοδο. Η σταθεροποίηση της δραχμής αρχικά άσκησε πίεση στη βιομηχανική ανάπτυξη και όξυνε τα συμπτώματα της κρίσης και στη συνέχεια δημιούργησε αντικίνητρο για τη δημιουργία νέων μικρών βιομηχανικών μονάδων.

1.2 Βιομηχανική παραγωγή και απασχόληση

1.2.1 Η βιομηχανική ανάπτυξη

Λαμβάνοντας ως έτος βάσης το 1925, η συνολική ποσότητα παραγωγής της χώρας κατά τα χρόνια 1925-1935 παρουσίασε αύξηση η οποία ξεπέρασε, τελικά, το 60%, παρά την οικονομική κρίση των ετών 1929-1932²². Ο Γενικός Δείκτης της βιομηχανικής ανάπτυξης παρουσιάζεται στον επόμενο πίνακα:

²² Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα δεν αντιμετωπίστηκε από την αρχή της εκδήλωσής της ως τόσο σημαντική όσο ήταν στην πραγματικότητα. Είναι γεγονός ότι η οικονομία της Ελλάδας δεν αναταράχτηκε τόσο πολύ όσο οι οικονομίες της Δυτικής ευρώπης, ωστόσο η δομή της ελληνικής βιομηχανίας αλλά και η εξάρτηση της χώρας από το ξένο κεφάλαιο ήταν παράγοντες που προκάλεσαν έναν σημαντικό κλονισμό. Για την αρχική αντιμετώπιση της κρίσης βλ. Α. Αναστασιάδης, «Η οικονομική κρίση», *Εργασία*, τ. 1, 11/1/1930, σ. 15-16 και Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 200-201. Αντίθετα, η Ό. Χριστοδουλάκη, κατασκευάζοντας έναν νέο δείκτη βιομηχανικής ανάπτυξης, θεωρεί ότι η ελληνική περίπτωση παρουσίαζε ομοιότητες με την υπόλοιπη Ευρώπη σε ό,τι αφορά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Ο. Christodoulaki, «Industrial growth in Greece between the wars: A new perspective», *European Review of Economic History*, Vol. 5, 2001, σ. 61-89

Πίνακας 4. Δείκτες βιομηχανικής ανάπτυξης

Έτος	Γενικός Δείκτης ΑΟΣ	Δείκτης Ο. Χριστοδουλάκη	Δείκτης Μ. Mazower
1925	100	100	100
1926	95,13	91,53	97,97
1927	106,2	103,07	110,65
1928	112,5	119,77	119,61
1929	114,51	129,07	124,76
1930	118,44	124,48	130,98
1931	122,49	123,75	134,09
1932	115,5	123,13	128,95
1933	125,76	137,07	144,26
1934	143,41	159,33	165,67
1935	162,25	169,28	166,63
1936	159,44	182,27	178,95
1937	165,45	191,07	191,39

Τα στοιχεία του ΑΟΣ είναι σε όγκο παραγωγής

Πηγές: ΑΟΣ, Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1934, Αθήνα 1936• ΑΟΣ, Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935, Αθήνα 1936, σ. 52-58, ΓΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938, σ. 235• Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 10, σ. 129• Ο. Christodoulaki, «Industrial growth in Greece between the wars: A new perspective», *European Review of Economic History*, Vol. 5, 2001, σ. 61-89• Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό.π., και υπολογισμοί δικό μου

Ο κλάδος ο οποίος αύξησε περισσότερο την παραγωγή του σε αυτά τα χρόνια είναι αυτός των μηχανολογικών βιομηχανιών, ο οποίος με έτος βάσης το 1925 (100 μονάδες) ξεπέρασε το πενταπλάσιο της παραγωγής, φτάνοντας τις 505,78 μονάδες. Η αύξηση, εν πολλοίς, οφείλεται στις μεγάλες επιδόσεις του κλάδου κατά το 1935, οπότε και πολλαπλασιάστηκε η παραγωγή (από 161,01 σε 505,78). Η κλωστοϋφαντουργία, κλάδος που γνώρισε ιδιαίτερη ακμή στον Πειραιά, είχε διαρκή άνοδο στην παραγωγή των προϊόντων του καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, φτάνοντας το 1935 στις 245,66 μονάδες. Οι χημικές βιομηχανίες παρά την ύφεση στην παραγωγή που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, εξακολούθησαν την ανοδική πορεία που ξεκίνησε μετά το 1927, έφτασε την προ κρίσης παραγωγή το 1933, ενώ δύο μόλις χρόνια αργότερα κατέγραψαν παραγωγή μεγαλύτερη κατά 45% σε σύγκριση με το 1925.

Παρόμοια πορεία ακολούθησε και ο κλάδος των τροφίμων και συναφών, ο οποίος συγκέντρωνε πολλές βιομηχανίες στη πόλη του Πειραιά. Αύξηση της παραγωγής από το 1925 έως το 1928, πτώση στα χρόνια της κρίσης και επάνοδος την επόμενη τριετία. Οι ανεγερθείσες οικοδομές κατά τα έτη 1928-1934 στον Πειραιά ήταν 3.581 και στην Αθήνα 11.743. Συγκεκριμένα, στον Πειραιά οι νέες οικοδομές αυτών των ετών ήταν, αντίστοιχα, 669, 483, 423, 395, 542, 502 και 567, ενώ στην Αθήνα ήταν, αντίστοιχα, 2.072, 2.145, 941, 1.180, 2.790, 1.275 και 1.340. Ιδιαίτερη άνοδος παρουσιάστηκε στην οικοδομική δραστηριότητα που αφορούσε έργα

δημόσιας ωφέλειας. Αναλυτικά, η βιομηχανική παραγωγή της χώρας παρουσίασε την πορεία που φαίνεται στον πίνακα 5:

Πίνακας 5. Διακόμηση του όγκου παραγωγής στους βιομηχανικούς κλάδους

Κλάδος	1925	1928	1932	1935
Μεταλλουργικές	100	138,93	129,42	114,19
Μηχανολογικές	100	117,40	84,10	505,78
Οικοδομικές	100	134,97	146,92	192,08
Κλωστοϋφαντουργία	100	154,70	186,28	245,27
Τρόφιμα	100	110,93	89,98	140,83
Χημικές	100	114,63	95,65	144,99
Κατεργ. Δέρματος	100	67,28	56,36	62,04
Κατεργ. Χάρτου	100	291,29	373,23	467,11
Είδη μαιτισμού	100	118,36	52,08	59,19
Κατεργ. Καπνού	100	81,81	75,79	90,67
Παρ. Ηλ. Ρεύματος	100	150,02	300,03	427,14

Πηγές: *ό.π.*

Από τους παραπάνω πίνακες διαφαίνεται η αύξηση στην ποσότητα των παραγόμενων βιομηχανικών προϊόντων που συνεχιζόταν αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με μοναδική εξαίρεση το 1932²³, χρονιά κατά την οποία η παραγόμενη ποσότητα μειώθηκε χωρίς, όμως, να προκαλέσει την κατάρρευση της βιομηχανικής παραγωγής αφού ήδη από την επόμενη χρονιά η βιομηχανική παραγωγή όχι μόνο ανέκαμψε αλλά ξεπέρασε και τα επίπεδα των προηγούμενων ετών. Έκτοτε, η παραγωγή αυξάνονταν σε όλη την περίοδο 1933-1937 με εξαίρεση την προσωρινή υποχώρηση του 1936.

Ως προς αυτό έχει αναπτυχθεί μία συζήτηση σχετικά με την αξιοπιστία του δείκτη του ΑΟΣ τόσο από τον M. Mazower, όσο και από την Ό. Χριστοδουλάκη, οι

²³ Η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κατά τη δεκαετία του 1920, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1925-1929, δεν ήταν ιδιαιτερότητα της Ελλάδας. Αντίθετα, όλες οι χώρες που αργότερα συγκρότησαν τον ΟΟΣΑ είχαν ταχείς ρυθμούς ανάπτυξης της βιομηχανίας τους (5,1%) κατά την περίοδο του 1920-1929, ρυθμός ανάπτυξης ο οποίος επιβραδύνθηκε κατά την επόμενη δεκαετία οπότε και περιορίστηκε στο 2,2% (ρυθμός βιομηχανικής ανάπτυξης 3,7% για όλη την περίοδο 1920-1937). Ιδιαίτερα αισθητή ήταν η επιβράδυνση της δεκαετίας του 1930 σε σύγκριση με την περίοδο 1920-1929 στη Γερμανία (3% έναντι 7,6%), την Ιταλία (1,7% έναντι 6%), τη Γαλλία (-2,8% έναντι 7,9%) και τις ΗΠΑ (0,4% έναντι 4%), ενώ μόνο η Βρετανία παρουσίασε αντίστροφη εικόνα (3,4% έναντι 2,3%). Βλ. D.H. Aldcroft, «Economic growth in Britain in the inter-War years: A reassessment», *The Economic History*, New Series, Vol. 20, No. 2 (Aug., 1967), σ. 311-326. Συνολικά η οικονομική ανάπτυξη μειώθηκε από 3% κατ' έτος την περίοδο 1880-1913 σε 1,4% την περίοδο 1913-1940. Οι αιτίες της στασιμότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας του Μεσοπολέμου βρίσκονται στους μετασχηματισμούς της οικονομίας που επέφεραν οι νέες τεχνολογίες, οι νέες οικονομικές σχέσεις της Ευρώπης με τον υπόλοιπο κόσμο (μεταβολή του διεθνούς ανταγωνισμού με νέες βιομηχανίες εκτός Ευρώπης, μεταβολή του εμπορίου), αλλά και η μετατόπιση της πληθυσμιακής ανάπτυξης από τη Βορειοδυτική στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (εξαιτίας, κυρίως, της μείωσης της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ) η οποία ανέδειξε το πρόβλημα του συνδυασμού κεφαλαίου-εργασίας από τις ανεπτυγμένες στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Βλ. D.F. Dowd, *ό.π.* και Σ. Τσοτσρός, *ό.π.*, σ. 102-105. Ακόμη και στο εσωτερικό των ισχυρών βιομηχανικών κρατών, όπως η Βρετανία, παρατηρήθηκε μετατόπιση της ανάπτυξης από τις παραδοσιακές βορειοδυτικές βιομηχανικές περιοχές προς τις νότιες, οι οποίες ανέπτυξαν νέους κλάδους που δεν είχαν να αντιμετωπίσουν το μεταβαλλόμενο διεθνή ανταγωνισμό και την τεχνολογική αλλαγή. C.E. Heim, *ό.π.* και E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 119.

οποίοι παρουσίασαν νέους δείκτες βιομηχανικής ανάπτυξης²⁴. Ενώ τα συμπεράσματα από την ανάλυση του M. Mazower είναι παρόμοια με αυτά του δείκτη του ΑΟΣ, η μεγάλες διαφοροποιήσεις παρουσιάστηκαν από την Ο. Χριστοδουλάκη. Σύμφωνα με τον δείκτη βιομηχανικής ανάπτυξης (βλ. πίνακα 4) τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι ότι η ελληνική βιομηχανία εισήλθε στο στάδιο της οικονομικής κρίσης καθώς η υπόλοιπη Ευρώπη την περίοδο 1929-1932, καθώς σε ολόκληρο αυτό το διάστημα μειώθηκε η βιομηχανική δραστηριότητα, αν και η μείωση του 1932 φαίνεται πολύ περισσότερο «ομαλή». Επιπλέον, σύμφωνα με την Ο. Χριστοδουλάκη, η ανάπτυξη των ετών 1925-1929 ήταν περίπου διπλάσια αυτής που παρουσίασε ο ΑΟΣ, ενώ δεν παρουσιάστηκε κάμψη κατά το 1936, καθώς σε ολόκληρο το διάστημα 1933-1937, η πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης ήταν σταθερά ανοδική.

Στην παρούσα εργασία θεωρήσαμε ως τομή τα έτη 1929-1932. Οι αιτίες για τις οποίες θεωρήσαμε αναγκαίο το διαχωρισμό αυτής της περιόδου και την ορίσαμε ως την περίοδο της οικονομικής κρίσης, παρά την εμφάνιση κρίσης στον ελληνικό αγροτικό τομέα νωρίτερα αλλά και την εμφάνιση ορισμένων πτυχών της κρίσης (όπως το χαμηλό ύψος των ημερομισθίων όπως θα δούμε στη συνέχεια) είναι πρώτον τα ίδια τα οικονομικά στοιχεία των βιομηχανιών που εξετάζονται. Σύμφωνα με τους ισολογισμούς που θα παρουσιαστούν στα επόμενα κεφάλαια, οι χρήσεις των ετών 1930, 1931 και 1932 διαφοροποιούνται αισθητά, τόσο σε ό,τι αφορά τα διαθέσιμα κεφάλαια, όσο και σε μεγέθη όπως κέρδη, κόστη κλπ. Δεύτερον, σε ό,τι αφορά τους παραγωγικούς συντελεστές επιβεβαιώνεται μία τέτοια προσέγγιση, αφού τόσο η μέση ιπποδύναμη των εργοστασίων φθίνουν έως και το 1932 κι επανακάμπτουν από το 1933, όσο και η παραγωγικότητα εργασίας (θα την παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια) παρουσιάζει διαφοροποίηση εντός της περιόδου. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1929-1932 η παραγωγικότητα εργασίας αυξήθηκε σημαντικά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, ενώ κατά την περίοδο 1932-1935 αυτή η τάση ενισχύθηκε σημαντικά. Επιπλέον, μία από τις βασικότερες αιτίες της οικονομικής ανάπτυξης της δεκαετίας του 1920 ήταν η ραγδαία άνοδος του ρυθμού πληθωρισμού, κατάσταση η οποία μεταβλήθηκε από το 1928 οπότε και η σταθεροποίηση του νομίσματος δημιούργησε αποπληθωριστικές τάσεις και πιέσεις

²⁴ M. Mazower, *ό.π.*, σ. 399 και Ο. Christodoulaki, «Industrial growth in Greece between the wars: A new perspective», *European Review of Economic History*, Vol. 5, 2001, pp. 61-89.

στην ελληνική βιομηχανία. Τα παραπάνω στοιχεία μας οδήγησαν στην υιοθέτηση της υπόθεσης της οικονομικής κρίσης της περιόδου 1929-1932.

Η ποσότητα της βιομηχανικής παραγωγής από μόνη της δεν είναι αρκετή για να μας αποδώσει την εικόνα της βιομηχανίας στο σύνολό της. Η αιτία είναι ότι η οποιαδήποτε μεταβολή του βιομηχανικού προϊόντος δεν αναδεικνύει και την πορεία εκβιομηχάνισης ή αποβιομηχάνισης της οικονομίας. Η μεταβολή στην τεχνολογία και η παραγωγικότητα εργασίας είναι ορισμένοι από τους παράγοντες οι οποίοι διαφοροποιούν αρκετά τα παραγόμενα βιομηχανικά προϊόντα ώστε η όποια μεταβολή στον όγκο παραγωγής να μην αντανακλά εξ' ολοκλήρου και την πρόοδο ή υστέρηση του βιομηχανικού κλάδου στον οποίο αναφερόμαστε. Δύο βασικά στοιχεία που χρειάζονται για να συμπληρωθεί η εικόνα είναι η αξία της βιομηχανικής παραγωγής και η σχέση μεταξύ της παραγόμενης ποσότητας και των συντελεστών παραγωγής, κύρια της εργασίας και του μηχανολογικού εξοπλισμού.

Σε ό,τι αφορά το πρώτο στοιχείο, την αξία της βιομηχανικής παραγωγής, η εικόνα διαφοροποιείται αρκετά σε σχέση με την ποσότητα της βιομηχανικής παραγωγής. Ενώ από τον πίνακα 4 που προηγήθηκε διαφαίνεται ότι η ποσότητα της παραγωγής είχε αυξηθεί, η αξία της παρουσίασε πτώση, οφειλόμενη στη μείωση της αξίας των βιομηχανικών προϊόντων²⁵. Η οικονομική κρίση δεν εκδηλώθηκε με τα συμπτώματά της να βρίσκονται στην ποσότητα της παραγωγής αλλά στην αξία αυτής. Πιο συγκεκριμένα, στον πίνακα 6 που ακολουθεί φαίνεται η μεταβολή της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής σε κάθε κλάδο για την τριετία της οικονομικής κρίσης:

Πίνακας 6. Μεταβολή της αξίας παραγωγής των βιομηχανικών κλάδων κατά την περίοδο 1929-1932

Βιομηχανικός Κλάδος	Ποσοστιαία μεταβολή μεταξύ 1929-1930	Ποσοστιαία μεταβολή μεταξύ 1930-1931	Ποσοστιαία μεταβολή μεταξύ 1931-1932
Μεταλλουργικές	-0,32	-40	-3
Μηχανολογικές	-3,20	-15	-20
Οικοδομικών προϊόντων	-3,00	-8,6	0
Κλωστοϋφαντουργίας	-3,70	-11	0
Ειδών διατροφής	-16	-5	-10
Χημικές	-14	-24	-10
Κατεργασίας δέρματος	-14,40	-6,8	-22
Κατεργασίας χάρτου	0	-3,7	0
Ειδών υφαντισμού	-14,40	-27,5	-22
Κατεργασίας ξύλου	-7,20	-13	-20
Κατεργασίας καπνού	-13,30	-16,6	-6
Παραγωγής ηλεκτρισμού	+13,30	+15	+4

Πηγές: Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1930, σ. 157-180, Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931, σ. 202 και Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1932, σ. 189-192

²⁵ Βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 128-164.

Από τον παραπάνω πίνακα γίνεται εμφανής η επίπτωση της οικονομικής κρίσης στη βιομηχανία της χώρας και η εικόνα συμπληρώνεται αν συνδυαστεί με τα στοιχεία του πίνακα 4, οπότε και διαπιστώνουμε τη ραγδαία μείωση στην αξία του ανά μονάδα παραγόμενου προϊόντος στη βιομηχανία. Από τη μία μεριά, δηλαδή, υπάρχει αύξηση της παραγωγής και από την άλλη μείωση της συνολικής της αξίας. Κατά την ίδια περίοδο, οι επεκτάσεις των εργοστασίων και η ίδρυση νέων παρουσίαζε ραγδαία πτωτική πορεία (είναι χαρακτηριστική η μείωση του αριθμού των αποφάσεων του Συμβουλίου Βιομηχανίας για τη χορήγηση ατελειών στην εισαγωγή μηχανημάτων)²⁶, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα μεγέθη πριν την εκδήλωση της κρίσης, γεγονός που δεν πέρασε απαρατήρητο από τους αναλυτές της εποχής, οι οποίοι έγραφαν σχετικά ότι «η ελλάτωση των νέων εγκαταστάσεων και επεκτάσεων δεν είχε καθ' εαυτήν ανησυχητική καθόσον η ελληνική βιομηχανία από του 1929 περίπου εισήλθε εις το στάδιον ηρεμωτέρας εξελίξεως»²⁷.

1.2.2 Η ανάπτυξη των βιομηχανικών κλάδων

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει σχετικά με την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας είναι η ξεχωριστή ανάπτυξη των κλάδων της μέσα στο χρόνο. Για πρακτικούς αλλά και ουσιαστικούς λόγους δεν μπορούμε να πάρουμε ως κριτήριο μέτρησης την ανά κλάδο παραγόμενη ποσότητα, αλλά τη συμμετοχή του κάθε κλάδου στη συνολική αξία παραγωγής της βιομηχανίας²⁸.

Με μία πρώτη ματιά στον πίνακα 7 διαπιστώνουμε μία ισορροπία σε ό,τι έχει να κάνει με τη σπουδαιότητα των κλάδων ως ποσοστού της συνολικής αξίας παραγωγής των βιομηχανικών προϊόντων. Φαίνεται ότι η κρίση, η επιχειρηματική στρατηγική και η πιστωτική πολιτική δεν οδήγησαν σε ουσιαστική ανακατανομή των βιομηχανικών κλάδων. Ωστόσο, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες αξίες λόγου διαφοροποιήσεις τις οποίες θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε. Ο κλάδος ο οποίος βγήκε περισσότερο ισχυρός από την οικονομική κρίση είναι αναμφίβολα η κλωστοϋφαντουργία, η οποία

²⁶ *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931*, σ. 153.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 152.

²⁸ Η ποσότητα παραγωγής δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αφενός επειδή δεν μπορούμε να αθροίσουμε διαφορετικές μονάδες μέτρησης (πχ τόνους και τεμάχια) και αφετέρου, επειδή από μόνη της η ποσότητα παραγωγής δεν μπορεί να ερμηνεύσει μία οποιαδήποτε στροφή της βιομηχανίας προς άλλους κλάδους. Η έννοια της επιχειρηματικότητας και της βασικής οικονομικής αρχής στηρίζεται στη μεγιστοποίηση του κέρδους και όχι στη μεγιστοποίηση της παραγόμενης ποσότητας. Ως εκ τούτου, το βασικό ζητούμενο των βιομηχανιών της εποχής ήταν τα κέρδη και όχι η παραγόμενη ποσότητα. Ως συνέπεια, με τη μελέτη της αξίας παραγωγής μπορούμε να εντοπίσουμε καλύτερα την ερμηνεία της οποιαδήποτε μεταβολής στον βιομηχανικό χάρτη της περιόδου.

από το 1925 και εντεύθεν αύξανε το ποσοστό της αξίας των προϊόντων της ως προς το σύνολο της βιομηχανίας και αμέσως μετά την οικονομική κρίση εμφάνισε ποσοστά που άγγιζαν το ένα τρίτο επί της συνολικής αξίας. Στον αντίποδα βρέθηκε η καπνοβιομηχανία, τα προϊόντα της οποίας έχαναν διαρκώς μερίδιο επί της συνολικής αξίας φτάνοντας το 1937 στο ένα έκτο του ποσοστού που αντιπροσώπευαν το 1922, καθώς και ο κλάδος της κατεργασίας δέρματος, του οποίου η αξία των προϊόντων μειώθηκε από την κρίση και εντεύθεν στο ήμισυ της συνολικής αξίας των βιομηχανικών προϊόντων. Παράλληλα, κατά την περίοδο 1933-1937 η κερδοφορία των βιομηχανικών επιχειρήσεων στο σύνολό τους, αυξάνονταν ραγδαία φτάνοντας (ως ποσοστό επί των μετοχικών κεφαλαίων σε σταθερές τιμές) από το 7% κατά το διάστημα 1930-1932 σε «περισσότερο από 13% το 1933 και σε 11% και πλέον την περίοδο 1934-1937»²⁹. Οι δύο επόμενοι (μετά την κλωστοϋφαντουργία) κλάδοι με πολύ σημαντικό μερίδιο στην ελληνική βιομηχανία ήταν η βιομηχανία τροφίμων και η χημική βιομηχανία³⁰. Η μεν πρώτη επηρεάστηκε σαφώς από την οικονομική κρίση και η αξία των προϊόντων της δεν επανήλθε στα προ του 1929 επίπεδα, ενώ η χημική βιομηχανία παρουσίασε μόνο μία μικρή κάμψη κατά τα έτη της οικονομικής κρίσης και επανήλθε αμέσως μετά.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι με εξαίρεση την κλωστοϋφαντουργία η οποία αύξησε κατά περίπου 5% το μερίδιό της στη συνολική αξία των βιομηχανικών προϊόντων και του κλάδου της κατεργασίας δέρματος (και σε δεύτερο βαθμό οι βιομηχανίες ειδών ιματισμού), ο οποίος υπέστη ραγδαία μείωση του μεριδίου του στην αγορά από την οικονομική κρίση και εντεύθεν, οι υπόλοιποι κλάδοι δεν φάνηκαν να επηρεάζονται σε αυτό το επίπεδο από τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Έτσι, είτε δεν υπέστησαν διαφοροποιήσεις (όπως οι μηχανολογικές, οι οικοδομικές και οι κατεργασίας ξύλου), είτε οι όποιες διαφοροποιήσεις συντελέστηκαν δεν φαίνεται να οφείλονται στην κρίση, αφού η

²⁹ M. Mazower, *ό.π.*, σ. 327-328. Ο συγγραφέας αποδίδει αυτή την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην υποκατάσταση των εισαγωγών και όχι σε κάποιον εξορθολογισμό των βιομηχανικών μονάδων.

³⁰ Η ανάπτυξη των κλάδων της κλωστοϋφαντουργίας και των τροφίμων σε αυτή τη φάση της εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας δεν ήταν κάποιο παράδοξο φαινόμενο. Αντίθετα, «τα καταναλωτικά αγαθά –κατά κανόνα τα κλωστοϋφαντουργικά προϊόντα, αλλά κάποτε και τα είδη διατροφής- πρωτοστατούσαν σ' αυτές τις "εκρήξεις" εκβιομηχάνισης». Βλ. E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 248. Σε ό,τι αφορά την πρόοδο της χημικής βιομηχανίας, αυτή δεν βασίστηκε –όπως στην περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας και της βιομηχανίας των τροφίμων- στη λειτουργία πολλών επιχειρήσεων, αλλά ήταν αποτέλεσμα, σε μεγάλο βαθμό, της ανάπτυξης της ΑΕΕΧΠΛ, η οποία συνδέεται άμεσα με το χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και τη σημασία που απέδιδαν στην αγροτική οικονομία οι εκάστοτε κυβερνήσεις.

διαδικασία ανόδου ή μείωσης είχε ξεκινήσει νωρίτερα (όπως η μείωση στη μεταλλουργία).

Πίνακας 7. Η συμμετοχή των βιομηχανικών κλάδων στη συνολική αξία της βιομηχανικής παραγωγής (%)

Έτος	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Χημικές	16	14,97	14,85	13,37	14,91	14,77	14,88	13,9	14,71	13,61	11,2	12,23	14,15	14,16	16,28	16,16	20,56
Τροφίμων	24,35	20,39	21,16	22,04	21,91	22,21	20,18	20	20,72	18,65	20,02	20,23	15,99	16,22	15,48	16,16	17,54
Κλωστοϋผ้า/κές	18,1	20,82	23,54	19,1	20,35	22,65	23,3	24,93	26,06	27,14	27,1	27,5	30,83	33,58	31,97	31,33	28,8
Οικοδομικές	5,97	6,66	5,04	5,59	5,78	5,64	4,76	5,4	5,64	5,91	5,36	5,75	4,89	4,9	5,03	4,35	4,35
Μηχανολογικές	3,64	3,54	4,16	5,63	4,55	3,66	3,31	3,71	3,83	3,8	3,73	3,58	3,19	4,14	4,35	4,05	4,29
Μεταλλουργικές ⁵	1,35	0,77	1,29	1,99	1,43	1,45	0,86	0,97	0,81	0,88	0,51	0,54	0,59	0,41	0,4	0,38	0,52
Κατεργ.-ξύλου	16,4	19,89	18,9	20,58	17,6	15,13	17,35	13,7	9,71	8,9	9,09	8,16	10	8,94	8,46	9,14	8,24
Ηλεκτρ. ενέργειας	-	-	-	2,81	5,12	5,26	5,26	5,9	6,85	9,5	11,38	12,45	10,24	7,26	7,52	7,32	7,26
Καπνού	15,87	8,95	4,39	4,91	4,69	3,96	3,18	2,92	3	2,8	3,01	2,54	2,15	1,95	1,98	1,77	1,53
Κατεργ.-ξύλου	3,97	2,81	3,76	4,04	3,62	3,47	4,62	4,72	4,85	4,86	4,62	3,33	3,92	3,88	4,27	4,01	3,74
Ειδών μεταπισμού	0,7	0,53	1,75	1,76	1,43	1,13	1,22	1,38	0,86	0,77	0,62	0,57	0,62	0,57	0,5	0,39	0,29
Χάρτου	0,6	0,67	1,15	1	0,92	0,82	1,09	2,41	2,95	3,18	3,35	3,13	3,45	4	3,76	3,4	2,95

Πηγή: Στατιστική Επιτροπή της Ελλάδος 1930-1938. Οικονομική Επιτροπή της Ελλάδος 1931-1932. ΓΣΥΕ. Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων, της περιόδου Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1929-Ιανουάριος 1940. Η. Loufi and I. Pereliasis Μηνόλογιο, «A hesitant evolution: industrialization and de-industrialisation in Greece over the long run», Journal of European Economic Studies 2, 31, 2002, pp. 321-348 και υπολογισμοί δικού μου

1.2.3 Οι παραγωγικοί συντελεστές της βιομηχανίας

Το ερώτημα που παραμένει είναι η σχέση των συντελεστών παραγωγής, εργασίας και μηχανολογικού εξοπλισμού, με την παραγωγή. Ως προς τον μηχανολογικό εξοπλισμό, μπορούμε να πούμε με κάποια σχετική ασφάλεια ότι, αν και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν περιορισμένος, εν τούτοις υπήρχαν βιομηχανίες οι οποίες επένδυναν σημαντικά στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό τους. Πιο συγκεκριμένα, η ιπποδύναμη των βιομηχανιών παρουσιάζεται στον πίνακα 8 που ακολουθεί:

Πίνακας 8. Η κινητήρια δύναμη της ελληνικής βιομηχανίας

Έτος	Εργοστάσια	Ιπποδύναμη (H.P.)	Μέση ιπποδύναμη ανά εργοστάσιο
1920	7.787*	110.673	14,21
1925	132**	4.624	35,03
1926	84**	2.145	25,54
1927	214**	6.105	28,53
1928	192**	6.540	34,06
1929	52**	1.885	36,25
1930	9.762*	359.299	36,80
1931	93**	2.751	29,58
1932	50**	993	19,86
1933	37**	1.613	43,59
1934	67**	1.969	29,39
1935	115**	3.604	31,34
1936	124**	2.929	23,62
1937	160**	4.538	28,36

*Αφορά μόνο τα εργοστάσια τα οποία χρησιμοποιούσαν κινητήρια δύναμη και προέρχονται από τις βιομηχανικές απογραφές των ετών 1920 και 1930.

**Αφορά νεοϊδρυθέντα ή υπό ίδρυση εργοστάσια τα οποία χαρακτηρίζονταν ως «μάλλον σημαντικά». Συνεπώς, δεν μπορεί να γίνει απόλυτη σύγκριση με τα έτη 1920 και 1930. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνονται οι εγκαταστάσεις παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.

Πηγές: Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος των ετών 1931-1938· ΑΟΣ, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, σ. 59· Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 129· Ν. Μικελής, «Η ελληνική βιομηχανία» για τα έτη 1926-1940 στο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, διάφορα τεύχη και υπολογισμοί δικό μου

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης η μέση ιπποδύναμη των νεοϊδρυθέντων ή υπό ίδρυση εργοστασίων έφθινε κατά έτος. Ο μέσος όρος του 1930 ξεπεράστηκε μόνο μία φορά, το 1933, χρονιά κατά την οποία η ελληνική βιομηχανία σημείωσε ραγδαία ανάκαμψη σε όλους τους τομείς μετά την κάμψη των ετών 1930-1932. Ωστόσο, η συνέχεια δεν ήταν ανάλογη γεγονός που συνεπάγεται ότι η ελληνική βιομηχανία παρέμεινε καθηλωμένη στην ανάπτυξη της με χαμηλή κινητήρια δύναμη. Η «έκρηξη» που διαφαίνεται στον πίνακα 7 κατά το 1933 οπότε και ιδρύθηκαν μεν λίγα νέα εργοστάσια, αλλά παρουσίασαν υπερδιπλάσια κινητήρια δύναμη (ως μέσο όρο) από το προηγούμενο έτος, δεν αποτελούσε κάποιο ευρείας κλίμακας εκσυγχρονισμό της ελληνικής βιομηχανίας,

αλλά προέκυψε από την ίδρυση μίας μεγάλης μονάδας κλωστοϋφαντουργίας ερίου, η οποία ιδρύθηκε έχοντας κινητήρια δύναμη 830 ίππων αυξάνοντας κατά πολύ τον μέσο όρο του έτους³¹.

Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι από τα νέα εργοστάσια λίγα ήταν αυτά που ξεχώρισαν χρησιμοποιώντας κινητήρια δύναμη κατά πολύ μεγαλύτερη του μέσου όρου. Ωστόσο, αυτή η διαφοροποίηση υπήρχε σε ορισμένες περιπτώσεις, αν και όχι τόσο έντονη όσο κατά το 1933. Επιπλέον, η επέκταση ορισμένων σημαντικών εργοστασίων κατά τη δεκαετία του 1930, την οποία θα παρακολουθήσουμε στα κεφάλαια που ακολουθούν, μας οδηγούν στο συμπέρασμα της διαφοροποίησης της συγκεκριμένης δεκαετίας, όχι ως προς την κυριαρχία των μικρών βιομηχανικών μονάδων, αλλά ως προς την ύπαρξη ορισμένων νέων σημαντικών βιομηχανιών και ήδη υφιστάμενων, οι οποίες προχώρησαν στη μεγέθυνσή τους.

Το επόμενο ερώτημα αφορά τη σχέση της εργασίας με την βιομηχανική παραγωγή. Κατά πόσο, δηλαδή, η αύξηση ή η μείωση της βιομηχανικής παραγωγής συνοδευόταν από αντίστοιχες αυξομειώσεις του αριθμού των εργατών και εργατριών ή εάν συνδυαζόταν, σε κάποιο σημαντικό βαθμό, με εντατικοποίηση της εργασίας. Όπως θα δούμε στα κεφάλαια που ακολουθούν σχετικά με τη βιομηχανία του Πειραιά, αλλά και το εργατικό κίνημα που αναπτύχθηκε στους βιομηχανικούς κλάδους της πόλης, ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των εργατών και εργατριών αλλά και οι ώρες εργασίας που απασχολούνταν είναι αδύνατο να υπολογιστούν με ακρίβεια. Πρώτον, επειδή τα στοιχεία της περιόδου δεν επαρκούν για κάτι τέτοιο και, δεύτερον, επειδή η μορφή της απασχόλησης δεν ήταν ενιαία και μετρήσιμη. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη γυναικεία εργασία, η μορφή της διέφερε από κλάδο σε κλάδο, αλλά η συνηθέστερη σε κλάδους όπως η υφαντουργία ήταν η κατ' αποκοπήν αμοιβή, δηλαδή η αμοιβή με το κομμάτι παραγωγής, γεγονός που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε με κανέναν τρόπο την παραγωγικότητα

³¹ Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για την εταιρία «Εριοκλωστήρια ΠΙΕΝΝΙΕ Αδελφοί Λαναρά ΑΕ» η οποία κατά το 1933 ίδρυσε νέο εργοστάσιο στην Αθήνα (Κολοκυνθούς). Η εταιρία μετέφερε μηχανήματα από το εργοστάσιο της Νάουσας αλλά προχώρησε και στην αγορά πολλών καινούργιων μηχανημάτων αξιοποιώντας την αυξημένη επάρκειά της σε ρευστά διαθέσιμα. Κατά το 1933 η αξία των εγκαταστάσεων και των μηχανημάτων της αυξήθηκε κατά 29.000 λίρες. Η αξία των μηχανημάτων και των εγκαταστάσεων αλλά και το μετοχικό κεφάλαιο των δύο άλλων εριουργιών που ιδρύθηκαν κατά το 1933 (Θ.Ι. Καββαδίας και Εριουργείο Δημητριάδη) δεν δικαιολογούν την πιθανότητα να ήταν ένα από αυτά τα εργοστάσια που εκτόξευσαν τη μέση υποδύναμη του έτους. Βλ. ΙΑ/ΕΤΕ, ΑΙΣ34Υ11Φ22/Φ24/Φ26/Φ506. Αφαιρώντας το εν λόγω εργοστάσιο από τους υπολογισμούς μας, τα 36 εναπομείναντα εργοστάσια είχαν κινητήρια δύναμη 783 ίππων, με μέσο όρο 21,75. Βλ. Ν. Μικελής, «Η ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1933», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6/5/1934, σ. 2.

εργασίας του κλάδου. Ωστόσο, στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται στοιχεία για τους βασικότερους κλάδους της βιομηχανίας σε σχέση με το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό, ώστε να οδηγηθούμε στην τάση που διαμορφώνονταν σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας:

Πίνακας 9. Δείκτης απασχολούμενου προσωπικού στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, 1928-1935

Έτος	Γενικά	Μεταβολή απασχόλησης %		Μεταβολή παραγωγής % (*)		
1928	100	-	-	-	-	-
1929	107,9	+7,90	-	+1,79	-	-
1930	104,6	-3,05	-	+3,43	-	-
1931	101,9	-2,58	-	+3,41	-	-
1932	86,7	-14,91	-	-5,70	-	-
1933	94,3	+8,76	-	+8,88	-	-
1934	94,9	+0,31	-	+14,03	-	-
1935	99,75	+5,11	-	+13,13	-	-

Έτος	Μηχανολογικές	Μετ. Απασχ. %	Μετ. Παρ. %	Τροφίμων	Μετ. Απασχ. %	Μετ. Παρ. %
1928	100	-	-	100	-	-
1929	125,10	+25,10	-6,33	102,21	+2,21	+2,28
1930	100,22	-19,89	-5,90	101,10	-1,08	-9,66
1931	75,37	-24,80	-2,60	98,54	-2,53	+0,49
1932	66,20	-12,66	-16,55	87,37	-11,33	-12,64
1933	72,10	+8,91	-5,72	92,99	+6,43	+3,13
1934	89,55	+24,20	+103,06	94,48	+1,60	+11,84
1935	100,03	+11,70	+214,12	97,60	+3,30	+35,63

Έτος	Υφαντουργικές	Μετ. Απασχ. %	Μετ. Παρ. %	Χημικές	Μετ. Απασχ. %	Μετ. Παρ. %
1928	100	-	-	100	-	-
1929	106,10	+6,10	+0,61	98,27	-1,73	+17,28
1930	107,14	+0,98	+9,66	105,17	+7,02	-9,25
1931	114,28	+6,66	+5,30	100	-4,91	-8,98
1932	119,39	+4,47	+3,64	87,32	-12,68	-13,85
1933	126,10	+5,62	+12,40	88,42	+1,26	+19,83
1934	138,32	+9,69	+13,44	95,43	+7,92	+8,07
1935	141,25	+2,11	+3,26	98,40	+3,11	+17,04

(*) Λήφθηκε υπόψη ο δείκτης του ΑΟΣ

Πηγή: Α.Ο.Σ., *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, Αθήνα 1936, σ. 52 και 103. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/2/1935, σ. 2 και υπολογισμοί δικό μου

Παρατηρούμε ότι σε ό,τι αφορά τον γενικό δείκτη του απασχολούμενου προσωπικού στις ελληνικές βιομηχανίες η κρίση επηρέασε την απασχόληση σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορούμε να χωρίσουμε την επταετία 1929-1935 σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος, 1929-1932, περίοδος της κρίσης, χαρακτηρίζεται από άνοδο της ανεργίας, η οποία μεγεθύνεται όσο βαθαίνει η κρίση και φτάνει στο απόγειό της το 1932, χρονιά η οποία είναι και η μόνη στην οποία η βιομηχανία, ως σύνολο, υπέστη μείωση της παραγωγής της³². Ακολουθεί η τριετία 1933-1935, όπου ο όγκος της

³² Βλ. και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 15/5/1932, σ. 1-2.

παραγωγής αυξάνεται εκ νέου και, ως επακόλουθο, αυξάνεται και η απασχόληση αγγίζοντας το 1935 τα προ της κρίσης επίπεδα απασχόλησης (βρίσκεται μόλις 0,25% κάτω από την απασχόληση του 1928). Αξιοσημείωτο, εν τούτοις, είναι το γεγονός πως κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης οι βιομηχανίες ελαττώνουν το προσωπικό τους, ενώ η παραγωγή τους φαίνεται να ακολουθεί ανοδική πορεία, ενώ η αύξηση της παραγωγής των ετών 1933-1935 δεν συνοδεύεται από μία αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης³³. Έτσι, ενώ ο γενικός δείκτης παραγωγής το 1928 είναι 100 και η παραγωγή το 1935 είναι κατά 44,23% μεγαλύτερη, ο αντίστοιχος δείκτης της απασχόλησης βρίσκεται, έστω και κατά μόλις 0,25%, κάτω από την απασχόληση του 1928³⁴.

Μία εξήγηση αυτού του φαινομένου είναι ότι η αύξηση της παραγωγής κατά τα χρόνια 1929-1930 δεν συνοδεύεται και από αντίστοιχη αύξηση της αξίας των παραγόμενων αγαθών τους. Όλοι οι βιομηχανικοί κλάδοι παρουσίασαν το 1930 μείωση της αξίας παραγωγής τους³⁵. Από μόνο του, βέβαια, αυτό το στοιχείο δεν αρκεί για να κατανοήσουμε πλήρως το φαινόμενο. Θα πρέπει να έχουμε κατά νου την εντατικοποίηση της εργασίας, την οποία, όπως θα δούμε στα κεφάλαια που ακολουθούν, καταγγέλλουν συχνά τα εργατικά σωματεία. Αν εξετάσει κανείς συγκριτικά την απασχόληση και την παραγωγή των ετών 1928 και 1935 θα διαπιστώσει ότι η εντατικοποίηση της εργασίας ήταν έντονη, σημάδι της ανόδου στην αγορά των μεγάλων επιχειρήσεων έναντι των μικρών βιομηχανικών μονάδων, οι οποίες απασχολούσαν λίγα άτομα και στις οποίες η δυνατότητα εντατικοποίησης της εργασίας ήταν περισσότερο περιορισμένη.

Ειδικότερα, στις μηχανολογικές βιομηχανίες παρατηρούμε ότι η μείωση της απασχόλησης κατά την κρίση είναι, αναλογικά, αρκετά μεγαλύτερη από την

³³ Για την αναντιστοιχία μεταξύ της βιομηχανικής ανάπτυξης και της εργατικής απασχόλησης βλ. M. Mazower, *ό.π.*, σ. 342 καθώς και Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 49-55 και ιδιαίτερα σ. 54.

³⁴ Αντίστοιχη ήταν η πορεία των δύο μεγεθών και στη βρετανική βιομηχανία. Ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής ξεπέρασε τα επίπεδα του 1929 μόλις πέντε χρόνια αργότερα, αλλά η ανεργία έπεσε στα επίπεδα του 1929 το 1937, χρονιά κατά την οποία ο όγκος της βιομηχανικής παραγωγής ήταν μεγαλύτερος κατά, σχεδόν, 30% σε σύγκριση με το 1929. Βλ. J. F. Wright, «Britain's Inter-War experience», *Oxford Economic Papers*, New Series, Vol. 33, Supplement: The money supply and the exchange rate, July 1981, σ. 292. Επιπλέον, η υποαπασχόληση εντάθηκε σε πολλούς κλάδους, όπως η κλωστοϋφαντουργία, σε ορισμένα τμήματα των μηχανουργείων και αλλού ως αποτέλεσμα της επιδίωξης των βιομήχανων να διατηρήδουν ένα ικανό εργατικό δυναμικό για μελλοντικές εργασίες με ιδιαίτερα χαμηλό κόστος. Η υποαπασχόληση εκτοξεύτηκε στο 35% κατά το 1930, ενώ βρίσκονταν στο 27,5% μόλις ένα χρόνο νωρίτερα. N. Whiteside and J.A. Gillespie, «Deconstructing unemployment: Developments in Britain in the Interwar years», *The economic history review*, New series, Vol. 44, No. 4 (Nov., 1991), σ. 665-682.

³⁵ Βλ. ΕΤΕ, *Οικονομική Επετηρίς 1930*, σ. 178.

αντίστοιχη μείωση της παραγωγής, ενώ ακολουθεί η ανάκαμψη των δύο δεικτών, με το δείκτη της παραγωγής να βρίσκεται σε πολύ μεγαλύτερη ανοδική τροχιά. Το 1930 η αξία παραγωγής του κλάδου μειώθηκε κατά 3,20%.

Στον κλάδο των τροφίμων, η βιομηχανική παραγωγή παρουσίασε αύξηση άνω του 25%, ενώ η απασχόληση μειώθηκε κατά 2,4%. Ωστόσο, από τον πίνακα παρατηρούμε ότι μέχρι και το 1933 η εξέλιξη των δύο μεγεθών ήταν ομαλή και μόλις τα έτη 1934 και 1935 η παραγόμενη ποσότητα αυξήθηκε πολύ περισσότερο από την αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης, γεγονός που υποδηλώνει εντατικοποίηση της εργασίας και ενδεχόμενη βελτίωση του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού τους. Στις χημικές βιομηχανίες, ενώ παρουσιάζεται μεγάλη αύξηση της παραγωγής κατά το 1929, η ανεργία μεγαλώνει κατά 1,73%, το επόμενο έτος ακολουθείται η αντίστροφη πορεία των δύο δεικτών, άνοδος της απασχόλησης και μείωση κατά 9,25% της παραγωγής, με μεγάλη πτώση στην αξία της παραγωγής (14%). Μετά την κρίση, ο όγκος της παραγωγής αυξάνεται με ρυθμούς που υπερβαίνουν κατά πολύ την αντίστοιχη αύξηση της απασχόλησης.

Τέλος, στην υφαντουργία ανατρέπεται η πορεία των γενικών δεικτών καθώς τόσο η απασχόληση, όσο και η παραγωγή αυξάνονται αδιάκοπα καθ' όλη τη διάρκεια των ετών 1929-1935. Έτσι, η παραγωγή είναι κατά 58,54% μεγαλύτερη το 1935 σε σύγκριση με την παραγωγή του 1928, ενώ η απασχόληση παρουσιάζει, για το ίδιο διάστημα, αύξηση της τάξης του 41,25%. Ωστόσο, όπως είδαμε και παραπάνω η υφαντουργία είναι ο κλάδος στον οποίο κυριαρχούσε η κατ' αποκοπή εργασία οπότε μία ενδεχόμενη μείωση της αντίστοιχης αμοιβής ίσως να είναι η εξήγηση αυτής της εξαίρεσης που παρουσιάζει ο κλάδος.

Σε ό,τι αφορά την ανεργία στην πόλη του Πειραιά αυτή θα τη δούμε στους διάφορους κλάδους μέσα από την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του συνδικαλιστικού κινήματος. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως τα επαγγέλματα με μόνιμη ή για μεγάλο χρονικό διάστημα ανεργία ήταν των ναυτεργατών και των καπνεργατών, οι πρώτοι μεν λόγω της κρίσης, οι δεύτεροι δε λόγω της περιοδικότητας της εργασίας τους, η οποία δημιουργούσε εποχιακή ανεργία μεγάλης διάρκειας.

1.3 Βιομηχανία, τραπεζική πίστη και χρηματοδότηση

Στη βιβλιογραφία φαίνεται να υπερισχύει μία υπόθεση περί υποχρηματοδότησης της βιομηχανίας από τις τράπεζες ή περί αδιαφορίας των τραπεζικών οργανισμών για τη βιομηχανική πίστη, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία του 1920, ενώ για διάφορους λόγους εκδηλώθηκε μεγαλύτερο τραπεζικό ενδιαφέρον για τη βιομηχανία μετά την οικονομική κρίση³⁶. Οι αναφορές που έρχονται από την Εθνική Τράπεζα (εφεξής ΕΤΕ) επιβεβαιώνουν, εν πολλοίς, τα παραπάνω και φανερώνουν μία στενή σχέση του τραπεζικού οργανισμού με τις βιομηχανίες, ακόμη και αν πρόκειται περισσότερο για βραχυπρόθεσμα δάνεια, βασική αιτία της επικράτησης των οποίων έναντι των μακροπρόθεσμων πιστώσεων φαίνεται πως ήταν η μεγάλη δυσαναλογία μακροπρόθεσμων και βραχυπρόθεσμων πόρων των τραπεζών υπέρ των δευτέρων³⁷. Είναι εύλογο ότι η πρόσβαση στον τραπεζικό δανεισμό δεν ήταν κοινή για όλες τις βιομηχανικές επιχειρήσεις, αλλά ότι αυτή αυξανόταν ανάλογα με το μέγεθος της βιομηχανικής μονάδας, δίνοντας έτσι μία ερμηνεία για την αυξανόμενη αναλογία των πιστωτικών κεφαλαίων προς τα ίδια κεφάλαια όσο προχωράμε στη μελέτη βιομηχανιών με μεγαλύτερο μέγεθος³⁸.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά Μ. Δρίτσα, *ό.π.* της ίδιας, «Πίστη και βιομηχανία στο μεσοπόλεμο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 183-192, Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 201-202, 236-248 και 250-256· Μ. Mazower, *ό.π.*, 136-138 και Β. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 245-250. Σε όλες τις παραπάνω αναφορές γίνεται λόγος για την απουσία επαρκών πιστώσεων από τις τράπεζες προς τη βιομηχανία κατά τη δεκαετία του 1920 και την «επιλεκτική» χορήγηση μακροπρόθεσμων πιστώσεων με την εμπλοκή ή την ανοχή του Κράτους σε αυτή την πρακτική κατά την επόμενη δεκαετία. Το κράτος διαδραμάτισε ρόλο στην πιστωτική πολιτική των θεσπίζοντας το νόμο 4112/20 Μαρτίου 1929 περί την υποθήκης επί των μηχανημάτων αλλά και το νόμο 4557/22 Απριλίου 1930 «σύμφωνα με τον οποίο η κυβέρνηση μπορεί να παρέχει την εγγύηση του Κράτους» με σκοπό τη σύναψη ομολογιακών δανείων από τις βιομηχανίες. Β. Τσοτσόρος, *το ίδιο*, σ. 246-247 και Α. Γαζής, «Ο Ελ. Βενιζέλος και το ιδιωτικό δίκαιο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, *ό.π.*, σ. 60. Οι αναφορές στην επιλεκτική χορήγηση των δανείων από τις τράπεζες σε λίγες βιομηχανίες αλλά και η απουσία πολλών μακροπρόθεσμων δανείων είναι ορθή, αλλά με ελάχιστες εξαιρέσεις (όπως στην περίπτωση της ΑΕΕΧΠΛ) δεν πραγματοποιούνταν με «εξωτραπεζικά κριτήρια» όπως θέτει το ζήτημα ο Β. Τσοτσόρος αλλά ήταν καθαρά εμπορική-οικονομική επιλογή.

³⁷ Σε αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η ίδρυση της Hellenic Co. από την ΕΤΕ, την Hambros και άλλους επιχειρηματίες το 1928. Βλ. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 499 και 503-505. Για τα πιστωτικά κονδύλια των ισολογισμών και την κυριαρχία των βραχυπρόθεσμων δανείων (κυρίως από την ΕΤΕ) βλ. Σ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, τ. Β', σ. 170-199, Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία...ό.π.*, σ. 273 και Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 241, 256-264

³⁸ Σε ό,τι αφορά τους δημοσιευμένους ισολογισμούς του Μεσοπολέμου θα πρέπει να είμαστε εξόχως επιφυλακτικοί επειδή οι βιομηχανίες της εποχής δεν κατέγραφαν στους ισολογισμούς αναλυτικά στοιχεία σχετικά με αρκετά λογιστικά μεγέθη, μεταξύ των οποίων και τα δάνεια που έπαιρναν από τράπεζες. Ωστόσο, η τάση γίνεται παραπάνω από εμφανής όταν μελετάμε τους ισολογισμούς αυτούς και θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως πιστωτικό κεφάλαιο δε νοείται μόνο αυτό που προέρχεται από τις τράπεζες αλλά και αυτό που οι βιομηχανίες είχαν δανειστεί από τρίτους παράγοντες, όπως ιδιώτες πιστωτές. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 501-503 και σ. 525· Σ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ.

Εκτός των άλλων, οι βιομηχανίες της εποχής δεν δανείζονταν αποκλειστικά ή σε μεγαλύτερο βαθμό από τα πιστωτικά ιδρύματα, αλλά και από ιδιώτες. Είναι αρκετά συχνό το φαινόμενο να εμφανίζεται στους ισολογισμούς αρκετά μεγαλύτερο το κονδύλι «πιστωταί διάφοροι» από το αντίστοιχο ποσό που αναφέρεται σε δανεισμό από κάποια τράπεζα (ως επί το πλείστον από την ΕΤΕ)³⁹. Αυτό από τη μία μεριά αποδεικνύει μεν την απουσία ενός τραπεζικού συστήματος ικανού να χρηματοδοτήσει τη βιομηχανία κατ' αποκλειστικότητα και οργανωμένα⁴⁰, αλλά από την άλλη μας δείχνει και τις αναγκαστικές διεξόδους των βιομηχανιών της εποχής να βρίσκουν κεφάλαια εκτός του τραπεζικού συστήματος τα επιτόκια των οποίων συχνά ξεπερνούσαν το 11%, επιβαρύνοντας τις προοπτικές βιομηχανικής ανάπτυξης⁴¹. Η προσφυγή στον ιδιωτικό δανεισμό είχε το πλεονέκτημα για τις επιχειρήσεις ότι δεν ήταν ενυπόθηκος, ενώ δεν σήμαινε και τον αναγκαστικό έλεγχο τους, όπως συνέβαινε από τις τράπεζες⁴².

Κατά τη δεκαετία του 1920 η ΕΤΕ προσανατολιζόταν προς τη χορήγηση μεγάλων δανείων στο Κράτος και την ύπαιθρο. Ωστόσο, η χρηματοδότηση της γεωργίας διέυρνε την αγορά για τα βιομηχανικά προϊόντα, ενισχύοντας, έμμεσα και συγκυριακά, την βιομηχανική ανάπτυξη⁴³. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι τράπεζες, και ιδίως η ΕΤΕ, έμεινε τελείως αδιάφορη ως προς τη βιομηχανία. Ήδη κατά την περίοδο 1922-1927 είχε προχωρήσει στη χορήγηση μακροπρόθεσμων δανείων σε λίγες μεγάλες επιχειρήσεις των οποίων διατηρούσε

198 και για την αντίθετη προσέγγιση Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 341-342 και ιδιαίτερα για την Τράπεζα Βιομηχανίας, Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 238-240. Η δυσκολία γύρω από το λογιστικό έλεγχο των επιχειρήσεων ήταν εντονότερη στις μικρές βιομηχανικές μονάδες, γεγονός που αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα που οδηγούσε την ΕΤΕ να μην χορηγεί δάνεια σε αυτές. Επιπλέον, οι μικρές βιομηχανίες απέφευγαν την τράπεζα εξαιτίας της πολιτικής συγχωνεύσεων που ακολουθούσε σε αρκετές περιπτώσεις εταιριών στις οποίες είχε επενδύσει κεφάλαια. Βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 363-364.

³⁹ Χαρακτηριστικό της έκτασης του φαινομένου είναι ότι στην εισηγητική έκθεση του ν. 4112/20 Μαρτίου 1929 στη βουλή σχετικά με τη θέσπιση του θεσμού της υποθήκης επί των μηχανημάτων με τον οποίο επιδιώκονταν η εξεύρεση φθηνών και μακροπρόθεσμων δανείων προς τη βιομηχανία αναφέρονταν: «Δια του παρόντος νομοσχεδίου επιδιώκεται η ανάπτυξις προ παντός της μακροπρόθεσμου βιομηχανικής πίστεως της χορηγουμένης υπό των τραπεζών ή και των ιδιωτών αδιακρίτως». Εδώ παρατίθεται από το Β. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 246. Για τα ιδιωτικά δάνεια βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 357-371.

⁴⁰ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6/1/1929, σ. 1 και 26/4/1936, σ. 1.

⁴¹ Βλ. Επ. Χαρίλαος, «Το ζήτημα του τόκου και η βιομηχανική πίστις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 28/9/1930, σ. 1. Κατά την ίδια περίοδο τα επιτόκια στη Βρετανία ήταν πολύ μικρότερα και έφτασαν στο μέγιστο σημείο τους (μόλις 5,5%) κατά το 1929. Εκτοτε ακολούθησαν πτωτική πορεία και σε όλη την περίοδο 1933-1938 τα τραπεζικά επιτόκια ήταν της τάξης του 2%, ενώ στην αγορά ήταν ακόμη μικρότερα. Βλ. J. F. Wright, *ό.π.*, σ. 284.

⁴² Οι ιδιώτες δανειστές των επιχειρήσεων ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, μέτοχοι των εταιριών που δανείζονταν. Στις περιπτώσεις όπου το δάνειο χορηγούνταν από την ΕΤΕ ή άλλη τράπεζα συχνά ορίζονταν αντιπρόσωποί της στο ΔΣ της δανειζόμενης εταιρίας. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 357-371.

⁴³ Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 242-244 και Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 340-341.

μετοχές, ενώ κατά το 1925 (χρονιά βιομηχανικής κρίσης) προχώρησε στην απόκτηση μετοχών δεκαεπτά βιομηχανιών⁴⁴. Μετά την οικονομική κρίση, η ΕΤΕ στράφηκε προς τη χρηματοδότηση των βιομηχανιών (τριπλασιάζοντας τις βραχυπρόθεσμες πιστώσεις της κατά την περίοδο 1928-1939), αφενός, εξαιτίας της δραστηριότητας στην ύπαιθρο της Αγροτικής Τράπεζας και των ιδρύσεων της Κτηματικής Τράπεζας και της Τράπεζας της Ελλάδος και, αφετέρου, εξαιτίας της επιθυμίας των τραπεζών (κυρίως της ΕΤΕ) να προχωρήσουν στην «εξυγίανση» των βιομηχανιών των οποίων ήταν οι κύριοι πιστωτές. Επιπλέον, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1930 φαίνεται ότι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στο εισαγωγικό εμπόριο είχαν δημιουργήσει ασφαλέστερο πεδίο δραστηριότητας για τις τράπεζες στον βιομηχανικό παρά στον εμπορικό τομέα⁴⁵.

Οι εκθέσεις του Γενικού Επιθεωρητή της ΕΤΕ προς τη Διοίκηση της τράπεζας, οι οποίες αφορούν τη λειτουργία του υποκαταστήματος του Πειραιά είναι ενδεικτικές ως προς τα παραπάνω. Υποδεικνύουν από τη μία πλευρά το ενδιαφέρον της τράπεζας ως προς την τοποθέτηση κεφαλαίων σε ορισμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις και από την άλλη πλευρά τη χορήγηση του μεγαλύτερου μέρους εξ αυτών σε λίγες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες⁴⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο στόχος της ΕΤΕ δεν θα μπορούσε να είναι η καθεαυτή ενίσχυση της βιομηχανίας, αλλά η τοποθέτηση των κεφαλαίων της σε ασφαλείς και επικερδείς πιστώσεις. Εκτός των άλλων, από τις εν λόγω εκθέσεις γίνεται σαφής η δύσκολη θέση στην οποία βρέθηκε η ΕΤΕ από την αδυναμία της να εισπράξει τα οφειλόμενα ποσά κατά τη διάρκεια των ετών της οικονομικής κρίσης.

Η έκθεση που συντάχθηκε το 1932 και αφορούσε στοιχεία της περιόδου 1928-1932⁴⁷ μας δείχνει την δανειοδότηση βιομηχανικών εταιριών οι οποίες, λόγω της οικονομικής κρίσης, τερμάτισαν τη λειτουργία τους με συνέπεια την οικονομική ζημιά της τράπεζας. Μία τέτοια περίπτωση ήταν η δανειοδότηση της εταιρίας «Οίνοι-Οινοπνεύματα η Κασταλία» στην οποία χορηγήθηκε ποσό μεγαλύτερο των 2.800.000 δραχμών πριν πτωχεύσει. Η «Κασταλία» αποτέλεσε τη συνέχεια της Ε.Ε «Σταυριανός, Βαρζακάκος, Βίγγας και Σια» στην οποία η τράπεζα είχε χορηγήσει

⁴⁴ Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 265-266.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ.362-364 και Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 106, 250-252, 260-261.

⁴⁶ Το υποκατάστημα του Πειραιά δεν αποτελούσε κανενός είδους εξαίρεση, αφού συνολικά το 77,81% των πιστώσεων της ΕΤΕ είχε χορηγηθεί σε 14 μόνο εταιρίες. Βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 261.

⁴⁷ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1Σ29Υ2Φ92.

δάνεια μικρών ποσών. Από τον Νοέμβριο του 1927 οπότε και η εταιρία μετατράπηκε σε Α.Ε το υποκατάστημα Πειραιώς ακολούθησε εντελώς διαφορετική πολιτική χορηγώντας μέχρι το καλοκαίρι του 1929 σημαντικές πιστώσεις⁴⁸.

Το ενδιαφέρον της έκθεσης για την «Κασταλία» είναι ότι ο Γενικός Επιθεωρητής της ΕΤΕ επιρρίπτει σοβαρότατες ευθύνες τόσο στην πολιτική του υποκαταστήματος να προβεί στην χορήγηση επισφαλών δανείων σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, όσο και προσωπικά στον Υποδιευθυντή του υποκαταστήματος Ευγένιο Γιαννόπουλο, ο οποίος ήταν ο ελεγκτής της τράπεζας στην εταιρία. Σύμφωνα με την έκθεση, η εταιρία βρισκόταν από το Μάρτιο του 1929 σε καθεστώς ανεπίσημης πτώχευσης, ενώ δύο μήνες αργότερα ξεκίνησαν οι διαμαρτυρήσεις των γραμματίων και των συναλλαγματικών της, γεγονός που δεν λήφθηκε υπόψη από τη διεύθυνση του υποκαταστήματος, το οποίο εξακολουθούσε να χορηγεί δάνεια στην εταιρία⁴⁹. Ωστόσο, πρόσθεσε ότι η χορήγηση αυτών των πιστώσεων θα ήταν δικαιολογημένη εάν με αυτές επρόκειτο να εισπραχθούν υφιστάμενες ακάλυπτες χορηγήσεις του υποκαταστήματος ή εάν αυτά τα δάνεια είχαν χορηγηθεί στη βάση μίας βάσιμης εκτίμησης ότι θα στηριζόταν η κλονιζόμενη Κασταλία.

Αυτή η τελευταία αναφορά μας αποδεικνύει ότι η τράπεζα θεωρούσε ως ένα πιθανό μέτρο εξασφάλισης των χρημάτων της την ενίσχυση κάποιων βιομηχανικών επιχειρήσεων ακόμη και όταν αυτές βρίσκονταν σε δεινή οικονομική θέση. Έτσι, τουλάχιστον μετά το 1927 οπότε ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την ίδρυση της Hellenic Co., διαφαίνεται ένα ενδιαφέρον της ΕΤΕ ως προς την ενίσχυση της βιομηχανίας, ασφαλώς όχι λόγω κανενός άλλου λόγου παρά επειδή διέβλεπε εμπορικό κέρδος από αυτές τις τοποθετήσεις⁵⁰. Το συμπέρασμά μας ενισχύεται και από την υπόθεση της χορήγησης δανείων στην «Ανώνυμη Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία Ρηνικών Προϊόντων». Σε αυτή την περίπτωση οι πιστώσεις ξεκίνησαν το

⁴⁸ Η μετατροπή της εταιρίας σε ΑΕ σήμαινε μία σειρά προνομίων, τόσο σε ό,τι αφορούσε τη φορολόγηση, όσο και την εξεύρεση φθηνότερων κεφαλαίων. Οποότε, η περίπτωση της «κασταλίας» δεν αποτελεί, ούτε σε αυτό το σημείο κάποια εξαίρεση, αλλά αντίθετα καταδεικνύει την γενικότερη πολιτική της ΕΤΕ προς τις ΑΕ. Βλ. Σ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 30-34 και 72.

⁴⁹ Ωστόσο, η ΕΤΕ φαίνεται ότι ακολουθούσε σε αρκετές περιπτώσεις αυτή την τακτική προκειμένου να εξυγιάνει επιχειρήσεις που βρίσκονταν σε κίνδυνο και των οποίων ήταν ο κύριος πιστωτής. Η κριτική του Επιθεωρητή στην περίπτωση της «Κασταλίας» πρέπει να αφορά το μέγεθος των πιστώσεων και την οριακή κατάσταση της συγκεκριμένης εταιρίας, όχι την εν γένει τακτική του υποκαταστήματος. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 250-251.

⁵⁰ Όπως θα δούμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο που αφορά την ΑΕΕΧΠΛ υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες η ΕΤΕ δεν λειτουργούσε με μοναδικό κριτήριο το εμπορικό της κέρδος από τις τοποθετήσεις της στη βιομηχανία, αλλά και ως εκφραστής της κυβερνητικής πολιτικής προς τη βιομηχανία. Ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ότι ίσχυε η πρώτη εκδοχή.

1926 και σύμφωνα με τον Γενικό Επιθεωρητή το πρώτο δάνειο ύψους 300.000 δραχμών πραγματοποιήθηκε με κύριο στόχο την επίτευξη μεγαλύτερης συνεργασίας της τράπεζας με την εταιρία. Ο λόγος ήταν ότι η «Ανώνυμη Εμπορική και Βιομηχανική Εταιρία Ρηνικών Προϊόντων» συνεργάζονταν με άλλες τράπεζες και ιδιαίτερα με την Τράπεζα Βιομηχανίας, δείχνοντας την επιθυμία της ΕΤΕ να ενισχύσει τη θέση της στον τομέα της βιομηχανίας⁵¹.

Το μεγάλο ποσοστό των βιομηχανικών πιστώσεων στις μεγάλες μονάδες, καθώς και η προνομιακή αντιμετώπιση της ΕΤΕ απέναντι σε ορισμένες μόνο βιομηχανικές εταιρίες⁵² γίνεται εμφανής από τις εκθέσεις του Γενικού Επιθεωρητή και σε ό,τι αφορούσε το υποκατάστημα του Πειραιά⁵³. Σύμφωνα με την επιθεώρηση του 1935⁵⁴ το 29% των οφειλόμενων δανείων προς το υποκατάστημα της ΕΤΕ προέρχονταν από την ΑΕΕΧΠΑ και έφτανε τα 234.192.000 δραχμές, ενώ άλλοι εννέα πελάτες⁵⁵ χρωστούσαν στην τράπεζα 292.984.000 δραχμές (36,5%), δηλαδή συνολικά 10 από τους 366 πελάτες που είχαν χρέη προς την ΕΤΕ κάλυπταν το 65,5% των οφειλών προς αυτή. Η εικόνα δεν άλλαξε όταν συντάχθηκε νέα έκθεση τρία χρόνια αργότερα από την οποία προκύπτει ότι στην ΑΕΕΧΠΑ εξακολουθούσε να αντιστοιχεί ποσοστό 36,6% επί του συνόλου των υποχρεώσεων προς το υποκατάστημα. Από τα στοιχεία της έκθεσης του Γενικού Επιθεωρητή προκύπτει ότι το μοναδικό μεγάλο δάνειο που είχε δοθεί από το υποκατάστημα εκτός βιομηχανίας αφορούσε τον ξυλέμπορο Δημήτρη Πολυμερόπουλο και ήταν της τάξεως των 10 εκατομμυρίων δραχμών. Από τις βιομηχανικές πιστώσεις ξεχωρίζουν οι δανεισμοί σε αλευροβιομηχανίες και υφαντουργικές βιομηχανίες.

Συμπερασματικά, οι τράπεζες και ιδιαίτερα η ΕΤΕ έδειξαν ενδιαφέρον στην πίστωση των βιομηχανιών του Μεσοπολέμου τουλάχιστον από την κρίση του 1929-

⁵¹ ΙΑ/ΕΤΕ, *ό.π.*

⁵² Κάτι που θεωρήθηκε ως απόλυτα φυσιολογικό από τον Κ. Κωστή. Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 522-523.

⁵³ Παρά την κριτική του Γενικού Επιθεωρητή ως προς την πολιτική του υποκαταστήματος Πειραιά θεωρούμε ότι δεν είναι αυθαίρετη η υπόθεση πως ό,τι ίσχυε στο «βιομηχανικό κέντρο» της χώρας αποτελεί ένα καλό δείγμα για τη γενικότερη πιστωτική πολιτική της τράπεζας απέναντι στη βιομηχανία. Αυτή η υπόθεση βασίζεται και στα συγκεντρωτικά στοιχεία για την πολιτική της ΕΤΕ έναντι της βιομηχανίας, τα οποία παραθέσαμε παραπάνω.

⁵⁴ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1Σ29Υ2Φ113.

⁵⁵ Πρόκειται για τις εταιρίες: Πειραιϊκή-Πατραϊκή, ΒΕΣΟ, Σκανδιναβικό Πρακτορείο «Εγγύς Ανατολή», Αδελφοί Ρετσίνα, Μύλοι Αγίου Γεωργίου, Γεωργής και Νικολετόπουλος κ.ά.

1932 και εντεύθεν⁵⁶. Ωστόσο, είναι λάθος να αποδίδουμε στις επιλογές των τραπεζών είτε την πρόθεση για την ανάπτυξη της βιομηχανίας, είτε την αδιαφορία της ως προς αυτήν. Οι τράπεζες επέλεξαν τις επενδυτικές τους επιλογές με κριτήριο το εμπορικό τους κέρδος. Από αυτό προκύπτει η επιλογή της ΕΤΕ να προχωρήσει σε χορηγήσεις δανείων προς τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της χώρας και, ιδιαίτερα, σε αυτές που είχαν μονοπωλιακή θέση στην αγορά που δραστηριοποιούνταν⁵⁷, όπως η ΑΕΕΧΠΑ. Παρόλα αυτά το πλήθος των βιομηχανιών που χρηματοδοτήθηκαν από την ΕΤΕ αλλά και η ίδρυση της Hellenic Co. αποδεικνύουν το ενδιαφέρον της τράπεζας για την επίτευξη κέρδους από τον δανεισμό των βιομηχανικών μονάδων, όπως επίσης και τη σημαντικότητα αυτών των δανείων για τη βιομηχανική ανάπτυξη.

1.4 Κράτος και βιομηχανία: το δασμολόγιο και η φορολογία

Τα πρώτα ουσιαστικά μέτρα για την ενίσχυση της βιομηχανίας ήταν ο Νόμος 2190/1920 περί των ΑΕ και ο Νόμος 2948/1922 περί της προαγωγής της ελληνικής βιομηχανίας. Με αυτούς τους νόμους διευθετήθηκαν υπέρ των βιομηχανιών οι απαλλοτριώσεις, ενώ θεσπίστηκαν υψηλές τιμές για τις προμήθειες του ελληνικού δημοσίου, το οποίο θα αγόραζε αποκλειστικά εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα. Επιπλέον, με το άρθρο 12 του 2948 καθορίζονταν φορολογική απαλλαγή (ως φόρου εισοδήματος) για τα κέρδη των βιομηχανιών με μετοχικό κεφάλαιο μεγαλύτερο των 5.000.000 δραχμών, εφόσον τα κέρδη δεν υπερέβαιναν το 5% του μετοχικού κεφαλαίου⁵⁸. Αυτή η ρύθμιση ήταν μάλλον υπέρ των βιομηχανών, ως φυσικών προσώπων, παρά υπέρ της βιομηχανίας καθώς αφαιρούσε κίνητρα επανεπένδυσης των κερδών⁵⁹.

⁵⁶ Ωστόσο υπήρχε ενδιαφέρον της ΕΤΕ και νωρίτερα. Για παράδειγμα, η ΕΤΕ συμμετείχε στην ίδρυση της Εταιρείας Εκμεταλλεύσεως των Μεταλλείων Κασσάνδρας τον Δεκέμβριο του 1920, ενώ κατά το 1921 χρηματοδότησε την ΑΕΕΧΠΑ, την Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου, την Εταιρεία Τσιμέντων Τιτάν, την Εταιρεία Οινοποιίας και Οινοπνευματοποιίας Γ. Ησαΐα κ.ά. Βλ. Γ. Νοταράς, Ν. Παντελάκης, Ζ. Συνοδινός, *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1841-2006: ένα σύντομο χρονολόγιο*, εκδ. ΙΑ/ΕΤΕ, Αθήνα 2008, σ. 94-105, 108-119 και 128-139. Επίσης, για τη συνολική πολιτική δανισμού της ΕΤΕ και ιδιαίτερα προς το κράτος βλ. Ν. Παντελάκης, *Δημόσια Δάνεια*, εκδ. ΙΑ/ΕΤΕ, Αθήνα 1995 και Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί αγώνες 1892-1929*, Αθήνα 1929, σ. 12-20 [στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 1478, «Αγγελόπουλος Κωνσταντίνος»]. Για τη βιομηχανική πίστη γενικά βλ. Δ. Πετρίδης, «Η βιομηχανική πίστις και ο νόμις 4112», περ. *Εργασία*, τ. 4, 1/2/1930, σ. 19-20.

⁵⁷ Βλ. Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 512-513.

⁵⁸ Είχε επιβληθεί φόρος επί των μερισμάτων, ενώ παρέμεναν αφορολόγητα τα καθαρά κέρδη. Βλ. Α. Σμπαρούνης, «Η φορολογία των Ανωνύμων Εταιρειών», *Εργασία*, τ. 3, 25/1/1930, σ. 12-13. Για μία συνοπτική ματιά στους νόμους υπέρ της βιομηχανίας που θεσπίστηκαν κατά τη δεκαετία του 1920 βλ. Ένωση Ελληνικών τραπεζών, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, σ. 147.

⁵⁹ Για τους δύο νόμους και ιδιαίτερα τον 2948/1922 βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 279-283 και Σ. Τσοτσρός, *ό.π.*, σ. 231.

Η ελληνική βιομηχανία αναπτύχθηκε, εν πολλοίς, εξαιτίας της προστασίας που απολάμβανε από το Κράτος και η οποία αφορούσε τη θέσπιση ενός δασμολογίου που ενίσχυε την ανταγωνιστικότητα των εγχώριων προϊόντων έναντι των εισαγομένων. Η επίσημη λειτουργία του τοποθετείται το 1926, αλλά κυοφορούνταν ήδη, από το 1917⁶⁰. Ωστόσο, τα οφέλη για την ελληνική βιομηχανία μετριάστηκαν σταδιακά μετατρέποντας τα κίνητρα σε αντικίνητρα από την εκτεταμένη και καθολική εφαρμογή δασμολογίου σε όλο το φάσμα των βιομηχανικών προϊόντων. Ο στόχος του δασμολογίου μπορεί να ήταν η ενίσχυση των μεγάλων βιομηχανιών, αλλά οι οικονομικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την παρατεταμένη χρήση του ενίσχυσαν την εμφάνιση πολλών μικρών βιομηχανιών οι οποίες, εκμεταλλευόμενες τις υψηλές τιμές πώλησης των προϊόντων τους και έχοντας πολύ μικρό κόστος λειτουργίας και μηδαμινές αποσβέσεις ανταγωνίζονταν τις μεγάλες βιομηχανίες, εμποδίζοντας ή θέτοντας όρια στη βιώσιμη ανάπτυξή τους. Εκτός αυτού, η δασμολογική απαλλαγή για την εισαγωγή μηχανημάτων κατά τη δεκαετία του 1920 επέτρεψε στις βιομηχανίες να προμηθευτούν φθηνά μηχανήματα χαμηλής τεχνολογίας, τα οποία οδήγησαν στον υπερκορεσμό προϊόντων χαμηλής ποιότητας⁶¹.

Η δασμολογική πολιτική μεταβλήθηκε σε ορισμένα σημεία της κατά το 1929 (Νόμος 4151/1929) και άλλαξε την πορεία των πραγμάτων στη βιομηχανία⁶². Η κατάργηση των δασμολογικών απαλλαγών στην εισαγωγή μηχανημάτων, αλλά και η αύξηση των δασμών στη βενζίνη και το πετρέλαιο, στοιχείων απαραίτητων για τη βιομηχανία, δημιούργησαν μέσα στην περίοδο της κρίσης μεγάλο στένεμα της αγοράς και δυσχέρειες στη βιομηχανία. Η επιβολή δασμών στο βαμβάκι και τα υφάσματα δυσχέραναν τον κλάδο της υφαντουργίας, ενώ οι ευνοημένοι κλάδοι του νέου δασμολογίου ήταν η χημική βιομηχανία και η βιομηχανία λιπασμάτων⁶³. Αυτή η μεταβολή, σε συνδυασμό με τη συνεχιζόμενη επιβολή δασμών σε πλήθος προϊόντων, αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες στον περιορισμό των μικρών βιομηχανιών. Η απόκτηση καυσίμων και πρώτων υλών απαιτούσε μεγάλα κεφάλαια, τα οποία δεν θα μπορούσαν να διαθέσουν οι επιχειρήσεις νάνοι της δεκαετίας του 1920, ιδιαίτερα στα

⁶⁰ X. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 96.

⁶¹ Σ. Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ. 232-233.

⁶² X. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 105.

⁶³ Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 190-191.

χρόνια της οικονομικής κρίσης οπότε και ο δανεισμός από τις τράπεζες ή τους ιδιώτες ήταν δυσβάσταχτος, οδηγώντας την αγορά σε ολιγοπωλιακή διάρθρωση⁶⁴.

Επιπλέον, η φορολογική πολιτική του κράτους ευνοούσε όλο και περισσότερο τα υψηλά στρώματα των πόλεων και τους βιομήχανους ως φυσικά πρόσωπα. Σε ένα σύστημα το οποίο στρεφόταν προς τους έμμεσους φόρους⁶⁵, η φορολογική επιβάρυνση των ανώτερων στρωμάτων τόσο σε ό,τι αφορούσε το φόρο εισοδήματος, όσο και σε ό,τι αφορούσε το φόρο κληρονομιάς⁶⁶ ήταν εξαιρετικά χαμηλή. Αντίθετα, η φορολογική πολιτική επί των ΑΕ οδηγούσε, όπως είδαμε, σε αντικίνητρα επανεπένδυσης των κερδών, ενώ η ευνοϊκή πιστωτική πολιτική των τραπεζών προς τις μεγάλες βιομηχανίες κατεύθυνε τη διάρθρωση των κεφαλαίων τους σε μία υπέρμετρη υπεροχή των πιστωτικών κεφαλαίων, έναντι των ιδίων. Η οικονομική κρίση ήταν αυτή που καθόρισε την τύχη πολλών μικρών βιομηχανιών δυσχεραίνοντας τη λειτουργία τους από την αύξηση των επιτοκίων⁶⁷.

Κεφάλαιο 2. Ο Πειραιάς

2.1 Η ανάπτυξη της πόλης και οι συνθήκες ζωής

Η ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά αρχίζει με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τον 19^ο αιώνα, και από τότε ακολουθεί μέχρι τον Μεσοπόλεμο η διαρκώς αυξανόμενη κατοίκησή του. Έτσι, ενώ στα 1835 ο συνολικός πληθυσμός της πόλης δεν ξεπερνούσε τα 150-200 άτομα, δέκα, μόλις, χρόνια αργότερα αυτός έχει υπερτετραπλασιαστεί ώστε να φτάσει τους 4.247 κατοίκους. Ακολουθούν χρόνια στασιμότητας του πληθυσμού ώσπου στα 1870 οι κάτοικοί του έφταναν τους 10.963⁶⁸. Η ανοδική πορεία συνεχίστηκε στα επόμενα χρόνια και ο πληθυσμός της πόλης εξελίχθηκε ως εξής:

⁶⁴ Γ.Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 89.

⁶⁵ Σε όλο το διάστημα 1833-1933 το ποσοστό των άμεσων φόρων στο σύνολο της φορολογίας ακολουθούσε πτωτική πορεία, φτάνοντας από 29,29% στο 18,22%. Στο ίδιο, σ. 30.

⁶⁶ . Για την εξαιρετικά χαμηλή φορολόγηση των υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων βλ. στο ίδιο, σ. 52-64.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 87-94.

⁶⁸ Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870...ό.π.*, σ. 83 και 92. Ο Β. Τσοκόπουλος χαρακτηρίζει τη δεκαετία του 1860 ως «δεκαετία απογείωσης» εξαιτίας της οικονομικής άνθησης και δημογραφικής ανάπτυξης του Πειραιά. Στο ίδιο, σ. 220.

Πίνακας 10. Ο πληθυσμός του Πειραιά 1835-1940

Έτος	Κάτοικοι	Έτος	Κάτοικοι
1835	150-200	1896	48.898
1845	4.247*	1907	75.093
1848	5.299	1920	133.482
1854	5.328	1928	213.338
1861	6.452	1940	301.547**
1870	10.963		

*Οι δημότες ήταν 2.132

**Σύμφωνα με τον Β. Τσοκόπουλο ο πληθυσμός του Πειραιά ήταν 320.000. Πρέπει να έχει υπολογιστεί μαζί με τις περιοχές οι οποίες είχαν σχηματίσει χωριστούς δήμους.

Πηγές: ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 διατάγματος*, Αθήνα 1935· ΓΣΥΕ, *Προσωρινά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945· εφημ. *Χρονογράφος*, 1/1/1922, σ. 7· Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντιστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984, σ. 83 και 92· Του ίδιου, «Ο Πειραιάς στον 20^ο αιώνα», στο συλλογικό έργο *Πειραιάς, κέντρο ναυτιλίας και πολιτισμού*, σ. 261-295· Λ. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία...ό.π.*, σ. 41-44· Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία*, ό.π., σ. 56, ενώ υπάρχουν μικρές αποκλίσεις στο Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 136.

Η αύξηση του πληθυσμού μετά το 1922 οφείλεται, εν πολλοίς, στην είσοδο στην Ελλάδα των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής. Πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν στον Πειραιά, όπου και δημιουργήθηκαν νέες συνοικίες στις οποίες εγκαταστάθηκαν. Στις παλιές συνοικίες του κέντρου της πόλης, όπως οι συνοικίες Αγ. Κωνσταντίνου, Αγ. Τριάδας, Αγ. Σπυρίδωνα, Αγ. Νικολάου, Ευαγγελίστριας, Φρεαττύδας, Αγ. Βασιλείου και Υδραϊκά προστέθηκαν με την έλευση και εγκατάσταση των προσφύγων στο κέντρο του Πειραιά οι συνοικισμοί Χατζηκυριάκειο και Νέα Καλλιόπολη, η Καστέλλα και, κυρίως, ο Πρ. Ηλίας, η Γούβα του Βάβουλα και τα Καμίνια. ενώ γύρω από το λιμάνι εγκαταστάθηκε πλήθος προσφύγων δημιουργώντας τους συνοικισμούς της Αγίας Σοφίας και του Αγίου Ελευθερίου. Ανατολικά του λιμανιού δημιουργήθηκαν οι συνοικισμοί Παλιάς και Νέας Κοκκινιάς, Γερμανικών Παρατηγμάτων, Πυριτιδοποιείου και Νεκροταφείου Αναστάσεως. Βόρεια του λιμανιού δημιουργήθηκαν οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Δραπετσώνας, των Βούρλων, των Σφαγείων, της Κρεμμυδαρούς, των Ταμπουριών, του Καλοκαιρινού, των Λιπασμάτων και του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι⁶⁹.

⁶⁹ Αργότερα, περί του 1928, δημιουργήθηκε ο συνοικισμός του Καραβά (μεταξύ Παλιάς και Νέας Κοκκινιάς) από 7.000 κατοίκους, ενώ κατά την ίδια περίοδο η πόλη επεκτάθηκε με τη δημιουργία των συνοικισμών του Κορυδαλλού και της Αμφιάλης. Βλ. Β. Τσοκόπουλος, «Ο Πειραιάς στον 20^ο αιώνα», ό.π., σ. 262-263.

Από την απογραφή των προσφύγων του 1923 λαμβάνουμε τις παρακάτω πληροφορίες για τις περιοχές της εγκατάστασης των προσφύγων στην Αττική⁷⁰:

Πίνακας 11. Περιοχές εγκατάστασης των προσφύγων στην Αττική

Περιοχή	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Αττική	50.837	72.598	123.435
Αθήνα και περίχωρα	27.116	40.701	67.817
Πειραιάς	19.263	25.072	44.335
Νέο Φάληρο	2.148	3.169	5.317
Άγ. Ι. Ρέντης	267	352	619
Πειραιάς και περίχωρα	21.678	28.593	50.271

Πηγή: *Απογραφή Προσφύγων 1923*, από την Εστία Νέας Σμύρνης

Σταδιακά, ο πληθυσμός των προσφύγων του Πειραιά αυξήθηκε και έτσι σύμφωνα με τη R. Hirschon⁷¹, το 1928 διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 12. Προσφυγικός πληθυσμός στον Πειραιά το 1928 σύμφωνα με την R. Hirschon

Συνοικία	1920	1928
Νέα Κοκκινιά	0	33.201
Δραπετσώνα	0	17.652*
Κερατσίνι	0	10.827
Σύνολο	-	61.680

*Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* οι πρόσφυγες στη Δραπετσώνα ήταν τουλάχιστον διπλάσιοι (35.000-40.000), ωστόσο στην απογραφή του 1928 εμφανίζονται 17.652 κάτοικοι. Η διαφορά οφείλεται στον ξεχωριστό υπολογισμό της απογραφής (στην οποία στηρίχθηκε η R. Hirschon) όλων των συνοικιών γύρω (Ταμπούρια, Νεκροταφείο Ανάστασης) ή και μέσα στη Δραπετσώνα (Λιπασμάτων, Καλοκαιρινού, Βούρλα, Σφαγεία) οπότε και ο συνολικός αριθμός της Δραπετσώνας και των γύρω περιοχών ανέρχονταν σε 41.894 κατοίκους. Επίσης, στους ανωτέρω υπολογισμούς δεν έχουν ληφθεί υπόψη η Παλαιά Κοκκινιά, η Νέα Καλλιπόλη και τα Καμίνια, περιοχές στις οποίες είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες. Στο Κερατσίνι, το πιθανότερο είναι η R. Hirschon να έχει υπολογίσει τις περιοχές Άγιος Γεώργιος Κερατσινίου και Πυριτιδαποθήκη.

Πηγή: R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2004, σ. 101· ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν 15-16 Μαΐου 1928...ό.π και Ριζοσπάστης*, 10/11/1928, σ. 3.

Η δημογραφική έκρηξη του Πειραιά πραγματοποιήθηκε στις αρχές τις δεκαετίας του 1920 και οφείλεται στην έλευση των μικρασιατών προσφύγων οι οποίοι δημιούργησαν συνοικισμούς περιμετρικά του κέντρου της πόλης⁷². Οι πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν από τους εργοστασιάρχες ως φθηνό εργατικό

⁷⁰ Για τους τόπους προέλευσης των προσφύγων βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Β' τόμος: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 19.

⁷¹ Βλ. R. Hirschon, *ό.π.*, σ. 101

⁷² Οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 40,21% του πληθυσμού της πόλης. Βλ. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989., σ. 159.

δυναμικό⁷³ και, σε πολλές περιπτώσεις, όπως θα δούμε στα κεφάλαια που αφορούν το εργατικό κίνημα της πόλης, αποτέλεσαν έναν απεργοσπαστικό μηχανισμό.

Η υποδοχή που έτυχαν από τους παλιούς Πειραιώτες δεν φαίνεται να ήταν ομαλή. Στον Τύπο της εποχής (αλλά και από προφορικές μαρτυρίες) υπάρχουν αναφορές για το διαχωρισμό παλιών κατοίκων-προσφύγων, ενώ είναι χαρακτηριστικό το κάλεσμα της τοπικής εφημερίδας *Σφαίρα* προς το κράτος να μην υποθάλπει τον διαχωρισμό που είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις στην πόλη καταρτίζοντας ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους για τους πρόσφυγες⁷⁴. Η παρουσία τους αποσάρθρωσε τον κοινωνικό ιστό της πόλης προσθέτοντας πολυάριθμο πληθυσμό με διαφορετική κουλτούρα εγκατεστημένο, κυρίως, περιμετρικά της πόλης φέρνοντας πολλαπλές μεταβολές σε μία σειρά ζητήματα, μεταξύ των οποίων και οι εργατικές αμοιβές. Ως συνέπεια των παραπάνω, υπήρξε έντονος διαχωρισμός μεταξύ των παλιών κατοίκων και των προσφύγων με χαρακτηριστικά περιστατικά τη συμπλοκή τους στους συρμούς του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου τον Οκτώβριο του 1922⁷⁵, αλλά και τις επιλογές των παλιών Πειραιωτών στις δημοτικές εκλογές του 1928 (6 χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων). Σύμφωνα με τον Δ. Σπηλιωτόπουλο⁷⁶, στις εκλογές του 1928 τα τρία τέταρτα των μη προσφύγων αντιβενιζελικών ψήφισαν στις συγκεκριμένες εκλογές τον υποψήφιο του βενιζελικού κόμματος (Τάκης Παναγιωτόπουλος) προκειμένου να μην εκλεγεί ο πρόσφυγας υποψήφιος, ο οποίος ήταν ο γιατρός Β. Βαρδόπουλος. Ανεξάρτητα από την ακρίβεια των παραπάνω, είναι πολύ σημαντική η επισήμανση της διαμάχης μεταξύ των παλιών κατοίκων και των προσφύγων σε ένα κείμενο του μεσοπολεμικού Πειραιά.

Η βιομηχανική ανάπτυξη του Πειραιά συνοδεύτηκε από άθλιες συνθήκες ζωής για την εργατική τάξη της πόλης. Παραπήγματα στα οποία στεγάζονταν πολλά

⁷³ Οι πρόσφυγες εργάστηκαν στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία της Αθήνας, του Πειραιά και της Καλλιθέας σε ποσοστό 38,18%, ενώ συνολικά οι κάτοικοι του Πειραιά εργάζονταν στη βιομηχανία σε ποσοστό 18% (έναντι 16,5% των κατοίκων της Αθήνας). Στο ίδιο, σ. 167 και Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, Β' τόμος: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 136.

⁷⁴ *Σφαίρα*, 6/5/1925, σ. 1.

⁷⁵ *Χρονογράφος*, 13/10/1922, σ. 1. Το δημοσίευμα ανέφερε: «Πρόσφυγες αφ' ενός κακίζοντες τους Παλαιοελλαδίτας και αφ' ετέρου Αθηναίοι και Πειραιείς ανταποδίδοντες τα ίσα. Ευτυχώς απεσοβήθη η σύρραξις, καθότι η αμαξοστοιχία εσταύθη εις τον σταθμόν Ομονοίας».

⁷⁶ Δ. Σπηλιωτόπουλος, *Ο Πειραιεύς και οι Δήμαρχοι της Α' Εκατονταετηρίδος*, Πειραιάς 1939, σ. 189.

άτομα⁷⁷, έλλειψη πόσιμο νερού⁷⁸, έλλειψη βασικών υποδομών και μεταφορών ήταν ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των συνθηκών της ζωής τους. Ο Τύπος της εποχής περιέγραψε σε πολλές περιπτώσεις αυτές τις συνθήκες και διατύπωσε τις ανησυχίες του για τις συνθήκες υγιεινής που επικρατούσαν στις προσφυγικές και εργατικές συνοικίες της πόλης⁷⁹. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1920, πριν ακόμη την έλευση των προσφύγων οι συνθήκες ζωής και κατοικίας των οποίων χειροτέρευσε την κατάσταση, διαπιστώθηκε ότι στον Πειραιά περίπου οι μισές κατοικίες (46%) ήταν ανθυγιεινές ή τελείως ακατάλληλες, ενώ ένα αντίστοιχο ποσοστό αυτών (37,7%) χαρακτηρίζονταν μετρίως καθαρές ή εντελώς ακάθαρτες⁸⁰.

Επιπλέον, ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920, σχεδόν σε καθημερινή βάση οι εφημερίδες φιλοξενούσαν ειδήσεις σχετικές με συμπλοκές και φόνους με βασικότερες αιτίες την κλοπή ή ερωτικές αντιζηλίες. Η συγκέντρωση χασισοποτών σε ορισμένες συνοικίες του Πειραιά, όπως η Κρεμμυδαρού στο λιμάνι και η επαιτεία συμπλήρωναν το κάδρο της πολυμορφίας των συνοικισμών του Πειραιά⁸¹. Από τη μία μεριά ο εργατόκοσμος, οι πένητες πρόσφυγες⁸², τα παραπήγματα και οι τεκέδες και από την άλλη μεριά η βιομηχανική ζώνη της πόλης

⁷⁷ Υπολογίζονταν ότι οι μισοί περίπου πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις διέμεναν σε παραπήγματα. *Οικονομικός ταχυδρόμος*, 8/1/1928, σ. 1.

⁷⁸ Μέχρι το 1930 στον Πειραιά υπήρχαν δύο υδραγωγεία: ένα στην περιοχή της Καστέλλας και ένα στην περιοχή του Αγ. Ι. Ρέντη, τα οποία δεν διέθεταν ούτε πόσιμο, ούτε επαρκές νερό. Η πόλη εξυπηρετούνταν με νερό από τον Πόρο, το οποίο έφτανε στο λιμάνι με υδροφόρα πλοία και στη συνέχεια διοχετεύονταν στην πόλη με ιπποκίνητα βυτία υδροπωλητές. Μετά το 1930 ο Πειραιάς υδροδοτούνταν από τον Μαραθώνα. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Πειραιεύς», τόμος 19^{ος}, Β' έκδοση, εκδ. Φοίνιξ, σ. 850 και *Χρονογράφος*, 18/1/1924, σ. 1.

⁷⁹ Οι αναφορές για τις συνθήκες ζωής, τις συνθήκες στέγασης και τους κινδύνους επιδημιών στους συνοικισμούς της πόλης είναι πάρα πολλές. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω: *Σφαίρα*, 10/7/1922, 10/9/1922, 6/10/1922, 28/1/1923 και 2/3/1923· *Ελεύθερο Βήμα*, 19/1/1928, σ. 1, 27/9/1928, σ. 1, 30/9/1928, σ. 3-4, 1/10/1928, σ. 1, 2/10/1928, σ. 1, 9/11/1928, σ. 7, 5/1/1929, σ. 5, 5/9/1929, σ. 5, 26/7/1931, σ. 5, 27/7/1931, σ. 3, 2/8/1931, σ. 3, 3/8/1931, σ. 3-4· *Η πάλη των τάξεων*, 2/5/1931, σ. 1 για την κατάσταση των προσφύγων της Δραπετσώνας, 19/6/1931, σ. 1 για τις συνθήκες στην Παλιά Κοκκινιά, 26/6/1931 σ.1, 18/4/1933 σ. 1 και 30/5/1933 σ. 1 για τις συνθήκες στη Νέα Κοκκινιά [σημερινή Νίκαια]· *Ριζοσπάστης*, 31/3/1927, σ. 1 και 10/11/1928, σ. 3 για τις συνθήκες στη Δραπετσώνα, 20/4/1927, σ. 3 και 26/5/1927, σ. 3 για τις συνθήκες στη Νέα Κοκκινιά, 28/5/1927, σ. 3 και 29/5/1927, σ. 3 για τις συνθήκες στα Ταμπούρια, 1/6/1927, σ. 3 και 3/6/1927, σ. 3 για τις συνθήκες στην περιοχή του Νεκροταφείου της Ανάστασης και 2/8/1927, σ. 2 για τις συνθήκες στην περιοχή του Αγίου Διονυσίου. Όλες οι αναφορές κάνουν λόγο για εστίες μόλυνσης, εμφάνιση κρουσμάτων φυματίωσης, έλλειψη πόσιμο νερού και μικρά ακατάλληλα σπίτια που φιλοξενούσαν πολλά άτομα.

⁸⁰ Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία...ό.π.*, σ. 138 και Γ. Α. Γεωργιάδης, «Οι όροι της εργασίας και της ζωής των εργατών εν Ελλάδι», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Β', αρ. 8, Αύγουστος 1922, σ. 310.

⁸¹ Ενδεικτικά βλ. *Χρονογράφος*, 29/1/1922 σ. 1, 9/9/1922 σ. 1-2, 17/19/1922 σ. 2, 20/9/1922 σ. 1· *Σφαίρα*, 28/1/1923 σ. 2, 7/7/1923 σ. 1, 1/1/1926 σ. 6-7· *Ριζοσπάστης*, 22/3/1923 σ. 2, 23/9/1923 σ. 2 κ.ά. τα σχετικά δημοσιεύματα συνεχίζονταν σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920.

⁸² Όσοι είχαν φέρει μαζί τους αρκετά χρήματα ανέβαιναν στην Αθήνα. *Χρονογράφος*, 1/9/1922, σ. 1.

και το λιμάνι, σύμβολα της οικονομικής ανάπτυξης της νέας εποχής που έρχονταν μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Παρόμοια με τις συνθήκες υγιεινής των σπιτιών και συνοικισμών στα περίχωρα της πόλης ήταν και η εικόνα που μεταφέρεται από τον Τύπο της εποχής και σε ό,τι αφορά τους χώρους εργασίας, με ιδιαίτερη έμφαση να δίνεται στις συνθήκες των καπνεργοστασίων, των υφαντουργείων αλλά και στην ΑΕΕΧΠΛ. Είναι χαρακτηριστικό πως ήδη από το 1920 ο Πειραιάς ήταν πρώτος σε εργατικά ατυχήματα, τα περισσότερα εκ των οποίων οφείλονταν στην άσχημη κατάσταση των χώρων εργασίας, πολλοί εκ των οποίων συγκέντρωναν διπλάσιο ή τριπλάσιο αριθμό απασχολουμένων από τον προβλεπόμενο⁸³.

2.2 Το λιμάνι

Στην περίοδο που εξετάζουμε, η βιομηχανική ανάπτυξη του Πειραιά είναι τέτοια που μας επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε την πόλη ως το βιομηχανικό κέντρο της χώρας. Η θέση της πόλης, πολύ κοντά στην πρωτεύουσα Αθήνα, αλλά και, κυρίως, το λιμάνι της που διαρκώς αναπτυσσόταν είναι τα στοιχεία που προσέλκυσαν τις μεγάλες βιομηχανίες της χώρας. Δίπλα στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες και στο διαρκώς ογκούμενο προλεταριάτο δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για τη δημιουργία μικρότερων επιχειρήσεων, εργαστηρίων και καταστημάτων που απασχολούν ένα κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού.

Ήδη από τον 19^ο αιώνα, στο λιμάνι του Πειραιά γίνονται σημαντικά έργα επέκτασης με συνέπεια να δημιουργείται σταδιακά, το μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας. Στις 8 Ιουνίου 1861 η διοίκηση του λιμανιού ανατέθηκε στην «Εφορευτικήν Επιτροπείαν του λιμένος Πειραιώς», μία τριμελή επιτροπή που αποτελείτο από δύο μέλη που όριζε ο Δήμος Πειραιά και ένα που όριζε το υπουργείο Εσωτερικών. Τα μέλη της πρώτης επιτροπής ήταν ο Δ. Μουτζόπουλος, πρόεδρος της επιτροπής (δήμαρχος Πειραιά), Αθαν. Ζωγράφος και Σταμ. Σέρμπος. Παράλληλα ξεκίνησαν έργα όπως υπόνομοι, συμπλήρωση των κρηπιδωμάτων, υδραυλικές εργασίες κ.α. Οκτώ χρόνια αργότερα, το 1869, η πραγματοποίηση της σιδηροδρομικής σύνδεσης

⁸³ Κατά τον έλεγχο που πραγματοποιήθηκε το 1920 διαπιστώθηκε ότι στον Πειραιά σημειώθηκαν 255 εργατικά ατυχήματα, ενώ στην Αθήνα 48. Βλ. Γ. Α. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 306-309. Επιπλέον, ο *Ριζοσπάστης* είχε συνεχείς αναφορές τόσο για συγκεκριμένα εργοστάσια, όσο και για τη γενική κατάσταση στους χώρους εργασίας. Ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/1/1922 σ. 2 άρθρο με τίτλο «Τα νεκροταφεία των εργατών» και 3/2/1922 σ. 1, όπου αποδίδονται τα κρούσματα φθίσης των εργατών στην ακαταλληλότητα των παλιότερων αλλά και των νεόδμητων εργοστασίων.

του Πειραιά με την Αθήνα μεγάλωσε τις ανάγκες επέκτασης του λιμανιού. Είναι η χρονιά όπου πραγματοποιούνται νέα έργα εκβάθυνσης, καθαρισμοί, επεκτείνονται και κατασκευάζονται νέα κρηπιδώματα και πασσαλώνεται η ανατολική πλευρά.⁸⁴

Η κίνηση του λιμανιού αυξάνεται συνεχώς, ώστε το 1881 αγοράζεται από την «Εφορευτική Επιτροπεία» μία μεγάλη βυθοκόρος με ατμοκίνητες φορτηγίδες, αξίας 1.000.000 δραχμών, με την οποία καθαρίστηκαν τα 2/3 του λιμανιού και ξεκίνησε η περαιτέρω εκβάθυνση του. Από το 1891 ξεκινούν τα σχέδια για τη δημιουργία μόνιμων δεξαμενών στο λιμάνι και, τελικά, τα έργα ολοκληρώνονται, με πολλές καθυστερήσεις το 1911⁸⁵. Εν τω μεταξύ, τα έργα συνεχίζονται με τον ηλεκτροφωτισμό του λιμανιού, το στρώσιμο των ήδη υπάρχοντων παραλιακών δρόμων, τη δημιουργία νέων δρόμων γύρω από το λιμάνι κ.α. Είναι η χρονιά κατά την οποία συστήνεται η δεκαπενταμελής «Επιτροπεία Λιμένος Πειραιώς», γεγονός που υποδεικνύει την διαρκώς αυξανόμενη σημασία του λιμανιού για την εμπορική κίνηση της χώρας⁸⁶. Τα έργα, φυσικά, δε σταμάτησαν το 1911, αλλά συνεχίστηκαν και κατά τα επόμενα έτη. Έτσι, κατά το 1924 μεγάλωσαν οι χώροι αποθήκευσης του λιμανιού και μέχρι το 1930 το λιμάνι επεκτάθηκε αρχικά μέχρι το Νέο Φάληρο και τη Δραπετσώνα και εν συνεχεία, έως το Πέραμα, αποκτώντας ταυτόχρονα νέες αποθήκες, νέες ηλεκτροκίνητες γερανογέφυρες κ.α.⁸⁷

Το λιμάνι του Πειραιά, ήδη από το 1930, μπορεί να υποδεχτεί 150 ατμόπλοια, 200 ιστιοφόρα και αρκετά βοηθητικά πλοία. Το 1930 κατέπλευσαν στο λιμάνι 9.730 πλοία 6.195.355 κόρων εκ των οποίων τα 7.349 ήταν ατμόπλοια (6.071.157 κόροι) και τα 2.381 ήταν ιστιοφόρα (124.198 κόροι). Την ίδια χρονιά απέπλευσαν 10.173 πλοία 6.318.927 κόρων, εκ των οποίων τα 7.439 ήταν ατμόπλοια (6.180.009 κόροι) και τα 2.734 ήταν ιστιοφόρα (138.918 κόροι). Μέσω του λιμανιού του Πειραιά

⁸⁴ Βλ. Κ. Ζουμπουλίδης, *Ιστορία και εξέλιξις του λιμένος Πειραιώς*, Πειραιάς 1932, σ. 30-32 και Μ. Κοτέα, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου, Αθήνα 1997, σ. 53-56.

⁸⁵ Πρόκειται για δύο μόνιμες δεξαμενές ωφέλιμου μήκους 130 και 90 μέτρων, αντίστοιχα με το μέγιστο μήκος στα 146,23 και 102,60 μέτρα, αντίστοιχα. Η χρήση τους ήταν «ο καθαρισμός στις δεξαμενές πάσης εθνικότητας πολεμικών πλοίων, ως και εμπορικών ατμοκινήτων, ιστιοφόρων Ελληνικών ή ξένων υπό την αυστηράν τήρησιν των Νόμων του κράτους». Βλ. *Κανονισμός και τιμολόγιον μόνιμων δεξαμενών λιμένος Πειραιώς*, εκδ. Εφημερίδας Χρονογράφος, Πειραιάς 1912, σ. 2-3. Το βιβλίο βρίσκεται στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 376 «Καλλιμασιώτης Δημήτριος», Υποφ. 8.

⁸⁶ Ήδη η υδάτινη επιφάνεια του λιμανιού υπολογίζονταν στα 1.240.000 τετρ. Μέτρα, ενώ το μήκος των κρηπιδωμάτων έφτανε τα 9.070 μέτρα. Βλ. Δ. Καλλιμασιώτης, *Μελέτη περί διαρρυθμίσεως του λιμένος Πειραιώς*, Πειραιάς 1913, σ. 4. Βρίσκεται στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 376 «Καλλιμασιώτης Δημήτριος», Υποφ. 4.

⁸⁷ Κ. Ζουμπουλίδης, *ό.π.*, σ. 36-40, σ. 51-52 και σ. 55-56

εισήχθησαν στην πόλη 1.594.442 τόνοι εμπορευμάτων από το εξωτερικό και 357.559 τόνοι από το εσωτερικό. Οι εξαγωγές στα λιμάνια εκτός Ελλάδας έφτασαν τους 110.872 τόνους, ενώ στο εσωτερικό τους 328.542 τόνους⁸⁸.

2.3 Η βιομηχανία του Πειραιά μέχρι τον Μεσοπόλεμο

Η ανάπτυξη του λιμανιού υπήρξε προϋπόθεση και αποτέλεσμα της βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης. Στον Πειραιά το 1930 βρίσκουμε το 27,3% του ενεργού πληθυσμού να απασχολείται στη βιομηχανία (26.854 από σύνολο 98.341), το 17,3% στις μεταφορές, το 15,2% στο εμπόριο (14.985 εργαζόμενοι), 1.531 εργαζόμενους στη γεωργία, 200 στην κτηνοτροφία, 555 στην αλιεία, 370 στα μεταλλουργεία και ορυχεία, 1.968 στην πίστη, τις ανταλλαγές και τη μεσιτεία, ενώ για 30.000 δεν υπάρχει καθορισμός. Την ίδια χρονιά εμφανίζονται 4.862 ελεύθεροι επαγγελματίες, ενώ στην πόλη λειτουργούν 9.944 καταστήματα.⁸⁹

Η αρχή της οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης τοποθετείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε και μπήκαν οι βάσεις για τη συγκέντρωση των βιομηχανιών στην περιοχή⁹⁰ και τη συγκρότηση ενός δυναμικού βιοτεχνικού και βιομηχανικού κέντρου. Ήδη, από το 1874 στον Πειραιά λειτουργούν ατμοκίνητα κλωστήρια βάμβακος, ατμοκίνητα μηχανουργεία και αλευρόμυλοι⁹¹. Σύμφωνα με τον Β. Τσοκόπουλο, η αφετηρία της «απογείωσης» τοποθετείται στη δεκαετία του 1860 οπότε και ιδρύθηκαν δεκατρία ατμοκίνητα εργοστάσια⁹². Η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης συνεχίστηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες και κατά τα έτη 1874-1875 στον Πειραιά βρίσκουμε 30 βιομηχανικά καταστήματα με δύναμη 754 ίππων και 1636 εργάτες (συνολικά στην Ελλάδα 107 βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούσαν 4.805 εργάτες), ενώ από αυτά τα έξι βιομηχανικά καταστήματα είναι

⁸⁸ Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Λήμμα *Πειραιεύς*, ό.π., σ. 853-854.

⁸⁹ *Ο.π.*, σ. 854

⁹⁰ Στην Αθήνα και τον Πειραιά συγκεντρώνονταν το 38,5% των βιομηχανικών εργατών της χώρας, ενώ οι δύο πόλεις συγκέντρωναν το 42,85% της κινητήριας δύναμης των κλάδων διατροφής, χημικής βιομηχανίας, υφαντουργίας, μηχανολογικών βιομηχανιών, βιομηχανιών δέρματος και βιομηχανιών ξύλου. Βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, τ. 72, Ιούνιος 1940, σ. 13 [στοιχεία της απογραφής του 1930]. Παρατίθεται από το Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 67 «Αγαπητίδης», Υποφ. 8.

⁹¹ Βλ. Μ. Κοτέα, ό.π., σ. 90-96 και Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία... ό.π.*, σ.227-237.

⁹² Β. Τσοκόπουλος, ό.π., σ. 221-228. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι επενδύσεις για την ίδρυση των νέων εργοστασίων (χωρίς να υπολογίζονται οι επεκτάσεις, ανανεώσεις του εξοπλισμού κλπ) έφτασαν τα 4.000.000 δραχμές το σύνολο των οποίων προήλθαν από το συσσωρευμένο εμπορικό κεφάλαιο που βγήκε από την κυκλοφορία και επενδύθηκε στη βιομηχανία. Σύμφωνα με τον ίδιο, στα 1870 λειτουργούσαν 14 εργοστάσια άρτια εξοπλισμένα και ικανά να παράγουν προϊόντα (αν και συνήθως περιορίζονταν σε ένα τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας) ανταγωνιστικά των ευρωπαϊκών στις αγορές της Ανατολής. Στο ίδιο, σ. 230 και 236-237.

βαμβακονηματοουργεία με συνολική δύναμη 280 ίππων και απασχόληση 622 εργατών (συνολικά στην Ελλάδα 18 επιχειρήσεις 465 ίππων που απασχολούσαν 1056 εργάτες) και οκτώ αλευρόμυλοι 222 ίππων με απασχόληση 182 εργατών (εν συνόλω 38 αλευρόμυλοι 667 ίππων που απασχολούσαν 850 εργάτες)⁹³.

Κατά την επόμενη δεκαετία η ανάπτυξη της βιομηχανίας στον Πειραιά συνεχίστηκε, ώστε στα 1882-1883 στην πόλη να βρίσκεται περίπου το 1/3 των βιομηχανικών καταστημάτων της χώρας, με 44 βιομηχανικά καταστήματα από τα 1261 συνολικά. Η συνολική ιπποδύναμη αυτών των καταστημάτων ανέρχονταν σε 2.039 ίππους από τους 3.625 συνολικά, ενώ ανάλογο ήταν και το ποσοστό των εν Πειραιεί εργατών (3.113 από τους 6.259). Η ίδια κατανομή παρουσιάζεται, αναλογικά, για τα έτη 1890-1891 (52 έναντι 150), και στα 1899-1900 (76 έναντι 220)⁹⁴.

Αντίστοιχα, στην απογραφή του 1917 εμφανίζονται 30.746 εργαζόμενοι στον Πειραιά, εκ των οποίων μόλις το 15% απασχολείται στη βιομηχανία, ενώ η ανεργία ξεπερνούσε το 36% (βλ. πίνακα 13)

Πίνακας 13. Η ελληνική βιομηχανία και η εργασία κατά το 1917*

	Αθήνα	Πειραιάς	Συνολικά
Σε εργοστάσια	2.323	4.586	6.909
Σε άλλες επιχειρήσεις	31.133	26.160	57.293
Συνολικά	33.456	30.746	64.202
Άνεργοι	12.686	17.468	30.154**

*Ο ίδιος ο Γ. Χαριτάκης θεωρούσε τα νούμερα του πίνακα μικρότερα των πραγματικών

**Καταγράφηκε υψηλή ανεργία το 1917, η οποία από τον Γ. Χαριτάκη χαρακτηρίστηκε ως παροδική. Αιτία της ανεργίας ήταν η μείωση της παραγωγής ορισμένων βιομηχανιών εξαιτίας της αδυναμίας να προμηθευτούν πρώτες ύλες, η οποία προκλήθηκε από τον αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά από τις δυνάμεις της Entente.

Πηγές: Γ. Χαριτάκης, *Η ελληνική βιομηχανία*, ό.π., σ. 90· Μ. Ρηγίνος, «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά*, τόμος 3, τεύχος 5, Ιούνιος 1986, σ. 157· Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 50· Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964, σ. 78-106.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο βιομηχανικός χάρτης της πόλης είχε αρχίσει να διαμορφώνεται καθώς λειτουργούσαν πλήθος εργοστασίων αρκετών κλάδων. Ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης συνυπήρχε με την αναδύομενη βιομηχανία προσδίδοντας νέα χαρακτηριστικά σε μία πόλη που δεν μετρούσε παρά 70 χρόνια στη σύγχρονη ιστορία της, αλλά είχε ήδη αναπτύξει μία ισχυρή δυναμική. Έτσι, στα μισά

⁹³ Βλ. Χρ. Αγγριαντώνη, ό.π., σ. 409-410. Όπου δίνονταν δύο αριθμοί παρουσιάζεται ο μέσος όρος τους.

⁹⁴ Ό.π., σ. 413-416. Όπου δίνονταν δύο αριθμοί παρουσιάζεται ο μέσος όρος τους.

της δεκαετίας του 1900 βρίσκουμε πολλά εργοστάσια και εμπορικές επιχειρήσεις οι οποίες κατανέμονταν στους εξής κλάδους:

Πίνακας 14. Επιχειρήσεις στον Πειραιά σύμφωνα με τον Οδηγό του 1906

Εργ. Αντισηπτικών	1	Εργ. Αεριόφωτος	1
Εργ. Αρωμάτων	3	Εργ. Ασπρόρουχων	3
Εργ. Αρτοποιίας	3	Ασφαλιστικά Πρακτορεία	14
Ατμοπλοϊκά Πρακτορεία	34	Ατμόμυλοι	14
Βιβλιοπωλεία	9	Εμπορίας εγχώριων προϊόντων	73
Μηχανοποιεία	10	Εργ. Μωσαϊκών πλακών	2
Ναυπηγεία*	2	Ναυπηγοί	7
Εργ. Νάφθης	4	Εργ. Νημάτων	5
Εργ. Οικοδομίσμων υλών**	10	Οινοπνευματοποιοί	28
Υποκαταστήματα τραπεζών***	4	Τράπεζες****	1
*Βασιλειάδης και Τζων Μακ Δούαλ. Έχουν συμπεριληφθεί και στα μηχανοποιεία.			
**Περιλαμβάνει και το εργοστάσιο Ευστρ. Δηλαβέρη το οποίο είναι και ένα εκ των δύο εργ. Μωσαϊκών πλακών.			
***Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Τράπεζα Αθηνών, Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως της Ελλάδος, Ιονική Τράπεζα της Ελλάδος.			
****Φραγγιάδης-Στρίγγος.			
Πηγή: Γ. Ν. Αλεξιάκης, <i>Πλήρης οδηγός του Πειραιώς 1906-1907</i> , επανέκδοση Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς, Πειραιάς 1990.			

Από τον παραπάνω πίνακα διαπιστώνουμε ότι η κατεύθυνση της βιομηχανίας της πόλης είχε ήδη διαμορφωθεί καθώς λειτουργούσαν, ήδη, σημαντικές μονάδες σε όλους τους κλάδους οι οποίοι αναπτύχθηκαν ακόμη περισσότερο κατά το Μεσοπόλεμο. Δίπλα στη βιομηχανία, η ναυτιλία και το εμπόριο συνέχισαν την ανοδική τους πορεία, ενώ τα πέντε τραπεζικά ιδρύματα που λειτουργούσαν στην πόλη αναδεικνύουν τις ανάγκες της πόλης για εύρεση κεφαλαίων.

2.4 Η βιομηχανία του Πειραιά κατά τον Μεσοπόλεμο

Ο Πειραιάς, μέσω της δυναμικής που αναπτύχθηκε στη βιομηχανία της πόλης από τον 19^ο αιώνα⁹⁵ και την ανάπτυξη του λιμανιού μετατράπηκε κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου στο «βιομηχανικό κέντρο» της χώρας. Τόσο ο αριθμός, όσο και η σημαντικότητα των νέων βιομηχανιών που ιδρύθηκαν στην πόλη μας επιτρέπουν να θεωρούμε τον Πειραιά ως ένα αρκούντως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα για την μελέτη συνολικά της βιομηχανίας της Ελλάδας κατά την ίδια περίοδο: η ανάπτυξη της βιομηχανίας αφορούσε το σύνολο των βιομηχανικών κλάδων, δίπλα στις μικρές ή πολύ μικρές βιομηχανικές/βιοτεχνικές μονάδες λειτουργούσαν ορισμένες από τις

⁹⁵ Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 192-208 και Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 98-105, 231-232 και 406-418. Σύμφωνα με τη Λ. Λεοντίδου «η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα άρχισε από τον Πειραιά». Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 104.

μεγαλύτερες βιομηχανίες της χώρας με συνεχείς ανανεώσεις του τεχνολογικού τους εξοπλισμού και, επιπλέον, στην πόλη βρίσκονταν το πιο συγκεντρωμένο κομμάτι της ελληνικής εργατικής τάξης. Όλα αυτά τα στοιχεία που αποτελούσαν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Πειραιά κατά το Μεσοπόλεμο εξηγούν την απόδοση στην πόλη του τίτλου του «βιομηχανικού κέντρου» από τις πηγές της εποχής.

Ύστερα από μελέτη στο ΙΑ/ΕΤΕ εντοπίστηκαν οι βιομηχανίες οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν κατά τα χρόνια του Μεσοπολέμου στον Πειραιά, ανά κλάδο, ως εξής:

Πίνακας 15. Η ανά κλάδο κατανομή των 143 επιχειρήσεων του Πειραιά που βρίσκονται στο ΙΑ/ΕΤΕ, 1922-1940

Κλάδος	Αριθμός βιομηχανιών	Κλάδος	Αριθμός βιομηχανιών
Τροφίμων και συναφών	20	Καπνοβιομηχανίες	3
Χημικές βιομηχανίες	6	Μεταφορές- συγκοινωνίες	12
Κατεργασίας ορυκτών	3	Αλιεία	1
Βιομηχανίες εκμετάλλευσης και συναφείς	3	Πίστη- ανταλλαγή	4
Παραγωγής και διανομής κινητηρίου δυνάμεως, φωτός, αέρος και θερμότητας	4	Επιχειρήσεις βοηθητικού εμπορίου και μεταφορών	4
Μηχανολογικές και μεταλλουργικές	11	Εμπορία ειδών διατροφής	6
Βιομηχανίες ξύλου και συναφείς	5	Εμπόριο νημάτων, υφασμάτων και ειδών ενδυμασίας και στολισμού	5
Βυρσοδεψεία	3	Εμπορίου ειδών οικοδομής	17
Υφαντικές βιομηχανίες	11	Εμπόριο άλλων ειδών	5
Βιομηχανίες ειδών εκ νημάτων, υφασμάτων και συναφών	2	Ασφάλειες	8
Βιομηχανίες χάρτου, εκτυπώσεων και συναφών	3	Διοικητικοί οργανισμοί δημοσίου δικαίου	5

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική πίστη, Σειρά 34, Α1Σ34Υ1Φ1-Α1Σ34Υ32Φ23.

Οι επιχειρήσεις οι οποίες έχουν καταγραφεί από την ΕΤΕ δεν αποτελούσαν το σύνολο των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στην πόλη, αλλά πάντως μάλλον πρόκειται για το σύνολο των μεγάλων. Από το βιβλίο *Μέγας Οδηγός του Πειραιώς*⁹⁶, μπορούμε να πιστοποιήσουμε τις επιχειρήσεις που υπήρχαν, ήδη, από το 1929 αλλά και να καταγράψουμε αρκετές για τις οποίες δεν έχει στοιχεία το ΙΑ/ΕΤΕ:

⁹⁶ Βλ. Αλ. Φωτεινός, *Μέγας Οδηγός του Πειραιώς*, Πειραιάς 1928-1929.

Πίνακας 16. Βιομηχανίες που εμφανίζονται στο ΙΑ/ΕΤΕ και τον Οδηγό Πειραιώς 1929

Κλάδος	Αριθμός επιχειρήσεων που βρίσκονται στον Οδηγό του 1929	Αριθμός επιχειρήσεων που βρίσκονται και στις δύο πηγές
Βιομηχανίες ξύλου και συναφείς (ηλεκτροκίνητα ξυλουργεία)	6	0
Βυρσοδεμεία	13	0
Καπνοβιομηχανίες	28	3
Μηχανολογικές και μεταλλουργικές	60	3
Τροφίμων και συναφών	159	16
Υφαντικές βιομηχανίες	23	3
Χημικές βιομηχανίες	14	4
Ναυτικές εργασίες	68	-
Διάφορα	99	-
Σύνολο	470	29

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ, Βιομηχανική πίστη, Σειρά 34, Α1Σ34Υ1Φ1-Α1Σ34Υ32Φ23 και Αλ. Φωτεινός, *ό.π.*

Για να κατανοήσουμε τη σημασία του Πειραιά στη διαμόρφωση του οικονομικού και βιομηχανικού χάρτη της χώρας παραθέτουμε παρακάτω τα στοιχεία για τον αριθμό των Ανώνυμων Εταιριών που ιδρύονταν κάθε χρόνο στην πόλη ως ποσοστό του αντίστοιχου αριθμού που αφορούσε ολόκληρη τη χώρα. Ασφαλώς, δεν είχαν όλες οι βιομηχανικές επιχειρήσεις τη μορφή της ΑΕ, ούτε όλες οι ΑΕ ήταν βιομηχανικές, αλλά το στοιχείο της αναλογίας των νέων ΑΕ του Πειραιά ως ποσοστό επί του συνόλου μας δείχνει μία κατεύθυνση ως προς το μέγεθος της οικονομίας της πόλης:

Πίνακας 17. Το πλήθος των ιδρύσεων ΑΕ στον Πειραιά, ως ποσοστό επί του συνόλου της χώρας

Έτος	Νέες ΑΕ στον Πειραιά	% επί του συνόλου	Έτος	Νέες ΑΕ στον Πειραιά	% επί του συνόλου	Έτος	Νέες ΑΕ στον Πειραιά	% επί του συνόλου
Έως 1921*	60	12,52	1928	16	18,39	1935	28	20
1922	1	6,25	1929	11	12,94	1936	28	18,67
1923	1	3,12	1930	13	15,66	1937	19	14,84
1924	7	13,20	1931	7	10	1938	6	5,94
1925	17	19,32	1932	5	16,12	1939	12	16,22
1926	14	12,84	1933	12	17,39	1940	20	21,74
1927	10	12,82	1934	26	22,41			

*Αφορά το άθροισμα του αριθμού των ιδρύσεων ΑΕ ανά έτος για την περίοδο 1833-1921, όχι τον αριθμό των ΑΕ που λειτουργούσαν το 1921.

Πηγές: ΕΤΕ, *Ανώνυμοι Εταιρίες συσταθείσαι από του έτους 1833-1929* και ΕΤΕ, *Ανώνυμοι Εταιρίες συσταθείσαι από του έτους 1929-1940*.

Τα στοιχεία που αναφέρονται στον πίνακα 17 περί του αριθμού των ΑΕ που ιδρύονταν κάθε χρόνο στην πόλη καταδεικνύουν τη σταθερά μεγάλη οικονομική

σημασία του Πειραιά, τις αιτίες της οποίας ήδη καταδείξαμε. Ωστόσο, επειδή πρόκειται για τις ΑΕ, ακόμη και αν κάποιες από αυτές δεν ήταν παρά μικρές επιχειρήσεις με μορφή ΑΕ, θα έπρεπε να σταθούμε λίγο περισσότερο δίνοντας κάποια στοιχεία για την περίοδο ίδρυσης των σημαντικότερων εξ αυτών. Από τα έτη που προηγήθηκαν (1864⁹⁷-1921), οι ιδρύσεις των ΑΕ στον Πειραιά πήραν περισσότερο εκτεταμένο χαρακτήρα μόλις από το 1912 και εντεύθεν, οπότε και ιδρύθηκαν έξι με σημαντικότερες εξ αυτών τη ΧΡΩΠΕΙ, την εταιρία Μιχαλινός, τη Φοίνιξ και την Ιονική Ατμοπλοϊκή ΑΕ. Είχε προηγηθεί η μετατροπή σε ΑΕ του μηχανουργείου Βασιλειάδη στα 1888 αλλά και του κλωστήριου-υφαντηρίου «Ανατολή» στα 1873. Πάντως, σε όλο το διάστημα μέχρι το 1921 η πλειονότητα των νεοϊδρυθέντων ΑΕ ήταν επιχειρήσεις ασφάλισης για τη ναυτιλία και όχι βιομηχανικές επιχειρήσεις. Στις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν συνέχισαν να ιδρύονται ναυτασφαλιστικές ανώνυμες εταιρίες, αλλά αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των βιομηχανικών ΑΕ.

Με τις εξαιρέσεις των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, οι περισσότερες βιομηχανίες και βιοτεχνίες του πειραιϊκού Μεσοπολέμου παρουσιάζουν μεγάλη εξάρτηση από τον ιδιοκτήτη τους, υπό την έννοια ότι από αυτό το πρόσωπο εξαρτιόταν η πορεία αλλά και η διάρκεια ζωής αυτών των επιχειρήσεων. Μελετώντας κανείς τον Τύπο της εποχής θα διαπιστώσει ότι η διάρθρωση των βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων ήταν τέτοια ώστε οι αποφάσεις για τις σχέσεις της επιχείρησης προς τους εργάτες της, όπως οι αυξήσεις των ημερομισθίων και οι απολύσεις, πλην των εξαιρέσεων των μεγάλων βιομηχανιών της πόλης, ήταν ενός ανθρώπου, του ιδιοκτήτη. Σε αρκετές περιπτώσεις μικρών και μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων ο ιδιοκτήτης ήταν ο «προστάτης» των εργατών και εργατριών, αναπτύσσοντας έτσι σχέσεις που στις συνειδήσεις των εργατών και εργατριών αποκλίνουν αρκετές φορές από την αυστηρή παραγωγική σχέση εργοδότη-εργάτη.

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο που προέκυψε από τη μελέτη των τεκμηρίων της εποχής σχετικά με τις βιομηχανίες του Πειραιά είναι οι ίδιοι οι εργοδότες των μεγάλων βιομηχανιών. Άνθρωποι, κυρίως, με σπουδές και εμπειρίες στο εξωτερικό, σε πολλές περιπτώσεις γνωστοί ή φίλοι μεταξύ τους δε δίσταζαν να συνεργάζονται συστήνοντας επιχειρήσεις από κοινού. Οι μορφές που ξεχώριζαν ήταν

⁹⁷ Τότε ιδρύθηκε η πρώτη ΑΕ στον Πειραιά με την επωνυμία «Ο Πειραιεύς». Η ίδρυσή της δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της κυβερνήσεως με αρ.φ. 7 της 5/2/1864.

ο ιδρυτής και ιδιοκτήτης της ΑΕΕΧΠΛ (μέχρι το θάνατό του στα 1936) Νικόλαος Κανελλόπουλος, τα μέλη της οικογένειας Οικονομίδη, οι οποίοι ήταν ιδιοκτήτες της ΧΡΩ.ΠΕΙ, ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος, η οικογένεια Ρετσίνα, οι αδελφοί Παπαστράτου, ο Κρίτωνας Δηλαβέρης κ.ά.

Οι περισσότεροι από τους πρώτους βιομήχανους της πόλης (του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα) κατάγονταν από την Πελοπόννησο και είχαν εγκατασταθεί στον Πειραιά λίγα χρόνια πριν την ενασχόλησή τους με τη βιομηχανία απασχολούμενοι με το εισαγωγικό εμπόριο⁹⁸. Σημαντική εξαίρεση αποτελούσαν οι ιδιοκτήτες των δύο μεγαλύτερων μηχανουργείων της πόλης Βασιλειάδης (Κωνσταντινουπολίτης) και Τζων Μακ Δουάλ (από τη Μ. Βρετανία).

Το προφίλ των μεγάλων βιομήχανων του 20^{ου} αιώνα θα είναι, ωστόσο, αρκετά διαφοροποιημένο. Πρόκειται για ανθρώπους που εγκαταστάθηκαν στην πόλη μετά από σπουδές ή εργασία στο εξωτερικό και σύναψαν σχέσεις μεταξύ τους τόσο επαγγελματικές όσο και σε ορισμένες περιπτώσεις κοινωνικές⁹⁹. Οι Ανδρέας Χατζηκυριάκος¹⁰⁰, Νικόλαος Κανελλόπουλος¹⁰¹, Λεόντιος Οικονομίδης¹⁰², Επαμ. Παπαστράτος¹⁰³ και Επαμ. Χαρίλαος¹⁰⁴ σπούδασαν στο εξωτερικό όπου και συνδέθηκαν (η γνωριμία των περισσότερων εξ αυτών πραγματοποιήθηκε στη Ζυρίχη όπου σπούδαζαν χημεία). Οι βιομήχανοι του 20^{ου} αιώνα ήταν άνθρωποι που ασχολήθηκαν με τη δημιουργία βιομηχανικών επιχειρήσεων διαφόρων κλάδων και στις περισσότερες περιπτώσεις συνεργάστηκαν μεταξύ τους για την επίτευξη του καλύτερου αποτελέσματος¹⁰⁵.

⁹⁸ Βλ. Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006, σ. 119-127.

⁹⁹ Για παράδειγμα, ο Νικόλαος Κανελλόπουλος παντρεύτηκε την αδελφή του Επαμ. Χαρίλαου Σοφία.

¹⁰⁰ Βλ. Κ. Βοβολίνης, *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν*, τ. Α', σ. 46-57 και Δ. Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932, σ. 85-101.

¹⁰¹ Βλ. Αρχείο Κ. Βοβολίνης, Φ. 385 «Νικόλαος Κανελλόπουλος» και κυρίως Υποφ. 7 «Βιογραφία Νικ. Κανελλόπουλου» και Υπ. 27 (στον οποίο υπάρχει το βιβλίο Γ. Στρατηγάκης, *Νικόλαος Κ. Κανελλόπουλος, η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1941)· Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 39-53 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/3/1929, σ. 1 και 10/3/1929, σ. 1.

¹⁰² Για την οικογένεια Οικονομίδη (ΧΡΩΠΕΙ) βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 308-329, Αρχείο Κ. Βοβολίνης, Φ. 32 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/5/1929, σ. 1.

¹⁰³ Για τα τέσσερα αδέρφια Παπαστράτου που ίδρυσαν και λειτούργησαν την καπνοβιομηχανία του Πειραιά από το 1930 κ.ε. βλ. Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, σ. 91-137 και Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 115-131.

¹⁰⁴ Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 163-175· *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31/3/1929, σ. 1 και Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 67-83.

¹⁰⁵ Η πρακτική της συμμετοχής ενός βιομήχανου ή μίας εταιρίας σε πολλές άλλες δεν ήταν κάποιο παράδοξο ελληνικό φαινόμενο. Αντίθετα, σε ορισμένες περιπτώσεις σήμαινε μείωση του επιχειρηματικού κινδύνου, σε άλλες την εξασφάλιση πρώτων υλών για κάποια βιομηχανία, ενώ σε

Οι τρεις πρώτοι (Ανδρέας Χατζηκυριάκος, Νικόλαος Κανελλόπουλος και Λεόντιος Οικονομίδης) συνεργάστηκαν ιδρύοντας την τσιμεντοβιομηχανία ΤΙΤΑΝ στην Ελευσίνα¹⁰⁶, ενώ αργότερα ο Α. Χατζηκυριάκος διεύθυνε το εργοστάσιο της ΑΓΕΤ Ηρακλής στη Δραπετσώνα¹⁰⁷. Ο Νικόλαος Κανελλόπουλος συμμετείχε σε συνεργασίες τόσο αποκλειστικά με τον Επαμεινώνδα Χαρίλαο (ίδρυση το 1892 της εταιρίας «Ε. Χαρίλαος και Ν. Κανελλόπουλος» μετά από εξαγορά του εργοστασίου επεξεργασίας ελαίων και σαπυνοποιίας «Χαριλάου και Ράλλη» η οποία έδρευε στην Ελευσίνα και ανήκε στον ξάδερφο του Χαρίλαου και στον συνétaιρό του Ράλλη), όσο και με τους Επ. Χαρίλαο, Αρ. Ζάννο (συμμετείχε στην ΑΕΕΧΠΛ και μάλιστα μεσολάβησε στον Ελευθέριο Βενιζέλο ώστε η κυβέρνησή του να εγγυηθεί για δάνειο προς την εταιρία), Εμμανουήλ Ρως και Δ. Γαλανόπουλο για την ίδρυση της «Εταιρίας Οίνων και Οινοπνευμάτων» (1906). Εκτός των άλλων αξιοσημείωτη ήταν η συνεργασία του με τον Λ. Οικονομίδα στην ίδρυση της ΑΕΕΧΠΛ της οποίας ο τελευταίος υπήρξε μέτοχος¹⁰⁸, η συμμετοχή του στην εταιρία «Βέρμιον» της Βέροιας (κλωστοϋφαντουργείο) της οποίας κατείχε 1.000 μετοχές¹⁰⁹, η ίδρυση της «Κεραμεικός ΑΕ» η οποία ασχολούνταν με την αγγειοπλαστική και η εξαγορά των μεταλλείων της Κασσάνδρας προς εξυπηρέτηση των αναγκών της ΑΕΕΧΠΛ¹¹⁰. Εκτός όλων αυτών, ο Νικ. Κανελλόπουλος ήταν πρόεδρος στα ΔΣ πολλών εταιριών των οποίων κατείχε μερίδιο¹¹¹.

άλλες περιπτώσεις επρόκειτο για τον έλεγχο μεγάλου μέρους της παραγωγής από λίγους βιομήχανους ή τράπεζες. Για την εξέλιξη του φαινομένου της συμμετοχής ΑΕ σε πολλές άλλες εταιρίες στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ κατά τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα βλ. Β.Ι. Λένιν, *ό.π.*, σ. 59-74.

¹⁰⁶ 80.000 μετοχές κατείχε ο Λ. Οικονομίδης, 10.000 μετοχές κατείχε ο Νικ. Κανελλόπουλος, 10.000 ο Αλέξ. Ζαχαρίου, 90.000 μετοχές ο Νικ. Χατζηκυριάκος και 10.000 ο γιος του Ανδρέας. Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 313.

¹⁰⁷ Το 1928 πραγματοποιήθηκε συγχώνευση με το εργοστάσιο «Ολυμπος» του Βόλου υπό την αιγίδα της ΕΤΕ. Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 46-57.

¹⁰⁸ Οι δύο εταιρίες ήταν οι βασικότερες του κλάδου της χημικής βιομηχανίας στον Πειραιά.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 181. Εκτός του ίδιου του Νικ. Κανελλόπουλου 1.550 μετοχές κατείχε η Τράπεζα Βιομηχανίας της οποίας επίσης ήταν μέτοχος ο Ν. Κανελλόπουλος.

¹¹⁰ Η σημασία που ο ίδιος απέδιδε στους πόρους της χώρας και στην ανάγκη εκμετάλλευσης των α' υλών ήταν τέτοια ώστε να χαρακτηρίζει την οικονομική κρίση 1929-1932 όχι κρίση υπερπαραγωγής αλλά οφειλόμενη στο γεγονός ότι «οι φυσικοί της πόροι της Ελλάδας ήταν «ανοργάνωτοι κατά το πλείστον ή βραδέως και ελλιπώς αποδίδοντες». Σύμφωνα με τον ίδιο η Ελλάδα θα μπορούσε να είχε αποφύγει την κρίση εάν «εγκαίρως είχαμεν στραφή εις μεθοδικήν και εντατικωτέραν κάρπωσιν των φυσικών της χώρας μας πόρων». Βλ. Ν. Κανελλόπουλος, «Η γεωργία και η αυτάρκεια της Ελλάδος», περιοδικό *Πολιτισμός*, έτος 1, τεύχος 1, 1/2/1932, σ. 21-26. Εδώ παρατίθεται από το Αρχείο Κ. Βοβολίνης, Φ. 385 «Νικόλαος Κανελλόπουλος», Υποφ. 10.

¹¹¹ Προέδρευε στα ΔΣ των εταιριών ΕΤΜΑ (τεχνητό μετάξι), της εταιρίας αυτοκινήτων «Αθηνά», της «Διεθνούς εταιρίας μεταλλείων και μεταλλευμάτων», της μεταλλευτικής εταιρίας «Ηφαιστος», των «Θειορυχείων Μήλου», ενώ ήταν μέλος του ΔΣ της Τράπεζας Βιομηχανίας, της «ΒΙΟ» και σε άλλες. Βλ. Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 45.

Σχεδόν όλοι οι προαναφερόμενοι συμμετείχαν στην ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανίας, την πρωτοβουλία της οποίας είχε ο Επαμ. Χαρίλαος και στην οποία συμμετείχαν, εκτός των βιομήχανων και εφοπλιστές όπως οι Απόστολος Σιφναίος, Στ. Εμπειρικός κ.ά.¹¹². Από τα παραπάνω γίνεται ξεκάθαρη μία πορεία διασύνδεσης του βιομηχανικού κεφαλαίου τόσο μεταξύ διαφόρων εταιριών ακόμη και ξεχωριστών κλάδων ή και φαινομενικά ανταγωνιστικών¹¹³, όσο και με το τραπεζικό κεφάλαιο αν αναλογιστούμε πως όλοι οι σημαντικοί βιομήχανοι του Πειραιά (είδαμε, βεβαίως, ότι δεν περιόριζαν τη δράση τους στην πόλη) συμμετείχαν στην ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανίας ή ότι ο Επαμ. Χαρίλαος διετέλεσε σύμβουλος της ΑΤΕ¹¹⁴. Ένας άλλος τομέας με τον οποίο ασχολήθηκαν πολλοί εκ των βιομηχάνων ήταν η πολιτική. Έτσι, ο Επαμ. Χαρίλαος διετέλεσε μεταπολεμικά υπουργός ενώ προηγουμένως ήταν πρόεδρος του Ταμείου Περίθαλψης Προσφύγων, ο Ν. Κανελλόπουλος υπουργός στην κυβέρνηση Δεμερτζή, ο γιος του Νικ. Κανελλόπουλου Αλέξανδρος διετέλεσε σημαντικό στέλεχος της Νεολαίας του Ι. Μεταξά κλπ¹¹⁵.

Ο Πειραιάς αποτέλεσε τον τόπο στον οποίο συγκεντρώθηκαν ορισμένες από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της χώρας και ο βαθμός εκβιομηχάνισης ήταν εντονότερος σε αυτήν την πόλη. Έτσι, κατά το 1930 στον Πειραιά λειτουργούσαν 804 «βαριές» βιομηχανίες (έναντι 1.782 στην Αθήνα) στις οποίες απασχολούνταν το 29,83% των βιομηχανικών εργατών της πόλης (έναντι 21,57% στην Αθήνα) και συγκέντρωναν το 49,71% της ιπποδύναμης (έναντι μόλις 26,47% στην Αθήνα)¹¹⁶. Στον πίνακα 18 που ακολουθεί παρατηρούμε ότι (σε σύγκριση με την Αθήνα αλλά και το σύνολο της χώρας) στον Πειραιά παρουσιάζονταν περισσότεροι εργάτες ανά βιομηχανία, καθώς και μεγαλύτερη ιπποδύναμη ανά εργάτη, στοιχεία που ενισχύουν το χαρακτηρισμό του Πειραιά ως βιομηχανικού κέντρου. Αυτή η διαφοροποίηση του Πειραιά οφείλονταν, όπως επισημάνθηκε, στο λιμάνι της πόλης, τη δυνατότητα της δημιουργίας της βιομηχανικής ζώνης και το συγκεντρωμένο εργατικό δυναμικό.

¹¹² Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Α', σ. 163-175.

¹¹³ Για παράδειγμα στην ίδρυση της Τράπεζας Βιομηχανίας συμμετείχε ο αντιπρόεδρος της Τράπεζας της Ανατολής Στέφανος Δέλτας.

¹¹⁴ Στο ίδιο.

¹¹⁵ Η πρώτη περίπτωση βιομήχανου που ασχολήθηκε με την πολιτική ήταν αυτή του Θ. Ρετσίνα, ο οποίος διετέλεσε δήμαρχος Πειραιά (1887-1895) και βουλευτής κατά τις κοινοβουλευτικές περιόδους 7/2/1899-19/9/1902 και 26/5/1906-25/3/1910. Αρχείο Κ. Βοβολίνης, Φ. 863 «Ρετσίνας Θεόδωρος», Υπ. 2 και 9.

¹¹⁶ Βλ. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, *ό.π.*: Γ. Χαριτάκης, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931*, σ. 207-208 και Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 175.

Αυτή η υπεροχή του Πειραιά δεν σήμαινε μία συγκριτική έλλειψη των πολύ μικρών και χωρίς αξιοσημείωτο τεχνολογικό εξοπλισμό βιομηχανικών/βιοτεχνικών μονάδων. Η λειτουργία μεγάλων και εξοπλισμένων βιομηχανιών όπως η ΑΕΕΧΠΛ που αποτελούσε το σημαντικότερο εργοστάσιο χημικής βιομηχανίας της χώρας και οι μεγάλες υφαντικές μονάδες του Πειραιά έδιναν ώθηση στη βιομηχανία του Πειραιά και επηρέαζαν τη στατιστική προς μεγαλύτερες επιδόσεις.

Πίνακας 18. Η απασχόληση και ιπποδύναμη στον Πειραιά και την Αθήνα κατά το 1930, ανά βιομηχανική μονάδα

	Πειραιάς	Αθήνα	Αθήνα-Πειραιάς	Ελλάδα
Εργάτες ανά βιομηχανική μονάδα	6,76	5,10	5,61	2,67
Ιπποδύναμη ανά βιομηχανική μονάδα	1,46	0,70	0,98	1,08

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Αθήνα 1934· Γ. Χαριτάκης, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931*, σ. 207-208

Το 1930 εμφανίζονται στον Πειραιά, σε σύνολο ενεργού πληθυσμού 98.341, να εργάζονται ανά κλάδο:

Πίνακας 19. Απασχόληση κατά κλάδο στον Πειραιά του 1930

Κλάδος	Αριθμός απασχολούμενων
Γεωργία	1.531
Κτηνοτροφία	200
Αλιεία	555
Μεταλλεία-ορυχεία	370
Βιομηχανία	26.854
Μεταφορές-συγκοινωνία	17.016
Πίστη- ανταλλαγή- μεσιτεία	1.968
Εμπόριο	14.985
Ελεύθεροι επαγγελματίες	4.862
Άνευ προσδιορισμού	30.000

Πηγή: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Πειραιεύς», ό.π., σ. 854 κ.ε.

Συγκεκριμένα σε ορισμένους κλάδους της βιομηχανίας εμφανίζονται:

Πίνακας 20. Η απασχόληση στη βιομηχανία του Πειραιά, 1930

Κλάδος	Αριθμός επιχειρήσεων	Αριθμός εργατών	Εργάτες ανά μονάδα	HP/μονάδα
A. Λατομεία	37	343	9	-
B. Βιομ. Τροφίμων	484	3.580	7	15,08
B1. αλευρόμυλοι	16	771	48	287,31
B2. αρτοποιεία	221	977	4	1,57
B3. μακαρόνια-μπισκότα	24	391	16	41,33
B4. σοκολατοποιίες κλπ	87	504	6	-
B5. ελαιουργεία	6	78	13	67
B6. κονσέρβες λαχανικών	1	76	76	41
B7. οινοπνευματοποιεία	46	284	6	-
B8. άλλες	-	499	-	2,87
Γ. Χημική Βιομηχανία	75	2.480	33	114,67
Δ. Κατεργασία Ορυκτών	78	947	12	64,10
Ε. Οικοδ. βιομηχανία	240	1.450	6	-
ΣΤ. Ηλεκτρική Ενέργεια	16	696	44	-
Z. Μεταλλικές Βιομηχανίες	35	370	11	-

Πηγή: Στο ίδιο, σ. 854 κ.ε.

Όπως είδαμε παραπάνω, στον Πειραιά λειτουργούσαν εργοστάσια τα οποία εντάσσονταν σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους, ορισμένα εκ των οποίων περιλαμβάνονταν στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις του κλάδου τους. Για παράδειγμα, στον Πειραιά λειτουργούσε η μεγαλύτερη χημική βιομηχανία της χώρας, η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ), ενώ στην ίδια πόλη λειτουργούσαν οι βιομηχανίες ΧΡΩ.ΠΕΙ και Αίολος, επίσης μεγάλες βιομηχανίες του κλάδου. Στην κλωστοϋφαντουργία, δίπλα στα πολλά μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια της πόλης βρίσκουμε τις εταιρίες των Αδελφών Ρετσίνα, το εργοστάσιο του Καρέλλα (μετονομάστηκε σε «Αιγαίον» μετά το 1945), του Πρωτόπαππα, την Πειραιϊκή-Πατραϊκή και το εργοστάσιο του Κωστόπουλου. Στον κλάδο των τροφίμων, ο οποίος μαζί με τους προαναφερθέντες αποτελούσαν τους κλάδους με τη μεγαλύτερη αξία παραγωγής, λειτουργούσαν οι βιομηχανίες ΕΛΑΪΣ, Ήλιος, Ευρώτας, ΑΒΕΖΑΠ και Ένωσις. Στον κλάδο των μηχανουργικών βιομηχανιών ξεχώριζαν οι βιομηχανίες του Βασιλειάδη, του Τζών Μακ Δούαλ και του Κούππα, οι οποίες είχαν ιδρυθεί από τον 19^ο αιώνα, ενώ τη δεκαετία του 1930

εμφανίστηκαν οι μεγάλες καπνοβιομηχανίες της πόλης, όπως ο Παπαστράτος, ο Φούκας και ο Κεράνης.

Από τους πίνακες 15-20 διαπιστώνουμε ότι δίπλα σε αυτές τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες με τον άρτιο μηχανολογικό εξοπλισμό και τον μεγάλο αριθμό απασχολούμενων εργατών και εργατριών δραστηριοποιούνταν πλήθος άλλων μικρών μονάδων οι οποίες δεν είχαν τη δυνατότητα να ανταγωνιστούν τις μεγάλες βιομηχανίες σε κανένα από αυτά τα δύο στοιχεία παραγωγικών μέσων (κεφαλαίου και εργασίας)¹¹⁷. Σε μία πόλη όπου η βιομηχανία άνθιζε, οι μεγάλες μονάδες μεγεθύνονταν και υπήρχε εργατικό δυναμικό ικανό να στηρίξει αυτή τη βιομηχανική παραγωγή, φαντάζει παράδοξη η συνύπαρξη των λίγων «γιγάντων» με το πλήθος των «νάνων». Όπως διαπιστώσαμε από την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας στο σύνολό της, αυτή η συνύπαρξη μάλλον περιορίστηκε κατά τη δεκαετία του 1930 υπό την έννοια ότι μεγάλωσε ακόμη περισσότερο η ψαλίδα που χώριζε τα οικονομικά δεδομένα των δύο μεγεθών (σαφέστατα και με τις όποιες εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις, πχ η ΑΕΕΧΠΛ ήταν πολύ μεγαλύτερο μέγεθος από την εταιρία Αίολος αν και οι δύο εντάσσονται στις μεγάλες βιομηχανίες), χωρίς ωστόσο να μπορούμε να πούμε ότι ο ανταγωνισμός εξαφάνισε τις επιχειρήσεις «νάνους» από την αγορά.

Καταρχάς, η αναζήτηση των αιτιών της δημιουργίας και της λειτουργίας τόσων μικρών μονάδων (κυρίως στο εμπόριο¹¹⁸) μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι μάλλον έχει να κάνει τόσο με τα κοινωνικά πρότυπα της εποχής¹¹⁹ (από τη μία ο ιδιοκτήτης-νοικοκύρης ο οποίος, μάλιστα, συνήθως δημιουργούσε οικογενειακές επιχειρήσεις «εξασφαλίζοντας» και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του και από την άλλη ο δίχως εξασφαλισμένο εισόδημα εργάτης), όσο και με την ελλιπή εξειδίκευση του ελληνικού εργατικού δυναμικού¹²⁰. Η απουσία εξειδίκευσης σήμαινε τη διαρκή

¹¹⁷ Βλ. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία: η συγκυρία 1925-1926*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 45-46.

¹¹⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά το 1930 το 71% των εμπορικών επιχειρήσεων ήταν μικρομάγαζα του ενός ατόμου, στα οποία απασχολούνταν το 40% του συνολικού ανθρώπινου δυναμικού του κλάδου. Βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 46.

¹¹⁹ Βλ. Μ. Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», στο συλλογικό *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σ. 203-204.

¹²⁰ Βλ. Ξ. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 64-67. Η έλλειψη εξειδίκευσης συνδέεται και με την παραπάνω εξέλιξη της αναζήτησης αυτοαπασχόλησης προς αντιμετώπιση της περιοδικής ανεργίας με την οποία έρχονταν αντιμέτωποι οι εργάτες και η οποία οφειλόνταν στην επιλογή των εργοδοτών να αλλάζουν συχνά το προσωπικό τους εκμεταλλευόμενοι την υπερπροσφορά εργασίας. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *ό.π.*, σ. 300-303.

μετακίνηση των εργατών και εργατριών όχι μόνο από εργοστάσιο σε εργοστάσιο, αλλά και από κλάδο σε κλάδο αναζητώντας εργασία με μεγαλύτερο ημερομίσθιο ενισχύοντας την αίσθηση της προσωρινότητας της εργασίας και της ανασφάλειας στους εργάτες και τις εργάτριες¹²¹. Ο Άγ. Αγγελόπουλος απέδιδε τη σύσταση πολλών μικρών επιχειρήσεων της δεκαετίας του 1920 στην υποτίμηση του νομίσματος η οποία επέφερε μείωση των πραγματικών ημερομισθίων και των πάγιων εισοδημάτων, με συνέπεια την αναζήτηση κερδών μέσω της ίδρυσης νέων επιχειρήσεων¹²². Επιπλέον, ο γάμος σήμαινε το τέλος της βιομηχανικής εργασίας των γυναικών και τη στροφή τους (σε πολλές περιπτώσεις) στην οικόσιτη βιοτεχνία¹²³.

Σε ό,τι αφορά τις πραγματικές δυνατότητες ίδρυσης νέων μεγάλων βιομηχανικών καταστημάτων, η αδυναμία του πιστωτικού τομέα να χρηματοδοτήσει νέους επιχειρηματίες ώστε να συμπράξουν με σκοπό τη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων ήταν καθοριστική ως προς την εμφάνιση πολλών μικρών μονάδων. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μαζί, σε κάθε περίπτωση με διαφορετική βαρύτητα η κάθε μία, συν την επιχειρηματική νοοτροπία ορισμένων μικρασιατών προσφύγων φαίνεται πως οδήγησαν στη δημιουργία πολλών μικρών επιχειρήσεων στην ελληνική βιομηχανία. Ο Πειραιάς στον οποίο συγκεντρώνονταν όλα αυτά τα στοιχεία δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση.

Ωστόσο, παρά τις αιτίες για τη δημιουργία τόσων μικρών επιχειρήσεων, παραμένει άλυτο το ερώτημα της ικανότητας αυτών των μονάδων να παραμείνουν στην αγορά παρά τον ανταγωνισμό των «μεγάλων» βιομηχανιών. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι μάλλον η ίδια η απουσία ανταγωνισμού. Με ελάχιστο

¹²¹ Επιπλέον, οι εργάτες και οι εργάτριες αποχωρούσαν από τη βιομηχανία προς άλλους επαγγελματικούς κλάδους σε αρκετά νεαρή ηλικία. Βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 35-49.

¹²² Βλ. Άγ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 29-30. Οι οικονομικές συνθήκες της δεκαετίας του 1920 ενόησαν την ίδρυση μικρών επιχειρήσεων: Η αποκατάσταση των προσφύγων και η ενίσχυση των δομών της μικροϊδιοκτησίας, ο υψηλός πληθωρισμός, η ραγδαία υποτίμηση της δραχμής και ο εδαφικός περιορισμός από την μικρασιατική καταστροφή έχουν πρωτεύουσα θέση στην ερμηνεία του Χ. Χατζηιωσήφ. Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*, σ. 70 και 96-97. Η Μ. Δρίτσα τόνισε ως αιτία της δημιουργίας πολλών μικρών βιομηχανιών τις υψηλές τιμές που πέτυχαν τα εγχώρια προϊόντα ως αποτέλεσμα του δασμολογίου. Αυτό το συμπέρασμα φαίνεται πως είναι το ισχυρότερο από όλα, αν και λίγο έως πολύ όλοι οι παραπάνω παράγοντες διαμόρφωσαν από κοινού ένα οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ενισχύονταν η τάση για τη δημιουργία μικρών βιομηχανικών επιχειρήσεων. Βλ. Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 191.

¹²³ Ενώ το 1928 το ποσοστό των παντρεμένων εργατριών ήταν 27%, δύο χρόνια αργότερα το ποσοστό είχε υποχωρήσει στο 10%. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 37. Η οικονομική κρίση φαίνεται πως ενίσχυσε την τάση εξόδου των παντρεμένων γυναικών από τη βιομηχανία. Από την μία πλευρά, οι εργοδότες στρέφονταν περισσότερο στην εργασία ανήλικων κοριτσιών με χαμηλότερα ημερομίσθια και από την άλλη, η εντατικοποίηση της εργασίας αυτής της περιόδου έστρεψε τις παντρεμένες εργάτριες στην οικόσιτη βιοτεχνία.

κεφάλαιο, μηδαμινό ή ελάχιστο μηχανολογικό εξοπλισμό και εργατικό δυναμικό που στην πλειονότητα των περιπτώσεων (ακόμα και για τις μικρές ΑΕ) περιορίζονταν στους κόλπους της οικογένειας ή της συνοικίας τα προϊόντα δεν θα μπορούσαν να είναι ευθέως ανταγωνιστικά προς τις μεγάλες επιχειρήσεις. Για παράδειγμα, τα 75 εργοστάσια χημικών προϊόντων που εμφανίζονται το 1930 στην πόλη (πίνακας 20) δεν θα μπορούσαν να απευθύνονται στους ίδιους καταναλωτές με την ΑΕΕΧΠΛ. Τα ίδια ισχύουν και για τις υπόλοιπες εταιρίες όλων των βιομηχανικών κλάδων. Πρόκειται για επιχειρήσεις με μικρή εμβέλεια τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την αξία παραγωγής, διαφοροποιημένων προϊόντων τα οποία απευθύνονταν σε περιορισμένο καταναλωτικό κοινό. Η κρίση 1929-1932 φαίνεται ότι περιόρισε ακόμη περισσότερο αυτές τις μονάδες οι οποίες δεν είχαν αποθεματικά ικανά να αντέξουν στο χρόνο και μεγέθυνε τις εταιρίες «γίγαντες», χωρίς ωστόσο να εξαφανίσει το χαρακτήρα της ελληνικής και πειραϊκής βιομηχανίας που περιελάμβανε πολλές εταιρίες «νάνους». Αιτίες της παραμονής πολλών εξ αυτών στην αγορά ακόμη και μετά την κρίση πρέπει να ήταν οι μειωμένες υποχρεώσεις τους και τα ελάχιστα αποθέματα που διατηρούσαν, αν αναλογιστούμε ότι είναι αδύνατον να έφταναν την παραγωγή στο σημείο εξίσωσης του οριακού κόστους με την τιμή.

Κεφάλαιο 3. Χημική βιομηχανία

3.1 Ανώνυμη Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ)

Η εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων αποτέλεσε την ηγέτιδα επιχείρηση του κλάδου της χημικής βιομηχανίας όχι μόνο σε ό,τι αφορούσε την πόλη του Πειραιά, αλλά στο σύνολο της εγχώριας βιομηχανίας. Το Βασιλικό Διάταγμα με το οποίο εγκρίθηκε το καταστατικό της εταιρίας υπογράφηκε στις 10 Μαΐου 1909 με το μετοχικό της κεφάλαιο να ορίζεται στις 2.000.000 δραχμές διαιρεμένο σε 20.000 ισάξιες μετοχές οι οποίες ανήκαν στους εξής:

Πίνακας 21. . Η μετοχική σύνθεση της ΑΕΕΧΠ, 1909

Κάτοχος	Αρ. μετοχών	Κάτοχος	Αρ. μετοχών
Στο Χαρτοφυλάκιο ΑΕΕΧΠΛ για μετέπειτα διάθεση	6.000	Εμ. Ρως	120
ΕΤΕ	1.000	Δ. Γαλανόπουλος	100
Ελληνική Σταφιδική Εταιρεία	500	Αχ. Μαυρίδης	300
Τράπεζα Αθηνών	2.200	Εταιρία «Κανελλόπουλος και Πετρόπουλος»	500
Τράπεζα Ανατολής	300	Λεόντιος Οικονομίδης	3000
Ελλην. Πυριτιδοποιεία και Καλυκοποιεία		Λύσσανδρος Χαρίλαος	500
Κων. Παναγόπουλος	500	Επ. Χαρίλαος	500
Ν. Βλάχκαλης	300	Άγ. Κανελλόπουλος	400
Αρ. Ζάννος	400	Κανελλος Νικολόπουλος	2.030
Κ. Ζάννος	350		

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 34 «Βιομηχανική Πίστη», Υποσειρά 3 «Χημικά Βιομηχανία», Φάκ. 9 «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» και Παπαστεφανάκη Λ., «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», στον τόμο Ε. Μαϊστρου, Δ. Μαυροκορδάτου, Γ. Μαχαίρας, Ν. Μπελαβίλας, Λ. Παπαστεφανάκη, *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007., σ. 16-18.

Οι Λ. Οικονομίδης και Νικ. Κανελλόπουλος προσέφεραν ως αντίτιμο για τις μετοχές τους τα εξ' αδιαιρέτου ανήκοντα σε αυτούς γήπεδα στα οποία εγκαταστάθηκε το εργοστάσιο της εταιρίας στο συνοικισμό Δραπετσώνα του Πειραιά. Η Εθνική Τράπεζα και η Ελληνική Σταφιδική Εταιρεία εκπροσωπούνταν από τον Ι. Δροσόπουλο, η Τράπεζα Αθηνών από τους Στ. Φραγκιαδάκη και Δ. Ηλιόπουλο, η Τράπεζα Ανατολής από τον Λ. Νικολαΐδη και τα Ελληνικά Πυριτιδοποιεία και Καλυκοποιεία από τους Κ. Παναγόπουλο και Δ. Μαλτσινιώτη¹²⁴.

Η πρώτη παρατήρησή μας επί του μετοχικού σχήματος είναι η ισχυρή τραπεζική παρουσία σε αυτό, με τις ΕΤΕ, Τράπεζα Αθηνών και Τράπεζα Ανατολής να διατηρούν 3.500 μετοχές επί των 14.000 που διατέθηκαν, δηλαδή ποσοστό 25% και 17,5% επί του συνολικού μετοχικού κεφαλαίου. Η συμμετοχή, κυρίως, της ΕΤΕ στο μετοχικό σχήμα της εταιρίας με ποσοστό 7,14% επί των μετοχών που διατέθηκαν κατά την ίδρυσή της και με 5% επί του συνολικού μετοχικού κεφαλαίου, ήταν μία από τις αιτίες που οδήγησαν στην ευνοϊκή μεταχείριση της εταιρίας από την ΕΤΕ σε ό,τι αφορούσε τη χορήγηση δανείων στην εταιρία, η οποία σε συνδυασμό με την ευνοϊκή μεταχείριση από το Κράτος σχετικά με το μονοπώλιο που είχε η εταιρία για

¹²⁴ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 34 «Βιομηχανική Πίστη», Υποσειρά 3 «Χημικά Βιομηχανία», Φάκ. 9 «Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων» και Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», στον τόμο Ε. Μαϊστρου, Δ. Μαυροκορδάτου, Γ. Μαχαίρας, Ν. Μπελαβίλας, Λ. Παπαστεφανάκη, *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 16-18.

τη διάθεση των προϊόντων της στους αγρότες, μέσω της δασμολογικής πολιτικής που καθιστούσε ασύμφορη την αγορά εισαγόμενων λιπασμάτων, μετέτρεψαν την ΑΕΕΧΠΑ σε μία πανίσχυρη εταιρία. Ωστόσο, αυτή καθεαυτή η συμμετοχή της ΕΤΕ στο μετοχικό σχήμα της ΑΕΕΧΠΑ δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν η μοναδική ή η καθοριστική αιτία της ευνοϊκής μεταχείρισης, επειδή η συμμετοχή τραπεζών στα μετοχικά σχήματα των μεγάλων βιομηχανιών ήταν μάλλον συνήθης πρακτική τους ήδη από το Μεσοπόλεμο. Οι σημαντικότερες αιτίες βρίσκονταν στις επιδιώξεις του ίδιου του Κράτους, το οποίο δίνοντας έμφαση στη γεωργία, ενδιαφερόταν για την εύρυθμη λειτουργία μίας μεγάλης βιομηχανίας λιπασμάτων, η οποία θα προσέφερε τα απαραίτητα εφόδια για τη γεωργική ανάπτυξη, καθώς και μία σχετική αυτάρκεια στα λιπάσματα. Επιπλέον, η ΑΕΕΧΠΑ λειτουργούσε και ως εν δυνάμει πολεμικό εργοστάσιο, υπό την έννοια ότι παρήγαγε πυριτίδα (όχι το μοναδικό στην Ελλάδα και σαφώς με μικρότερη παραγωγή από το Ελληνικό Καλυκοποιείο και Πυριτιδοποιείο από το οποίο είχε πάρει άδεια παραγωγής για ειρηνικούς σκοπούς)¹²⁵ γεγονός που ενίσχυε την τάση προστασίας της από το Κράτος.

Ο Δ. Μπάτσης σε μελέτη του, η οποία δημοσιεύθηκε το 1947, ανέφερε τρεις αιτίες για τη μονοπώληση της ελληνικής αγοράς από τα λιπάσματα της ΑΕΕΧΠΑ: πρώτον, η δασμολογική προστασία των προϊόντων της έναντι των φθηνότερων και ποιοτικότερων εισαγόμενων έφθανε σε σημείο να επιτρέπει στην ΑΕΕΧΠΑ να ορίζει τιμή διπλάσια από τους ξένους ανταγωνιστές της. Δεύτερον, η χορήγηση καλλιεργητικών δανείων σε είδος από την ΑΤΕ και το Κράτος ανάγκαζαν τους αγρότες να αγοράζουν τα λιπάσματα της ΑΕΕΧΠΑ. Τρίτον, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά, υπήρχε προπαγάνδα για την ανωτερότητα των σύνθετων φωσφορικών λιπασμάτων της ΑΕΕΧΠΑ, ενώ όποιους επέλεγαν τη χρήση απλών αζωτούχων λιπασμάτων τους «ανάγκαζαν» να αγοράζουν και τετραπλάσια ποσότητα φωσφορικών λιπασμάτων (αναλογία 4:1). Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση που κάποιος αγρότης επέλεγε τη χρησιμοποίηση μόνο απλών

¹²⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι η εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* θεωρούσε την απεργία του 1929 στην ΑΕΕΧΠΑ ως υποκινούμενη από κομματικά ελατήρια των κομμουνιστών ακριβώς επειδή είχαν ως στόχο τον εκφυλισμό των χημικών εργοστασίων ώστε αυτά να μην είναι σε θέση να εκπληρώσουν το σκοπό τους σε ενδεχόμενο πόλεμο. Συγκεκριμένα αναφέρονταν ότι ο σκοπός των κομμουνιστών ήταν να «προκληθούν εργατικά ανωμαλίες εις τα χημικά εργοστάσια, δια να περιέλθουν εις μαρασμόν και εις περίπτωση πολέμου μη εκπληρώσουν τον προορισμόν των». *Ελεύθερο Βήμα*, 13/7/1929, σ. 6.

λιπασμάτων αναγκαζόταν, μέσω των «πιστωτικών διευκολύνσεων» της ΑΤΕ, να αγοράζει και φωσφορικά λιπάσματα, παρουσιάζοντάς τα ως εξίσου απαραίτητα¹²⁶.

Η δεύτερη παρατήρησή μας αφορά στη σύνθεση που αφορούσε τα φυσικά πρόσωπα και εστιάζουμε, ιδιαίτερα, στην παρουσία των Λεόντιου Οικονομίδη, αδελφού του Σπήλιου Οικονομίδη, ιδρυτή της εταιρίας «Σ. Οικονομίδης και Σία», μετέπειτα ΧΡΩΠΕΙ, η οποία ιδρύθηκε από τον ίδιο τον Λεόντιο Οικονομίδη. Αξιομνημόνευτη είναι η παρουσία μετόχων και στις δύο μεγάλες χημικές βιομηχανίες, ΑΕΕΧΠΛ και ΧΡΩΠΕΙ. Πρόκειται για τους Νικόλαο Κανελλόπουλο (Διευθυντή της ΑΕΕΧΠΛ)¹²⁷, Λύσανδρο Χαρίλαο, Κανέλλο Κανελλόπουλο, Άγγελο Κανελλόπουλο, Αρ. Ζάννο (γεωπόνος) και Δ. Γαλανόπουλο¹²⁸. Η πρακτική της συμμετοχής του ίδιου επιχειρηματία σε μετοχικά σχήματα και Δ.Σ αρκετών εταιριών δεν αποτελούσε μοναδικό φαινόμενο μεταξύ των δύο βασικότερων εταιριών του κλάδου της χημικής βιομηχανίας, ΑΕΕΧΠΛ και ΧΡΩΠΕΙ, αλλά ακριβώς η θέση τους μέσα στο βιομηχανικό τοπίο της χώρας καθιστά αξιομνημόνευτο το παραπάνω γεγονός. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, από τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις βιομηχανίες της μεσοπολεμικής περιόδου διαπιστώνουμε τη συμμετοχή πολλών

¹²⁶ Δ. Μπάτσης, *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, β' έκδοση, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1977, σ. 150-151.

¹²⁷ Ο Νικόλαος Κανελλόπουλος, «ο σημαντικότερος ίσως βιομήχανος της προπολεμικής Ελλάδας» κατά τον Κ. Κωστή, γαμπρός του Επ. Χαρίλαου (ο πρώτος είχε παντρευθεί την αδελφή του δεύτερου) με τον οποίο συνεργάστηκαν επιχειρηματικά, χρημάτισε Υπουργός Εθνικής Οικονομίας στην κυβέρνηση Δεμερτζή μετά την πτώση του Κονδύλη το 1935, ενώ ο γιος του Αλέξανδρος Κανελλόπουλος, διευθύνων σύμβουλος της ΑΕΕΧΠΛ από το 1936, διορίσθηκε κυβερνητικός επίτροπος (επικεφαλής) της ΕΟΝ του καθεστώτος του Ι. Μεταξά. Κατά την περίοδο της δικτατορίας Μεταξά η ΑΕΕΧΠΛ δαπανούσε μεγάλα χρηματικά ποσά για την ενίσχυση του καθεστώτος. Για παράδειγμα, στον ισολογισμό του 1936 εμφανίζονται στα έξοδα της ΑΕΕΧΠΛ τα εξής κονδύλια: Εισφορά υπέρ Αεροπορίας 2.341.352,40 δραχμές, Εισφορά υπέρ Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας 500.000 δραχμές και Εισφορά υπέρ εφημερίδος Εθνικής Νεολαίας 100.000 δραχμές. Επίσης, ο Άγγελος Κανελλόπουλος είχε χρηματίσει Γερουσιαστής. Βλ. Α1,Σ29,Υ6,Φ1, *Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1937* Βιομηχανική Επιθεώρησης, τ. 4, Οκτώβριος 1934, σ. 24 και τ.27, Σεπτέμβριος 1936, σ. 29-33 [με αφορμή το πολιτικό μνημόσυνο του Ν. Κανελλόπουλου] Κ. Κωστής, «Η οικονομία, 1932-1940» στο Συλλογικό, *Η δικτατορία του Ι. Μεταξά*, εκδ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 84 Σ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά, 1936-1940», στο ίδιο, σ. 57 Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 81, 349 και 376 Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 39-53 Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, σ. 126-127 και 350. Για την ΕΟΝ βλ. ενδεικτικά Β. Αγγελής, «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ), 1936-1941», στο Συλλογικό, *Η δικτατορία Μεταξά. Νεολαία, Ιδεολογία, Πολιτική*, Ε Ιστορικά, Αθήνα 2010, σ. 39-68 και Κ. Παπακωνσταντίνου, «Η ΕΟΝ δια χειλέων Μεταξά», στο ίδιο, σ. 69-80. Ειδικά για τον Λ. Οικονομίδη βλ. *Βιομηχανική Επιθεώρησης*, τ.5, Νοέμβριος 1934, σ. 15-17.

¹²⁸ ΙΑ/ΕΤΕ, *ό.π.* και ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 34 «Βιομηχανική Πίστη», Υποσειρά 3 «Χημικά Βιομηχανία», Φάκ. 14 «Χρωματουργεία Πειραιώς Α.Ε., Σ.Α. Οικονομίδης και Σια Α.Ε.» και Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, σ. 126-127. Σύμφωνα με τον Γιαννιτσιώτη ο Πειραιάς ήταν βασική επιλογή των βιομηχάνων νέου τύπου, οι οποίοι είχαν επιστημονική γνώση, όπως οι χημικοί Λ. Οικονομίδης και Ν. Κανελλόπουλος, οι οποίοι σπούδασαν χημεία στο εξωτερικό. Η επιχειρηματική δραστηριότητά τους δεν περιορίστηκε στις δύο μεγάλες βιομηχανίες του Πειραιά, αλλά οι δύο τους, μαζί με τον Επ. Χαρίλαο συμμετείχαν στην ίδρυση αρκετών βιομηχανικών εταιριών, όπως η ΤΙΤΑΝ.

επιχειρηματιών στα μετοχικά σχήματα διαφορετικών εταιριών ενός ή περισσότερων κλάδων, η οποία υποδηλώνει την ευκολία με την οποία οι βιομήχανοι της εποχής επένδυσαν στη μία ή την άλλη βιομηχανία. Αυτό το φαινόμενο αποτέλεσε το αντίβαρο των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων έναντι των μικρότερων βιοτεχνιών/βιομηχανιών, οι οποίες λειτουργούσαν εν πολλοίς ως οικογενειακές επιχειρήσεις, ακόμα και με τη μορφή των Ανώνυμων Εταιριών.

Τον Μάιο του 1933 εμφανίζονται οι εξής μέτοχοι στη συνέλευση της εταιρίας με την οποία εγκρίθηκε ο ισολογισμός του 1932: ΕΤΕ 41.578 μετοχές, Επαμεινώνδας Χαρίλαος-Κανελλόπουλος 29.500 μετοχές, Ν. Κανελλόπουλος 20.000 μετοχές, Πέτρος Κανελλόπουλος 16.290 μετοχές, Λεων. Κανελλόπουλος 20.000 μετοχές, Κων. Νέγρης 2.500 μετοχές, Μαν. Παπαμιχαήλ 2.990 μετοχές και Σπ. Βρεττός 2.000 μετοχές. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους το ΔΣ της εταιρίας αποτελούνταν από τους Ν. Κανελλόπουλο, πρόεδρο, Δ. Ηλιόπουλο, αντιπρόεδρο, Λ. Αραπίδη, Γ. Γρώμα και Κ. Νέγρη ως εντεταλμένους συμβούλους και τους συμβούλους Κ. Γιαννακόπουλο, Μ. Γιόσκα, Σ. Ευγενίδη, Αρ. Ζάννο, Αλ. Ζαχαρίου, Μ. Μιχαλακάκο, Α. Νικολαΐδη, Α. Νικολόπουλο, Γ. Τσακάκη και Α. Φραντζή. Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά το θάνατο του Ν. Κανελλόπουλου η εταιρία πέρασε στη διαχείριση του γιού του Αλέξανδρου Κανελλόπουλου, ενώ κατά τη δεκαετία του 1940 τη διοίκηση της ΑΕΕΧΠΑ ανέλαβε ο Μποδοσάκης¹²⁹.

Κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας της η ΑΕΕΧΠΑ πραγματοποίησε σπουδαίες επενδύσεις εκπορευόμενες από την ανάγκη της να εξασφαλίσει τις απαραίτητες πρώτες ύλες και τα καύσιμα που δυσκολευόταν να βρει λόγω του πολέμου. Μέσα σε αυτή την ανάγκη της θα πρέπει να εξετάσουμε την επενδυτική δραστηριότητα της εταιρίας το 1920 να ενσωματώσει τη μεταλλευτική εταιρία Λιγνιτωρυχείων «Μήλεσι» και η ίδρυση της «ΑΕ Εκμεταλλεύσεως Μεταλλείων Κασσάνδρας», οι μετοχές της οποίας ανήκαν κατά 75% στην ΑΕΕΧΠΑ. Με τις επενδύσεις αυτές η ΑΕΕΧΠΑ εξασφάλισε την αυτοτέλειά της σε πρώτες και καύσιμες ύλες¹³⁰. Επιπλέον, η εταιρία πραγματοποίησε την έκδοση ενός περιοδικού που διανεμόταν δωρεάν στους αγρότες και το οποίο αποσκοπούσε στη διάδοση των

¹²⁹ Για το θάνατο του Ν. Κανελλόπουλου βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 29/8/1936, σ. 3 και 5/9/1936, σ. 12 και *Αγροτικός Ταχυδρόμος*, έτος ΚΣΤ', αρ. 291, 15/9/1936 το οποίο είναι ολόκληρο αφιερωμένο στη ζωή και το έργο του Ν. Κανελλόπουλου. Για τη βιογραφία του Μποδοσάκη βλ. Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ.122 «Αθανασιάδης Μποδοσάκης», Υποφ. 1 και 13.

¹³⁰ Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)...»,ό.π., σ. 23.

λιπασμάτων της εταιρίας¹³¹. Η εταιρία έτυχε της ευνοϊκής μεταχείρισης του κράτους εξαιτίας της σπουδαιότητας που απέδιδε το τελευταίο στη βελτίωση της αγροτικής παραγωγής με τη χρήση λιπασμάτων, αλλά και εξαιτίας της ιδιότητάς της ως εν δυνάμει πολεμικού εργοστασίου. Συνολικά διέθετε έξι τμήματα στη Δραπετσώνα (οξέων, λιπασμάτων, χημικών προϊόντων, γεωργικών φαρμάκων, πυρίμαχων πλίνθων και υαλουργείο) στα οποία απασχολούνταν πλήθος εργατών, υπαλλήλων και επιστημόνων με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας¹³².

Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε από τους ετήσιους ισολογισμούς της ΑΕΕΧΠΑ¹³³, η εταιρία πραγματοποίησε μεγάλη αύξηση των ακαθάριστων κερδών της (ονομαστικά) κατά τα έτη 1919-1925, με τη μεγάλη έκρηξη των ακαθάριστων κερδών να πραγματοποιείται κατά το 1922, έκρηξη που οφείλεται στη διχοτόμηση της δραχμής κατ' αυτό το έτος¹³⁴. Η αύξηση στα ακαθάριστα κέρδη της το 1922, σε σύγκριση με το προηγούμενο οικονομικό έτος, ξεπέρασε το 102% φθάνοντας τις 11.349.467,25 δραχμές. Έκτοτε, και μέχρι την κορύφωση της οικονομικής κρίσης το 1931, η εταιρία εξακολουθούσε να παρουσιάζει κατ' έτος αύξηση των ακαθάριστων κερδών της, με ρυθμό ασφαλώς μικρότερο αυτόν του 1922. Εξαίρεση αποτέλεσε το οικονομικό έτος 1925, κατά το οποίο η αύξηση ήταν μεγάλης τάξεως, όπως συνέβη και με τις υπόλοιπες δύο εταιρίες του κλάδου που επιλέξαμε να παρουσιάσουμε (ΧΡΩΠΕΙ και Αίολος). Κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης τα ακαθάριστα κέρδη της ΑΕΕΧΠΑ μειώθηκαν κατά 13,85% το 1931, αλλά παρουσίασαν μεγάλη άνοδο της τάξης του 75% την επόμενη χρονιά. Αυτή η απότομη άνοδος δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο της βελτίωσης της οικονομικής της απόδοσης, αλλά και αποτέλεσμα της εγκατάλειψης του κανόνα του χρυσού από την Αγγλία το 1931, με συνέπεια την εγκατάλειψη του ίδιου κανόνα από την ελληνική κυβέρνηση κατά τις αρχές του 1932 και τη ραγδαία άνοδο του πληθωρισμού. Αν υπολογίσουμε σε λίρες τη μεταβολή των ακαθάριστων κερδών της ΑΕΕΧΠΑ το 1932 θα διαπιστώσουμε ότι όχι μόνο δεν αυξήθηκαν κατά 75%, όπως φαίνεται σε ονομαστικές τιμές, αλλά

¹³¹ Πρόκειται για το περιοδικό *Αγροτικός ταχυδρόμος* η έκδοση του οποίου ξεκίνησε το 1915 και έφτανε τα 18.000-25.000 αντίτυπα. Κάποια τεύχη του περιοδικού εντοπίστηκαν στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 385 «Κανελλόπουλος Νικόλαος», Υπ. 5 αλλά και στην ηλεκτρονική βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

¹³² Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 385 «Κανελλόπουλος Νικόλαος», Υπ. 17. Κατά το 1934 εργάζονταν στην ΑΕΕΧΠΑ 4.000 εργάτες, 16 χημικοί, 22 μηχανικοί, 25 γεωπόνοι, 6 ιατροί, 115 υπάλληλοι και 105 επιστάτες.

¹³³ ΙΑ/ΕΤΕ, *ό.π.*

¹³⁴ Ο πληθωρισμός ξεπέρασε το 75% το 1922 (έναντι του 27,8% για το 1921), ενώ τον επόμενο χρόνο άγγιξε το 65%. Για το δείκτη τιμών βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 452.

επήλθε και μείωση κατά 12,9%. Η μοναδική μείωση στα ακαθάριστα κέρδη της επιχείρησης από το 1932 μέχρι και το 1939, πραγματοποιήθηκε το 1935, οπότε και παρατηρείται μείωση των ακαθάριστων κερδών και στις τρεις μεγάλες εταιρίες του κλάδου¹³⁵.

3.1.1 Η περίοδος 1918-1928

Κατά την περίοδο 1918-1928 η εταιρία πραγματοποίησε μεγάλη ανάπτυξη, η οποία αντανακλάται στα μεγάλα ποσά που διέθετε, κατ' έτος, ως κρατήσεις για την απόσβεση των μηχανημάτων και των εγκαταστάσεών της. Το ποσοστό υπολογίζονταν στο 4% επί της αξίας τους και παρουσιάζεται ως κάτωθι:

Πίνακας 22. Αξία εγκαταστάσεων και απόσβεση (ΑΕΕΧΠΛ), 1918-1926

Έτος	Αξία εγκαταστάσεων σε δραχμές σταθεροποίησης	Απόσβεση 4%
1918	124.943.290	4.997.811
1919	129.021.930	5.160.877
1920	199.704.455	7.988.178
1921	226.165.205	9.046.608
1922	232.971.455	9.318.858
1923	233.425.580	9.337.023
1924	254.659.205	10.187.368
1925	281.456.955	11.258.278
1926	286.775.080	11.471.003
1927	346.295.455	13.851.818
1928	428.009.383	17.120.373

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 29, Υπ. 6, Φάκ. 1, Τμήμα Επιθεωρήσεως, «Εκθεσις», 7/8/1929

Οι μεγάλες κρατήσεις προς απόσβεση που πραγματοποιούσε η εταιρία δεν πέρασαν απαρατήρητες από τους ελεγκτές της ΕΤΕ. Στην έκθεση προς τη Διοίκηση της ΕΤΕ για την οικονομική κατάσταση της ΑΕΕΧΠΛ που συντάχθηκε από τον επιθεωρητή της Τράπεζας Μιχαλακάκη στις 15 Φεβρουαρίου 1926¹³⁶ και αφορούσε τη λογιστική χρήση των ετών 1920-1925, αναφέρεται ότι η πραγματική αξία των γηπέδων και των εγκαταστάσεων της εταιρίας ήταν υπερτριπλάσια της ονομαστικής, η οποία αναφερόταν στους ισολογισμούς της, ενώ για τα μηχανήματα αναφερόταν ότι «ανανεούμενα και επισκευαζόμενα εις βάρος των κερδών εκάστης χρήσεως, ου μόνον ουδέν έχουσι απολέσει εκ της αρχικής αυτών αξίας, αλλά λαμβανομένης υπ' όψει της υπερτιμήσεως αυτών και εν τω τόπω της κατασκευής των κατά 50%

¹³⁵ Κατά το 1935 η ελληνική βιομηχανία αντιμετώπισε μείωση της κατανάλωσης των προϊόντων της και αύξηση στην εισαγωγή βιομηχανικών προϊόντων από το εξωτερικό. Ως συνέπεια παρατηρήθηκε αύξηση των αποθεμάτων και μείωση των κερδών. Ν. Μικελής, «Η ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1935», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31/5/1936, σ. 1.

¹³⁶ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 34, Υπ. 3, Φ. 9.

τουλάχιστον από της εποχής καθ' ήν προσεκτήσατο ταύτα η Εταιρεία, δέον και ταύτα να θεωρηθώσιν υπερτιμηθέντα ουχί απλώς κατά τον συντελεστήν της εν σχέσει με την εποχή της κτήσεώς των συναλλαγματικής διαφοράς»¹³⁷. Στην έκθεση αναφέρεται ότι το σχετικά χαμηλό ποσό που διέθετε η εταιρία ως μέρος επί των μετοχών της οφείλεται, εν πολλοίς, στα μεγάλα ποσά που διέθετε για αποσβέσεις που θεωρούσε υπερβολικές και τις χαρακτήριζε ως «ασυνέπεια προς τους κανόνες της υγιούς οικονομικής επιστήμης αλλά και προς την όλην εν τω κεφαλαίω τούτω πολιτικήν της Εταιρείας»¹³⁸ εξαιτίας της μεγάλης αξίας που διατηρούσαν.

Παρατηρούμε από τα παραπάνω ότι εκτός των οικονομικών μεγεθών που φαίνονται στους ισολογισμούς, οι απόψεις των ελεγκτών της ΕΤΕ καταδεικνύουν την αυξανόμενη δυναμική της Εταιρίας, η οποία επένδυε διαρκώς σε εγκαταστάσεις και νέα τεχνολογία¹³⁹. Ωστόσο, αυτή η επέκταση και η επένδυση στις νέες τεχνολογίες πραγματοποιούνταν με δανειακά κεφάλαια και την απροκάλυπτη ενίσχυση της ΕΤΕ και του Κράτους. Είναι ενδεικτικό ότι το 1925 υπογράφηκε Σύμβαση μεταξύ ΑΕΕΧΠΑ και Κράτους με την οποία η εταιρία θα μπορούσε να συνάπτει ομολογιακά δάνεια των οποίων η πρόσοδος θα φορολογούνταν με 5%. Η εταιρία ανέλαβε την υποχρέωση να επενδύει τα 2/3 των δανείων στην επέκταση των βιομηχανικών της εγκαταστάσεων¹⁴⁰. Επίσης, στην ανωτέρω έκθεση του επιθεωρητή της ΕΤΕ Μιχαλακάκη της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1926 αναφέρεται ότι το παθητικό της επιχείρησης ανέρχονταν σε 98.450.000 δραχμές, το οποίο αναλύονταν στους εξής λογαριασμούς:

¹³⁷ Στο ίδιο.

¹³⁸ Στο ίδιο.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/10/1928, σ. 4· *Οικονομολόγος Αθηνών*, 8/5/1926 (επέκταση υαλουργείου), 12/3/1927 (αγορά πετρελαιοκινητήρα MAN 215 HP), 18/6/1927 (αγορά χιλιάδων πετρών για το κτίσιμο νέου πύργου θειϊκού οξέως), 5/8/1927 (μηχανολογική επέκταση), 22/10/1927 (οικοδομική επέκταση), 10/3/1928 (νέα μηχανήματα Siemens), 7/4/1928 (πολλά σημαντικά νέα μηχανήματα), 21/4/1928 (νέα μηχανήματα), 19/5/1928 (επέκταση με την κατασκευή εναέριου σιδηρόδρομου για τη μεταφορά των α' υλών από την παραλία, αγορά νέου ηλεκτροκινητήρα και νέες εγκαταστάσεις θειϊκού οξέως), 13/10/1928 (3 ηλεκτροκινητήρες), 20/10/1928 (2 μηχανές Roirant αυτόματες κατασκευής φυαλών για το υαλουργείο και μηχανή αλέσματος φωσφορικών λιπασμάτων για το τμήμα λιπασμάτων), 24/11/1928 (4 ηλεκτροκινητήρες, 1 συλλέκτης και 1 αντλία για το υαλουργείο και 1 τροφοδότης για το τμήμα λιπασμάτων), 12/1/1929 (ηλεκτροκινητήρας, ηλεκτρογεννήτρια και μηχανήματα παραγωγής αερίων), 15/6/1929 (μηχανήματα κατασκευής φυαλών), 30/11/1929 (2 μηχανές αυτόματης συσκευασίας λιπασμάτων, 1 ηλεκτροκινητήρα για το υαλουργείο και μηχανήματα για το τμήμα οξέων), 9/8/1930 (ηλεκτροκινητήρας 20 HP), 27/6/1931 (πλήρης εγκατάσταση συμπύκνωσης θειϊκού οξέως), 1/5/1937, σ. 8-9 (εισηγητική έκθεση προέδρου ΔΣ Π. Ζαλοκώστα στην οποία αναφέρονται νέες εγκαταστάσεις), 6/1/1940 (επέκταση μηχανουργείου), 13/1 1940 (νέα επέκταση) κ.ά.

¹⁴⁰ Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)...», *ό.π.*, σ. 26. Για τη «σκανδαλώδη σύμβαση» ΑΕΕΧΠΑ και κυβέρνησης Πάγκαλου διαμαρτυρήθηκε αργότερα ο Α. Μιχαλακόπουλος στον Ελ. Βενιζέλο (όταν ο τελευταίος ήταν πρωθυπουργός), ζητώντας του να την καταργήσει. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.351-72 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=67765>].

Πίνακας 23. Παθητικό ΑΕΕΧΠΑ σύμφωνα με την έκθεση της 15/2/1926

Παθητικό	Δραχμές	Ενεργητικό
Οφειλές προς διάφορους σε συνάλλαγμα	49.300.000	
Οφειλές προς διάφορους σε δραχμές	40.000.000	
Υπόλοιπο δύο ομολογιακών δανείων	9.150.000	
Σύνολο	98.450.000	141.572.866

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σειρά 34, Υπ. 3, Φ. 9

Πίνακας 24. Ποσοστό Ίδιων και Δανειακών Κεφαλαίων ΑΕΕΧΠΑ, 1927-1928

Έτος	Ίδια κεφάλαια	Ποσοστό	Πιστωτικά-Δανειακά κεφάλαια	Ποσοστό	Σύνολο απασχολούμενων κεφαλαίων
1927	75.041.000	27,7%	195.915.000	72,3%	270.956.000
1928	90.297.000	21,54%	328.849.000	78,46%	419.146.000

Πηγές: Επεξεργασία ισολογισμών ΑΕΕΧΠΑ, ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ. 34, Υπ. 3, Φ. 9 και Λ. Παπαστεφανάκη, Παπαστεφανάκη Λ., «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)..., ό.π., σ. 28.

Η μεγάλη συμμετοχή των πιστωτικών κεφαλαίων στο σύνολο των απασχολούμενων κεφαλαίων αποτελούσε χαρακτηριστικό των μεγάλων βιομηχανιών, αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση για τη μακροχρόνια ανάπτυξή τους¹⁴¹. Καθώς θα μελετάμε τα οικονομικά στοιχεία των βιομηχανιών της περιόδου όλων των εξεταζόμενων κλάδων θα παρατηρήσουμε ότι η αυτοχρηματοδότηση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων και δραστηριοτήτων ήταν μάλλον ανέφικτη, με συνέπεια την απαραίτητη ενίσχυση των κεφαλαίων τους με πιστώσεις από τράπεζες ή άλλες πηγές. Μέσα σε αυτό το κλίμα η ΑΕΕΧΠΑ ενίσχυε τη θέση της στο βιομηχανικό τοπίο της χώρας και πραγματοποιούσε κέρδη που της επέτρεπαν να θεωρείται ως η ηγέτιδα επιχείρηση του κλάδου της χημικής βιομηχανίας. Αν υπολογίσουμε τα ακαθάριστα κέρδη της ΑΕΕΧΠΑ και τα ποσά των μερισμάτων που διένειμε τόσο σε λίρες, όσο και σε σταθερές τιμές λαμβάνουμε τα παρακάτω αποτελέσματα:

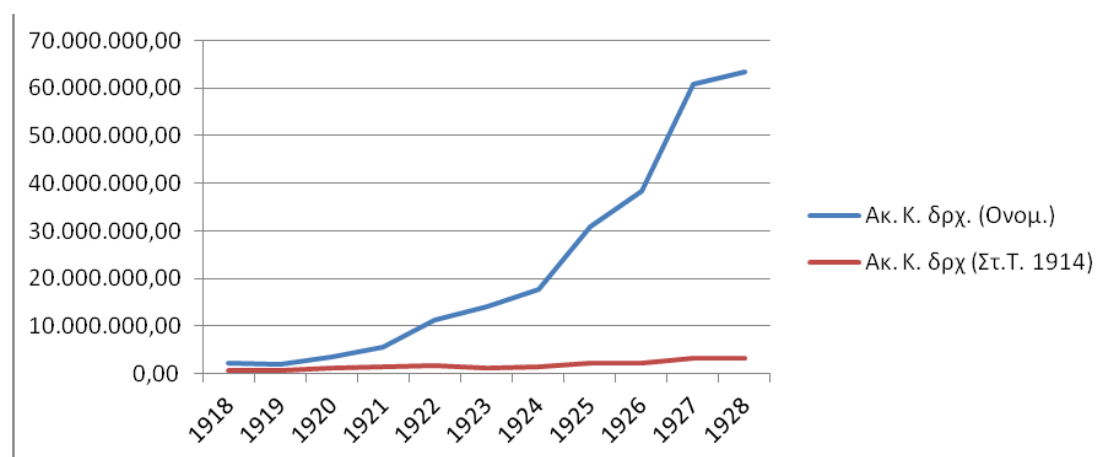
¹⁴¹ Η περίπτωση της Dresden Bank στη Γερμανία, τα μέλη του ΔΣ της οποίας συμμετείχαν στη διοίκηση διακοσίων επιχειρήσεων δείχνει ότι παρόμοια ήταν η εικόνα και στην ευρωπαϊκή βιομηχανία. Οι τράπεζες της Δυτικής Ευρώπης είχαν μειωθεί σε αριθμό και είχαν εισχωρήσει στη βιομηχανία χορηγώντας πιστωτικά κεφάλαια και μετέχοντας στα ΔΣ των επιχειρήσεων. Βλ. Στ. Τσοτσρορός, ό.π., σ. 33-34.

Πίνακας 25. Ακαθάριστα Κέρδη και Μερίσματα ΑΕΕΧΠΛ, 1918-1928

Έτος	Ακ. Κ. δρχ. (Ονομ.)	Μεταβολή (%)	Ακ. Κέρδη λίρες	Μεταβολή (%)	Ακ. Κ. δρχ (Στ.Τ. 1914)	Μεταβολή (%)
1918	2.248.941,15		90.610,04		691.981,89	
1919	1.991.791,2	-11,43	81.899,31	-9,61	649.850,31	-6,09
1920	3.432.252	72,32	100.741,18	23	1.041.970,86	60,34
1921	5.608.406,35	63,4	79.687,5	-20,9	1.332.163,03	27,85
1922	11.349.467,25	102,37	68.148,6	-14,48	1.538.493,6	15,49
1923	14.014.158,25	23,48	47.274,86	-30,63	1.151.060,23	-25,18
1924	17.779.565,95	26,87	71.880,19	52,05	1.342.056,61	16,59
1925	30.766.770,15	73,05	98.415,87	36,91	2.065.022,5	53,87
1926	38.364.970,15	24,7	99.259,97	0,86	2.133.876,75	3,33
1927	60.785.877,3	58,44	164.932,51	66,17	3.136.526,18	46,99
1928	63.320.154,4	4,17	170.050,9	3,1	3.235.572,53	3,16
Έτος	Μέρισμα δρχ (Ονομ.)	Μεταβολή (%)	Μέρισμα λίρες	Μεταβολή (%)	Μέρισμα δρχ (Στ.Τ 1914)	Μεταβολή (%)
1918	600.000		24.174,05		184.615,38	
1919	600.000	0	24.671,05	2,06	195.758,56	6,04
1920	1.080.000	80	31.699,44	28,49	327.868,85	67,49
1921	1.750.000	62,04	24.865,02	-21,56	415.676,96	26,78
1922	3.000.000	71,43	18.013,69	-27,56	406.669,38	-2,17
1923	4.500.000	50	15.180,14	-15,73	369.609,86	-9,11
1924	5.250.000	16,67	21.224,98	39,82	396.286,23	7,22
1925	7.500.000	42,86	23.990,79	13,03	503.389,49	27,03
1926	8.250.000	10	21.344,86	-11,03	458.868,68	-8,84
1927	12.000.000	45,45	32.560,03	52,54	619.195,05	34,94
1928	12.000.000	0	32.226,88	-1,02	613.183,44	-0,97

Πηγή: Επεξεργασία Ισολογισμών ΑΕΕΧΠΛ, ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ. 34, Υπ. 3, Φ. 9 και ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1.

Διάγραμμα 1. Ακαθάριστα Κέρδη ΑΕΕΧΠΛ, 1918-1928

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η ΑΕΕΧΠΛ παρουσίαζε σταθερή αύξηση τόσο των ακαθάριστων κερδών της, όσο και του μερίσματος προς διανομή σε ονομαστικές τιμές, αλλά με τη μετατροπή τους τόσο σε λίρες όσο και σε σταθερές τιμές παρουσιάζουν διακυμάνσεις. Ωστόσο, συνολικά για την εξεταζόμενη δεύτερη περίοδο λειτουργίας της ΑΕΕΧΠΛ (1918-1928) παρατηρούμε ότι τα ακαθάριστα κέρδη της εταιρίας, σχεδόν, διπλασιάστηκαν σε λίρες φθάνοντας τις 170.050,9 στα πρόθυρα της οικονομικής κρίσης από τις περίπου 90.610 λίρες κατά το 1918, ενώ σε σταθερές τιμές υπερτετραπλασιάστηκαν φθάνοντας τις 3.325.572 δραχμές, με το οικονομικό έτος 1925 (έτος κατά το οποίο υπογράφηκε η προαναφερθείσα Σύμβαση μεταξύ ΑΕΕΧΠΛ και Κράτους σχετικά με τα ομολογιακά δάνεια) να αποτελεί τη χρονιά που πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο άλμα. Το μοναδικό έτος της περιόδου κατά το οποίο η ΑΕΕΧΠΛ παρουσιάζει μείωση των ακαθάριστων κερδών της σε σταθερές τιμές είναι το 1923, έτος που ακολούθησε την εκτίναξη του 1922, η οποία οφειλόταν, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, στη διχοτόμηση της δραχμής και τον ραγδαίο πληθωρισμό που επέφερε. Σε ό,τι αφορά την πραγματική πορεία των μερισμάτων, αυτή θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα των συνεχών επενδύσεων σε μηχανήματα και εγκαταστάσεις. Εν τούτοις, η πορεία των μερισμάτων, αν τη δούμε συνολικά σε μία πορεία έντεκα οικονομικών ετών (1918-1928) παρουσίασε, επίσης, ραγδαία αύξηση βάζοντας την επιχείρηση με θετικές προοπτικές στην εκδηλωθείσα οικονομική κρίση που ακολούθησε.

3.1.2 Η ΑΕΕΧΠΛ στην οικονομική κρίση 1929-1932

Πριν από την παράθεση οποιωνδήποτε στοιχείων σχετικά με την πορεία των οικονομικών μεγεθών της ΑΕΕΧΠΛ κατά την περίοδο 1929-1932 είναι εξαιρετικά κρίσιμο να αναφέρουμε το δάνειο των 600.000 λιρών που σύναψε η εταιρία με τη Hambros Bank¹⁴² του Λονδίνου το 1931. Στην πρώτη επιστολή με την οποία ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ ΕΤΕ και Hambros Bank για τη σύναψη του δανείου, ο υποδιοικητής της ΕΤΕ Αλ. Κοριζής ανέφερε ότι η αξία των εγκαταστάσεων της ΑΕΕΧΠΛ, οι οποίες υποθηκεύθηκαν εξ ολοκλήρου για τη χορήγηση του δανείου υπερέβαιναν σε αξία το τριπλάσιο του αιτούμενου ποσού¹⁴³.

¹⁴² Για τη σύμπραξη της ΕΤΕ με τη Hambro βλ. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος... ό.π.*, σ. 508, Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, ό.π., σ. 256.

¹⁴³ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ23, Υ6, Φ3, ημερομηνία εγγράφου 14 Ιουνίου 1929. Σε απάντηση του ερωτήματος της Hambros Bank περί της ικανότητας της ΑΕΕΧΠΛ να αποπληρώσει το δάνειο, ο Κοριζής ανέφερε ότι παρά τις δυσμενείς συνθήκες για την πώληση λιπασμάτων (θεομηνίες 1928 και επιδημία δάγγειου πυρετού) η εταιρία πραγματοποίησε καθαρά κέρδη 95.000 λιρών και υπό τις πλέον δυσμενείς

Οι διαπραγματεύσεις για τη σύναψη του δανείου ολοκληρώθηκαν το 1931, με το επιτόκιο να ανέρχεται σε 7,5%. Η κυβέρνηση Βενιζέλου και η ΕΤΕ εγγυήθηκαν για το δάνειο σύμφωνα με το Νόμο 4557/1930 «Περί κοινής εγγυήσεως του κράτους επί των βιομηχανικών δανείων»¹⁴⁴. Ο Βενιζέλος σε επιστολή του προς τον Δροσόπουλο, Διοικητή της ΕΤΕ, με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1930, επικύρωνε την εγγύηση του Κράτους για την προκαταβολή των 150.000 λιρών από το ομολογιακό δάνειο¹⁴⁵.

Η οικονομική κατάσταση της ΑΕΕΧΠΛ κατά την περίοδο 1929-1932 ήταν κρίσιμη, κυρίως, επειδή οι βραχυπρόθεσμες οφειλές της είχαν κάνει δυσχερή τη λειτουργία της. Η Τράπεζα της Ελλάδος (ΤτΕ) κοινοποίησε στον Ελ. Βενιζέλο το πόρισμά της από την έρευνα που πραγματοποίησε από κοινού με την ΕΤΕ για τη διαπίστωση της αιτίας των δυσχερειών της ΑΕΕΧΠΛ και τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε η εταιρία να τις ξεπεράσει. Στην επιστολή της ΤτΕ αναφέρονται ως βασική αιτία της δυσλειτουργίας της επιχείρησης τα κάτωθι στοιχεία:

Πίνακας 26. Οφειλές ΑΕΕΧΠΛ, 1930 (σε δρχ.)

Μετοχικό κεφάλαιο και αποθεματικά	90.296.796
Ομολογιακό δάνειο μακροπρόθεσμο	65.643.934
Μακροπρόθεσμο δάνειο, συμψηφισμένο με πωλήσεις προϊόντων Κασσάνδρας	64.500.000
Βραχυπρόθεσμες οφειλές	282.945.000

Πηγή: Επιστολή της ΕΤΕ προς τον Ελ. Βενιζέλο, 13/2/1930. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.168-55, ημερ. 13/2/1930 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53563>].

Στην επιστολή, η οποία επιδόθηκε στον Ελ. Βενιζέλο λίγες εβδομάδες πριν ο τελευταίος εγγυηθεί εκ μέρους του Κράτους για την προκαταβολή των 150.000 λιρών του δανείου της Hambros Bank, αναφέρεται ως μοναδική λύση η επικύρωση του ομολογιακού δανείου των 600.000 λιρών και η ταυτόχρονη αύξηση του μετοχικού

συνθήκες θα της απομένει ένα ποσό της τάξεως των 60.000 λιρών κατ' έτος για την αποπληρωμή του δανείου.

¹⁴⁴ Για τους όρους του δανείου βλ. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ23, Υ6, Φ4. Ημερομηνία τελικού εγγράφου 22/6/1931. Όπως προκύπτει από τις επιστολές που αντάλλασαν οι Διοικήσεις της ΕΤΕ και της Hambros Bank, το επιτόκιο ορίσθηκε στο 7,5% έναντι του 10% που ζητούσε αρχικά η Hambros Bank [βλ. ενδεικτικά ΙΑ/ΕΤΕ, Σ23, Υ6, Φ3, επιστολή της Διοίκησης της Hambros Bank προς τη διοίκηση της ΕΤΕ με ημερομηνία 7/11/1929], διότι μόνο με αυτό τον όρο δίνονταν η εγγύηση από το Κράτος. Στο ομολογιακό δάνειο συμμετείχε και η Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος με 15.000 λίρες, όπως αποφάσισε το ΔΣ της τράπεζας και κοινοποίησε με επιστολή της προς την ΕΤΕ στις 30/12/1930. Βλ. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ23, Υ6, Φ4.

¹⁴⁵ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ23, Υ6, Φ3. Η εταιρία ευχαρίστησε τον πρωθυπουργό για τη στήριξη του με επιστολή του ΔΣ. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.169-037, ημερ. 15/3/1930 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53433>]. Ο Κονδύλης με επιστολή του στον Ελ. Βενιζέλο εξέφρασε τη διαφωνία του σχετικά με την εγγύηση του Κράτους στο δάνειο της ΑΕΕΧΠΛ. Στο ίδιο, Φ.337-52 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=47898>].

κεφαλαίου της ΑΕΕΧΠΛ κατά 100.000.000 δραχμές. Ως αποτέλεσμα, η εταιρία εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί περισσότερα δανειακά από ίδια κεφάλαια, αλλά σε ολόένα και μικρότερο ποσοστό, όπως προκύπτει από τον παρακάτω πίνακα¹⁴⁶:

Πίνακας 27. Ποσοστό Ίδιων και Δανειακών Κεφαλαίων ΑΕΕΧΠΛ, 1929-1934

Έτος	Ίδια κεφάλαια	Ποσοστό %	Πιστωτικά- Δανειακά κεφάλαια	Ποσοστό %	Σύνολο απασχολούμενων κεφαλαίων
1929	100.654.000	19,54	414.478.000	80,46	515.132.000
1930	120.784.000	28	431.591.000	72	552.375.000
1931	224.285.000	34	434.324.000	66	658.609.000
1932	245.691.000	37,38	411.571.000	62,62	657.262.000
1933	290.966.000	38,75	459.908.000	61,25	750.874.000
1934	355.712.000	42	490.173.000	58	845.885.000

Πηγές: Επεξεργασία ισολογισμών ΑΕΕΧΠΛ, ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ. 34, Υπ. 3, Φ. 9 και Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)...»,ό.π., σ. 28.

Τα ακαθάριστα κέρδη της ΑΕΕΧΠΛ παρουσίασαν την ακόλουθη πορεία κατά τα χρόνια της οικονομικής κρίσης:

Πίνακας 28. Ακαθάριστα Κέρδη ΑΕΕΧΠΛ, 1928-1932

Έτος	Ακ.Κ δρχ (τρ.τ)	Δ %	Ακ.Κ χρ.λίρες	Δ %	Ακ.Κ στερλίνες	Δ %	Ακ.Κ. δρχ (στ.τ 1914)	Δ%
1928	63.320.154	-	170.050,9	-	170.050,9	-	3.235.572,5	3,16
1929	70.957.000	12,06	189.218,7	11,27	189.218,7	11,27	3.601.878,2	11,32
1930	78.751.000	10,98	210.002,7	10,98	210.002,7	10,98	4.237.798	17,66
1931	67.846.000	-13,85	180.922,7	-13,85	180.922,7	-13,85	3.796.430	-10,42
1932	118.677.000	74,92	157.605,6	-12,89	250.918,7	38,69	6.218.339	63,8

Πηγή: Επεξεργασία Ισολογισμών ΑΕΕΧΠΛ, ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ. 34, Υπ. 3, Φ. 9 και ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, οι δανειακές συμβάσεις της ΑΕΕΧΠΛ, η βοήθεια του Κράτους, που έχουμε ήδη αναφέρει, αλλά και οι περικοπές σε εργατικό δυναμικό (τον Απρίλιο του 1932 οι εργάτες ήταν 600, ενώ τέσσερα χρόνια νωρίτερα προσέγγιζαν τους 4.000)¹⁴⁷ δε μείωσαν τα ακαθάριστα κέρδη της εταιρίας, με εξαίρεση το 1931, χρονιά κατά την οποία κορυφώθηκε η κρίση και μειώθηκαν ραγδαία οι πωλήσεις λιπασμάτων της ΑΕΕΧΠΛ, η οποία εκμεταλλεζόμενη το

¹⁴⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Α. Ζάννος ζήτησε από τον Ελ. Βενιζέλο νέα βοήθεια για τη διάσωση της ΑΕΕΧΠΛ την οποία ο πρωθυπουργός αρνήθηκε να παράσχει με το επιχείρημα ότι είχε ήδη, βοηθήσει μέχρι του ακρότατου επιτρεπόμενου σημείου. Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, Φ.337-35 και Φ.337-36 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=47860> και <http://85.72.35.68/rec.asp?id=47862>]

¹⁴⁷ Ριζοσπάσης, 25/10/1929, 28/11/1929, 22/1/1930, 31/3/1930, 2/5/1930, 4/5/1930, 1/6/1930, 24/1/1932 και 24/4/1932. Για τον αριθμό των εργατών βλ. επίσης, [Συλλογικό Έργο], *Ανώνυμη...ό.π.*, σ. 41.

μονοπώλιο που της προσέφερε η κρατική πολιτική¹⁴⁸ διατήρησε στο ίδιο επίπεδο τις πωλήσεις της με εξαίρεση το 1931. Συγκεκριμένα:

Πίνακας 29. Κατανάλωση λιπασμάτων ΑΕΕΧΠΑ σε τόνους, 1925-1934

Έτος	Μικτά λιπάσματα	Φωσφορικά λιπάσματα	Σύνολο
1925	31.000	7.000	38.000
1926	25.000	8.000	33.000
1927	46.000	11.000	57.000
1928	45.800	8.600	54.400
1929	45.000	39.000	84.000
1930	33.000	25.500	58.500
1931	31.000	24.000	55.000
1932	19.000	24.500	43.500
1933	22.600	32.000	54.600
1934	30.500	41.000	71.500

Πηγή: Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)...»,ό.π., σ. 33.

Στην έκθεση της ΑΕΕΧΠΑ ως προς τον ισολογισμό του 1931 αναφέρεται ότι τα κέρδη από τις πωλήσεις λιπασμάτων κατά αυτό το έτος διπλασιάστηκαν σε σύγκριση με αυτά του 1930, παρά την πτώση στις πωλήσεις που παρατηρούμε στον πίνακα 29 αλλά και τη μείωση στην τιμή πώλησής τους¹⁴⁹. Η άνοδος στα κέρδη της εταιρίας οφείλεται, κυρίως, στη μεγάλη πτώση τιμών που σημειώθηκε το 1931 στις α' ύλες και τους σάκους συσκευασίας στους τόπους παραγωγής τους. Επιπλέον, η πτώση στην κατανάλωση λιπασμάτων το 1931 συνοδεύθηκε από την άνοδο στην κατανάλωση οξέων. Τα ακαθάριστα κέρδη της εταιρίας μειώθηκαν συνολικά, διότι εκτός της αύξησης στα κέρδη από τα λιπάσματα σημειώθηκε μεγάλη πτώση στα αποτελέσματα από το τμήμα του υαλουργείου και τις πωλήσεις του σιδηροπυρίτη. Αναλυτικότερα, μετά την αφαίρεση των κρατήσεων για τόκους, αποσβέσεις κ.ά., η ΑΕΕΧΠΑ σημείωσε τα κάτωθι κέρδη από τις πωλήσεις των προϊόντων της:

Πίνακας 30. Κέρδη (σε δραχμές) από πωλήσεις προϊόντων της ΑΕΕΧΠΑ, 1929-1931

Έτος	Λιπάσματα	Προϊόντα υαλουργείου	Σιδηροπυρίτης
1929	7.467.000	1.184.000	11.252.000
1930	1.234.000	10.532.000	21.314.000
1931	2.828.000	6.044.000	16.156.000

¹⁴⁸ Βλ. σχετικά έκθεση στο Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ.169-033 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53425>].

¹⁴⁹ Μάλιστα ο ιδιαίτερος γραμματέας του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου απέστειλε επιστολή στη διοίκηση της ΑΕΕΧΠΑ με την οποία μετέφερε τις ευχαριστίες του Ελ. Βενιζέλου σχετικά με την εφαρμογή της υποτίμησης της τιμής των λιπασμάτων. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ.187-58, ημερ. 1/9/1931 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=84336>]. Η εταιρία φαίνεται πως αν και επωφελούνταν από την ατέλεια στην εισαγωγή πρώτων υλών και την εν γένει κρατική προστασία δεν τη χρησιμοποίησε για την αύξηση της τιμής πώλησης των προϊόντων της ακόμη και πριν την εκδήλωση της κρίσης. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25/3/1928, σ. 1.

Πηγή: Έκθεσις επί του ισολογισμού 1931, ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1, ημερομηνία 15/4/1932

Η αξία της μετοχής της ΑΕΕΧΠΑ στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών ακολούθησε πτωτική πορεία σε όλη τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης φθάνοντας τις 408,96 δραχμές το 1932 από τις 1.645 δραχμές που αποτιμούταν τον Ιούνιο του 1928, δηλαδή περίπου στο ένα τέταρτο της αξίας της¹⁵⁰. Μετά το 1932 η τιμή της μετοχής της ΑΕΕΧΠΑ στο Χρηματιστήριο Αθηνών ακολούθησε ανοδική πορεία φθάνοντας γρήγορα στα προ της κρίσης επίπεδα.

3.1.3 Η ΑΕΕΧΠΑ στα χρόνια 1933-1940

Ήδη από το 1933 η ΑΕΕΧΠΑ είχε κατορθώσει να επανέλθει στα προ της κρίσης επίπεδα των ακαθάριστων κερδών της και να συνεχίσει έκτοτε, την ανοδική της πορεία. Στα υπόλοιπα οικονομικά μεγέθη που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον περιλαμβάνονται η ραγδαία άνοδος των καθαρών κερδών της επιχείρησης, η συνεχώς αυξανόμενη αναλογία ακαθάριστων κερδών ως προς το μετοχικό κεφάλαιο και το ογκούμενο ύψος του διανεμηθέντος μερίσματος. Αναφορικά προς τα ακαθάριστα κέρδη της περιόδου 1933-1940, υπερδιπλασιάζονται σε σύγκριση με το επίπεδο του 1931 και παρουσιάζουν αύξηση κατά 30.000.000, περίπου, σε σύγκριση με το αμέσως προηγούμενο έτος, το 1932. Ακόμα και με τον υπολογισμό τους σε σταθερές τιμές του 1914, η αύξηση ξεπερνάει το 14%. Η εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού και ο πολύ υψηλός πληθωρισμός καθιστά αναγκαίο τον υπολογισμό των οικονομικών μεγεθών σε χρυσές λίρες και στερλίνες. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς μας, με εξαίρεση το 1935, οπότε και τα ακαθάριστα κέρδη μειώθηκαν κατά περίπου 11% σε σύγκριση με το 1934 εξαιτίας της ραγδαίας μείωσης των κερδών από την πώληση του πυρίτη της Κασσάνδρας¹⁵¹, σε όλα τα άλλα οικονομικά έτη η εταιρία πραγματοποίησε αύξηση των κερδών της και ανέκαμψε γρήγορα στα επίπεδα του 1928¹⁵². Παρόμοια ήταν η πορεία των καθαρών κερδών της εταιρίας τα οποία υπερδιπλασιάστηκαν την περίοδο που ακολούθησε την κρίση με μοναδικές χρονιές

¹⁵⁰ Χρηματιστήριο Αθηνών, *Δείκτης Κίνησης Αξιών*, για τα έτη 1928-1932. Στις τιμές έχει υπολογισθεί η μέση τιμή Ιουνίου κάθε έτους.

¹⁵¹ Τα κέρδη από την πώληση πυρίτη της Κασσάνδρας το 1934 ήταν 45.945.217,70 δραχμές και το επόμενο έτος ήταν 10.315.780,85 δραχμές. ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1, *Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1935*.

¹⁵² Υπολογιζόμενα τα Ακαθάριστα Κέρδη σε χρυσές λίρες, ήδη από το 1933 είχε ξεπεράσει τα επίπεδα του 1928 και έκτοτε δεν έπεσε ποτέ κάτω από αυτά. Χαρακτηριστικά, το 1935 οπότε και σημειώθηκε μείωση τα ακαθάριστα κέρδη, τα ακαθάριστα κέρδη έφθασαν στο ποσό των 172.500 χρυσών λιρών, έναντι των 170.050 χρυσών λιρών του 1928 και των 157.605 χρυσών λιρών του 1932, το οποίο αποτελούσε το χαμηλότερο επίπεδο. Υπολογισμένα σε στερλίνες, τα ακαθάριστα κέρδη του 1935, αν και μειωμένα σε σύγκριση με το 1934 κατά 11%, παρέμεναν σε επίπεδα μεγαλύτερα κάθε προηγούμενου έτους (με εξαίρεση το 1934). ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1 και ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ34,Υ3,Φ.9.

μείωσης το 1935 και τη χρονιά της επέκτασης του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, το 1940¹⁵³. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται τα ακαθάριστα κέρδη της ΑΕΕΧΠΛ (σε τρέχουσες τιμές) και η κατ' έτος αναλογία τους ως προς το απασχολούμενο κεφάλαιο:

Πίνακας 31. Ακαθάριστα Κέρδη της ΑΕΕΧΠΛ επί απασχολούμενου κεφαλαίου, 1927-1934

Έτος	Ακαθ. Κέρδη (τρ.τ.)	Επί απασχολούμενου κεφαλαίου (%)
1927	60.785.877,3	22,4
1928	63.320.154,4	15,1
1929	70.957.000	13,7
1930	78.751.000	14,2
1931	67.846.000	10,8
1932	118.677.000	17,3
1933	148.133.000	19,7
1934	169.058.000	20

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ34,Υ3,Φ9.

Σε ό,τι αφορά το μέρισμα που διένειμε η επιχείρηση κατ' έτος, το 1933 αυτό ανήλθε σε 17.021.000 δραχμές, έναντι των 12.000.000 δραχμών του 1928 και συνέχισε την ανοδική του πορεία με την κορύφωσή του να τοποθετείται το 1938, όταν και ανήλθε στις 32.621.475 δραχμές. Υπολογισμένο σε στερλίνες, το μέρισμα των ετών 1934-1935 ήταν το μεγαλύτερο έως τότε και εξακολούθησε να αυξάνεται φθάνοντας τις 59.312 στερλίνες το 1938. Αντίθετα αποτελέσματα λαμβάνουμε, αν υπολογίσουμε το μέρισμα σε χρυσές λίρες, εξαιτίας της μεγάλης μεταβολής της τιμής της λίρας και της αποσύνδεσης της στερλίνας από αυτήν. Έτσι, το μέρισμα σε χρυσές λίρες ξεπέρασε τα επίπεδα του 1928 μόλις δέκα χρόνια αργότερα, όταν και έφθασε τις 35.443 χρυσές λίρες. Σε σχέση με το μετοχικό κεφάλαιο, σε όλη την περίοδο 1929-1932 ο δείκτης έφθασε μέχρι και στο ένα τέταρτο του 1928 (20% το 1931 ή 20 δραχμές ανά μετοχή, έναντι 80% το 1928, δηλαδή 80 δραχμές ανά μετοχή) και ξεπέρασε το επίπεδο του 1928, όταν τα έτη 1934-1935 το μέρισμα ήταν στο 85 δραχμές ανά μετοχή. Τις επόμενες χρονιές αυξήθηκε φθάνοντας το 100% κατά το 1937 (100 δραχμές ανά μετοχή)¹⁵⁴, ξεπέρασε το μετοχικό κεφάλαιο τις χρονιές 1938-

¹⁵³ Ο πόλεμος ήταν η βασική αιτία της μείωσης του δείκτη κατανάλωσης των λιπασμάτων της ΑΕΕΧΠΛ. Επίσης, παρά την αυξημένη ζήτηση για θειικό οξύ η εταιρία μείωσε τις πωλήσεις εξαιτίας της «αναστατώσεως των μεταφορών» λόγω του πολέμου. Πτώση κατα όγκο και κατά αξία σημειώθηκε και στα προϊόντα του υαλοργείου. Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου (ημερομηνία 2/6/1941) στο ΙΑ/ΕΤΕ,Α1,Σ34,Υ3,Φ9.

¹⁵⁴ Το 1937 ήταν η χρονιά κατά την οποία τα κέρδη της εταιρίας αυξήθηκαν εξαιτίας της επιβολής νέων εισαγωγικών περιορισμών και της αύξησης της διεθνούς ζήτησης για πυρίτι, εξαιτίας

1939 (115 δραχμές ανά μετοχή) και επανήλθε σε επίπεδα χαμηλότερα του 1928 κατά την τελευταία χρονιά του Μεσοπολέμου (75 δραχμές ανά μετοχή).

Πίσω, όμως, από αυτά τα θετικά κέρδη κρυβόταν η ανησυχία της ΕΤΕ για τη μη εξυγίανση του ενεργητικού της εταιρίας. Στις εκθέσεις των αντιπροσώπων της προς τη Διοίκηση της ΕΤΕ είναι εμφανείς οι ανησυχίες τους για μία σειρά ζητήματα. Πρώτα από όλα, θεωρείται ως υπ' αριθμόν ένα κίνδυνος η πιθανότητα χαλάρωσης των προστατευτικών μέτρων για την εγχώρια βιομηχανία, που θα καθιστούσε απαγορευτική την αγορά των προϊόντων της ΑΕΕΧΠΛ από τους αγρότες. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην έκθεση για το 1933 αναφέρεται ότι η κατανάλωση «ξένων πυκνών λιπασμάτων», τα οποία δεν υπάγονταν στους προστατευτικούς δασμούς, επειδή η ΑΕΕΧΠΛ δεν παρήγαγε αντίστοιχα λιπάσματα, κατέκτησαν κατά το 1933 σημαντικό κομμάτι της αγοράς. Στην έκθεση αναφερόταν ότι «όταν όμως θα αρχίσει η παραγωγή ημεδαπού πυκνού υπερφωσφορικού λιπάσματος, θα τεθή εν ισχύ [ο προστατευτικός δασμός]...καθιστώντα ασύμφορον την έξωθεν εισαγωγήν του»¹⁵⁵. Στην ίδια έκθεση κρούεται ο κώδωνας του κινδύνου εξαιτίας των πολλών τοκοχρεωλυσιών που αποπλήρωνε η ΑΕΕΧΠΛ για το ομολογιακό δάνειο των 600.000 λιρών (59.000 λίρες κατ' έτος) και της πιθανότητας άρσης της προστατευτικής δασμολογικής πολιτικής. Επιπλέον, θεωρείται πιθανή η εξάντληση των κοιτασμάτων πυρίτη στα μεταλλεία της Κασσάνδρας και της Ερμιόνης που θα σήμαινε μείωση των κερδών από τις πωλήσεις του και έλλειψη πρώτης ύλης για την παραγωγή του υπερφωσφορικού λιπάσματος¹⁵⁶.

Στην επόμενη έκθεση η οποία συντάχθηκε στις 26 Μαρτίου 1935 και αφορούσε τα αποτελέσματα χρήσης του 1934, μετά τις ευοίωνες προβλέψεις σχετικά με τη δυνατότητα της ΑΕΕΧΠΛ να αυξήσει τα κέρδη από τις πωλήσεις της ακόμα περισσότερο από όσο είχε πραγματοποιήσει, αναφέρεται για μία ακόμη φορά ο φόβος των επιθεωρητών της ΕΤΕ σχετικά με τις μεγάλες δαπάνες που πραγματοποίησε η εταιρία για συντήρηση και επέκταση των εγκαταστάσεών της, οι οποίες -παρά τις ευνοϊκές χρήσεις των ετών 1933 και 1934- δεν επέτρεψαν την εξυγίανση του ενεργητικού της. Ως μέτρο αντιμετώπισης του εν λόγω ζητήματος, πρότεινε τη

των επανεξοπλισμών και του ισπανικού εμφυλίου. ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1, *Εκθεσεις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1937.*

¹⁵⁵ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ29,Υ6,Φ1, *Εκθεσεις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1933.*

¹⁵⁶ Η πρώτη αναφορά στο μεταλλείο της Κύπρου βρίσκεται στην εισηγητική έκθεση του προέδρου του ΔΣ Π. Ζαλοκώστα για τη χρήση του 1937. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 23/4/1938.

θέσπιση ως μέγιστου ποσού απόσβεσης, συντήρησης και επέκτασης των εγκαταστάσεων της τις 20.000.000 δραχμές και έθεσε αυτό ως απαραίτητο όρο προκειμένου «η Τράπεζα δέον να συνεχίση την περαιτέρω ενίσχυσιν της Εταιρίας»¹⁵⁷. Η ΑΕΕΧΠΛ είχε μεγαλώσει τόσο τις εγκαταστάσεις της ώστε, λαμβάνοντας υπόψιν και τα πραγματοποιηθέντα κέρδη της, να θεωρείται ότι «κατέχει την πρώτη θέσιν μεταξύ των βιομηχανικών ιδρυμάτων της χώρας μας. Διότι δεν πρόκειται περί εργοστασίου αλλά περί κόσμου ολόκληρου»¹⁵⁸.

Όπως προκύπτει από την έκθεση του επόμενου έτους, η ΕΤΕ κατά το 1935 σταμάτησε την περαιτέρω ενίσχυση της ΑΕΕΧΠΛ εξαιτίας της μη εξυγίανσης του ενεργητικού της. Στην έκθεση, αμέσως μετά τα θετικά στοιχεία που αναφέρει σχετικά με τις προβλέψεις των μελλοντικών κερδών της, υπογραμμίζεται η μεγάλη ανησυχία των ελεγκτών της ΕΤΕ σχετικά με το ενεργητικό της ΑΕΕΧΠΛ. Ως εκ τούτου θεωρείται επιβεβλημένη η λήψη μέτρων διότι: α) οι υποχρεώσεις της ΑΕΕΧΠΛ αντί να μειωθούν κατά το 1935, αυξήθηκαν, β) οι δαπάνες για συντήρηση και επέκταση των εγκαταστάσεων δεν μειώθηκαν, αλλά διατέθηκαν μεγάλα ποσά για τη δημιουργία νέων μη απαραίτητων εγκαταστάσεων, γ) τα έξοδα επισκευών των διάφορων συνεργείων δεν αποσβένονται εντός λογικών προθεσμιών και μεταφέρονται από έτος σε έτος (από το 1934 μεταφέρθηκε στον ισολογισμό χρήσης του 1935 το ποσό των 5.000.000 δραχμών), δ) δεν έγινε καμία απόσβεση των διάφορων μη υγιών στοιχείων του ενεργητικού και ε) η μη εκδήλωση αδυναμίας πληρωμής των υποχρεώσεων της εταιρίας δεν οφείλονταν σε άλλο λόγο, παρά στο γεγονός ότι «η Τράπεζά μας [ΕΤΕ] δεν αξιού την πληρωμήν των ληξιπρόθεσμων απαιτήσεων της»¹⁵⁹. Επιπρόσθετα, δεν απέκλειε τη διακοπή της προστατευτικής πολιτικής, η οποία θα απέβαινε μοιραία για την ΑΕΕΧΠΛ. Με βάση τα παραπάνω, ο ελεγκτής της ΕΤΕ πρότεινε τη λήψη αυστηρών μέτρων κατά της ΑΕΕΧΠΛ, τα οποία θα ανάγκαζαν την εταιρία να εγκαταλείψει την πολιτική της διάθεσης των κερδών της στη δημιουργία νέων

¹⁵⁷ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1Σ29Υ6Φ1, Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1934.

¹⁵⁸ Βιομηχανική Επιθεώρησις, τ. 4, Οκτώβριος 1934. Τα εγκωμιαστικά σχόλια των αρθρογράφων του περιοδικού συνεχίστηκαν και τους επόμενους μήνες. Βλ. ενδεικτικά Βιομηχανική Επιθεώρησις, τ. 12, Ιούνιος 1935, σ. 26 τ. 46, Απρίλιος 1938, σ. 21-24 τ. 57, Μάρτιος 1939, σ. 16 και τ. 71, Μάιος 1940, σ. 15-18. Για την πορεία της ΑΕΕΧΠΛ στα χρόνια 1932-1933 και την προστασία των λιπασμάτων της από το κράτος βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 14/10/1934, σ. 1.

¹⁵⁹ ΙΑ/ΕΤΕ, Α1Σ29Υ6Φ1, Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1935. Στην έκθεση που αφορούσε το οικονομικό έτος 1937 οι οφειλές προς την ΕΤΕ εμφανίζονται να είναι 261.851.970, 30 δραχμές και το σύνολο των διάφορων τρεχούμενων λογαριασμών και γραμματίων είναι 405.215.843,15 δραχμές. Ό.π., Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1937.

εγκαταστάσεων και τη συντήρηση των παλιών σε ποσά μεγαλύτερα των 15.000.000 δραχμών κατ' έτος και την καταβολή του μικρότερου δυνατού μερίσματος.

Η ΑΕΕΧΠΛ φαίνεται ότι συμμορφώθηκε σε κάποιο βαθμό προς τις υποδείξεις της ΕΤΕ και στην επόμενη έκθεση που αφορούσε το έτος χρήσης 1936 αναφέρεται η μείωση των καθαρών κερδών της ΑΕΕΧΠ κατά 2.335.075,45 δραχμές σε σύγκριση με το προηγούμενο λογιστικό έτος, παρά τη αύξηση των ακαθάριστων κερδών κατά 10.591.475,40 δραχμές στο ίδιο διάστημα, εξαιτίας της απόσβεσης χρεωστικών κονδυλίων και των σημαντικών ελλειμμάτων που έφερε στο φως η «δια πρώτην φοράν κανονικώς γενομένη απογραφή»¹⁶⁰. Στα συμπεράσματα της έκθεσης αναφέρεται η ανάγκη για μεγαλύτερη μείωση των εξόδων διαχείρισης και των δαπανών για τις εγκαταστάσεις, ενώ αίρεται η πιθανότητα να αναγκασθεί η ΑΕΕΧΠΛ να μειώσει τις τιμές πώλησης εξαιτίας μίας χαλάρωσης των δασμών από την κυβέρνηση Μεταξά. Με βάση τα παραπάνω, εκφράζεται η αισιοδοξία ότι η ΑΕΕΧΠΛ θα καταφέρει να εξυγιάνει το ενεργητικό της. Ακόμα και το επόμενο έτος, το 1937, παρά τη ραγδαία αύξηση των κερδών λόγω του ισπανικού εμφυλίου και των διεθνών επανεξοπλισμών και της συνακόλουθης αύξησης της διεθνούς ζήτησης για μεταλλεύματα σιδήρου και πυρίτη¹⁶¹, σε μία περίοδο που χαρακτηρίστηκε ως «ανεπιπίστως παχειών αγελάδων», η ΑΕΕΧΠΛ εξακολουθούσε να δαπανά 40.000.000 δραχμές για αποσβέσεις εγκαταστάσεων και πάνω από 4.500.000 δραχμές σε ποσοστά του ΔΣ και Διευθυνόντων Συμβούλων, Διευθυντών κλπ., ενώ αύξησε το ανά μετοχή ποσό του μερίσματος, γεγονός που επικρίθηκε, εκ νέου, από τους ελεγκτές της ΕΤΕ χαρακτηρίζοντας «σφάλμα ουχί μικρόν» την πολιτική της εταιρίας να μην αξιοποιεί τις ευνοϊκές συγκυρίες προκειμένου να εξυγιάνει το ενεργητικό της¹⁶².

3.2 Χρωματουργεία Πειραιώς (ΧΡΩ.ΠΕΙ.)

Η ΧΡΩ.ΠΕΙ αποτελούσε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τη δεύτερη μεγαλύτερη χημική βιομηχανία του Πειραιά. Δημιούργημα του Λεόντιου Οικονομίδη

¹⁶⁰ Ο.π., Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1936.

¹⁶¹ Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε συνολικά αύξηση των ελληνικών εξαγωγών μεταλλευμάτων εξαιτίας των επανεξοπλισμών. Βλ. Σ. Λιναρδάτος, 4^η Αυγούστου, Θεμέλιο, Αθήνα 1966, σ. 139-141.

¹⁶² ΙΑ/ΕΤΕ, Α1Σ29Υ6Φ1. Έκθεσις περί των εργασιών της Ανωνύμου Ελληνικής Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων κατά το έτος 1937. Τα έτη 1939 και 1940 το δαπανηθέν ποσό για την απόσβεση των εγκαταστάσεων ανήλθε σε 55.000.000 δραχμές κατ' έτος. Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου (ημερομηνία 2/6/1941) στο ΙΑ/ΕΤΕ, Α1, Σ34, Υ3, Φ9. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο κατά τον Ιανουάριο του 1940 ανακοινώθηκαν από τον Τύπο δύο μεγάλες επεκτάσεις στο εργοστάσιο της ΑΕΕΧΠΛ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1/1/1940, σ. 4 και 15/1/1940, σ. 4.

το 1912, αποτέλεσε τη συνέχεια της εταιρίας «Σ. Οικονομίδης και ΣΙΑ»¹⁶³, του Σπήλιου Οικονομίδη, μεγαλύτερου αδελφού του Λεόντιου και ξεκίνησε τη λειτουργία της με μετοχικό κεφάλαιο ύψους 2.000.000 δραχμών, διαιρεμένο σε 20.000 μετοχές αξίας 100 δραχμών έκαστη. Από τις πρώτες 10.000 μετοχές που εκδόθηκαν, οι 2.000 παρέμειναν στο χαρτοφυλάκιο της εταιρίας για μελλοντική διάθεση και 5.700 μετοχές λήφθηκαν από τον ιδρυτή Λεόντιο Οικονομίδη ο οποίος τις διένειμε ως εξής: 2.700 κράτησε ο ίδιος, 1.500 μετοχές δόθηκαν στον Χαρ. Οικονομίδη, 1.000 μετοχές στον Κλεομένη Οικονομίδη και 500 μετοχές στον Παναγιώτη Οικονομίδη, αδελφό του Λεόντιου. Οι υπόλοιπες 2.300 δόθηκαν εκτός της στενής οικογένειας στους εξής: 400 μετοχές στον ιδρυτή και Διευθυντή της ΑΕΕΧΠΑ Νικόλαο Κανελλόπουλο, 200 μετοχές στον Άγ. Κανελλόπουλο, 400 μετοχές στον Αλ. Ζαχαρίου, 300 μετοχές στον Λύσ. Χαρίλαο, 300 μετοχές στον Κανέλλο Κανελλόπουλο, από 200 μετοχές στους Θεόδ. Τσαβλίρη, Κων. Ζαλοκώστα και Αριστ. Ζάννο και, τέλος, 100 μετοχές στον Δημ. Γαλανόπουλο.

Ο θάνατος του Λεόντιου Οικονομίδη τον Δεκέμβριο του 1922 δεν αποτέλεσε τον τερματισμό της ανάπτυξης της εταιρίας. Απεναντίας, η πορεία της ΧΡΩΠΕΙ συνέχισε να είναι ανοδική κατά τα επόμενα έτη¹⁶⁴. Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας από τις 2.000.000 δραχμές το 1912, έφθασε τις 3.000.000 δραχμές το 1920, τις 5.000.000 δραχμές το 1921, τις 7.000.000 δραχμές το 1923 και τις 10.500.000 δραχμές το 1925, παραμένοντας σε αυτό το ποσό μέχρι και το 1940¹⁶⁵. Η ΧΡΩΠΕΙ, το εργοστάσιο της οποίας ήταν στο Νέο Φάληρο (το κτίριο του εργοστασίου στέκει ακόμα και σήμερα στην οδό Πειραιώς) και έφθανε το 1928 σε έκταση τις 172.000 πήχεις [11.180 m²]¹⁶⁶, παρήγαγε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 τα εξής προϊόντα: βασικά και θειούχα

¹⁶³ Η συγκεκριμένη εταιρία μεταφέρθηκε από τον Πειραιά στο Νέο Φάληρο το 1898. Βλ. περιοδικό *Αρχιμήδης*, έτος ΚΔ', αρ. 5, Μάιος 1923, σ. 1-3. Εντοπίστηκε στο Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 32 «Οικογένεια Οικονομίδη», Υπ. 5.

¹⁶⁴ Στη συνέλευση για την έγκριση του ισολογισμού του λογιστικού έτους 1933 αντιπροσωπεύθηκαν οι εξής μέτοχοι: Κλεομ. Οικονομίδης με 4.000 μετοχές, Γ. Οικονομίδης με 2.100 μετοχές, Σωτ. Σοφιανόπουλος, Εμ. Σοφιανόπουλος, Λεων. Σοφιανόπουλος, Αριστ. Σοφιανόπουλος και Μ. Οικονομίδης με 2.000 μετοχές έκαστος, ΕΤΕ με 1.475 μετοχές, Ξ. Πλιάκα και Φ. Νεύρου με 1.000 μετοχές. Νέος πρόεδρος του ΔΣ ανέλαβε ο Κλ. Οικονομίδης. Το ΔΣ συμπλήρωσαν οι Γ. Δομεστίνης, αντιπρόεδρος και οι σύμβουλοι Σταμ. Ζωγραφάκης, Ευγ. Καντακουζηνός, Αρ. Σοφιανόπουλος, Ανδρ. Λογοθέτης και Παν. Οικονομίδης. Ο Κλ. Οικονομίδης παρέμεινε στη θέση του προέδρου, τουλάχιστον, μέχρι το τέλος της περιόδου 1923-1940, ενώ από το 1933 τη θέση του αντιπροέδρου ανέλαβε ο Σωτ. Σοφιανόπουλος. Ο Γ. Δομεστίνης παρέμεινε στο ΔΣ ως σύμβουλος. Βλ. ΧΡΩΠΕΙ, *Απολογισμοί 1912-1927*, χ.χ. και ΧΡΩΠΕΙ, *Απολογισμοί 1928-1940*, χ.χ.

¹⁶⁵ Ισολογισμοί χρήσης των ετών 1920-1940. ΙΑ/ΕΤΕ, Α1,Σ34,Υ3,Φ14.

¹⁶⁶ Επιστολή της διοίκησης της ΧΡΩΠΕΙ προς τη Hellenic Corporation (ΕΤΕ και Hambros Bank) προκειμένου να εξασφαλισθεί δάνειο ύψους 40.000 λιρών. ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π., ημερομηνία εγγράφου 20/2/1928.

χρώματα ανιλίνης και ναφθαλίνης, χρώματα αλιζαρίνης, φαρμακευτικά προϊόντα (οξυγονούχο νερό, ελληνική ασπιρίνη, μορφίνη κ.ά.), πεπιεσμένα αέρια, ανθρακικό οξύ, άνυδρη και υγρή αμμωνία, θειϊκό νάτριο, υδρόφυλλο φαρμακευτικό βαμβάκι, πάγο και άλλα προϊόντα, ενώ παρήγαγε αρκετές από τις πρώτες ύλες που ήταν απαραίτητες για τα προϊόντα της¹⁶⁷.

Σε σύγκριση με την ΑΕΕΧΠΛ, ο κύκλος εργασιών της ΧΡΩΠΕΙ ήταν κατά πολύ μικρότερος και τα ακαθάριστα κέρδη της αποτελούσαν περίπου το ένα έβδομο των αντίστοιχων μεγεθών της πρώτης. Παρόλα αυτά, η ΧΡΩΠΕΙ παρουσίαζε συνεχή ανάπτυξη και μόνο αμελητέα δεν ήταν τα ποσά που κέρδιζε από τις πωλήσεις των προϊόντων της. Έτσι, τα κέρδη της εταιρίας, όπως εμφανίζονται στους ισολογισμούς χρήσης 1921-1940 είναι τα παρακάτω:

Πίνακας 32. . Πορεία Κερδών ΧΡΩΠΕΙ, 1921-1940

Έτος	Ακ.Κ δρχ (Τρ.Τ)	Ακ.Κ Λίρες	Ακ.Κ δρχ (Στ.Τ)	Κ.Κ δραχμές	Κ.Κ Λίρες	Κ.Κ δρχ (Στ.Τ)
1921	1.651.897,04	23.471,11	392374,6	-	-	639.297,3
1922	+99,12%	-15,85%	13,64%	1.301.060,13	7.812,3	-72,41%
1923	+47,98%	-16,86%	-10,34%	+36,26%	-23,45%	-17,44%
1924	+12,94%	+35,35%	3,79%	+2,05%	+22,3%	-6,21%
1925	+33,64%	+5,74%	18,83%	+63,06%	+29,02%	+44,99%
1926	+1,76%	-17,69%	-15,67	+10,73%	-10,44%	-8,24%
1927	+40,45%	+47,29%	+30,30	+26,92%	+33,1%	+17,74%
1928	+3,68%	+2,61%	+2,67%	+7,27%	+6,17%	+6,23%
1929	+0,2%	-0,5%	-0,46%	+1,39%	+0,68%	+0,72%
1930	+5,79%	+5,79%	+12,15%	+5,61%	+5,61%	+11,96%
1931	+1,28%	+1,28%	+5,32%	+5,88%	+5,88%	+10,10%
1932	+9,59%	-45,43%	+2,62%	+5,9%	-47,26%	-0,83%
1933	+50,9%	+31,3%	+38,14%	+26,4%	+9,98%	+15,72%
1934	+9,5%	+9,18%	+6,39%	+18,52%	+18,18%	+15,15%
1935	+1,02%	+0,37%	-1,01%	0%	-0,64%	-2,01%
1936	+11,3%	+9,69%	+8,57%	-0,94%	-2,38%	-3,37%
1937	+14,22%	+11,3%	+2,64%	+30,75%	+27,4%	+17,49%
1938	+8,05%	+6,79%	+7,26%	-9,06%	-10,11%	-9,72%
1939	+32,64%	+21,84%	+33,96%	-4,49%	-12,27%	-3,55%
1940	+2,95%	-4,14%	-5,85%	+8,55%	+1,06%	-0,73%

Πηγή: επεξεργασία ισολογισμών χρήσεων 1921-1940 της ΧΡΩΠΕΙ, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ3,Φ14.

¹⁶⁷ «Τα Χρωματοουργεία Πειραιώς», άρθρο στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π. Η ΧΡΩΠΕΙ είχε οργανώσει δίκτυο πώλησης μέσω αντιπροσώπων-πλασιέ διατηρώντας αποθήκες στον Πειραιά, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη και έχοντας αντιπροσώπους στην Καλαμάτα, την Πρέβεζα, τη Σύρο, το Κάστρο Λήμνου, τη Λευκωσία και την Αλεξάνδρεια. ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

Από τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι τα ακαθάριστα κέρδη της ΧΡΩΠΕΙ ακολουθούσαν συνεχή ανοδική πορεία, σε τρέχουσες τιμές, με την μεγάλη κάμψη στο ρυθμό αύξησής τους να τοποθετείται στην περίοδο της οικονομικής κρίσης 1929-1932. Από την άλλη μεριά, λαμβάνοντας υπόψη την πορεία των ακαθάριστων κερδών σε χρυσές λίρες, παρατηρούμε ότι η ΧΡΩΠΕΙ επανήλθε στα προ κρίσης επίπεδα ακαθάριστων κερδών από το 1933, γεγονός που καταδεικνύει την άμεση προσαρμογή της και την αντιμετώπιση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης. Κατά τη δεκαετία του 1920 η ΧΡΩΠΕΙ πραγματοποίησε τη μεγάλη περίοδο της μεγάλης επέκτασής της φθάνοντας σε αύξηση των ακαθάριστων κερδών της στο επίπεδο του 56% συγκρίνοντας τα έτη 1922 και 1930 (σε χρυσές λίρες), ενώ τη δεκαετία του 1930 η ΧΡΩΠΕΙ εξακολούθησε την ανάπτυξη των κερδών της, αλλά με μικρότερο ρυθμό φθάνοντας το 1939 να έχει 26,3% περισσότερα ακαθάριστα κέρδη συγκριτικά με το 1930. Σε ό,τι αφορά δε τα καθαρά κέρδη της ΧΡΩΠΕΙ, η πορεία ήταν αντίστοιχα ανοδική για τη δεκαετία του 1920 και περισσότερο συγκρατημένη την αμέσως επόμενη. Η μοναδική χρονιά της δεκαετίας του 1920 κατά την οποία σημειώθηκε μία ορισμένη κάμψη στα κέρδη της ΧΡΩΠΕΙ, όπως και στην ΑΕΕΧΠΛ, αποτέλεσε το 1925, χρονιά κατά την οποία οι βιομηχανίες είχαν αυξήσει την παραγωγή τους προσδοκώντας να συνεχισθεί η ανοδική πορεία της κατανάλωσης των ετών 1922-1924, κάτι που δεν συνέβη, με αποτέλεσμα η αγορά να μην απορροφήσει όλα τα προϊόντα των βιομηχανιών¹⁶⁸.

Εκτός από την πορεία των κερδών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κι άλλα στοιχεία που μας βοηθούν να κατανοήσουμε την πορεία της εταιρίας μέσα στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Καταρχάς, είδαμε στο υποκεφάλαιο που αφορούσε την ΑΕΕΧΠΛ ότι μία από τις βασικές της πρακτικές ήταν η μεγάλη απόσβεση και επέκταση των μηχανημάτων και των εγκαταστάσεών της, καθώς και η καταβολή υψηλών μερισμάτων, χωρίς να λαμβάνεται ανάλογη μέριμνα για την εξυγίανση των λογαριασμών του ενεργητικού της. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε, εάν η εν λόγω πρακτική αποτελούσε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ΑΕΕΧΠΛ ή ήταν συνήθης πρακτική διαχείριση των εταιριών της εποχής.

¹⁶⁸ Βλ. ΧΡΩΠΕΙ, *Απολογισμοί 1912-1927*, «Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου της Αωνόμου Εταιρείας Χρωματουργεία Πειραιώς Σ.Α. Οικονομίδης και Σία προς την τακτικήν Γενικήν Συνέλευσιν των μετόχων επί του Γενικού Ισολογισμού του έτους 1925 (χρήσις δέκατη τέταρτη)», σ. 3-4. Επιπλέον, μετά το β' εξάμηνο του 1925 υπήρξε μία σχετική νομισματική σταθεροποίηση που επέτρεψε στις βιομηχανίες να αναπτύξουν τα κέρδη τους. Βλ. [Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «ο Αίολος»], *Έκθεσις του Διοικητικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού κατά το έτος 1925*, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ3,Φ26.

Η συνολική αξία των εγκαταστάσεων και μηχανημάτων της ΧΡΩΠΕΙ ξεκίνησε με 936.983,15 δραχμές το 1912 και έφθασε σε αξία τις 4.448.826,77 δραχμές το 1920. Έκτοτε, η προστιθέμενη αξία τους ήταν πάντα θετική και, με εξαίρεση την περίοδο 1930-1932, υπερέβαινε κατά πολύ τις ένα εκατομμύριο δραχμές, γεγονός που αναδεικνύει την σταθερή επέκταση της ΧΡΩΠΕΙ και τον εκσυγχρονισμό των μηχανημάτων της. Έτσι, το 1921 η προστιθέμενη αξία των εγκαταστάσεων και των μηχανημάτων ήταν, περίπου, 3.275.000 δραχμές, τον επόμενο χρόνο 4.217.951 δραχμές, το 1926 ήταν 1.630.600 δραχμές και το 1929 ήταν 1.641.689,50 δραχμές και το επόμενο έτος, περίπου, 642.400 δραχμές. Η συνολική προστιθέμενη αξία τη δεκαετία 1921-1930 ήταν 20.666.006,66 δραχμές, φθάνοντας την αξία των εγκαταστάσεων στις 25.766.564,08 δραχμές. Κατά την επόμενη δεκαετία, μετά το ξεπέρασμα της κρίσης τα έτη 1931 και 1932 κατά την οποία η προστιθέμενη αξία δεν ξεπερνούσε τις 682.000 δραχμές, ακολούθησε νέα αύξηση της προστιθέμενης αξίας με την κορύφωση των μεγεθών να τοποθετείται τα έτη 1936 (4.024.408 δραχμές) και 1940 (4.662.705,50 δραχμές). Συνολικά, κατά τη δεκαετία του 1930 η προστιθέμενη αξία των εγκαταστάσεων έφθασε τις 28.873.719,77 δραχμές (η συνολική αξία των εγκαταστάσεων και των μηχανημάτων το 1940 ήταν 54.640.283,85 δραχμές), ξεπερνώντας, σε ονομαστικές τιμές, τα αντίστοιχα μεγέθη της δεκαετίας του 1920.

Από το 1925 και μετά οι κρατήσεις για αποσβέσεις της ΧΡΩΠΕΙ υπερέβαιναν το 1.000.000 δραχμών, ποσό μεγαλύτερο της αντίστοιχης προστιθέμενης αξίας των εγκαταστάσεων και μηχανημάτων. Σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι κρατήσεις για αποσβέσεις αντιπροσώπευαν ποσοστά μεγαλύτερα του 4,5%-14,5% επί της συνολικής αξίας των εγκαταστάσεων και των μηχανημάτων, σαφώς μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό της ΑΕΕΧΠΛ (4%), αν και θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τα κατά πολύ μικρότερα ποσά στους αντίστοιχους λογαριασμούς της ΧΡΩΠΕΙ. Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι και οι δύο επιχειρήσεις είχαν ως στόχο το συνεχή εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεών τους. Η διαφοροποίηση της ΧΡΩΠΕΙ, σε σχέση με την ΑΕΕΧΠΛ, είναι ότι γι' αυτήν δεν προκύπτει ότι ενεργούσε εις βάρος των υποχρεώσεων προς τους πιστωτές της, οι οποίες, ούτως ή άλλως, ήταν κατά πολύ μικρότερες. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην έκθεση της ΕΤΕ για το έτος χρήσης 1934

αναφερόταν ότι οι πιστώσεις της αντιστοιχούσαν στο 6% των ιδίων κεφαλαίων της (51.000.000 δραχμές κεφάλαια και κρατήσεις, 3.000.000 δραχμές πιστώσεις)¹⁶⁹.

Η μεγάλη ομοιότητα των δύο βιομηχανιών, η οποία ήταν κοινός τόπος για όλες, σχεδόν, τις βιομηχανικές μονάδες του Μεσοπολέμου και δεν αφορούσε ούτε μονάχα τις χημικές βιομηχανίες, ούτε μονάχα τις βιομηχανίες του Πειραιά, αλλά την ελληνική βιομηχανία στο σύνολό της, ήταν η άμεση εξάρτηση της πορείας τους από την κρατική δασμολογική πολιτική. Έτσι, ο Χρ. Δροσόπουλος, μέλος του ΔΣ της ΧΡΩΠΕΙ αντιπροσωπεύοντας την ΕΤΕ, έγραφε στην έκθεσή του προς τη Διοίκηση της ΕΤΕ τον Οκτώβριο του 1939 ότι «δεδομένου υπ' όψιν, ότι οι σοβαρότεροι συναγωνιστάι της Εταιρείας είναι αι γερμανικά βιομηχανίαι και ότι αύται έχουν αποκλεισθή της Ελληνικής αγοράς, δύναται τις να ελπίζη, ότι αι εργασίαι της Εταιρείας θα συνεχισθούν με ρυθμόν ικανοποιητικόν, δοθέντος μάλιστα ότι η Εταιρεία έσχε την πρόνοιαν να προμηθευθή εκ του Εξωτερικού προ της κηρύξεως του πολέμου, ικανήν ποσότητα πρώτων υλών»¹⁷⁰.

Η πορεία των πωλήσεων της εταιρίας είχε ως εξής:

¹⁶⁹ Υπηρεσία Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοσιών, *Χρωματουργία Πειραιώς Σ.Α. Οικονομίδης και Σία Α.Ε.*, Ιανουάριος 1936, στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π. κατά την δεκαετία του 1920 η εικόνα διέφερε κατά πολύ, αφού οι διάφορες πιστώσεις και τα δάνεια αντιπροσώπευαν μεγάλο μέρος του κεφαλαίου της εταιρίας. Για παράδειγμα το 1927, τα ίδια κεφάλαια ανέρχονταν σε 30.100.237,05 δραχμές, ενώ οι πιστώσεις και τα ενυπόθηκα δάνεια ήταν 9.688.068,30 δραχμές, δηλαδή αποτελούσαν το 24,35% του απασχολούμενου κεφαλαίου. Αυτή η μεταβολή προς μικρότερο ποσοστό των πιστώσεων επί του συνολικά απασχολούμενου κεφαλαίου ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και κορυφώθηκε κατά το 1933. Επεξεργασία ισολογισμών χρήσεων ΧΡΩΠΕΙ, ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

¹⁷⁰ Έκθεσις Χρ. Αθ. Δροσόπουλου επί της οικονομικής καταστάσεως της εν Νέω Φαλήρω Εταιρείας «Χρωματουργία Πειραιώς Σ.Α. Οικονομίδης και Σία Α.Ε.», Οκτώβριος 1939, στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π. επιπλέον, για μία πιο ολοκληρωμένη μελέτη του πλασίου λειτουργίας των ελληνικών βιομηχανιών χρωματουργίας που δημιουργούσε ο εξωτερικός ανταγωνισμός και η δασμολογική πολιτική βλ. Μ. Δρίτσα, ό.π., σ. 172-182.

Πίνακας 33. Πωλήσεις προϊόντων ΧΡΩΠΕΙ, 1924-1927, 1936-1938¹⁷¹

Προϊόντα	1924	1925	1926	1927	1936	1937	1938
Χρώματα (κιλά)	82.753	92.213	114.000	137.650	139.866	156.540	157.595
Υδροφύλλο Βαμβάκι (κιλά)	55.000	92.500	70.431	94.929	151.515	146.712	165.053
Ανθρακικό οξύ (κιλά)	138.630	170.000	112.412	120.921	83.808	93.599	120.556
Πάγος (κολώνες)	375.000	345.000	253.105	286.161	224.522	303.370	335.681
Αμμωνίες (κιλά)	27.500	24.500	14.567	29.611	38.968	43.867	34.287
Χημικά και φαρμακευτικά προϊόντα (δρχ)	609.193	836.490	1.199.313	1.350.156	9.404.154	17.482.122	23.366.680
Σύνολο δραχμές	15.681.043	19.163.548	23.274.683	27.848.211	52.568.683	63.937.619	71.437.934

Πηγή: Εκθέσεις ελεγκτών της ΕΤΕ για τη ΧΡΩΠΕΙ, ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 33, η πορεία των πωλήσεων της ΧΡΩΠΕΙ ακολουθούσε ανοδική πορεία. Η αύξηση της αξίας των προϊόντων της υπολογισμένη σε δραχμές οφείλεται σε ένα μέρος στον πληθωρισμό της δεκαετίας του 1920, βασική αιτία άλλωστε της βιομηχανικής επέκτασης, αλλά φαίνεται πως οι ποσότητες των φαρμακευτικών προϊόντων που πουλούσε η ΧΡΩΠΕΙ αυξάνονταν κατ' έτος τόσο στη δεκαετία του 1920, όσο και σε αυτήν του 1930¹⁷², καταδεικνύοντας το διαρκώς αυξανόμενο κύκλο εργασιών της και τη μεγέθυνση μίας εταιρίας ορόσημο για τη βιομηχανία του Πειραιά. Η στροφή στα φαρμακευτικά προϊόντα μόνο εν μέρει μπορεί να εξηγηθεί από την ίδρυση, στο διάστημα 1933-1939, πέντε ακόμα βιομηχανιών χρωματουργίας στην Ελλάδα, εφόσον αυτές παρέμεναν σε νηπιακό στάδιο σε σχέση με τη ΧΡΩΠΕΙ και μόνο το εργοστάσιο

¹⁷¹ Δίχως να γνωρίζουμε αναλυτικά τους λογαριασμούς πωλήσεων της ΧΡΩΠΕΙ για τα έτη 1934 και 1935, οι εισπράξεις της από την πώληση προϊόντων για αυτά τα έτη ήταν 52.948.906 δραχμές και 49.379.883 δραχμές αντίστοιχα. Τα ακαθάριστα κέρδη των ετών 1934-1938 ήταν 21.163.853 δραχμές, 21.379.666 δραχμές, 23.795.994 δραχμές, 27.180.792 δραχμές και 29.367.636 δραχμές, ενώ τα καθαρά της κέρδη ήταν 8.000.000 δραχμές για τα έτη 1934 και 1935, 7.925.089 δραχμές το 1936, 10.361.892 δραχμές το 1937 και 9.423.558 δραχμές το 1938. Στο ίδιο.

¹⁷² Για το σκοπό αυτό η ΧΡΩΠΕΙ προχώρησε το 1930 στην εγκατάσταση νέων μηχανημάτων παρασκευής φαρμακευτικών προϊόντων όπως εκχυλισμάτων, φυσίγγων, ορών, κινίνης, σαλοξίνης κ.ά ανεβάζοντας το κονδύλι των εγκαταστάσεων σε επίπεδα μεγαλύτερα του 1929 κατά 642.397,62 δραχμές. Το επόμενο έτος έγινε η συμπλήρωση των μηχανημάτων για τα φαρμακευτικά της προϊόντα (διουρίνη, αιμοσφαιρίνη κ.ά.) και το αντίστοιχο κονδύλι ήταν κατά 681.466,51 δραχμές μεγαλύτερο του 1930, κίνηση που συνεχίστηκε σε όλη τη δεκαετία του 1930 «επί τω σκοπώ της παρασκευής όσον το δυνατόν περισσοτέρων ειδικοτήτων και διαφόρων άλλων φαρμακευτικών σκευασμάτων» [Εκθεση προς τη Γενική Συνέλευση των μετόχων την 17^η Μαΐου 1933]. Είναι εμφανές ότι η Διοίκηση της ΧΡΩΠΕΙ αποσκοπούσε στον εκσυγχρονισμό των μηχανημάτων της για την παρασκευή φαρμακευτικών προϊόντων ώστε αυτά τα προϊόντα να αποτελέσουν τη βασική πηγή παραγωγής και κέρδους της. Σε αυτή την απόφαση οφείλεται και η μεγάλη ανάπτυξη των εισπράξεών της από τα φαρμακευτικά προϊόντα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Αξίζει να σημειώσουμε ότι και κατά την προηγούμενη δεκαετία του 1920 η εταιρία προχωρούσε σε σημαντική βελτίωση των μηχανημάτων της, ενώ η εγκατάσταση μηχανημάτων παροχής ηλεκτρικού ρεύματος της Ηλεκτρικής Εταιρείας Διανομής πραγματοποιήθηκε το 1929. Βλ. ΧΡΩΠΕΙ, *Απολογισμοί...*, ό.π.

«Βιοχρώμ ΑΕ» που βρίσκονταν στην Καλλιθέα θα μπορούσε να θεωρηθεί ανταγωνιστική βιομηχανία για αυτήν¹⁷³.

3.3 Εργοστάσιο Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης «ο ΑΙΟΛΟΣ»

Η τρίτη σημαντικότερη χημική βιομηχανία της πόλης, η εταιρία «Αίολος», ιδρύθηκε στον Πειραιά, στο συνοικισμό της Δραπετσώνας, το 1924 από την οικογένεια Σιφναίου, οι εμπορικές δραστηριότητες της οποίας εντοπίζονται προγενέστερα στο λιμάνι της Αζοφικής (εταιρία «Sifneo Freres») και την Κωνσταντινούπολη¹⁷⁴. Τόπος καταγωγής της οικογένειας ήταν η Μυτιλήνη, στην οποία δραστηριοποιήθηκαν πολιτικά υποστηρίζοντας το κόμμα των Φιλελεύθερων του Ελ. Βενιζέλου. Μάλιστα, ο ένας από τους αδελφούς Σιφναίου της δεύτερης γενιάς, ο Απόστολος Σιφναίος, εκλέχθηκε βουλευτής Μυτιλήνης με το κόμμα των Φιλελεύθερων στις εκλογές του 1915 και του 1917, πριν εγκατασταθεί (το 1917) στον Πειραιά, ενώ ο αδελφός του Αριστείδης Σιφναίος, ο «ιθύνων νούς» του εργοστασίου Αίολος, εγκατέλειψε τη Ρωσία για τον Πειραιά και την Αθήνα, μαζί με όλη την εν Ρωσία ευρισκομένη οικογένεια Σιφναίου, το 1919, δύο χρόνια μετά την οκτωβριανή επανάσταση¹⁷⁵.

Στον Πειραιά δημιούργησαν τον εμπορικό οίκο «Αδελφοί Ζ. Σιφναίου», ο οποίος διαλύθηκε το 1926 διοχετεύοντας τα κεφάλαιά του σε βιομηχανικές δραστηριότητες της οικογένειας που είχαν αφετηρία τη συμμετοχή τους στα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επαμεινώνδας Χαρίλαος ΑΕ» το 1920 και την ίδρυση του εργοστασίου «Οξυγόνου και Διαλελυμένης Ασετυλίνης ο Αίολος» στα 1924¹⁷⁶. Η κυριότερη δραστηριότητα του εργοστασίου ήταν η παραγωγή οξυγόνου για τη συγκόλληση σιδήρων στη ναυπηγική, τη σιδηρουργία και τα δημόσια έργα και η χρήση της ασετυλίνης για φωτισμό. Το οικόπεδο του εργοστασίου στη Δραπετσώνα κόστισε 115.506 δραχμές, ανεγέρθηκαν οικοδομές αξίας 800.000 δραχμών και αγοράσθηκαν μηχανήματα αξίας

¹⁷³ Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 177-178.

¹⁷⁴ Βλ. Ευρ. Σιφναίου, *Ελληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δυναμική και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2009.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 41-67.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 314. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι με συστατικές επιστολές του Ελ. Βενιζέλου ο συνεργάτης των αδελφών Σιφναίου Θ. Αλεπουδέλης επισκέφθηκε το εργοστάσιο σαπυνοποιίας Lever στην Αγγλία για να μεταφέρει την τεχνογνωσία στο υπό ίδρυση εργοστάσιο της οικογένειας στη Δραπετσώνα. Στο ίδιο, σ. 315-316.

2.200.000 δραχμών, τα πρώτα εκ των οποίων, αξίας 400.000 δραχμών, ήταν μεταχειρισμένα και αγοράστηκαν από εργοστάσιο της Κωνσταντινούπολης¹⁷⁷.

Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας Αίολος ήταν κατά την ίδρυσή της 3.500.000 δραχμές και οι μετοχές μοιράστηκαν ως εξής: οι αδελφοί Σιφναίου Βασίλειος, Απόστολος, Δημήτριος και Αριστείδης έλαβαν 9.883 μετοχές (28,2%), οι αδελφοί Σινιόσογλου Αλέξανδρος και Μιλτιάδης (έμποροι), 9.800 μετοχές (28%), οι αδελφοί Γιαννουλάτου, Αντώνιος και Αλέξανδρος (εφοπλιστές), 7.000 μετοχές (20%), ο έμπορος Νορβέρτος Σώρ 5.627 μετοχές (16,1%) και ο μηχανικός Αντ. Αντωνιάδης 2.690 μετοχές (7,7%). Η διεύθυνση της εταιρίας έμεινε στα χέρια της οικογένειας Σιφναίου και οι υπόλοιποι μέτοχοι προέκυψαν από προηγούμενες εμπορικές και ναυτιλιακές συνεργασίες με τους ιδρυτές¹⁷⁸.

Το εργοστάσιο ξεκίνησε το 1924 καταγράφοντας κέρδη από τις πωλήσεις των προϊόντων του που ξεπέρασαν τις 650.000 δραχμές, δηλαδή το 18,5% του μετοχικού της κεφαλαίου και έκτοτε σημείωνε διαρκώς αύξησή τους με την κορύφωση των ακαθάριστων κερδών από πωλήσεις της να τοποθετείται για τη δεκαετία του 1920 στο έτος 1930, χρονιά κατά την οποία πραγματοποίησε αντίστοιχα κέρδη που ξεπέρασαν τα 2.100.000 δραχμές (60% επί του μετοχικού κεφαλαίου και 47% επί του συνολικά απασχολούμενου κεφαλαίου). Τα ακαθάριστα κέρδη «εκ πωλήσεων προϊόντων» του 1930 πραγματοποιήθηκαν, κατά το μέγιστο μέρος τους, κατά τους πρώτους μήνες του έτους λόγω των επιδιορθώσεων σε πολλά ατμόπλοια, επιδιορθώσεις που ελαττώθηκαν κατά πολύ τους τελευταίους μήνες του 1930 λόγω της οικονομικής κρίσης, η οποία έπληξε και τη ναυτιλία¹⁷⁹.

Κατά τη δεκαετία του 1930 η εταιρία, μετά την καθίζηση των ετών 1931 και 1932, επανήλθε σε επίπεδα ακαθάριστων κερδών από τις πωλήσεις μεγαλύτερα του 1930, καταγράφοντας κέρδη ίσα με 2.815.000 δραχμές το 1933 και 3.322.000 δραχμές το επόμενο έτος, ενώ το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας αυξήθηκε σε 7.000.000 δραχμές το 1935. Η πορεία της διανομής των μερισμάτων ήταν διαρκώς αυξανόμενη και η σχέση τους ως προς το μετοχικό κεφάλαιο σημείωσε κάμψη μόνο το 1935, έτος κατά το οποίο το μετοχικό κεφάλαιο διπλασιάστηκε. Αναλυτικότερα, η πορεία της εταιρίας Αίολος φαίνεται στον πίνακα 34 που ακολουθεί:

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 331 και 333.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 333 και ΦΕΚ 221/1924 στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ3,Φ26.

¹⁷⁹ Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1930, στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

Πίνακας 34. Ακαθάριστα κέρδη από πωλήσεις προϊόντων και μερίσματα της εταιρίας Αίολος, 1924-1940

Σε τρέχουσες τιμές							
Έτος	Ακ.Κ (δρχ)	Μέρισμα (δρχ)	% επί του Μ.Κ.	Έτος	Ακ.Κ (δρχ)	Μέρισμα (δρχ)	% επί του Μ.Κ.
1924	659.537,25	0	0	1932	1.688.519,3	700.000	20
1925	1.266.140,75	245.000	7	1933	2.815.065,2	875.000	29
1926	1.022.806,6	350.000	10	1934	3.322.614,4	1.050.000	30
1927	1.221.877,65	490.000	14	1935	3.267.238,25	1.050.000	24
1928	1.833.369,75	595.000	17	1936	3.109.290,35	1.050.000	15
1929	1.795.051,7	595.000	17	1937	3.123.205,3	980.000	14
1930	2.171.041,6	700.000	20	1938	2.431.412,65	560.000	8
1931	1.568.010,35	700.000	20	1939	1.966.479,7	840.000	12
				1940	8.174.583 ¹⁸⁰	700.000	10
Σε λίρες και σταθερές τιμές							
Έτος	Ακ.Κ λίρες	Ακ.Κ δρχ (Στ.Τ)	Μεταβολή %	Έτος	Ακ.Κ λίρες	Ακ.Κ δρχ (Στ.Τ)	Μεταβολή %
1924	2.666,41	49.783,91		1932	2.242,39	88.473,63	+0,84
1925	4.050,1	84.981,59	+70,70	1933	3.252,91	135.034,5	+52,63
1926	2.646,26	56.888,96	-33,06	1934	3.828,34	154.857,1	+14,68
1927	3.315,36	63.048,38	10,83	1935	3.740,4	149.209,4	-3,65
1928	4.923,65	93.682,66	+48,59	1936	3.507,77	138.510,8	-7,17
1929	4.786,8	91.119,38	-2,74	1937	3.433,23	125.023,2	-9,74
1930	5.789,44	116.829,4	+28,22	1938	2.641,69	96.618,82	-22,72
1931	4.181,36	87.740,49	-24,90	1939	1.962,55	78.918,04	-18,32
				1940	7.595,78	300.017,7	+280,16

Πηγή: επεξεργασία ισολογισμών 1924-1940, ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η εταιρία «Αίολος», αν και αποτελούσε μικρότερο μέγεθος σε σύγκριση τόσο με την ΑΕΕΧΠΛ όσο και με τη ΧΡΩΠΕΙ, ήταν μία εταιρία που λειτουργούσε με συνεχή αύξηση των πωλήσεών της και βελτίωση των εγκαταστάσεων και της τεχνογνωσίας της. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1930, **οπότε και ο κύκλος εργασιών του εργοστασίου είχε μειωθεί αισθητά λόγω της οικονομικής κρίσης, η Διεύθυνσή του αποφάσισε να στείλει σε ειδική σχολή στη Γαλλία δύο τεχνικούς της, ώστε να μάθουν τις νέες τεχνικές της οξυγονοκόλλησης και να μεταδώσουν τις γνώσεις τους στους συναδέλφους τους στο εργοστάσιο¹⁸¹.** Επιπλέον, σε αντίθεση με την ΑΕΕΧΠΛ, η Διοίκηση του εργοστασίου Αίολος κατά την ίδια περίοδο (1931-1932) εφάρμοσε συντηρητική πολιτική σε ό,τι αφορούσε τις αποσβέσεις των εγκαταστάσεών του, αρνούμενη να προχωρήσει σε μη απαραίτητες εργασίες εκσυγχρονισμού τους¹⁸². Η ίδια αιτία, της μείωσης των κερδών από τις πωλήσεις των προϊόντων της, θεωρούμε ότι βρίσκεται πίσω από την απόφαση της

¹⁸⁰ Οφείλεται στις πωλήσεις αερίων οι οποίες από 973.048,70 δραχμές το 1939, εκτινάχθηκαν στις 7.590.432 δραχμές κατά το 1940.

¹⁸¹ Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1930, στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

¹⁸² Έκθεσις Διοικητικού Συμβουλίου επί του ισολογισμού του έτους 1931, στο ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

Διοίκησης του εργοστασίου να μειώσει τις κρατήσεις για το έτος 1939, αφού τα ακαθάριστα κέρδη της εταιρίας τα δύο τελευταία έτη, σε τρέχουσες τιμές, σημείωσαν μεγάλη κάμψη σε σύγκριση με το 1937. Αναλυτικά, οι κατ' έτος κρατήσεις για αποσβέσεις ήταν οι εξής:

Πίνακας 35. Κρατήσεις για αποσβέσεις του εργοστασίου Αίολος, 1925-1940

Έτος	Κρατήσεις (δραχμές)	Έτος	Κρατήσεις (δραχμές)	Έτος	Κρατήσεις (δραχμές)	Έτος	Κρατήσεις (δραχμές)
1925	175.000	1929	588.029,25	1933	1.057.439,35	1937	1.549.713,60
1926	378.038,35	1930	778.969,70	1934	947.884,20	1938	1.625.304
1927	370.375,05	1931	275.513,95	1935	-	1939	525.065
1928	563.850,20	1932	57.719,15	1936	1.198.536,70	1940	715.880,20

Πηγή: επεξεργασία ισολογισμών 1924-1940, ΙΑ/ΕΤΕ, ό.π.

3.4 Συμπερασματικά

Συμπερασματικά, για τη χημική βιομηχανία της πόλης του Πειραιά κατά το Μεσοπόλεμο, θα μπορούσαμε να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα μελετώντας τα στοιχεία των τριών μεγαλύτερων βιομηχανιών του κλάδου. Πρώτα από όλα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτές οι τρεις βιομηχανικές μονάδες, ΑΕΕΧΠΛ, ΧΡΩΠΕΙ και Αίολος, δεν ήταν ευθέως ανταγωνιστικές μεταξύ τους, ακριβώς επειδή δεν παρήγαν ομοειδή προϊόντα, αλλά κάθε μία είχε διαφορετικό φάσμα παραγόμενων προϊόντων. Έτσι, η ΑΕΕΧΠΛ ειδικευόταν στην παραγωγή λιπασμάτων διάφορων ειδών, γυαλιού και πυρίτιδας, η ΧΡΩΠΕΙ παρήγε, κυρίως, χρώματα, πάγο και φαρμακευτικά προϊόντα, ενώ το εργοστάσιο Αίολος οξυγόνο και ασετιλίνη, λειτουργώντας, μάλλον συμπληρωματικά στην εγχώρια χημική βιομηχανία. Από την άλλη μεριά, υπήρχαν πολλά μικρά εργαστήρια και καταστήματα παραγωγής και πώλησης προϊόντων χημικής βιομηχανίας, όπως φαίνεται από τα 75 καταστήματα του κλάδου που καταγράφονται στον Πειραιά του 1930, τα οποία απασχολούσαν 2.480 εργάτες¹⁸³.

Τα ακαθάριστα κέρδη, σε τρέχουσες τιμές, ακολουθούσαν περίπου την ίδια πορεία με αύξηση κατά τη δεκαετία του 1920, ύφεση στα χρόνια 1930-1932 και ραγδαία επαναφορά στα προηγούμενα επίπεδα από το 1933. Τα τρία εργοστάσια χρησιμοποίησαν μεγάλο αριθμό εργατικού δυναμικού, επιστημονικό προσωπικό, αλλά και προχώρησαν στην ανανέωση και επέκταση των εγκαταστάσεών τους.

¹⁸³ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα Πειραιεύς, ό.π., σ. 854 κ.ε.

Ο όγκος των ίδιων κεφαλαίων έβαινε διαρκώς αυξανόμενος και ακολούθησε την παρακάτω πορεία κατά τα έτη 1924-1934:

Πίνακας 36. Ίδια κεφάλαια ΑΕΕΧΠΛ,ΧΡΩΠΕΙ,ΑΙΟΛΟΣ, 1924-1934

Έτος	ΑΕΕΧΠΛ	ΧΡΩΠΕΙ	ΑΙΟΛΟΣ	Σύνολο
1924	50.244.322	16.600.360	3.605.600	70.450.282
1925	54.730.815	26.508.000	3.705.157	84.943.972
1926	59.264.423	27.943.000	3.968.682	91.176.105
1927	75.041.000	30.101.000	4.044.375	109.186.375
1928	90.297.000	32.243.000	4.461.350	127.001.350
1929	100.654.000	34.358.000	4.713.230	139.725.230
1930	120.784.000	36.546.000	5.240.000	162.570.000
1931	224.285.000	38.343.282	5.012.000	267.640.282
1932	245.691.000	42.004.608	7.706.530	295.402.138
1933	290.966.000	47.342.108	9.027.572	347.335.680
1934	355.712.000	51.742.108	10.495.000	417.949.108

Πηγές: ισολογισμοί 1924-1934 στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ3,Φ9, 14 και 26· Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)...», *ό.π.*, σ. 28.

Μία ακόμη ένδειξη της πορείας των παραπάνω εταιριών αποτελεί και η πορεία των μετοχών τους στο Χρηματιστήριο Αξιών της Αθήνας. Σύμφωνα με τα στοιχεία των Επίσημων Δελτίων του Χρηματιστηρίου η μέση τιμή των μετοχών για κάθε Ιούνιο των ετών 1925-1940 ακολούθησε την κάτωθι πορεία:

Πίνακας 37. Η πορεία των μετοχών ΑΕΕΧΠΛ,ΧΡΩΠΕΙ,ΑΙΟΛΟΣ, 1925-1940

Έτος	Τιμή ΑΕΕΧΠΛ	Τιμή ΧΡΩΠΕΙ	Τιμή ΑΙΟΛΟΣ	Μέση τιμή
1925	716,39	398,78	-	557,59
1926	794	328	-	561
1927	763	301	-	532
1928	1645	399	-	1022
1929	1418,81	413,57	-	916,19
1930	1057,5	403,87	-	730,69
1931	752,1	428,8	-	590,45
1932	408,46	436,77	225	356,74
1933	667	493	225	461,67
1934	1391,8	700,96	360	817,59
1935	1355,45	964,77	360	893,41
1936	1305,21	879,13	360	848,11
1937	1691,52	956,17	360	1002,57
1938	1654,48	915,66	338,46	969,53
1939	1464,22	932,78	200	865,67
1940	1225	931,43	200	785,48

Πηγή: Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών, *Δελτίο Κίνησης Τιμών*, τεύχη 1925-1940.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η χημική βιομηχανία του πειραϊκού Μεσοπολέμου δε ξέφυγε από την γενικότερη εικόνα που είχαμε σχετικά με τη βιομηχανική ανάπτυξη στο σύνολό της. Η άνοδος του 1922-1930 ακολούθηθηκε από

την οικονομική κρίση που έπληξε, κυρίως, τα κέρδη των ετών 1931-1932 για να ακολουθήσει η επανάκαμψη και η εκ νέου αύξηση των κερδών στα έτη 1933-1939, έως ότου η κήρυξη του πολέμου ανακόψει για μία ακόμη φορά αυτήν την πορεία. Η ανάπτυξη της δεκαετίας του 1920 στηρίχθηκε, σε μεγάλο βαθμό, στο φθινό εργατικό δυναμικό που προσέφεραν οι πρόσφυγες και οι στρατιώτες που επέστρεψαν από το Μικρασιατικό Μέτωπο, αλλά η περιστασιακή σχέση με το εργοστάσιο πολλών εκ των εργατών και εργατριών των εργοστασίων και η έλλειψη ανταγωνισμού με τις ξένες βιομηχανίες εξαιτίας της δασμολογικής πολιτικής του Κράτους δεν ευνόησαν τη συγκρότηση μίας ισχυρής χημικής βιομηχανίας στη χώρα, η οποία δεν θα στηρίζονταν στα πιστωτικά κεφάλαια. Η επόμενη δεκαετία είναι ενδεικτική αυτής της χαμένης προοπτικής, όταν και οξύνθηκαν τα προστατευτικά μέτρα του Κράτους. Ωστόσο, φαίνεται ότι τα εργοστάσια της χημικής βιομηχανίας, τουλάχιστον η ΑΕΕΧΠΑ και ο «Αίολος», αξιοποίησαν την τεχνολογία της εποχής τους για την εκμηχάνιση της παραγωγής και την επιστημονική εξειδίκευση του ειδικού προσωπικού τους, την εκπαίδευση του οποίου χρηματοδοτούσαν.

Κεφάλαιο 4. Βιομηχανία τροφίμων και συναφών

4.1 Βιομηχανίες επεξεργασίας ελαίων: «ΕΛΑΪΣ» και «Παλλάς Αθηνά»

4.1.1 «ΕΛΑΪΣ»

4.1.1.1 Η ετερόρρυθμη εταιρεία 1920-1932

Το 1920 ιδρύθηκε στον Πειραιά, στην τοποθεσία του Νέου Φαλήρου, από έξι επιχειρηματίες (Μελέτιος Δ. Γκιόκας, Χαράλαμπος Δ. Μαυρειδόπουλος, Κωνσταντίνος Γ. Ευγενειάδης, Αριστοτέλης Μακρής, Πολύδωρος Χ. Γεωργόπουλος, Σταύρος Π. Σταυρής) η Ετερόρρυθμος Εταιρεία «Αριστοτέλης Κ. Μακρής και Σία Ελληνική Βιομηχανική Εταιρία Ελαιουργικών Επιχειρήσεων» με το διακριτικό τίτλο «ΕΛΑΪΣ», ενώ δώδεκα χρόνια αργότερα (1932) η εταιρία μετατράπηκε σε Α.Ε με μετοχικό κεφάλαιο 10.000.000 δραχμών¹⁸⁴.

Η εταιρία στηρίχθηκε, κατά τη δεκαετία του 1920, εν πολλοίς στην εργασία των προσφύγων της Μικράς Ασίας και κατόρθωσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για

¹⁸⁴ Πρόκειται για ένα από τα λίγα εργοστάσια του μεσοπολεμικού Πειραιά που συνεχίζουν μέχρι σήμερα τη λειτουργία τους, υπό την ιδιοκτησία της πολυεθνικής Unilever.

τη μετατροπή της σε μία πολύ σημαντική Ανώνυμη Εταιρία για την οικονομία της χώρας. Το ενεργητικό της εταιρίας, με αφετηρία το 1922, οπότε και ήταν στις 1.736.357,90 δραχμές, ακολούθησε ανοδική πορεία κατ' έτος, φθάνοντας στο τέλος της περιόδου τις 13.648.346,05 δραχμές. Η μεγάλη ανάπτυξη του συνόλου του ενεργητικού πραγματοποιήθηκε το 1927, όταν από τις 5.910.042,50 δρχ του προηγούμενου έτους σημείωσε αύξηση 2.500.000 δρχ., περίπου, φθάνοντας τις 8.338.340,50 δρχ., ενώ ανάλογη ήταν και η αύξηση του ενεργητικού της εταιρίας το 1930, οπότε και το ενεργητικό από τις 10.833.370 δρχ. του προηγούμενου έτους εκτινάχθηκε στις 13.271.000 δραχμές¹⁸⁵.

Η εταιρία κατά τη δεκαετία του 1920 πραγματοποίησε αύξηση της αξίας των οικοδομικών εγκαταστάσεων της και του μηχανολογικού της εξοπλισμού. Ωστόσο, η αύξηση της αξίας που παρατηρείται στις οικοδομικές εγκαταστάσεις είναι δυσανάλογα μεγάλη σε σύγκριση με την αντίστοιχη αύξηση της αξίας του μηχανολογικού της εξοπλισμού. Η χρονιά κατά την οποία η βιομηχανία «ΕΛΑΪΣ» προχώρησε σε μεγάλη αύξηση των οικοδομικών της εγκαταστάσεων και των οικοπέδων, όπως φαίνεται και στον πίνακα 38, ήταν το 1927 κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε μεγάλη επέκταση των οικοδομικών εγκαταστάσεων του υπάρχοντος εργοστασίου, αλλά και επέκταση με νέο οικόπεδο, εξαιτίας των οποίων χρειάστηκε να προχωρήσει στην αγορά νέων μηχανημάτων¹⁸⁶. Η πορεία των συγκεκριμένων μεγεθών παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

Πίνακας 38. Η αξία των οικοπέδων, οικοδομικών εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου «ΕΛΑΪΣ», 1922-1931 (δραχμές σε τρέχουσες τιμές)

Έτος	Οικόπεδα	Οικοδ. Εγκ/σεις	Μηχ/κές Εγκ/σεις	Σύνολο
1922	48.367,50	201.597	959.723,65	1.209.688,15
1923	107.686	438.908,30	1.017.009,25	1.563.603,55
1924	120.644,70	828.373,10	1.101.899,05	2.050.916,85
1925	133.990,70	1.175.203,65	1.294.306,85	2.605.501,20
1926	133.990,70	1.178.810,15	1.453.999,35	2.766.800,20
1927	230.007,40	2.117.367,65	2.023.574,90	4.370.949,95
1928	230.379,40	2.363.926,30	2.908.628,95	5.502.934,65
1929	230.379,40	2.495.944,05	3.145.244,25	5.871.567,70
1930	230.379,40	2.554.660,15	3.284.988,30	6.070.027,85
1931	230.379,40	2.554.660,15	3.385.919,40	6.170.958,95

Πηγή: Αρχείο ΕΛΑΪΣ, *Ημερολόγιον-Απογραφές*, 1922-1930

¹⁸⁵ Αρχείο ΕΛΑΪΣ, *Ημερολόγιον-Απογραφές*, 1922-1930.

¹⁸⁶ *Οικονομολόγος Αθηνών*, 9/4/1927, 2/7/1927, 10/9/1927 και 22/10/1927. Η εταιρία προχώρησε σε νέα (μικρότερη) επέκταση των εγκαταστάσεων της κατά το 1928. Στο ίδιο, 3/3/1928.

Από το βιβλίο των πρακτικών του Εποπτικού Συμβουλίου¹⁸⁷ βλέπουμε την εξέλιξη πολλών οικονομικών μεγεθών της ΕΕ «ΕΛΑΪΣ». Έτσι, τα ακαθάριστα κέρδη της εταιρίας το 1927 ήταν 1.788.597,60 δραχμές, εκ των οποίων 1.703.435,75 δραχμές από τις πωλήσεις των προϊόντων της και οι υπόλοιπες 85.161,85 δραχμές από συναλλαγματικές διαφορές. Κατά το ίδιο έτος, η εταιρία ΕΛΑΪΣ προχώρησε σε κρατήσεις προς απόσβεση των εγκαταστάσεών της 180.000 δραχμών (η αξία τους την ίδια χρονιά ήταν 4.370.949,95 δρχ), ενώ το μέρισμα που απέδωσε ήταν 757.985,70 δραχμές. Την επόμενη χρονιά, τα ακαθάριστα κέρδη μειώθηκαν στις 1.419.715,80 δραχμές, εκ των οποίων το βιομηχανικό κέρδος ήταν 1.399.499,10 δρχ. και το κέρδος από συναλλαγματικές διαφορές 20.216,70 δρχ. Ως συνέπεια των μειωμένων κερδών του 1928, το μέρισμα μειώθηκε με τη σειρά του στις 682.120,70 δρχ. και οι αποσβέσεις των εγκαταστάσεων μειώθηκαν στις 140.000 δραχμές. Κατά το οικονομικό έτος 1929 που ακολούθησε, η παραγωγή αυξήθηκε τόσο σε ό,τι αφορούσε το τμήμα ελαίων (λινέλαιο και σπορέλαιο), όσο και σε ό,τι αφορούσε το τμήμα ευγενισμού ελαίων και λιπών. Αναλυτικά η παραγωγή του εργοστασίου κατά το 1929 σε σύγκριση με το 1928:

Πίνακας 39. ΕΛΑΪΣ: η παραγωγή του 1929 σε σύγκριση με την παραγωγή του 1928

<i>Τμήμα ελαίων</i>			
Είδος	Παραγωγή 1929 (κιλά) σε σύγκριση με την παραγωγή 1928	Αξία 1929 (δρχ.)	Αξία 1928 (δρχ.)
Λινέλαια	+25.107,70	519.003	493.895,30
Σπορέλαια	+30.970,40	188.924,90	157.954,50
Σύνολο	+56.078,10	707.927,90	651.849,80
<i>Τμήμα εξευγενισμού ελαίων</i>			
Είδος	Διαφορά παραγωγής 1929 σε σύγκριση με το 1928 (κιλά)		
Σπορέλαια	+99.805,30		
Ζωικά λίπη	+39.772		
Ελαιόλαδα	-12.975,70		
Σύνολο	+126.601,60		

Πηγή: Αρχείο ΕΛΑΪΣ, Βιβλίων Πρακτικών του Εποπτικού Συμβουλίου, αρ. Πρακτικού 28 (24/5/1930)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία της επιχείρησης κατά το 1930, έτος κατά το οποίο άρχισαν να διαφαίνονται οι συνέπειες της κρίσης στις ελληνικές βιομηχανίες. Η ΕΛΑΪΣ κατόρθωσε σε αυτό ακριβώς το έτος, όχι μόνο να αυξήσει την ποσότητα της παραγωγής της κατά περίπου 287.400 κιλά, αλλά και να αυξήσει τα κέρδη από τις πωλήσεις των προϊόντων της κατά 390.000 δραχμές. Συγκεκριμένα, η εταιρία είχε παραγωγή 370.690,50 κιλών σπορέλαιων αξίας 763.631,20 δραχμών,

¹⁸⁷ Αρχείο ΕΛΑΪΣ, Βιβλίων Πρακτικών του Εποπτικού Συμβουλίου, αρ. πρακτικών 21 (15/2/1928), 24 (23/3/1929) και 28 (24/5/1930).

160.079,50 κιλών ελαιόλαδου αξίας 359.617,55 δραχμών και 100.231,77 κιλών ζωικών λιπών αξίας 364.678,45 δραχμών, αυξάνοντας τα κέρδη της από τις πωλήσεις των προϊόντων της κατά 391.763,50 δραχμές, σε σύγκριση με το 1929. Επιπλέον, μετά τις επεκτάσεις σε κτίρια και μηχανήματα κατά το 1930 η αξία των εγκαταστάσεων του εργοστασίου είχε ανέλθει στις 6.070.000 δραχμές, μετά την κατά 753.000 δραχμές αύξηση που πραγματοποιήθηκε το 1930 και το εταιρικό κεφάλαιο είχε ανέλθει σε 6.527.380 δραχμές.

4.1.1.2 «ΕΛΑΪΣ Α.Ε.»

Μετά την πορεία που ανέπτυξε η εταιρία «ΕΛΑΪΣ» κατά τη δεκαετία του 1920 πραγματοποιήθηκε η μετατροπή της σε Ανώνυμη Εταιρία το 1932. Από εκείνη τη χρονιά και εντεύθεν υπάρχουν δημοσιευμένοι οι ισολογισμοί της εταιρίας στο ΙΑ/ΕΤΕ. Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας κατά την πρώτη χρήση του 1932, η οποία αφορούσε το δεύτερο εξάμηνο του έτους, ήταν 10.000.000 δραχμές, τα κέρδη από τις πωλήσεις των προϊόντων της ήταν 4.655.000 δραχμές και τα καθαρά της κέρδη ήταν 840.000 δραχμές. Το μετοχικό κεφάλαιο αυξήθηκε σε 14.000.000 δραχμές το 1934 και σε 18.500.000 δραχμές, μόλις δύο χρόνια αργότερα.

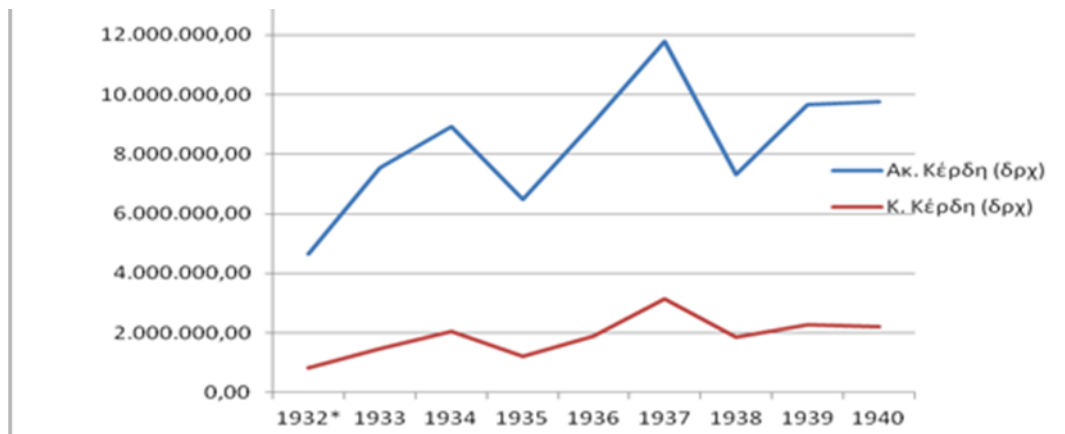
Πίνακας 40. Η πορεία των κερδών της εταιρίας «ΕΛΑΪΣ», 1932 (β' εξάμηνο)-1940

Έτος	Ακ. Κέρδη (δρχ)	Ακ. Κέρδη (χρ. λίρες)	Ακ. Κέρδη (δρχ σε Στ.Τ)	Κ. Κέρδη (δρχ)	Κ. Κέρδη (χρ. λίρες)	Κ. Κέρδη (δρχ σε Στ.Τ)
1932*	4.655.961,65	6.183,22	243.959,22	840.000	1.115,54	44.013,62
1933	7.544.758,15	8.718,23	361.910,98	1.480.000	1.710,20	70.993,43
1934	8.910.024,40	10.266,19	415.269,59	2.063.214,10	2.377,25	96.160,24
1935	6.499.883,70	7.441,19	296.839,01	1.222.480,65	1.399,52	55.828,68
1936	9.061.060,70	10.222,32	403.646,68	1.877.129,15	2.117,70	83.621,22
1937	11.771.339,45	12.939,80	471.211,70	3.140.480,40	3.452,22	125.714,76
1938	7.304.363,45	7.936,08	290.258,83	1.871.444,25	2.033,30	74.366,95
1939	9.676.471,55	9.657,16	388.332,59	2.281.953,30	2.277,40	91.578,51
1940	9.756.879,15	9.066,05	358.090,03	2.195.741,60	2.040,28	80.586,55

*Αφορά το β' εξάμηνο του έτους

Πηγή: Επεξεργασία ισολογισμών χρήσης της Ανώνυμης Εταιρείας Ελαιουργικών Επιχειρήσεων «ΕΛΑΪΣ», στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ123.

Διάγραμμα 2. Κέρδη «ΕΛΑΪΣ», 1932-1940

Από τα στοιχεία που προκύπτουν από τον παραπάνω πίνακα δεν παρατηρούμε σοβαρές διαφοροποιήσεις ως προς την τάση που διαμόρφωσε η πορεία των κερδών της βιομηχανίας κατά τη δεκαετία του 1930. Παρατηρείται η σταδιακή άνοδος των κερδών από το 1933 και εντεύθεν, καθώς και η πτώση των κερδών κατά το 1935 ως αποτέλεσμα της συνολικής μείωσης της ζήτησης εκείνης της χρονιάς σε σχέση με την υπερπαραγωγή που προκάλεσε η προσδοκία για τη συνέχιση της αύξησης της ζήτησης, η οποία γεννήθηκε από την πορεία της κατά τα έτη 1933-1934¹⁸⁸. Επιπλέον, η εταιρία «ΕΛΑΪΣ» υπέστη μείωση των κερδών της κατά το 1938, με την οποία τα καθαρά της κέρδη επανήλθαν, σε λίρες, στα μέσα επίπεδα της δεκαετίας, δηλαδή περίπου στις 2.100 χρυσές λίρες.

Αυτή η φαινομενική ευρωστία της βιομηχανίας ΕΛΑΪΣ στηριζόταν, εν πολλοίς, στο δανεισμό της. Όπως συνέβαινε σε πολλές περιπτώσεις βιομηχανιών του Μεσοπολέμου, η εταιρία είχε λάβει υψηλά δάνεια προκειμένου να επεκτείνει τις δραστηριότητές της. Η εταιρία εμφανίζει, στον πρώτο της ισολογισμό της δεύτερης εξαμηνίας του 1932, ένα λογαριασμό ενυπόθηκου δανείου ύψους 5.545.662 δραχμών σε συνολικό ύψος παθητικού 25.842.037,25 δρχ. και μετοχικό κεφάλαιο 10 εκατομμυρίων δρχ. Επιπλέον, οι υποχρεώσεις της εταιρίας σε ξένο συνάλλαγμα ήταν περίπου 6.764.000 δρχ. Το ύψος των πιστωτικών υποχρεώσεων της εταιρίας δεν μειώθηκε μέχρι το 1939, οπότε και φαίνεται ότι ξεκίνησε η απόσβεση του

¹⁸⁸ Για την πορεία της εταιρίας την ίδια περίοδο βλέπε το αφιέρωμα του *Οικονομολόγου Αθηνών* στο οποίο αναφέρονται αναλυτικά πολλά οικονομικά στοιχεία της εταιρίας και έκλεισε με το συμπέρασμα ότι η πορεία της εταιρίας είναι πολύ καλή μεταφέροντας ένα πνεύμα προσδοκιών για ακόμη καλύτερα οικονομικά αποτελέσματα. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 6/10/1934, σ. 4 και 13/4/1935, σ. 4. Η πτώση των κερδών κατά το 1935 ήταν καθολική για την ελληνική βιομηχανία και προέρχονταν από την μείωση της ζήτησης λόγω και της αύξησης των εισαγωγών.

ενυπόθηκου δανείου. Το ύψος του δανείου κατά τα έτη 1932-1933 υπερέβαινε το ήμισυ του ύψους του μετοχικού κεφαλαίου και το ένα τρίτο κατά τα επόμενα έτη, οπότε και το μετοχικό κεφάλαιο αυξήθηκε στις 14 εκατομμύρια δραχμές, γεγονός που μας δείχνει την άμεση εξάρτηση της βιωσιμότητας της επιχείρησης από τα πιστωτικά της κεφάλαια.

Την ίδια περίοδο, 1932-1940, η εταιρία αύξησε την αξία των εγκαταστάσεών της κατά περίπου 12 εκατομμύρια δραχμές, ενώ, όπως φαίνεται από τους πίνακες 38 και 41, η μετατροπή της σε Α.Ε συνοδεύτηκε από τον υπερδιπλασιασμό της αξίας των εγκαταστάσεών της, η οποία οφείλεται στην ίδρυση νέου εργοστασίου¹⁸⁹. Η ονομαστική αξία του οικοπέδου της εταιρίας παρέμεινε στους ισολογισμούς της σταθερή και ίση με 1.746.720 δραχμές. Η αξία των οικοδομικών της εγκαταστάσεων αυξήθηκε κατά μόλις 3,8 εκατομμύρια δραχμές, γεγονός που μάλλον οφείλεται στην ήδη δωδεκάχρονη λειτουργία του εργοστασίου, ενώ η μεγαλύτερη αύξηση της αξίας των εγκαταστάσεων αφορούσε το μηχανολογικό εξοπλισμό του εργοστασίου. Το παράδοξο αυτής της πορείας ήταν η μείωση της ονομαστικής αξίας των μηχανολογικών εγκαταστάσεων σε δύο ισολογισμούς χρήσης, των ετών 1933 και 1935, χρονιά κατά την οποία η επιχείρηση, εξαιτίας των μειωμένων κερδών της δεν πραγματοποίησε μεγάλες κρατήσεις προς απόσβεση των εγκαταστάσεών της.

Πίνακας 41. Η αξία των οικοπέδων, οικοδομικών εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου «ΕΛΑΪΣ», 1932-1940 (δραχμές σε τρέχουσες τιμές)

Έτος	Οικόπεδα	Οικοδ. Εγκ/σεις	Μηχ/κές Εγκ/σεις	Σύνολο
1932	1.746.720	4.300.000	8.300.000	14.346.720
1933	1.746.720	4.350.000	6.890.000	12.986.720
1934	1.746.720	5.985.979,85	8.392.248,3	16.124.947,15
1935	1.746.720	6.870.000	6.548.000	15.164.720
1936	1.746.720	6.900.000	11.100.000	19.746.720
1937	1.746.720	9.040.000	12.740.000	23.526.720
1938	1.746.720	8.950.000	13.700.000	24.396.720
1939	1.746.720	9.150.000	13.700.000	24.596.720
1940*	1.746.720	9.870.000	14.495.000	26.111.720

*Κατά το 1940 η εταιρία ίδρυσε νέο εργοστάσιο παρασκευής μαργαρίνης μετά από σχετική άδεια που είχε λάβει από τον Μάρτιο του ίδιου έτους

Πηγή: Επεξεργασία ισολογισμών χρήσης της Ανώνυμης Εταιρείας Ελαιουργικών Επιχειρήσεων «ΕΛΑΪΣ», στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ123 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25/3/1940, σ. 4 και 24/6/1940, σ. 4.

¹⁸⁹ *Οικονομολόγος Αθηνών*, 22/8/1931.

Η βιομηχανία «Ελαΐς», λίγους μήνες πριν τη μετατροπή της σε Ανώνυμη Εταιρία είχε υποβάλλει προς το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας αίτηση επέκτασης του εργοστασίου της στο Νέο Φάληρο με την ίδρυση ενός αυτόνομου τμήματος εγκαταστάσεων υδρογόνωσης ελαίων. Σε αυτή την περίπτωση και προκειμένου να γίνει αποδεκτή η αίτησή της, η επιχείρηση προέβαλε ως βασικά επιχειρήματα τη βελτίωση της ποιότητας των καταναλωμένων τροφίμων και τη βελτίωση των δεικτών της εθνικής οικονομίας. Έτσι, στη σχετική επιστολή της διοίκησής της προς τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γ. Πεσμαζόγλου, η εταιρία έκανε λόγο για τη δυνατότητα παραγωγής 5.800 τόνων ετησίως και στράφηκε εναντίον της μοναδικής τότε επιχείρησης που πραγματοποιούσε υδρογόνωση ελαίων, την Εταιρεία Υδρογονώσεως Ελαίων Μ. Α. Ζάννος και Σία, τονίζοντας ότι αυτή δεν αφορούσε το ελαιόλαδο, αλλά το «δύσπεπτον» και «ευθυνότερον» φαλινέλαιο¹⁹⁰, ενώ στις υπόλοιπες επιστολές της τόνισε την ωφέλεια που θα προέκυπτε στην οικονομία της χώρας μέσω της ελάττωσης των εισαγωγών προϊόντων του εξωτερικού και μέσω της εισροής κεφαλαίων στη χώρα. Το τελευταίο δικαιολογήθηκε με τον ισχυρισμό της ύπαρξης ελληνικών κεφαλαίων του εξωτερικού, προκειμένου να αγοραστούν τα απαραίτητα μηχανήματα, δίχως έτσι να «διαφύγει» συνάλλαγμα, τα οποία με αυτόν τον τρόπο θα επέστρεφαν στην Ελλάδα¹⁹¹. Ωστόσο δεν εμφανίζεται πουθενά η κατάληξη της αίτησης.

Τέλος, ενδεικτική της πορείας του εργοστασίου «ΕΛΑΪΣ» είναι η καταγραφή των μερισμάτων της σε σχέση με τα κεφάλαια της εταιρίας. Το μέρισμα που διένειμε η εταιρία κυμαίνονταν κοντά στο ένα εκατομμύριο δραχμές, που αντιστοιχούσε στο 5-11% του μετοχικού της κεφαλαίου και στο 5-10% των ιδίων κεφαλαίων της. Αναλυτικότερα:

¹⁹⁰ Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φ.196/10-14, ημερ. 10/11/1932 [http://85.72.35.68/rec.asp?id=56821].

¹⁹¹ Ο.π., Φ.196/10-15, ημ.7/11/1932 [http://85.72.35.68/rec.asp?id=56829]· Φ.196/10-13, ημ. 19/12/1932 [http://85.72.35.68/rec.asp?id=56808]· Φ.196/10-12, ημ.9/2/1933 [http://85.72.35.68/rec.asp?id=56795] και Φ.196/10-11, ημερ.27/3/1933 [http://85.72.35.68/rec.asp?id=56777].

Πίνακας 42. Μέρισμα προς διανομή, 1932 (β' εξάμηνο)-1940

Έτος	Μέρισμα προς διανομή (δρχ.)	Ποσοστό επί του μετοχικού κεφαλαίου (%)	Ποσοστό επί των ιδίων κεφαλαίων (%)	Σύνολο ενεργητικού (δρχ.)
1932 (β' εξάμηνο)	526.000	5,26	5,20	25.842.027,25
1933	1.000.000	10	9,82	35.767.495,15
1934	1.400.000	10	9,80	42.200.617,90
1935	925.000	5	4,90	44.574.363,70
1936	1.295.000	7	5,77	50.975.672,10
1937	2.035.000	11	9,07	68.683.129,35
1938	1.285.000	6,94	5,73	55.632.230,90
1939	1.580.000	8,54	7,05	44.610.479,15
1940	1.295.000	7	5,85	53.236.773,80

Το μετοχικό κεφάλαιο αυξήθηκε από 10 εκ δρχ. σε 14 εκ δρχ. το 1935 και σε 18,5 εκ δρχ. το 1936.
 Πηγή: Επεξεργασία ισολογισμών χρήσης ΕΛΑΪΣ, στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ123.

Συμπερασματικά, η εταιρία «ΕΛΑΪΣ» ξεκίνησε τη λειτουργία και την ανάπτυξη της κατά τη δεκαετία του 1920 ως ετερόρρυθμη εταιρία και συνέχισε από το 1932 μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου ως ΑΕ. Η εταιρία δε ξέφυγε από τη βασική συμπεριφορά των υπόλοιπων βιομηχανιών του κλάδου, η οποία αφορούσε τη σχετικά χαμηλή μηχανολογική ανάπτυξη που τις καθιστούσε ως βιομηχανίες εντάσεως εργασίας. Σε ό,τι αφορά τα κέρδη της, η εταιρία πραγματοποιούσε σταθερά τη διανομή σημαντικών καθαρών κερδών και μερίσματος στους μετόχους της, ωστόσο η ύπαρξη μεγάλου ποσοστού πιστωτικών κεφαλαίων εν συγκρίσει με τα ίδια κεφάλαιά της, καθώς και η μικρή μόνο αύξηση της αξίας των μηχανολογικών της εγκαταστάσεων περιόρισαν σημαντικά τη δυνατότητα της εταιρίας να αναπτυχθεί περισσότερο.

4.1.2 «Παλλάς Αθηνά»

Η εταιρία «Παλλάς Αθηνά» αποτελούσε μία, εξίσου, σημαντική βιομηχανική μονάδα η οποία δραστηριοποιήθηκε στον κλάδο των τροφίμων και ιδιαίτερα στα έλαια και την παραγωγή προϊόντων από αυτό¹⁹². Η εταιρία ιδρύθηκε το 1918 με τη μορφή της Ανώνυμης Εταιρίας ως αποτέλεσμα της συγχώνευσης δώδεκα εργοστασίων πυρηνελαιουργίας με εργοστάσια στον Πειραιά (όπου και η έδρα της επιχείρησης), την Ελευσίνα, την Κέρκυρα, την Πάτρα και την Κεφαλονιά¹⁹³. Στην πρώτη χρήση του οικονομικού έτους 1919 είχε μετοχικό κεφάλαιο ύψους 1.600.000

¹⁹² Ασχολήθηκε κυρίως με τον κλάδο της πυρηνελαιουργίας, αλλά ασχολήθηκε και με την παραγωγή ελαίων, σαπουνιών και οινοπνεύματος. Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 994 «Σπυράκης Αν. Του Μ.», Υπ. 1, σ. 1.

¹⁹³ Στο ίδιο.

δραχμών για να φθάσει τις 6.225.000 δραχμές το 1921, μένοντας χωρίς αύξηση του μετοχικού της κεφαλαίου μέχρι και το 1940¹⁹⁴. Το μέγεθος του μετοχικού της κεφαλαίου ήταν μικρότερο του μισού σε σύγκριση με το εργοστάσιο «Ελαΐς», ωστόσο αποτελούσε μία βιομηχανία με σταθερή παρουσία στον κλάδο και αξιόλογα κέρδη. Για αυτό το λόγο, θα την παρακολουθήσουμε σε σύγκριση με την εταιρία «Ελαΐς», ενώ θα πρέπει να επισημανθεί και μία τρίτη σημαντική εταιρία του κλάδου, η «Βιομηχανικής Ελαιουργίας ο Φοίνιξ Στρίγκος-Παπαδημητρίου ΑΕ», στην οποία συνιδιοκτήτης και Πρόεδρος του ΔΣ ήταν ο Γεώργιος Στρίγκος και έτερος συνιδιοκτήτης ο Αλέξ. Παπαδημητρίου. Για τη βιομηχανία «Φοίνιξ» διαθέτουμε μόνο τους ισολογισμούς της τριετίας 1927-1929 και από τους οποίους διαφαίνεται η ισχυρή της θέση στην αγορά, διαθέτοντας μετοχικό κεφάλαιο 12.000.000 δραχμών τα έτη 1927-1928 και 14.000.000 δραχμών κατά το 1929. Η έλλειψη, όμως περισσότερων στοιχείων μας αναγκάζει να περιοριστούμε στη μελέτη των εταιριών «Ελαΐς» και «Παλλάς Αθηνά»¹⁹⁵.

Η εταιρία «Παλλάς Αθηνά» διένεμε καθαρά κέρδη σε όλη τη διάρκεια 1919-1940, με εξαίρεση τα έτη 1929-1930, περίοδο κατά την οποία εκδηλώθηκε η οικονομική κρίση. Η «Παλλάς Αθηνά» δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά έχοντας εργοστάσιο στην τοποθεσία του Αγίου Γεωργίου (στο σημερινό δήμο Κερατσινίου-Δραπετσώνας), αλλά και στην Πάτρα και την Ελευσίνα (στην Πάτρα είχε δύο εργοστάσια). Η αξία των τριών εξ' αυτών (δεν υπολογίζεται το ένα εργοστάσιο της Πάτρας, το οποίο στο μεταξύ πουλήθηκε) δεν υπερέβαινε το ένα τρίτο της αξίας των εγκαταστάσεων της βιομηχανίας «Ελαΐς» και έφθανε τις 4.393.871,90 δραχμές κατά το 1932, όταν η αντίστοιχη αξία για την «Ελαΐς» ήταν 14.346.720 δραχμές. Η «Παλλάς Αθηνά» είχε τα ακόλουθα κέρδη:

¹⁹⁴ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ66.

¹⁹⁵ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ126.

Πίνακας 43. Κέρδη «Παλλάς Αθηνά» 1919-1931 και σύγκριση με κέρδη «ΕΛΑΪΣ» 1932-1940

<i>Κέρδη «Παλλάς Αθηνά», 1919-1931</i>				
Έτος	Ακ.Κ (τρ.τ)	Ακ.Κ (στ.τ 1914)	Κ.Κ (τρ.τ)	Κ.Κ (στ.τ 1914)
1919	583.348	190.325,61	273.646,80	89.281,17
1921	2.269.721,10	539.126,15	1.451.059,95	344.669,8
1922	2.842.693,70	385.345,49	1.310.526,20	177.650,3
1923	3.218.686,70	264.368,52	1.677.166,65	137.755
1924	2.857.854,95	215.719,73	1.694.555,80	127.910,3
1925	4.272.414	286.758,44	2.684.459,05	180.177,1
1926	3.226.014,86	179.432,39	2.004.111,20	111.469,6
1927	3.424.865,28	176.721,63	1.980.081,95	102.171,4
1928	4.894.598,41	250.107,23	1.593.474,36	81.424,34
1929	1.414.142,42	71.783,88	0	0
1930	3.257.570,90*	175.298,44	712.089,85*	38.319,42
1931	-	-	484.849,56*	27.130,52

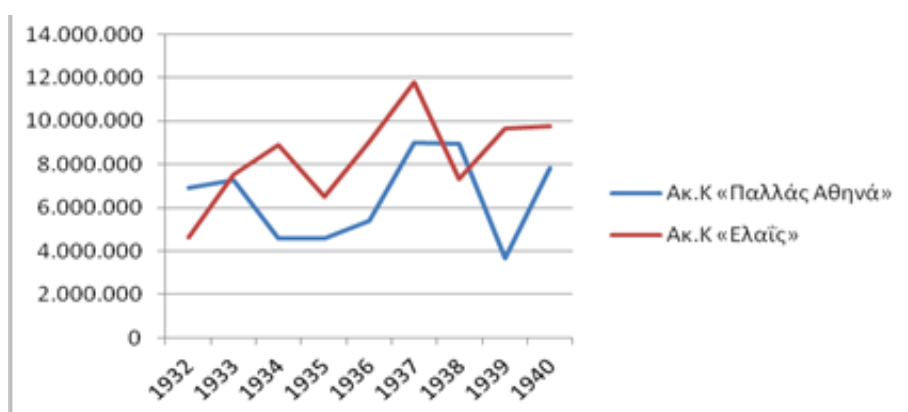
*Κέρδη που προέκυψαν από την πώληση του εργοστασίου Πατρών. Με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης τα Κ.Κ δεν διανεμήθηκαν αλλά μεταφέρθηκαν στην επόμενη οικονομική χρήση.

<i>Κέρδη «Παλλάς Αθηνά» και «Ελαΐς» σε τρέχ. τιμές, 1932-1940</i>				
Έτος	Ακ.Κ «Παλλάς Αθηνά»	Ακ.Κ «Ελαΐς»	Κ.Κ «Παλλάς Αθηνά»	Κ.Κ «Ελαΐς»
1932	6.923.481,90	4.655.961,65	3.001.599,10	840.000
1933	7.297.728,20	7.544.758,15	3.434.877,85	1.480.000
1934	4.575.086*	8.910.024,40	3.453.086*	2.063.214,10
1935	4.596.793,90*	6.499.883,70	2.868.529,30*	1.222.480,65
1936	5.415.217,62*	9.061.060,70	3.402.073,15*	1.877.129,15
1937	8.990.401,75	11.771.339,45	5.051.999,50	3.140.480,40
1938	8.962.433,50	7.304.363,45	4.167.963,35	1.871.444,25
1939	3.655.730,60	9.676.471,55	2.166.633,40	2.281.953,30
1940	7.836.128,85	9.756.879,15	5.128.991,20	2.195.741,60

*Πραγματοποιούσε επιπλέον κέρδη, όλα διανεμητέα, από την πώληση του εργοστασίου Πατρών. Εδώ υπολογίστηκαν μόνο τα βιομηχανικά κέρδη και η διανομή από αυτά.

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ66/123.

Διάγραμμα 3. Σύγκριση κερδών «Παλλάς Αθηνά» και «ΕΛΑΪΣ»

Από τα παραπάνω στοιχεία για την πορεία των οικονομικών μεγεθών της, γίνεται αντιληπτή η «εδραίωση» της εταιρίας «Παλλάς Αθηνά» στην αγορά κατά τη δεκαετία

του 1920, οπότε και πραγματοποιούσε σημαντικά κέρδη. Η οικονομική, όμως, κρίση των ετών 1929-1932 φαίνεται πως επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εταιρία, η οποία πούλησε ένα από τα δύο εργοστάσια που διέθετε στην Πάτρα και τρία ελαιοτριβεία στην ίδια πόλη, προκειμένου να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες με τις οποίες βρέθηκε αντιμέτωπη. Η ραγδαία μείωση, στο ένα τρίτο, των κερδών της εταιρίας κατά το 1929, φαίνεται ότι την οδήγησε στην παραπάνω απόφαση, υπόθεση που ενισχύεται από τη μη διανομή καθαρών κερδών που αποφάσισε το 1930-1931, έτη που ακολούθησαν τα μηδενικά καθαρά κέρδη του 1929.

Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του 1930, μετά την οικονομική κρίση, η εταιρία επανήλθε σε υψηλά επίπεδα κερδών χωρίς, ωστόσο, να προσεγγίσει τα ακαθάριστα κέρδη του εργοστασίου «Ελαίς», με εξαίρεση το 1938. Το ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει, τόσο από τη σύγκριση της «Παλλάς Αθηνά» με την «Ελαίς», όσο και στη σύγκριση των ακαθάριστων και των καθαρών κερδών της ίδιας εταιρίας είναι τα ασυνήθιστα υψηλά καθαρά κέρδη που διένεμε. Σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1930 το ποσοστό των καθαρών της κερδών προσέγγιζε ή και ξεπερνούσε στις περισσότερες χρήσεις το 50% των ακαθάριστων, με τα οποία αύξανε το αποθεματικό της κεφάλαιο σε ποσοστό 10%, ενώ διένεμε μεγάλα μερίσματα, μη δίνοντας μεγάλα ποσά για τις αποσβέσεις των μηχανολογικών της εγκαταστάσεων, σε αντίθεση με την «Ελαίς», η οποία διέθετε, σε αναλογικά και απόλυτα μεγέθη, μεγαλύτερα ποσά επί των ακαθάριστων κερδών για αποσβέσεις, διανέμοντας μικρότερο μέρος ως ποσοστό επί του μετοχικού της κεφαλαίου.

4.2 Οινοποιΐα-Ποτοποιΐα

Στον κλάδο των τροφίμων και συναφών εντάσσεται και η οινοποιΐα-ποτοποιΐα, δραστηριότητα, η οποία αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις του μεσοπολεμικού Πειραιά. Από αυτή τη δραστηριότητα επιλέξαμε τις τρεις μεγαλύτερες (με βάση τα οικονομικά μεγέθη που εμφανίζονται στους ισολογισμούς τους) βιομηχανικές μονάδες της εποχής, το οινοποιΐα «Ένωσις», το εργοστάσιο των αδελφών Παυλάκη, με εργοστάσια στον Πειραιά και το Αλιβέρι, και την ποτοποιΐα Μεταξά, τα στοιχεία των οποίων εντοπίστηκαν στο ΙΑ/ΕΤΕ. Σε αυτό το κομμάτι του κεφαλαίου θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την οικονομική κατάσταση των τριών επιχειρήσεων συνολικά, με την επισήμανση ότι, αφενός, τα στοιχεία για την ποτοποιΐα Μεταξά, η οποία δραστηριοποιείται μέχρι και σήμερα

στον κλάδο, είναι ελλιπέστερα των άλλων δύο και αφετέρου ότι υπάρχει διαφοροποίηση ως προς το έτος έναρξης των εργασιών της κάθε επιχείρησης. Παλαιότερη όλων είναι η «Ένωσις», η οποία ιδρύθηκε το 1917, ακολούθησε η ίδρυση της ποτοποιίας Μεταξά το 1924¹⁹⁶ και τελευταία ιδρύθηκε η οινοποιία των αδελφών Παυλάκη (1927). Επιπλέον, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η ποτοποιία-οινοποιία αποτελούσε μία αρκετά κατακερματισμένη αγορά, αφού υπήρχαν πολλές μικρές εταιρίες παρασκευής ποτών και κρασιού, ενώ πολλές επιχειρήσεις σίτισης πωλούσαν οίνους δικής τους παρασκευής.

Το πρώτο χαρακτηριστικό των εργοστασίων του κλάδου είναι η χαμηλή συγκέντρωση κεφαλαίου. Ακόμη και η εταιρία «Ένωσις», ιδρυμένη από το 1917 και εισηγμένη στο Χρηματιστήριο από το 1926, παρουσιάζει μετοχικό κεφάλαιο 600.000 δραχμών το 1918, το οποίο σταδιακά αυξήθηκε μέχρι τις 9.500.000 δραχμές το 1940¹⁹⁷. Η εταιρία των αδελφών Παυλάκη εμφανίστηκε το 1928 με μετοχικό κεφάλαιο 6.000.000 δραχμών, το οποίο αυξήθηκε σε 7.500.000 δραχμές ένα χρόνο αργότερα και παρέμεινε τόσο μέχρι και το 1940¹⁹⁸. Τέλος, το μικρότερο μετοχικό κεφάλαιο από τις τρεις ποτοποιίες το είχε η εταιρία Μεταξά, η οποία είχε μετοχικό κεφάλαιο 500.000 δραχμών το 1926 και έφτασε τις 1.500.000 δραχμές το 1933¹⁹⁹. Η δεύτερη ιδιαιτερότητα των εταιριών της ποτοποιίας είναι η ίδρυση της Α.Ε. Βάκχος το 1930. Η εν λόγω εταιρία αποτελούσε τη συνεταιριστική οργάνωση των ελληνικών ποτοποιητικών βιομηχανιών δίνοντας σε αυτές μία κοινή εμπορική κατεύθυνση τόσο για τις εξαγωγές τους, όσο και στην εγχώρια κατανάλωση των προϊόντων τους. Η εταιρία Βάκχος φαίνεται ότι λειτούργησε με ικανοποιητικά αποτελέσματα, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η «Ένωσις», η οποία συμμετείχε στο συνεταιρισμό,

¹⁹⁶ Εδώ λαμβάνεται υπόψη η μετατροπή της σε ΑΕ. Η εταιρία λειτουργούσε από τον 19^ο αιώνα. Το κονιάκ της ήταν γνωστό και με αυτό προμήθευε (ήδη από το 1894-1896) την Αυλή του Σουλτάνου και της Περσίας, τα βασίλεια Ελλάδας και Σερβίας, τον Πρόεδρο των ΗΠΑ, ενώ πραγματοποιούσε εξαγωγές στην Κωνσταντινούπολη, την Αίγυπτο, τη Μέση Ανατολή, την Περσία, τα Βαλκάνια, τη Γερμανία και τη Νότια Ρωσία. Από το 1900 ξεκίνησε εξαγωγές στις ΗΠΑ και τη Νότιο Αμερική. Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 675 «Μεταξάς Σπυρίδων του Αγγελή», Υπ. 7, 12 και 22, στον οποίο υπάρχει το περιοδικό *Οικονομολογική Επιθεώρησις Ελλάδος-Μεσογείου*, έτος 24, αρ. τεύχους 148, Ιανουάριος 1959, σ. 25-26.

¹⁹⁷ Ισολογισμοί 1918-1940 στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ87. Τον απρίλιο του 1926 η εταιρία προχώρησε στην έκδοση 20.000 νέων μετοχών, εκ των οποίων οι μισές δόθηκαν στους παλιούς μετόχους με αναλογία 5 παλιές: 1 νέα και οι υπόλοιπες δόθηκαν στους πρώτους που έκαναν σχετική αίτηση προς 300 δραχμές ανά μετοχή. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11/4/1926, σ. 3.

¹⁹⁸ Ισολογισμοί 1928-1940 στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ101.

¹⁹⁹ Ισολογισμοί 1926-1933 στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ94.

διπλασίασε τις εξαγωγές της κατά το 1932, σε σύγκριση με το 1931, μέσω της εμπορικής δράσης της Α.Ε. Βάκχος²⁰⁰.

Πέραν των μετοχικών κεφαλαίων, και τα αποθεματικά τους κεφάλαια (τακτικά και έκτακτα) ήταν σχετικά μικρά, ενώ και στην περίπτωση αυτών των τριών εταιριών, τα πιστωτικά κεφάλαια αποτελούσαν σημαντικό κομμάτι των συνολικά χρησιμοποιούμενων κεφαλαίων. Ενδεικτικά, στον ισολογισμό της «Ένωσις» για το οικονομικό έτος 1924, το μετοχικό κεφάλαιο και τα αποθεματικά κεφάλαια ανέρχονταν συνολικά σε 3.270.000 δραχμές και οι πιστωτικοί της λογαριασμοί σε 1.388.398 δραχμές, αποτελούσαν δηλαδή, το 30% των κεφαλαίων, ενώ το ποσοστό κατά τη χρήση του 1932 ήταν 18,12% και το 1937 αποτελούσαν το 22,1% επί του συνόλου των απασχολούμενων κεφαλαίων. Αντίστοιχα, στην εταιρία των αδελφών Παυλάκη, κατά τον ισολογισμό του 1930 τα πιστωτικά κεφάλαια ανέρχονταν στο ύψος των 2.932.418 δραχμών σε σύνολο 10.507.418 δραχμών που αποτελούσαν το άθροισμα των πιστωτικών κεφαλαίων, του μετοχικού κεφαλαίου και του τακτικού αποθεματικού (27,9%), ενώ αντίστοιχο ήταν το ποσοστό συμμετοχής των πιστωτικών κεφαλαίων για όλα τα έτη μέχρι και το τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου. Τέλος, σε ό,τι αφορά την Α.Ε. Μεταξά τα πιστωτικά κεφάλαια αποτελούσαν ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό επί των απασχολούμενων κεφαλαίων εξαιτίας και του μικρού μετοχικού της κεφαλαίου. Ενδεικτικά, το 1925 τα πιστωτικά κεφάλαια ήταν του ύψους των 366.838 δραχμών, τα πληρωτέα γραμμάτια ήταν 191.690 δραχμές, το μετοχικό κεφάλαιο ήταν 500.000 δραχμές και τα αποθεματικά και οι αποσβέσεις 18.740 δραχμές.

Η πορεία των κερδών των τριών αυτών ποτοποιείων-οινοποιείων δεν υπήρξε ομοιόμορφη. Μονάχα η μεγαλύτερη εξ αυτών, η «Ένωσις», η οποία ασχολούνταν και με την παραγωγή οινοπνεύματος, πραγματοποιούσε κέρδη σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, προχωρούσε σε σημαντικές αποσβέσεις σε σχέση με το κεφάλαιό της, και διένεμε ικανοποιητικά μερίσματα²⁰¹. Οι υπόλοιπες δύο, η εταιρία των αδελφών Παυλάκη και του Μεταξά, αντιμετώπιζαν προβλήματα ρευστότητας και μη πραγματοποίησης κερδών. Το μείζον εδώ είναι η μηχανολογική και κεφαλαιακή

²⁰⁰ Βλ. Α.Ε. Οινοπνευματοποιίας και Οινοποιίας η «Ένωσις», *Απολογισμοί 1925-1939*, απολογισμός χρήσης 1932. Η συμμετοχή της στον συνεταιρισμό μετέστρεψε την αρνητική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η εταιρία εξαιτίας της μείωσης των κερδών της κατά το 1929, η οποία οφείλονταν στην παγκόσμια κρίση του οινοεμπορίου αλλά και τον αυξημένο ανταγωνισμό από τις ισπανικές εταιρίες του κλάδου.

²⁰¹ Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3/6/1928, σ. 2.

συγκρότηση των βιομηχανιών του κλάδου. Το μικρό κεφάλαιο που απασχολούσαν, σε συνδυασμό με τη συνακόλουθη χαμηλή αυτοματοποίηση της παραγωγής, δεν άφηναν πολλά περιθώρια ανάπτυξης για αυτές. Είναι ενδεικτικό ότι από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και μετά, το εργοστάσιο των αδελφών Παυλάκη δεν κατόρθωσε, σε κανένα σημείο, να ανακάμψει μεταφέροντας ζημιές από έτος σε έτος²⁰². Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, στο χαμηλό βαθμό κεφαλαιοποίησης της εταιρίας, η οποία δεν αρκούσε ώστε να επεκταθεί και να επανακάμψει αμέσως μετά την υποχώρηση της οικονομικής κρίσης, όπως για παράδειγμα συνέβη με εταιρίες όπως η ΑΕΕΧΠΛ. Τα πραγματοποιηθέντα κέρδη των τριών ποτοποιείων σε συνδυασμό με το απασχολούμενο κεφάλαιό τους παρουσιάζονται στον πίνακα 44 που ακολουθεί.

Πίνακας 44. Τα ακαθάριστα κέρδη και το ενεργητικό των εταιριών «Ένωσις», «Αφοί Παυλάκη» και «Μεταξά»

Έτος	Ακ.Κ «Ένωσις»	Ενεργητικό «Ένωσις»	Ακ.Κ «Αφοί Παυλάκη»	Ενεργητικό «Αφοί Παυλάκη»	Ακ.Κ «Μεταξά»	Ενεργητικό «Μεταξά»
1918	836.149,60	1.205.044,80	-	-	-	-
1919	244.241,15	1.132.992,05	-	-	-	-
1920	337.846,50	1.677.168,75	-	-	-	-
1921	743.309,50	2.035.337,50	-	-	-	-
1922	1.018.933,05	3.629.071,45	-	-	-	-
1923	1.840.434	4.357.360,20	-	-	-	-
1924	1.911.508,40	6.191.348,40	-	-	-	-
1925	4.169.802,85	11.411.632,10	-	-	559.643,75	1.190.568,15
1926	4.633.920,90	16.514.227,55	-	-	Δεν υπάρχει*	Δεν υπάρχει
1927	4.633.255,15	25.513.658,10	-	-	1.089.236,90	2.668.739,50
1928	6.298.529,35	34.607.430,75	1.740.438,45	9.735.514,05	914.006,40	2.476.021,90
1929	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	1.656.365,35	12.795.337,40	841.527,35	2.206.383,35
1930	1.475.554,50	25.636.974,80	1.509.013,90	12.603.075,35	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει
1931	2.594.521,40	23.669.326,30	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει
1932	3.984.461	25.317.388,80	0	12.039.689,10	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει
1933	2.724.642,30	28.131.314,25	122.690,20	12.024.236,10	359.487,20	2.340.665,45
1934	1.782.850	27.585.936,05	59.693,15	12.048.904,60	-	-
1935	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	41.760,90	12.017.590,60	-	-
1936	2.041.899,70	30.944.020,50	89.783,95	12.111.775,90	-	-
1937	5.620.704	29.451.844,45	257.272,90	9.994.910,10	-	-
1938	Δεν υπάρχει	Δεν υπάρχει	251.376,05	9.878.639,30	-	-
1939	1.235.522,90	29.069.895,40	194.102,30	9.979.791,65	-	-
1940	4.032.041,20	30.644.352,90	179.463,50	9.927.603,85	-	-

*Γνωρίζουμε, όμως, πως κατά το 1926 αποφασίστηκε η χορήγηση πρόσθετου μερίσματος 3%.

Πηγή: ισολογισμοί χρήσεων, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ87/Φ94/Φ101 και *Οικονομολόγος Αθηνών*, 25/9/1926, σ. 2-3.

Το εργοστάσιο «Ένωσις» διένεμε ικανοποιητικά μερίσματα στα χρόνια που προηγήθηκαν της οικονομικής κρίσης. Το ποσό του μερίσματος, από 90.000 δραχμές

²⁰² Ο λογαριασμός «κέρδη εις νέο» ήταν αρνητικός από το 1932 έως και το 1940 έχοντας μάλιστα την τάση να διευρύνεται. Η πρώτη χρονιά κατά την οποία ελλαττώθηκε ο συγκεκριμένος λογαριασμός ήταν το 1940. ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ2,Φ101.

το 1918 (καθαρά κέρδη 98.344,90 δραχμές), αυξήθηκε σε 1.000.000 δραχμές το οικονομικό έτος 1923 (καθαρά κέρδη 1.840.434 δραχμές) και τις 2.400.000 δραχμές κατά το 1926 (καθαρά κέρδη 4.633.920,90 δραχμές). Έκτοτε, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, ακολούθησε πτωτική πορεία και μηδενίσθηκε κατά τα έτη 1931-1932, οπότε και η εταιρία δεν είχε πραγματοποιήσει καθαρά κέρδη προς διανομή, για να φθάσει το ποσό των 570.000 δραχμών το 1933 (καθαρά κέρδη 2.724.642,30 δραχμές) και τις 760.000 δραχμές τα έτη 1936 (καθαρά κέρδη 1.117.876,35 δραχμές) και 1937 (καθαρά κέρδη 1.314.748,15 δραχμές). Το μέρισμα προς διανομή ως ποσοστό επί του μετοχικού κεφαλαίου έφθασε στη μέγιστη τιμή του κατά το 1923, όταν και ήταν στο 50% (45,66% επί των ιδίων κεφαλαίων) και έφθασε στο 4% κατά το 1930 (2,57% επί των ιδίων κεφαλαίων). Τις τελευταίες φορές που διένεμε μέρισμα η «Ένωσις», τα έτη 1936 και 1937, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 8% (4,57% επί των ιδίων κεφαλαίων). Η αντοχή που επέδειξε η «Ένωσις» στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης οφείλεται στη μεγαλύτερη, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ποτοποιεία, συγκέντρωση κεφαλαίου και τις αποσβέσεις που πραγματοποιούσε για τις εγκαταστάσεις της²⁰³. Στον πίνακα που ακολουθεί θα δούμε την πορεία κάποιων μεγεθών της επιχείρησης που θεωρούμε σημαντικές για την πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας της κατά το Μεσοπόλεμο.

²⁰³ Παρόλα αυτά συμμετείχε στην αποστολή επιστολής προς την κυβέρνηση ώστε η τελευταία να μεριμνήσει για την ενίσχυση του κλάδου που κινδύνευε από την οικονομική κρίση. Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, Φ.171-49, ημερομηνία 10/7/1930 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=55030>]

Πίνακας 45. Εταιρία «Ένωσις»: καθαρά κέρδη, αποσβέσεις, αξία α' υλών, πορεία μετοχής, 1918-1940

Έτος	Καθαρά κέρδη	Αποσβέσεις	Αξία α' υλών και εμπορευμάτων	Μέση αξία της μετοχής μηνός Ιουνίου
1918	98.344,90	84.183,30	30.494	-
1919	108.695,65	53.130,60	293.390	-
1920	257.398,50	38.286,30	702.437,20	-
1921	597.622,35	46.621,70	585.789	-
1922	522.177,70	69.056	1.418.079,70	-
1923	1.092.501,75	144.425,60	1.655.845,75	-
1924	1.133.459,40	115.330,70	1.863.708,85	-
1925	3.073.563,90	451.687,25	3.110.820	-
1926	2.783.903,95	283.058,05	3.982.558,70	365
1927	2.722.555	418.000	3.249.004	299
1928	2.111.128,75	610.000	5.035.876,10	-
1929	-	-	-	205,52
1930	1.475.554,50	150.000	2.089.985,25	93,08
1931	0	0	1.456.582,40	83,95
1932	0	450.000	4.043.449,60	83,15 (16/12/1932-31/12/1932)
1933	795.328,75	460.000	4.630.277,20	86
1934	347.627,80	0	4.026.362	-
1935	-	-	-	92,27
1936	1.117.876,35	2.471.290	3.749.698,25	-
1937	1.314.748,15	1.141.988,40	6.581.765,50	111,66 (ετήσια μ. τιμή)
1938	-	-	-	111,75 (ετήσια μ. τιμή)
1939	-	358.000	4.638.618,20	73,71 (ετήσια μ. τιμή)
1940	-	338.000	6.398.847,90	57,43

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ87 και Χρηματιστήριο Αθηνών, *Δελτίο Κίνησης Αξιών*, των ετών 1925-1940

Από τον παραπάνω πίνακα μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα επιπλέον συμπεράσματα. Πρώτον, οι αποσβέσεις της αξίας των εγκαταστάσεων της «Ένωσις» δεν ήταν αρκετές, ώστε να μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για τη σταδιακή, έστω, μεγέθυνση της βιομηχανίας²⁰⁴. Η πορεία της ονομαστικής αξίας των πρώτων υλών της «Ένωσις» στα χρόνια του Μεσοπολέμου συμβάλλουν στην ανάδειξη της βιομηχανικής εξέλιξης που είχε η εταιρία. Την μικρή αξία των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1920, ακολούθησε η σταδιακή άνοδος των ετών που προηγήθηκαν της οικονομικής κρίσης, πραγματοποιώντας σε εκείνο το χρονικό διάστημα την ουσιαστική επέκτασή της, εκμεταλλευόμενη και τον υψηλό πληθωρισμό. Η κρίση καθήλωσε την παραγωγή και τις πωλήσεις της εταιρίας και επανήλθε στα προ της κρίσης επίπεδα τα χρόνια 1933-1940, χωρίς, ωστόσο, να καταφέρει να τα ξεπεράσει και να μετατραπεί σε μία μεγάλη βιομηχανική μονάδα. Είναι ενδεικτική η αναφορά του μηχανικού του Αυτόνομου Σταφιδικού Οργανισμού (ΑΣΟ) Σακελλάριου στις 9 Δεκεμβρίου 1929 προς τη Γενική Διεύθυνση του οργανισμού, σύμφωνα με την οποία «λαμβάνομένης υπ' όψιν της σημερινής καταστάσεως των εν τω πίνακι

²⁰⁴ Η μοναδική πραγματικά μεγάλη νέα επένδυση της εταιρίας ήταν η δημιουργία νέου εργοστασίου επί της οδού Δωδεκανήσου (σημερινή τοποθεσία Καμινίων) στις αρχές του 1940. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 20/1/1940, σ. 3.

αναφερομένων μηχανημάτων και του αστόχου της όλης εγκαταστάσεως από μεταφορικής και συγκοινωνιακής απόψεως γνωμοδοτώ ότι επί της συνολικής αξίας των εν τω πίνακι μηχανημάτων δρχ. 1.816.435 δέον να γίνη έκπτωσης 40% (τεσσαράκοντα επί τοις εκατόν) ήτοι δρχ. 726.574»²⁰⁵.

4.3 Άλλες βιομηχανίες τροφίμων: «Ευρώτας», «ΑΒΕΖΑΠ» και «Ήλιος»

Ο κλάδος της βιομηχανίας τροφίμων είχε, όπως είδαμε, πολλές επιχειρήσεις οι οποίες είχαν ως έδρα τον Πειραιά. Τρεις από τις παλαιότερες και μεγαλύτερες βιομηχανίες του κλάδου ήταν η «Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Ζαχαρωδών και Αμυλωδών Προϊόντων» (ΑΒΕΖΑΠ), η οποία ιδρύθηκε το 1918 με δύο εργοστάσια (επί της οδού Τεγέας στον Πειραιά και το Νέο Φάληρο²⁰⁶) ως η συνέχεια της Ο.Ε «Υιοί Κ. Οικονόμου», η «Ήλιος Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Ζαχαρόπηκτων», η οποία ιδρύθηκε το 1922²⁰⁷ και η «Ανώνυμη Αλευροποιητική Εταιρεία Ευρώτας», η οποία ιδρύθηκε το 1925. Η τελευταία βιομηχανική επιχείρηση, ο Ευρώτας, ήταν και η σπουδαιότερη του κλάδου, αν λάβουμε υπόψη το μέγεθος του μετοχικού της κεφαλαίου το οποίο παρέμεινε σταθερό και ίσο με 40 εκατομμύρια δραχμές από το 1925, οπότε και ιδρύθηκε η εταιρία, μέχρι και το 1940.

Η εταιρία διοικούνταν, επί της ουσίας, από την οικογένεια Κουμάνταρου, αφού πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της ήταν ο Θεόδ. Σ. Κουμάνταρος, διευθυντής ο Ι. Σ. Κουμάνταρος και δύο από τους πέντε σύμβουλους ήταν αδελφοί τους, οι Ν. Σ. Κουμάνταρος και Παν. Σ. Κουμάνταρος. Οι υπόλοιποι τρεις ήταν οι Χαρ. Βοζίκης, Η. Φουστάνος και Τ. Σ. Στρατηγάκης. Κατά το 1933 βρίσκουμε τη σύνθεση του Δ.Σ να διαφοροποιείται στην απουσία των Χ. Βοζίκη και Τ. Στρατηγάκη από αυτό, ενώ οι μεγάλες διαφοροποιήσεις πραγματοποιήθηκαν την τετραετία 1937-1940. Έτσι σε συνέλευση των μετόχων κατά το 1937 για την έγκριση του ισολογισμού του 1936 ο Σταύρος Νιάρχος έχει αναλάβει διευθυντής και ο πρώην διευθυντής Ιωάννης Κουμάνταρος είναι απλός σύμβουλος του ΔΣ, στο οποίο προστέθηκε και ο Σταύρος Κουμάνταρος. Την επόμενη χρονιά νέος Πρόεδρος του ΔΣ ανέλαβε ο Γ. Σακελλαράκης, ενώ έπαυσε να εμφανίζεται ο Θ. Κουμάνταρος σε αυτό. Αντιθέτως εμφανίζεται ο γιος του Σ. Κουμάνταρος ως σύμβουλος, όπως και ο Γ.

²⁰⁵ Εκτίμησις Εργοστασίων Ένωσις – Πειραιώς, στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ87.

²⁰⁶ Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 735 και Φ. 1.304.

²⁰⁷ Λειτουργούσε ως ΟΕ από το 1909 με τον τίτλο «Τρουποσκιάδης και Κ. Κουκουλομμάτης». Αρχείο Κ. Βοβολίνη, Φ. 509, «Κουκουλομμάτης Κων/νος του Σ.», Υπ. 1.

Λυκιαρδόπουλος. Δύο έτη αργότερα, στη συνέλευση για την έγκριση του ισολογισμού του 1939, ο Σταύρος Νιάρχος εμφανίζεται ως σύμβουλος και αποχώρησε από το ΔΣ ένα χρόνο αργότερα, ενώ διευθυντής είχε αναλάβει ο Σ. Κουμάνταρος, γιος του Θεόδωρου, ο οποίος ήταν και το μοναδικό μέλος του ΔΣ με το επώνυμο του ιδρυτή της εταιρίας. Τέλος, από το 1938 (έγκριση ισολογισμού χρήσης του 1937) στη θέση του Η. Φουστάνου εμφανιζόταν ο γιος του Α. Φουστάνος²⁰⁸. Αντίθετα, η βιομηχανία ΑΒΕΖΑΠ ήταν αποτέλεσμα της σύμπραξης των εταιριών «Υιοί Κ. Οικονόμου ΟΕ», του Γεώργιου Νικολόπουλου, ο οποίος χρημάτισε πρόεδρος του Δ.Σ και της εταιρίας «Αδελφοί Κωστόπουλοι».

Η επιλογή αυτών των τριών εταιριών να εξεταστούν παράλληλα, αποσκοπεί, από τη μία πλευρά, στην ανάδειξη της οικονομικής δραστηριότητας του κλάδου των τροφίμων και, από την άλλη, στη συγκριτική μελέτη τριών εταιριών με διαφορετικό μέγεθος σε ό,τι αφορά τα απασχολούμενα κεφάλαια και τα κέρδη τους, η μία εκ των οποίων, η βιομηχανία «Ήλιος», προχώρησε σε εκκαθάριση το 1938. Ξεκινώντας από τη βιομηχανία Ευρώτας, η πρώτη μας παρατήρηση βρίσκεται στην επισήμανση των 40.000.000 δραχμών του μετοχικού της κεφαλαίου, αλλά και τα μεγάλα ποσά «σιτοδανείων», δηλαδή δανείων με ενέχυρο σιτηρών, τα οποία διαχειρίζονταν η επιχείρηση κατ' έτος. Επιπλέον, σημαντικό κομμάτι του ενεργητικού του Ευρώτα αφορούσε την αξία του κυλινδρόμυλού της, η αξία του οποίου για το έτος έναρξης των εργασιών, το 1925, ανερχόταν στις 25.000.000 δραχμές, ποσό ιδιαίτερα σημαντικό ως κεφάλαιο για την περίοδο που μας απασχολεί. Η ΑΒΕΖΑΠ, η παλαιότερη βιομηχανία των τριών, ξεκίνησε τις εργασίες της κατά το 1918 με μετοχικό κεφάλαιο 2.000.000 δραχμών και αξία εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και οικοπέδων 1.109.489,90 δραχμών, ενώ το 1925, έτος ίδρυσης της βιομηχανίας Ευρώτας, τα αντίστοιχα ποσά ήταν 2.000.000 και 1.178.394,45 δραχμές. Τέλος, η βιομηχανία «Ήλιος» ιδρύθηκε το 1922 με μετοχικό κεφάλαιο 2.500.000 δραχμών και αξία εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και οικοπέδων 1.143.928,50 δραχμών. Κατά το 1925 το μετοχικό της κεφάλαιο ήταν 5.000.000 δραχμές και η αξία των εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και οικοπέδων της έφθανε στις 1.832.972,40 δραχμές.

Από τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτή η πρώτη μεγάλη διαφοροποίηση των εταιριών του κλάδου με μία εξ αυτών να ξεχωρίζει ήδη από την ίδρυσή της. Αυτή η

²⁰⁸ Ανώνυμη Αλευροποιητική Εταιρεία «Ευρώτας», *Απολογισμοί*.

κεφαλαιακή της συγκρότηση επέτρεψε στη βιομηχανία «Ευρώτας» να αναπτύξει ισχυρή παρουσία στην πειραϊκή οικονομική ζωή και να πραγματοποιήσει σημαντικά κέρδη για τα δεδομένα του κλάδου των τροφίμων. Αντίθετα, η βιομηχανία «Ήλιος», βιομηχανία εισηγμένη και αυτή στο Χρηματιστήριο, ακολούθησε τη συνήθη πρακτική των βιομηχανιών του Μεσοπολέμου και δεν προχώρησε σε σημαντικές επενδύσεις με συνέπεια την εκκαθάρισή της το 1938, έτος κατά τον οποίο ο κλάδος δέχθηκε ισχυρή πίεση, ενώ η ΑΒΕΖΑΠ σταμάτησε να διανέμει μερίσματα από το 1927 εξαιτίας των καθαρών ζημιών που προέκυπταν σε όλη την περίοδο 1927-1937.

Πίνακας 46. Ίδια και πιστωτικά κεφάλαια ΑΒΕΖΑΠ, Ήλιος και Ευρώτας, 1919-1940

Έτος	ΑΒΕΖΑΠ		Ήλιος		Ευρώτας	
	Ίδια κεφάλαια	Πιστωτικά κεφάλαια	Ίδια κεφάλαια	Πιστωτικά κεφάλαια	Ίδια κεφάλαια	Πιστωτικά κεφάλαια*
1919	2.015.711	62.891				
1920	2.092.539	14.890,30				
1921	2.115.050	521.221				
1922	2.173.648	416.694	2.500.000	0		
1923	2.226.702	462.160	2.538.273	292.111		
1924	2.262.277	651.931	-	-		
1925	2.282.064	1.828.090	5.038.273	557.898	40.103.400	933.609
1926	-	-	5.038.273	351.220	40.241.400	21.480.487
1927	8.000.000	941.234	5.038.273	504.029	40.261.000	28.525.606
1928	-	-	5.038.273	302.070	40.490.000	14.006.159
1929	-	-	5.038.273	141.199	40.610.000	11.251.584
1930	-	-	5.038.273	231.709	40.610.000	10.035.963
1931	-	-	5.038.273	9.796	40.745.000	7.620.100
1932	-	-	5.038.273	216.961	41.008.000	14.875.903
1933	8.000.000	688.850	5.038.273	241.007	41.148.000	19.221.932
1934	8.000.000	0**	5.038.273	12.444	41.310.000	17.861.560
1935	8.000.000	0**	3.038.273***	1.500	41.592.000	31.340.536
1936	8.000.000	0**	3.038.273	1.500	42.157.000	161.490.359
1937	8.000.000	2.583.538**	3.038.273	1.500	42.595.000	17.707.164
1938	8.000.000	3.327.809**	3.000.000	1.500	42.595.000	27.578.295
1939	8.000.000	1.419.153**	Εκκαθάριση 11/12/1938		42.595.000	24.077.224
1940	8.000.000	834.783**	-		42.627.340	36.141.859

*Υπολογίζονται οι λογαριασμοί: «Δάνεια επί ενεχύρω σιτηρών» και «Πιστωταί διάφοροι».

**Υπολογίζεται μόνο ο λογαριασμός «Πιστωταί» και όχι οι λογαριασμοί «Προσωρινοί λογαριασμοί» και «Γραμμάτεια πληρωτέα».

***Μείωση του Μ.Κ από 5 εκ. δρχ στις 3 εκ. δρχ.

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34, Υ2, Φ8/36/38.

Είναι γεγονός πως τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για αυτές τις τρεις εταιρίες υπολείπονται των προηγούμενων, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης ικανού αριθμού εκθέσεων είτε των ΔΣ τους, είτε των ελεγκτών της Εθνικής Τράπεζας. Από τη μελέτη και την επεξεργασία, όμως, των ισολογισμών τους προκύπτουν μία σειρά ενδιαφέροντα ζητήματα που άπτονται της πορείας των κερδών τους, αλλά και των μηχανολογικών τους εγκαταστάσεων. Έχουμε, ήδη, τονίσει τη διαφοροποίηση που παρατηρείται μεταξύ των εταιριών αυτών και που έχουν να κάνουν με την υπεροχή

της εταιρίας «Ευρώτας» στα δύο προαναφερθέντα στοιχεία, τον μηχανολογικό εξοπλισμό και, κατ' επέκταση, τα κέρδη. Η εν λόγω εταιρία ξεκίνησε τις εργασίες της έχοντας μετοχικό κεφάλαιο 40.000.000 δραχμών και αξία κυλινδρόμυλων 23.811.300 δραχμές, η οποία αυξήθηκε μέχρι και το 1931, ακολουθώντας έκτοτε πτωτική πορεία, χωρίς να φθάσει, όμως, ούτε κατά προσέγγιση τη χαμηλότερη αξία του μηχανολογικού εξοπλισμού των υπόλοιπων δύο. Η ύπαρξη πολλών εταιριών που δραστηριοποιούνταν στον κλάδο των τροφίμων²⁰⁹ καθώς και η δεδομένη ζήτηση των καταναλωτών δεν άφησαν πολλά περιθώρια στις βιομηχανίες για την ανάπτυξη της παραγωγής διαφορετικών προϊόντων του κλάδου και κατέστησαν ασύμφορη τη επένδυση μεγάλων κεφαλαίων σε αυτές²¹⁰.

Πίνακας 47. Αξία κυλινδρόμυλου, κέρδη, μέρισμα προς διανομή και τιμή μετοχής «Ευρώτας», 1925-1940

Έτος	Αξία κυλινδρόμυλου	Ακ.Κ (Τρ.Τ)	Ακ.Κ (Στ.Τ)	Κ.Κ (Τρ.Τ)	Κ.Κ (Στ.Τ)	Μέρισμα	Τιμή Μετοχής
1925	23.811.300	3.841.655	257.846	2.068.028	138.803	1.450.000	-
1926	27.196.080,75	6.494.919	361.250	2.760.040	153.515	2.000.000	-
1927	26.827.614,05	4.714.764	243.280	192.734	9.945	0	-
1928	26.123.416,8	7.653.833	391.100	1.331.373	68.031	800.000	-
1929	31.890.099,2*	11.792.426	598.600	1.210.385	61.441	800.000	-
1930	31.909.052,2	10.146.973	546.035	0	0	0	-
1931	31.939.032,2	20.860.793	1.167.299	2.701.051	151.142	2.000.000	95
1932	31.909.052,2	20.386.081	1.068.173	5.250.685	275.121	3.800.000	105,23
1933	17.031.522,2	18.037.322	865.224	2.793.438	133.997	2.000.000	150
1934	14.797.352,2	20.533.531	957.006	3.066.359	142.914	2.000.000	150
1935	12.962.897,2	27.789.628	1.269.107	5.639.601	257.551	4.000.000	150
1936	11.300.932,2	37.110.598	1.653.181	11.292.680	503.060	8.000.000	150
1937	10.306.782,2	27.834.617	1.114.231	8.761.117	350.711	6.000.000	194,61
1938	10.472.366,4	19.509.905	775.279	-2.915.560	-115.858	0	210,97
1939	10.510.484,4	73.485.919	2.949.110	-1.001.485	-40.191	0	172
1940	-	72.404.471	2.657.337	7.940.410	291.423	2.000.000	135

*Η αύξηση οφείλεται στην αγορά νέου κυλινδρόμυλου.
Πηγή: Ισολογισμοί Ευρώτα, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ8 και *Οικονομολόγος Αθηνών*, 13/7/1929

Εκτός της σημαντικής αξίας του κυλινδρόμυλου, η οποία, ωστόσο, φθίνει από το 1933 και εντεύθεν, ιδιαίτερα σημαντική είναι η μεταβολή των ακαθάριστων κερδών κατά το 1939. Αυτή η ραγδαία αύξησή τους (277%) συνοδεύθηκε από μία αντίστοιχη

²⁰⁹ Ιδιαίτερα για την πληθώρα αλευροβιομηχανιών εξαιτίας της δασμολογικής προστασίας του κλάδου από το 1927 βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 30/5/1931, όπου αναφέρεται η μείωση της παραγωγής του «Ευρώτα» εξαιτίας του αυξημένου ανταγωνισμού.

²¹⁰ Ωστόσο, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, οι αλευροβιομηχανίες της χώρας και ιδίως αυτές που είχαν την έδρα τους στον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη, την Καλαμάτα και το Βόλο προχώρησαν στην παραγγελία αρκετών μηχανημάτων για την ανανέωση του μηχανολογικού τους εξοπλισμού σε σημείο να θεωρούνται από τον Τύπο της εποχής εφάμιλλοι των ευρωπαϊκών βιομηχανιών. Βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 9/10/1926, 23/10/1926, 1/1/1927. Η βελτίωση συντελέστηκε μετά την προστασία της αλευροβιομηχανίας από τη δασμολογική πολιτική του Κράτους. Σχετικά με το ζήτημα βλ. στο ίδιο, 24/10/1925, 16/1/1926, 6/2/1926 και 30/4/1927.

αύξηση στο κόστος των πρώτων υλών της εταιρίας, το οποίο εκτοξεύτηκε στις 65.521.922,55 δραχμές το 1939 και στις 43.998.004,75 δραχμές το 1940, ενώ κατά το 1938 το κόστος των πρώτων υλών, μαζί με τα κόστη που αφορούσαν την καύσιμη ύλη, τα έξοδα συντήρησης οικοδομών και μηχανολογικών εγκαταστάσεως, τα ανταλλακτικά, τους μισθούς και τα ημερομίσθια του προσωπικού, τις λιπαντικές ουσίες, τα διάφορα υλικά και τα πυρασφάλιστρα του κυλινδρόμυλου έφθαναν τις 9.654.747 δραχμές. Η υπόθεση ότι αυτή η τεράστια μεταβολή στα μεγέθη οφείλεται στην οικονομική συγκυρία του πολέμου που είχε, ήδη, ξεσπάσει στην Ευρώπη και δεν αφορούσε κάποια ιδιαιτερότητα στη δραστηριότητα του «Ευρώτα» ενισχύεται από την παρακολούθηση των οικονομικών μεγεθών μίας δεύτερης αλευροποιητικής εταιρίας του Πειραιά, την «ΑΕ Αλευροβιομηχανίας Βασ. Κωνσταντόπουλος». Η εν λόγω εταιρία, η οποία ιδρύθηκε το 1928 με μετοχικό κεφάλαιο 17.000.000 δραχμών και αξία κυλινδρόμυλου 11.700.000 δραχμές, παρουσίασε κατά το 1938 ακαθάριστα κέρδη 9.878.654,80 δραχμές, ενώ τον επόμενο χρόνο τα ακαθάριστα κέρδη εκτοξεύθηκαν στις 71.242.628,40 δραχμές, ενώ τα αντίστοιχα κόστη πρώτων υλών (συμπεριλαμβανομένων και άλλων κονδυλίων όπως έξοδα διαχείρισης, μισθοδοσίες κ.ά) από τις 10.009.910,10 δραχμές το 1938 έφθασαν τις 71.009.255,10 κατά το 1939²¹¹.

Πίνακας 48. Αξία κυλινδρόμυλων, κέρδη, κόστος α' υλών και μέρισμα προς διανομή της ΑΕ Αλευροβιομηχανίας «Β.Κωνσταντόπουλος», 1929-1940 (χρήσεις από τον Ιούλιο του προηγούμενου έτους έως τον Ιούλιο του τρέχοντος έτους)

Έτος	Αξία κυλινδρόμυλων	Ακ.Κ (Γρ.Τ)	Ακ.Κ (Στ.Τ)	Κόστος α' υλών	Μέρισμα
1929	11.700.000*	181.567.037	9.216.601	786.368	1.700.000
1930	10.530.000	16.128.019	867.891	1.975.902	833.000
1931	9.477.000	15.101.312	845.018	1.553.480	952.000
1932	8.177.000	18.116.240	949.240	10.765.695**	1.190.000
1933	6.877.000	20.781.736	996.869	11.120.347	1.530.000
1934	6.877.000	13.822.323	644.217	11.896.016	0
1935	5.577.000	19.338.214	883.144	12.219.285	1.530.000
1936	5.577.000	17.752.381	790.822	14.482.441	0
1937	5.577.000	8.386.690	335.723	11.116.466	0
1938	5.702.000	9.878.655	392.555	10.009.910	0
1939	-	71.242.628	2.859.083	71.009.255	0
1940	-	26.047.281	942.138	28.630.226	0

*Προχώρησε στην αγορά κυλινδρόμυλων.

**Από αυτό το έτος και εντεύθεν συμπεριλαμβάνονται στα «έξοδα εκμεταλλεύσεως» μαζί με ημερομίσθια, μισθούς, μεταφορικά, ασφάλιστρα και άλλα έξοδα

Πηγή: Ισολογισμοί Β. Κωνσταντόπουλος, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ17 και *Οικονομολόγος Αθηνών*, 10/3/1928.

²¹¹ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ17.

Από τον παραπάνω πίνακα συνάγεται ότι η περίπτωση του «Ευρώτα» σε ό,τι αφορά τη μεταβολή των ακαθάριστων κερδών του και του κόστους α' ύλης που συντελέστηκε κατά το 1939 χρειάζεται περισσότερη διερεύνηση, αφού δεν αποτελούσε μοναδικότητα ή οποιουδήποτε είδους εξαίρεση που οφειλόταν σε κάποια επέκταση ή άλλη δραστηριότητα της εν λόγω επιχείρησης. Για την περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου που περιγράψαμε παραπάνω μελετήσαμε τις συμπεριφορές και άλλων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στον τομέα της αλευροβιομηχανίας κατά την ίδια περίοδο και καταγράψαμε τη συμπεριφορά των ακαθάριστων κερδών, αλλά και του κόστους εκμετάλλευσης (στους ισολογισμούς περιελάμβανε και το κόστος πρώτων υλών) των ετών 1938-1940:

Πίνακας 49. Ακαθάριστα Κέρδη και Κόστος Εκμετάλλευσης διάφορων αλευροβιομηχανιών, 1938-1940

Έτος	Γεωργής και Νικολετόπουλος (Πειραιάς)		Κυλινδρόμυλοι Αττικής (Πειραιάς)	
	Ακαθ. Κέρδη	Κ. Εκμετ.	Ακαθ. Κέρδη	Κ. Εκμετ.
1938	16.179.687	16.199.472	39.743.047	36.344.606
1939	85.521.247	63.108.739	77.749.545	73.219.107
1940	22.254.258	18.178.384	65.907.961	60.096.874
Έτος	Κυλινδρόμυλοι Καλαμάκη ΑΕ (Πειραιάς)		Αργολικός ΑΕ (Ναύπλιο)	
	Ακαθ. Κέρδη	Κ. Εκμετ.	Ακαθ. Κέρδη	Κ. Εκμετ.
1938	26.113.305	22.873.689	4.055.878	1.358.072
1939	57.146.494	54.627.206	4.191.075	3.644.890*
1940	52.238.421	44.319.627	12.112.212	10.229.537*

*Αφορά αποκλειστικά το κόστος πρώτων υλών

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ5/11/14 και 15

Από τον πίνακα 49 διαπιστώνουμε ότι η ραγδαία αύξηση των ακαθάριστων κερδών και των πρώτων υλών αφορούσε τόσο τους μεγάλους ανταγωνιστές των αλευροβιομηχανιών «Ευρώτας» και «Β. Κωνσταντόπουλος» στον Πειραιά, όσο και αλευροβιομηχανίες άλλων ελληνικών πόλεων. Οι τρεις μεγάλοι ανταγωνιστές τους στην πόλη, «Γεωργής και Νικολετόπουλος»²¹², «Κυλινδρόμυλοι Αττικής»²¹³ και «Κυλινδρόμυλοι Καλαμάκη», όλες εταιρίες με σημαντικό μετοχικό κεφάλαιο, κυμάνθηκαν στα ίδια επίπεδα ακαθάριστων κερδών και κόστους πρώτης ύλης με τις

²¹² Με σημαντικές προσθήκες στον εξολιτισμό της. Ενδεικτικά βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 28/12/1929, 22/8/1931, 12/9/1931 και 7/11/1931.

²¹³ Πρόκειται για μεγάλη εταιρία η οποία το 1928 προχώρησε στην αναμόρφωση των εργοστασίων που διέθετε στον Πειραιά και το Μοσχάτο με την αγορά διαφόρων μηχανημάτων. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 16/9/1928, σ. 4. Επίσης, βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 26/10/1931 σχετικά με την αγορά τριών νέων μηχανημάτων.

«Ευρώτας» και «Β. Κωνσταντόπουλος», ενώ η «Αργολικός ΑΕ» του Ναυπλίου τριπλασίασε, σχεδόν, τα αντίστοιχα οικονομικά της μεγέθη με καθυστέρηση ενός έτους, δηλαδή κατά το 1940.

Η επόμενη αναζήτηση που κάναμε αφορούσε τις διεθνείς τιμές του σίτου και τις εισαγωγές που πραγματοποίησε η χώρα, ώστε να διαπιστώσουμε τι συνέβη κατά τη διετία 1939-1940²¹⁴, περίοδος κατά την οποία το διεθνές εμπόριο είχε υποστεί τις επιπτώσεις της κήρυξης του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Από τη Στατιστική Επετηρίδα της ΓΣΥΕ φαίνεται ότι η εισαγωγή σίτου μειώθηκε το 1940 κατά 200.000 τόνους σε σύγκριση με το 1938, ενώ η μέση αξία ανά τόνο των εισαγωγών ήταν μεγαλύτερη κατά, περίπου, 1.000 δραχμές.

Πίνακας 50. Εισαγωγές σίτου στην Ελλάδα, 1938-1940

Χώρα προέλευσης	Ποσότητα Ιανουαρίου- Δεκεμβρίου 1938 σε τόνους	Ποσότητα Ιανουαρίου- Νοεμβρίου 1939 σε τόνους	Ποσότητα Ιανουαρίου- Δεκεμβρίου 1940 σε τόνους
Αργεντινή	11.814	92.416	29.507
Αυστραλία	146.121	31.318	82.259
ΕΣΣΔ	60.066	66.024	23.382
ΗΠΑ	71.329	6.848	998
Καναδάς	69.134	30.958	2.793
Ρουμανία	103.613	79.272	55.180
Λοιπές χώρες	12.485	40.245	78.992
Σύνολο	474.562	347.081	273.111
Αξία	2.157.285.000 δρχ.	1.116.785.000 δρχ.	1.498.417.000 δρχ.
Τιμή ανά τόνο	4.545,84 δρχ.	3.217,64	5.486,47

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Μηνιαίων Στατιστικών Δελτίων*, τεύχη ετών 1938, 1939, 1940 και 1941.

Η εισαγόμενη ποσότητα σίτου υπερέβαινε την αντίστοιχη παραγόμενη ποσότητα εγχώριου σίτου καθ' όλη τη διάρκεια των ετών 1926-1932, ενώ κατά το 1932 η αξία του εισαγόμενου σίτου κάλυπτε το 18,5% της αξίας του συνόλου των εισαγωγών²¹⁵. Οι τιμές του ψωμιού και των ειδών διατροφής κατά την τριετία 1938-1940 δεν παρουσίασαν ιδιαίτερες μεταβολές, ώστε να εξηγείται με επάρκεια η πολύ μεγάλη μεταβολή των οικονομικών μεγεθών της αλευροβιομηχανίας κατά αυτά τα έτη. Συγκεκριμένα:

²¹⁴ Για την παραγωγή του σίτου στη χώρα βλ. Γ. Θ. Πανόπουλος-Ι. Γ. Μεγαλοοικονόμου, *Ο ελληνικός σίτος: Η χημική σύσταση, η βιομηχανική απόδοση και η διεθνής εμπορική αξία αυτού*, Αθήνα 1928· ΑΟΣ, *Τα μέτρα προς επαύξηση της εγχώριου σιτοπαραγωγής*, Αθήνα 1934· ΓΣΥΕ, *Μηνιαίων...ό.π.*, διάφορα τεύχη· *Οικονομολόγος Αθηνών*, διάφορα φύλλα και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, διάφορα φύλλα.

²¹⁵ ΑΟΣ, *ό.π.*, σ. 11.

Πίνακας 51. Τιμή άρτου και ΔΤ προϊόντων εγχώριων, αλλοδαπών, γεωργικών και ειδών διατροφής (έ.β.=1914)

Έτος	Τιμή άρτου α' ποιότητας	Τιμή άρτου γ' ποιότητας	ΔΤ εγχώριων προϊόντων	ΔΤ αλλοδαπών προϊόντων	ΔΤ γεωργικών προϊόντων	ΔΤ ειδών διατροφής
1938	7,89	6,64	2.147	2.278	2.495	2.175,7
1939	7,53	6,39	2.077	2.280	2.412	2.159,7
1940	7,48*	6,65*	2.445	2.745	2.791	2.458,7

*Ιανουάριος-Μάιος 1940

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, τεύχος Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 1941, σ. 24-28

Η ερμηνεία του φαινομένου των επαυξημένων κερδών και κόστους των αλευροβιομηχανιών κατά την περίοδο 1939-1940 μένει προς περαιτέρω έρευνα. Μία σκέψη είναι η αγορά από το κράτος μεγάλων ποσοτήτων αλευριού εξαιτίας της κατάστασης των διεθνών σχέσεων στις παραμονές ή κατά τη διάρκεια της κήρυξης του πολέμου, ωστόσο κάτι τέτοιο δεν κατορθώθηκε να επιβεβαιωθεί.

Εκτός του «Ευρώτα», οι άλλες δύο εξεταζόμενες βιομηχανικές επιχειρήσεις, ο «Ήλιος» και η ΑΒΕΖΑΠ παρουσίασαν διαφορετική συμπεριφορά σε ό,τι αφορούσε τα κέρδη τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εταιρία «Ήλιος» εκκαθαρίστηκε το 1938 μη δυνάμενη να ανταποκριθεί στις ζημιές που υπέστη από την περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Πίνακας 52. Κέρδη ΑΒΕΖΑΠ και «Ήλιος», 1922-1940

Έτος	Ακαθάριστα κέρδη		Καθαρά κέρδη	
	ΑΒΕΖΑΠ	Ήλιος	ΑΒΕΖΑΠ	Ήλιος
1919	955.459	-	388520,2	-
1920	2.379.241,3	-	1.462.252,45	-
1923	3.969.640,3	1.480.193	1.061.078,43	424.720
1925	2.863.452	-2.185.331	395.690,75	0
1927	4.072.752	2.235.679	0	0
1931	-	1.027.539,4	-	-
1932	-	-1.268.605,1	-	-
1933	1.759.537,2	-	0	0
1934	1.671.129,3	-	0	0
1937	-	-44.340	-	-
1938	-	εκκαθάριση	-	εκκαθάριση
1940	6.447.451,75	-	0	-

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ.34,Υπ.2,Φ.36 και Φ.38

Η εταιρία «ΑΒΕΖΑΠ» είχε ακίνητα και εγκαταστάσεις αξίας, περίπου 1.500.000 δραχμών, αξία η οποία υπερτριπλασιάστηκε κατά το 1927 οπότε και προχώρησε στη λειτουργία ενός νέου τμήματος σοκολατοποιίας με αξία εγκαταστάσεων 4.000.000

δραχμών²¹⁶, ενώ κατά το επόμενο έτος αντικατέστησε τα παλιά της μηχανήματα με νέα²¹⁷. Την ίδια περίοδο τα ακαθάριστα κέρδη της αυξήθηκαν, αλλά δεν προέκυψαν καθαρά κέρδη εξαιτίας του προαναφερθέντος οικονομικού ανοίγματος. Ωστόσο, αυτή η επένδυση φαίνεται πως βοήθησε την εταιρία να επιβιώσει της οικονομικής κρίσης και του ανταγωνισμού, δεδομένου ότι εντός του έτους κάλυψε, σχεδόν, τα έξοδα κατασκευής και λειτουργίας του νέου τμήματος²¹⁸. Επιπλέον, κατά την ίδια χρήση η εταιρία εμφανίζει αυξημένο κατά 3.000.000 δρχ το μετοχικό της κεφάλαιο. Η αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου, μαζί με ένα δάνειο 573.000 δρχ από την ΕΤΕ, χρηματοδότησε τη νέα επένδυση της ΑΒΕΖΑΠ ελλείπει της δυνατότητάς της να λάβει μεγαλύτερο δάνειο εξαιτίας παλαιότερων πιστώσεών της²¹⁹. Κατά τα έτη 1937 και 1938 η ΑΒΕΖΑΠ πήρε νέα δάνεια συνολικού ύψους 3.500.000 δρχ, πιθανότατα από ιδιωτικά κεφάλαια και όχι από την ΕΤΕ, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων (περίπου τα τρία τέταρτα) το είχε ήδη ξεπληρώσει το 1940.

Αντίθετα με την ΑΒΕΖΑΠ, η εταιρία «Ηλιος» προχώρησε σε βελτίωση και αύξηση των εγκαταστάσεών της κατά το 1925 χρηματοδοτούμενη από δάνεια, τα οποία οδήγησαν σε εμφάνιση ζημιάς κατά το ίδιο λογιστικό έτος. Η εταιρία αύξησε το μετοχικό της κεφάλαιο το 1925 και αναγκάστηκε να αποσβέσει ολόκληρη, σχεδόν, την αύξηση δέκα χρόνια αργότερα. Η εταιρία είχε συσσωρευμένες ζημιές, οι οποίες κατά τις χρήσεις των ετών 1928-1932 ανέρχονταν σε 2.175.842 δραχμές. Οι καθαρές της ζημιές φαίνεται ότι μειώθηκαν μόνο μετά την απόσβεση του μετοχικού της κεφαλαίου και τον δραστικό περιορισμό της λειτουργίας της φτάνοντας στην εκκαθάρισή της κατά το 1938.

Συμπερασματικά, σε αυτές τις δύο περιπτώσεις γίνεται εμφανής η διαφοροποίηση στην συμπεριφορά και τα αποτελέσματα των βιομηχανιών. Η μεν ΑΒΕΖΑΠ επένδυσε λίγο πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και κατάφερε να επιβιώσει αυτής, ενώ η «Ηλιος», εταιρία μικρότερων εγκαταστάσεων και

²¹⁶ Η αξία των εγκαταστάσεων της σοκολατοποιείας «ΙΟΝ» η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της (ως ΑΕ) κατά τα τέλη του 1930 ανέρχονταν σε λιγότερο από 3.000.000 δραχμές μέχρι και το 1939. ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ2,Φ39.

²¹⁷ *Οικονομολόγος Αθηνών*, 21/4/1928 και *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 17/11/1941, σ. 2 όπου αναφέρεται η ίδρυση νέου εργοστασίου σοκολατοποιίας 3.000 πήχεων, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται το 1926 (λειτουργήσε από το επόμενο οικονομικό έτος) στο οποίο προστέθηκαν νέες εγκαταστάσεις κατά τα έτη 1931 και 1937.

²¹⁸ Βλ. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ2,Φ.36, *Εισηγητική έκθεση του Διοικητικού Συμβουλίου της ΑΒΕΖΑΠ προς την τακτική γενική συνέλευση των μετόχων επί του ισολογισμού της χρήσεως 1926-1927 από 1^{ης} Μαΐου έως 30ής Απριλίου 1927.*

²¹⁹ Στο ίδιο.

περισσότερο εντάσεως εργασίας (κατά το 1923 το κόστος για ημερομίσθια αποτελούσε το ένα τέταρτο της συνολικής αξίας ημερομισθίων, εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού), δεν κατόρθωσε να ξεπεράσει τη μειωμένη ζήτηση της περιόδου της οικονομικής κρίσης και τις συσσωρευμένες ζημιές που αυτή η μείωση συνεπαγόταν.

Κεφάλαιο 5. Κλωστοϋφαντουργία

5.1 Οι εταιρίες Αφοί Ρετσίνα, Πρωτοπαπάς, Καρέλλας, Πειραιϊκή-Πατραϊκή, Κωστόπουλος και Μανούσος

Η κλωστοϋφαντουργία υπήρξε εκ των δυναμικότερων κλάδων της ελληνικής βιομηχανίας, τόσο κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όσο και την περίοδο που προηγήθηκε²²⁰. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την περίοδο του Μεσοπολέμου, από το 1926 και μετά, η αξία παραγωγής του κλάδου ξεπέρασε την αξία παραγωγής κάθε άλλου και έφτασε να αποτελεί το 33,58% της συνολικής βιομηχανικής αξίας κατά το 1934²²¹. Αντίστοιχη πρόοδο επέδειξε ο κλάδος και σε ό,τι αφορούσε την αύξηση της παραγωγής της υπερδιπλασιάζοντας την ποσότητα παραγωγής της μεταξύ των ετών 1925 και 1935²²². Στον μεσοπολεμικό Πειραιά λειτούργησε ένας μεγάλος αριθμός μικρών και μεγάλων υφαντουργικών μονάδων (τουλάχιστον 23 σύμφωνα με τον *Οδηγό του Πειραιώς 1928-1929*), οι οποίες συγκέντρωναν μεγάλο μέρος του βιομηχανικού κεφαλαίου της πόλης αλλά και του εργατικού της δυναμικού. Το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης υπολόγιζε ότι σε αυτήν βρίσκονταν το ήμισυ, περίπου, των εγκαταστάσεων της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας²²³. Μεταξύ των

²²⁰ Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 321-335 και σ. 409-410· Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, *ό.π.*, σ. 72-95· Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 119-163 και Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, γ' έκδοση, τόμος Β', Αθήνα 2005, σ. 632-635.

²²¹ Βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930-1938· Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1931-1932*. ΓΣΥΕ, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, της περιόδου Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1929-Ιανουάριος 1940 και υπολογισμοί δικό μου

²²² Αυτή η ανάπτυξη οφείλονταν στη μείωση των εισαγωγών και θα πρέπει να τη δούμε μέσα από τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακά ισχυρών βιομηχανικών κρατών όπως η Βρετανία. Εκεί η γεωγραφική διασπορά της υφαντουργίας που παρατηρήθηκε κατά το Μεσοπόλεμο (σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε προηγουμένως) και η υψηλή εξειδίκευση οδήγησαν σε έντονο ανταγωνισμό ο οποίος λειτούργησε εναντίον του εξορθολογισμού και των νέων επενδύσεων και επέφερε, εν τέλει, μείωση των εξαγωγών της Βρετανίας. Βλ. R.S. Atwood, «Localization of the cotton industry in Lancashire, England», *Economic Geography*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1928), σ. 187-195 και P. Stunley, «Marshallian industrial districts: the case of Lancashire cotton industry in the inter-War period», *Transactions of the institute of British Geographers*, New Series, Vol. 17, No. 3 (1992), σ. 306-320.

²²³ Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φ.178-58 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56221>].

σπουδαιότερων βιομηχανιών κλωστοϋφαντουργίας που λειτουργούσαν στην πόλη ξεχωρίσαμε την εταιρία των αδελφών Ρετσίνα, παραδοσιακή βιομηχανία του προπολεμικού Πειραιά²²⁴, καθώς και τις βιομηχανίες «Βάμβαξ», Καρέλλα²²⁵, Ηλία Μανούσου, Πρωτοπαπάς, Κωστόπουλος και Πειραιϊκή-Πατραϊκή.

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι εξεταζόμενες βιομηχανικές επιχειρήσεις πέτυχαν σημαντικά κέρδη αξιοποιώντας υψηλές κεφαλαιακές επενδύσεις ή καθεμία χρησιμοποιώντας νέες μηχανές και εγκαταστάσεις. Στην περίπτωση των εργοστασίων Ρετσίνα παράλληλα με την συνεχόμενη επένδυση σε νέες μηχανές και την ηλεκτροκίνηση, παρουσιάζεται όλη την περίοδο 1927-1936 η κατ' έτος αύξηση του κόστους των εργατικών, η οποία συνυπολογιζόμενη με τη μείωση των ημερομισθίων την περίοδο της κρίσης, αλλά και την επέκταση του συστήματος αμοιβής με την κατ' αποκοπή εργασία, σημαίνει την παράλληλη αύξηση των εργατοωρών στην επιχείρηση. Η περίοδος για την οποία έχουμε στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας ποικίλλει ανάλογα με την εταιρία, αλλά συνολικά καλύπτει την περίοδο 1925-1940.

Αναλυτικότερα η πορεία των ακαθάριστων και καθαρών κερδών στις επιχειρήσεις του κλάδου έχουν ως εξής:

Πίνακας 53. Τα ακαθάριστα κέρδη των κυριότερων κλωστοϋφαντηρίων του Πειραιά, 1925-1940

Έτος	Ρετσίνας ²²⁶	Πρωτοπαπάς*	Κωστόπουλος	Πειρ-Πατρ.	Μανούσος	Καρέλλας
1925	5.143.232	-	-	-	-	-
1926	5.760.627	-	-	-	-	-
1927	1.781.337	-	-	-	-	5.988.688
1928	1.441.761	4.580.322	4.042.400	-	3.021.365	4.141.034
1929	3.064.042**	3.403.622	3.824.081	-	2.703.313	4.290.111
1930	3.488.839	3.114.465	3.315.044	-	2.350.617	4.724.044
1931	6.709.689	3.882.008	2.760.713	-	1.529.910	6.670.511
1932	18.574.550	4.041.362	3.619.360	-	2.535.785	15.620.939
1933	26.851.827	3.142.955	3.479.346	44.757.418	3.678.222	13.273.455
1934	49.083.931	3.226.835	5.154.363	40.516.786	4.570.288	13.350.360
1935	58.523.105	4.821.290	5.817.786	41.283.430	3.969.618	13.266.709
1936	51.800.713	4.599.992	4.645.260	42.744.897	3.517.693	13.889.634
1937	30.386.579	4.457.140	16.692.804	47.667.239	3.786.840	16.847.447
1938	25.441.841	4.493.135	6.148.053	45.970.516	3.606.051	16.932.638
1939	46.610.505	5.499.025	5.911.128	50.461.280	3.707.518	17.010.875
1940	51.878.000	-	7.284.949	55.915.614	4.004.106	20.815.145

²²⁴ Για την εταιρία Ρετσίνα της περιόδου 1872-1925 (οπότε και μετατράπηκε σε ΑΕ) βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 139-163.

²²⁵ Το 1945 μετονομάστηκε σε «Ατγαιόν».

²²⁶ Για την περίοδο 1933-1937 υπάρχει μία διαφορετική προσέγγιση των ακαθάριστων κερδών της εταιρίας από την Λ. Παπαστεφανάκη. Τα αντίστοιχα ποσά εμφανίζονται αρκετά μειωμένα εξαιτίας της αφαίρεσης από αυτά των αποσβέσεων. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 171.

Πίνακας 54. Τα καθαρά κέρδη των κυριότερων κλωστοϋφαντηρίων του Πειραιά, 1925-1940

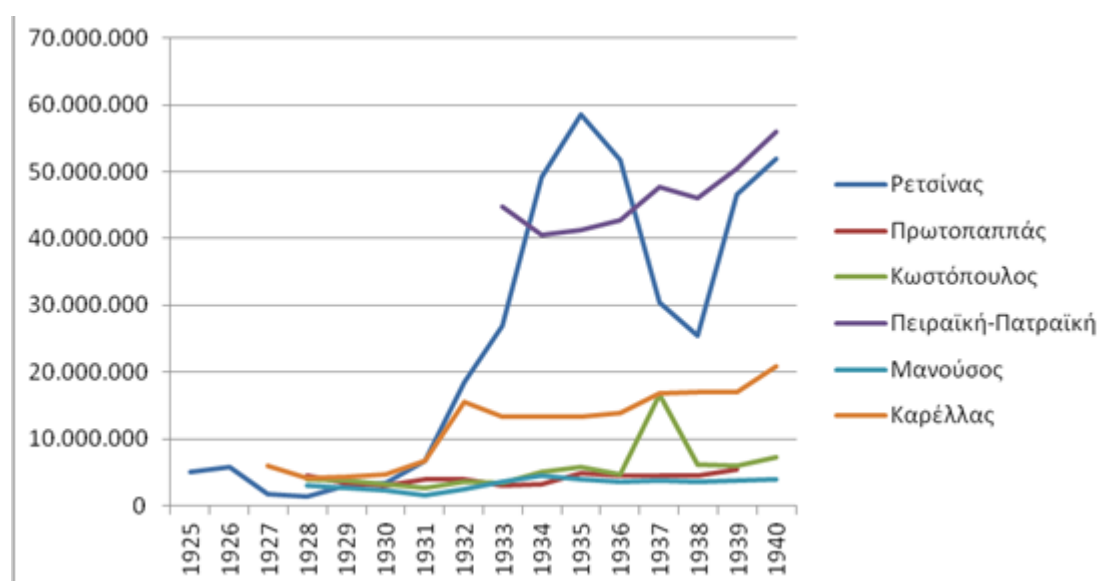
Έτος	Ρετσίνας	Πρωτοπαπιάς*	Κωστόπουλος	Πειρ-Πατρ.	Μανούσος
1925	3.300.000	-	-	-	-
1926	1.442.000	-	-	-	-
1927	1.817.612	-	-	-	-
1928	1.134.000	1.023.954	2.006.131	-	0
1929	969.987	481.905	1.392.889	-	0
1930	1.451.769	0	1.245.398	-	0
1931	2.328.615	0	662.720	-	0
1932	3.860.416	0	1.137.885	-	0
1933	3.018.075	0	1.131.107	13.061.370	0
1934	3.689.169	0	1.264.776	14.542.348	0
1935	4.266.842	0	1.319.489	15.250.745	0
1936	5.153.871	0	1.116.961	15.354.406	0
1937	2.727.434	0	5.977.458	16.749.389	0
1938	-3.489.800	0	898.419	14.926.831	0
1939	14.846.056	0	895.979	15.585.658	0
1940	19.310.000	-	972.205	16.564.608	0

*Οι ισολογισμοί της εταιρίας αφορούσαν τις περιόδους 1 Απριλίου-31 Μαρτίου

**Το στοιχείο προέρχεται από το βιβλίο της Λ. Παπαστεφανιάκη, *ό.π.*, σ. 171.

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ11,διάφοροι φάκελοι

Διάγραμμα 4. Τα κέρδη των υφαντουργείων του Πειραιά, 1925-1940

Η εικόνα που παρουσιάζει μία πρώτη ανάγνωση του πίνακα είναι η ανομοιογένεια ως προς τη συμπεριφορά των καθαρών κερδών. Η εταιρία Ρετσίνα πέτυχε υψηλά κέρδη κατά το πρώτο χρόνο της λειτουργίας της ως ΑΕ και ακολούθησε ραγδαία πτώση μέχρι και την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης το 1929. Έκτοτε, ακολουθήθηκε ανοδική πορεία μέχρι το 1937 οπότε και τα καθαρά κέρδη μειώθηκαν, ενώ το επόμενο έτος έκλεισε με ζημιά 3.489.800 δραχμών. Η

συνέχεια ήταν μάλλον απρόσμενη καθώς τη ζημιιά ακολούθησε η «εκτίναξη» των καθαρών κερδών σε επίπεδα πρωτοφανή για την εταιρία.

Από την άλλη πλευρά, τα καθαρά κέρδη της βιομηχανίας του Κωστόπουλου ακολούθησαν μία περισσότερο ομαλή πορεία με εξαίρεση τη μεγάλη πτώση του 1931 και την «εκτίναξη» του 1937. Η Πειραιϊκή-Πατραϊκή είχε, επίσης, σταθερή πορεία σε ό,τι αφορά τα κέρδη της διατηρώντας τα σε πολύ υψηλά επίπεδα, ενώ αξιοσημείωτα είναι τα αποτελέσματα των βιομηχανιών Πρωτοπαππά και Η. Μανούσου. Οι δύο βιομηχανίες, από τις πλέον γνωστές του πειραιϊκού βιομηχανικού χάρτη της περιόδου, δεν πραγματοποιούσαν κέρδη.

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει, επιπλέον, ότι ο αναμφισβήτητος «ηγέτης» του κλάδου ήταν η εταιρία του Ρετσίνα, μέχρι και την εμφάνιση του ισχυρού ανταγωνιστή στα 1933, δηλαδή της Πειραιϊκής-Πατραϊκής, η οποία προέκυψε από τη συγχώνευση των εταιριών «Πειραιϊκή» και «Πατραϊκή» με εργοστάσια στον Πειραιά, την Πάτρα και την Καλλιθέα. Τα πολλά έτη λειτουργίας της εταιρίας Ρετσίνα (προτού μετατραπεί σε ΑΕ το 1925) οπωσδήποτε ήταν μία από τις αιτίες στις οποίες οφειλόταν η υπεροχή της αλλά δεν ήταν η μοναδική. Έχοντας στη διάθεσή της τρία εργοστάσια και έναν διαρκώς ανανεωόμενο μηχανολογικό εξοπλισμό, η εταιρία του Ρετσίνα κατόρθωσε να διατηρήσει τα πρωτεία της στην πόλη, παρόλο που, σύμφωνα με τη Λήδα Παπαστεφανάκη, είχε χάσει προ πολλού «το δυναμισμό» του 19^{ου} αιώνα²²⁷. Η πολύχρονη παρουσία της επιχείρησης και η ανανέωση του μηχανολογικού της εξοπλισμού, ειδικά αν η τελευταία δεν διερευνηθεί ως προς τις πηγές χρηματοδότησής της, δεν μπορούν να καλύψουν την ερμηνεία της ισχύος της εν λόγω εταιρίας.

Αρχίζοντας τη διερεύνηση της πορείας των υφαντικών βιομηχανιών από την περίπτωση της «Ανώνυμης Κλωστοϋφαντικής Εταιρίας Αδελφοί Ρετσίνα» θα ήταν χρήσιμο να διερευνήσουμε κατά πόσο η ισχυρή της θέση στον κλάδο σχετίζονταν με την ανάπτυξη του μηχανολογικού της εξοπλισμού, έχοντας υπόψη μας την υψηλή θέση την οποία κατείχε η εταιρία στη λίστα με τις πλέον δανειοδοτούμενες εταιρίες της χώρας²²⁸. Ο μηχανολογικός εξοπλισμός της εταιρίας ανανεώθηκε αρχίζοντας από

²²⁷ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 170.

²²⁸ Η βιομηχανία Ρετσίνα βρίσκονταν στην εικοστή έβδομη θέση της σχετικής λίστας έχοντας πιστωτικά κεφάλαια ύψους άνω των 83 εκατομμυρίων δραχμών κατά το 1938. Παρόμοια ήταν η

την αντικατάσταση των ατμοκίνητων μηχανών σε μηχανές πετρελαίου κατά τις επιταγές των καιρών²²⁹. Η ραγδαία άνοδος των κερδών, η οποία ξεκίνησε με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να αποκοπεί από το «πρόγραμμα ανανέωσης» για το οποίο κάνει λόγο η Λ. Παπαστεφανάκη, το οποίο εγκαινιάστηκε επί διεύθυνσης του Κ. Δρούλια από το 1928 και εντεύθεν²³⁰. Η υποδύναμη των τριών εργοστασίων αυξήθηκε, κυρίως στο Ε' Εργοστάσιο, το οποίο εκτελούσε τις παραγγελίες του Ελληνικού Στρατού, ενώ πραγματοποιήθηκαν και βελτιώσεις ή ανακατασκευές στις οικοδομικές εγκαταστάσεις, όπως ήταν η κατασκευή νέου κλωστήριου στο Α' εργοστάσιο, το οποίο λειτούργησε το 1935²³¹.

Οι επεκτάσεις των εργοστασίων Ρετσίνα περιγράφονται αναλυτικά στις εκθέσεις του ΔΣ προς τη Γενική Συνέλευση των μετόχων, ιδιαίτερα των ετών 1931-1936²³². Το αξιοσημείωτο της όλης κίνησης ήταν ότι οι ανανεώσεις των μηχανημάτων ήταν άμεσα και «εξ' ολοκλήρου αποσβεθείσαι»²³³. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το Α' εργοστάσιο ήταν έκτασης 48.621,67 τετραγωνικών πήχων και διέθετε 7.700 ατράκτους και μηχανές diesel συνολικής ισχύος 950 ίππων. Η πρώτη μηχανή ισχύος 500 ίππων αγοράστηκε το 1931 στοιχίζοντας στην εταιρία 2.980.000 δραχμές. Το Γ' εργοστάσιο (έκτασης 18.676 τετραγωνικών πήχων) διέθετε κατά το 1936 κλωστήριο 9.400 ατράκτων και μηχανοστάσιο μηχανής diesel 350 ίππων και το Ε' εργοστάσιο (έκτασης 34.142 τετραγωνικών πήχων) διέθετε κατά το ίδιο έτος υφαντήριο 563 ιστών, κλωστήριο 14.900 ατράκτων, μηχανοστάσιο μηχανής diesel ισχύος 530 ίππων και εγκατάσταση ηλεκτροκίνησης μέσω ρεύματος Πάουερ 150 ίππων. Συνολικά, από το 1925 έως το 1931 η αξία νέων μηχανημάτων έφτασε τις 17.794.978 δραχμές, ενώ συνολικά για την δεκαετία 1925-1935 ανέρχονταν σε 58.909.344 δραχμές²³⁴. Αυτή η ανανέωση ήταν η βασική αιτία μείωσης του κόστους παραγωγής των εργοστασίων

κατάσταση για την Πειραιϊκή-Πατραϊκή η οποία βρίσκονταν στην τριακοστή δεύτερη θέση. Βλ. Σ. Τσοτοσρός, *ό.π.*, σ. 321-349 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 174.

²²⁹ Για τις ανανεώσεις των οικοδομικών και μηχανολογικών εγκαταστάσεων της ΑΚΕ Ρετσίνα βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 174-181. Φαίνεται ότι η εταιρία χρησιμοποιούσε σε ορισμένες εγκαταστάσεις της και ηλεκτροκινήτες, καθώς τον Απρίλιο του 1929 προχώρησε στην αγορά ενός δύναμης 20 HP, ενώ ένα μήνα μωρίτερα είχε προμηθευτεί δύο εξακύλινδρους βενζινοκινήτες. Βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 2/3/1929 και 27/4/1929.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 176-177.

²³¹ Στο ίδιο, σ. 179.

²³² ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ63.

²³³ Έκθεση ΔΣ 1931, *ό.π.*

²³⁴ Στο ίδιο και Έκθεση ΔΣ 1936. Οι μεγαλύτερες δαπάνες αφορούσαν τα έτη 1935 (15.503.563 δρχ), 1932 (14.537.099 δρχ) και 1933 (7.157.150 δρχ). η ανανέωση του μηχανολογικού εξοπλισμού περιγράφηκε και από τον Τύπο της εποχής. Ενδεικτικά βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 7/1/1933.

κατά 35% μέσα στη διετία 1929-1931 σε ό,τι αφορούσε τα νήματα και κατά 15% σε ό,τι αφορούσε τα υφάσματα²³⁵.

Εκτός της βελτίωσης της παραγωγικότητας εργασίας που επιτεύχθηκε με τη βελτίωση του μηχανολογικού εξοπλισμού, η άνοδος των κερδών της εταιρίας εν μέσω της οικονομικής κρίσης οφειλόταν και στην πολιτική που ακολούθησε η εταιρία σε ό,τι αφορούσε την προμήθεια πρώτων υλών και ιδιαίτερα του βαμβακιού, διατηρώντας αποθέματα ενός ή δύο μηνών, καθώς και στην αλλαγή του συστήματος πωλήσεων, σύμφωνα με το οποίο η Ελλάδα διαιρέθηκε σε πέντε ανεξάρτητες περιφέρειες, στις οποίες έδρασαν παλιοί και νέοι πωλητές της επιχείρησης. Επιπλέον, παραχωρήθηκε τρίμηνη πίστωση στην πελατεία της, εγγυημένη με τραπεζικές επιταγές από τους κατά τόπους αντιπροσώπους της, εξασφαλίζοντας έτσι την αποπληρωμή των προϊόντων της²³⁶.

Εκτός όλων των παραπάνω, για την αύξηση της παραγωγής και των κερδών κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης δεν θα πρέπει να διαφύγει της ανάλυσής μας η επέκταση της κατ' αποκοπήν εργασίας και η πτώση των πραγματικών και ονομαστικών ημερομισθίων κατά την περίοδο 1930-1933²³⁷. Ο πίνακας 55 που ακολουθεί μας παρουσιάζει το κόστος εργατικών ημερομισθίων για δύο από τις υφαντικές βιομηχανίες που εξετάζουμε. Στην περίπτωση του Ρετσίνα, η αύξηση του κόστους των εργατικών σε συνδυασμό με την πτώση των ημερομισθίων, την κατ' αποκοπή εργασία και τη βελτίωση της τεχνολογίας των εργοστασίων δίνουν μία επαρκή ερμηνεία για την αύξηση της παραγωγής. Οι νέες συνθήκες αφορούσαν την εντατικοποίηση της εργασίας και τις περισσότερες ώρες εργασίας προκειμένου να εξασφαλισθεί από τη μεριά των εργατριών ένα ικανοποιητικό ημερομίσθιο²³⁸.

²³⁵ Έκθεση ΔΣ 1931, *ό.π.*. Για την ανανέωση των μηχανημάτων της εταιρίας εν καιρώ οικονομικής κρίσης βλ. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 12/1/1929, 3/8/1929, 30/11/1929, 17/10/1931 και 7/11/1931.

²³⁶ Έκθεση ΔΣ 1936.

²³⁷ Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 271.

²³⁸ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 4/11/1932-6/11/1932. Υπολογίζεται ότι στο Α' εργοστάσιο Ρετσίνα με το σύστημα κατ' αποκοπή εργαζόνταν περίπου μία στις πέντε εργάτριες σε όλη τη διάρκεια 1919-1937. Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 250.

Πίνακας 55. Κόστος εργατικών ημερομισθίων των βιομηχανιών Ρετσίνας και Πρωτοπαπιάς, 1927-1937

Έτος	Ρετσίνας	Περίοδος*	Πρωτοπαπιάς
1927	11.686.909	1927**	1.281.929
1928	11.822.399	1928	838.019
1929	13.785.996	1929	845.699
1930	13.590.152	1930	1.587.226
1931	13.919.877	1931	1.442.030
1932	14.651.487	1932	1.641.172
1933	16.117.906	1933	2.102.150
1934	18.904.136	1934	2.445.005
1935	19.384.119	1935	2.540.366
1936	21.095.610	1936	2.755.596

*Η οικονομική χρήση αφορούσε την περίοδο από 1 Απριλίου έως 31 Μαρτίου του επόμενου έτους

**Από 1/1/1927 έως 31/3/1928

Πηγές: Εκθέσεις του ΔΣ προς την τακτική Γενική Συνέλευση των μετόχων της ΑΚΕ Αδελφοί Ρετσίνα των ετών 1934-1935 και Γενικός Ισολογισμός 1936, στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ63· Γ. Πρωτοπαπιάς και αφοί, *Αναλυτική κατάσταση των γενικών εξόδων της εταιρίας από 1^η Ιανουαρίου 1927- 31 Μαρτίου 1937*, στο ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ62.

Σε ό,τι αφορούσε τις υπόλοιπες εταιρίες του κλάδου, η εταιρία Πρωτοπαπιάς αύξησε τα έξοδα για τα εργατικά ημερομίσθια από τη χρήση 1933-1934 και εντεύθεν αυξάνοντας ταυτόχρονα την παραγωγή και τα ακαθάριστα κέρδη της, χωρίς ωστόσο αυτές οι εξελίξεις να είναι ικανές, ώστε να πραγματοποιηθούν καθαρά κέρδη. Ως βασικές αιτίες η διοίκηση της βιομηχανίας θεωρούσε τις χαμηλές τραπεζικές χορηγήσεις (βλ. πίνακα 54), το σχετικά μεγάλο επιτόκιο με το οποίο δανειζόταν από την ΕΤΕ σε σύγκριση με τους ανταγωνιστές της (12% έναντι 7-8% των υπόλοιπων υφαντικών βιομηχανιών, πιθανότατα επειδή οι πιστωτές δεν έκριναν τα δάνεια εξίσου ασφαλή όσο στις ανταγωνίστριες υφαντουργικές μονάδες), καθώς και την όξυνση του ανταγωνισμού την περίοδο της κρίσης μετά την άρνηση των υπόλοιπων βιομηχανιών του κλάδου να σχηματιστεί τραστ, το οποίο θα εξασφάλιζε την πώληση των προϊόντων σε ικανοποιητικές τιμές²³⁹. Ένας παράγοντας ο οποίος φαίνεται ότι συνέβαλε στην αδυναμία της βιομηχανίας να παρουσιάσει καθαρά κέρδη ήταν οι χαμηλές αποσβέσεις του μηχανολογικού εξοπλισμού μέχρι και το 1934. Δίχως σημαντική ανανέωση (με εξαίρεση την επέκταση του νηματουργείου στα τέλη του 1928)²⁴⁰ ο ανταγωνισμός και η οικονομική κρίση φαίνεται ότι κλόνισαν την εταιρία, η οποία από το 1940 λειτούργησε ως Σύρος ΑΕ με νέο μετοχικό σχήμα και τη μικρή

²³⁹ Επιστολή της διοίκησης της βιομηχανίας προς τη διοίκηση της ΕΤΕ με ημερομηνία 20/3/1931. ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ11,Φ62.

²⁴⁰ *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2/12/1928, σ. 4.

συμμετοχή των προηγούμενων ιδιοκτητών (η Γ. Πρωτοπαππάς ΑΕ λειτουργούσε περισσότερο ως οικογενειακή εταιρία).

Η άλλη βιομηχανία η οποία δεν παρουσίασε καθαρά κέρδη ήταν η «Η. Μανούσος ΑΕ». Η εταιρία μετέβαλε την κινητήρια δύναμη που χρησιμοποιούσε πριν μετατραπεί σε ΑΕ από ατμό σε ηλεκτροκίνηση (όχι σε πετρέλαιο). Η συνολική ισχύς δεν ξεπέρασε τους 200 ίππους και με χαμηλή τεχνολογικό εξοπλισμό μέσα στο κλίμα της οικονομικής κρίσης, δεν κατόρθωσε να πετύχει υψηλά ακαθάριστα κέρδη, τα οποία θα της επέτρεπαν να προχωρήσει σε γενναίες προσθήκες μηχανημάτων και να παρουσιάσει καθαρά κέρδη. Η ίδια η διοίκηση της εταιρίας θεωρούσε ως αιτίες της απουσίας κερδών την οικονομική κρίση, την μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών, την αδυναμία εξαγωγών λόγω της κρατικής αδράνειας, τα υψηλά τραπεζικά επιτόκια, το ντάμπινγκ των άλλων χωρών αλλά και το ναυάγιο δημιουργίας τράστ μεταξύ των βιομηχάνων του κλάδου (παρόμοιες ή και ίδιες αιτίες που παρουσίασε και η διοίκηση της Πρωτοπαππάς ΑΕ)²⁴¹.

Έχοντας, ήδη, παρακολουθήσει την εκ διαμέτρου αντίθετη πορεία τριών βιομηχανιών του κλάδου, της «ηγέτιδας» βιομηχανίας Ρετσίνα και των άνευ κερδών βιομηχανιών Πρωτοπαππά και Η. Μανούσου, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τις αιτίες για τις οποίες οι υπόλοιπες εξεταζόμενες βιομηχανίες του κλάδου κατόρθωσαν να σταθούν δίπλα στην ΑΚΕ Ρετσίνα. Πρώτα-πρώτα η εταιρία Καρέλλας, η οποία παρουσίασε πορεία που μοιάζει με αυτή του Ρετσίνα, αν αναλογιστούμε ότι παρουσίασε υπερδιπλασιασμό των ακαθάριστων κερδών της εν μέσω της οικονομικής κρίσης. Η δυσκολία στην ανάλυση των στοιχείων της εν λόγω βιομηχανίας βρίσκεται στους ασαφείς ισολογισμούς που κατάρτιζε, δίχως πολλά διευκρινιστικά στοιχεία, όπως ποιό ποσό των αποσβέσεων και των νέων εγκαταστάσεων αντιστοιχούσε στα γήπεδα, τα κτίρια και τα μηχανήματα²⁴². Ωστόσο, μία έκθεση του τμήματος μελετών επιχειρήσεων και χρηματοδοτήσεων της ΕΤΕ γραμμένη τον Σεπτέμβριο του 1937²⁴³, έρχεται να ρίξει λίγο φως στα στοιχεία της εταιρίας. Σύμφωνα με την έκθεση, η εταιρία προχώρησε σε δύο μεγάλες προσθήκες,

²⁴¹ Εκθέσεις του ΔΣ στους μετόχους της Η. Μανούσος ΑΕ. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ51.

²⁴² Ο Καρέλλας αγόρασε το 1927 80 νέους ιστούς, διάφορα άλλα μηχανήματα και ηλεκτροκινητήρες, το 1928 προχώρησε στη δημιουργία νέων εγκαταστάσεων στις οποίες χρησιμοποίησε 20 νέους ιστούς και 125 κινητήρες και αρκετά νέα μηχανήματα. Επιπλέον, το 1930 προχώρησε στην αγορά 24 νέων σιδερένιων ιστών. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 5/2/1927, 2/7/1927, 24/3/1928, 21/4/1928 και 15/3/1930.

²⁴³ ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ49.

η μία το 1930 στο εργοστάσιο του Μοσχάτου, το οποίο τρία χρόνια αργότερα απαλλοτριώθηκε χωρίς αποζημίωση προς εγκατάσταση μικρασιατών προσφύγων και μία το 1935 με την εγκατάσταση εργοστασίου τυπωτών υφασμάτων. Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, οπότε και αύξησε τα κέρδη της προχωρούσε σε συνεχείς ανανεώσεις των παλιότερων μηχανημάτων της²⁴⁴.

Οι αποσβέσεις της εταιρίας, αν και δεν εμφανίζονται αναλυτικά, ήταν αρκετά υψηλές μέχρι και το 1936 οπότε και ο νόμος καθόριζε το ανώτατο ποσοστό υπολογισμού τους. Οι υψηλές προσθήκες νέων εγκαταστάσεων και η χορήγηση πιστωτικών ευκολιών στους καταναλωτές της (όπως συνέβη και στην περίπτωση Ρετσίνα) φαίνεται πως ήταν οι αιτίες της αλματώδους αύξησης των κερδών της βιομηχανίας κατά τη δεκαετία του 1930 (από το 1931) και η οποία απεικονίζεται ευκρινώς στους ισολογισμούς της μέσα από την τεράστια αύξηση της αξίας των αποθεμάτων της σε πρώτες ύλες και υλικά κατά την ίδια περίοδο. Η χρηματοδότηση αυτών των προσθηκών έγινε από τη σύναψη ενός ομολογιακού δανείου 40.000 λιρών Αγγλίας (από την αγγλική χρηματαγορά) κατά το 1930 και από νέο δανεισμό κατά το 1935 για τον οποίο δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία σε ό,τι αφορά την πηγή του, οπότε υποθέτουμε ότι προέρχονταν από ιδιωτικά κεφάλαια.

Παρόμοια είναι και η εικόνα που έχουμε για τη βιομηχανία Κωστόπουλος, για την οποία γνωρίζουμε ότι η «εκτίναξη» των κερδών της το 1937 συνέπεσε με την αύξηση των πιστωτικών της κεφαλαίων έναντι των ίδιων. Οι πωλήσεις κατά το 1937 αυξήθηκαν ραγδαία, ενώ σε όλο το υπόλοιπο διάστημα τα κέρδη της εταιρίας ακολουθούσαν εξαιρετικά ομαλή πορεία. Όπως και στις προηγούμενες εξεταζόμενες βιομηχανίες, οι οποίες παρουσίαζαν υψηλά κέρδη αντιμετωπίζοντας με επιτυχία τον ισχυρό ανταγωνισμό του κλάδου και την οικονομική κρίση, η Κωστόπουλος ΑΕ πραγματοποιούσε υψηλές αποσβέσεις και επαυξήσεις του μηχανολογικού της εξοπλισμού, υπερδιπλασιάζοντας την αξία των μηχανών της κατά την περίοδο 1928-1938 φτάνοντας την αξία τους από τις 7.512.000 δραχμές στις 16.154.000 δέκα χρόνια αργότερα²⁴⁵.

Τέλος, η Πειραιϊκή-Πατραϊκή διαθέτοντας τρία εργοστάσια σε Πειραιά, Καλλιθέα και Πάτρα, ξεκίνησε τη δραστηριότητά της το 1933 έχοντας συνολική αξία

²⁴⁴ Τον Φεβρουάριο του 1940 προχώρησε στην επέκταση του εργοστασίου του. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26/2/1940, σ. 4.

²⁴⁵ Γενικοί Ισολογισμοί των ετών 1928-1938. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ11,Φ48.

εγκαταστάσεων 87.070.728 δραχμών (εκ των οποίων 60.819.207 δραχμές ήταν η αξία των μηχανημάτων) και τις έφτασε με συνεχείς προσθήκες στις 121.805.964 δραχμές κατά το 1940. Η εταιρία είχε τη δυνατότητα παραγωγής προϊόντων μεγάλης ποικιλίας με χρήση υψηλής τεχνολογίας, η οποία την οδήγησε στην αύξηση των ακαθάριστων κερδών της το 1939 κατά 10% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, παρά την κήρυξη του πολέμου²⁴⁶. Το δεύτερο στοιχείο που εντοπίσαμε ως απαραίτητο για την οικονομική ανάπτυξη των εταιριών, δηλαδή ο επαρκής δανεισμός, εμφανίζεται εμφανικά στην περίπτωση της Πειραιϊκής-Πατραϊκής έχοντας στα 1933 δάνειο 11 εκατομμυρίων από την ΕΤΕ, ανοιχτό λογαριασμό επί υποθήκη 26,6 εκατομμυρίων στην ίδια τράπεζα και περίπου 13 εκατομμύρια πιστωτικά κεφάλαια από άλλες πηγές. Τα ίδια κονδύλια είχαν αυξηθεί σε ποσό μεγαλύτερο των 150 εκατομμυρίων δραχμών κατά το 1940.

Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζεται η αναλογία μεταξύ ιδίων και πιστωτικών κεφαλαίων, καθώς και τα μερίσματα που διατέθηκαν κατά έτος:

Πίνακας 56. Ποσοστά ιδίων-πιστωτικών κεφαλαίων και σύνολο ενεργητικού

Έτος	Ρετσίνας			Πειραιϊκή-Πατραϊκή		
	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό
1928	30,9	69,1	44.527.755	-	-	-
1932	22,6	77,4	64.385.603	-	-	-
1935	24,5	75,5	82.216.171	45,4	54,6	197.975.517
1938	25,7	74,3	112.875.852	58,2	41,8	215.033.828
1940	28,2	71,8	155.994.424	47,3	52,7	306.169.041
Έτος	Η. Μανούσος			Πρωτοπαπός		
	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό
1928	88,2	11,8	14.054.012	82,8	17,2	25.765.927
1932	82,6	17,4	15.015.871	72,9	27,1	25.479.913
1935	90,2	9,8	13.741.489	78,2	21,8	26.596.073
1938	96,1	3,9	12.906.808	56,6	43,4	28.770.180
1940	98,3	1,7	12.618.051	-	-	-
Έτος	Κωστόπουλος			Καρέλλας		
	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό	Ίδια%	Πιστωτικά%	Ενεργητικό
1928	74,3	25,7	17.812.199	68,9	31,1	29.015.686
1932	69	31	20.008.437	52	48	45.224.745
1935	64,8	35,2	16.209.708	51,8	48,2	51.165.064
1938	48,4	51,6	21.419.423	48,7	51,3	67.222.762
1940	39,8	60,2	26.075.929	40,9	59,1	91.144.761

Πηγές: *ό.π.*

²⁴⁶ *Οικονομολόγος Αθηνών*, 20/7/1940, σ. 2.

Πίνακας 57. Τα μερίσματα των κλωστοϋφαντηρίων²⁴⁷

Έτος	Ρετινάς				Πειραική-Πατραϊκή			
	Μερίσματα	Επί ΜΚ%	Επί ΜΚ και αποθεματικών %	Επί των ΚΚ%	Μερίσματα	Επί ΜΚ%	Επί ΜΚ και αποθεματικών %	Επί των ΚΚ%
1925	1.260.000	18	16,45	38,2	-	-	-	-
1926	700.000	10	9,15	48,5	-	-	-	-
1927	1.050.000	15	12,63	57,8	-	-	-	-
1928	490.000	7	-	43,2	-	-	-	-
1929	490.000	7	-	50,52	-	-	-	-
1930	1.050.000	15	11,8	72,3	-	-	-	-
1931	1.750.000	25	19,42	75,2	-	-	-	-
1932	2.800.000	40	30,42	72,6	-	-	-	-
1933	2.100.000	30	22,1	69,6	5.012.500	10	9,32	38,4
1934	1.750.000	25	17,1	47,4	7.017.500	14	12,41	45,5
1935	2.800.000	40	26,25	65,6	8.020.000	16	13,53	52,6
1936	3.850.000	55	36,1	75	9.022.500	18	14,78	58,8
1937	1.750.000	25	16,2	64,2	10.025.000	20	15,94	59,9
1938	0	0	0	0	10.025.000	20	15,76	67,2
1939	4.450.000	63,57	29,86	30	10.025.000	20	15,56	64,3
1940	6.300.000	90	26,92	32,7	10.025.000	20	15,36	60,6
Έτος	Κωστόπουλος				Καρέλλας			
	Μερίσματα	Επί ΜΚ%	Επί ΜΚ και αποθεματικών %	Επί των ΚΚ%	Μερίσματα	Επί ΜΚ%	Επί ΜΚ και αποθεματικών %	Επί των ΚΚ%
1927	-	-	-	-	1.000.000	5	4,94	-
1928	612.800	6,12	5,29	30,6	600.000	3	2,93	-
1929	950.000	10	8,5	68,2	1.000.000	5	-	-
1930	900.000	10	8,33	72,3	1.000.000	5	4,70	-
1931	480.000	6	4,86	72,4	1.000.000	5	4,60	-
1932	800.000	10	8,02	70,3	1.400.000	3	6,36	-
1933	800.000	10	7,93	70,7	1.400.000	3	6,29	-
1934	800.000	10	7,83	63,3	1.400.000	3	6,22	-
1935	800.000	10	7,73	60,6	1.400.000	3	6,15	-
1936	800.000	10	7,64	71,6	4.200.000	21	15,10	-
1937	2.700.000	33,75	26,28	45,2	7.000.000	35	25	-
1938	640.000	8	6,17	71,2	8.000.000	40	28,31	-
1939	640.000	8	6,12	71,4	7.600.000	38	24,19	-
1940	640.000	8	6,52	65,8	6.000.000	30	18,57	-

Πηγές: *ό.π.*

²⁴⁷ Δεν υπήρχαν μερίσματα για τις βιομηχανίες Η. Μανούσου και Πρωτοπαππά οι οποίες δεν παρουσίασαν καθαρά κέρδη.

Από τους πίνακες 56 και 57 διαπιστώνουμε ότι οι υφαντικές βιομηχανίες, οι οποίες άντεξαν τον ανταγωνισμό και τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης μεγεθύνοντας τις δραστηριότητές τους και τα κέρδη τους, ήταν εκείνες οι οποίες κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν υψηλές πιστώσεις με επιτόκια κοντά στο 7-8% με τις οποίες προχώρησαν σε σημαντικές βελτιώσεις του εξοπλισμού τους. Οι υπόλοιπες, όπως οι βιομηχανίες Η. Μανούσου και Γ. Πρωτοπαππά, διατήρησαν πολύ υψηλά ποσοστά ίδιων κεφαλαίων με συνέπεια να μην κατορθώσουν να προχωρήσουν στις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις που θα τους επέτρεπαν να σταθούν ανταγωνιστικά στην αγορά. Τα ίδια κεφάλαια των βιομηχανιών δεν ήταν αρκετά να χρηματοδοτήσουν υψηλές επενδύσεις και στην αγορά παρέμειναν εκείνες οι βιομηχανίες που χρηματοδοτήθηκαν περισσότερο, διανέμοντας μάλιστα υψηλά μερίσματα τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε σχέση με το μετοχικό τους κεφάλαιο. Οι οικονομικοί δείκτες των βιομηχανιών που εξετάζονται αναδεικνύουν ότι δεν πληρούσαν όλες τις απαιτήσεις των τραπεζών. Το ενεργητικό, τα κέρδη και τα διανεμηθέντα μερίσματα ήταν ορισμένοι από τους βασικούς δείκτες για τη φερεγγυότητα των πιστώσεων. Οι βιομηχανίες Ρετσίνα και Πειραιϊκή-Πατραϊκή απολάμβαναν υψηλό βαθμό πιστωτικών κεφαλαίων εξαιτίας της υψηλής τους απόδοσης σε όλα τα παραπάνω μεγέθη²⁴⁸. Η βιομηχανία Κωστόπουλος διένεμε σταθερά μερίσματα σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά μόνο όταν τα υπερδιπλασίασε (1937) κατόρθωσε να συγκεντρώσει περισσότερα πιστωτικά κεφάλαια (1938). Στη βιομηχανία Καρέλλας παρατηρείται μία τέτοια τάση, η οποία ενισχύεται από το συσχετισμό που υπάρχει στην αύξηση των πιστωτικών κεφαλαίων με την αύξηση του ενεργητικού, συνέπεια και αιτία της χορήγησης δανείων.

Κεφάλαιο 6. Καπνοβιομηχανία

6.1 Οι καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου, Φούκα και Κεράνη

Ο Πειραιάς συγκέντρωσε έναν σημαντικό αριθμό μικρών και μεγάλων καπνεργοστασίων/καπναποθηκών, οι οποίες απασχολούσαν ένα σημαντικό μέρος των εργατών και εργατριών της πόλης. Ωστόσο, οικονομικά στοιχεία έχουμε για τρεις από

²⁴⁸ Για τις πιστώσεις προς την ΑΚΕ Ρετσίνα βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 170-174.

αυτές τις επιχειρήσεις, οι οποίες λειτούργησαν κατά τη δεκαετία του 1930. Πρόκειται για τα εργοστάσια των Αδελφών Παπαστράτου²⁴⁹, το εργοστάσιο Φούκα και το εργοστάσιο «Έθνος» του Κεράνη. Οι υπόλοιπες επιχειρήσεις είτε ήταν μικρές, είτε δεν εντοπίστηκαν τα οικονομικά τους στοιχεία. Ένα χαρακτηριστικό της καπνοβιομηχανίας, το οποίο θα πρέπει να επισημανθεί, είναι η εποχικότητα στη λειτουργία τους, η οποία συνήθως δεν ξεπερνούσε τους οκτώ μήνες το χρόνο²⁵⁰. Επιπλέον, οι καπνοβιομήχανοι της πόλης ήταν συνήθως έμποροι καπνού, οι οποίοι μετέφεραν μέρος των κεφαλαίων τους στη βιομηχανική του επεξεργασία.

Οι τρεις υπό εξέταση βιομηχανίες καπνού παρουσίασαν εκπληκτικά κέρδη τα οποία (ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την εταιρία Παπαστράτος) μπορούν να συγκριθούν μόνο με την περίπτωση της ΑΕΕΧΠΛ, ενώ η αξία των μηχανολογικών και λοιπών εγκαταστάσεών τους είναι από τις μεγαλύτερες της περιόδου. Η Παπαστράτος ΑΒΕΣ ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1930²⁵¹ και στον πρώτο γενικό ισολογισμό του Οκτωβρίου 1931 παρουσιάζει ακίνητα αξίας 14.434.021 δρχ. και εγκαταστάσεις αξίας 20.330.978 δρχ. Το μετοχικό της κεφάλαιο ανερχόταν σε 60 εκατομμύρια δραχμές, ενώ τα ακαθάριστα κέρδη του πρώτου λογιστικού έτους λειτουργίας της (σε έξι μήνες λειτουργίας του εργοστασίου) έφτασαν τις 6.900.000 δρχ²⁵². Το χαρακτηριστικό αυτής της χρήσης, το οποίο δείχνει και την κουλτούρα της εταιρίας, η οποία θυμίζει έντονα τις αντίστοιχες πρακτικές της ΑΕΕΧΠΛ, είναι η μη διανομή μερίσματος στους μετόχους παρά τα υψηλά κέρδη, επειδή προτιμήθηκε να γίνουν μεγάλες αποσβέσεις των ακινήτων και του μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου. Έτσι, κρατήθηκαν ποσά για αποσβέσεις τα οποία αντιστοιχούσαν στο 10% της αξίας των μηχανημάτων, στο 20% επί της αξίας επίπλων και σκευών, 5% επί της αξίας του κτιρίου του εργοστασίου και 14,80% επί της αξίας των μηχανημάτων κυτιοποιίας (συνολικά 3.275.000 δρχ). Την αμέσως επόμενη χρονιά η Παπαστράτος ΑΒΕΣ πήρε ένα δάνειο με το οποίο προχώρησε στην επέκταση του εξοπλισμού της εκτοξεύοντας την αξία των εγκαταστάσεών της στο ποσό των 50.500.000 δρχ. Έκτοτε, εκτός των

²⁴⁹ Για τη βιογραφία των (τεσσάρων) αδελφών Παπαστράτου που ίδρυσαν και λειτούργησαν την καπνοβιομηχανία του Πειραιά από το 1930 κ.ε. βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Β', Κέρκυρα 1959, σ. 91-137 και Δ. Τσούγκος, *ό.π.*, σ. 115-131.

²⁵⁰ Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την καπνοβιομηχανία του Μεσοπολέμου βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005 καθώς και το κεφάλαιο σχετικά με τους καπνεργάτες στην παρούσα εργασία.

²⁵¹ Οι αδελφοί Παπαστράτου διατηρούσαν από τη δεκαετία του 1920 μεγάλη καπναποθήκη στην πόλη.

²⁵² ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ14,Φ10.

μεγάλων αποσβέσεων, πραγματοποιούσε προσθήκες μηχανημάτων σε ετήσια βάση για όλο το διάστημα 1935-1940 φτάνοντας την αξία των μηχανημάτων της στις 64.000.000 δρχ²⁵³.

Αντίθετα με την Παπαστράτος ΑΒΕΣ, οι άλλες δύο καπνοβιομηχανίες που εξετάζουμε δεν έδειξαν μεγάλη διάθεση για να αναπτύξουν το μηχανολογικό εξοπλισμό της εταιρίας τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μοναδική μεγάλη προσθήκη στον μηχανολογικό τους εξοπλισμό πραγματοποιήθηκε το 1938 από την βιομηχανία «Έθνος» (Κεράνης) και ήταν της τάξης του 1.500.000 δρχ. Η αξία των μηχανημάτων του Κεράνη κυμαίνονταν από 2.400.000 έως 4.700.000 δρχ., ενώ του εργοστασίου Φούκα από 900.000 δρχ έως 1.400.000 δρχ. κάνοντας σαφή την τεράστια διαφοροποίηση των δύο εργοστασίων με το εργοστάσιο των αδελφών Παπαστράτου.

Τα καθαρά κέρδη των τριών βιομηχανιών παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

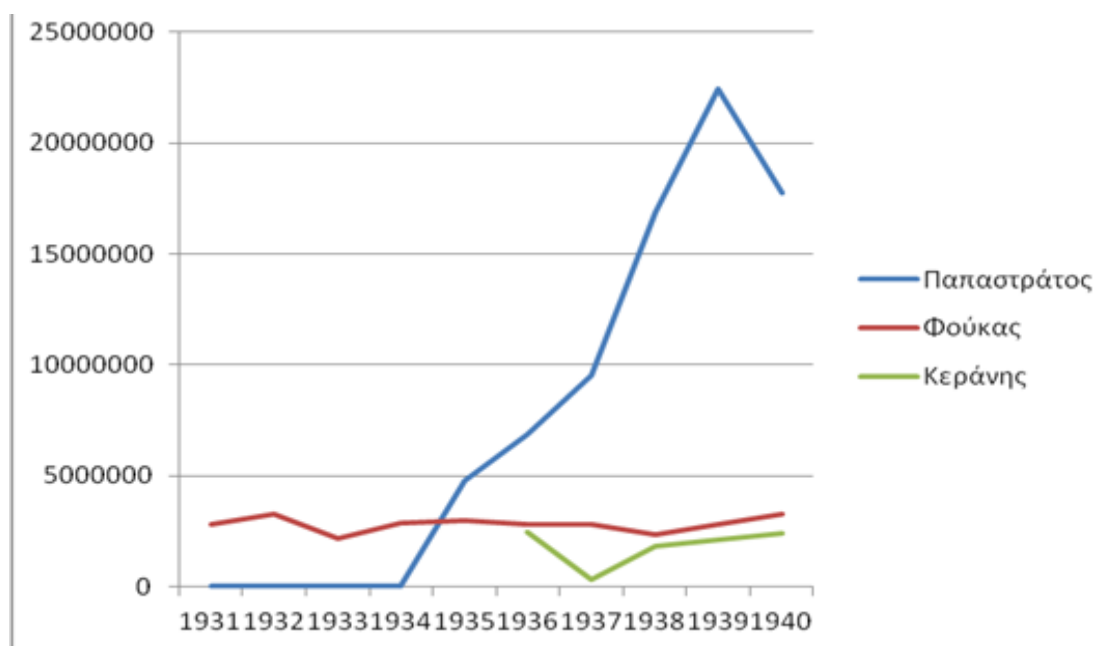
Πίνακας 58. Τα καθαρά κέρδη των καπνοβιομηχανιών

Έτος	Παπαστράτος		Φούκας		Κεράνης	
	ΚΚ τρ.τ	ΚΚ στ.τ	ΚΚ τρ.τ	ΚΚ στ.τ	ΚΚ τρ.τ	ΚΚ στ.τ
1931	0	0	2.803.788	156.890,4	-	-
1932	0	0	3.281.580	171.945,5	-	-
1933	0	0	2.171.562	104.166,6	-	-
1934	0	0	2.888.155	134.608,3	-	-
1935	4.775.807	218.103,3	2.992.334	136.655	-	-
1936	6.856.901	305.457,1	2.792.792	124.411,6	2.440.451	108.715,7
1937	9.516.586	380.953	2.830.195	113.293,9	325.931	13.047,16
1938	16.876.771	670.644,6	2.349.294	93.355,61	1.816.628	72.188,67
1939	22.445.523	900.775,5	2.836.212	113.821,8	2.094.841	84.069,39
1940	17.725.522	641.137,3	3.288.830	118.957,9	2.420.845	87.562,67

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ14,Φ10-14-16.

²⁵³ Ενδεικτικά, το καλοκαίρι του 1939 η Παπαστράτος ΑΒΕΣ προχώρησε σε επέκταση του εργοστασίου της, ενώ πρόσθεσε δύο μεγάλες σιγαροποιητικές μηχανές στον εξοπλισμό της. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12/6/1939, σ. 2. Η επιχείρηση προχώρησε σε νέα επέκταση του εργοστασίου καθώς και στην αγορά τεσσάρων μηχανών τον Μάιο του επόμενου έτους. Στο ίδιο, 20/5/1940, σ. 4. Έξι μήνες αργότερα η εταιρία προχώρησε σε νέα επέκταση δύο τμημάτων του εργοστασίου και την αγορά μηχανημάτων. Στο ίδιο, 4/11/1940, σ. 2.

Διάγραμμα 5. Τα Καθαρά Κέρδη των καπνοβιομηχανιών

Τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα μας δείχνουν δύο σημαντικά στοιχεία. Πρώτα από όλα, την τεράστια διαφορά στα καθαρά κέρδη του εργοστασίου Παπαστράτος σε σχέση με τα υπόλοιπα δύο. Δεύτερον, τη σταθερότητα από τη μία μεριά στα καθαρά κέρδη των Φούκα και Κεράνη και τη συνεχώς αυξητική τάση των κερδών του Παπαστράτου. Ωστόσο, παρατηρεί κανείς ότι ο Παπαστράτος δεν διέθεσε καθαρά κέρδη κατά τα τέσσερα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, σε αντίθεση με τα δύο άλλα εργοστάσια τα οποία προχώρησαν σε διάθεση κερδών καθ' όλα τα έτη της λειτουργίας τους, δίνοντας μάλιστα έμφαση στη διανομή μερίσματος (πίνακας 59):

Πίνακας 59. Τα μερίσματα που διένειμαν οι τρεις καπνοβιομηχανίες

Έτος	Παπαστράτος	Επί των ΚΚ%	Φούκας	Επί των ΚΚ%	Κεράνης	Επί των ΚΚ%
1931	0	0	2.000.000	71,3	-	-
1932	0	0	2.400.000	73,1	-	-
1933	0	0	1.600.000	73,7	-	-
1934	0	0	2.000.000	69,2	-	-
1935	3.000.000	62,8	2.000.000	66,8	-	-
1936	4.800.000	70	2.000.000	71,6	1.600.000	65,6
1937	4.800.000	50,4	2.000.000	70,7	0	0
1938	7.200.000	42,7	1.680.000	71,5	1.280.000	70,5
1939	9.000.000	40,1	2.000.000	70,5	1.280.000	61,1
1940	4.800.000	27,1	2.000.000	60,8	960.000	39,7

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ14,Φ10-14-16.

Από τα στοιχεία του πίνακα 56 βλέπουμε ότι τα μερίσματα που μοίραζαν οι τρεις εταιρίες ήταν σημαντικά και, μάλιστα στις περιπτώσεις των Κεράνη και Φούκα

ξεπερνούσαν κατά πολύ το ήμισυ των καθαρών κερδών. Αντίθετα, στον Παπαστράτο άρχιζαν να διανέμονται μερίσματα από τον πέμπτο χρόνο λειτουργίας του εργοστασίου, ώστε τα κέρδη να επανεπενδυθούν στο εργοστάσιο με τη μορφή της επέκτασης ή νέου μηχανολογικού εξοπλισμού. Η εταιρία δεν εμφάνισε καθαρά κέρδη τα τέσσερα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της, όχι επειδή τα ακαθάριστα κέρδη της (πίνακας 57) ήταν πενιχρά, αλλά επειδή τα διέθετε στην απόσβεση των μηχανημάτων της. Συγκριτικά για τις τρεις καπνοβιομηχανίες μπορούμε να πούμε ότι είχαν εκ διαμέτρου αντίθετη πολιτική. Η προτεραιότητα στον Παπαστράτο ήταν η επανεπένδυση και μετά η διανομή μερισμάτων, ενώ στις άλλες δύο εταιρίες το αντίθετο. Είναι χαρακτηριστικό ότι Φούκας και Κεράνης διέθεταν για μερίσματα μεγαλύτερο ποσοστό των καθαρών τους κερδών από τον Παπαστράτο, αν και είχαν πολύ μικρότερα καθαρά κέρδη, με συνέπεια το ποσό που προοριζόταν για αποσβέσεις ή επεκτάσεις να είναι δραστικά μειωμένο.

Τα ακαθάριστα κέρδη του Παπαστράτου βρίσκονται στις πρώτες θέσεις του σχετικού κονδυλίου για το μεσοπολεμικό Πειραιά. Συγκεκριμένα, το εργοστάσιο παρουσίαζε υψηλά κέρδη από τον ισολογισμό της πρώτης χρήσης κ.ε., τα οποία αυξάνονταν κατά έτος. Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση του καπνεργοστασίου Φούκα, η μη αξιοποίηση μεγάλου μέρους των κερδών στη βελτίωση και συμπλήρωση του μηχανολογικού εξοπλισμού οδήγησε στην επίτευξη κερδών, σχεδόν σταθερών σε όλη τη δεκαετία που εξετάζουμε.

Πίνακας 60. Τα ακαθάριστα κέρδη Παπαστράτου και Φούκα, 1931-1940

Έτος	Παπαστράτος ΑΒΕΣ		Φούκας	
	Ακ.Κ (τρ.τ)	Ακ.Κ (στ.τ)	Ακ.Κ (τρ.τ)	Ακ.Κ (στ.τ)
1931	6.899.983,3	386.099,5	6.562.411,8	367.210,1
1932	10.605.336	555.689,6	5.964.866	312.542,1
1933	11.835.451	567.729,2	5.300.706	254.267,1
1934	22.381.136	1.043.118	6.040.687	281.538,4
1935	25.219.337	1.151.726	6.190.254	282.698,7
1936	28.404.210	1.265.334	5.832.650	259.829,4
1937	28.592.726	1.144.579	6.518.053	260.920,4
1938	37.694.844	1.497.908	6.148.022	244.308,4
1939	48.820.341	1.959.240	6.461.628	259.315,7
1940	52.809.514	1.910.135	6.969.508	252.089,1

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ14,Φ10-14-16.

Η αιτία της υπεροχής της Παπαστράτος ΑΒΕΣ δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί αποκλειστικά από την επανεπένδυση μεγάλου μέρους των κερδών της. Στο κεφάλαιο της ελληνικής βιομηχανίας της περιόδου αναφερθήκαμε στη σχετική στενότητα

διαθέσιμων κεφαλαίων που αντιμετώπιζαν οι βιομηχανίες, αλλά και στις εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης που έβρισκαν οι βιομήχανοι, όταν δεν κατόρθωναν να εξασφαλίσουν κεφάλαια από το τραπεζικό σύστημα. Η περίπτωση της πειραϊκής καπνοβιομηχανίας μας παρουσιάζει αυτά τα στοιχεία, με τις τρεις υπό εξέταση εταιρίες να αποτελούν μία μικρογραφία του τρόπου εξέλιξης των βιομηχανιών της περιόδου. Η Παπαστράτος ΑΒΕΣ, εταιρία με πολύ μεγαλύτερα κέρδη λειτουργούσε δίπλα στις Κεράνης και Φούκας, βιομηχανίες μικρότερες (διαχειρίζονταν λιγότερα από τα μισά κεφάλαια της Παπαστράτος) αλλά, εντούτοις, σημαντικές για τη βιομηχανική οικονομία της πόλης.

Τα κεφάλαια της Παπαστράτος ΑΒΕΣ δεν ήταν ούτε εξ ολοκλήρου, ούτε στο μεγαλύτερο μέρος τους ίδια, αλλά αντίθετα ήταν πολύ περισσότερα τα πιστωτικά κεφάλαια που διαχειρίζονταν. Από την άλλη πλευρά, η εταιρία Φούκας είχε περισσότερα ίδια από πιστωτικά, ενώ ο Κεράνης προχώρησε σε δάνεια και γενικότερα χρήση πιστωτικών κεφαλαίων που ξεπέρασαν τα ίδια από το δεύτερο οικονομικό έτος λειτουργίας του εργοστασίου. Αναλυτικά:

Πίνακας 61. Ίδια και πιστωτικά κεφάλαια των τριών καπνοβιομηχανιών

Έτος	Παπαστράτος		Φούκας		Κεράνης	
	Ίδια	Πιστωτικά	Ίδια	Πιστωτικά	Ίδια	Πιστωτικά
1931	60.000.000	43.618.970	8.196.582	650.127	-	-
1932	60.000.000	63.344.205	8.438.618	568.330	-	-
1933	60.000.000	158.430.611	8.588.000	1.643.000	-	-
1934	60.500.000	122.420.945	8.806.000	1.960.000	-	-
1935	61.000.000	124.097.865	9.030.000	1.600.000	-	-
1936	67.335.883	169.137.712	9.238.000	3.141.000	16.366.068	8.750.000
1937	69.700.000	184.422.683	9.451.000	5.000.000	16.378.282	21.000.000
1938	75.500.000	222.814.964	9.617.000	3.951.175	16.610.000	32.998.181
1939	84.000.000	283.933.854	9.829.000	2.598.000	16.925.000	26.927.000
1940	90.000.000	334.546.351	10.084.600	3.551.000	17.787.493	31.498.000

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ14,Φ10-14-16.

Η ομοιότητα στα στοιχεία των βιομηχανιών Παπαστράτος ΑΒΕΣ και ΑΕΕΧΠΛ, η οποία μνημονεύθηκε και προηγουμένως, γίνεται ακόμη εντονότερη μετά την ανάγνωση του πίνακα 61. Οι δύο μεγαλύτερες βιομηχανίες των κλάδων τους είχαν τη δυνατότητα να διαχειρίζονται τεράστια για την εποχή και τη βιομηχανία ποσά που προέρχονταν από διάφορες πηγές δανεισμού: τράπεζες, ιδιώτες πιστωτές και ομολογιακά δάνεια. Η τελευταία πηγή χρηματοδότησης χρησιμοποιήθηκε από την

Παπαστράτος ΑΒΕΣ δύο φορές τη δεκαετία του 1930, μία το 1936 και μία το 1939, όταν και προχώρησε στην έκδοση ομολογιακών δανείων αξίας 60 εκατομμυρίων δραχμών έκαστο, με επιτόκιο 7%. Η Παπαστράτος ΑΒΕΣ με το πρώτο ομολογιακό δάνειο του 1936 διαμόρφωσε κεφάλαιο του οποίου το 71,52% προερχόταν από πιστώσεις, ενώ με το δεύτερο ομολογιακό δάνειο το αντίστοιχο ποσοστό υπερέβη το 78%. Ασφαλώς, τα πιστωτικά κεφάλαια της εταιρίας δεν περιορίζονταν στα δύο ομολογιακά δάνεια των 60 εκατομμυρίων δραχμών, αφού το συνολικό ποσό των πιστωτικών κεφαλαίων κατά το 1940 ανερχόταν στις 334.546.351 δραχμές με πηγές τους τράπεζες και ιδιώτες πιστωτές.

Κεφάλαιο 7. Άλλες μεγάλες βιομηχανίες στον Πειραιά

7.1 Ανώνυμη Γενική Εταιρία Τσιμέντων «Ηρακλής»

Η Ανώνυμη Γενική Εταιρία Τσιμέντων (ΑΓΕΤ) «Ηρακλής» ιδρύθηκε το 1911 με πρωτοβουλία του Ανδρέα Χατζηκυριάκου και αρχικό μετοχικό κεφάλαιο 2 εκατομμυρίων δραχμών. Η επιλογή της Δραπετσώνας για την ίδρυση της εταιρίας, η οποία αποτέλεσε τη συνέχεια της «Ζαμάνος και Ζουβογιάννης», οφείλονταν στα κατάλληλα πετρώματα για την παραγωγή τσιμέντου που βρίσκονταν στην περιοχή²⁵⁴.

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο κλάδος αριθμούσε πέντε μεγάλες εταιρίες τσιμέντων εκ των οποίων η μεγαλύτερη ήταν η ΑΓΕΤ με εργοστάσια στη Δραπετσώνα («Ηρακλής») και το Βόλο («Όλυμπος»)²⁵⁵ καλύπτοντας το ήμισυ περίπου της συνολικής εγχώριας παραγωγής τσιμέντου²⁵⁶. Η σχετική έλλειψη μεγάλου ανταγωνισμού πολλών επιχειρήσεων, η μεγέθυνση της επιχείρησης που πραγματοποιήθηκε με τη συγχώνευση της εταιρίας τσιμέντων του Βόλου²⁵⁷ καθώς και η σύσταση κοινού γραφείου πώλησης προϊόντων μεταξύ των τριών μεγαλύτερων βιομηχανιών τσιμέντου (ΑΓΕΤ, Τιτάν και Χαλκίς) κατά το 1932 συνέβαλλαν στην εδραίωση της επιχείρησης κατά τη δεκαετία του 1930 δίχως τα αναγκαία

²⁵⁴ Βλ. Κ. Βοβολίνης, *ό.π.*, τ. Α', Κέρκυρα 1958, σ. 46-57.

²⁵⁵ Η συγχώνευση της ΑΓΕΤ Ηρακλής με τη βιομηχανία «Όλυμπος» του Βόλου πραγματοποιήθηκε το 1928, υπό την αιγίδα της ΕΤΕ.

²⁵⁶ Υπολογίζεται ότι πριν τη συγχώνευση στο εργοστάσιο του Πειραιά απασχολούνταν περίπου 500 εργάτες. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 16/5/1926, σ. 4.

²⁵⁷ Η επέκταση του εργοστασίου δεν πραγματοποιήθηκε μόνο με τη συγχώνευση της εταιρίας με την αντίστοιχη εταιρία του Βόλου, αλλά ήδη κατά την περίοδο 1922-1925 φαίνεται πως είχε διπλασιάσει τις εγκαταστάσεις της στον Πειραιά εξαιτίας της αυξημένης ζήτησης των προϊόντων της. *Οικονομολόγος Αθηνών*, 22/5/1925, σ. 4.

χαρακτηριστικά που καταγράφηκαν στις μεγάλες βιομηχανίες των κλάδων που παρακολουθήσαμε, δηλαδή την υψηλή χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων της από πιστωτικά κεφάλαια. Ένα επιπλέον όφελος από τη συμμετοχή της στο κοινό γραφείο πώλησης ήταν ότι, εκτός από την πώληση σε τιμή συμφέρουσα, είχε τη δυνατότητα να πουλά αποκλειστικά τοις μετρητοίς, αποφεύγοντας τη δημιουργία επισφαλών απαιτήσεων της.

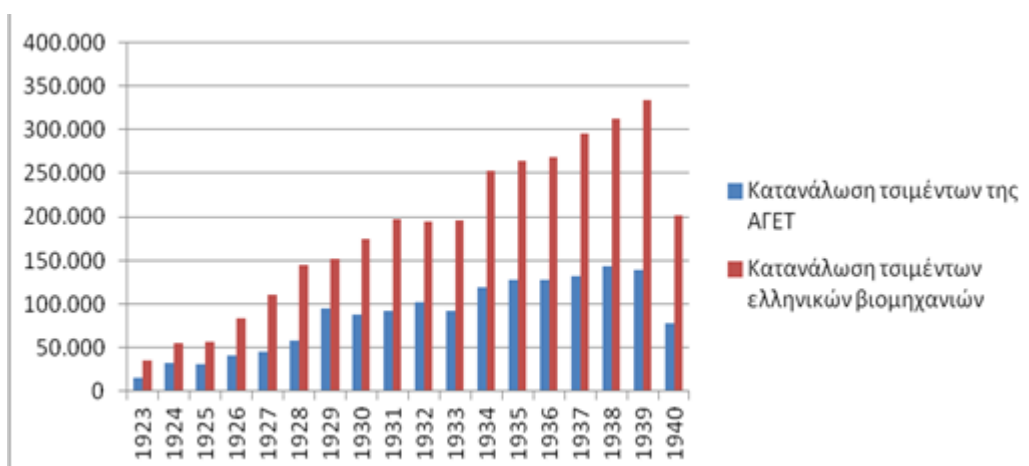
Αναλυτικότερα, στον πίνακα 62 που ακολουθεί βλέπουμε την εξέλιξη των πωλήσεων της ΑΓΕΤ, στον πίνακα 63 τις παραγωγικές της δυνατότητες, ενώ στον πίνακα 64 την εξέλιξη κάποιων βασικών οικονομικών στοιχείων της εταιρίας, δηλαδή τα ακαθάριστα κέρδη της και τα διανεμηθέντα μερίσματα.

Πίνακας 62. Η κατανάλωση τσιμέντων σε τόνους

Έτος	Κατανάλωση τσιμέντων της ΑΓΕΤ	Κατανάλωση τσιμέντων ελληνικών βιομηχανιών	Συμμετοχή ΑΓΕΤ (%)	Κατανάλωση τσιμέντων στην Ελλάδα (ελληνικά και εισαγωγής)	Συμμετοχή ΑΓΕΤ (%)
1923	15.200	35.300	43	44.800	33,9
1924	32.200	55.900	57,6	80.900	39,8
1925	31.500	56.200	56	126.200	25
1926	41.800	83.700	50	127.400	32,8
1927	46.100	110.500	41,7	153.600	30
1928	58.600	144.300	40,6	215.000	27,3
1929	95.000	152.000	62,5	227.000	41,9
1930	88.100	174.400	50,5	238.700	36,9
1931	92.850	196.850	47,2	239.400	38,8
1932	102.840	194.840	52,8	223.180	46
1933	92.219	195.786	47,1	186.000	49,6
1934	119.619	252.195	47,4	234.049	51,1
1935	127.795	264.540	48,3	256.305	49,9
1936	127.687	268.367	47,6	267.967	47,7
1937	132.388	295.531	44,8	295.531	44,8
1938	143.490	313.000	45,8	313.000	45,8
1939	138.676	334.000	41,5	334.000	41,5
1940	77.726	202.000	38,5	202.000	38,5

Πηγή: ΑΓΕΤ, *Δεκαοκταετία 1923-1940*, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ4,Φ7 και υπολογισμοί δικό μου

Διάγραμμα 6. Η συμμετοχή της ΑΓΕΤ στην κατανάλωση ελληνικών τσιμεντών

Από τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε ότι η παραγωγή της εταιρίας εκτοξεύθηκε από το 1929 και μετά, εξαιτίας της συγχώνευσης κατά το προηγούμενο έτος του εργοστασίου του Βόλου. Έκτοτε, διατήρησε ένα ποσοστό περί του 47% επί της κατανάλωσης τσιμέντου, σχετική σταθερότητα που οφείλεται στο κοινό γραφείο πώλησης τσιμέντου που συστάθηκε με τη συμμετοχή των ΑΓΕΤ, Τιτάν και Χαλκίς. Η όποια διαφοροποίηση από το συμφωνηθέν 46,5% (έναντι 53,5% των δύο άλλων βιομηχανιών) οφείλεται αφενός στη λειτουργία των εταιριών Χάλυψ και Άτλας και αφετέρου, στη δυνατότητα των βιομηχανιών να πωλούν ποσότητα μεγαλύτερη της αναλογούσης, η διαφορά της οποίας συμψηφιζόταν κατά το επόμενο έτος²⁵⁸. Συνολικά, οι παραγωγικές δυνατότητες των εργοστασίων του κλάδου είχαν στα τέλη της δεκαετίας του 1930 ως εξής:

Πίνακας 63. Οι παραγωγικές δυνατότητες των βιομηχανιών τσιμέντου στα τέλη του Μεσοπολέμου

Εργοστάσιο	Τόννοι	
ΑΓΕΤ	200.000	Δραπετσώνα 125.000 Βόλος 75.000
Τιτάν	150.000	
Χαλκίς	60.000	
Άτλας	30.000	
Χάλυψ	20.000	
Σύνολο	460.000	

Πηγή: έκθεση της ΕΤΕ σχετικά με την ΑΓΕΤ, 7/11/1939. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ4,Φ7

Η λειτουργία της ΑΓΕΤ σε συνθήκες μειωμένου ανταγωνισμού, κυρίως κατά τη δεκαετία του 1930, επέτρεψε στην εταιρία να πραγματοποιήσει κέρδη έχοντας σχετικά μικρό μετοχικό κεφάλαιο και μειωμένα (σε σύγκριση με τις αντίστοιχα

²⁵⁸ Έκθεση ΔΣ της ΑΓΕΤ για τον ισολογισμό του 1939.

μεγάλες βιομηχανίες άλλων κλάδων) πιστωτικά κεφάλαια. Το αρχικό μετοχικό κεφάλαιο της ΑΓΕΤ ύψους 2.000.000 δραχμών, αυξήθηκε σε 3.000.000 δραχμές το 1918 και σε 10.300.000 δραχμές το 1924 μέσω της έκδοσης νέων μετοχών σε τιμές μεγαλύτερες του άρτιου. Η συγχώνευση του 1928 με το εργοστάσιο «Όλυμπος» του Βόλου επέφερε νέα αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου στις 14.600.000 δραχμές, ποσό που παρέμεινε σταθερό μέχρι και το 1940. Το μοναδικό μεγάλο δάνειο που βάρυνε την εταιρία ήταν το ενυπόθηκο δάνειο ύψους 60.000 λιρών που είχε συνάψει με την Hellenic and General Trust Co, ενώ χαρακτηριστικό της οικονομικής προόδου της ΑΓΕΤ ήταν ότι, ενώ το δάνειο είχε συναφτεί με την τιμή σταθεροποίησης των 375 δραχμών, η διαφορά των 10.346.000 δραχμών που είχε προκύψει από τη διαφορά στην τιμή της λίρας είχε υπερκαλυφθεί από ειδικό κονδύλι του παθητικού με το οποίο προβλεπόταν μία τέτοια εξέλιξη (ύψους 13.882.000 δραχμών).

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της ΑΓΕΤ ήταν οι άρτιες εγκαταστάσεις της με την έκθεση της ΕΤΕ (7/11/1939) να κάνει λόγο για μεγάλη αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της ΑΓΕΤ και αντίστοιχη μείωση του βιομηχανικού κόστους, εξαιτίας ακριβώς των συνεχών βελτιώσεων στις εγκαταστάσεις²⁵⁹. Στον ισολογισμό του 1939 η αξία του εργοστασίου της Δραπετσώνας υπολογιζόταν σε 84.210.165,45 δραχμές και του εργοστασίου του Βόλου σε 80.064.016,30 δραχμές, ενώ η έκθεση της ΕΤΕ εκτιμούσε ότι η συνολική αξία των δύο εργοστασίων ξεπερνούσε τις 250.000.000 δραχμές. Οι συνολικές αποσβέσεις το 1939 έφτασαν τις 109.304.233,65 δραχμές και το επόμενο έτος τις 114.742.736,60 δραχμές. Τα αντίστοιχα έτη τα τακτικά και έκτακτα αποθεματικά ήταν 68.916.854 και 70.930.961 δραχμές.

²⁵⁹ Έκθεση της ΕΤΕ σχετικά με την ΑΓΕΤ, 7/11/1939. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ4,Φ7. Στην έκθεση γίνεται λόγος για μικρότερο κόστος και μικρότερα γενικά έξοδα από την πιο ανταγωνιστική τη βιομηχανία (Τιτάν) τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και αναλογικά με τον κύκλο εργασιών.

Πίνακας 64. Οικονομικά στοιχεία της ΑΓΕΤ

Έτος	Ακαθάριστα κέρδη	Μέρισμα	Μέρισμα ανά μετοχή	Αξία εργοστασίων
1915	257.005	-		1.838.472
1927	15.749.966	5.768.000		43.000.000
1931	-	4.380.000	30	-
1932	31.919.000	8.760.000	60	119.134.345
1933	32.763.000	9.490.000	65	120.850.433
1934	45.830.000	12.410.000	85	122.575.083
1935	50.740.000	14.600.000	100	124.199.360
1936	54.679.000	16.060.000	110	134.587.188
1937	45.346.000	16.060.000	110	142.058.324
1938	54.664.000	16.060.000	110	153.424.683
1939	44.117.000	14.600.000	100	164.274.182
1940	12.494.000	8.760.000	60	169.800.708

Πηγές: Ισολογισμοί χρήσεων ΑΓΕΤ, Έκθεση της ΕΤΕ σχετικά με την ΑΓΕΤ, 7/11/1939 και ΑΓΕΤ, Δεκαοκταετία 1923-1940, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ4,Φ7

Συμπερασματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ΑΓΕΤ συμμετείχε σε έναν αποδοτικό κλάδο και εκμεταλλεζόμενη τη συγκυρία, τη δυνατότητα εξαγοράς της βιομηχανίας «Όλυμπος» του Βόλου, αλλά και τη δημιουργία (υπό την αιγίδα της ΕΤΕ) του κοινού γραφείου πώλησης μεταξύ των βιομηχανιών του κλάδου κατόρθωσε, βελτιώνοντας τις εγκαταστάσεις της να ηγηθεί του κλάδου σημειώνοντας σημαντικά αποτελέσματα. Η πτώση στην παραγωγή και τα κέρδη των ετών 1939 και 1940 οφείλεται σε μικρότερο ποσοστό στην παραγωγή του νέου εργοστασίου «Άτλας», οι παραγωγικές δυνατότητες του οποίου, όπως φαίνονται στον πίνακα 63, δεν ήταν συγκρίσιμες με αυτές της ΑΓΕΤ και περισσότερο στην κήρυξη του πολέμου και την αύξηση του κόστους των πρώτων υλών²⁶⁰.

7.2 Μηχανουργία Βασιλειάδη, Κούππα και Αντωνέλλου

Το μηχανουργείο Βασιλειάδη ιδρύθηκε τον 19^ο αιώνα και αποτέλεσε σημείο αναφοράς στη βιομηχανία της πόλης του Πειραιά²⁶¹. Το μηχανουργείο/ναυπηγείο του Βασιλειάδη βρισκόταν στην ομώνυμη ακτή της Δραπετσώνας και δημιουργήθηκε από τον κωνσταντινοπολίτη Γ. Βασιλειάδη, ο οποίος επένδυσε 260.000 δραχμές για το άρτια εξοπλισμένο ατμοκίνητο εργοστάσιό του, στο οποίο κατά το 1875 απασχολούνταν 148 εργαζόμενοι²⁶². Εκτός του Βασιλειάδη κατά τη δεκαετία του

²⁶⁰ Εκθέσεις του ΔΣ της ΑΓΕΤ για τους ισολογισμούς 1939 και 1940.

²⁶¹ «Το πιο σημαντικό εργοστάσιο του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα», σύμφωνα με τον Β. Τσοκόπουλο. Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870...ό.π.*, σ. 163.

²⁶² Το εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1860, καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1868 και τον επόμενο χρόνο ανακαινίστηκε και εμπλουτίστηκε με τη λειτουργία χυτηρίου. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 104, 126, 198 και 217 και Β. Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 225-228.

1870 λειτουργούσαν στον Πειραιά δύο ακόμη μεγάλα μηχανουργεία αλλοδαπών, το ένα του Άγγλου Τζων Μακ Δούαλ (ο οποίος είχε εργαστεί στο μηχανουργείο του Βασιλειάδη) και το άλλο των Γάλλων αδερφών Περρέν (οι οποίοι είχαν εργαστεί στα μεταλλεία του Λαυρίου)²⁶³. Από την άλλη μεριά, το ναυπηγείο του Αχιλλέα Κούππα ιδρύθηκε στα 1882 και ήταν αρκετά μικρότερο συγκριτικά με το μηχανουργείο του Βασιλειάδη, καθώς στα 1890 το μεν πρώτο απασχολούσε 45 εργάτες έναντι 200 του δεύτερου, ενώ είχε μηχανική δύναμη 25 ίππων έναντι 60 του μηχανουργείου Βασιλειάδη²⁶⁴.

Τα στοιχεία που διαθέτει ο φάκελος του ΙΑ/ΕΤΕ σχετικά με το μηχανουργείο του Αχ. Κούππα είναι αρκετά περιορισμένα²⁶⁵. Τα συμπεράσματα που μπορούμε να βγάλουμε, αν και αρκετά επισφαλής, αφού τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν τους ισολογισμούς των χρήσεων 1934-1936, είναι ότι τουλάχιστον για την περίοδο που εντοπίστηκαν στοιχεία στη Σειρά 34 του Αρχείου της ΕΤΕ το μηχανουργείο του Κούππα δε διέθετε τα στοιχεία εκείνα που θα το κατέτασσαν στις πολύ μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της πόλης²⁶⁶. Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας ήταν μικρότερο των 3,5 εκατομμυρίων δραχμών, ενώ τα κέρδη της εταιρίας για τα έτη αυτά καθώς και η αξία των εγκαταστάσεών της εμφανίζονται στον πίνακα 65 που ακολουθεί:

Πίνακας 65. Οικονομικά στοιχεία του μηχανουργείου Αχ. Κούππα, 1934-1936

Έτος	Κέρδη από πώληση προϊόντων	Κέρδος από το μηχανουργείο	Αξία εργοστασίου και εργαλείων
1934	5.900.083	1.373.989	1.905.000
1935	7.933.588	1.085.932	1.800.000
1936	8.709.200	1.406.138	1.903.000

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ8,Φ46.

Σε ό,τι αφορά το μηχανουργείο/ναυπηγείο Βασιλειάδης η εικόνα δεν είναι καθόλου διαφορετική σχετικά με το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρίας. Από το 1917

²⁶³ Χρ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 158.

²⁶⁴ Ωστόσο, εκείνη την εποχή τόσο από άποψη του αριθμού των απασχολούμενων εργατών, όσο και από την άποψη της ιπποδύναμης στην πρώτη θέση βρίσκονταν το μηχανουργείο του Τζων Μακ Δουάλλ με 360 εργάτες και δύναμη 100 ίππων. *Στο ίδιο*, σ. 238.

²⁶⁵ ΙΑ/ΕΤΕ,Σ34,Υ8,Φ46.

²⁶⁶ Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι το μηχανουργείο του Κούππα ήταν μία από τις δσπουδαιότερες βιομηχανίες της πόλης κατά τον 19^ο αιώνα, ενώ διαδραμάτισε πολύ σημαντικό ρόλο στη βιομηχανική ιστορία του Πειραιά και τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεικτικά, βλ. Χρ. Αγριαντώνη, «Ρετσίνας και Κούππας: δύο από τις σημαντικότερες ελληνικές επιχειρήσεις στυλοβάτες της πειραιϊκής βιομηχανίας», *Επτά Ημέρες [Καθημερινή]*, 30/4/1995, σ. 20-22.

μέχρι το 1932 το μετοχικό κεφάλαιο ήταν της τάξης του 1,8 εκατομμυρίων δραχμών, ποσό το οποίο μειώθηκε τα επόμενα χρόνια της δεκαετίας του 1930 και την περίοδο 1933-1940 ήταν 1.792.800 δραχμές. Παράλληλα, το αποθεματικό κεφάλαιο ήταν 335.633,90 δραχμές μέχρι και το 1933, την περίοδο 1934-1936 έφτασε τις 491.040 δραχμές και μηδενίστηκε τα επόμενα έτη (το 1937 ήταν μηδενικό και την τελευταία τριετία του Μεσοπολέμου ήταν 50.000 δραχμές).

Σε ό,τι αφορά τα κέρδη, η εικόνα που λαμβάνουμε από τους ισολογισμούς της εταιρίας για τα χρόνια 1918-1940 δείχνουν τη ξεκάθαρη μείωση των δραστηριοτήτων της και την έλλειψη της δυναμικής της επιχείρησης των προηγούμενων δεκαετιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχέση με το μηχανουργείο του Κούππα οι ισολογισμοί του Βασιλειάδη παρουσιάζουν μικρότερα κέρδη. Το πλέον ορατό στοιχείο της δυσμενούς κατάστασης, στην οποία είχε περιέλθει το πρώην κραταίο μηχανουργείο/ναυπηγείο είναι πως ο σημαντικότερος πελάτης του δεν ήταν άλλος από την Εθνική Ατμοπλοία της Ελλάδος, η οποία ήταν η σημαντικότερη μέτοχος του Βασιλειάδη καθώς αντιπροσώπευε το σημαντικότερο μέρος των μετόχων της²⁶⁷.

Πίνακας 66. Η συμμετοχή της Εθνικής ατμοπλοΐας στον κύκλο εργασιών του Βασιλειάδη, 1929-1930

Έτος	Κύκλος εργασιών	Εργασίες Εθνικής Ατμοπλοΐας	Συμμετοχή Εθνικής Ατμοπλοΐας %
1928	11.645.798,65	8.564.119,95	73,53
1929	6.170.283,65	3.011.307,40	48,8
1930	5.866.034,30	2.430.543	41,4

Πηγή: εκθέσεις ΔΣ προς τους μετόχους 1928, 1929 και 1930. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ8,Φ14.

Ένα άλλο στοιχείο που αποτελεί σημείο άξιο αναφοράς είναι στις εκθέσεις του ΔΣ για τους ισολογισμούς των ετών 1929 και 1930 αναφέρεται ο κύκλος εργασιών της εταιρίας, ο οποίος διαφέρει αρκετά από την καταγραφή των ακαθάριστων κερδών στους ίδιους τους ισολογισμούς, στοιχείο που δεν συναντήσαμε στις υπόλοιπες επιχειρήσεις. Όπως και να έχει, η έκθεση της ΕΤΕ του 1935 έχει τα στοιχεία που αναγράφονται στους ισολογισμούς, τους οποίους όμως μνημονεύει σχετικά με το

²⁶⁷ Το εργοστάσιο Βασιλειάδη είχε αγοραστεί το 1918 από την Εθνική Ατμοπλοία ιδιοκτησίας των αδελφών Λ. και Μ. Εμπειρικού. Όπως προκύπτει από τις εκθέσεις του ΔΣ του Βασιλειάδη προς τους μετόχους της επιχείρησης, οι σημαντικότερες εργασίες του μηχανουργείου/ναυπηγείου είχαν ως πελάτη την ιδιοκτήτρια εταιρία της, οι διαχειριστές και διευθυντές της οποίας κατείχαν το 54% των μετοχών του Βασιλειάδη. Βλ. Εκθέσεις του ΔΣ του Βασιλειάδη προς τους μετόχους των ετών 1928, 1929 και 1930 και την Έκθεση της Υπηρεσίας Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοσιών της ΕΤΕ με ημερομηνία 28/1/1935. ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ8,Φ14. Στο βιβλίο της Μ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 184, αναφέρεται ότι οι Εμπειρικοί αγόρασαν με τη βοήθεια άγγλων κεφαλαιούχων το 60% του μηχανουργείου/ναυπηγείου Βασιλειάδη.

ιδιοκτησιακό καθεστώς του μηχανουργείου/ναυπηγείου, οπότε συμπεραίνουμε ότι είχε γνώση της παραπάνω διαφοροποίησης. Τα κέρδη του Βασιλειάδη ορισμένων ετών περιγράφονται στον πίνακα 67 που ακολουθεί:

Πίνακας 67. Τα κέρδη του Βασιλειάδη, 1918-1940

Έτος	Ακαθάριστα κέρδη	Καθαρά κέρδη προς διανομή	Μέρισμα
1918	728.780	112.298	90.000
1919	748.292	167.724	90.000
1922	1.112.567	0	0
1926	1.842.908	0	0
1929	802.820	0	0
1930	1.016.617	0	0
1933	2.019.162	0	0
1934	3.820.011	0	0
1935	2.898.417	1.104.252	724.292
1937	969.529	0	0
1938	3.721.209	0	0
1940	2.492.160	0	0

Πηγή: διάφοροι ισολογισμοί, ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ8,Φ14.

Σε όλη τη διάρκεια των ετών 1918-1940, έτη κατά τα οποία τη διοίκηση του Βασιλειάδη είχαν αναλάβει οι αδελφοί Λ. και Μ. Εμπειρικός, η εταιρία παρουσίασε καθαρά κέρδη προς διανομή και διένειμε μέρισμα μόνο κατά τα έτη 1918, 1919 και 1935. Η εταιρία προχώρησε στην ίδρυση νεωλκείου στα 1930-1931, ίδρυση η οποία αύξησε την αξία των εγκαταστάσεών της κατά περίπου 2 εκατομμύρια δραχμές. Η έκθεση της ΕΤΕ στα 1935 βάσισε τα συμπεράσματά της μέχρι και τον ισολογισμό του 1933, στον οποίο η αναγραφόμενη αξία εγκαταστάσεων ήταν 3.360.000 δραχμές. Ωστόσο, σε ό,τι αφορούσε την πραγματική τους αξία, η ΕΤΕ την υπολόγιζε στις 29 εκατομμύρια δραχμές.

Εξετάζοντας μία τρίτη βιομηχανία του κλάδου, την εταιρία του Αντωνέλλου λαμβάνουμε την ίδια εικόνα σε ό,τι αφορά την πορεία των κερδών και των αποτελεσμάτων της για τη δεκαετία του 1930²⁶⁸. Περιορισμένα ακαθάριστα κέρδη, απουσία καθαρών κερδών και ελάχιστες επενδύσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται στην παγιωμένη αξία των εγκαταστάσεων της επιχείρησης (περίπου 3.500.000 δραχμές) και τις μηδαμινές αποσβέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λογαριασμός «κέρδη εις νέο» παρουσιάζεται με αρνητικό πρόσημο στις επτά από τις έντεκα χρήσεις της περιόδου 1929-1940. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο των ισολογισμών της βιομηχανίας του Αντωνέλλου είναι η ξεχωριστή καταγραφή των ημερομισθίων σε

²⁶⁸ Η εταιρία ιδρύθηκε ως ΑΕ τον Δεκέμβριο του 1928.

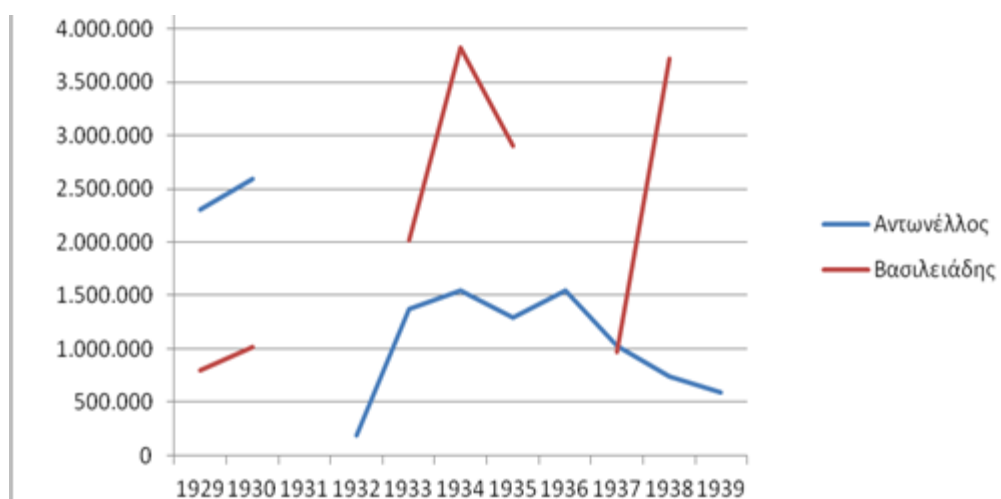
αυτούς, πρακτική που δεν ακολουθούνταν από όλες, σχεδόν, τις υπόλοιπες βιομηχανίες της περιόδου. Αναλυτικότερα, τα οικονομικά στοιχεία της βιομηχανίας Αντωνέλλος παρουσιάζεται στον πίνακα 68:

Πίνακας 68. Τα οικονομικά στοιχεία της βιομηχανίας Αντωνέλλου, 1929-1940

Έτος	Ακαθ. Κέρδη	Ημερομίσθια	Εργασία κατ' αποκοπή	Κέρδη σε νέο
1929	2.300.859	614.445	-	-24.062
1930	2.586.740	455.999	-	110.196
1932	186.938	49.313	-	-215.973
1933	1.369.576	196.855	-	61.986
1934	1.540.626	520.490	-	149.512
1935	1.291.281	536.571	-	11.215
1936	1.548.769	666.209	-	-66.728
1937	1.031.406	214.347	303.933	-102.097
1938	744.358	231.975	30.444	-186.864
1939	591.225	145.747	28.050	-834.688
1940	862.286	92.461	-	-638.467

Πηγή: ΙΑ/ΕΤΕ, Σ34,Υ8,Φ13.

Διάγραμμα 7. Ακαθάριστα κέρδη Βασιλειάδη και Αντωνέλλου, 1929-1940

Από τον παραπάνω πίνακα διαφαίνεται ότι η οικονομική δραστηριότητα της βιομηχανίας έβαινε φθίνουσα σε όλη τη διάρκεια της δραστηριότητάς της. Η παρουσίαση της διακύμανσης των ημερομισθίων (με την ταυτόχρονη έλλειψη επενδύσεων στο μηχανολογικό εξοπλισμό της επιχείρησης) μας δείχνει ότι η ραγδαία πτώση των κερδών του 1932 οφείλεται στην πτώση της παραγωγής, όπως αυτή αποτυπώνεται στην κατά 89% μείωση του κόστους των ημερομισθίων της επιχείρησης. Ταυτόχρονα, παρατηρούμε ότι η μεταβολή του κόστους των ημερομισθίων ακολουθείται από μία αντίστοιχη μεταβολή των ακαθάριστων κερδών, οδηγώντας μας στο συμπέρασμα περί της μορφής εντάσεως εργασίας της βιομηχανίας.

Συμπερασματικά, οι τρεις εξεταζόμενες εταιρίες του κλάδου παρουσίασαν προβλήματα παρουσίασης καθαρών κερδών και διανομής μερισμάτων. Ειδικά στην περίπτωση Βασιλειάδη για την οποία έχουμε πλήρη στοιχεία ισολογισμών, η οικονομική εικόνα της επιχείρησης δείχνει ότι το μηχανουργείο δεν είχε πλέον τη δυναμική των προηγούμενων δεκαετιών.

Συμπεράσματα

Η βιομηχανία του μεσοπολεμικού Πειραιά αποτελεί ένα δείγμα αρκετά ικανό να μας σκιαγραφήσει τη συνολική κίνηση της βιομηχανικής εξέλιξης της Ελλάδας στο σύνολό της. Η ανάπτυξη του λιμανιού την περίοδο της κυριαρχίας των ατμόπλοιων έναντι των ιστιοφόρων, η γειτνίαση με την πρωτεύουσα, αλλά και οι δυνατότητες για τη χωροταξική δημιουργία βιομηχανικής ζώνης στην πόλη του Πειραιά οδήγησαν στην ανάδειξή της ως βιομηχανικού κέντρου της χώρας. Η βιομηχανική ανάπτυξη του μεσοπολεμικού Πειραιά είχε τις βάσεις της στην περίοδο από το 1860 έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οπότε και στην πόλη λειτουργούσαν, ήδη, τα πρώτα σημαντικά βιομηχανικά εργοστάσια.

Σε γενικές γραμμές, τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής ανάπτυξης της πόλης κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 δε διέφεραν από τη βιομηχανική ανάπτυξη του ευρύτερου ελληνικού χώρου, αλλά αντίθετα μελετώντας κανείς τη βιομηχανία της πόλης μπορεί να βρει όλα εκείνα τα γνωρίσματα που χαρακτήριζαν την ελληνική βιομηχανία στο σύνολό της: ανάπτυξη πολλών μικρών μονάδων, πολλές εκ των οποίων ήταν οικογενειακές, μεγαλύτερη ανάπτυξη των κλάδων καταναλωτικών προϊόντων, όπως η υφαντουργία και ο κλάδος των τροφίμων και συναφών (ποτοποιία κ.ά.) σε σχέση με τους κλάδους παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών, χαμηλό επίπεδο εκμηχάνισης και μικρή παραγωγικότητα εργασίας. Ωστόσο, είδαμε ότι ο Πειραιάς διέθετε σημαντικά εργοστάσια σχεδόν σε όλους τους κλάδους, με σημαντικότερα των υπόλοιπων κλάδων (εκτός των καταναλωτικών προϊόντων) το εργοστάσιο της ΑΕΕΧΠΑ και το εργοστάσιο τσιμέντων ΑΓΕΤ στη Δραπετσώνα, καθώς και το εργοστάσιο ΧΡΩ.ΠΕΙ. Η κλωστοϋφαντουργία αποτέλεσε τον σπουδαιότερο κλάδο της πειραιϊκής βιομηχανίας του Μεσοπολέμου, όπως συνέβη άλλωστε συνολικά στην Ελλάδα, με πολλές επιχειρήσεις, μικρές και μεγάλες, οι οποίες παρουσίαζαν σημαντικά κεφάλαια και κέρδη.

Οι άλλοι κλάδοι που αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό στον Πειραιά ήταν η καπνοβιομηχανία, η οποία αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930 οπότε και παρουσίαζε ύφεση σε πανελλαδικό επίπεδο, η μηχανολογική βιομηχανία με κυριότερες βιομηχανίες του κλάδου τα εργοστάσια Κούππα και Βασιλειάδη (σε ύφεση συγκριτικά με τα προπολεμικά επίπεδα) και η βιομηχανία των τροφίμων και συναφών (η αξία παραγωγής της οποίας δεν έφτασε μέχρι το 1940 στις προ της

οικονομικής κρίσης επιδόσεις της), με πολλά εργοστάσια του Πειραιά να δραστηριοποιούνται στην παραγωγή τροφίμων ευρείας κατανάλωσης (ζυμαρικά, ζαχαρώδη, έλαια κλπ), αλλά και στην ποτοποιία.

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που διαφοροποιούσε ως ένα βαθμό τη βιομηχανία του Πειραιά τόσο από το σύνολο της χώρας, όσο και από την Αθήνα, είναι η μεγαλύτερη αναλογία εργατών και ιπποδύναμης ανά επιχείρηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι εργαζόμενοι στον Πειραιά ήταν δύομισι περίπου φορές περισσότεροι από ό,τι στο σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας και σημαντικά περισσότεροι από ό,τι στην Αθήνα. Την ίδια στατιστική εικόνα συναντάμε και παρατηρώντας τη μέση ιπποδύναμη των πειραιϊκών βιομηχανιών. Η εξήγηση του φαινομένου δίνεται από την ύπαρξη πολλών εκ των σημαντικότερων εργοστασίων διάφορων κλάδων στον Πειραιά, τα οποία «εκτόξευαν» τα στατιστικά μεγέθη της πόλης. Η παρουσία της ΑΕΕΧΠΛ στον κλάδο της χημικής βιομηχανίας, της «Ένωσις» και της βιομηχανίας «Ελαΐς» στον κλάδο των τροφίμων, των υφαντηρίων του Ρετσίνα κλπ μας οδηγεί σε αυτή την ερμηνεία. Παρατηρήθηκε, δηλαδή, το φαινόμενο των επενδύσεων σε νέο μηχανολογικό εξοπλισμό να είναι τόσο έντονο σε ορισμένες επιχειρήσεις, όπως η ΑΕΕΧΠΛ, ώστε να θεωρηθεί «ανορθολογική». Συνολικά, οι τρεις εξεταζόμενες επιχειρήσεις του κλάδου της χημικής βιομηχανίας (ΑΕΕΧΠΛ, ΧΡΩ.ΠΕΙ, Αίολος) φαίνεται ότι στηρίχτηκαν σε επιστημονικά καταρτισμένο προσωπικό και εμφάνισαν μία εκμηχάνιση, η οποία ξεπερνούσε τα δεδομένα της εποχής τους στους υπόλοιπους κλάδους. Η εκμηχάνιση ήταν λιγότερο έντονη, αλλά παρούσα σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην εταιρία ΕΛΑΪΣ, στις κλωστοϋφαντουργίες κλπ. Αυτή η προσπάθεια εκμηχάνισης της παραγωγής οδήγησε σε ισχυρές βιομηχανίες σε όλους, σχεδόν, τους κλάδους. Ο μοναδικός κλάδος στον οποίο η οικονομική κρίση δεν επέτρεψε να παραμείνουν ισχυρές βιομηχανικές επιχειρήσεις στην πόλη ήταν οι μηχανολογικές, με το παράδειγμα του Βασιλειάδη να είναι το πλέον χαρακτηριστικό.

Η μεγάλη βιομηχανία του Πειραιά στηρίχθηκε, εν πολλοίς, στα πιστωτικά κεφάλαια- τα οποία δεν προέρχονταν στο σύνολό τους από το τραπεζικό σύστημα αλλά και από ιδιώτες δανειστές- με τα οποία χρηματοδοτήθηκε η όποια εκμηχάνιση επιχειρήθηκε από τις βιομηχανικές μονάδες. Οι βιομηχανίες που κατείχαν τα πρωτεία στις οικονομικές επιδόσεις όλων των κλάδων (ενδεικτικά ΑΕΕΧΠΛ, Παπαστράτος, Κεράνης, Ρετσίνας, Πειραιϊκή-Πατραϊκή) διατηρούσαν μεγάλο ποσοστό πιστωτικών

κεφαλαίων επί του συνόλου, σε πολλές δε περιπτώσεις αυτό το ποσοστό ξεπερνούσε κατά πολύ το 50%. Αντίθετα, ακόμη και βιομηχανίες, οι οποίες είχαν δημιουργήσει μία ισχυρή δυναμική κατά τη δεκαετία του 1920, αλλά δε διέθεταν μεγάλο ποσοστό πιστωτικών κεφαλαίων δεν κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν την προοπτική της μεγέθυνσής τους, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ποτοποιία «Ένωσις». Η αιτία αυτής της αναγκαιότητας χρήσης πιστωτικών κεφαλαίων σε τέτοιο βαθμό βρίσκεται στη μεγάλη τομή της περιόδου που δεν είναι άλλη από την οικονομική κρίση, η οποία διαχώρισε τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες. Η μεγάλη στενότητα κεφαλαίων οδήγησε πολλές βιομηχανίες στην αδυναμία πληρωμών, αλλά και μηχανολογικών ή οικοδομικών επεκτάσεων με άμεση συνέπεια τον υποσκελισμό τους μετά την κρίση από τις βιομηχανίες που κατόρθωσαν να χρηματοδοτούν τις βιομηχανικές τους δραστηριότητες μέσω των πιστωτικών κεφαλαίων που είχαν εξασφαλίσει από τη δεκαετία του 1920.

Εξετάζοντας την περίοδο της κρίσης και τις επιπτώσεις που αυτή επέφερε στην πειραϊκή βιομηχανία, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι- εκτός των παραπάνω που σχετίζονται με τα πιστωτικά κεφάλαια- η οικονομική κρίση εκδηλώθηκε στη βιομηχανία, κυρίως, από το 1930 έως το 1932. Υπήρχε, δηλαδή, μία σχετική καθυστέρηση (σε σύγκριση με τη διεθνή συγκυρία αλλά και τον ελληνικό αγροτικό τομέα) έως ότου η οικονομική κρίση πλήξει σημαντικά την πειραϊκή -αλλά και συνολικά την ελληνική- βιομηχανία. Τα πρώτα συμπτώματα εμφανίστηκαν από το 1929, οπότε και ο ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής μειώθηκε, ωστόσο εξακολουθούσε να είναι θετικός μέχρι και το 1932 οπότε και η βιομηχανική παραγωγή σημείωσε μείωση της τάξης του 5,7%. Η απασχόληση στη βιομηχανία αυξήθηκε κατά 7,9% το 1929 σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος, αλλά έφθινε από το 1930 μέχρι και το 1932, περίοδο κατά την οποία η κρίση είχε οδηγήσει την ελληνική βιομηχανία και την απασχόληση στα χαμηλότερα επίπεδά της. Η αξία της βιομηχανικής παραγωγής ξεκίνησε να μειώνεται από το 1929 και οδηγήθηκε στα χαμηλότερα επίπεδά της κατά το 1932, με τις μηχανολογικές βιομηχανίες, τις βιομηχανίες κατεργασίας δέρματος, τις βιομηχανίες ιματισμού και τις καπνοβιομηχανίες να βρίσκονται στη δυσμενέστερη θέση. Σε αυτό το πλαίσιο τα κέρδη των περισσότερων βιομηχανιών που εξετάστηκαν άρχισαν να μειώνονται από το 1929, ωστόσο η ύφεση έγινε περισσότερο αισθητή στις χρήσεις 1930-1932.

Η συγκέντρωση ορισμένων εκ των σημαντικότερων βιομηχανιών στην πόλη του Πειραιά είχε ως συνέπεια τη συγκέντρωση στην πόλη πολυάριθμου εργατικού δυναμικού που εργάζονταν σε αυτές. Ο ακριβής προσδιορισμός του αριθμού των εργατών και εργατριών της πόλης την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν είναι εφικτός εξαιτίας διαφόρων παραγόντων, μερικοί από τους οποίους είναι η έλλειψη των περισσότερων αρχείων των βιομηχανιών που λειτουργούσαν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η αναξιοπιστία των επίσημων καταγραφών, η απροθυμία των εργατών και των εργατριών να δηλώσουν το επάγγελμά τους λόγω των κοινωνικών προτύπων της εποχής, αλλά και η συνεχής μετακίνηση του εργατικού δυναμικού από τη μία βιομηχανία στην άλλη, από τη βιομηχανία προς άλλους κλάδους και αντίστροφα. Παρόλα αυτά, είναι σαφές ότι στον Πειραιά και τις συνοικίες, στις οποίες εγκαταστάθηκαν πάνω από 60.000 μικρασιάτες πρόσφυγες, συγκεντρώθηκε το πλέον συμπαγές κομμάτι του ελληνικού προλεταριάτου.

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία της περιόδου υπήρχαν στον Πειραιά και, μάλιστα, περισσότερο έντονα εξαιτίας της προαναφερθείσας συγκέντρωσης. Συνεχής μετακίνηση του εργατικού δυναμικού, ανειδίκευτοι εργάτες, περιοδική εργασία, γυναικεία και παιδική εργασία, άσχημες συνθήκες υγιεινής και εργασίας ήταν ορισμένα από τα στοιχεία που χαρακτήριζαν την εργασία των βιομηχανικών εργατών. Επιπλέον, στον Πειραιά επικεντρώθηκε η προσοχή των συνδικαλιστικών φορέων όλων των τάσεων ακριβώς επειδή αποτελούσε το βιομηχανικό -κατά συνέπεια και το εργατικό- κέντρο της χώρας. Έτσι, οι διαφορετικές γραμμές του εργατικού κινήματος, όπως αυτές εκφράζονταν από πολιτικούς και συνδικαλιστικούς φορείς δοκιμάζονταν στον Πειραιά, ο οποίος διέθετε συγκεντρωμένα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Η βιομηχανία του μεσοπολεμικού Πειραιά και το εργατικό κίνημα που αναπτύχθηκε μέσα στο πλαίσιο της ανάπτυξής της, δε μπορούν να ειπωθούν μεμονωμένα, καθώς το εργατικό κίνημα όχι απλώς εξαρτάται από τη βιομηχανική ανάπτυξη αλλά, επιπλέον, τα χαρακτηριστικά που ενσωματώνει το εργατικό κίνημα προέρχονται και καθρεφτίζουν τη βιομηχανική συγκρότηση. Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη και ανάδειξη των πρακτικών και των συμπεριφορών των βασικών παραγόντων του εργατικού κινήματος (ΓΣΕΕ, Εργατικό Κέντρο, ΚΚΕ, σωματεία και Ομοσπονδίες) κρίνεται αναγκαία.

**Μέρος δεύτερο. Το ελληνικό εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο
(1918-1940)**

Κεφάλαιο 8. Οι απαρχές του συνδικαλιστικού κινήματος

8.1 Οι πρώτες απεργίες στον Πειραιά

Το εργατικό κίνημα της Ελλάδας αναπτύχθηκε και πήρε την οργανωμένη του μορφή κατά τη διάρκεια των μεσοπολεμικών χρόνων. Η βιομηχανική ανάπτυξη και η συνακόλουθη συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα ήταν οι παράγοντες που δημιούργησαν τις αναγκαίες συνθήκες για την εμφάνιση των πρώτων προσπαθειών για τη συγκρότηση του οργανωμένου συνδικαλισμού. Το εργατικό κίνημα της χώρας κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν βασισμένο στη σωματειακή οργάνωση. Τα πρώτα σωματεία που ιδρύθηκαν ήταν μικτά, δηλαδή συμμετείχαν σε αυτά τόσο οι εργάτες όσο και οι εργοδότες. Είναι η περίοδος, όπου το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα αρχίζει να δημιουργεί τις βάσεις για την μετέπειτα εξέλιξή του. Τα μικτά σωματεία παύουν, στη μεγάλη τους πλειονότητα, να υπάρχουν με το νόμο 281 του 1914, οπότε και αναγνωρίστηκαν τα εργατικά σωματεία και, έκτοτε, είναι αυτά τα οποία πολλαπλασιάζονται.²⁶⁹

Σε ό,τι αφορά τον Πειραιά η σημαντικότερη στιγμή μέχρι την ίδρυση της ΓΣΕΕ ήταν η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου της πόλης (εφεξής ΕΚΠ) το 1912. Είχε προηγηθεί η σύσταση αρκετών σωματείων στην πόλη, με πρώτα αυτά του συνδέσμου τροχιοδρομικών και του συνδέσμου μηχανικών ατμόπλοιων, μετέπειτα ΠΕΜΕΝ, το 1901. Στον Πειραιά είχαν εκδηλωθεί, επίσης, ορισμένες σημαντικές απεργίες με πρώτη μεγάλη αυτή των ναυτοθερμαστών το Μάρτιο του 1910. Τα αιτήματα ήταν περισσότερη τροφή στα πληρώματα των πλοίων και καθορισμός των ωρών εργασίας. Οι εφοπλιστές τα δέχθηκαν, αρχικά, με την απαίτηση, όμως, να διαλυθεί το σωματείο των ναυτοθερμαστών. Οι εργάτες αρνήθηκαν να υπακούσουν και ξέσπασε η απεργία. Η πρώτη αντίδραση της κυβέρνησης Δραγούμη ήταν να σπάσει την απεργία στέλνοντας στα καράβια ναύτες του Πολεμικού Ναυτικού. Μπροστά σε αυτήν την επέμβαση οι ναυτεργάτες διοργάνωσαν συλλαλητήριο στην Αθήνα με την ενίσχυση και των σωματείων των Αθηνών. Έτσι, στις 9 Απριλίου 1910 διοργανώθηκε το

²⁶⁹ Βλ. Στ. Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 225-253 και Α. Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνια, Αθήνα 1986, σ. 110-111 [α' έκδοση, Ολκός, Αθήνα 1975]. Συνολικά, για την πρώτη εργατική νομοθεσία βλ. Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 160-177 και Δ. Κατσορίδας, *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ/ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008, σ. 39-42

συλλαλητήριο με τη συμμετοχή 2.000 απεργών και 1.000 εργατών της Αθήνας στο εργοστάσιο Φιξ και ακολούθησε πορεία μέχρι τους Στύλους του Ολυμπίου Διός. Οι λόγοι των Π. Αραβαντινού, Π. Αθηναίου και Ν. Μώρου αναφέρονται στην πάλη των τάξεων, την εκμετάλλευση και την ανάγκη της εργατικής ενότητας. Η συγκέντρωση εγκρίνει ψήφισμα, το οποίο υποβάλλεται στον Δραγούμη, στο σπίτι του, αλλά ο πρωθυπουργός αποφεύγει να απαντήσει. Το πλήθος εξαγριώνεται, ακολουθούν συγκρούσεις με την αστυνομία και ο Δραγούμης κατεβαίνει από το σπίτι του για να διαβεβαιώσει την ικανοποίηση των αιτημάτων των απεργών. Οι απεργοί, μηχανικοί και θερμαστές, νίκησαν μετά από απεργιακή πάλη 26 ημερών.²⁷⁰

Την ίδια χρονιά ξέσπασαν και άλλες απεργίες στον Πειραιά. Τον Μάιο του 1910 οι εργάτες που δούλευαν στα καπνομάγαζα της πόλης ξεσηκώθηκαν εναντίον της χρήσης μηχανών που οδηγούσαν στην ανεργία πολλούς από αυτούς. Η απεργία αυτή δεν είχε τα αποτελέσματα της ναυτεργατικής, ενώ τον Οκτώβριο του 1910 ήταν η σειρά των σιδηροδρομικών του Σ.Α.Π να κατέλθουν στον απεργιακό αγώνα. Ακολούθησαν το 1913, οι γαιανθρακεργάτες, οι τυπογράφοι στις 20 Ιανουαρίου 1914, οι εργάτες φωταερίου στις 10 Απριλίου 1914, οι ηλεκτροτεχνίτες στις 13-14 Μαρτίου 1917, οι σιδηροδρομικοί του Λαρισαϊκού στις 14 Οκτώβρη 1916 και οι ναυτεργάτες στις 20 Οκτωβρίου 1916.²⁷¹

8.2 Η διάρθρωση του συνδικαλιστικού κινήματος

Μετά την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας, σχηματίστηκε το διοικητικό οργανόγραμμα του συνδικαλιστικού κινήματος, έχοντας τόσο κάθετη, όσο και οριζόντια διάρθρωση σε επίπεδο πόλης. Κάθε πρωτοβάθμιο σωματείο υπαγόταν στην αντίστοιχη ομοσπονδία, η οποία, ως δευτεροβάθμιο όργανο του κλάδου, συγκέντρωνε στη δύναμή της όλα τα ομοιοεπαγγελματικά σωματεία της χώρας. Τυπικά παραδείγματα αποτελούν η Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία, στην οποία υπάγονταν όλα τα ναυτεργατικά σωματεία (θερμαστών, ναυτομαγείρων, μηχανικών κ.ά), ή η ομοσπονδία Επισιτισμού, στην οποία ανήκαν όλα τα σωματεία εργατών που σχετίζονταν με τη βιομηχανία διατροφής, ανεξάρτητα από την πόλη στην οποία δραστηριοποιούνταν τα σωματεία που αποτελούσαν τη δύναμή της. Οι αντιπρόσωποι των πρωτοβάθμιων σωματείων συμμετείχαν στα συνέδρια της αντίστοιχης

²⁷⁰ Βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σ. 190-193 και *Σκριπ*, 10/4/1910-17/4/1910.

²⁷¹ *Ο.π.*, σ. 193-194, 202.

ομοσπονδίας, εξέλεξαν τη διοίκησή της και καθόριζαν, με την αρχή της πλειοψηφίας, την πολιτική της δράση.

Αντίστοιχα, η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (εφεξής ΓΣΕΕ) συγκέντρωνε στη δύναμή της όλες τις ομοσπονδίες εργατών²⁷², αποτελούσε τον ανώτερο εργατικό οργανισμό και ήταν υπεύθυνη για τον συντονισμό και την οργάνωση της δράσης όλων των εργατικών οργανισμών της χώρας. Η διοίκησή της προέκυπτε από συνέδρια, στα οποία καθοριζόταν η μορφή της δράσης της και γίνονταν απολογισμός της απερχόμενης διοίκησης. Όπως θα δούμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί, από τα συνέδρια και την δράση της ΓΣΕΕ δεν έλειψαν οι καταγγελίες σχετικά με αλλοιώσεις των διαδικασιών και επέμβασης του κράτους που οδήγησαν σε διασπάσεις της Συνομοσπονδίας και ολόκληρου του συνδικαλιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου.

Τα πρωτοβάθμια σωματεία, πέρα από τις ομοσπονδίες στις οποίες ανήκαν, βρίσκονταν και στη δύναμη του Εργατικού Κέντρου της πόλης στην οποία δραστηριοποιούνταν. Έτσι, επί της ουσίας κάθε σωματείο είχε ως ανώτερη αρχή την ομοσπονδία του κλάδου του σε ένα κάθετο επίπεδο οργάνωσης, αλλά και το τοπικό Εργατικό Κέντρο, κατά την οριζόντια οργάνωση του συνδικαλισμού σε επίπεδο πόλης, σε συνεργασία με όλα τα σωματεία της, ανεξάρτητα από τον κλάδο και τη φύση της εργασίας των μελών τους. Τα Εργατικά Κέντρα ανήκαν, με τη σειρά τους, στη Γενική Συνομοσπονδία,²⁷³ η οποία αποτελούσε την κορυφή της πυραμίδας του συνδικαλισμού και στις δύο οργανωτικές του δομές, και την κάθετη και την οριζόντια.

8.3 Οι αντισύνδεσμοι

Στην έρευνα για τα σωματεία και τις εργατικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου συναντούμε, σε ορισμένες περιπτώσεις, δύο ή και περισσότερα ομοιοεπαγγελματικά σωματεία, όπως για παράδειγμα τα τρία σωματεία αρτεργατών που

²⁷² Η συμμετοχή ή μη μίας ομοσπονδίας στη δύναμη της ΓΣΕΕ ήταν προαιρετική και αποφασίζονταν στα συνέδριά τους. Ωστόσο, οι περισσότερες ομοσπονδίες ιδρύθηκαν αργότερα από τη Συνομοσπονδία και ο ρόλος τους δεν ήταν εξίσου καθοριστικός με των Εργατικών Κέντρων, τα οποία οργάνωναν την εργατική τάξη σε τοπικό επίπεδο αποκτώντας ισχυρά χαρακτηριστικά. Βλ. Δ. Κατσορίδας, *ό.π.*, σ. 42-43.

²⁷³ Η συμμετοχή των Εργατικών Κέντρων στη ΓΣΕΕ απαιτούσε, όπως και στην περίπτωση των ομοσπονδιών, απόφαση της Γενικής τους Συνέλευσης.

δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά.²⁷⁴ Η αιτία της ταυτόχρονης ύπαρξης δύο ή και περισσότερων ομοιοεπαγγελματικών σωματείων σε μία πόλη ήταν η εσωτερική διαπάλη του συνδικαλισμού, μεταξύ των διαφορετικών παρατάξεων, με αποτέλεσμα την αποχώρηση ή αποβολή μελών των σωματείων και τη δημιουργία νέων. Επιπλέον, η απεργία του 1923 και η ήττα των απεργών είχε ως συνέπεια την ενίσχυση του κράτους σε αντισυνδέσμους, οι οποίοι θα έρχονταν σε ρήξη με τις κομμουνιστικές εργατικές οργανώσεις²⁷⁵.

Οι αντιμαχόμενες παρατάξεις στον Πειραιά, όπως και στην υπόλοιπη χώρα, ήταν η παράταξη των συντηρητικών²⁷⁶, η παράταξη των σοσιαλιστών και η παράταξη των κομμουνιστών συνδικαλιστών. Στην τελευταία υπήρχε και εσωτερική διαμάχη μεταξύ των μελών του ΚΚΕ και των μελών του Αρχείου Μαρξισμού, μικρή κομμουνιστική οργάνωση, η οποία ωστόσο είχε δύναμη σε ορισμένα σωματεία, όπως εκείνο των αρτεργατών Πειραιά «Περσεφόνη», στο οποίο ασκούσαν διοίκηση.

Η μεγάλη τομή στη διαμάχη μεταξύ των σωματείων του Πειραιά ήταν η δημιουργία νέου Εργατικού Κέντρου στην πόλη, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, από τους κομμουνιστές, με τον τίτλο «Ενωτικό Εργατικό Κέντρο Πειραιώς». Στη δύναμη του νέου κέντρου μπήκαν όλα τα σωματεία τα οποία είχαν αποβληθεί από το ΕΚΠ και τη ΓΣΕΕ στα χρόνια που προηγήθηκαν, ενώ δημιουργήθηκαν και νέα με συνέπεια την ύπαρξη τουλάχιστον δύο ομοιοεπαγγελματικών πρωτοβάθμιων σωματείων στην πόλη.

8.4 Το σωματείο στον Πειραιά

Το Εργατικό Κέντρο της πόλης του Πειραιά ιδρύθηκε μόλις το 1912, προκειμένου να εξυπηρετήσει την ανάγκη συνένωσης των πειραιϊκών σωματείων σε μία ενιαία οργάνωση²⁷⁷. Τρία χρόνια μετά Οργάνωσης Πειραιά κατά την οποία αποχώρησε από το κόμμα, μεταξύ άλλων, ο Π. Ρουμελιώτης την ίδρυσή του εμφανίζονται να ανήκουν στη δύναμή του δεκαεννέα σωματεία. Πρόκειται για τα εξής:

²⁷⁴ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 14/8/1931, σ. 2.

²⁷⁵ Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926: οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ* [διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου], εκδ. Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2007, σ. 102.

²⁷⁶ Έτσι αυτοπροσδιορίζονταν οι συνδικαλιστές που είχαν ως επικεφαλής στη ΓΣΕΕ και το ΕΚΠ τους Α. Δημητράτο και Ι. Καλομοίρη.

²⁷⁷ Το ΕΚΠ ιδρύθηκε τον Μάιο του 1912 και αναγνωρίστηκε από το Πρωτοδικείο τον Μάρτιο του 1915. Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 9.

Πίνακας 69. Σωματεία δύναμης ΕΚΠ, 1915

Ναυτοθερμαστών	Μακαρονοποιών	Εργατών Γαιανθράκων	Στεργατών	Εργατών Φωταερίου
Σιδηροδρομικών	Εργατών Λιμ. Ζέας	Προσωπικού Ατμομύλων	Λεμβούχων	Αμαξοϋπηρετών
Λατόμων- Σκαφέων	Επισκευοκαθαριστών	Τεχνιτών Κουρέων	Θαλαμηπόλων	Εργατών Κλωστηρίων και Υφαντηρίων
Ναυτομαγείρων	Εμποροϋπαλλήλων	Εργατών Αρτοποιών	Υποδηματοποιών	

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α, 20/11/1915.

Τα χρόνια που ακολούθησαν δημιουργήθηκαν αρκετά σωματεία και το ΕΚΠ διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στα συνδικαλιστικά δρώμενα της πόλης. Λίγους μήνες μετά την καταγραφή του 1915, τα σωματεία αυξήθηκαν σε είκοσι εννέα, αφού σε αυτά του πίνακα 69 προστέθηκαν τα εξής: εργατών λιμένος, υαλουργών, ηλεκτροτεχνιτών, ξυλουργών, μηχανουργών, τροχιοδρομικών, κτιστών, υπαλλήλων καφενείων και ζυθοπωλείων, κονιαστών και η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών των Εμπορικών Ατμόπλοιων.²⁷⁸ Η δημιουργία εργατικών σωματείων συνεχίστηκε με έντονο ρυθμό και τα επόμενα χρόνια και τον Ιούλιο του επόμενου έτους είχαν ήδη προστεθεί πέντε νέα σωματεία στη δύναμη του ΕΚΠ. Πρόκειται για τα σωματεία: σαρωθροποιών, Πανελ. Ένωση Εμποροπλοιάρχων, υπαλλήλων κρεοπωλών, λογιστών εμπορικών ατμόπλοιων και ελαιουργοσαπωναποιών.²⁷⁹ Ένα χρόνο μετά στη δύναμη του ΕΚΠ προστέθηκαν τα σωματεία χημικών προϊόντων, υπαλλήλων Σίγγερ και μαρμαρογλυπτών,²⁸⁰ ενώ το 1923, όταν πια είχε αποκρυσταλλωθεί η μορφή του συνδικαλιστικού κινήματος με την ίδρυση της ΓΣΕΕ, το ΕΚΠ αριθμούσε 58 σωματεία. Η αύξηση του αριθμού των σωματείων συνεχίστηκε ολόκληρη τη δεκαετία του 1920 και τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ώστε το 1934, μετά τη διάσπαση του Κέντρου, να εμφανίζονται 77 σωματεία.²⁸¹ Τα τελευταία χρόνια του Μεσοπολέμου ο αριθμός των σωματείων του ΕΚΠ αυξήθηκε, ώστε το 1940 έφτασε να αριθμεί 131 σωματεία.²⁸² Η μεγάλη αύξηση του αριθμού των σωματείων του ΕΚΠ κατά το 1935 μπορεί να αποδοθεί στη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής διαμαρτυρίας και την άνοδο του εργατικού κινήματος της περιόδου. Ωστόσο, η

²⁷⁸ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α, 16/1/1916.

²⁷⁹ Στο ίδιο, 1/7/1917.

²⁸⁰ Στο ίδιο, 4/6/1918. Είναι η περίοδος στην οποία ο αριθμός των εργατικών σωματείων ακολουθούσαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας και αυξάνονταν ραγδαία πανελλαδικά. Σύμφωνα με τον Γιάννη Κορδάτο, ενώ μέχρι το 1917 τα εργατικά σωματεία δεν ξεπερνούσαν τα 200 σε πανελλαδική κλίμακα, ένα χρόνο αργότερα αυξάνονται σε 320 και περικλείουν στους κόλπους τους πάνω από εκατό χιλιάδες εργάτες. Βλ. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 289.

²⁸¹ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α., 29/3/1934.

²⁸² Αρχείο ΕΚΠ, ΒΙ, Βιβλίο Συνδρομών 1939-1943.

αύξηση των σωματείων κατά τα έτη 1939-1940 οφείλεται στη δημιουργία νέων «στενότερων» επαγγελματικά σωματείων, πιθανότατα καθ' υπόδειξη του υφυπουργείου Εργασίας και της νέας «Εθνικής» Συνομοσπονδίας.

Αναλυτικότερα, ο αριθμός των εντοπισμένων σωματείων του ΕΚΠ μπορεί να αποτυπωθεί στον πίνακα 70 που ακολουθεί:

Πίνακας 70. Αριθμός σωματείων δύναμης ΕΚΠ, 1915-1940

Έτος	Αριθμός σωματείων	Έτος	Αριθμός σωματείων
1915	15	1935	120 (67)*
1916	29	1936	121 (78)*
1917	34	1937	121 (92)*
1918	37	1938	120 (111)*
1923	58	1939	131 (109)*
1934	77	1940	131 (108)*

*Σε παρένθεση εμφανίζεται ο αριθμός των οικονομικά εν τάξει σωματείων. Η αύξηση της αναλογίας τους στο σύνολο των σωματείων κατά τα έτη 1936-1940 οφείλεται στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου. Τα σωματεία ήταν, σχεδόν, υποχρεωμένα να είναι ενταγμένα στο «Εθνικό» ΕΚΠ και να συμμετέχουν στις εκδηλώσεις του.

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α· Αρχείο ΕΚΠ, Β5, *Βιβλίο Συνδρομών 1935-1938* και Αρχείο ΕΚΠ, Β1, *Βιβλίο Συνδρομών 1939-1943*

Κεφάλαιο 9. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1918-1925)

Για την κατανόηση της εξέλιξης του εργατικού κινήματος στον Πειραιά κατά τον Μεσοπόλεμο, είναι απαραίτητο να μελετηθεί η δράση του ΚΚΕ, της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ. Τα πρωτοβάθμια σωματεία δεν δρούσαν ανεξάρτητα από τις επιρροές και τις κατευθύνσεις των ανωτέρω οργανισμών, αλλά αντίθετα οι αντιμαχόμενες παρατάξεις που δρούσαν στο εσωτερικό τους εφάρμοζαν στο κάθε σωματείο τις κατευθυντήριες γραμμές αυτών των φορέων. Η μεγάλη συγκέντρωση των βιομηχανιών και της εργατικής τάξης στην πόλη του Πειραιά, είχε ως συνέπεια να αποτελεί τον τόπο εφαρμογής της μίας ή της άλλης εργατικής πολιτικής από τους φορείς που εμπλέκονταν, άμεσα ή έμμεσα, με αυτήν. Η επιλογή του Πειραιά ως έδρας της ΓΣΕΕ και των περισσότερων ομοσπονδιών²⁸³ σχετίζεται ευθέως με τα παραπάνω.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε ως σταθερή του επιδίωξη τον έλεγχο του εργατικού κινήματος και τη σύνδεσή του με την πολιτική κατεύθυνση της εργατικής τάξης. Είναι έντονη η αίσθηση της προσπάθειας του ΚΚΕ να αναγάγει την εργατική

²⁸³ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1976, σ. 27.

δυσαρέσκεια οποιουδήποτε κλάδου σε πολιτικό ζήτημα και, μέσα από την εφαρμογή της γραμμής του στο εργατικό-συνδικαλιστικό κίνημα, να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ανατροπής του πολιτικοοικονομικού συστήματος, για το πέρασμα στον σοσιαλισμό.²⁸⁴ Ο Πειραιάς των εργατών και των προσφύγων βρισκόταν στο επίκεντρο αυτής της προσπάθειας και ο τόπος, όπου η πολιτική του ΚΚΕ δοκιμάστηκε στην πράξη. Το ΚΚΕ ήταν το κυρίαρχο αντισυστημικό κόμμα της δεκαετίας του 1920²⁸⁵ και αυτό είχε ως συνέπεια να περάσει στο περιθώριο του πολιτικού κόσμου αντιμετωπίζοντας, εκτός των άλλων, την κρατική καταστολή και τις πολιτικές διώξεις.

Η αντισυστημική ιδιαιτερότητα του ΚΚΕ διαμόρφωσε συνθήκες δυσλειτουργίας του νεαρού οργανισμού, οι οποίες ήταν τόσο εξωτερικές, όσο και εσωτερικές. Από τη μία πλευρά, η περιθωριοποίησή του από το υπόλοιπο πολιτικό σύστημα εμπόδιζε την ανάπτυξη του Κομμουνιστικού Κόμματος αφαιρώντας του οργανωτικές δυνάμεις, αλλά και τη δυνατότητα της ελεύθερης πολιτικής και συνδικαλιστικής δράσης. Από την άλλη πλευρά, η περιθωριοποίησή του οδηγούσε το κόμμα σε εσωστρέφεια και υιοθέτηση ουτοπικών αιτημάτων (όπως η κήρυξη γενικής πολιτικής απεργίας με στόχο το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της οικονομίας) με συνέπεια την απομόνωσή του, αλλά και τη σκληρή στάση της ηγεσίας και των μελών του απέναντι στους υπόλοιπους πολιτικούς και συνδικαλιστικούς φορείς, οι οποίοι θεωρούνταν ότι εμπόδιζαν την «υπόθεση» του σοσιαλισμού²⁸⁶. Αυτή η στάση του ΚΚΕ που διαχεόταν και στο εσωτερικό του απέναντι στις αποκλίνουσες απόψεις (από την διαμορφωμένη κάθε φορά κεντρική γραμμή), δημιουργούσε συγκρούσεις οι οποίες λύνονταν με σκληρή εσωκομματική διαπάλη, η οποία οδήγησε σε τρεις μεγάλες κρίσεις του ΚΚΕ. Η μία το 1924 με την ίδρυση της Κομμουνιστικής Ένωσης

²⁸⁴ Αυτή ήταν και η επιδίωξη της προσπάθειας των κομμουνιστών για την κάθοδο των εργατών σε γενική πολιτική απεργία.

²⁸⁵ Το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ εξέφραζε την προοπτική της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη ως την αναγκαία προϋπόθεση για την εκπλήρωση της «ιστορικής της αποστολής». Πρόκειται, λοιπόν, για το κόμμα το οποίο προέτασε την αναγκαιότητα της «κοινωνικής μεταβολής», που σημαίνει «απελευθέρωσιν όχι μόνον των προλεταρίων, αλλά και ολοκλήρου της ανθρωπότητας που υποφέρει σήμερα». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. Α' 1918-1924, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, σ. 6-7. Το ΚΚΕ μετέφερε στην κεντρική πολιτική την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας και τη θεωρία της «πάλης των τάξεων» ως τη βασική αντίθεση η οποία ζητούσε επίλυση, διαφοροποιούμενο κατ' αυτό τον τρόπο από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις και κόμματα.

²⁸⁶ Είναι πολύ συχνές οι εσωκομματικές συγκρούσεις αλλά και οι κατηγορίες εναντίων των πολιτικών και συνδικαλιστικών αντιπάλων ως «οργάνων» του «ταξικού εχθρού» στη βάση των παραπάνω αναφορών περί της βασικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας και κατ' επέκταση καπιταλισμού-σοσιαλισμού ως το βασικό ζητούμενο της πολιτικής αλλά και της συνδικαλιστικής δράσης. Η στάση των φορέων ως προς αυτό το ζήτημα (αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και ως προς το σοβιετικό σοσιαλισμό ειδικά) ήταν το βασικό κριτήριο για την αντιμετώπισή του από το ΚΚΕ.

Ελλάδος στον Πειραιά από στελέχη του ΚΚΕ, η δεύτερη με την διάσπαση της περιόδου 1925-1927 που ολοκληρώθηκε με τη διαγραφή του πρώην ΓΓ του Κόμματος Π. Πουλιόπουλου και τη διάσπαση της Τοπικής Οργάνωσης Πειραιά και την κρίση της περιόδου 1929-1931 που είχε έμμεσες αναφορές στον Πειραιά και ονομάστηκε «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές» .

Από την άλλη πλευρά, η ΓΣΕΕ και το ΕΚΠ καθοδηγούσαν συνδικαλιστικά τα σωματεία που βρίσκονταν υπό την επιρροή τους και οι επιδιώξεις των στελεχών τους αρκούσαν, το διάστημα που δεν ασκούσαν διοίκηση οι κομμουνιστές, στη βελτίωση των όρων ζωής των εργατών χωρίς την επιδίωξη της ανατροπής του κοινωνικό-οικονομικού καθεστώτος²⁸⁷. Η βασικότερη, λοιπόν, αντίθεση στρατηγικής μεταξύ των συντηρητικών, των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών συνδικαλιστών ήταν η τοποθέτηση ή μη του ζητήματος της πάλης των τάξεων, της πολιτικής κατεύθυνσης της εργατικής τάξης και, εν τέλει, του σοσιαλισμού στα βασικά ζητούμενα της κατεύθυνσης του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος.

9.1 Τα ιδρυτικά συνέδρια της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας και η συνακόλουθη απαρχή της συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης δημιούργησαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για τη δημιουργία των πρώτων σωματείων και την έναρξη της οργανωμένης εργατικής κίνησης στην Ελλάδα. Επιπλέον, η επίδραση της Οκτωβριανής Επανάστασης επιτάχυνε τη διαδικασία της μετάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών και εντός του ελλαδικού χώρου, διαμορφώνοντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μορφοποιούνταν η παραπάνω κίνηση²⁸⁸.

²⁸⁷ Στις ανακοινώσεις των συντηρητικών εναντίον των κομμουνιστών συνδικαλιστών η συχνότερα εμφανιζόμενη κατηγορία ήταν εκείνη των «μίσθαρνων οργάνων της Μόσχας» οι οποίοι απέβλεπαν στην ανατροπή του καθεστώτος κλπ.

²⁸⁸ Ωστόσο, με εξαίρεση τη Σοσιαλιστική Οργάνωση Νεολαίας (Λιγδόπουλος) η επανάσταση στη Ρωσία δεν άσκησε μεγάλη επιρροή στις ήδη υπάρχουσες εργατικές και σοσιαλιστικές οργανώσεις της εποχής, όπως σωματεία, εργατικά κέντρα κλπ. Β. Λάζαρης, *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996, σ. 437-440. Παρόλα αυτά, έδωσε μία μεγάλη δυναμική στη ριζοσπαστικοποίηση και τη μαχητικότητα των εργατών διαμορφώνοντας συνθήκες που θα οδηγούσαν στην ενοποίηση της εργατικής τάξης μέσα από την ίδρυση ενός νέου φορέα, της Γενικής Συνομοσπονδίας. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 250. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη Σοσιαλιστική Οργάνωση Νεολαίας βλ. Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τόμος Α', Πλέθρον, Αθήνα 1985, σ. 312-316.

Ιδιαίτερα στον Πειραιά, η σταδιακή ανάδειξή του σε εμπορικό κέντρο με την ανάπτυξη του λιμανιού του ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα²⁸⁹ και η μετατροπή του από ερημικό τόπο μέχρι το 1825, σε πόλο έλξης της εσωτερικής μετανάστευσης, κυρίως από τη Χίο και την Ύδρα (αλλά και από την Πελοπόννησο) κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και τις πρώτες του 20^{ου} αιώνα,²⁹⁰ δημιούργησαν έναν βιομηχανικό ιστό κατά μήκος του λιμανιού του.²⁹¹ Ο Πειραιάς άρχισε να αναπτύσσει μία νέα δυναμική, η οποία είχε ως συνέπεια όχι μόνο τη βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και τη μετατροπή του σε επίκεντρο της οργανωμένης εργατικής διαμαρτυρίας και διεκδίκησης. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα πρώτα σωματεία στον Πειραιά ιδρύθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και το Εργατικό Κέντρο της πόλης ιδρύθηκε το 1912, σε μία προσπάθεια συγκέντρωσης των οργανωμένων εργατικών δυνάμεων της πόλης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ωρίμασαν οι συνθήκες για την ενοποίηση και την κεντρική καθοδήγηση του εργατικού αγώνα με την ίδρυση ενός οργανισμού που θα περιελάμβανε στους κόλπους του το σύνολο των οργανωμένων εργατών της χώρας. Αυτός ο οργανισμός ήταν η ΓΣΕΕ, το ιδρυτικό συνέδριο της οποίας άρχισε τις διεργασίες του στις 21 Οκτωβρίου 1918 στο Βασιλικό Θέατρο της Αθήνας και τις ολοκλήρωσε μία εβδομάδα αργότερα στο Δημοτικό Θέατρο του Πειραιά.

²⁸⁹ Ο Πειραιάς πήρε τη σκυτάλη από τη Σύρο, η οποία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μέχρι την κυριαρχία της ατμοκίνητης ναυτιλίας υπήρξε το κέντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο. Ήδη από τη δεκαετία του 1880 η ατμοκίνητη ναυτιλία κυριάρχησε στο θαλάσσιο εμπόριο και ο Πειραιάς, δύο δεκαετίες αργότερα, αναδείχθηκε στο νέο εμπορικό κέντρο. Για τη μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια και τις αιτίες της βλ. ενδεικτικά Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 220-221· Β. Καρδάσης, *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987, σ. 109· Του ίδιου, *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1993, σ. 145-146 και 175· Ε. Εμπειρικός, *Περί εμπυχώσεως της ελληνικής ναυτιλίας*, Αθήνα 1890, σ. 6· Α.Ν. Βερναρδάκης, *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1895, σ. 192-199. Χαρακτηριστικό της ανάπτυξης του πειραιϊκού λιμανιού είναι ότι, ήδη, το 1882, το μήκος του λιμανιού ανάμεσα στους δύο φανούς του ήταν 1600 γιάρδες, το δε μεγαλύτερο πλάτος του έφτανε τις 760 γιάρδες. Υπολογίζεται ότι το λιμάνι μπορούσε να φιλοξενήσει 300 πλοία. Βλ. Π. Καμπουρόγλου, *Ιστορία του Πειραιώς, από τον 1833-1882 έτους*, Αθήνα 1883, σ. 10. Για την ανάπτυξη του Πειραιά ο οποίος έφτασε να βρίσκεται στην τρίτη θέση των λιμανιών της Μεσογείου και στην όγδοη της Ευρώπης για το έτος 1900 και την υποσκέλιση της Σύρου βλ. Ν. Παπαμανώλης, *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία και η πόλη του Πειραιά. Η εξέλιξη του Πειραιά ως ναυτιλιακού κέντρου την περίοδο 1880-1914*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2003, σ. 70-71 και 94· Β. Καρδάσης, *Από του ιστίου...ό.π.*, σ. 210-211 και 215· Β. Καρδάσης, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832-1914», στο συλλογικό Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας Αθήνα 2001, σ.348 και Κ. Ζουμπουλίδης, *ό.π.*

²⁹⁰ Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870...ό.π.*, σ. 36-37, 41, 53, 90-92 και 250.

²⁹¹ Βλ. Μ. Κοτέα, *ό.π.*

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η σύνθεση του συνεδρίου και η αντιπροσώπευση των σωματείων και των οργανώσεων. Δικαίωμα συμμετοχής είχαν όλα τα σωματεία ανεξάρτητα από τη συμμετοχή τους ή μη στο Εργατικό Κέντρο της περιοχής δράσης τους ή στην Ομοσπονδία που ανήκε επαγγελματικά. Ένα ζήτημα που υπάρχει ακόμα και σήμερα στην αντιπροσώπευση των οργανώσεων στα συνέδρια της ΓΣΕΕ αφορούσε τον καθορισμό του αριθμού των αντιπροσώπων κάθε οργάνωσης. Σωματεία με μέλη που δεν ξεπερνούσαν τα 1.000 αντιπροσωπεύονταν με έναν σύνεδρο, ενώ τα μεγαλύτερα με δύο. Τούτο είχε ως συνέπεια, ένα σωματείο με ελάχιστα μέλη να έχει ίση σπουδαιότητα, επί των ψηφοφοριών, με οποιοδήποτε μαζικότερο σωματείο, το οποίο προσέγγιζε τα 1.000 μέλη. Αυτός ο τρόπος καθορισμού των συνέδρων θα δώσει τα επόμενα χρόνια πολλές αφορμές για συγκρούσεις μεταξύ των παρατάξεων στα συνέδρια και κατηγορίες για σωματεία-σφραγίδα που αλλοιώνουν την πραγματική εκπροσώπηση των εργατών στα συνέδρια της Συνομοσπονδίας.

Σύμφωνα με τον Μπεναρόγια, στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ έλαβαν μέρος 180 σύνεδροι, εκπροσωπώντας 214 σωματεία και 65.000 εργάτες.²⁹² Μέσα στο συνέδριο διαμορφώθηκαν τέσσερις τάσεις: Η πρώτη, με επικεφαλής τον Εμ. Μαχαίρα, γραμματέα του ΕΚΠ, ήταν το «κόμμα των Πειραιωτών» όπως το χαρακτηρίζει ο Μπεναρόγια, διότι σε αυτό μετείχαν οι περισσότεροι αντιπρόσωποι των πειραιϊκών σωματείων. Η δεύτερη αφορούσε το «κόμμα των Αθηνών» επικεφαλής του οποίου ήταν το Εργατικό Κέντρο της Αθήνας. Η τρίτη είχε ως κορμό το «κόμμα των Θεσσαλονικέων», που το αποτελούσαν συνδικαλιστές της πόλης, στην πλειοψηφία σοσιαλιστές, και συμμετείχαν σε αυτήν σοσιαλιστές αντιπρόσωποι του Πειραιά και της Αθήνας. Την τέταρτη τάση αποτελούσε η ομάδα των αντιπροσώπων του Γιαννιού.²⁹³ Τελικά εκλέχθηκε ενδεκαμελής διοικητική επιτροπή αποτελούμενη από τους Εμ. Μαχαίρα, Γ. Παπανικολάου (ηλεκτροτεχνίτη), Καλομοίρη (πρόεδρο των εργατών Λιπασμάτων), Εμ. Ξανθάκη (ραπτεργάτη, μέλος της διοίκησης του Εργατικού Κέντρου Αθηνών), Ιωαννίδη (αντιπρόσωπο πλοιάρχων Μυτιλήνης), Χατζημιγάλη (ελαιοχρωματιστή και μέλος διοίκησης του Εργατικού Κέντρου Αθηνών), Ηλία Δαλεζάνο (υπάλληλο ξενοδοχείου), Ευάγγελος Ευαγγέλου

²⁹² Βλ. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 116. Στο έργο *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. Α' 1918-1924, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, σ. 549, αναφέρεται ότι οι εργάτες που αντιπροσωπεύθηκαν στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ ήταν 60.000 επί 79.306 οργανωμένων εργατών και ανήκαν σε 214 σωματεία από τα 320 σωματεία που υπήρχαν συνολικά.

²⁹³ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 25-26.

(τυπογράφο Θεσσαλονίκης, μετέπειτα γραμματέα της ΓΣΕΕ), Αβραάμ Μπεναρόγια και Κλήμη (αντιπρόσωπο ναυτομαγείρων Πειραιά).²⁹⁴

Η αυξανόμενη δυναμική του εργατικού κινήματος στον Πειραιά αντικατοπτρίστηκε στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ από τον αριθμό των αντιπροσώπων των Εργατικών Κέντρων της χώρας. Το ΕΚΠ εκπροσωπήθηκε με πέντε συνέδρους, το Εργατικό Κέντρο της Αθήνας (ΕΚΑ) με τέσσερις, της Μυτιλήνης και της Θεσσαλονίκης με τρεις, του Βόλου και της Σύρου με δύο, ενώ όλα τα υπόλοιπα²⁹⁵ με έναν. Η συμμετοχή του Εργατικού Κέντρου του Πειραιά με περισσότερους αντιπροσώπους, αλλά και η επιβολή του Πειραιά ως έδρα της ΓΣΕΕ αντικατόπτριζαν τη μεγαλύτερη οργανωτική του δύναμη σε σύγκριση με τα υπόλοιπα Εργατικά Κέντρα²⁹⁶. Συγκεκριμένα, το ΕΚΠ είχε στη δύναμή του 51 σωματεία 17.000 μελών, το ΕΚΑ 37 σωματεία 13.500 μελών, το ΕΚ Βόλου 19 σωματεία 2.500 μελών κ.ο.κ.²⁹⁷

Στο συνέδριο συγκρούστηκαν οι απόψεις των συνδικαλιστών σχετικά με το άρθρο του καταστατικού που αφορούσε τη φράση «έξω από κάθε αστική πολιτική τάση». Επί της ουσίας επρόκειτο για την αντίθεση μεταξύ των συνδικαλιστών σχετικά με την αναγκαιότητα ή μη της συμμετοχής της συννομοσπονδίας στην πολιτική, μέσω της υιοθέτησης του σοσιαλισμού ως του πολιτικού σκοπού της εργατικής τάξης. Η αντίθετη τοποθέτηση περί της απομάκρυνσης της συννομοσπονδίας από κάθε πολιτική τάση (όχι μόνο από κάθε αστική) θεωρούσε ότι η ΓΣΕΕ θα έπρεπε να περιοριζόταν στη συνδικαλιστική-εργατική δράση, χωρίς να κάνει διαχωρισμό μεταξύ της αστικής και της σοσιαλιστικής πολιτικής²⁹⁸.

Οι Αβραάμ Μπεναρόγια, Γ. Παπανικολάου (εκπρόσωπος ηλεκτροτεχνιτών Πειραιά) και άλλοι ήταν υπέρ της πρώτης πρότασης, ενώ ο αναρχοσυνδικαλιστής Σπέρας και άλλοι σύνεδροι υπέρ της απομάκρυνσης της εργατικής τάξης από κάθε πολιτική. Εν τέλει, μετά από μακρά συζήτηση, υιοθετείται η αρχή της πάλης των

²⁹⁴ Βλ. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 117-119

²⁹⁵ Πρόκειται για τα Εργατικά Κέντρα Πάτρας, Καλαμάτας, Κέρκυρας, Λάρισας και Πύργου. Βλ. Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 476-477.

²⁹⁶ Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 12 και Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 480.

²⁹⁷ Βλ. Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 477.

²⁹⁸ Η αρχή της πολιτικής ουδετερότητας συναντάται στο συνδικαλιστικό κίνημα και άλλων χωρών, όπως η Γερμανία, ως μέσο για την προσέγγιση των εργατών όλων των τάσεων, με στόχο τη βελτίωση της θέσης των εργατών εντός του ισχύοντος συστήματος. Βλ. σχετικά D. Garay, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 150.

τάξεων και υπερψηφίζεται η διατύπωση «έξω από κάθε αστική πολιτική τάσιν» με ψήφους 158 υπέρ, 21 κατά και μίας λευκής.²⁹⁹ Η κατεύθυνση της Συνομοσπονδίας αποτέλεσε το διακύβευμα για τις διαφορετικές τάσεις του συνδικαλιστικού κινήματος αμέσως μετά το πέρας του ιδρυτικού συνεδρίου. Τρεις ήταν οι βασικές τάσεις που ανταγωνίζονταν στο εσωτερικό μέτωπο της ΓΣΕΕ. Η μία των συνδικαλιστών που υποστήριζαν τον βενιζελικό Μαχαίρα, οι οποίοι τάσσονταν κατά της υιοθέτησης της αρχής της πάλης των τάξεων και της οργανικής σύνδεσης με το ΣΕΚΕ, το οποίο είχε, εν τω μεταξύ ιδρυθεί. Η δεύτερη τάση που ακολουθούσε το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γιαννιού και η τρίτη που υποστήριζε την υιοθέτηση της αρχής της πάλης των τάξεων και την οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ. Στη διοίκηση της ΓΣΕΕ αυτή η ομάδα εκπροσωπούσαν από τους Μπεναρόγια, Παπανικολάου και Ευαγγέλου.³⁰⁰ Τελικά, με το δεύτερο συνέδριο της ΓΣΕΕ που διεξήχθη στην Αθήνα το 1920 αποφασίστηκε η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ. Θα έπρεπε να σημειώσουμε εδώ ότι η φιλοβενιζελική ομάδα του Μαχαίρα είχε διοργανώσει το Β' συνέδριο της ΓΣΕΕ στον Πειραιά, αλλά ως το πραγματικό συνέδριο θεωρείται αυτό της Αθήνας, το οποίο διοργανώθηκε από τους σοσιαλιστές, διότι οι περισσότεροι σύνεδροι και σωματεία ακολούθησαν τους σοσιαλιστές³⁰¹

Λίγες εβδομάδες μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ, στις 17 Νοέμβρη 1918, συνήλθε στον Πειραιά το πρώτο σοσιαλιστικό συνέδριο με αποστολή την ίδρυση του πολιτικού κόμματος που θα επιδίωκε να φέρει στο πολιτικό προσκήνιο της χώρας τις σοσιαλιστικές ιδέες και την ανατροπή, εν τέλει, του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής από την εργατική τάξη³⁰². Σε αυτό το συνέδριο πήραν μέρος δύο

²⁹⁹ Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Α' 1918-1949, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 79.

³⁰⁰ Βλ. Αγ. Ελεφάντης, *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. Κ.Κ.Ε και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999 [α' έκδοση: Ολκός, Αθήνα 1976], σ. 52.

³⁰¹ Βλ. *Ο.π.*, σ. 52 και Δ. Λιβιεράτος, *90 χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, εκδ. ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., Αθήνα 2009, σ. 26-31. Η ορθότητα της απόφασης του Β' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ σχετικά με την οργανική της σύνδεση με το ΣΕΚΕ αμφισβητήθηκε έντονα. Η πορεία της ΓΣΕΕ εμπεριέχει σε όλο το Μεσοπόλεμο το δίλημμα της πολιτικής ουδετερότητας ή του συνδυασμού του συνδικαλιστικού και του πολιτικού αγώνα. Ένας εκφραστής της πολεμικής εναντίον της οργανικής σύνδεσης υπήρξε και ο Ν. Γιαννιός. Βλ. σχετικά *Ριζοσπάστης*, 12/1/1922, σ. 1.

³⁰² Στις αρχές του κόμματος αναφέρονται τα εξής: «...η μεταβολή της παραγωγής από πλουτοκρατικής εις σοσιαλιστικήν, διενεργουμένην δια της κοινωνίας και προς το καλόν ολοκλήρου της κοινωνίας δύναται να καταστήση την μεγάλην παραγωγήν με την οσημέραι αυξάνουσαν παραγωγικότητα της κοινωνικής εργασίας, από πηγήν αθλιότητος και δουλείας των λαϊκών τάξεων, εις πηγήν υψίστης ευημερίας και ατελειώτου και πολυειδούς τελειοποιήσεως. Η κοινωνική αυτή μεταβολή σημαίνει την απελευθέρωσιν όχι μόνον των προλεταρίων, αλλά και ολοκλήρου της ανθρωπότητος που υποφέρει σήμερα. Εν τούτοις δύναται να πραγματοποιηθή μόνον από την εργατικήν τάξιν διότι όλαι αι άλλαι αι τάξεις, ανεξαρτήτως των μεταξύ των διαφορών υποστηρίζουν τον θεσμόν της σημερινής ατομικής ιδιοκτησίας και είναι σύμφωνοι εις την διατήρησιν των οικονομικών βάσεων της σημερινής

αντιπρόσωποι της σοσιαλιστικής οργάνωσης του Πειραιά, οι Μιχ. Σίδερης και Γ. Πισπίνης και ο Δ. Χαραλαμπίδης ως εκπρόσωπος της σοσιαλιστικής νεολαίας της πόλης,³⁰³ ενώ οι αντιπρόσωποι έφθαναν τους 35. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο «Πειραιεύς» στα γραφεία του Συνδέσμου Μηχανικών Ατμόπλοιων στον Πειραιά και μέσα από διαφωνίες, συγκρούσεις και διαπραγματεύσεις κατέληξε στις 23 Νοεμβρίου με την ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος), μετέπειτα Κ.Κ.Ε³⁰⁴.

Στα μέσα του Ιουλίου 1919, πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το Συμβούλιο του κόμματος προκειμένου να αποφασισθούν, μεταξύ άλλων, η προσχώρηση ή μη στην Γ΄ Διεθνή και η μορφή της συνεργασίας με τη ΓΣΕΕ. Δεν πάρθηκαν οριστικές αποφάσεις, αλλά αυτές παραπέμφθηκαν για το επόμενο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πάντως, στο εθνικό συμβούλιο αποφασίσθηκε η μη προσχώρηση στη Β΄ Διεθνή λόγω της κρίσης που περνούσε μετά τη διάσπασή της.³⁰⁵ Η επίσημη προσχώρηση του ΣΕΚΕ στην Γ΄ Διεθνή πραγματοποιήθηκε στο Β΄ τακτικό συνέδριο του κόμματος στις 18-25 Απρίλη του 1920,³⁰⁶ στο οποίο ελήφθησαν και άλλες σημαντικές αποφάσεις με το

κοινωνίας [...] το Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα της Ελλάδος δεν επιδιώκει νέα προνόμια τάξεως, αλλ' αγωνίζεται δια την κατάλυσιν της κυριαρχίας των τάξεων και αυτών των τάξεων εν γένει, και διά την απονομήν ίσων δικαιωμάτων και καθηκόντων ανεξαρτήτως γένους, φυλής και θρησκευματος...». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 6-7. Το Συνέδριο ασχολήθηκε και με τρέχοντα πολιτικά και εργατικά ζητήματα, όπως η εκλογή επαρκούς αριθμού επιθεωρητών εργασίας από τους οργανωμένους εργάτες, η κατάργηση του θεσμού της βασιλείας και άλλα. Στο ίδιο, σ. 7-10. Με δεδομένο ότι οι απόψεις των «ανταποκριτών» του *Ριζοσπάστη* εξέφραζαν ως ένα βαθμό τις θέσεις του ΚΚΕ, από σχετικό δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* το 1925 φαίνεται ότι το κόμμα προσπάθησε να αμβλύνει το διαχωρισμό μεταξύ εργατών και υπαλλήλων, θεωρώντας ότι οι δεύτεροι αποτελούν τους «εργάτες του πνεύματος». Συγκεκριμένα, ο αρθρογράφος ο οποίος ήταν υπάλληλος της ΑΕΕΧΠΛ, υποστηρίζει την ενότητα εργατών και υπαλλήλων, «των εργατών του μυαλού και του χεριού» και κάλεσε τους υπαλλήλους να κατανοήσουν ότι και αυτοί είναι «εργάται και ότι αποτελούν ένα αναπόσπαστον μέρος της εργατικής τάξεως» και, μάλιστα, λόγω της μεγαλύτερης μόρφωσής τους, σε σύγκριση με τους εργάτες, πρέπει να δημιουργηθεί ενιαία οργάνωση εργατών και υπαλλήλων μέσα στην οποία το κυριότερο καθήκον των υπαλλήλων είναι «να γίνουν οι πρωτοπόροι, οι σημαιοφόροι του αγώνος [...] και να φροντίσουν να τους ξυπνήσουν [τους εργάτες] από το λήθαργο που τους έχει ρίξει η κεφαλαιοκρατία». *Ριζοσπάστης*, 18/4/1925.

³⁰³ Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, ό.π., σελ. 87. Για τις εργασίες του Α΄ Πανελλαδικού Σοσιαλιστικού Συνεδρίου βλέπε, επίσης, Α. Μπεναρόγια, ό.π., σ. 120-124· Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 310-321· Δ. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 17-24.

³⁰⁴ Στο Β΄ συνέδριο (18-25/4/1920) αποφασίσθηκε η μετονομασία του ΣΕΚΕ σε Σοσιαλιστικό (Κομμουνιστικό) Κόμμα Ελλάδος. Το νέο όνομα θα διατηρηθεί έως το 1924 οπότε και θα μετονομασθεί, εκ νέου, σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς). Η έκθεση δράσης του κόμματος ανέφερε ότι κατά το Β΄ Συνέδριο το ΚΚΕ είχε 1.000 μέλη και 500 νεολαίους, ενώ η κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη* έφθανε τα 10.000 φύλλα. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό...ό.π.*, σ. 47.

³⁰⁵ Βλ. Α. Μπεναρόγια, ό.π., σ. 128.

³⁰⁶ Η σχετική απόφαση του συνεδρίου αναφέρει τα εξής: «Το Β΄ Εθνικόν συνέδριον του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος [...] αποφασίζει: Εγκρίνει την απόφαση του Εθνικού συμβουλίου περί αποχωρήσεως του κόμματος από τη Β΄ Διεθνή. Το κόμμα προσχωρεί οργανικώς εις την Γ΄ Διεθνή της Μόσχας, της οποίας δέχεται τας αρχάς και τα ψηφίσματα. Εγκρίνει και επιδοκιμάζει τας αποφάσεις

Τμήμα του Πειραιά να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στις αλλαγές³⁰⁷. Οι σημαντικότερες από αυτές τις αποφάσεις ήταν η υιοθέτηση της θέσης ότι το μοναδικό μεταβατικό στάδιο μέχρι την κατάργηση των τάξεων ήταν η δικτατορία του προλεταριάτου και η αποκήρυξη κάθε μορφής πολέμου ως εξυπηρετούντα την αστική τάξη.³⁰⁸ Σε ό,τι αφορά την αδιαφορία προς τη μορφή του αστικού πολιτεύματος το αποτέλεσμα ήταν ο αποκλεισμός της περίπτωσης συνεργασίας του κόμματος με οποιοδήποτε άλλο αστικό κόμμα³⁰⁹, αλλά και την πορεία αντιπαράθεσης των συνδικαλιστικών στελεχών του ΣΕΚΕ (Κομμουνιστικού) με όλους τους συνδικαλιστικούς φορείς που δεν υιοθετούσαν την επαναστατική τακτική για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου, ως την τελική επιδίωξη του οργανωμένου εργατικού κινήματος.

9.2 Η πορεία των τριών οργανισμών μέχρι την απεργία του 1923

9.2.1 Η πολιτική κατεύθυνση της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ

Όπως είδαμε στα προηγούμενα, στη Γενική Συνομοσπονδία επικράτησαν από την ίδρυσή της οι αριστεροί σύνεδροι, οι οποίοι αργότερα συμμετείχαν ή υποστήριξαν το νεοσύστατο ΣΕΚΕ. Η οριστικοποίηση της οργανικής σχέσης μεταξύ ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ,³¹⁰ η οποία σήμαινε την πολιτική καθοδήγηση της Συνομοσπονδίας από το

της βαλκανικής κομμουνιστικής συνδιασκέψεως, ήτις συνήλθεν εν Σόφια την 15^{ην} Ιανουαρίου και δίδει εντολήν εις την ΚΕ να εργασθῆ δια να συνδεθῆ το κόμμα στενότερον με τα σοσιαλιστικά κόμματα της Βαλκανικής που ακολουθούν την Γ' Διεθνή δια την προπαρασκευήν κοινού αγώνος των προλεταρίων της Βαλκανικής προς δημιουργίαν της Ομοσπονδιακής σοσιαλιστικής δημοκρατίας των συμβουλιών των εργατών και αγροτών της Βαλκανικής». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 61-62

³⁰⁷ Ενώ το Εθνικό Συμβούλιο είχε προτείνει τη μερική διαφοροποίηση του προγράμματος, το τμήμα Πειραιά του ΣΕΚΕ(Κ) πρότεινε την ολική του αναθεώρηση.

³⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 64-65.

³⁰⁹ Χαρακτηριστικό της εν λόγω θέσης είναι η ανακοίνωση του ΣΕΚΕ(Κ) για την εις βάρος του κατηγορία ότι στην εκδήλωση για την επετείο από το θάνατο των Καρλ Λήμπνεχτ και Ρόζας Λούξεμπουργκ εκδηλώθηκαν τα μέλη του κατά του στέμματος και υπέρ της δημοκρατίας. Αρνείται την κατηγορία και ανακοινώνει στις 10 Ιανουαρίου 1921: «Το Σοσιαλιστικόν εργατικόν κόμμα αδιαφορεί εντελώς δια την μορφήν του αστικού πολιτεύματος και δεν αγωνίζεται δια την επικράτησιν της αστικής δημοκρατίας, αλλά μόνον δια την σοσιαλιστικήν δημοκρατίαν των Σοβιέτ των εργατών και των χωρικών». Βλ. *ό.π.*, σ. 179-180 [Οι ημερομηνίες που αναφέρονται στα *Επίσημα Κείμενα* αφορούν τις δημοσιεύσεις των εγγράφων στον κομματικό Τύπο].

³¹⁰ Η συνεργασία ΣΕΚΕ(Κ) και ΓΣΕΕ δεν υπήρξε επιπόνηση των ελλήνων κομμουνιστών. Η Διεθνής των Κόκκινων Συνδικάτων, στο τέταρτο άρθρο του ιδρυτικού της συνεδρίου στις (3-19 Ιουλίου 1921) είχε καθορίσει με σαφήνεια την αναγκαιότητα της στενής και πραγματικής συνεργασίας των επαναστατικών συνδικάτων με το κομμουνιστικό κόμμα της κάθε χώρας. Επιπλέον, στο άρθρο 31 τονίζεται ότι πίσω από όποιον μιλάει και δρα για ουδετερότητα και ανεξαρτησία των επαναστατικών συνδικάτων από το ΚΚ, «κρύβεται η ρεφορμιστική, καθαρά αστική αρχή του χωρισμού του οικονομικού από τον πολιτικό αγώνα του προλεταριάτου, με το σκοπό να αποδυναμώσουν και να διασπάσουν τις εργατικές μάζες». Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τη μάχη των κομμουνιστών μέσα στα συνδικάτα, με το άρθρο 42 τονίζεται ότι «οι οπαδοί της Κόκκινης Διεθνούς δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να μείνουν έξω από τα στελέχη των οργανώσεων, ούτε να ελπίζουν να επηρεάσουν τους εργάτες απ' έξω». Βλ. *Η Διεθνής των Κόκκινων Συνδικάτων. Το 1^ο Συνέδριο 3-19 Ιούλιου 1921*, μετάφραση Στ. Τσελεμέγκου, Πλανήτης, [Αθήνα] χ.χ., σ. 18, 34 και 39. Επίσης, βλ. Δ. Λιβιεράτος,

κόμμα, δεν επέφερε την εξομάλυνση των διαφορών, αλλά όξυνε τις αντιθέσεις μεταξύ των κομμουνιστών και των υπόλοιπων συνδικαλιστών και εργατών, οι οποίοι δεν αποδέχονταν τον καθοδηγητικό ρόλο του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ στο εργατικό κίνημα.³¹¹ Παρόλα αυτά, η ΓΣΕΕ παρέμενε σε όλο αυτό το διάστημα «δεμένη» με το ΣΕΚΕ, συνεργαζόμενη μαζί του σε μία σειρά εργατικά ζητήματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ομιλίες κατά τις εκδηλώσεις της Συνομοσπονδίας για την Πρωτομαγιά κατέληγαν σε επευφημίες τόσο για την ΓΣΕΕ, όσο και για το ΣΕΚΕ,³¹² ενώ ο *Ριζοσπάστης* αυτοαναγορευόταν σε «Επίσημον Όργανον του Σοσιαλιστικού Εργατικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος της Ελλάδος και της Γενικής Συνομοσπονδίας των Εργατών της Ελλάδος».

ό.π., σ. 125-134. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τα στελέχη του ΣΕΚΕ(Κ) υιοθέτησαν, εν πολλοίς, τις αποφάσεις της Διεθνούς στα συνδικαλιστικά ζητήματα, όπως και σε μία σειρά άλλων θεμάτων. Σε μία περίοδο όπου το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ βρισκόταν ακόμα σε νεαρή ηλικία και ταλανίζονταν από οργανωτικά προβλήματα, τα οποία θα παρακολουθήσουμε παρακάτω, η συνεργασία με τις διεθνείς κομμουνιστικές οργανώσεις, κυρίως την Γ' Διεθνή, κρίνονταν απαραίτητη προϋπόθεση για να ξεπεραστούν τα εμπόδια και να βρει έναν τρόπο δράσης που θα ανταποκρίνονταν στην ανάγκη της εποχής του. Η επίκληση των στελεχών του στην αυθεντία της Διεθνούς είναι διάχυτη σε όλο το διάστημα του Μεσοπολέμου και ορισμένες από τις εσωτερικές του κρίσεις είχαν ως διακύβευμα την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή της γραμμής της Διεθνούς.

³¹¹ Ιδιαίτερα μετά την αποτυχία των απεργιών του 1921 και την αποδυνάμωση των συνδικάτων, απόρροια των φυλακίσεων και εκτοπίσεων πολλών συνδικαλιστών και την άνοδο των συντηρητικών συνδικαλιστικών δυνάμεων σε αυτά. Οι σημαντικότερες από τις απεργίες του 1921 ήταν αυτές της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου, της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας και της Πανελλήνιας Σιδηροδρομικής Ομοσπονδίας, η οποία έληξε με τον εκτοπισμό 500 σιδηροδρομικών στη Μικρά Ασία. Την απεργία της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου ακολούθησαν πολλές συλλήψεις απεργών, ανάμεσά τους και πενήντα μέλη του σωματείου, τα οποία καταδικάστηκαν από το στρατοδικείο σε 15-20 χρόνια κράτησης. Η απεργία έληξε μετά τις νέες συλλήψεις των μελών της διοίκησης, αφού δεν ήταν εφικτή η περαιτέρω καθοδήγησή της. Τα φυλακισμένα μέλη του Δ.Σ των ηλεκτροτεχνιτών ήταν ο προϊστάμενος Γ. Παπανικολάου, ο γ.γ Μ. Σιδέρης και το μέλος του Δ.Σ Σταμ. Κόκκινος, οι οποίοι αποφυλακίστηκαν μέσα στον Φεβρουάριο του 1922. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1/1/1922, σ. 1 και 10/2/1922, σ.1.. Για επισκόπηση των απεργιών του 1921 βλ. και σχετική σειρά άρθρων του Π. Δημητράτου στα φύλλα του *Ριζοσπάστη* στις 13/3/1922, σ.1 και 14/3/1922, σ. 1 και Α. Μπενάρωγια, *ό.π.*, σ. 147. Εκτός των παραπάνω Ομοσπονδιών οι οποίες είχαν ως έδρα τον Πειραιά, στην πόλη εκδηλώθηκαν και αποσχιστικές κινήσεις πρωτοβάθμιων σωματείων, όπως αυτή στο σωματείο αρτεργατών από τον βενιζελικό Βενιέρη, η οποία αν και απέτυχε αποτελεί ένα δείγμα της κίνησης που δημιουργήθηκε στον Πειραιά εξαιτίας των «αδυνατισμένων» σωματείων με τις φυλακίσεις και τις εξορίες του 1921. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 10/1/1922, σ.2. για μία επισκόπηση των απεργιών των ομοσπονδιών Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου και της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σιδηροδρομικών κατά το 1921 βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 80-85.

³¹² Ενδεικτικά, στην εκδήλωση της Συνομοσπονδίας για την πρωτομαγιά του 1923 που έλαβε χώρα στο Μοσχάτο, ο Ευ. Ευαγγέλου, γραμματέας της ΓΣΕΕ, μίλησε υπό τους ήχους της Διεθνούς τονίζοντας ότι «οι εργάτες έδειξαν να κατάλαβαν πώς θα αγωνισθούν για την απελευθέρωσή τους υπό τη σημαία της ΓΣΕΕ και του Κομμουνιστικού Κόμματος», ενώ έκλεισε το λόγο του με τα εξής: «Ζήτω η κόκκινη πρωτομαγιά. Ζήτω το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ζήτω η Γενική Συνομοσπονδία. Ζήτω το διεθνές προλεταριάτο». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/5/1923, σ.1.

Στο Εργατικό Κέντρο του Πειραιά κυριαρχούσαν οι συντηρητικοί συνδικαλιστές Ι. Καλομοίρης³¹³ και Ν. Κλήμης, οι οποίοι δέχονταν τα πυρά των κομμουνιστών σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Άλλωστε, η ομάδα του Μαχαίρα, η οποία διαφώνησε με την πλειοψηφία της ΓΣΕΕ και κήρυξε ξεχωριστό Β΄ Συνέδριο της Συνομοσπονδίας (το οποίο, όπως είδαμε, δε θεωρείται γνήσιο) είχε ως έδρα των συνδικαλιστικών της δραστηριοτήτων τον Πειραιά και το ΕΚΠ. Ήδη από το 1922 ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευε άρθρα εναντίον της διοίκησης του Κέντρου και της συνδικαλιστικής του τακτικής,³¹⁴ ενώ φαίνεται ότι από τις αποτυχημένες απεργίες του 1921 το ΕΚΠ είχε αποχωρήσει από τη δύναμη της ΓΣΕΕ.³¹⁵ Χαρακτηριστικό επεισόδιο της διαμάχης μεταξύ ΓΣΕΕ και ΣΕΚΕ από τη μία πλευρά και της διοίκησης του ΕΚΠ, από την άλλη πλευρά, αποτελεί η διαμάχη γύρω από τον εορτασμό της πρωτομαγιάς του 1923. Οι δύο οργανισμοί πραγματοποίησαν χωριστές εκδηλώσεις (το ΕΚΠ στον Άγ. Ι. Ρέντη και η ΓΣΕΕ στο Μοσχάτο)³¹⁶. Στο Β΄ Συνέδριο της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας (1923), η οποία ανήκε τόσο στο ΕΚΠ, όσο και στη ΓΣΕΕ, ο Ν. Κλήμης, προεδρεύων του ΕΚΠ το 1923, κάλεσε την Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία για κοινό εορτασμό της πρωτομαγιάς του 1923 με το ΕΚΠ. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε την απόρριψη από την ΠΝΟ του εορτασμού με τη ΓΣΕΕ, όμως η πρόταση απορρίφθηκε από το συνέδριο της Ομοσπονδίας. Επιπλέον, η ίδια πρόταση απευθύνθηκε και στο σωματείο των αρτεργατών του Πειραιά, η οποία έγινε δεκτή από τον γραμματέα του σωματείου Βενιέρη.³¹⁷ Η πρόταση του ΕΚΠ σε αυτές

³¹³ Ηγετική μορφή της συντηρητικής παράταξης. Κατά τη δεκαετία του 1930 χρημάτισε και Γραμματέας της ΓΣΕΕ.

³¹⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/9/1922, σ. 1, όπου αναφέρεται επ' αφορμή μίας ανακοίνωσης του ΕΚΠ για την ανεργία που μάζιζε τους εργάτες της πόλης τα εξής: «Δε νομίζουν οι εργάτες του Πειραιώς ότι πρέπει να παύση η κωμωδία που παίζεται εις βάρος της υπολήψεώς των; Επί τέλους ως πότε θα ανέχονται να διασύρηται ο τίτλος του Εργ. Κέντρου, διότι περί τίτλου πρόκειται και όχι κατ' ουσίαν Εργ. Κέντρου». Επίσης, βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/9/1922, σ. 1 για τον Ι. Καλομοίρη.

³¹⁵ *Ο.π.*, 19/7/1923, σ. 4.

³¹⁶ Οι ηγεσίες των Εργατικών Κέντρων Αθήνας και Πειραιά κάλεσαν σε συγκέντρωση στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη στην οποία συμμετείχαν 20 σωματεία της Αθήνας και 40 σωματεία του Πειραιά, με κύρια αιτήματα την εφαρμογή του οκτάωρου, την αύξηση των ημερομισθίων και τη θέσπιση Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Η εργατική πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 46 και Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 77.

³¹⁷ Μάλιστα ο Βενιέρης κλήθηκε σε απολογία στο συνέδριο της Ομοσπονδίας Αρτεργατών (Μάιος 1923) για την αποδοχή της πρότασης του ΕΚΠ, παρά την προηγούμενη απόφαση της Ομοσπονδίας για κοινό εορτασμό με τη ΓΣΕΕ. Ο Βενιέρης, απολογούμενος, είπε ότι έδωσε εντολή στα μέλη του σωματείου να παρευρεθούν στην εκδήλωση του ΕΚΠ επειδή σε αυτό ανήκει το σωματείο του. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/5/1923, σ. 2. Η διαμάχη ΕΚΠ-ΓΣΕΕ αντικατοπτρίζεται και στην ανακοίνωση της ΓΣΕΕ, πολλών ομοσπονδιών και Εργατικών Κέντρων για την πρωτομαγιά του 1923, την οποία δεν συνυπέγραψε η διοίκηση του ΕΚΠ. Μάλιστα, διοργανώθηκαν χωριστές συγκεντρώσεις: μία στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη υπό το ΕΚΠ (συμμετοχή 40 σωματείων) και το ΕΚ Αθηνών (συμμετοχή 20 σωματείων) και μία στο Μοσχάτο υπό τη ΓΣΕΕ με κύρια συμμετοχή της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωτερίου, ναυτεργατικών σωματείων, της Ένωσης Ανάπηρων Πολέμου και της

τις δύο οργανώσεις υποδεικνύουν τη ρευστότητα της κατάστασης στα σωματεία και τις οργανώσεις αυτήν την περίοδο.

Η κατάσταση στο ΕΚΠ μεταβλήθηκε το καλοκαίρι του 1923, όταν ο Καλομοίρης παραιτήθηκε από τη θέση του Γ.Γ του ΕΚΠ και ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την εκλογή νέας διοίκησης. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, η συνέλευση του ΕΚΠ χαρακτήρισε την παραίτηση του Καλομοίρη «αντεργατική», επειδή εγκατέλειψε τη θέση του σε μία κρίσιμη στιγμή για το εργατικό κίνημα (το καλοκαίρι του 1923 η κυβέρνηση εξαπέλυσε επίθεση στα εργατικά δικαιώματα με την περικοπή των ημερομισθίων)³¹⁸ και τον καθαίρεσε³¹⁹. Ταυτόχρονα, η συνέλευση αποφάσισε να καλέσει τα σωματεία της δύναμης του ΕΚΠ να συμμετάσχουν στην πανεργατική συγκέντρωση της Κυριακής 8 Ιουλίου. Την ίδια περίοδο, η κυβέρνηση φαινόταν αταλάντευτη, με τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Χατζηκυριάκο να δηλώνει ότι δεν πρόκειται να γίνει καμία αλλαγή στην εργατική πολιτική της κυβέρνησης, η οποία θα έχει ρόλο διαιτητή μεταξύ κεφαλαίου και εργαζομένων. Επιπλέον, ζήτησε προστασία υπέρ των εργατών των μηχανουργείων, πολλοί εκ των οποίων ζήτησαν να δουλέψουν, αλλά «εμποδίσθηκαν από συναδέλφους τους»³²⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόεδρος του ΕΚΠ παρέμενε ο Ν. Κλήμης, αλλά επικεφαλής της Επιτροπής Αμύνης του ΕΚΠ ήταν ο Π. Ρουμελιώτης, γραμματέας της νεολαίας του ΣΕΚΕ στον Πειραιά. Η απαγόρευση της πανεργατικής συγκέντρωσης και η πίεση που άσκησε η αριστερή παράταξη οδήγησε τη διοίκηση του ΕΚΠ να προσχωρήσει στο Ενιαίο Μέτωπο και λίγο πριν την κήρυξη της μεγάλης απεργίας του Αυγούστου, με ανακοίνωσή της, να

³¹⁸ Ένωσης Μηχανουργών, ενώ παρεβρήθησαν αντιπροσωπεΐες σωματείων της Αθήνας, του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της Κομμουνιστικής Νεολαίας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1/5/1923, σ. 2 και Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 46. Κατά τον Κλήμη, η εργατική τάξη της Ελλάδας ήταν «υπό τας διαταγάς της Γεν. Συνομοσπονδίας». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 26/6/1923, σ. 2.

³¹⁹ Στον Πειραιά, ήδη από το 1922, είχε λάβει εκρηκτικές διαστάσεις το φαινόμενο της αισχροκέρδειας. Η εφημερίδα *Σφαίρα* τόνιζε ότι «η κυβέρνηση υποτίμησε το ψωμί, τον καφέ, τις πατάτες, τη ζάχαρη, το ρύζι κλπ αλλά δεν υποτίμησε τα υπέρογκα ημερομίσθια τα οποία δεν αφήνουν τις εταιρίες να μειώσουν την τιμή των βιομηχανικών ειδών». Βλ. *Σφαίρα*, 20/6/1923. Από την άλλη μεριά, ο Εμπορικός Βιομηχανικός Σύλλογος Πειραιά δεν συμμερίζονταν τη στάση των εργατικών σωματείων για τη μη μείωση των ημερομισθίων, «γεγονός που αποτελεί ουσιώδες κώλυμα στη βελτίωση των όρων ζωής». Βλ. *Σφαίρα*, 11/7/1923, σ. 1. Η εφημερίδα προσπαθεί να δικαιολογήσει με αυτόν τον τρόπο την επερχόμενη μείωση στα εργατικά ημερομίσθια και διαφαίνεται το κλίμα μέσα στο οποίο λειτούργησε το εργατικό κίνημα στις παραμονές της μεγάλης απεργίας του Αυγούστου του 1923. Για την αισχροκέρδεια βλ. ενδεικτικά *Σφαίρα*, 10/9/1922, σ. 1· 27/10/1922, σ. 1 και 12/6/1923, σ. 1.

³¹⁹ Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 77-78.

³²⁰ *Ο.π.*, 12/7/1923, σ. 2 και 14/7/1923, σ. 2.

Κόμμα, παρά την προσχώρηση πολλών «καθυστερημένων στοιχείων και πρακτόρων της κυβέρνησης» σε πλείστα σωματεία³²⁴.

Η πρώτη κρίση στο εσωτερικό του ΣΕΚΕ(Κ) αφορούσε ακριβώς αυτές τις θέσεις της Συνδιάσκεψης. Μετά το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας επέστρεψαν οι Έλληνες στρατιώτες από το Μέτωπο. Ανάμεσά τους και τα παλιά μέλη του ΣΕΚΕ αλλά και νέοι κομμουνιστές. Είναι ένα σημείο κατά το οποίο η φυσιογνωμία του κόμματος αλλάζει, λαμβάνοντας «αριστερότερα» χαρακτηριστικά. Οι παλιοί πολεμιστές θα διεκδικήσουν πιο ριζοσπαστικές αποφάσεις από το κόμμα τους και θα αμφισβητήσουν τη θεωρία της «μακράς νομίμου υπάρξεως» που πρεσβεύουν στην πλειονότητά τους τα παλιά στελέχη, τα οποία και σταδιακά απομακρύνονται από την ηγεσία του κόμματος³²⁵. Τον Οκτώβριο του 1922 συνήλθε στην Αθήνα το έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), με το οποίο διατηρήθηκε, παρά τις πολλές αντιρρήσεις, η θέση του Φλεβάρη περί της «μακράς νομίμου υπάρξεως» και εκλέχθηκε νέα ΚΕ με

³²⁴ *Ο.π.*, σ. 215

³²⁵ Βλ. Αγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 62-65 και Α. Μπενάρωγια, *ό.π.*, σ. 155-156. Η πορεία των πραγμάτων επί του συνδικαλιστικού ζητήματος τους μήνες που ακολούθησαν τη Συνδιάσκεψη αποτυπώνονται στα γραφόμενα του Γιάννη Κορδάτου σε ένα απολογιστικό του άρθρο στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)* για το έτος 1922. Γράφει ο Γ. Κορδάτος: «Η επαγγελματική ζύμωση σ' όλο το 1922 ήταν σχεδόν σε κατάσταση νέκρας. Το νέο επαγγελματικό σύνθημα της Διασκέψεως του Φεβρουαρίου 1922 του Σοσιαλιστικού Εργατικού (Κομμουνιστικού) Κόμματος προς τις μάζες στην πραγματικότητα δεν εφαρμόστηκε... Εξ άλλου, στις σπουδαιότερες Επαγγελματικές οργανώσεις ακόμα δρουν και πρωτοστατούνε πολλά κίτρινα στοιχεία και το χειρότερο πολλοί "εγκάθετοι" των αστικών κομμάτων. Οι καταδιώξεις και οι επιστρατεύσεις, επίσης συντέλεσαν στο να χαλαρώσουνε τη σωματειακή οργάνωση σε βαθμό που να την απονεκρώσουν», ενώ για τη ΓΣΕΕ αναφέρει ότι «...οι οργανωμένοι εργάτες και οι διευθύνοντες τα εργατικά σωματεία δεν κατάλαβαν τον προορισμό της. Και γι αυτό δεν εφάνησαν συνεπείς στις ηθικές και οικονομικές υποχρεώσεις που ανέλαβον απέναντι της Γ.Σ...Είνε καιρός ν' αναθεωρηθούν πολλές αντιλήψεις και εις το προσεχές Πανελλαδικόν Συνέδριον να τεθούν προγραμματικές βάσεις θετικές για να μπορέσουν να δώσουν ζωή στο θεσμό της Γ. Συνομοσπονδίας, που κατήντησεν σήμερα απλό γραφείο Διεκπεραιώσεως... Χρειάζεται κόπος για να ξεσκοντήζουν (σ.σ. οι επαγγελματικοί κομμουνιστικοί όμιλοι) την αποκοιμισμένη μάζα από τις μικροαστικές προλήψεις και να την βάλουν στο δρόμο της αληθινής οργάνωσης. Ο εργάτης σήμερα- γιατί να το κρύβουμε- δεν έχει συνείδηση τάξεως, το Σωματείο του το θυμάται και το χρειάζεται μοναχά όταν θέλει αύξηση μεροκάματου. Το πνεύμα της ομαδικής αλληλεγγύης, η ιδέα της πανελλαδικής οργάνωσής του δεν έχουν γίνει ακόμα γι' αυτόν ανάγκες της κοινωνικής του ζωής. Γι' αυτό δεν αποβλέπη στη Γεν. Συνομοσπονδία του με το ιερόν εκείνο πάθος που δημιουργείται στις ομάδες για τους αρχηγούς της». Βλ. Γ. Κορδάτος, «Ο απολογισμός του 1922», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Γ', αρ. 1, σ. 24-25. Οι «καταδιώξεις και οι επιστρατεύσεις» στις οποίες αναφέρεται ο Γ. Κορδάτος είναι οι συλλήψεις πολλών στελεχών του ΣΕΚΕ(Κ) και της ΓΣΕΕ το καλοκαίρι του 1922 με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας», λόγω της αντιπολεμικής προπαγάνδας που ασκούσαν εν μέσω της μικρασιατικής εκστρατείας. Οι συλληφθέντες ήταν οι εξής: Πετσόπουλος (διευθυντής του «Ριζοσπάστη»), Μ. Σιδέρης (συνελήφθη για δικά του αντιπολεμικά άρθρα, όταν πήγε να υπερασπιστεί τον Πετσόπουλο), Γ. Κορδάτος (γραμματέας ΣΕΚΕ), Γ. Γεωργιάδης (μέλος Κ.Ε του ΣΕΚΕ), Σ. Στράγγας (υπεύθυνος «Ριζοσπάστη»), Ευάγγελος Ευαγγέλου (γραμματέας ΓΣΕΕ για τα εργατικά), Αγγελής (μέλος της ΕΕ της ΓΣΕΕ), Λαγουδάκης και Παπανικολάου (ταμίας της ΓΣΕΕ). Οι κρατούμενοι αφέθησαν, τελικά, ελεύθεροι τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου κι ενώ μετά τη μικρασιατική καταστροφή είχε επικρατήσει το στρατιωτικό κίνημα των Ν. Πλαστήρα και Στ. Γονατά. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/7/1922, σ. 4 και 6/7/1922, σ. 2· επίσης βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 123-124.

γραμματέα το Νίκο Σαργολόγο. Η διαφοροποίηση σε σχέση με τη συνδιάσκεψη του Φλεβάρη βρίσκεται στην εξής φράση της απόφασης:

«Δέχεται να παραμείνουν οι αποφάσεις του Β΄ Συνεδρίου και της συνδιασκέψεως του Φεβρουαρίου ως προσωρινή βάση της δράσεως του Κόμματος»³²⁶. Στο ίδιο συνέδριο αποφασίζεται η απόρριψη οποιασδήποτε συνεργασίας με άλλα κόμματα και διαγράφηκε ο Πετσόπουλος, για συμπεριφορά «που έβλαψε το Κόμμα»³²⁷, ενώ υπερψηφίσθηκαν οι 21 όροι της Γ΄ Διεθνούς³²⁸. Ωστόσο, η απόφαση του Φλεβάρη καταργήθηκε οριστικά στο Εθνικό Συμβούλιο της 21-24 Μαΐου του 1923. Τα νέα στελέχη που εντάχθηκαν στις γραμμές του ΣΕΚΕ(Κ) μετά τη μικρασιατική καταστροφή συνέχιζαν να πιέζουν για ριζοσπαστικότερη τακτική και την εγκατάλειψη της «μακράς νομίμου υπάρξεως»³²⁹. Πραγματικά, με απόφασή του το Συμβούλιο του 1923 κατάργησε αυτή τη θέση, ως επικίνδυνη, «διότι δίδει λαβήν εις τα οπορτουνιστικά στοιχεία να καταχρώνται και να αρνούνται την παράνομον δράσιν»³³⁰. Η απόρριψη της «μακράς νομίμου υπάρξεως» ως οπορτουνιστικής και η διαγραφή των στελεχών που την υποστήριζαν, αποτέλεσε μία μεγάλη τομή για τη μετέπειτα φυσιογνωμία του κόμματος, η οποία θα μεταβληθεί μόνο στα μέσα της δεκαετίας του 1930, όταν, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, η Γ΄ Διεθνής υιοθέτησε την πολιτική των «Λαϊκών Μετώπων» για την αντιμετώπιση του φασισμού. Έως τότε, θα απορρίπτεται κάθε συνεργασία με συνδικαλιστές και κόμματα που θεωρούνταν οπορτουνιστικά ή «εξυπηρετούντα τον ταξικό εχθρό».

9.3 Η απεργία του Αυγούστου 1923 στο Πασαλιμάνι και οι συνέπειές της

Μετά την πάροδο των πρώτων ετών από την ίδρυση του ΣΕΚΕ ξεκίνησε μία ταραχώδης περίοδος για το κόμμα, η οποία έληξε με την έκκληση της Διεθνούς τον Νοέμβριο του 1931, η οποία τερμάτισε οριστικά τις διαμάχες στο εσωτερικό του μέχρι την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας τον Αύγουστο του 1936. Η

³²⁶ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 268.

³²⁷ Ο Πετσόπουλος είχε διαφωνήσει με τη θέση της «Ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης» ενώ κατηγορήθηκε και για «υπερεπαναστισμό». Η απόφαση της διαγραφής του ανέφερε: «1) ο σ. Πετσόπουλος λόγω αδυναμίας χαρακτήρος, ορμών ψυχικών και ακαίρων ενθουσιασμών, έβλαψε το Κόμμα, 2) δεν ηδυνήθη να σχηματίσει ποτέ ωρισμένους πεποιθήσεις...πρόεβη εις πράξεις αντιβαινούσας προς τας αρχάς, την τακτικήν την πειθαρχίαν και την οργάνωσιν του Κόμματος». Στο ίδιο, σ. 267.

³²⁸ Ό.π., σ. 266, 268 και 560.

³²⁹ Στο βιβλίο του ο Άγ. Ελεφάντης τους χαρακτηρίζει «Ροβεσπιέρους αλλά χωρίς τη Γαλλική Επανάσταση» εξαιτίας του διαχωρισμού του κόμματος από πλήθος στελεχών και οργανώσεων σε μία περίοδο όπου δεν είχε την «πολυτέλεια» για τέτοιες κινήσεις, κρίνοντας από την μέχρι τότε ανάπτυξη του. Βλ. Άγ. Ελεφάντης, ό.π., σ. 65-66.

³³⁰ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 297.

οριστικοποίηση της οργανικής σχέσης μεταξύ ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ, η οποία σήμαινε την πολιτική καθοδήγηση της Συνομοσπονδίας από το κόμμα, δεν επέφερε την εξομάλυνση των διαφορών, αλλά όξυνε τις αντιθέσεις μεταξύ των κομμουνιστών και των υπόλοιπων συνδικαλιστών και εργατών, οι οποίοι δεν αποδέχονταν τον ηγεμονικό και καθογητικό ρόλο που διεκδικούσε το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ στο εργατικό κίνημα³³¹. Η κατάσταση που διαμορφώθηκε δημιούργησε συνθήκες σύγκρουσης τόσο στο εσωτερικό του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ, όσο και στις σχέσεις του με τις υπόλοιπες παρατάξεις εντός του εργατικού κινήματος. Ο Πειραιάς, για λόγους που θα αναλύσουμε αμέσως παρακάτω, αποτέλεσε το κεντρικό πεδίο αυτών των συγκρούσεων, ώστε να μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μελέτη της πορείας του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ στον Πειραιά μάς είναι ενδεικτική για τη συνολική κατεύθυνση που ακολούθησαν οι δύο οργανισμοί. Ο πρώτος σταθμός σε αυτή την πορεία ήταν η μεγάλη απεργία του Αυγούστου του 1923 στο Πασαλιμάνι και η διάσπαση που ακολούθησε στην οργάνωση του Πειραιά του ΣΕΚΕ(Κ).

Η απεργία αποτέλεσε ένα εξαιρετικά κρίσιμο σημείο για την πορεία ολόκληρου του εργατικού κινήματος του Μεσοπολέμου. Οι συνέπειες της απεργιακής ήττας του Αυγούστου 1923 θα αποτελέσουν την ουσιαστική αφετηρία προς μία πορεία αλλαγής της κατεύθυνσης της ΓΣΕΕ, η οποία αποκρυσταλλώθηκε δύο περίπου χρόνια αργότερα. Πρόκειται για το Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ στο οποίο, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, τερματίστηκε η «οργανική σχέση» της Συνομοσπονδίας με το ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ και η διοίκησή της πέρασε στα χέρια της μέχρι τότε αντιπολίτευσης, των συντηρητικών του Ιωάννη Καλομοίρη και των σοσιαλιστών του

³³¹ Ιδιαίτερα μετά την αποτυχία των απεργιών του 1921 και την αποδυνάμωση των συνδικάτων, απόρροια των φυλακίσεων και εκτοπίσεων πολλών συνδικαλιστών και την άνοδο των συντηρητικών συνδικαλιστικών δυνάμεων σε αυτά. Οι σημαντικότερες από τις απεργίες του 1921 ήταν αυτές της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου, της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας και της Πανελλήνιας Σιδηροδρομικής Ομοσπονδίας, η οποία έληξε με τον εκτοπισμό 500 σιδηροδρομικών στη Μικρά Ασία. Την απεργία της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου ακολούθησαν πολλές συλλήψεις απεργών, ανάμεσά τους και πενήντα μέλη του σωματείου, τα οποία καταδικάστηκαν από το στρατοδικείο σε 15-20 χρόνια κράτησης. Η απεργία έληξε μετά τις νέες συλλήψεις των μελών της διοίκησης, αφού δεν ήταν εφικτή η περαιτέρω καθοδήγησή της. Τα φυλακισμένα μέλη του Δ.Σ των ηλεκτροτεχνιτών ήταν ο προϊστάμενος Γ. Παπανικολάου, ο γ.γ Μ. Σιδέρης και το μέλος του Δ.Σ Σταμ. Κόκκινος, οι οποίοι αποφυλακίστηκαν μέσα στον Φεβρουάριο του 1922. Βλ. «Ριζοσπάστης», 1/1/1922, σ. 1 και 10/2/1922, σ. 1. Για επισκόπηση των απεργιών του 1921 βλ. και σχετική σειρά άρθρων του Π. Δημητράτου στα φύλλα του «Ριζοσπάστη» στις 13/3/1922, σ.1 και 14/3/1922, σ. 1 και Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 147. Εκτός των παραπάνω Ομοσπονδιών οι οποίες είχαν ως έδρα τον Πειραιά, στην πόλη εκδηλώθηκαν και αποσχιστικές κινήσεις πρωτοβάθμιων σωματείων, όπως αυτή στο σωματείο αρτεργατών από τον βενιζελικό Βενιέρη, η οποία αν και απέτυχε αποτελεί ένα δείγμα της κίνησης που δημιουργήθηκε στον Πειραιά εξαιτίας των «αδυνατισμένων» σωματείων με τις φυλακίσεις και τις εξορίες του 1921. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 10/1/1922, σ.2.

Δημήτρη Στρατή, εκτοπίζοντας τους κομμουνιστές. Ο τρόπος με τον οποίο χάθηκε η διοίκηση από τους κομμουνιστές δημιούργησε ένα αίσθημα νοθείας στις τάξεις τους και θα πυροδοτήσει νέο κύκλο αντιπαραθέσεων στο επίπεδο της Συνομοσπονδίας. Ήταν η πρώτη φάση μιας πορείας αποπομπής των κομμουνιστών από την Συνομοσπονδία, η οποία ολοκληρώθηκε στο Δ' Συνέδριο από όπου αποπέμφθηκαν οι συνδικαλιστές και τα σωματεία που ακολουθούσαν την «κομμουνιστική τακτική» και οριστικοποίησε τη διάσπαση των συνδικαλιστικών δυνάμεων του Μεσοπολέμου.

9.3.1 Η απεργία

Όπως είδαμε στα προηγούμενα, το καλοκαίρι του 1923 σημειώθηκε ραγδαία άνοδος των τιμών στα είδη πρώτης ανάγκης ως αποτέλεσμα της αυξημένης ζήτησης³³², αλλά και μεγάλες μειώσεις των εργατικών ημερομισθίων που προκάλεσαν την έντονη διαμαρτυρία των εργατών. Την ίδια περίοδο και, ενώ η κυβέρνηση φαίνονταν αδιάλλακτη, παραιτήθηκε ο Ι. Καλομοίρης από τη θέση του ΓΓ του ΕΚΠ και στη θέση του επικεφαλής της Επιτροπής Αμύνης του ΕΚΠ εκλέχθηκε ο Π. Ρουμελιώτης, έως τότε γραμματέας της νεολαίας του ΣΕΚΕ στον Πειραιά. Η Επιτροπή Αμύνης του ΕΚΠ ανακοίνωσε την ανεπιφύλακτη υποστήριξη του Εργατικού Κέντρου στην απόφαση της ΓΣΕΕ για την επικείμενη απεργία³³³, διορίζοντας μία τριμελή επιτροπή, η οποία μαζί με έναν αντιπρόσωπο από κάθε ομοσπονδία της δύναμης του Κέντρου θα καθοδηγούσε τον απεργιακό αγώνα όταν η ΓΣΕΕ θα προχωρούσε στην κήρυξή της. Η αλλαγή στη Διοίκηση του ΕΚΠ, αλλά και η εργοδοτική επίθεση είχαν συσπειρώσει τα πρωτοβάθμια σωματεία της πόλης γύρω από το Εργατικό Κέντρο³³⁴.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες οξυμένης εργατικής δυσαρέσκειας κηρύχθηκε, τον Αύγουστο του 1923 από τη ΓΣΕΕ γενική απεργία εναντίον των μειώσεων των ημερομισθίων και της ακρίβειας και υπέρ της επαναπρόσληψης των απολυμένων

³³² Ο πληθωρισμός της περιόδου ήταν πολύ αυξημένος. Το 1922 άγγιξε το 75% και το επόμενο έτος ξεπέρασε, οριακά, το 65%. Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 472.

³³³ Με ανακοίνωσή της η νέα διοίκηση του ΕΚΠ κάλεσε την εργατική τάξη της πόλης να απομακρύνουν όποιες διοικήσεις σωματείων δειλιάσουν μπροστά στον επικείμενο απεργιακό αγώνα, τονίζοντας χαρακτηριστικά: «Μαζί με τις διοικήσεις μας, δίχως αυτές αν δε θέλουμε και κόντρα σ' αυτές αν αντισταθούν». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 23/7/1923, σ. 2.

³³⁴ Μετά την αλλαγή στη Διοίκηση και την εκδήλωση της εργοδοτικής επίθεσης, τα σωματεία της δύναμης του ΕΚΠ αυξήθηκαν κατά, περίπου, είκοσι ενώ αυτά που παρακολουθούσαν τις συνεδριάσεις (οι οποίες ήταν πολύ τακτικότερες από το προηγούμενο διάστημα) από 18 κατά μέσο όρο, έφρασαν τα 25. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 79.

εργατών και απεργών³³⁵. Από τις 9 Αυγούστου η διοίκηση της ΓΣΕΕ δημοσίευσε επίσημη ανακοίνωση στον *Ριζοσπάστη* μέσω της οποίας επιτίθετο κατά των «στοιχείων του παλαιοκομματισμού» που δρουν στα σωματεία του Πειραιά και «προσπαθούν να εκμεταλλευθούν για ιδιοτελείς σκοπούς» την ψυχολογία των πολλών άνεργων, αλλά και όσων εργατών έχουν δεχθεί μία «προσωρινή» μείωση στα ημερομίσθιά τους³³⁶. Στο μεταξύ, στον Πειραιά, όπως και στην υπόλοιπη χώρα, ξεσπούν απεργίες όλων των κλάδων με τα ίδια αιτήματα (οι μυλεργάτες Αθηνών και Πειραιά, οι μηχανουργοί Πειραιά που πιάστηκαν για μείωση των ημερομισθίων τους κατά 30% και μετά από απεργία αποδέχθηκαν μείωση κατά 10%, τα σωματεία τριών εργοστασίων και οι θερμαστές Πειραιά).

Τα μηνύματα που έφθαναν στη ΓΣΕΕ από όλη τη χώρα ήταν μηνύματα συμπαράστασης και ετοιμότητας για συμμετοχή στην απεργιακή κινητοποίηση. Στις 17 Αυγούστου ανακοινώθηκε από τις στήλες του *Ριζοσπάστη* η επέκταση της απεργίας σε όλη τη χώρα³³⁷, ενώ την επόμενη ημέρα η εφημερίδα ανακοινώνει πως με την κάθοδο στην απεργία των θερμαστών θαλάσσης και της Πανελληνίας Ναυτικής Ομοσπονδίας (ΠΝΟ) «νεκρώθηκε το λιμάνι». Η αντίδραση της κυβέρνησης Πλαστήρα στον απεργιακό αναβρασμό ήταν η σύλληψη αρκετών συνδικαλιστών, όπως οι επίτροποι ναυτών και θερμαστών Κοντάκος, Μπόγρης και Ζάχαρης, ο Γ.Γ του ΕΚΠ Κουρτίδης και ο εκτελεστικός επίτροπος της ΠΝΟ Νούκουρας, στους οποίους απαγορεύθηκε οποιαδήποτε επικοινωνία με τους συνηγούς τους³³⁸.

Η απεργία συνεχίστηκε τις επόμενες ημέρες με τη συμμετοχή όλο και περισσότερων κλάδων εργαζομένων. Ναυτεργάτες, φορτοεκφορτωτές, μηχανικοί ατμόπλοιων και ξηράς, μυλεργάτες, αρτεργάτες, μακαρονοποιοί, θερμαστές και οι σιδηροδρομικοί των Σ.Α.Π. απείχαν από τις εργασίες τους. Στο επίκεντρο της απεργίας εξακολουθούσε να είναι ο Πειραιάς. Το Λιμεναρχείο και το Φρουραρχείο του Πειραιά έκαναν περιπολίες στο λιμάνι και τους γύρω δρόμους και προέβαιναν σε ομαδικές συλλήψεις απεργών, το ΕΚΠ είχε αποκλειστεί από δυνάμεις του Στρατού προκειμένου να αποτραπούν τυχόν εργατικές συνελεύσεις, μία βάρδια ηλεκτροτεχνιτών κρατούνταν μέσα στο εργοστάσιο του Νέου Φαλήρου, ενώ από την

³³⁵ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό... ό.π.*, σ. 146-149.

³³⁶ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/8/1923, σ. 4.

³³⁷ Για τον πανελλαδικό χαρακτήρα της απεργίας υπάρχουν αναφορές σε όλο τον Τύπο της εποχής. Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 22/8/1923, σ. 3 και *Μακεδονία*, 23/8/1923, σ. 1.

³³⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/8/1923, σ. 4.

Αθήνα είχαν κατέβει πυροβόλα τα οποία στήθηκαν για εκφοβισμό, έξω από τα γραφεία της ΠΝΟ³³⁹.

Οι συλλήψεις στον Πειραιά ήταν αρκετές. Ο *Ριζοσπάστης* κατέγραψε επτά συλλήψεις έξω από τα γραφεία του ΕΚΠ στις 21 Αυγούστου και δύο συλλήψεις στην Αθήνα για τοιχοκόλληση κατά την ίδια ημέρα, ενώ είχαν εκδοθεί πλείστα εντάλματα σύλληψης εναντίον συνδικαλιστών και άλλων εργατών³⁴⁰. Ο Τύπος της εποχής στρέφει τα βέλη του κατά της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ(Κ), τονίζοντας ότι ενώ η απεργία είναι δικαίωμα των εργατών, στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει εκτροχιασθεί του σκοπού της και το μόνο που φέρνει ως αποτέλεσμα για τους εργάτες είναι η «αγανάκτηση» του κράτους και η επιδοκιμασία των μέτρων καταστολής και διάλυσης των σωματείων από τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα *Εμπρός* τονίζει ότι οι απεργοί είναι θύματα πλάνης των κομμουνιστών, οι οποίοι προσπαθούν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση «με την ελπίδα ενισχύσεως του φυτοζωούντος παρ' ημίν κομμουνιστικού κόμματος»³⁴¹.

Την Τετάρτη 22 Αυγούστου 1923 η απεργία εξακολούθησε και διοργανώθηκε συγκέντρωση στο Πασαλιμάνι. Με εντολή της κυβέρνησης ο στρατός και η αστυνομία επιτέθηκαν στους απεργούς σκοτώνοντας έντεκα, τραυματίζοντας εκατό και συλλαμβάνοντας πενταπλάσιους, ενώ από την πλευρά του στρατού οι τραυματίες ήταν τρεις³⁴². Στο ανακοινωθέν του Α΄ Σώματος Στρατού αναφερόταν ότι «κομμουνισταί εργάται» προκάλεσαν τα επεισόδια συνασπιζόμενοι στο Πασαλιμάνι από διάφορες περιοχές του Πειραιά, ενώ κάποιες ομάδες απεργών κινήθηκαν προς το φρουραρχείο της πόλης και απόπλισαν ομάδα 7 αστυφυλάκων. Τέλος, κάνει λόγο για

³³⁹ Ενδεικτικό της κατάστασης ήταν το άρθρο της *Σφαίρας* στο οποίο αναφέρονταν τα εξής: «Η εκραγείσα πανεργατική απεργία, παρά τας απειλάς και παρά τας ενέργειας της κυβερνήσεως, τείνει να λάβει ασυνήθη βιαιότητα, της οποίας ο αντίκτυπος θα εκσπάση πάντοτε εις βάρος της κοινωνίας, αλλά και επ' αυτών των ίδιων. Δια τούτο επαναλαμβάνομεν τη σύστασίν μας όπως το κράτος αμερολήπτως και άνευ προκαταλήψεως και πείσματος εντείνει τας προσπάθειάς του διά μίαν επί λογικών και ευσυνειδήτων βάσεων συνεννόησιν, αφ' ετέρου δε οι εργάται αναλογισθούν το μέγεθος της ευθύνης, την οποίαν αναλαμβάνουν, τιθέμενοι όχι πλέον αντιμέτωποι του κράτους, αλλ' ολοκλήρου της κοινωνίας. Αποτεινώμεθα λοιπόν όχι εις τον πατριωτισμόν των, αλλ' εις την στοιχειωδεστέραν κοινωνικήν αλληλεγγύην, όπως η φρόνησις και η σύνεσις πρυτανεύση μεταξύ αυτών, ώστε η εκραγείσα απεργίαν να τερματισθή το ταχύτερον δι' αμοιβαίων υποχωρήσεων». Βλ. *Σφαίρα*, 21/8/1923, σ. 1.

³⁴⁰ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 20/8/1923, σ. 4 και 22/8/1923, σ. 1

³⁴¹ Βλ. *Εμπρός*, 22/8/1923, σ. 1

³⁴² Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 132· *Σφαίρα*, 22/8/1923, σ. 2· Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 100-105· Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 146-149· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 50-51· Επιτροπή Ιστορίας του ΚΚΕ, *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ (σχέδιο), 1918-1949*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ. 51-52 και Δ. Κατσορίδας, *ό.π.*, σ. 59-61.

τραυματισμό δύο αστυφυλάκων και εννέα απεργών, εκ των οποίων οι δύο υπέκυψαν³⁴³. Η απεργία συνεχίστηκε τις επόμενες ημέρες και έληξε, τελικά, με την ήττα των απεργών στις 25 Αυγούστου. Ως βασικές αιτίες της απεργιακής ήττας προσδιορίζονται η ένταση της κρατικής καταστολής, η σύλληψη των συνδικαλιστικών της ηγετών και η χρησιμοποίηση ενός απεργοσπαστικού μηχανισμού, αποτελούμενο κυρίως από πρόσφυγες³⁴⁴.

Τις μέρες που μεσολάβησαν ο Πειραιάς θύμιζε στρατοκρατούμενη πόλη με περιπολίες θωρακισμένων οχημάτων, απαγόρευση συγκεντρώσεων, συλλήψεις και απαγόρευση κυκλοφορίας μετά τις 9 μ.μ σε όλη την πόλη.³⁴⁵ Επίσης, με κυβερνητική εντολή, κατασχέθηκαν τα αρχεία του ΕΚΠ και της ΠΝΟ,³⁴⁶ ενώ δόθηκε εντολή στις τράπεζες να μην αποδώσουν στα σωματεία τα ποσά που έχουν καταθέσει, αλλά αυτά να μεταφερθούν στην Εθνική Τράπεζα προς ενίσχυση του ταμείου πρόνοιας των εργατών³⁴⁷.

9.3.2 Οι συνέπειες της απεργίας για τα σωματεία και το ΕΚΠ

Οι βραχυπρόθεσμες συνέπειες της ήττας των απεργών του Αυγούστου αποκρυσταλλώθηκαν μερικούς μήνες αργότερα από τον Σεραφείμ Μάξιμο σε ένα άρθρο του στην *ΚΟΜΕΠ*,³⁴⁸ στο οποίο τόνισε ότι η εργατική τάξη έγινε πιο ευάλωτη στην υιοθέτηση μιας «αντεργατικής» φρασεολογίας προσδιορίζοντας ως μία από τις

³⁴³ Βλ. *Σφαίρα*, ό.π.

³⁴⁴ Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, ό.π., σ. 88-89.

³⁴⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/8/1923, σ. 4 και *Σφαίρα*, 22/8/1923, σ.1.

³⁴⁶ Ολόκληρο το Διάταγμα του Ν. Πλαστήρα περί διάλυσης όσων σωματείων συμμετείχαν στην απεργία δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Εμπρός*, 22/8/1923, σ. 3.

³⁴⁷ Βλ. *Σφαίρα*, 22/8/1923, σ. 2. Στα υπό κατάληψη γραφεία σωματείων, η κυβέρνηση σκόπευε να στεγάσει πρόσφυγες. Βλ. σχετικά, *Εμπρός*, 22/8/1923, σ. 4. Η εφημερίδα *Μακεδονία* μας δείχνει τους βασικούς άξονες της επιχειρηματολογίας εναντίον της απεργίας και των ΣΕΚΕ(Κ) και ΓΣΕΕ. Συγκεκριμένα, έγραφε σχετικά με την κρατική καταστολή της απεργίας: «Δι' αυτό εθεωρήσαμε καθήκον μας να βροντοφωνήσομεν προς τον τίμιον εργατικόν κόσμον: Πρόσεχε! Διάφοροι επιτήδειοι εκάθησαν στον σβέρκον σου υπό το πρόσχημα του ηγέτου. Αυτοί σε εκμεταλλεύονται! Τρώγουν, πίνουν και διασκεδάζουν εις βάρος σου! Σε εμπαίζουν κάποτε με καμμιά ψευτοαπεργία και το χειρότερον, γινόμενοι όργανα ξένων προπαγανδών, μαροφιλόδοξοι και ιδιοτελείς καθώς είνε ζητούν να σε παρασύρουν εις τον κομμουνισμόν, εις την καταστροφήν!...Η κυβέρνησις ηναγκάσθη συνεπεία της προκλητικής στάσεως των "ηγετών" να προβή εις την λήψιν αυστηροτάτων μέτρων και θα φθάση δε ακόμη μακρύτερα, όλοι δε οι απεργοί χάνουν οριστικώς και αμετακλήτως τας θέσεις των, εφόσον αυτά συμπληρούνται δι' άλλων εργατών. Ποιος θα δώσει εις τους αέργους εργασίαν; Ο σύντροφος Μπεναρόγιας ή οι διάφοροι αγράμματοι γραμματείς των συνομοσπονδιών και των Κέντρων, οι οποίοι θα γλεντούν με τας εργατικές οικονομίας; Απευθύνομεν μίαν υστάτην συμβουλήν προς τους απεργούς, οίτινες δεν έπαυσαν να είνε έλληνες και αντιλαμβάνονται το καθήκον των. Επανέλθετε εις τας εργασίας σας εφ' όσον είνε καιρός. Εγκαταλείψατε τους παρασίτους εκμεταλλευτάς σας που θέλουν να σας ρίξουν στην άβυσσο του κομμουνισμού. "Κομμουνισμός και κομμουνιστάι δεν έχουν θέσιν εις την Ελλάδα" είπεν ο κ. Πλαστήρας». Βλ. *Μακεδονία*, 23/8/1923.

³⁴⁸ Βλ. Σ. Μάξιμος, «Η απεργία του Αυγούστου και το Κόμμα μας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Δ', τεύχος 2, 2/1924, σ. 64-66.

αιτίες τα δημοσιεύματα του Τύπου. Επιπλέον, το ίδιο το ΣΕΚΕ(Κ), δέχθηκε κραδασμούς από την απεργιακή ήττα, όταν πολλά μέλη του αμφισβήτησαν εκ των υστέρων την ορθότητα της κήρυξης της Πανελλαδικής απεργίας. Η ήττα υπερτόνισε τη θέση κάποιων συνδικαλιστών περί ανεξαρτησίας του επαγγελματικού αγώνα και δυνάμωσε το σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα στα σωματεία. Ο Ε. Ευαγγέλου σε μία επιστολή του που δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 27 Αυγούστου 1923, κατήγγειλε τη στάση των συμβουλίων του Πειραιά που αποκήρυξαν τη ΓΣΕΕ τη στιγμή της απεργιακής μάχης και εξέδιδαν ανακοινωθέντα εναντίον της ΓΣΕΕ και του ΣΕΚΕ(Κ)³⁴⁹. Στο ίδιο φύλλο, ο Ριζοσπάστης αναφέρθηκε στους Ι. Καλομοίρη και Ν. Κλήμη κατηγορώντας τους για ιδιοτέλεια στη σύνταξη των υπομνημάτων τους, υποστηρίζοντας ότι θέλησαν να διατηρήσουν τις θέσεις τους στο ΕΚΠ όταν επαναλειτουργήσει.³⁵⁰

Έκτοτε, η διαμάχη μεταξύ ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ και της παράταξης των Καλομοίρη-Κλήμη στο ΕΚΠ θα λάβει διαστάσεις σε τέτοιο σημείο, ώστε η οποιαδήποτε συνεννόηση μεταξύ τους να είναι, πλέον, αδύνατη. Η αποτυχημένη έκβαση της απεργίας μείωσε την επιρροή των κομμουνιστών μεταξύ των εργατών της πόλης. Τα περισσότερα σωματεία του Πειραιά παρέμεναν είτε ανενεργά, είτε λειτουργούσαν με νέες διοικήσεις, πολιτικά «προσφιλείς» προς την κυβέρνηση. Η επιρροή των σοσιαλιστών μέσα σε αυτά αυξήθηκε σημαντικά και το ΣΕΚΕ(Κ) δεν κατόρθωσε, σε μεγάλο βαθμό, να συνδεθεί με τις προλεταριακές μάζες. Επιπλέον, το κράτος συστηματοποίησε αντεργατικά, αντισυνδικαλιστικά μέτρα, όπως η προστασία της «ελεύθερης εργασίας» από απεργοσπάστες, ακόμη και ένοπλα, ενώ ενισχύθηκαν (ακόμη και οικονομικά) αντικομμουνιστικοί αντισύνδεσμοι των σωματείων³⁵¹.

Σε ό,τι αφορούσε το ΕΚΠ, η πλέον άμεση συνέπεια της απεργιακής ήττας ήταν η αναστολή της λειτουργίας του, όπως και πολλών άλλων εργατικών συνδικάτων³⁵². Η κατάσταση στο εσωτερικό του ήταν τέτοια, ώστε δεν έγινε δυνατό να συμμετάσχει ούτε στην διαμαρτυρία της ΓΣΕΕ και των Εργατικών Κέντρων για την αναστολή της λειτουργίας τους. Ο Πλαστήρας αποφάσισε, τελικά, την επανασύσταση των

³⁴⁹ Ο Ευαγγέλου έκανε αργότερα και μιλια ανασκόπηση της απεργίας η οποία δημοσιεύθηκε σε συνέχειες στο *Ριζοσπάστη*. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 18/11/1923 έως 3/12/1923.

³⁵⁰ Μετά την απεργιακή ήττα η κυβέρνηση Πλαστήρα είχε αναστείλλει τη λειτουργία πλήθους εργατικών οργανισμών, μεταξύ των οποίων ήταν η ΓΣΕΕ και το ΕΚΠ.

³⁵¹ Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 101-102.

³⁵² Στις 20/8/1922 πάρθηκε η υπ' αριθμ. 20444 απόφαση της Επαναστατικής Κυβέρνησης με την οποία καθορίζονταν η δυνατότητα της κυβέρνησης να διαλύσει αναγνωρισμένα εργατικά σωματεία. Η απόφαση ανεστάλη στις 20/11/1923. Στο *ίδιο*, σ. 85.

εργατικών σωματείων με αλλαγή των διοικήσεών τους. Οι αρχαιρεσίες, πλέον, θα γίνονταν σύμφωνα με τη νομοθεσία³⁵³. Παρόλα αυτά, τον Φλεβάρη του 1924 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη δώδεκα σωματείων³⁵⁴ και αποφασίσθηκε η διαγραφή του πρώην προέδρου του ΕΚΠ Ν. Κλήμη, καθώς και η εκλογή πενταμελούς επιτροπής, η οποία θα αναλάμβανε την αναδιοργάνωση του Κέντρου. Το αποτέλεσμα της κίνησης ήταν να ορίσει η επιτροπή μία τριμελή προσωρινή διοίκηση του ΕΚΠ, η οποία απαρτιζόταν από τους Κοντάκο (πρόεδρο των ναυτών), Κελεσάκο (προϊστάμενο Πανελληνίας Ένωσης Εργατών Ηλεκτρισμού) και Βασιλειάδη (αντιπρόσωπο Συνδέσμου Μυλεργατών), την οποία ενέκρινε το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, έως ότου γίνονταν εκλογές. Οι αρχαιρεσίες πραγματοποιήθηκαν τον Απρίλιο του 1924 και νέος πρόεδρος του ΕΚΠ εκλέχθηκε ο κομμουνιστής Παναγιώτης Ρουμελιώτης.³⁵⁵

Ενώ φαινόταν ότι το ΚΚΕ δεν θα έχανε τον έλεγχο του ΕΚΠ, προέκυψε διάσπαση στους κόλπους της Οργάνωσης Πειραιά κατά την οποία αποχώρησε από το κόμμα, μεταξύ άλλων, ο Π. Ρουμελιώτης για να προσχωρήσει στην «Κομμουνιστική Ένωση».³⁵⁶ Έτσι, η αναγγελία της επανεκλογής του ως προέδρου του ΕΚΠ τον Σεπτέμβριο του 1924 δεν γνώρισε στις σελίδες του *Ριζοσπάστη* την προβολή της προηγούμενης δημοσίευσης.³⁵⁷ Αντιπρόεδρος εκλέχθηκε ο Κων. Δεσποτίδης, ΓΓ ο Χαρ. Μπουζάκης, Ταμίας ο Νικ. Θειακούλης και Έφορος ο Νικ. Καλιαγκάς. Οι επεμβάσεις της αστυνομίας και η διαμάχη για τον διοικητικό έλεγχο του ΕΚΠ συνεχίσθηκαν και στις 20 Νοεμβρίου 1924 ο *Ριζοσπάστης* κατήγγειλε ότι η αστυνομία, κατ' εντολή του Κονδύλη και σε συνεργασία με τους Καλομοίρη, Κλήμη και Θεióπουλο, απαγόρευσε τη σύγκληση της Διοικούσης Επιτροπής, καταλαμβάνοντας το ΕΚΠ και αναλαμβάνοντας εκ νέου τη διοίκηση.

³⁵³ Βλ. *Σφαίρα*, 24/11/1923, σ. 1

³⁵⁴ Τα σωματεία αυτά ήταν τα εξής: εργατών τελωνείου, θερμαστών, ναυτών, θαλαμηπόλων ατμόπλοιων, εργατών λιμένος, κτιστών, ξυλουργών, ηλεκτροκινήσεως, μηχανουργών, υαλουργών, λογιστών ατμόπλοιων και προσωπικού ατμόπλοιων και ενώσεων. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/2/1924, σ. 2.

³⁵⁵ Ολόκληρη η νέα διοίκηση: Πρόεδρος Π. Ρουμελιώτης, Αντιπρόεδρος Νικ. Καραμίχαλος, Γ.Γ. Σ. Ανδρουλιδάκης, Ταμίας Σ. Βασιλειάδης, Έφορος Παναγιώτης Αγγελής. Εποπτική Επιτροπή: Ι. Αλιφραγκής, Ε. Καλογιάννης, Γ. Πετράκης, Δημ. Κατώνης και Δημ. Θεοδοσίου. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/4/1924, σ. 2.

³⁵⁶ Όπως θα δούμε στην παράγραφο που ακολουθεί σχετικά με τις συνέπειες της απεργίας στο ΣΕΚΕ(Κ), η ίδρυση της ΚΕΕ τοποθετείται στις 9 Απριλίου 1924, λίγες μόνο ημέρες μετά την πρώτη εκλογή του Π. Ρουμελιώτη στη θέση του Προέδρου του ΕΚΠ, η οποία αναγγέλθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 8 του ίδιου μήνα.

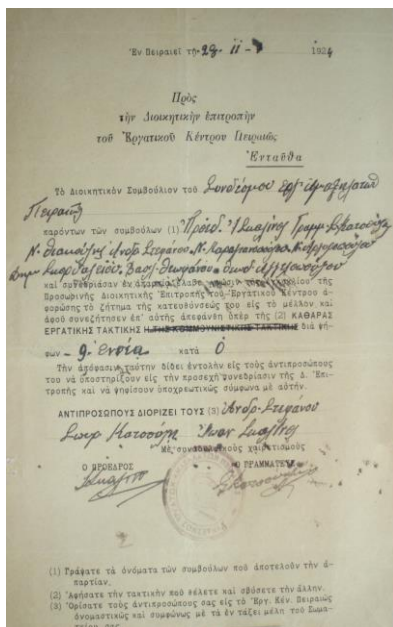
³⁵⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/9/1924, σ. 2, όπου η είδηση της εκλογής του Π. Ρουμελιώτη στη θέση του Προέδρου του ΕΚΠ δεν συνοδεύθηκε από τον γνωστό χαρακτηρισμό "σ" [σύντροφος].

Κατά τον ίδιο μήνα η νέα διοίκηση Καλομοίρη και Κλήμη μοίρασε στα σωματεία της δύναμης του Κέντρου έγγραφα στα οποία καλούνταν να επιλέξουν ανάμεσα στην «καθαρά εργατική» και την «κομμουνιστική τακτική». Τα σωματεία που εμφανίζονται να απαντούν είναι τα κάτωθι:

Πίνακας 71. Σωματεία του ΕΚΠ τα οποία απέστειλαν στο ΕΚΠ συμπληρωμένα τα έτοιμα έγγραφα με τα οποία επέλεξαν να ακολουθήσουν την «καθαρά εργατική» έναντι της «κομμουνιστικής» τακτικής

Ημερομηνία συμπλήρωσης εγγράφου	Σωματείο	Ψήφοι με τις οποίες αναφέρεται ότι υπερίσχυσε η επιλογή στη συντηρητική οδό
27/11/1924	Τεχνιτών Μακαρονοποιών Αθηνών-Πειραιώς	Παμνηφεί
28/11/1924	Πανελ. Σύνδ. Ναυτομαγειρών «Ο Αγ. Σπυρίδων»	Παμνηφεί
29/11/1924	Σύνδ. Εργατών Αμαξηλατών	Παμνηφεί
29/11/1924	Πανελλήνιος Σύνδ. Χημικών Προϊόντων	Παμνηφεί
29/11/1924	Λογιστών Εμπορικών Ατιόπλοιων	Παμνηφεί
30/11/1924	Φυλάκων Εμπορευμάτων Λιμένος «Η Ομόνοια»	Παμνηφεί
2/12/1924	Τεχνιτών Κουρέων Πειραιώς	Παμνηφεί
5/1/1925	Σύνδ. Εργατών-τριών Κλωστοϋφαντουργών	Δεν αναφέρει
20/1/1925	Σύνδ. Εργατών Γαιανθράκων Πειραιώς	Δεν αναφέρει

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, Φάκελος ΑΙ, Υποφάκελος 1Α (1916-1928)

Εικόνα 1. Το έγγραφο που συμπλήρωσε ο σύνδεσμος αμαξηλατών Πειραιώς στις 24/11/1924. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΦΑΙ, Υπ. 1Α (1916-1928)

Επιπλέον, ο σύνδεσμος σιτεργατών Πειραιώς δήλωσε με επιστολή του στη διοίκηση του ΕΚΠ ότι ακολουθεί την «καθαρά εργατική τακτική» και όχι την «κομμουνιστική». Η επιστολή, η οποία έχει ημερομηνία 13 Δεκεμβρίου 1924, αναφέρει ότι «μετά τις διαδόσεις της κομμουνιστικής προπαγάνδας ότι τα περισσότερα σωματεία είναι κομμουνιστικά, νιώθει την ανάγκη, προς αποκατάσταση της αλήθειας, [να δηλώσει] ότι το ίδιο δεν έχει ή είχε σχέση με κομμουνιστικές οργανώσεις»³⁵⁸. Η συμπλήρωση του εγγράφου δεν

φαίνεται να ήταν άμεση απόφαση του κάθε σωματείου. Αντίθετα, η προπαρασκευή τους και η απόλυτη υιοθέτηση της συντηρητικής οδού από όλα

³⁵⁸ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α (1916-1928).

τα σωματεία των οποίων διασώθηκε η απάντηση, μας οδηγούν στο συμπέρασμα της προαποφασισμένης διακοπής των σχέσεων του ΕΚΠ με την «κομμουνιστική» ΓΣΕΕ, αλλά δείχνουν και την μεταβολή της σύνθεσης στις διοικήσεις των σωματείων από μη κομμουνιστές συνδικαλιστές. Το τίμημα για την επαναλειτουργία των εργατικών οργανώσεων ήταν το πέραςμα της διοίκησής τους στη συντηρητική παράταξη και η διαμάχη των δύο γραμμών θα έφθανε στα άκρα λίγα χρόνια αργότερα με την οριστική διάσπαση του Εργατικού Κέντρου και την ίδρυση του Ενωτικού ΕΚΠ από τους αποκλεισμένους αριστερούς συνδικαλιστές.

9.3.3 Οι συνέπειες της απεργίας για το ΣΕΚΕ(Κ)

Μετά την απεργία του Αυγούστου εκδηλώθηκε η πρώτη μεγάλη κρίση στους κόλπους του κόμματος, ιδιαίτερα, στην οργάνωση του Πειραιά³⁵⁹. Πολλά στελέχη του ΣΕΚΕ(Κ), με επικεφαλής τον Ε. Παπαναστασίου και τη συμμετοχή του προέδρου του ΕΚΠ και γραμματέα της Τοπικής Επιτροπής Κομμουνιστικής Νεολαίας Πειραιά Πέτρο Ρουμελιώτη, παρουσιάστηκαν στις οργανώσεις τους απαιτώντας ριζοσπαστικότερες πολιτικές δράσης, όπως την κατάληψη εργοστασίων και караβιών από τους εργάτες, κατηγορώντας την ηγεσία του κόμματος για «οπορτουνιστική τακτική».³⁶⁰ Τα στελέχη που πρωτοστάτησαν στην κίνηση θεώρησαν ανεφάρμοστη την πολιτική της ηγεσίας του ΣΕΚΕ(Κ) και απέρριπταν κάθε συνεννόηση με τους εργοδοτικούς και κυβερνητικούς φορείς για την επίλυση των εργατικών ζητημάτων ως επιζήμια για τους εργάτες³⁶¹. Τα μέλη της «υπερεπαναστατικής» κίνησης επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον οργανωτικό κορμό του κόμματος στον Πειραιά με αποτέλεσμα να διαγραφούν μαζικά μέλη της οργάνωσης πόλης, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για ολοκληρωτική αποσάθρωση της δομής της. Η κρίση μεταφέρθηκε και στους κόλπους της νεολαίας (η Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος-ΟΚΝΕ ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 28 Νοεμβρίου 1922), η οποία και στον Πειραιά επί της ουσίας διαλύθηκε.

³⁵⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η κρίση ονομάστηκε από πολλά στελέχη του ΚΚΕ «σχίσμα Πειραιώς». Βλ. χαρακτηριστικά Π. Σαρκάτος, «Νέος σταθμός: Το έργο του τελευταίου συνεδρίου του Κόμματος», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 1 (1925) σ. 10-14.

³⁶⁰ Για τα συνθήματα της «υπερεπαναστατικής» ομάδας βλ. ΑΣΚΙ, Κ426/Φ.26.1.7 «Αναμνήσεις του Ανδρέα Αλεγιζάκη για την ίδρυση της Κομ. Ενώσεως στον Πειραιά».

³⁶¹ Σύμφωνα με την εκτίμηση του Θ. Καμπαγιάννη, η απεργία του 1923 αποδυνάμωσε τις απόψεις που «βάσιζαν την οικοδόμηση του συνδικαλιστικού κινήματος στη συνεννόηση με τους εργοδότες και στην αστική νομιμότητα θα βγουν αποδυναμωμένες». Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 98.

Τα μέλη που απομακρύνθηκαν δημιούργησαν την «Κομμουνιστική Ένωση της Ελλάδας» (εφεξής ΚΕΕ) με δημοσιογραφικό όργανο το *Κομμουνιστικό Βήμα*.³⁶² Η ΚΕΕ ιδρύθηκε στις 9/4/1924 και διαλύθηκε στις αρχές του 1925, μετά τις υποδείξεις της Γ' Διεθνούς και της Βαλκανικής Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας προς τα μέλη της να επαναπροσχωρήσουν στο ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ³⁶³, αλλά και μετά το Γ' (έκτακτο) Συνέδριο «μπολσεβικοποίησης» του ΚΚΕ³⁶⁴, το οποίο εξάλειψε, επί της ουσίας, την κριτική της ΚΕΕ προς το ΣΕΚΕ(Κ), ότι διατηρούσε σοσιαλδημοκρατικά χαρακτηριστικά. Μία από τις κυριότερες διαφωνίες τους υπήρξε η αποχή των μελών της «Κομμουνιστικής Ένωσης» από το δημοψήφισμα του Μαρτίου 1924 για τη μοναρχία, αλλά η ουσιαστικότερη κριτική τους εστιαζόταν στην έλλειψη επαναστατικότητας που καταλόγιζαν στην ΚΕ του ΣΕΚΕ(Κ) και στην αδυναμία της να παρέμβει δυναμικά, ώστε να εκμεταλλευθεί τη διατηρούμενη «επαναστατική κρίση» στην Ελλάδα.³⁶⁵

³⁶² Η ΚΕΕ είχε ως έδρα της αλλά και τόπο επιρροής της τον Πειραιά, ενώ επηρέαζε και λίγα μέλη του ΚΚΕ στην Καλλιθέα. Επικεφαλής της τέθηκαν οι Ευ. Παπαναστασίου, μέλος της Κ.Ο. Πειραιά, δικηγόρος, ο Απ. Κουρτίδης, μέλος της Κ.Ο. Πειραιά, δημοσιογράφος και ο Σείτανίδης από την Κ.Ο. Αθήνας. Βλ. ΑΣΚΙ, Κ426/Φ.26.1.7, *ό.π.* και ΑΣΚΙ, Κ426/Φ.26.1.2 «Αναμνήσεις πάνω στην πάλη του ΚΚΕ ενάντια στον εξτρεμισμό της ομάδας του δικηγόρου Ευάγ. Παπαναστασίου». Οι αναμνήσεις του Α. Αλεγιζάκη είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες επειδή ήταν μέλος της ΚΕΕ και εξιστορεί τις αιτίες της απόσχισης. Σε αυτές αναφέρει ως βασική αιτία τη σοσιαλδημοκρατική στροφή της ΚΕ του ΚΚΕ με την επιλογή της επαναφοράς του Γεωργιάδη στο κόμμα (ήταν από τους βασικούς εκφραστές της θεωρίας της «μακράς νομίμου υπάρξεως») και την καθάρηση της διοίκησης του Πειραιά εξαιτίας της προστριβής της με τον Σερ. Μάξιμο. Στο κείμενο του Α. Αλεγιζάκη αναφέρεται ότι η ΚΕΕ κατάφερε να «παρασύρει το 90% της Οργάνωσης [του Πειραιά]». Εκτός της ΚΕΕ, η απεργιακή ήττα είχε ως συνέπεια και τη δημιουργία μίας άλλης οργάνωσης που προέκυψε από το ΣΕΚΕ(Κ), την «Εργατική Σοσιαλιστική Ένωση Ελλάδος» (Γεωργιάδης, Σίδηρης, Π. Δημητράτος κ.ά.) η οποία εξέφραζε την πιο συντηρητική πτέρυγα του Κόμματος. Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 98. Για τη δράση της ΚΕΕ βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27): Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα 1985, σ. 71-74.

³⁶³ Τα μέλη της ΚΕΕ είτε προσχώρησαν στο ΚΚΕ, είτε ιδιώτευσαν. Για την ΚΕΕ βλ. Γ. Κουκουλίδης, «Η περίπτωση της Κομμουνιστικής Ένωσης Ελλάδος», *Τα Ιστορικά*, τόμος 6, τεύχος 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 381-394. Ωστόσο, η προσχώρηση φαίνεται ότι έγινε κατά μόνος και όχι σε επίπεδο ηγεσίας της ΚΕΕ, διότι οι σχέσεις των δύο ηγεσιών διακόπηκαν οριστικά μετά από μία ανακοίνωση της ΚΕΕ προς τους ναυτεργάτες και ενόσω συνέχιζονταν οι διαπραγματεύσεις με το ΚΚΕ για την προσχώρηση, στις αρχές του 1925, με την οποία το ΚΚΕ χαρακτηριζόνταν ως «αμαρτωλό κόμμα», τα μέλη του οποίου φορούσαν «τη μάσκα του κομμουνιστή παρουσιαζόμενοι όχι ολιγώτερον αμαρτωλοί από τους φασίστες». Την ίδια περίοδο το ΚΚΕ εξέδωσε ανακοίνωση προς τα μέλη της ΚΕΕ στον Πειραιά με την οποία κατήγγειλε την ηγεσία της ΚΕΕ ότι κωλυσιεργούσε προς την ενοποίηση. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος Β' 1925-1928, β' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, σ. 10-13 και 20-21.

³⁶⁴ Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στις 26/11/1924-3/12/1924. Σε ό,τι αφορούσε την ΚΕΕ αποφασίστηκε να δεχθεί το ΚΚΕ τα μέλη της ΚΕΕ στις τάξεις του, αφού αυτά προηγουμένως δήλωναν πως έκαναν λάθος εκτίμηση στο ζήτημα του δημοψηφίσματος και ότι θα αποδέχονταν την αρχή λειτουργίας του ΚΚΕ, το δημοκρατικό συγκεντρωτισμό. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος Α' 1918-1924, *ό.π.*, σ. 504.

³⁶⁵ Βλ. Χρ. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943. Λενινιστικό Μαχητικό Σχολείο των Νέων*, γ' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- Οδηγητής, Αθήνα 1989, σ. 41-43 και Γ. Κακουλίδης, *ό.π.*, σ. 382-383. Ο Πουλιόπουλος γράφει για την Κομμουνιστική Ένωση τα εξής: «Το σχίσμα του Πειραιώς

Η περίπτωση της ΚΕΕ αποτέλεσε την πρώτη από τις τρεις μεγάλες κρίσεις του ΣΕΚΕ(Κ)/ΚΚΕ μέσα στη δεκαετία του 1920. Οι αιτίες για την άμεση εκδήλωση των δύο πρώτων κομματικών κρίσεων στον Πειραιά³⁶⁶ είναι πολύπλοκες, αλλά θα πρέπει αρχικά να αναζητηθούν στη φυσιογνωμία της πόλης και στην ίδια τη μορφή του συνδικαλιστικού κινήματος. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας είχε ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση πολυάριθμων εργατών και εργατριών στους βιομηχανικούς τόπους. Αυτοί ακριβώς οι εργάτες και οι εργάτριες αποτελούσαν τον «στόχο» της πολιτικής του ΚΚΕ. Ως εκ τούτου, ο Πειραιάς αποτελούσε κέντρο ενδιαφέροντος του κόμματος στις προσπάθειές του να κατακτήσει την πλειοψηφία της εργατικής τάξης. Κατά συνέπεια, η αδυναμία του κόμματος να επιτύχει την αύξηση της επιρροής του στην εργατική τάξη εκδηλωνόταν πρώτα και κύρια στον Πειραιά. Συνεπώς, αναπόφευκτα τα μέλη της Τοπικής Οργάνωσης του ΚΚΕ στην πόλη έρχονταν αντιμέτωπα με αυτήν την κατάσταση, διαπίστωναν τις όποιες αδυναμίες ή δυσκολίες εφαρμογής των κεντρικών καθοδηγητικών γραμμών του κόμματος σε ό,τι αφορούσε το εργατικό κίνημα και τις οργανώσεις του και μοιραία γεννιούνταν εσωτερικές συγκρούσεις στην οργάνωση της πόλης.

Μία δεύτερη αιτία για την εκδήλωση των κομματικών κρίσεων του ΚΚΕ της δεκαετίας του 1920 στον Πειραιά υπήρξε η, από την ίδρυση της ΓΣΕΕ, ισχυρή παρουσία συντηρητικών συνδικαλιστών στα σωματεία και τη διοίκηση του Εργατικού Κέντρου (ομάδα Μαχαίρα και στη συνέχεια Ι. Καλομοίρης). Η δράση των κομμουνιστών στα συνδικάτα του πειραιϊκού Μεσοπολέμου είχε να αντιμετωπίσει, εκτός των άλλων, τη διοίκηση του ΕΚΠ, η οποία επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό τους

απασχόλησε σοβαρά το Συνέδριο, σαν ένα εμπόδιο στην εργασία του κόμματός μας στον Πειραιά. Η ορθή απόφαση που πάρθηκε επάνω σ' αυτό το ζήτημα είναι πραγματικά ένα καλό βήμα προς την ενοποίηση των προλεταριακών επαναστατικών δυνάμεων στον Πειραιά. Η προκλητική στάση που κράτησαν οι "ηγέτες" της λεγόμενης "Κ. Ενώσεως" όχι μόνον απέναντι των αντιπροσώπων της Κ.Δ., η ανόητη συνέχιση της γελοίας πολεμικής των εναντίον του κόμματος, αποδείχνουν ότι είναι επιβλαβή στοιχεία στον αγώνα, ωφελούν εν μέρει, διότι τους ξεσκεπάζουν στα μάτια των παραπλανημένων εργατών ως εχθρούς της προλεταριακής ενότητας και τέλος έρχονται σαν μια επαλήθευση της αποφάσεως που πήρε το Συνέδριο να μην τους δεχθεί, αυτούς μόνον, εντός του κόμματος, ως διαλυτικά και επιβλαβή στοιχεία. Ηδη οι ειλικρινείς εργάτες του Πειραιώς άρχισαν να συναισθάνονται το καθήκον τους το κομμουνιστικό και να προσέρχονται πάλι πιστοί στρατιώτες του ΚΚΕ». Βλ. Π. Πουλιόπουλος, «Νέος σταθμός το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ», Ιανουάριος 1926.

³⁶⁶ Πρόκειται για την κρίση 1923-1924 με την ΚΕΕ, την οποία είδαμε και την κρίση 1925-1927 με την ομάδα του Π. Πουλιόπουλου, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Τόσο η πρώτη, όσο και η δεύτερη είχαν άμεση εκδήλωση στον Πειραιά. Η τρίτη κρίση των ετών 1929-1931, η οποία ονομάστηκε «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές» είχε έμμεσες αναφορές στον Πειραιά, καθώς αφορούσε κυρίως τη συνδικαλιστική πολιτική του ΚΚΕ και ο Πειραιάς ήταν η πόλη με τη συγκεντρωμένη βιομηχανία και τη συγκεντρωμένη εργατική τάξη, καθώς και η έδρα των περισσότερων ομοσπονδιών.

εργάτες φέρνοντας σε αντιπολιτευτική θέση τους κομμουνιστές. Ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της διοίκησης της ΓΣΕΕ από τους Στρατή και Καλομοίρη, η επιρροή του ΚΚΕ στις εργατικές μάζες φαίνεται ότι μειώθηκε. Αυτό είχε ως συνέπεια να διατυπωθούν αμφιβολίες σχετικά με την ορθότητα της πολιτικής και τακτικής του ΚΚΕ στα μέλη του κόμματος και ιδιαίτερα του Πειραιά και να αναζητηθούν οι αιτίες της αποτυχίας του κόμματος να αυξήσει την επιρροή του στα συγκεντρωμένα εργοστάσια και τους εργατικούς συνδικαλισμούς της πόλης.

Τέλος, μία τρίτη αιτία θα μπορούσε να είναι η ίδια η διαμόρφωση της πόλης του Πειραιά. Η μαζική είσοδος των προσφύγων στην πόλη και η δημιουργία των συνδικαλισμών τους περιμετρικά της πόλης σε συνθήκες πλήρους ένδειας και παραπηγμάτων.³⁶⁷ Αυτή η «περικύκλωση» της πόλης επέφερε την αποσάθρωση και τον αποσυντονισμό του παλιού της κοινωνικού ιστού. Οι έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, απόρροια των προηγούμενων, δεν θα μπορούσαν παρά να μεταφερθούν και μέσα στις γραμμές της τοπικής επιτροπής του ΚΚΕ και να εκδηλωθούν σε επίπεδο διασπάσεων ή διαγραφών. Ο Πειραιάς απέκτησε κατά τον Μεσοπόλεμο μία νέα δυναμική, η οποία εκφραζόταν με την αύξηση του εργατικού του δυναμικού, φθινό ως επί το πλείστον, με νέες πρωτόγνωρες συνθήκες όπως η γυναικεία συμμετοχή στα κοινά, που αφορούσε την οργάνωση στα εργατικά σωματεία και με νέες συνθήκες παραγωγής και εργασίας που εμφανίζονταν τότε. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μαζί, αλλά και ο καθένας χωριστά δημιούργησαν το νέο περιβάλλον μέσα στο οποίο θα έπρεπε να προσαρμοστούν και να δράσουν οι κομμουνιστές του Πειραιά. Η αδυναμία τους στην πλήρη προσαρμογή σε αυτό το δυναμικό και πολύπλοκο περιβάλλον οδήγησε στις εσωκομματικές διαμάχες, την πρώτη από τις οποίες παρακολουθήσαμε με την ίδρυση της ΚΕΕ.

³⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Αν. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού κινήματος του Μεσοπολέμου, 1918-1936*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010 και R. Hirschon, *ό.π.*

Κεφάλαιο 10. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1926-1929)

10.1 Τερματισμός των οργανικών σχέσεων ΓΣΕΕ-ΚΚΕ και αλλαγή διοίκησης

Η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από την κρατική επέμβαση στα συνδικαλιστικά δρώμενα και τη δράση του ΚΚΕ. Οι διώξεις ηγετικών στελεχών του κόμματος ξεκίνησαν πριν από την κήρυξη της δικτατορίας του Πάγκαλου με την κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας» για το μακεδονικό ζήτημα και αφορμή σειρά άρθρων του *Ριζοσπάστη* για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας και Θράκης. Αφορούσαν επίσης την κατηγορία για απόπειρα ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος λόγω της νέας πανελλαδικής απεργίας που προετοιμαζόταν. Έτσι, μέχρι το καλοκαίρι του ίδιου έτους, οπότε και κηρύχθηκε η δικτατορία του Πάγκαλου, οι διώξεις στελεχών συνεχίζονταν εντεινόμενες. Μετά τις συλλήψεις των Μάγγου (Εκτελεστικού Επιτρόπου της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού και μέλους της διοίκησης της ΓΣΕΕ), Φίτσου (συντάκτη του *Ριζοσπάστη* και μέλου του ΚΚΕ) και Νικόλη (Εκτελεστικού Επιτρόπου της ΓΣΕΕ) στον Πειραιά, ακολούθησε η σύλληψη πολλών στελεχών των Παλαιών Πολεμιστών, έγινε έρευνα στις οικίες των Γ. Κορδάτου και Ευάγγελου Ευαγγέλου με σκοπό τη σύλληψή τους, ενώ στις 15 Απριλίου ανακοινώθηκε, από τις στήλες του *Ριζοσπάστη* η σύλληψη με τις ίδιες κατηγορίες του ΓΓ του ΚΚΕ Παντελή Πουλιόπουλου.³⁶⁸

Κατά τη διάρκεια της πρωτομαγιάτικης εκδήλωσης στο Μοσχάτο, η αστυνομία προέβη σε νέες συλλήψεις όσων πουλούσαν φύλλα του *Ριζοσπάστη*, ενώ τον Ιούνιο συνελήφθη στον Πειραιά ο Βασίλης Νικολινάκος (μέλος ΓΣΕΕ και πρόεδρος της ΠΝΟ). Το Τμήμα Πειραιά του ΚΚΕ διοργάνωσε τον Ιούνιο αντιφασιστική διάλεξη κατά την οποία η αστυνομία προχώρησε σε συλλήψεις 22 μελών της τοπικής οργάνωσης. Από αυτά τα συλληφθέντα μέλη κρατήθηκαν τα δώδεκα και αφέθηκαν ελεύθεροι στις 5 Ιουλίου μαζί με τον επίσης συλληφθέντα γραμματέα της ΓΣΕΕ, Ε. Ευαγγέλου.

³⁶⁸ Ήδη από τον Ιανουάριο του 1925 η ΓΣΕΕ είχε συγκροτήσει Επιτροπές Αμυνας «για τη διαφώτιση των εργατών» εναντίον των κρατικών διώξεων. Η μοναδική ομοσπονδία η οποία αρνήθηκε να στείλει αντιπρόσωπό της στην Επιτροπή Αμύνης ήταν η ΠΟΣ, ο ΓΓ της οποίας ήταν ο Δ. Στρατής, ο οποίος λίγους μήνες αργότερα ανέλαβε την ηγεσία της ΓΣΕΕ. Η Συνομοσπονδία έστειλε επιστολή διαμαρτυρίας για τις διώξεις στην κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου. Βλ. *Ριζοσπάστης* 13/1/1925, σ.1 και 16/1/1925, σ.1, όπου παρατίθεται ολόκληρη η επιστολή της ΓΣΕΕ.

Οι διώξεις, όμως, δεν είχαν τελειώσει. Στα πολιτικά πράγματα της χώρας είχε, ήδη, επικρατήσει ο Πάγκαλος και με διάταγμά του (στις 13^{ης} Ιουλίου 1925) παραπέμπονταν σε δίκη όσοι μετέδιδαν ειδήσεις που διασάλευαν τη δημόσια τάξη. Η απόφαση του πρωθυπουργικού γραφείου για απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων δεν αφορούσε τον συλληφθέντα Κορδάτο και άλλα στελέχη του ΚΚΕ, ενώ αντίθετα αυξήθηκε ο αριθμός των συλληφθέντων κομμουνιστών³⁶⁹.

Ενώ οι διώξεις στελεχών της ΓΣΕΕ ήταν σε εξέλιξη, οξυνόταν η εσωτερική διαπάλη των γραμμών στο εργατικό κίνημα μεταξύ των κομμουνιστών, των σοσιαλιστών και των συντηρητικών. Οι συνθήκες που είχαν διαμορφώσει η πίεση της κρατικής καταστολής και η εσωτερική διαπάλη στη Συνομοσπονδία, αλλά και σε άλλες εργατικές οργανώσεις³⁷⁰, ώθησαν την ηγεσία του ΚΚΕ να προχωρήσει στη διακοπή των οργανικών σχέσεων κόμματος και ΓΣΕΕ³⁷¹. Φαίνεται ότι η επικράτηση των σοσιαλιστών και συντηρητικών συνδικαλιστών στα σωματεία μετά την απεργία του 1923 στο Πασαλιμάνι, αλλά και η αποτυχία της σύνδεσης των απεργιών του 1924 και 1925 σε μία ενιαία πανελλαδική απεργία ώθησαν τα πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση³⁷². Η διακοπή των οργανικών σχέσεων αποτέλεσε μία ακόμα σημαντική

³⁶⁹ Απαγορεύθηκε συγκέντρωση του ΚΚΕ στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά και η αστυνομία προχώρησε στη σύλληψη της οργανωτικής της επιτροπής. Ανάμεσα στους συλληφθέντες (δώδεκα τον αριθμό) ήταν και ο Σεραφείμ Μάξιμος. Η δίκη τους έγινε τον Αύγουστο του 1925 με τις κατηγορίες: απόφαση ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος, απόπειρα δυσφήμισης της κυβέρνησης και απόπειρα δημιουργίας χάσματος μεταξύ λαού και στρατού, ενώ σύμφωνα με άρθρο του *Ριζοσπάστη* στις 1/8/1925 «μαστιγώθηκαν μέχρι θανάτου». Η απόφαση του στρατοδικείου ήταν 3,5 χρόνια φυλάκισης για τον Σ. Μάξιμο και Νικολινάκο, επτά καταδικάστηκαν σε 1,5 χρόνο φυλάκιση και τρεις αθώωθηκαν. Η καταδικές δεν στηρίχθηκαν στην κατηγορία της απόπειρας ανατροπής του καθεστώτος, αλλά στις υπόλοιπες κατηγορίες. Επιπλέον, με βάση το προαναφερθέν διάταγμα του Θ. Πάγκαλου, παραπέμφθηκαν, τον Αύγουστο, σε δίκη ο *Ριζοσπάστης* και τέσσερα μέλη του ΚΚΕ, οι Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Μοναστηριώτης και Φίτσος. Η κυκλοφορία της εφημερίδας απαγορεύθηκε για ένα χρόνο και επανακυκλοφόρησε μετά την πτώση του Πάγκαλου, στις 23/8/1926.

³⁷⁰ Σύμφωνα με εκτιμήσεις που επικρατούν η οργανική σχέση ΚΚΕ-ΓΣΕΕ απειλούσε ακόμα και την ίδια την υπόσταση της Συνομοσπονδίας. Βλ. σχετικά Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 71. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν η διεξαγωγή χωριστού συνεδρίου από τις παρατάξεις των σοσιαλιστών του Δ. Στρατή και τους συντηρητικούς του Ι. Καλομοίρη.

³⁷¹ Η ανακοίνωση της διακοπής των οργανικών σχέσεων έγινε με αποστολή επιστολής της ΚΕ του ΚΚΕ προς την Ε' Πανελλαδική συνδιάσκεψη της ΓΣΕΕ, η οποία προηγήθηκε του Γ' της Συνεδρίου στις 22/8/1925. Ολόκληρη η επιστολή του ΚΚΕ στη ΓΣΕΕ υπάρχει στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 26/8/1926, σ. 4 και *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, σ. 125-128.

³⁷² Σύμφωνα με τον Θ. Καμπαγιάννη, σημαντικό ρόλο στην απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ για τη διακοπή της οργανικής σύνδεσης με τη ΓΣΕΕ διαδραμάτισαν τα γεγονότα του Ε' Συνεδρίου της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού (Ιούλιος 1925) στο οποίο η λογοδοσία της κομμουνιστικής διοίκησης καταψηφίστηκε, ενώ ήταν πλέον σαφές ότι ως πολιτικοί αντίπαλοι είχαν προστεθεί και σοσιαλιστές που προέρχονταν από το ΣΕΚΕ και οι οποίοι επιθυμούσαν τη διακοπή των οργανικών σχέσεων. Βλ. Θ. Καμπαγιάννη, *ό.π.*, σ. 106. Ο Δ. Λιβιεράτος τόνισε ως αιτία της απόφασης την ήδη προχωρημένη διάσπαση σε μία σειρά εργατικών οργανισμών, όπως τα Εργατικά Κέντρα Αθηνών και Πειραιώς, τα ναυτεργατικά σωματεία, τους σιδηροδρομικούς κ.ά. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 150-155. Ο Δ. Κατσορίδας κρίνει ως σωστή την απόφαση του ΚΚΕ σχετικά με τη διακοπή των οργανικών του

στιγμή του εργατικού κινήματος της χώρας αλλάζοντας οριστικά το χαρακτήρα της Συνομοσπονδίας, στην οποία ενισχύθηκε η τάση που υποστήριζε την αναγκαιότητα αποφυγής πολιτικών εμπλοκών (και μάλιστα «εξτρεμιστικών») που δυναμίτιζαν τις σχέσεις με το κράτος και τους εργοστασιάρχες, ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση των εργατών.

Η απόφαση για τη διακοπή των οργανικών σχέσεων υπό τον κίνδυνο της διεξαγωγής ξεχωριστού συνεδρίου από τις ενωμένες δυνάμεις των σοσιαλιστών και των συντηρητικών παρατάξεων, θα πρέπει να εκτιμηθεί και μέσα από τις αποφάσεις του κρίσιμου Γ' (έκτακτου) Συνεδρίου του Κόμματος (26/11/1924-3/12/1924), το οποίο σε ό,τι αφορά το επαγγελματικό κίνημα αποφάσισε την υιοθέτηση της γραμμής του Ενιαίου Μέτωπου υπό τη σκέπη της ΓΣΕΕ και της αποτροπής κάθε διάλυσης σωματείου από τα μέλη του με τη δικαιολογία της αντιδραστικής διοίκησής του. Αποφασίστηκε η οργάνωση κομμουνιστικών πυρήνων «μέσα στα εργοστάσια και τα καταστήματα, η συστηματική οργάνωση ομάδων (φραξιών) μέσα σε κάθε σωματείο, σε κάθε εργατικό κέντρο»³⁷³.

Η απόφαση του συνεδρίου για το Ενιαίο Μέτωπο και την παραμονή των κομμουνιστών μέσα στα σωματεία, ακόμα και σε αυτά που διοικούνται από «αντιδραστικούς», ήταν απόρροια της σχετικής απόφασης που είχε πάρει η Κόκκινη Επαγγελματική Διεθνής στο δεύτερο συνέδριό της, την οποία αποφασίστηκε να ακολουθήσει η ΓΣΕΕ³⁷⁴. Σχετικά με την απόφαση του συνεδρίου να οργανωθούν οι φράξιες μέσα σε κάθε εργοστάσιο, ο δρόμος χάραχτηκε και πάλι από την Κόκκινη Επαγγελματική Διεθνή. Στο πρόγραμμα δράσης της διαβάζουμε την ανάγκη

σχέσεων με τη ΓΣΕΕ «επειδή τα συνδικάτα είναι επαγγελματικές οργανώσεις της εργατικής τάξης και πρέπει να συσπειρώνουν στις γραμμές τους το σύνολο των εργατών, ανεξαρτήτως πολιτικής ή εθνικής τοποθέτησης». Δ. Κατσορίδας, *ό.π.*, σ. 63-64.

³⁷³ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος Α' 1918-1924, *ό.π.*, σ. 523.

³⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 524-525. Στο άρθρο 15 των αποφάσεων του Β' συνεδρίου της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς αναφέρονταν:

«15. Οι εργάτες κατάλαβαν πως αν οι δυνάμεις τους μένουν σκορπισμένες, θανατοφιλισμένοι μπροστά στο κεφάλαιο...

Όσο περισσότερο επιμένουν οι επαναστάται στο ενιαίο μέτωπο, τόσο πιο πολύ εξυπηρετούν τα συμφέροντα της εργατικής τάξεως. Κάθε τακτική που θα τείνει να διαμελίση τα συνδικάτα πρέπει να καταδικάζεται.

Δεν πρέπει να γίνει καμμία παραχώρηση στους ανυπόμονους συντρόφους, στους οποίους ο δρόμος της κατάκτησης της εξουσίας φαίνεται πολύ μακράν και οι οποίοι βρίσκουν εύλογο να δημιουργήσουν καινούριες οργανώσεις.

Πρέπει, επίσης, να καταπολεμηθεί δραστήρια η τάση προς εγκατάλειψη των μεταρρυθμιστικών συνδικάτων». Βλ. *Θέσεις και αποφάσεις του δεύτερου Συνεδρίου της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1923, σ. 49-50.

ενοποίησης της εργατικής τάξης σε κάθε εργοστάσιο. Ο ενδεδειγμένος τύπος οργάνωσης είναι κοινός για όλες τις χώρες: δημιουργία εργατικών επιτροπών από όλους τους εργάτες της επιχείρησης ως όργανου του Συνδέσμου (σωματείου), που ελέγχει την εκτέλεση όλων των αποφάσεών του.³⁷⁵

10.2 Το ΕΚΠ προπομπός των εξελίξεων στη ΓΣΕΕ

Το 1925 αποτέλεσε το πλέον κρίσιμο έτος για τη μετέπειτα πορεία του ΕΚΠ. Η διοίκηση του κέντρου, κατ' αυτό το έτος πέρασε στη συντηρητική παράταξη και παρέμεινε σε αυτήν μέχρι και το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου. Η συνέλευση της 22 Ιανουαρίου 1925 για τις αρχαιρεσίες του Κέντρου δεν ολοκληρώθηκαν, έπειτα από παρέμβαση του Φρουραρχείου Πειραιώς, και η κυβέρνηση αναγνώρισε ως διοίκηση του Κέντρου τους Κλήμη και Καλομοίρη³⁷⁶. Τους επόμενους μήνες, η νέα διοίκηση δεν κατόρθωσε να συγκαλέσει συνέλευση εν απαρτία και όταν, τελικά, πραγματοποιήθηκε στις 16 Ιουλίου 1925 σηματοδεύθηκε από επεισόδια. Καταψηφίσθηκε η Ημερήσια Διάταξη και τέθηκε ζήτημα εμπιστοσύνης στη νέα διοίκηση, με αποτέλεσμα να προκληθούν επεισόδια, όταν αυτή καταψηφίσθηκε. Τα επεισόδια προκάλεσαν επέμβαση του φρουραρχείου για να φυγαδευτούν οι Κλήμης, Καλομοίρης, Παπανικολάου.

Ακολούθησαν εκατέρωθεν καταγγελίες για τα επεισόδια και για διασπαστικές ενέργειες. Το ΚΚΕ κατήγγειλε τους Ν. Κλήμη και Ι. Καλομοίρη ότι κάλεσαν το φρουραρχείο να επέμβει, επειδή η πραγματική πλειοψηφία καταψήφισε τη διοίκησή τους. Από την άλλη μεριά, με δηλώσεις του ο Καλομοίρης καταφέρθηκε εναντίον του ΚΚΕ λέγοντας ότι τα μέλη του προκάλεσαν επεισόδια, επειδή διέγνωσαν την αποτυχία τους. Μάλιστα σε δηλώσεις του ανέφερε ότι θα προχωρήσει σε διαγραφή των σωματείων ΣΠΑΠ, Λαρισαϊκού, μυλεργατών, εργατών τελωνείου και αρτεργατών αν δεν προχωρήσουν σε ανάκληση των αντιπροσώπων τους.

Η ίδια διαμάχη διατηρήθηκε και τις επόμενες εβδομάδες και το ΚΚΕ μέσω του *Ριζοσπάστη*. Κατά το ΚΚΕ, η προσωρινή διοίκηση του ΕΚΠ ήταν «αντεργάτες χαφιέδες» και «μοναρχοφασιστική “προσωρινή” διοίκηση».³⁷⁷ Το ΚΚΕ κατήγγειλε ότι η πλειοψηφία των αντιπροσώπων τάσσονταν με την παλιά διοίκηση Ρουμελιώτη

³⁷⁵ Βλ. Α. Λοζόφσκυ, *Το πρόγραμμα δράσεως της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, μετάφρ. Α. Χαϊτάς, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1924, σ. 23-27.

³⁷⁶ Βλ. σχετική ανακοίνωση της ΓΣΕΕ στο *Ριζοσπάστης*, 15/2/1925, σ. 1.

³⁷⁷ *Ο.π.*, 20/7/1925, σ. 1-2.

και Αριστερής Παράταξης και ότι η νέα διοίκηση επιβλήθηκε από την κυβέρνηση, όχι ως «προσωρινή» αλλά ως μόνιμη, προκειμένου να διασφαλίσει την κυριαρχία της στο μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας. Ο συγκεκριμένος ισχυρισμός είχε ενισχυθεί από την επί δέκα μήνες κωλυσιεργία της νέας διοίκησης να προχωρήσει στις αρχαιρεσίες, ενώ κανονικά προβλεπόταν να γίνουν εντός δέκα ημερών από τον διορισμό της. Από την άλλη μεριά, το ΚΚΕ κατήγγειλε την ύπαρξη πολλών σωματείων-«σφραγίδα», η σύσταση των οποίων εξυπηρετούσε τους εκλογικούς σκοπούς των Κλήμη και Καλομοίρη.

Από τα 62 σωματεία της δύναμης του ΕΚΠ, το ΚΚΕ και η Αριστερή του Παράταξη αμφισβητούσαν την ύπαρξη των 17, τα οποία ήταν τα κάτωθι:

Πίνακας 72. Σωματεία δύναμης ΕΚΠ που αμφισβητήθηκαν από την Αριστερή Παράταξη

Αμφισβητούνται	Δεν υπάρχουν	Δεν υπάρχουν	Δεν υπάρχουν
Λατόμων και σκαφέων	Τροχιοδρομικών	Μαρμαλογλυπτών και Πλακάδων	Μουσικών «Ο Ορφεύς»
Λεμβούχων	Σαρωθροποιών	Λευκοσιδηρουργών	Ένωσις Γραφέων
Επισκευοκαθαριστών	Εργατών Ελαιουργοσαλωνοποιίας	Κηπουρών	-
Θαλαμηπόλων	Τυπογράφων	Ναυπηγοξυλουργών	-
Ιδιωτικών υπαλλήλων	Βαρελοποιών	Μωσαϊκών πλακών	-

Πηγή: Ριζοσπάστης, 23/7/1925, σ. 1.

Οι Καλομοίρης και Κλήμης δεν άφησαν αναπάντητες τις κατηγορίες του Ριζοσπάστη και κατηγόρησαν τους κομμουνιστές «μίσθωνα όργανα της Μόσχας», τα οποία ελέγχουν τη ΓΣΕΕ και δρουν εναντίον του «μοναδικού εργατικού συγκροτήματος το οποίον εστέκετω εις την περιωπήν»³⁷⁸. Σε αυτή την τεταμένη περίοδο, η ΓΣΕΕ αποφάσισε να αποκλείσει από μία σύσκεψή της τον Καλομοίρη, «λόγω της εν γένει στάσεώς του εναντίον της Γ.Σ», αλλά και τον Κλήμη, διότι κατά την τελευταία συνεδρίαση του ΕΚΠ και οι δύο «καταδικάσθηκαν υπό της

³⁷⁸ Ολόκληρη η προκήρυξη της προσωρινής διοίκησης Καλομοίρη-Κλήμη ήταν η ακόλουθη: «Συνάδελφοι, Είναι γνωστή σε όλους υμάς η τακτική των χαφιέδων του κομμουνιστικού κόμματος, των μισθάνων οργάνων της ξενικής προπαγάνδας της Μόσχας, δια ποίων μέσων και δια ποίων τεχνασμάτων φροντίζουν να εξαπατούν απλοϊκούς εργάτας, παρασύροντες αυτούς εις σκοτεινούς σκοπούς [...]. Το μόνον εργατικόν συγκρότημα το οποίον εστέκετω εις την περιωπήν, ήτο το Εργατικόν μας Κέντρον, αλλά η ξενική προπαγάνδα ωρνύεται προ καιρού, κάνει δοκιμαστικές βολάς, μετέρχεται ανήθικα μέσα δια την κατάληψίν του, αλλ' εις μάτην, εις δε τη χθεσινήν συνεδρίασιν [16 Ιουλίου 1925], αφού μετήλθε τα διάφορα γνωστά μέσα ηθέλησε να ξεσκεπασθή μία και δια παντός και κατόπιν διαταγής της ξενικής προπαγάνδας, ωρισμένοι δυστυχώς ακούοντες εργάται και διη απεσταλμένοι εκ των σωματείων σας να σας αντιπροσωπεύσουν δυστυχώς εδημιούργησαν πρωτοφανή αίσχη δια το Εργατικόν μας Κέντρον, αφού διεπιστώθη χιλιάκις ότι ψεύδονται...ηθέλησαν να ματαιώσουν την συνεδρίασιν δια της μεθόδου της κωλυσιεργίας, δια των φωνασκιών και θορύβων και τέλος αφού ενόησαν την αποδοκιμασία των εδημιούργησαν την διάλυσιν της συνεδριάσεως, φθάσαντες μέχρι αισχρότητος να διαπληκτίζονται δια των καθισμάτων». *Ο.π.*, 21/7/1925, σ. 1.

πλειονοψηφίας των αντιπροσώπων κατά τρόπο μη επιτρέποντα μέχρι της πιστοποιήσεως της θέσεώς των να γίνουν δεκτοί εις συσκέψεις εις τας οποίας κρίνονται ύψιστα συμφέροντα της εργατικής τάξεως. Με τούτο δεν εννοούμε οπωσδήποτε τον αποκλεισμό του ΕΚΠ και δια τον λόγον αυτόν σας πληροφορούμεν ότι δύνασθαι να ορίσητε αντιπρόσωπόν σας εις τας συσκέψεις άλλους πλην των ανωτέρω δύο κυρίων, διότι αποκλεισμούς προσώπων και διαγραφάς ακόμη σωματείων μόνον οι εν λόγω κύριοι απειλούν ότι θα κάμουν και ουχί ημείς οι αγωνιζόμενοι πραγματικά δια την ενότητα των εργατών»³⁷⁹.

Τους επόμενους μήνες η διοίκηση του ΕΚΠ δεν προχώρησε στη σύγκληση συνέλευσης για την ανάδειξη νέας διοίκησης. Ο Μαργιώλης, πρόεδρος του Λαρισσαϊκού, με άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* στις 26 Οκτωβρίου 1926, επιτίθεται εναντίον του Καλομοίρη και, κυρίως, εναντίον του Στρατή για αθέτηση της υπόσχεσής τους να συγκαλέσουν συνέλευση στο ΕΚΠ. Λίγες μέρες αργότερα, στις 5 Νοεμβρίου, οι οργανώσεις Λαρισσαϊκού, Ένωση Ηλεκτρισμού, ΣΠΑΠ, Ένωση Μηχανικών Εμπορικών Ατμόπλοιων, Εργατών Τελωνείου, Μηχανουργική Ένωση, Εργατών Υποδήσεως και σαράντα σωματείων εξέδωσαν προκήρυξη με την οποία αποκήρυξαν τη διοίκηση του ΕΚΠ και τον Καλομοίρη για την «οικτράν θέσιν», στην οποία περιήλθε το ΕΚΠ λόγω της «αντεργατικής στάσεως του Καλομοίρη και της ακολουθίας του».³⁸⁰

Είναι εμφανές ότι το ΕΚΠ ήταν ο οργανισμός στον οποίο εκδηλώθηκε για πρώτη φορά η πλήρης αντίθεση μεταξύ των δύο γραμμών του συνδικαλισμού, η οποία θα πάρει την τελική της έκφραση στο Γ΄ Συνέδριο της ΓΣΕΕ που ακολούθησε. Το ΕΚΠ θα ξαναλειτουργήσει ως προπομπός εξελίξεων στη ΓΣΕΕ όταν, λίγα χρόνια αργότερα και πριν από την ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ, θα επέλθει στις τάξεις του η οριστική διάσπαση μεταξύ σοσιαλιστών/συντηρητικών και κομμουνιστών και η ίδρυση

³⁷⁹ *Ο.π.*, 25/7/1925, σ. 1. Η ανακοίνωση αναφέρεται, εκτός των άλλων, στον αποκλεισμό από το Γ΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ τον Νικολινάκο, κομμουνιστή αντιπρόσωπο του Συνδέσμου Εργατών Τελωνείου Πειραιώς στην οποία προχώρησαν οι Κλήμης και Καλομοίρης. Ο Νικολινάκος, μαζί με άλλους ένδεκα κομμουνιστές, μεταξύ των οποίων οι Σ. Μάξιμος και Π. Πουλιόπουλος, συνελήφθη λίγες μέρες αργότερα από την κυβέρνηση του Πάγκαλου. Στη δίκη που ακολούθησε ο Νικολινάκος καταδικάστηκε σε 3,5 χρόνια φυλάκιση για απόφαση ανατροπής του δημοκρατικού καθεστώτος, για δυσφήμιση της κυβέρνησης και για απόπειρα δημιουργίας χάσματος λαού-στρατού. Η καταδίκη ήταν εξίσου βαρεία με αυτή του Σ. Μάξιμου, ενώ 7 καταδικάστηκαν σε 1,5 χρόνο και τρεις κατηγορούμενοι αθωώθηκαν.

³⁸⁰ *Ο.π.*, 6/11/1926, σ. 4.

χωριστού «κομμουνιστικού» οργανισμού, που θα επιδιώξει να υποκαταστήσει το ΕΚΠ.

10.3 Το Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ

Το Γ' και το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ, τα σημαντικότερα -μετά από το ιδρυτικό- συνέδρια της Συνομοσπονδίας κατά τον Μεσοπόλεμο, σφράγισαν τη μελλοντική της πορεία. Είδαμε, ήδη, ότι λίγο πριν την έναρξη του Γ' Συνεδρίου, το ΚΚΕ είχε διακόψει την οργανική του σχέση με τη ΓΣΕΕ, μέσα σε συνθήκες έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ των διαφορετικών γραμμών των παρατάξεων, κυρίως γύρω από την αναγκαιότητα ή μη του πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης και της Συνομοσπονδίας. Η κατάσταση στους κόλπους της ΓΣΕΕ στις παραμονές του Γ' Συνεδρίου ήταν τόσο κρίσιμη, ώστε απειλούνταν ακόμη και η διάλυσή της.

Το μεγάλο δίλημμα που αντιμετώπισε η διοίκηση Ευαγγέλου της ΓΣΕΕ, πριν το Γ' Συνέδριο ήταν η στάση της στο θέμα του τόπου διεξαγωγής του Συνεδρίου. Η ΓΣΕΕ και το ΚΚΕ επιθυμούσαν να ορισθεί ο Βόλος ως τόπος διεξαγωγής του συνεδρίου, επειδή εκεί υπήρχε μεγάλη επιρροή των αριστερών συνδικαλιστών. Ένας ακόμα λόγος ήταν ότι δεν θα υπήρχαν τα οικονομικά μέσα να ταξιδεύσουν στο Βόλο αντιπρόσωποι σωματείων-«σφραγίδα» που ανήκαν στα ΕΚ Αθηνών και Πειραιώς. Αλλά και αν ακόμα τα χρήματα δίνονταν από το κράτος, θα ήταν δύσκολο γι' αυτούς να έχουν συμμετοχή στο συνέδριο λόγω της ισχυρής περιφρούρησής του από τους «συνειδητούς» εργάτες, ενώ στον Πειραιά (όπου έγινε το συνέδριο) ήταν ισχυρά τόσο τα μέτρα της αστυνομίας όσο και ο εκφοβισμός των συνέδρων για φυλάκιση ή εξορία.³⁸¹ Ο κίνδυνος, όμως, ξεχωριστού συνεδρίου από τις συνδικαλιστικές δυνάμεις σοσιαλιστών και συντηρητικών, που θα σήμαινε και την οριστική διάσπαση της Συνομοσπονδίας και -κατά συνέπεια- ολόκληρου του εργατικού κινήματος, υποχρέωσε αφενός τη διοίκηση της ΓΣΕΕ να αποδειχθεί τη σύγκληση του Συνεδρίου στον Πειραιά και αφετέρου το ΚΚΕ να διακόψει τις οργανικές του σχέσεις με την Συνομοσπονδία.

Το Συνέδριο άρχισε τις εργασίες του στον Πειραιά στις 26/3/1926. Η διοίκηση της ΓΣΕΕ αντιμετώπιζε πλείστα προβλήματα, όπως η έλλειψη χρημάτων και η έλλειψη στοιχειωδούς οργανωτικής ικανότητας των σωματείων να προπαρασκευάσουν τους εργάτες για το συνέδριο λόγω των πολιτικών διώξεων.

³⁸¹ Ο.π., 27/8/1926, σ. 2.

Αντίθετα, «το κράτος δίνει χρήματα στους σοσιαλφασίστες να πάνε στις επαρχίες»³⁸². Στο συνέδριο συμάχησαν οι σοσιαλιστές με τους συντηρητικούς και πέτυχαν με ψηφοφορία να περάσει η πρόταση του Αριστείδη Δημητράτου³⁸³ να παραμείνουν οι αντιπρόσωποι όλων των σωματείων (ακόμα και των «σφραγίδων» που είχαν πάρει οικονομική βοήθεια από το κράτος και το Δήμο Πειραιά για να βρεθούν στην πόλη³⁸⁴) με ψήφους 154-149³⁸⁵. Οι κομμουνιστές συνδικαλιστές πρότειναν στους σοσιαλιστές τη συγκρότηση ενιαίου ψηφοδελτίου³⁸⁶, αλλά εκείνοι αρνήθηκαν με τη δικαιολογία της δέσμευσής τους για την εκλογή του Ν. Κλήμη στη νέα διοίκηση της ΓΣΕΕ.

Πρόεδρος του συνεδρίου εκλέχθηκε ο Παπανικολάου με 184 ψήφους, έναντι 161 που συγκέντρωσε η υποψηφιότητα του Ακριβόπουλου που είχε προτείνει η παράταξη του ΚΚΕ. Στο ζήτημα της λογοδοσίας καταψηφίζεται η διοίκηση (της αριστερής παράταξης) με ψήφους 179-168. Ο σχηματισμός των δύο μπλοκ δεν ήταν, πάντως, ομοιογενής. Από τη μία μεριά υπήρχε η αριστερή παράταξη με κύριο εκφραστή τον πρόεδρο του Λαρισσαϊκού Δ. Μαριόλη. Από την άλλη η συμμαχία συντηρητικών (Καλομοίρης-Κλήμης), των σοσιαλιστών-ρεφορμιστών (ο Στρατής της ΠΟΣ) και των σοσιαλεργατικών συνέδρων Γεωργιάδη και Δημητράτου, πρώην μελών του ΣΕΚΕ.

³⁸² Βλ. *Ριζοσπάστης*, 30/8/1926, σ. 2. [Τα γεγονότα που περιγράφονται στο φύλλο της εφημερίδας αποτελούν ανασκόπηση των εξελίξεων κατά τη διάρκεια της απαγόρευσης της κυκλοφορίας της. Γι αυτό το λόγο υπάρχει μεταγενέστερη των γεγονότων ημερομηνία]. Είναι πολύ σημαντικό να αναδειχθεί εδώ ότι ήδη το καλοκαίρι του 1926 το ΚΚΕ είχε υιοθετήσει τη θεωρία του «παμφασισμού» χαρακτηρίζοντας με αυτό τον τρόπο όλες τις υπόλοιπες συνδικαλιστικές παρατάξεις. Αυτή η τακτική κορυφώθηκε στο Δ' Συνέδριο του ΚΚΕ (10-15 Δεκεμβρίου 1928) αλλά είχε ξεκινήσει νωρίτερα. Η θεωρία του «σοσιαλφασισμού» εναντίον των αντίπαλων σοσιαλιστικών ή λοιπών κομμάτων είχε υιοθετηθεί και στην υπόλοιπη Ευρώπη και την Γ' Διεθνή. Η βασικότερη αιτία ήταν η εκτίμηση των κομμουνιστών ότι η επικείμενη προλεταριακή επανάσταση ήταν προ των πυλών, παρά τη «βραχύβια» εμφάνιση του φασισμού και ότι η δράση των σοσιαλιστών μέσα στο εργατικό κίνημα είναι η μοναδική δύναμη που μπορεί να ακυρώσει την επικείμενη επανασταστική διαδικασία. Ιδιαίτερα στη Γερμανία οι συγκρούσεις των κομμουνιστών με τους σοσιαλιστές ήταν σφοδρές και εδράζονταν τόσο στην πάραπάνω αντίληψη των κομμουνιστών, όσο και στην αντιμετώπισή τους από τους σοσιαλιστές/σοσιαλδημοκράτες και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (η σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση οδήγησε στην ήττα της επαναστατικής αριστεράς) αλλά και τις απαγορεύσεις που αντιμετώπιζαν, ακόμα και από τους σοσιαλδημοκράτες, οι Γερμανοί κομμουνιστές σχετικά με διαδηλώσεις ή άλλες δραστηριότητές τους. Βλ. D. Garay, *ό.π.*, σ. 262-264.

³⁸³ Πρώην μέλος της Κομμουνιστικής Νεολαίας Αθηνών, πέρασε γρήγορα στις γραμμές των συντηρητικών του ΕΚΠ και επί δικτατορίας Μεταξά διετέλεσε υφυπουργός εργασίας και πρόεδρος της Εθνικής ΣΕΕ.

³⁸⁴ Βλ. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 179.

³⁸⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, *ό.π.*

³⁸⁶ Πρόκειται για εφαρμογή σχετικής απόφασης της Ευρείας Εκτελεστικής Επιτροπής των αρχών του 1925 στην οποία επί των συνδικαλιστικών συμμαχιών του ΚΚΕ αναφέρεται ότι το ΚΚΕ μπορεί να χρησιμοποιεί τη συνεργασία με τη «δεύτερη μορφή αντίδρασης» [σ.σ. τους ρεφορμιστές-σοσιαλδημοκράτες] έναντι των «αντεργατών-φασιστών», ξεσκεπάζοντάς τους αν αυτοί παρακωλύσουν την ενότητα. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, σ. 71-73, όπου αφορούν τις αποφάσεις της Ευρείας Εκτελεστικής Επιτροπής περί της «ενότητας των επαγγελματικών σωματείων».

Στα ζητήματα που συζητήθηκαν διατηρήθηκε η συμμαχία των τριών τελευταίων τάσεων έναντι των κομμουνιστών, οι οποίοι παρά την παρουσία των σωματείων-«σφραγίδα» διατηρούσαν την πλειοψηφία και τα αποτελέσματα των ψηφοφοριών ήταν αβέβαια³⁸⁷. Για το λόγο αυτό, η αστυνομία προχώρησε σε σύλληψη δέκα κομμουνιστών αντιπροσώπων και διευκόλυνε, έτσι, τον προκαθορισμό των αποτελεσμάτων κατά των κομμουνιστών³⁸⁸. Το συνέδριο αποφάσισε να συζητηθεί στο Δ' Συνέδριο η πρόταση του Δ. Στρατή για προσχώρηση της ΓΣΕΕ στη Διεθνή του Άμστερνταμ [μέχρι τότε ανήκε στην Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνή της Μόσχας], ενώ στη διοίκηση εκλέχθηκαν οι Καλομοίρης, Στρατής, Παπανικολάου, Μιχαηλίδης και Λάβδας της συμμαχίας σοσιαλιστών-συντηρητικών.³⁸⁹

10.4 Ο Πειραιάς «σηκώνει την αντιπολιτευτική σημαία εναντίον της διοίκησης του κόμματος».

Μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου το ΚΚΕ γνώρισε τη μεγαλύτερη εσωκομματική κρίση από την ίδρυσή του, με την οργάνωση του Πειραιά να βρίσκεται στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης, αφού ήταν η μοναδική οργάνωση του ΚΚΕ στην οποία πλειοψήφησε η αντιπολίτευση στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ (εφεξής ΠΓ).³⁹⁰ Από τη μία πλευρά ήταν το ΠΓ του ΚΚΕ το οποίο είχε προκύψει στο Κόμμα³⁹¹ και από την άλλη ο πρώην ΓΓ του ΚΚΕ Παντελής Πουλιόπουλος. Το ΚΚΕ πρότεινε στον Πουλιόπουλο να επανέλθει στη θέση του γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ, αλλά εκείνος αρνήθηκε επικαλούμενος αδυναμία να προσφέρει.³⁹² Η δικαιολογία του ήταν ότι «επειδή βρίσκω τον εαυτό μου ανίκανο να ανταποκριθεί στο κέντρο του κεντρικού οργάνου του Κόμματος, ύστερα από μία ειλικρινή και αυστηρή

³⁸⁷ Βλ. ΓΣΕΕ, «3^ο Συνέδριο ΓΣΕΕ (1926)», στον ιστότοπο www.gsee.gr.

³⁸⁸ Θα πρέπει να σημειωθεί πως η αστυνομία δεν είχε δώσει έγγραφη άδεια διεξαγωγής του συνεδρίου. Πιθανότατα, σε περίπτωση επικράτησης της αριστερής-κομμουνιστικής παράταξης η αστυνομία θα ήταν έτοιμη να επέμβει για τη διάλυσή του. Προς αποφυγή αυτής της πιθανότητας προτιμήθηκε η σύλληψη δέκα κομμουνιστών αντιπροσώπων και η εξασφάλιση της νόθας πλειοψηφείας.

³⁸⁹ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 40-46 και *Σκρίπ*, 29/3/1926, σ. 4 και 31/3/1926, σ. 4.

³⁹⁰ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, σ. 402. Στη μεριά της αντιπολίτευσης είχε περάσει και ο Γραμματέας της οργάνωσης Πειραιά Β. Νικολινάκος.

³⁹¹ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας τη θέση του φυλακισμένου ΓΓ Π. Πουλιόπουλου την ηγεσία του κόμματος ανέλαβαν οι Χαϊτάς και Ευτυχιάδης, οι οποίοι υποστήριξαν την ανάγκη του ΚΚΕ να παλέψει για την αριστερή δημοκρατία πετυχαίνοντας τη νομιμότητα που θα το έκανε να σταθεί ξανά στα πόδια του σε οργανωτικό επίπεδο, θέση που απορρίφθηκε ως «αυταπάτη» λίγους μήνες αργότερα. Η επίσημη καταδίκη των θέσεων Χαϊτά και Ευτυχιάδη ως «επιζήμιες» έγινε στο Γ' (τακτικό) Συνέδριο του ΚΚΕ τον Μάρτιο 1927. Προσωρινός ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ ανέλαβε ο Σταυρίδης. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, σ. 159-162.

³⁹² Για την εσωκομματική διαπάλη της περιόδου 1926-1928 βλ. Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 83-98 και Π. Νεφελούδης, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968*, στ' έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 1974, σ. 44-52.

αυτοκριτική δική μου, παραιτούμαι εγώ και πιστεύω ότι το ίδιο πρέπει να κάμει κάθε τίμιος σύντροφος».³⁹³ Επιπλέον, αρνήθηκε τη συμμετοχή του στον εκλογικό συνδυασμό του κόμματος σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη, αν και αρχικά είχε αποδεχθεί την υποψηφιότητα.³⁹⁴ Μάλιστα, πήγε μόνος του στο Πρωτοδικείο της πόλης και έκανε δήλωση αποποίησης της υποψηφιότητας. Η σοβαρότερη κρίση του κόμματος είχε ξεκινήσει.³⁹⁵

Η συνέχεια ήταν μία άνευ προηγουμένου αντιπαράθεση. Οι χαρακτηρισμοί των δύο πλευρών, της ομάδας Πουλιόπουλου και της ηγεσίας του ΚΚΕ, είχαν ξεφύγει από τα όρια της πολιτικής κριτικής και της διαφορετικής άποψης μέσα στο κόμμα. Το ΚΚΕ χαρακτήριζε τον Πουλιόπουλο και την ομάδα που τον ακολούθησε «λικβινταριστές»³⁹⁶, ενώ ο Πουλιόπουλος υποστήριζε ότι το κόμμα «κυβερνιέται από μια φράξια, που όλη η ιστορία της μέσα στο Κόμμα είναι ιστορία πολιτικού τυχοδιωκτισμού»³⁹⁷.

Το μεγάλο διακύβευμα της διαμάχης ήταν η δομή του κόμματος. Η πλευρά Πουλιόπουλου, πιο κοντά στην τροτσκιστική αντιπολίτευση του ΚΚΣΕ, υπερτόνιζε την ανάγκη του κόμματος να προσεγγίσει και να εντάξει στο δυναμικό του διανοούμενους, καταρτισμένους στη θεωρία του μαρξισμού-λενινισμού, εγκαταλείποντας την τακτική του στενού επαγγελματικού αγώνα και της μαζικής εισόδου σε αυτό αμόρφωτων προλεταριακών στοιχείων³⁹⁸.

³⁹³ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 169.

³⁹⁴ Πρόκειται για τη «σύσκεψη παραγόντων» του Σεπτεμβρίου 1926. Βλ. σχετικά, *Ριζοσπάστης*, 10/2/1927, σ.3, άρθρο «Το ζήτημα Πουλιόπουλου».

³⁹⁵ Ο Π. Νεφελούδης υποστηρίζει ότι ο από τα κείμενα του Π. Πουλιόπουλου διαφάνηκε η πιθανή εκ των υστέρων διαφωνία του με τη θέση του ΚΚΕ για το «Εθνικό» (ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη) και η επίδραση της παραπομπής του σε στρατοδικείο για αυτό επί Πάγκαλου, καθώς και η προσπάθειά του να συνενώσει όλες τις εκτός κόμματος δυνάμεις υπό την ηγεσία του, προσπάθεια που απέτυχε. Βλ. Π. Νεφελούδης, ό.π., σ. 46. Για μία περιγραφή της πλατφόρμας του Π. Πουλιόπουλου όπως την ερμήνευαν τα κομματικά στελέχη της περιόδου βλ. ΑΣΚΙ, Κ426/Φ.26.1.3 «Αναμνήσεις από άγνωστος συντάκτης για την πάλη του ΚΚΕ κατά του λικβινταρισμού στα 1927-1928», καθώς και ΑΣΚΙ, Κ426/Φ.26.1.4 «Αναμνήσεις του Β. Ασίκη για την πάλη του ΚΚΕ κατά του λικβινταρισμού στα 1927-1928».

³⁹⁶ «Λικβινταριστής» είναι ο διαλυτικός, αυτός που επιδιώκει να αποσθάρσει τις κομματικές δομές.

³⁹⁷ Βλ. Αρχείο ΕΛΙΑ, Αρχείο Αναστασιάδη, Φάκελος 91, «Νέο Ξεκίνημα», σ. 4.

³⁹⁸ Είναι αρκετά διαφωτιστικά περί αυτών των θέσεων του Πουλιόπουλου, τόσο το σχετικό του γράμμα που δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 30/1/1930, όσο και το άρθρο του Π. Πουλιόπουλος-Π. Γιατσόπουλος, «Κριτική των κριτικών μας», *Νέο Ξεκίνημα*, στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, φ. 91. Στην πρώτη περίπτωση ο Π. Πουλιόπουλος αναφέρει ότι «το κόμμα δεν μπόρεσε να κάνει τίποτα απολύτως για ν' ανεβάσουν τα επαγγελματικά του στελέχη το επίπεδο της προλεταριακής τους μόρφωσης, των οργανωτικών τους ικανοτήτων...Το μεγαλύτερο κέντρο του βιομηχανικού προλεταριάτου της χώρας, ο Πειραιάς, εξακολουθεί, παρ' όλες τις προσπάθειες των εκεί

Από την άλλη μεριά, το ΚΚΕ κατηγορούσε τον Π. Πουλιόπουλο για προσπάθεια αποσάθρωσης των δομών και της πειθαρχίας του κόμματος, οδηγώντας το στη διάλυση. Οι κατηγορίες βασίζονταν στο γεγονός ότι αρνήθηκε την προσφορά του στην ΚΕ σε μία κρίσιμη περίοδο του ΚΚΕ, αμέσως μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου, «σαμποτάρισε» τον προεκλογικό αγώνα του κόμματος ακυρώνοντας την υποψηφιότητά του και, τέλος, παραβίασε την κομματική πειθαρχία μη δεχόμενος να κριθεί από το επόμενο συνέδριο και αρνούμενος τη συμμόρφωση με τις σχετικές αποφάσεις του κόμματος.

Σε ό,τι αφορούσε τη δυσαναλογία των οργανωτικών δυνάμεων του ΚΚΕ με την επιρροή που ασκούσε στις μάζες, η απάντηση του ΚΚΕ στον Πουλιόπουλο ήταν ότι δεν ήταν αιτία η μη ανάπτυξη του μαρξισμού-λενινισμού σε επιστήμη, αλλά η μαζική εισροή στο ΚΚΕ μικροαστικών στοιχείων, ελλείπει άλλου εργατικού κόμματος, επειδή η εργατική τάξη είναι, σχετικά, νεαρή και προέρχεται είτε από χωρικούς είτε από μικροαστικές οικογένειες της πόλης,³⁹⁹ υπερτονίζοντας την ανάγκη οργάνωσης στο ΚΚΕ βιομηχανικών εργατών⁴⁰⁰.

συντρόφων, να είναι απρόσιτος για το Κόμμα του ελληνικού προλεταριάτου, και η ολέθρια για το Κόμμα παράδοση δυσπιστίας των προλεταρίων του Πειραιά είνε ακόμη αξεπέραστη από εμάς...πλάι του [του ΚΚΕ], μεσ' την Αθήνα και στον Πειραιά, λειτουργεί και μια άλλη οργάνωση [οι αρχαιομαρξιστές], σχισματική, που δεν περιορίζεται πια σε διανοούμενους μικροαστούς και εμποροϋπαλλήλους, παρά καταχτά και εργάτες μέσα σε εργοστάσια, διαδίνει τα Μαρξιστικά και Λενινιστικά βιβλία, κάνει μαθήματα γενικής κομμουνιστικής θεωρίας και, στ' όνομα του κομμουνισμού, πολεμά το Κόμμα και ζητά να το διαλύση». Στη δεύτερη περίπτωση οι δύο κυριότεροι εκφραστές της αντιπολίτευσης στο ΠΓ προτείνουν την ανασύνθεση των οργανώσεων του ΚΚΕ με την απομάκρυνση των «αμόρφωτων» προλεταριακών στοιχείων και την προσέλκυση «σοβαρών και αφοσιωμένων στο προλεταριάτο διανοούμενων» που θα μόρφωναν τα μέλη που θα είχαν μείνει και θα αποτελούσαν έναν «εκλεχτό αφομοιωτικό ηγετικό πυρήνα», απαραίτητο για την μετέπειτα προσέλκυση στο κόμμα «εργατών της αράδας».

³⁹⁹ Βλ. Χ. Βάτης, «Η κρίση του Κόμματος. Τα αίτια και τα συμπεράσματα», *Ριζοσπάστης*, 12/2/1927, σ. 3. Για την συνολική θεώρηση των θέσεων του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ επί του ζητήματος Π. Πουλιόπουλου, καθώς και τις επιστολές του από τη Θήβα, βλ. *Ριζοσπάστης*, 28/7/1927, σ. 4-5 και 29/7/1927, σ. 3-5. Πρόκειται για την έκθεση δράσης του ΠΓ στην ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ.

⁴⁰⁰ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 402-403. Πρόκειται για γράμμα του ΠΓ προς την οργάνωση Πειραιά με το οποίο, μεταξύ άλλων, καλεί τα μέλη της να ακολουθήσουν τη γραμμή στρατολογίας του ΠΓ και όχι της αντιπολίτευσης. Για τη θέση της ηγεσίας Ν. Ζαχαριάδη που προέκυψε μετά την «έκκληση» της ΚΔ επί του οργανωτικού βλ. Ν. Ζαχαριάδης, *Δέκα χρόνια πάλης*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1978 και Β. Μπαρτζιώτας, *Η πολιτική μας των στελεχών τα τελευταία δέκα χρόνια*, στο ίδιο. Η περίοδος της «μπολσεβικοποίησης» των ΚΚ της Ευρώπης κατά τη δεκαετία του 1920 χαρακτηρίστηκε από την έλλειψη διανοούμενων ηγετών και από την επιθυμία των ΚΚ να αναδείξουν την προλεταριακή τους σύνθεση. Αυτή η κατάσταση μεταβλήθηκε κατά την επόμενη δεκαετία όταν και ένα σημαντικό τμήμα των διανοούμενων ριζοσπαστικοποιήθηκε και εντάχθηκε στα ΚΚ εξαιτίας της αντιφασιστικής τους προσέγγισης και της οικονομικής κρίσης του καπιταλισμού (1929-1932). Βλ. σχετικά Ε. Hobsbawm, *Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο: Μάρξ και Μαρξισμός 1840-2011*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011, σ. 274-275 και 279-288.

Η διαμάχη οξύνθηκε μετά το Γ' (τακτικό) Συνέδριο του ΚΚΕ,⁴⁰¹ στο οποίο αποφασίστηκε το «μοίρασμα» της κομματικής ηγεσίας στις δύο νέες αντιμαχόμενες πλευρές που προέκυψαν σε αυτό, τους «σταλινικούς»⁴⁰² και τους «κεντριστές»⁴⁰³. Το καλοκαίρι του 1927 ο Π. Πουλιόπουλος προχώρησε στην έκδοση του περιοδικού *Νέο Ξεκίνημα*, το οποίο περιέχει επιστολές του προς το ΠΓ και την οργάνωση του Πειραιά. Αυτή η έκδοση αποτέλεσε την αιτία μίας έντονης κριτικής του ΠΓ προς τον Πουλιόπουλο, για την δημοσιοποίηση αυτών των επιστολών, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι θα έπρεπε να συζητηθεί το ζήτημα στο επόμενο τακτικό συνέδριο του ΚΚΕ, όπως αυτό προβλεπόταν από το καταστατικό του κόμματος.⁴⁰⁴

Στην επιστολή του Πουλιόπουλου με τίτλο «Πού τραβάτε;»⁴⁰⁵ τονίζεται ότι η διοίκηση του ΚΚΕ είναι μία «φράξια της οποίας ολόκληρη η ιστορία είναι ιστορία πολιτικού τυχοδιωκτισμού», που «μετέτρεψε το ΚΚΕ σε μια στρατώνα». Στην ίδια επιστολή δικαιολογεί τη σχέση του με την λεγόμενη «Τρίτη Κατάσταση»⁴⁰⁶, μέμφεται τη Διεθνή για μηχανιστική εφαρμογή των οργανωτικών της αρχών, χωρίς να γνωρίζει την ελληνική πραγματικότητα και ζητά έκτακτο συνέδριο.

Το ΠΓ απάντησε, σχεδόν, αμέσως με μία δωδεκασέλιδη ανακοίνωση⁴⁰⁷ με την οποία δικαιολογούσε τον χαρακτηρισμό που του αποδόθηκε («λικβινταριστής»), απάντησε στην κριτική του Πουλιόπουλου σχετικά με την καταπολέμηση του

⁴⁰¹ Στο εν λόγω συνέδριο (Μάρτιος 1927) αποφασίστηκε η παραμονή του Πουλιόπουλου και του Γιατσόπουλου (τα δύο στελέχη που ήταν στην πρώτη γραμμή της αντιπολίτευσης στο ΠΓ), αλλά με τον όρο της αποδοχής από μέρους τους των αρχών του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού που σήμαινε την υποταγή τους στην απόφαση της πλειοψηφίας, η οποία στο συνέδριο καταδίκασε τις απόψεις τους. Η λύση έγινε αποδεκτή από την ομάδα του Πουλιόπουλου. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 252.

⁴⁰² Ευτυχιάδης, Θέος και Χαϊτάς.

⁴⁰³ Μάζιμος, Χαϊνογλου, Σκλάβος. Ονομάστηκαν «κεντριστές» επειδή θεωρήθηκε ότι βρίσκονταν στο «κέντρο» μεταξύ των αντιπάλων «σταλινικών» και «λικβινταριστών». Διαφωνούσαν με τις απόψεις Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου, αλλά δεν ενέκριναν το χαρακτηρισμό «λικβινταριστές» που τους απέδιδε κατά κόρον το ΠΓ του Κόμματος.

⁴⁰⁴ Η ουσία του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, που αποτελούσε [και αποτελεί] τη βασική οργανωτική αρχή του ΚΚΕ, βρίσκεται στον εσωκομματικό διάλογο και αντιπαράθεση, με την υποταγή της μειοψηφίας στην πλειοψηφία.

⁴⁰⁵ Βλ. Π. Πουλιόπουλος, «Πού τραβάτε;», *Νέο Ξεκίνημα*, Αθήνα 8/8/1927 [προέρχεται από το ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, φάκελος 91]. Η ημερομηνία της συγκεκριμένης επιστολής είναι 27/7/1927. Οι επιστολές υπάρχουν και στο ΕΛΙΑ, αρχείο Χρ. Αναστασιάδη, φάκελος 369.

⁴⁰⁶ Πρόκειται για μία ομάδα που διασπάσθηκε από το Αρχείο Μαρξισμού εξαιτίας της αυστηρά συγκεντρωτικής δομής του και διαπραγματεύονταν την προσχώρησή της στο ΚΚΕ. Το ΠΓ κατηγόρησε τον Πουλιόπουλο ότι παρακώλυσε αυτήν την προσπάθεια, παρακινώντας τους ανθρώπους της Τρίτης Κατάστασης να προσχωρήσουν στο ΚΚΕ διατηρώντας τις διαφορετικές από το ΚΚΕ θέσεις τους.

⁴⁰⁷ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 385-397, ημερομηνία δημοσίευσης 9/8/1927.

Αρχείου⁴⁰⁸ και απευθυνόμενο στα μέλη του ΚΚΕ που προσανατολίζονται στην υιοθέτηση των θέσεων των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου τόνισε: «περιφρουρήστε την πειθαρχία του Κόμματος, σεβαστείτε την έννοια της οργάνωσης, τους ανώτατους οργανισμούς, σταματήστε την αλλόφρονα επίθεσή σας εναντίον παντός ό,τι αποτελεί την υπόσταση του ΚΚΕ»⁴⁰⁹. Το ΠΓ κατηγορήσε τους δύο για καταπάτηση της πειθαρχίας και για εξαπάτηση του ΚΚΕ μετά την μη τήρηση της πειθαρχίας στις αποφάσεις του Γ' Συνεδρίου, όπως τότε είχαν δηλώσει.

Στη συνδιάσκεψη του Πειραιά, «πέρασαν» οι εισηγήσεις της αντιπολίτευσης⁴¹⁰ «αναγκάζοντας» το ΠΓ να εκδώσει νέα ανακοίνωση⁴¹¹ προς την ΚΟΠ με την οποία καλούνταν τα μέλη της οργάνωσης να περιφρουρήσουν την ενότητα ώστε να μην μετατραπεί η οργάνωση του Πειραιά σε μία «αρχαιομαρξιστική» οργάνωση, η οποία θα δρα εναντίον του ΚΚΕ. Το ΠΓ, στην ίδια ανακοίνωση, τόνισε την ικανοποίησή του για το γεγονός ότι, παρά την υιοθέτηση των θέσεων της αντιπολίτευσης από την πλειοψηφία της οργάνωσης, υπερτονίστηκε από τη Συνδιάσκεψη η «ανάγκη της ενότητας». Εν τέλει, οι Πουλιόπουλος και Γιατσόπουλος διαγράφηκαν οριστικά από το ΚΚΕ στις 24 Σεπτεμβρίου 1927⁴¹². Εκτοτε, κινήθηκαν παράλληλα με το ΚΚΕ ως εξωκομματική αντιπολίτευση και δεν προχώρησαν στη δημιουργία νέου κόμματος παρά μόνο τέσσερα χρόνια αργότερα. Μέχρι τότε, εξέδιδαν την εφημερίδα *Σπάρτακος* που ακολουθούσε τη γραμμή της τροτσκιστικής αντιπολίτευσης στο ΚΚΣΕ⁴¹³.

Τη διαγραφή των δύο εκπροσώπων της αντιπολίτευσης ακολούθησε η παραίτηση από το ΠΓ των «κεντριστών» Μάξιμου, Σκλάβου και Χαϊνογλου⁴¹⁴. Οι τρεις

⁴⁰⁸ Ο Πουλιόπουλος θεωρούσε ότι μπορεί να φαίνεται διαλυτική η δράση μιας δεύτερης κομμουνιστικής οργάνωσης, όπως το Αρχείο, αλλά ότι το ΚΚΕ δεν έπρεπε να ασκεί σε αυτήν έντονη κριτική διότι μορφώνοντας τους εργάτες επί της ουσίας προετοιμάζε νέα στελέχη και μέλη που θα περνούσαν στις γραμμές του ΚΚΕ.

⁴⁰⁹ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 396.

⁴¹⁰ Για τη μεγάλη διαμάχη στον Πειραιά βλ. Κ. Καστρίτης, *Ιστορία του μπολσεβικισμού-τροτσκισμού στην Ελλάδα*, τ. 5, Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα 1978, σ. 8 και συνολικά για την εσωκομματική διαπάλη μεταξύ του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ και του Π. Πουλιόπουλου στο ίδιο, σ. 7-31.

⁴¹¹ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 402-403, ημερομηνία δημοσίευσης 19/8/1927.

⁴¹² *Ο.π.*, σ. 437-438, ημερομηνία δημοσίευσης 25/9/1927.

⁴¹³ Για τη δράση της αντιπολίτευσης τόσο εντός, όσο και εκτός του ΚΚΕ βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, Κομμούνια, Αθήνα 1987, σ. 145-149.

⁴¹⁴ Με μία επιστολή τους στις 26 Νοεμβρίου 1927, δύο μήνες μετά τη διαγραφή των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου, η υπογράφοσα ως «μειοψηφία του ΠΓ» εξηγεί τους λόγους της παραίτησης, οι οποίοι συνοψίζονται στους εξής: διαφώνησαν από την αρχή με την απόφαση της Διεθνούς ότι μπορούν να συνυπάρξουν στο ΠΓ οι δύο τάσεις και ότι η πλειοψηφία επικράτησε στο επίπεδο της κυριαρχίας των θέσεών της. Στην πλειοψηφία του ΠΓ, αποδόθηκε από τους Μάξιμο, Χαϊνογλου και Σκλάβο το χαρακτηριστικό ότι «εκφράζει το ριζοσπαστισμό που ξεπηδά από το μικροαστικό χαρακτήρα της χώρας και τρέφεται από τη μεταπολεμική δυσaréσκεια των πλατειών

«κεντριστές» διαγράφηκαν από το ΚΚΕ με απόφαση του Δ΄ Συνεδρίου (10-15/12/1928) μαζί με τον πρώην Γραμματέα της οργάνωσης Πειραιά του ΚΚΕ Β. Νικολινάκο, ο οποίος προσχώρησε στον *Σπάρτακο*⁴¹⁵. Κύρια αιτία της διαγραφής τους από το ΚΚΕ υπήρξε η κοινή διακήρυξη των Μάξιμου, Χαϊνογλου, Σκλάβου, Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλο στις 31/10/1927, ως η «Ενωμένη Αντιπολίτευση», που ενίσχυσε την κριτική του ΠΓ προς τους τρεις «κεντριστές» ότι πήραν το μέρος του «λικβινταρισμού».

Ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο της εσωτερικής διαπάλης «σταλινικών»-«λικβινταριστών» αποτελεί ότι και η δεύτερη μεγάλη εσωκομματική διαπάλη είχε ως επίκεντρο τον Πειραιά, σε σημείο που ο γραμματέας της οργάνωσης Β. Νικολινάκος να τονίζει ότι ο Πειραιάς «σήκωνε πάντοτε την αντιπολιτευτική σημαία εναντίον της διοίκησης του κόμματος».⁴¹⁶ Η άποψη του Πουλιόπουλου για το ζήτημα ήταν ότι στον Πειραιά βρισκόταν το πιο συμπαγές κομμάτι του βαλκανικού προλεταριάτου και, ως εκ τούτου, το «προλεταριακό του ένστικτο» και η έντονη ανησυχία του για την πορεία του κόμματος αποτελούσε γι' αυτό το κομμάτι ένα υγιές και γνήσιο «προλεταριακό κίνητρο».⁴¹⁷

Αυτή η θέση του Πουλιόπουλου δεν φαίνεται ορθή. Εκτός από τη διάσταση του «προλεταριακού ενστίκτου» που επικαλείται, παρά τις προηγούμενες απόψεις του περί «εργατών της αράδας», οι οποίες τον αυτοαναιρούν, η κοινωνική σύνθεση του ΚΚΕ και στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας δε δίνει ικανά επιχειρήματα σε αυτή την άποψη. Ο Πειραιάς αποτέλεσε για όλη τη μεσοπολεμική περίοδο το πεδίο εφαρμογής των θέσεων του ΚΚΕ πάνω στο συνδικαλιστικό ζήτημα. Ήταν η πόλη όπου, πράγματι, υπήρχε το πλέον συμπαγές κομμάτι του ελληνικού προλεταριάτου

λαϊκών στρωμάτων», κάτι που εμποδίζει την κατανόηση των προβλημάτων στην τακτική. το αξιοσημείωτο της επιστολής είναι η πλειοδότηση στην πιστή εφαρμογή των κατευθύνσεων της Διεθνούς. Σε δύο σημεία διαφωνιών, της μηχανιστικής διαγραφής των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου και άλλων 300 μελών που ενστερνίσθηκαν τις απόψεις τους, αλλά και στον «εξτρεμιστικό κίνδυνο» που εγκυμονεί η τακτική της πλειοψηφίας, η θέση τους κλείνει με τη σημείωση της συμφωνίας με αυτή του αντιπροσώπου της Κομμουνιστικής Διεθνούς που παρεβρέθηκε στο Γ΄ Συνέδριο. Στην ίδια επιστολή οι «κεντριστές» ασκούν κριτική και στους Πουλιόπουλο και Γιατσόπουλο, τονίζοντας όμως ότι η στάση τους μεταβλήθηκε λίγο μετά την επιστροφή του πρώτου από τη Θήβα. Βλ. Σ. Μάξιμος, Κ. Σκλάβος, Τ. Χαϊνογλου, *Γιατί παραιτηθήκαμε από το Πολιτικό Γραφείο*, Αθήνα 1927 [η επιστολή εντοπίστηκε στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρήστου Αναστασιάδη, φ. 369, «Ιστορικά Ντοκουμέντα σχετικά με την διαγραφή των Πουλιόπουλου-Γιατσόπουλου»].

⁴¹⁵ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., σ. 580-583. Μαζί με τους παραπάνω διαγράφηκαν 'ως πράκτορες της ενωμένης αντιπολίτευσης» και τα τώως μέλη της ΚΕ του ΚΚΕ Λ. Χατζησταύρου, Γ. Παπανικολάου, Ν. Νικολαΐδης και ο Πολυχρονάκης.

⁴¹⁶ Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, ό.π., σ. 401.

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ. 406.

και η έδρα των μεγαλύτερων σωματείων και ομοσπονδιών, αλλά και του ρεφορμισμικού συνδικαλισμού. Μοιραία, όλες οι τακτικές του ΚΚΕ είχαν στην πόλη τη σημαντικότερη εφαρμογή. Οι όποιες αδυναμίες και δυσκολίες εφαρμογής της γραμμής του κόμματος γίνονταν πιο εμφανείς στον Πειραιά, επηρεάζοντας τα μέλη του. Αν οι διασπάσεις στο χώρο του ΚΚΕ είχαν ως επίκεντρο τον Πειραιά, αυτό μάλλον οφείλεται, εν πολλοίς, στην πρακτική εφαρμογή των πολιτικών του σε αυτή την πόλη αφενός εξαιτίας της συγκέντρωσης στο χώρο των εργοστασίων και, συνακόλουθα, της εργατικής τάξης και, αφετέρου, στη δράση της διοίκησης του ΕΚΠ η οποία εξέφραζε τη συντηρητική εργατική πολιτική. Το διακύβευμα ήταν η κατάκτηση της εργατικής τάξης στο μεγαλύτερο προλεταριακό κέντρο της χώρας, αλλά οι συνέπειες για το ΚΚΕ από αυτή τη σύγκρουση ήταν και οι αναταράξεις στο εσωτερικό του.

10.5 Η δύναμη της Τοπικής Επιτροπής (ΤΕ) Πειραιά του ΚΚΕ στα 1927-1928

Μία ιδιαίτερη πτυχή που μπορεί να φωτίσει την πορεία του ΚΚΕ στον Πειραιά μπορεί να διαπιστωθεί από τις εκθέσεις δράσης της ΤΕ της πόλης προς την κεντρική διοίκηση του κόμματος. Οι εκθέσεις δράσης που έχουμε στη διάθεσή μας αφορούν τις περιόδους από Ιανουάριο-μέχρι Απρίλιο του 1927 και από Ιανουάριο μέχρι Μάρτιο του 1928⁴¹⁸.

Τα στοιχεία που μπορούμε να συγκρίνουμε στις δύο εκθέσεις μπορούν να αποδοθούν ως εξής:

Πίνακας 73. Η δύναμη της Τ.Ε. Πειραιά του ΚΚΕ στα έτη 1927-1928

Έκθεση	Νέοι πυρήνες	Νέα μέλη ⁴¹⁹	Σύνολο πυρήνων	Σύνολο μελών	Εργάτες	Βιομηχανικοί εργάτες	Διαγραφές
1-4/1927	3	35	15	151	-	-	-
1-3/1928	-	121	27	275	250	180	48

Πηγές: Έκθεση δράσης της Τοπικής Επιτροπής Πειραιά του ΚΚΕ για το διάστημα 1-4/1927 και Έκθεση δράσης της Περιφερειακής Επιτροπής της Κ.Ο. Πειραιά του ΚΚΕ 1-3/1928.

⁴¹⁸ Βλ. Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269390, Έκθεση δράσης της Τοπικής Επιτροπής Πειραιά του ΚΚΕ για το διάστημα 1/1927-4/1927 και Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269158, Έκθεση δράσης της Περιφερειακής Επιτροπής της Κ.Ο. Πειραιά του ΚΚΕ 1/1928-3/1928.

⁴¹⁹ Από τα νέα μέλη που αναφέρονται στην έκθεση δράσης του 1927 τα 16 ήταν βιομηχανικοί εργάτες, τα 16 εργαζόνταν σε μικροεπιχειρήσεις και τις μεταφορές και τα 5 ήταν υπάλληλοι. Στη σύνθεση των νέων εργατών που αναφέρονται στην έκθεση του 1928 υπήρχαν 113 εργάτες και από αυτούς οι βιομηχανικοί εργάτες ήταν 78.

Στην έκθεση του 1927 εκφράζεται η ανησυχία της τοπικής επιτροπής για την ελάττωση της επιρροής του ΚΚΕ στις μάζες του Πειραιά και της δυσλειτουργίας της οργάνωσης. Ως κύριες αιτίες αυτής της δυσλειτουργίας εντοπίζονται από την τοπική επιτροπή η έλλειψη ικανών στελεχών και η ελλιπής ατομική δράση των μελών. Στο επίπεδο της «κομματικής μόρφωσης», το τμήμα προπαγάνδας (αγκιτ-προπ) δε λειτούργησε, ώστε η έκθεση να κάνει λόγο για παρόμοιο επίπεδο μόρφωσης μελών και συμπαθούντων. Οι τέσσερις εκδηλώσεις που οργανώθηκαν συγκέντρωσαν περίπου 3.600 συμπαθούντες και μέλη, ενώ απουσίασαν από αυτές πολλά μέλη του ΚΚΕ⁴²⁰. Η έκθεση περιλαμβάνει τα συμπεράσματα της ΤΕ: α) οι μάζες απογοητεύθηκαν από την ανασύνθεση των αντιδραστικών συνδικαλιστών και την αποσύνθεση της οργάνωσης του ΚΚΕ στον Πειραιά, β) η οργάνωση αποκόπηκε από τις μάζες και γ) παρατηρείται ελλιπής εργασία των μελών.

Για τους αρχαιομαρξιστές αναφέρει ότι δεν έχουν σοβαρή επιρροή στην πόλη, αλλά παρόλα αυτά η ΤΕ πρέπει «να εξοντώσει την όποια επίδραση έχει μείνει αυτής της αιρετικής οργάνωσης». Για την ΟΚΝΕ αναφέρονται 15 πυρήνες με 95 μέλη, ενώ η κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη* έφθανε τα 440 φύλλα. Τέλος, ως πρώτο καθήκον τίθεται η κατάκτηση της διοίκησης του ΕΚΠ.

Σε ό,τι αφορά το συνδικαλιστικό, η έκθεση μας πληροφορεί για τα μέλη και τους συμπαθούντες:

Πίνακας 74. Η οργάνωση των μελών του ΚΚΕ και των συμπαθούντων στα σωματεία της πόλης

Οργάνωση	Μέλη	Συμπαθούντες	Σύνολο
Λαρισσαϊκός	10	10	20
ΣΠΑΠ	14	-	14
Ηλεκτροτεχνίτες	15	40	55
Τελωνείο	10	4	14
Μηχανικοί	4	8	12
Ναύτες	2	24	26
Καπνεργάτες	2 (+3 της ΟΚΝΕ)	-	5
Υφαντουργοί	2	2	4
Μηχανουργοί	6 (+5 της ΟΚΝΕ)	5	16
Σιτεργάτες	0	7	7
Φορτ/τών "Πόντος"	2 (+4 της ΟΚΝΕ)	-	6

Πηγές: *ό.π.*

Στην έκθεση της επόμενης χρονιάς, αναφέρονται εκτενώς οι επιπτώσεις που είχε στην οργάνωση του Πειραιά η εσωκομματική διαπάλη του ΠΓ του ΚΚΕ με τους

⁴²⁰ Αναφέρονται οι εξής συγκεντρώσεις: Κοκκινιά (εναντίον της Οικουμενικής) 1.700, Λιμάνι (για την Οικουμενική) 600, Καστέλλα (για την Οικουμενική) πλήρης αποτυχία, για την επέτειο θανάτου του 700 εργάτες, η οποία είχε μορφωτικό χαρακτήρα και έκλεισε με συγκέντρωση 1.300 εργατών.

Πουλιόπουλο, Γιατσόπουλο και Νικολινάκο. Εκτός των ποσοτικών επιπτώσεων, τις 48 διαγραφές που αναφέρει, για την προ της Συνδιάσκεψης περίοδο, ότι δεν υπήρχε οργάνωση στη δράση της ΚΟΠ, ότι πολλά μέλη απουσίαζαν από την κομματική ζωή και ότι οι πυρήνες, αντί για πρακτική δουλειά, επιδίδονταν σε «ακαδημαϊκού τύπου» συζητήσεις. Για το ζήτημα της στρατολογίας αναφέρει την ουσιαστική διακοπή της το προηγούμενο διάστημα, εξαιτίας της δράσης των «λικβινταριστών», οι οποίοι τόνιζαν ότι πρέπει να σταματήσει η στρατολογία μέχρι να δημιουργηθεί ένας ηγετικός πυρήνας ικανός να αφομοιώνει τα νέα στοιχεία. Για την ΟΚΝΕ αναφέρει τη διάλυση ενός πυρήνα και την αποσάθρωση των υπολοίπων, επειδή όλη η δράση της «μεταφέρεται στην Ασφάλεια μέσω στοιχείων που είναι κοντά στους λικβινταριστές».

Η κατάσταση που επικρατούσε στο συνδικαλιστικό κίνημα της πόλης, σε σχέση με το ΚΚΕ, αποτυπώνεται και σε ένα άρθρο της εφημερίδας *Σφαίρα* τον Φεβρουάριο του 1927, όπου κάνει μία σύγκριση της συμπεριφοράς των εργατών του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης. Ενώ οι εργάτες της Θεσσαλονίκης, αναφέρει το δημοσίευμα, είναι «αναρχικοί» και δείχνουν ότι η ανεργία οδηγεί σε βίαιες πράξεις, οι Πειραιώτες εργάτες έχουν αποκηρύξει τον κομμουνισμό και δείχνουν να καταλαβαίνουν ότι για την ανεργία δεν ευθύνεται η πίεση του κεφαλαίου, αλλά η οικονομική συγκυρία, οπότε ψάχνουν να μετριάσουν την ανεργία με νόμιμα μέσα⁴²¹.

Αυτό το άρθρο θα μπορούσε να αναγνωσθεί σήμερα ως η προσπάθεια μίας αστικής εφημερίδας της πόλης να κατευνάσει τους εργάτες προκειμένου να τους απομακρύνει από την επιρροή των κομμουνιστών. Παρόλα αυτά, η αίσθηση που μένει είναι η αυξημένη επιρροή που είχε η συντηρητική παράταξη στο συνδικαλιστικό κίνημα του Πειραιά και το ΕΚΠ. Το ΚΚΕ και, κυρίως, η οργάνωση του στον Πειραιά, ταλανιζόταν από την εσωκομματική κρίση που είχε ξεσπάσει μεταξύ των «λικβινταριστών» Πουλιόπουλου, Γιατσόπουλου, Νικολινάκου από τη μία και των «σταλινικών τρόφιμων του ΚΟΥΤΒ» μελών του ΠΓ και όσων τους ακολουθούσαν από την άλλη. Η σημαντικότερη συνέπεια της εν λόγω διαμάχης ήταν η υποχώρηση της επιρροής των κομμουνιστών στο εργατικό κίνημα του Πειραιά.

Για την κατάσταση των σημαντικότερων σωματείων της πόλης η έκθεση αναφέρει:

⁴²¹ *Σφαίρα*, 17/2/1927, σ. 1.

Πίνακας 75. Η κατάσταση στα σωματεία του Πειραιά σύμφωνα με την έκθεση της ΤΕ Πειραιά του ΚΚΕ

Σωματείο-οργάνωση	Περιγραφή κατάστασης στις εκθέσεις ΤΕ Πειραιά του ΚΚΕ
Λαρισσαϊκός	Γερή φράξια έναντι σοσιαλφασιστών της ΠΟΣ.
ΣΠΑΠ	Δεν μπορεί να εδραιώσει την επιρροή του.
Ηλεκτροτεχνίτες	Ισχυρή δράση λικβινταριστών κατά του κόμματος. Η δουλειά γίνεται από συμπαθούντες.
Ναυτεργάτες	Ισχυρή δράση των αντιδραστικών.
Φορτοεκφορτωτές	Ισχυρή η αντίδραση και μερικές διώξεις.
Κλωστοϋφαντουργοί	Από εκεί προέρχεται το 60% των ανδρών. Οι γυναίκες αποκλεισμένες από το σωματείο (3.500-4.000). Ανίσχυρη η αντίδραση, αλλά υπάρχει παθητικότητα των μελών του ΚΚΕ.
Τελωνείο	1.200 εργάτες. Οι πρόσφυγες υπό αριστερή επιρροή. Οι υπόλοιποι με το ΚΚΕ. Ανίσχυρη αντίδραση.
Ταπητουργοί	Το σωματείο πέρασε σε κομμουνιστική διοίκηση, αλλά η αντίδραση παραμένει ισχυρή.
Ιματισμός Στρατού	Τρεις μερίδες: α) Σπέρας με επιρροή σε λίγα μέλη, β) σοσιαλχαφιέδες σε 200-300, γ) ΚΚΕ σε έως 2.000

Πηγές: ό.π.

Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες η επιρροή αναφέρεται ότι συνεχώς αυξάνεται, ενώ παρόμοια είναι η κατάσταση στην αρμενική κοινότητα (γίνεται λόγος για επιρροή του ΚΚΕ στο 85-90% των Αρμενίων), σε βαθμό που συστάθηκε χωριστή γραμματεία από Αρμένιους κομμουνιστές.

10.6 Η διάσπαση στο ΕΚΠ προμήνυε την επερχόμενη διάσπαση της ΓΣΕΕ

Η μεγάλη τομή στο εργατικό κίνημα πραγματοποιήθηκε στα έτη 1927 και 1928, όταν οι διασπάσεις στο ΕΚΠ και τη ΓΣΕΕ οδήγησαν στη γέννηση νέων συνδικαλιστικών οργανισμών, όπως η «Επιτροπή Συμβουλίων των Σωματείων του ΕΚΠ» η οποία οδήγησε στο κομμουνιστικό Ενωτικό ΕΚΠ, αλλά και η επίσης κομμουνιστική Ενωτική ΓΣΕΕ. Ο ανώτερος οργανισμός του τοπικού εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στον Πειραιά, το ΕΚΠ, όπως και κατά τη διετία 1925-1926 αποτέλεσε το τοπίο της πρώτης εφαρμογής όσων αργότερα ακολούθησαν στα Συνέδρια της Συνομοσπονδίας.

Η πορεία προς τη διάσπαση του ΕΚΠ ξεκίνησε στη συνέλευση που συγκάλεσε η διοίκηση του Κέντρου για την Κυριακή 15 Μαΐου 1927, ημέρα κατά την οποία είχε ορισθεί πανεργατική συγκέντρωση των σωματείων. Το κλίμα της συγκέντρωσης ήταν από πριν πολεμικό. Ο Ριζοσπάστης είχε, ήδη, προχωρήσει σε καταγγελίες για μυστική σύσκεψη των επικεφαλής του ΕΚΠ, Καλομοίρη και Λάβδα, στην οποία αποφάσισαν να διασπάσουν το ΕΚΠ αποκλείοντας τους κομμουνιστές αντιπροσώπους από τις επερχόμενες αρχαιρεσίες και επιπλέον, ότι η ΓΣΕΕ είχε προχωρήσει σε απόπειρα εκκαθάρισης των σωματείων της Αθήνας από τους κομμουνιστές εργάτες. Μία

ανακοίνωση της διοίκησης Στρατή (ΓΣΕΕ) σχετικά με την ανάκληση των αντιπροσώπων του ΕΚ Βόλου και του Συνδέσμου Σιδηροδρομικών Θεσσαλονίκης με την αιτιολογία ότι αυτές οι οργανώσεις είχαν μετατραπεί σε «παραρτήματα του ΚΚΕ» όξυναν έτι περισσότερο την κατάσταση⁴²².

Εν τέλει, μετά από την αναβολή της κατά μία ημέρα, η συνέλευση έλαβε χώρα στο Παρθεναγωγείο του Πειραιά στις 16 Μαΐου και ήταν άκρως επεισοδιακή. Στο χώρο μπήκαν και εργάτες οι οποίοι δεν ήταν αντιπρόσωποι σωματείων για να την παρακολουθήσουν μετά από παρότρυνση του ΚΚΕ που κάλεσε τους εργάτες να παρακολουθήσουν τη συνέλευση. Μετά την απειλή του Ι. Καλομοίρη και των αντιπροσώπων που πρόσκεινταν σε αυτόν ότι θα αποχωρήσουν, εάν δεν αποχωρούσαν από την αίθουσα οι εργάτες, οι αντιπρόσωποι που ανήκαν στην Αριστερή Παράταξη τους κάλεσαν να αποχωρήσουν για να μην δοθεί αφορμή για αποχώρηση των συντηρητικών αντιπροσώπων.

Τα πρακτικά του ΕΚΠ αναφέρουν ότι στη συγκεκριμένη έκτακτη συνέλευση της 16^{ης} Μαΐου 1927 βρίσκονταν παρόντα 35 σωματεία και ότι προ της έναρξης της ο Πρόεδρος (Κλήμης) «διατάσσει την έξοδον εκ της αιθούσης των συνεδριάσεων του βία εισελθόντος ακροατηρίου κι αποτελουμένου από φραξιονιστάς του Κομμουνιστικού Κόμματος κι άλλους εγκαθέτους αυτού, ως και από διάφορα κακοποιά στοιχεία επιμόνως ζητούντων να λάβωσι μέρος εις την συνεδρίασιν ταύτην, χωρίς να είνε αντιπρόσωποι σωματείων, δι' ευνοήτους λόγους αλλά και προς τον σκοπόν της ματαιώσεως της συνεδριάσεως ταύτης των αντιπροσώπων»⁴²³. Στο πρακτικό της συνεδρίασης αναφέρεται ότι μετά τη διαταγή του προέδρου για την αποχώρηση των εργατών από την αίθουσα δημιουργήθηκε θόρυβος και ότι προκειμένου να «αποφύγουν τα χειρότερα» διακόπηκε η συνεδρίαση και έγινε νέα με τη συμμετοχή των τριάντα από τα τριάντα πέντε σωματεία.

Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι παρά την αποχώρηση των μη εχόντων άδεια εργατών από την αίθουσα, ο Ι. Καλομοίρης και πολλοί αντιπρόσωποι που πρόσκεινταν σε αυτόν δήλωσαν πως αποχωρούν με τη δικαιολογία της παραμονής στην αίθουσα ορισμένων εργατών οι οποίοι δεν είχαν τη σχετική άδεια. Την αποχώρησή τους ακολούθησε η είσοδος των εργατών που είχαν αποχωρήσει και η

⁴²² *Ριζοσπάστης*, 15/5/1927, σ. 1.

⁴²³ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής- Εκτελεστικής Επιτροπής ΕΚΠ από 16 Μαΐου 1927*, Συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927.

συνέλευση πραγματοποιήθηκε με τους αντιπροσώπους της Αριστερής Παράταξης και λίγους που ανήκαν στην παράταξη του Καλομοίρη. Το ψήφισμα που βγήκε από αυτή τη συνέλευση και επιδόθηκε στη ΓΣΕΕ ήταν επί της ουσίας καταγγελία για διασπαστικές ενέργειες εναντίον των διοικήσεων της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ⁴²⁴. Το ψήφισμα υπογράφηκε από τα κάτωθι σωματεία και οργανώσεις:

Πίνακας 76. Σωματεία που υπέγραψαν το ψήφισμα της Αριστερής Παράταξης στις 16/5/1927

Σωματείο	Αριθμός αντιπροσώπων	Σωματείο	Αριθμός αντιπροσώπων
Ενώσεως Ηλεκτρισμού	5	Μηχανουργικής Ένωσης	4
Σιδηροδρομικών Λαρισαϊκού	5	Σιδηροδρομικών ΣΠΑΠ	5
Αρτεργατών	5	Ναυτών	4
Φωταερίου	2	Τελωνείου	5
Ραπτών	1	Ραπτριών Ιματισμού Στρατού	1
Μακαρονοποιών	2	Υποδήσεως	3
Ξυλουργών	2	Τεχνιτών κουρέων	2
Υφαντουργών	1	Ναυπηγοξυλουργών	2
Καπνεργατών	2		

Όλα τα σωματεία που συνεδρίασαν στις 16/5/1927 στο Παρθεναγωγείο Πειραιά (με πλάγια γράμματα τα σωματεία που εμφανίζονται τόσο στη μικτή συνέλευση του Παρθεναγωγείου, όσο και στη συνέλευση της Αριστερής Παράταξης που ακολούθησε)

Θερμαστών	<i>Ναυτών</i>	<i>Μακαρονοποιών</i>	<i>Γαιανθρακεργατών</i>
Σιτεργατών	<i>Εργ. Φωταερίου</i>	<i>Σιδηροδρομικών</i>	<i>ΣΠΑΠ</i>
<i>Λαρισαϊκός</i>	<i>Εργ. Λιμένος Ζέας</i>	<i>Προσ. Ατμομύλων</i>	<i>Αμαξοϋπηρετών</i>
<i>Επισκευοκαθαριστών</i>	<i>Τεχν. Κουρέων</i>	<i>Εφημεριδοπωλών</i>	<i>Ναυτομαγειρών</i>
<i>Ιδιωτ. υπαλλήλων</i>	<i>Εργ. Λιμένος</i>	<i>Εργ. Υποδήσεως</i>	<i>Εργ. Αρτοποιιών</i>
<i>Φορτ. Αποσκευών</i>	<i>Ξυλουργών</i>	<i>Μηχαν. Ένωση</i>	<i>Μωσαϊκών Πλακών</i>
<i>Χημικών Προϊόντων</i>	<i>Ραπτών εργατών</i>	<i>Υδροφόρων Λιμένος</i>	<i>Φυλάκων Λιμένος</i>
<i>Εργ. Τελωνείου</i>	<i>Ναυπηγοξυλουργών</i>	<i>Φορτ. Ξυλείας</i>	<i>Φορτ. Αποθηκών</i>
<i>Υπαλ. Καφενείων και Ζυθοπωλείων</i>	<i>Ενώσεως Ηλεκτρισμού</i>	<i>Κλωστηρίων-υφαντηρίων</i>	<i>Ραπτριών Ιματισμού Στρατού</i>

Πηγές: Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927 και *Ριζοσπάστης*, 17/5/1927, σ. 3.

⁴²⁴ Ανέφερε χαρακτηριστικά: «Οι κάτωθι αντιπρόσωποι του Ε.Κ.Π. έχοντας υπ' όψει: 1) Την προσπάθεια του Δικτατορέυοντος Γεν. Γραμματέως του Κέντρου Καλομοίρη, να διασπάσει τους εργάτες Πειραιώς, 2) Την απροκάλυπτον ενίσχυσιν των διασπαστικών ενεργειών εκ μέρους του Γραμματέως της Συνομοσπονδίας και 3) Το χαφιεδικό τρόπο με τον οποίον διέλυσε ο γνωστός Καλομοίρης την αποψινή Συνέλευση.

Αποφασίζουν: Καταγγέλουν προς ολόκληρη την Εργατική τάξη το διασπαστικό πρόγραμμα της διοικήσεως της Γενικής Συνομοσπονδίας και των οργάνων της. Απευθύνουν εντονωτάτη διαμαρτυρία στη Διοίκηση της Γεν. Συνομοσπονδίας και στα υπόλοιπα δύο μέλη της διοικήσεως του Κέντρου για τις διασπαστικές και ξεκάθαρα χαφιεδικές πράξεις του Καλομοίρη. Καλούν όλους τους εργάτες ανεξάρτητα από πολιτικές πεποιθήσεις να συγκεντρωθούν μέσα στις οργανώσεις των για ν' αντιμετωπίσουν τα διασπαστικά σχέδια των οργάνων του Κράτους. Καλούν τον Γραμματέα της Γεν. Συνομοσπονδίας να συγκαλέσει εντός της εβδομάδος Συνέλευση των αντιπροσώπων του Κέντρου στην οποία και να προισταμενέυση. Εκλέγουν οκταμελή επιτροπή εκ των σ. Βάλαρη, Βουτεράκου, Αντωνοπούλου, Κοντοβράκη, Σκούρτη, Δεσποτίδη, Μωράκη και Κελεσάκου προς επίδοση του παρόντος στο Γραμματέα της Γεν. Συνομοσπονδίας και στον Πρόεδρο του Κέντρου Πειραιώς». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/5/1927, σ. 3.

Μετά από αυτή την τροπή των γεγονότων της συνέλευσης, οι αποχωρήσαντες αντιπρόσωποι πραγματοποίησαν σύσκεψη υπό τον Καλομοίρη σε ένα καφενείο στο Πασαλιμάνι στην οποία αντικατέστησαν την παραιτημένη διοίκηση του ΕΚΠ. Ο αριθμός των αντιπροσώπων και των σωματείων που ακολούθησαν τους Κλήμη και Καλομοίρη δεν είναι επιβεβαιωμένος. Τα πρακτικά του ΕΚΠ και ο *Ριζοσπάστης*, δίνουν αντικρουόμενα στοιχεία. Το πιθανότερο είναι να αποχώρησαν αντιπρόσωποι από τριάντα σωματεία, όπως αναφέρουν τα πρακτικά, αλλά όχι και το σύνολο των αντιπροσώπων τους, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται αρκετά σωματεία να υπογράφουν τόσο το ψήφισμα των αριστερών σωματείων, όσο και τα πρακτικά του ΕΚΠ⁴²⁵. Οι αντιπρόσωποι που αποχώρησαν από τη συνέλευση στο Παρθεναγωγείο αποφάσισαν, υπό τους Καλομοίρη και Κλήμη, τη διαγραφή από τη δύναμη του ΕΚΠ τόσο των κομμουνιστών αντιπροσώπων, όσο και των σωματείων που είχαν κομμουνιστική διοίκηση. Η φρασεολογία που χρησιμοποίησε στην ανακοίνωσή της η παράταξη των Καλομοίρη και Κλήμη είναι ανάλογη των χαρακτηρισμών της «αντίπερα όχθης», ιδιαίτερα μετά το 1928, οπότε και από τη μεριά του ΚΚΕ ακολουθήθηκε η θεωρία του «παμφασισμού», σύμφωνα με την οποία όλοι οι συνδικαλιστικοί αντίπαλοί του χαρακτηρίζονταν «φασίστες»⁴²⁶. Έτσι, στην ανακοίνωσή τους, οι συντηρητικοί συνδικαλιστές θεωρούν ότι η επιδίωξη των «αργυρωνήτων οργάνων του Κομμουνιστικού Κόμματος» και των «μισθάρνων οργάνων της Μόσχας» είναι η διάσπαση του εργατικού κινήματος γενικά και του Πειραιά ειδικότερα και ότι το ΚΚΕ και ο *Ριζοσπάστης* ευθύνονται για την «καταβράθρωση» των εργατικών συμφερόντων⁴²⁷.

⁴²⁵ Τα σωματεία που δεν συμμετείχαν στη συνέλευση της Αριστερής Παράταξης, ενώ συμμετείχαν στην κοινή συνέλευση στο Παρθεναγωγείο Πειραιά είναι τα εξής (όπως φαίνονται στον πίνακα 6): θερμαστών, γαιανθρακεργατών, σιτεργατών, σιδηροδρομικών, εργατών λιμένος Ζέας, αμαξούπηρετών, επισκευοκαθαριστών, εφημεριδοπωλών, ναυτομαγείρων, ιδιωτικών υπαλλήλων, εργατών λιμένος, φορτ. αποσκευών, μωσαϊκών πλακών, χημικών προϊόντων, υδροφόρων λιμένος, φυλάκων λιμένος, φορτ. ξυλείας, φορτ. αποθηκών, υπαλλήλων καφενείων και ζυθοπωλείων.

⁴²⁶ Είναι ενδεικτικό ότι στη συνέλευση του ΕΚΠ που πραγματοποιήθηκε την επομένη, ο πρώην πρόεδρος Κλήμης κάλεσε τα μέλη της προσωρινής διοικούσας επιτροπής του Κέντρου να μην είναι συντηρητικοί και στις πράξεις και στη φρασεολογία έναντι των κομμουνιστών, προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κομμουνιστική παράταξη και να «μη παραδωθώμεν άλλως εις αυτήν αμαχητί». Στον ίδιο τόνο μίλησε και ο πρώην ΓΓ του Κέντρου Ι. Καλομοίρης, ο οποίος πήρε το λόγο αμέσως μετά τον Κλήμη. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 17 Μαΐου 1927.

⁴²⁷ Η ανακοίνωση αναφέρει ότι η συνέλευση διαπίστωσε: «...α) ότι τ' ανωτέρω γεγονότα [της συνέλευσης που διαλύθηκε την ίδια ημέρα] ως και τα παρόμοια της 1^{ης} Μαΐου και τα προηγούμενα τούτων δημιουργούνται τακτικά υπό των αργυρωνήτων οργάνων του Κομμουνιστικού Κόμματος από σκοπού προς διάλυσιν των εργατικών οργανώσεων και προς πολιτικήν αυτών εκμετάλλευσιν. β) ότι η τακτική του Κομμουνιστικού Κόμματος καταβράθρωσε τα εργατικά συμφέροντα. γ) ότι δια της τακτικής αυτής των οργάνων του Κομμουνιστικού Κόμματος παραβιάζονται αι αποφάσεις του Γ'

Την επομένη, στις 17 Μαΐου 1927, συγκλήθηκε νέα συνέλευση των αντιπροσώπων της συντηρητικής παράταξης και εκλέχθηκε η νέα διοίκηση του Κέντρου η οποία αποτελούνταν από τους Γαλιατσάτο (πρόεδρος), Μουντζουρίδης (αντιπρόεδρος), Θειόπουλος (ΓΓ) και Ντάβος (ταμίας)⁴²⁸. Στην ίδια συνέλευση καταδικάστηκε, εκ νέου, το ΚΚΕ ως το μοναδικό υπεύθυνο για την όποια κακοδαιμονία του εργατικού κινήματος στον Πειραιά και το ΕΚΠ, ενώ αποφασίστηκε η συνεργασία της νέας διοίκησης με την παλιά (Κλήμης-Καλομοίρης) προκειμένου να παρακολουθούνται στενά τα εργατικά ζητήματα και «κατόπιν της διαμορφωθείσης καταστάσεως του κράτους και τας εργοδότας υπέρ των εργατών ότι θα επέλθει και διαρροή εις τας κομμουνιστικές τάξεις»⁴²⁹.

Η κατάσταση στο εργατικό κίνημα του Πειραιά ήταν τόσο πολεμική, ώστε η οριστική διάσπαση να θεωρείται ζήτημα χρόνου. Ο *Ριζοσπάστης*, εκφράζοντας τις θέσεις του ΚΚΕ, απαντούσε στα επιχειρήματα των διοικήσεων του ΕΚΠ περί των ευθυνών των παρατάξεων έναντι του εργατικού κινήματος και προχώρησε σε καταγγελίες στις οποίες ανέφερε ότι στη συνέλευση στο Πασαλιμάνι, ο Καλομοίρης τόνισε σε ιδιαίτερη, μυστική, σύσκεψη μεταξύ στελεχών της παράταξης του ότι είχε ήδη αποφασιστεί η διαίρεση στον Πειραιά ως αναγκαία με τη σύμφωνη γνώμη της διοίκησης της ΓΣΕΕ και προτεινόταν και εναλλακτικοί τρόποι εξαναγκασμού σε έξωση από το κτίριο του ΕΚΠ των κομμουνιστικών σωματείων⁴³⁰. Η βασική άποψη

Εργατικού Πανελλαδικού Συνεδρίου και παρακαλούνται αι εργασίαι του Εργατ. Κέντρου Πειραιώς, προς βλάβην των εργατικών συμφερόντων των εργατών του Πειραιώς και ολοκλήρου της Ελλάδος Αποφασίζει 1) Αποκηρύσσει τους ακολουθούντας την τακτική του Κομμουνιστικού Κόμματος αντιπροσώπους ή διαγράφει τούτους εκ της δυνάμεως του Εργατικού Κέντρου Πειραιώς. 2) Αποκηρύσσει το όργανον της Μόσχας εφημερίδα «Ριζοσπάστης» ως διαλυτικόν των σωματείων στοιχείον και προπαγανδιστικόν των σχεδίων και του προγράμματος του κομμουνιστικού κόμματος. 3) Αποδέχεται την παραίτησιν της διοικήσεως και εκφράζει προς αυτήν την απόλυτον ευγνωμοσύνην της εργατικής τάξεως δια την κατά το παρελθόν θετικήν εργασίαν της. 4) Εκλέγει προσωρινή διοικούσα επιτροπή αποτελεσθείσαν εκ των αντιπροσώπων... Εις την επιτροπήν δίδει την εντολήν της εκκαθαρίσεως του Εργατ. Κέντρου από τ' ακολουθούντα το Κομμουνιστικόν Κόμμα Σωματεία, διαγράφουσα ταύτα από το Εργατικόν Κέντρο Πειραιώς. 5) Καλεί όλους τους εργάτες του Πειραιώς όπως περιφρουρήσωσι τον ανώτερόν τους τοπικόν οργανισμόν το Εργατ. Κέντρον Πειραιώς από τα μίσθαρνα όργανα της Μόσχας. 6) Καλεί την Διοίκησιν της Γεν. Συνομοσπονδίας, όπως καθορίση την στάσιν της έναντι του Κομμουνιστ. Κόμματος καθιστώσα αυτήν δοσίλογον έναντι της εργατικής τάξεως της Ελλάδος και

7) Εντέλλει την επιτροπήν όπως δημοσιεύση το παρόν ψήφισμα δια του Τύπου». Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927.

⁴²⁸ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, συνεδρίαση 17 Μαΐου 1927 και *Σκρίπ.*, 18/5/1927, σ. 3.

⁴²⁹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά...ό.π.*

⁴³⁰ Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, τα μέτρα ήταν η επιβολή ενοικίου από το Δήμο Πειραιά στα σωματεία και ο χαρακτηρισμός ως ακατάλληλου του κτιρίου, ώστε να μετεστεγαστούν σε νέο κτίριο μόνο τα συντηρητικά σωματεία. Αυτές οι δηλώσεις δεν υπάρχουν στα πρακτικά της συνέλευσης. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/5/1927.

του ΚΚΕ, όπως καταγραφόταν στον *Ριζοσπάστη*, ήταν ότι οι διοικήσεις της Συνομοσπονδίας και του ΕΚΠ είχαν αποφασίσει τη διάσπαση του εργατικού κινήματος και η πρώτη εφαρμογή αυτής της πράξης, που θα συμπεριλάμβανε τα υπόλοιπα ΕΚ, αλλά και τη ΓΣΕΕ πραγματοποιούνταν στο ΕΚΠ.

Δύο εβδομάδες μετά την εκλογή της, η νέα διοίκηση του ΕΚΠ συγκάλυψε έκτακτη συνέλευση των συμβουλίων των σωματείων της στην οποία παραδέχθηκε την πρόθεσή της για τον οριστικό διαχωρισμό των συντηρητικών οργανώσεων από τα κομμουνιστικά. Ο πρόεδρος Γαλιατσάτος πρότεινε να συνταχθούν έγγραφα διαμαρτυρίας των σωματείων κατά της στάσης της κομμουνιστικής παρατάξης και των σωματείων που την ακολουθούν τόσο την πρωτομαγιά, όσο και κατά τη συνέλευση της 16^{ης} Μαΐου. Ο Θεϊόπουλος, ΓΓ του ΕΚΠ, αφού ανέλυσε τις ευθύνες των κομμουνιστών για τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί υποστήριξε ότι ο διαχωρισμός των δύο παρατάξεων δεν είναι ελληνικό φαινόμενο, αφού όπως υποστήριξε και σε άλλες χώρες της Ευρώπης οι συντηρητικές παρατάξεις έχουν διαχωριστεί από τις κομμουνιστικές. Τέλος, ζήτησε την κατηγορηματική έγκριση της σχετικής απόφασης της προηγούμενης συνέλευσης από τα σωματεία του ΕΚΠ. Ο Μουντζουρίδης, αντιπρόεδρος του ΕΚΠ, τόνισε ότι «το από δαετίας εμφανισθέν εν Ελλάδι κίνημα των κομμουνιστών ηνάγκασε προς ζημίαν των εργατικών συμφερόντων, του εμπορικού κόσμου να οργανωθεί προς άμυναν εναντίον των κομμουνιστικών διαθέσεων, ηνάγκασε τους εμπόρους να εφυγαδεύσωσι τα χρήματά των, να απονεκρώση το εμπόριον [...] το εργατικόν συντηρητικόν κόμμα είναι επαναστατικόν, δεν είναι όμως αντικοινωνικόν, αντιθρησκευτικόν και αναρχικόν, αλλά κόμμα εξελιγτικών αρχών [...] εάν δεν χωρίσωμεν από τους κομμουνιστάς πάντοτε θα ευρισκόμεθα εν αποτυχία»⁴³¹. Σε αυτή τη συνέλευση ήταν παρόντες οι αντιπρόσωποι των εξής σωματείων⁴³²:

⁴³¹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 1 Ιουνίου 1927.

⁴³² Στα πρακτικά αναφέρεται ότι από τα εικοσιοκτώ εν τάξει σωματεία παρόντα βρέθηκαν είκοσι.

Πίνακας 77. Σωματεία που μετείχαν στη γενική συνέλευση του ΕΚΠ την 1^η Ιουνίου 1927

Θερμαστών	Γαιανθρακεργατών	Σιτεργατών	Εργατών Λιμένος Ζέας
Προς. Ατμούλων	Εν. Υφαλοχρωματιστών	Κλωστηρίων-Υφαντηρίων	Φορτοεκφ. Ξυλανθράκων
Ναυτομαγείρων	Θαλαμηπόλων ατμόπλοιων	Εργ. Λιμένος	Χημικών Προϊόντων
Φυλάκων Λιμένος	Φορτοεκφ. Ξυλείας	Φορτοεκφ. Αποθηκών	Σ. Μωσαϊκών Πλακών
Φορτοεκφ. Αποσκευών	Καπνεργατών	Ραπτριών Ιματισμού Στρατού	Φορτοεκφ. Καπνού

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 1 Ιουνίου 1927.

Η Επιτροπή συμβουλίων οργανώθηκε σε ξεχωριστό οργανισμό τον Σεπτέμβριο του 1927 εξαιτίας της διαγραφής από το ΕΚΠ πολλών σωματείων, παρά την απόφαση του Ειρηνοδικείου. Στην ανακοίνωση της ίδρυσής της⁴³³ τονίζει ότι αποτελεί προϊόν της ανάγκης που προέκυψε από την παραπάνω εξέλιξη και της συνακόλουθης διάσπασης του Κέντρου που προκάλεσε αυτή η τακτική της διοίκησής του. Ο προγραμματικός στόχος της Προσωρινής Επιτροπής Συμβουλίων του Πειραιά ήταν η ομαλοποίηση της κατάστασης στο ΕΚΠ και η απαίτηση της σύγκλησης συνέλευσης των σωματείων του Πειραιά υπό τη ΓΣΕΕ για την ανάδειξη νέας διοίκησης, η οποία θα καθοδηγούσε τον αγώνα της εργατικής τάξης της πόλης. Ως ένα από τα κορυφαία ζητήματα θέτει η Προσωρινή Επιτροπή Συμβουλίων την οργάνωση των εργατών στα σωματεία τους, αφού με τον «εκφυλισμό» του ΕΚΠ μόλις το 17% των εργατών είναι οργανωμένοι και τυπικώς εν τάξει στο σωματείο τους⁴³⁴.

Η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ εγκαινίασε την αυτόνομη δράση της στις 9 Οκτώβρη 1927, όταν και πραγματοποιήθηκε συνέλευση με 14 παρόντα σωματεία, από τα είκοσι που ανήκαν στη δύναμή της⁴³⁵. Σε αυτή τη συνέλευση λήφθηκε απόφαση για τη διενέργεια πανεργατικής συγκέντρωσης στον Πειραιά μέσα σε είκοσι ημέρες⁴³⁶. Επιπλέον, η Επιτροπή Συμβουλίων φαίνεται ότι ασχολήθηκε και με τα τοπικά ζητήματα των εργατών και προσφύγων, αφού διοργάνωσε συγκέντρωση στη Δραπετσώνα στις 30 Οκτώβρη για τα προβλήματα του συνοικισμού. Η αυτόνομη

⁴³³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/9/1927, σ. 3 και 19/9/1927, σ. 3.

⁴³⁴ *Ο.π.* Στην ανακοίνωση σημειώνεται ότι οι υπολογισμοί είναι της Επιτροπής Συμβουλίων είναι ατελείς, αλλά χρησιμεύουν για την εξαγωγή συμπερασμάτων με βάση την τάση που παρατηρείται σε αυτούς.

⁴³⁵ Ένωση Ηλεκτρισμού, Λαρισαϊκός, ΣΠΑΠ, Βιομ. Ένωση Οικοδόμων, Ένωση Ναυτών, Ένωση Εργατών Τελωνείου, Συνδ. Αρτεργατών, Συνδ. Μακαρονοποιών, Μηχανουργική Ένωση, Έν. Εργ. Υποδήσεως, Συνδ. Φωταερίου, Συνδ. Εργατικού και Τεχνικού Προσωπικού Πετρελαίων, Συνδ. Ραπτεργατών, Υπαλλήλων καφενείων, Συνδ. Βιομ. Χάρτου, Συνδ. Κλινεργατών, Συνδ. Φαρμακοϋπαλλήλων, Συνδ. Ναυπηγοξυλουργών, Συνδ. Υαλουργών, Ραπτριών Στρατού. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/5/1927.

⁴³⁶ *Ο.π.*, 10/10/1927, σ. 4.

δραστηριοποίηση της Επιτροπής Συμβουλίων συνοδεύθηκε από επεισόδια με την Αστυνομία και αντεγκλήσεις με το ΕΚΠ⁴³⁷.

Η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ μετατράπηκε σε ξεχωριστό Εργατικό Κέντρο μόλις το καλοκαίρι του 1929 και ενώ είχε προηγηθεί η ίδρυση της Ενωτικής ΓΣΕΕ και η οριστική διάσπαση του εργατικού κινήματος στο Δ΄ Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Τα δύο χρόνια που μεσολάβησαν από την αυτόνομη δράση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ μέχρι και το ιδρυτικό συνέδριο του Ενωτικού Εργατικού Κέντρου Πειραιά (εφεξής ΕΕΚΠ) εντάθηκαν οι διαμάχες μεταξύ συντηρητικών και κομμουνιστών συνδικαλιστών με καταγγελίες των δεύτερων για την ύπαρξη τρομοκρατίας εις βάρος των κομμουνιστών συνδικαλιστών της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ⁴³⁸ και των

⁴³⁷ Βλ. σχετική ανακοίνωση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ στο *Ριζοσπάστης*, 3/11/1927, σ.2.

⁴³⁸ Παραθέτουμε ενδεικτικά ανακοίνωση της Επιτροπής Συμβουλίων, όπως δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 3/11/1927: «Η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ διαμαρτύρεται στην εργατική τάξη όλης της χώρας για τη σύλληψη και μέχρι αιματώσεως ξυλοκόπηση του Πρ. Υποδηματεργατών Πειραιώς σ. Ηλιόπουλου και του μέλους της Βιομ. Ενώσεως Οικοδόμων σ. Κοντοβράκη στην Ειδική Ασφάλεια Πειραιώς, επειδή στις συνελεύσεις των σωματείων τους κατηντίσαν τη στάση των διάφορων οργάνων της. Καλεί μισή συνέλευση υποδηματεργατών- Βιομ. Ενώσεως οικοδόμων και καλεί τις υπόλοιπες οργανώσεις να ελιναι σε επιφυλακή γιατί θα κληθούν σε έκτακτη συνέλευση για την εντεινόμενη λευκή τρομοκρατία». Ο γραμματέας της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ, Αλ. Μωράκης, κατήγγειλε τον Ιανουάριο του 1928 επιθέσεις στα σωματεία που ακολουθούν την Επιτροπή και όχι το ΕΚΠ. Συγκεκριμένα, καταγγέλλθηκε ότι το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ζήτησε τα βιβλία της Βιομηχανικής Ένωσης Οικοδόμων Πειραιά (ανήκε στην Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ) για διενέργεια ελέγχων ενώ μέχρι τότε οι έλεγχοι γίνονταν εντός των γραφείων των σωματείων, ενώ έγινε κι απόπειρα αρπαγής των αρχείων του ίδιου σωματείου, όπως και στο σωματείο ραπτεργατών με σκοπό τη διάλυσή τους (ο Καλομοίρης δήλωσε αργότερα για το σωματείο των κλωστοϋφαντουργών-ραπτεργατών, ότι «τελευταίως δεικνύει τάσεις επαναστατικές»). Βλ. *Ριζοσπάστης*, 7/1/1928 και Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 19 Δεκεμβρίου 1928. Η εφημερίδα του Αρχείου Μαρξισμού ανέφερε σε πολλές ανταποκρίσεις της ότι ο Πειραιάς αποτελούσε πάντοτε την πόλη με την μεγαλύτερη ένταση της κρατικής καταστολής και της «λευκής τρομοκρατίας». Βλ. ενδεικτικά *Η πάλη των τάξεων*, 10/4/1931, σ. 1· 10/7/1931, σ. 1· 7/8/1931, σ. 4 και 29/7/1933, σ. 3.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση της Επιτροπής Συμβουλίων με το ΕΚΠ η καταγγελία αποτέλεσε άλλο ένα επεισόδιο στην όλη τους διαμάχη, αφού ο Μωράκης κατήγγειλε τα «διαλυτικά στοιχεία Καλομοίρη και Σία» μαζί με το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για τις επιδρομές στα γραφεία των συνδέσμων. Επιπλέον, από το *Ριζοσπάστη* καταγγέλεται ότι οι άνθρωποι του ΕΚΠ μαζί με ορισμένες εργάτριες ιματισμού στρατού πήραν τα βιβλιάρια πολλών εργατριών και χρήματα προκειμένου να ιδρύσουν αντισύνδεσμο. Τα βιβλιάρια πάρθηκαν, σύμφωνα με την καταγγελία, προκειμένου να εξαναγκαστούν οι εργάτριες να εγγεγραφούν στον αντισύνδεσμο, ενώ για τα χρήματα καταγγέλεται ότι μία εργάτρια είδε τους ανθρώπους του ΕΚΠ με την επικεφαλής της προσπάθειας εργάτρια να τα μοιράζονται και τους κατήγγειλε στην εφημερίδα για διασπάθιση. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/3/1928, σ. 2 και 21/3/1928, σ. 2.

Τέλος, αξιοσημείωτο γεγονός ήταν η παρέμβαση του αντιπροσώπου της Βιομηχανικής Ένωσης Οικοδόμων [σωματείο το οποίο ακολουθούσε την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ] στη γενική συνέλευση του ΕΚΠ τον Απρίλιο του 1928, ο οποίος διαμαρτυρήθηκε για τη στάση της Ασφάλειας κατά την πρωτομαγιάτικη συγκέντρωση του 1927, η οποία κατά τον εν λόγω αντιπρόσωπο προκάλεσε τα επεισόδια. Η σημασία της παρέμβασης είναι σημαντική αφενός διότι καταδεικνύει την διαφορετική ερμηνεία των δύο παρατάξεων σχετικά με τα επεισόδια του 1927 και, αφετέρου, την κάκιστη σχέση τους με τον αντιπρόσωπο του «κομμουνιστικού σωματείου» να χρειάζεται να παρέμβει αυθαίρετα, προκειμένου να εκφράσει τη διαφωνία του σωματείου του με τη διοίκηση του ΕΚΠ,

πρώτων σχετικά με τις τακτικές των κομμουνιστών, οι οποίες χαρακτηρίζονταν «ανατρεπτικές» και μη εξυπηρετούντες τα εργατικά ζητήματα. Η διαφοροποίηση στην τακτική των δύο οργανισμών, αλλά και συνολικά των δύο γραμμών του συνδικαλιστικού ζητήματος εκφράζονταν και με την ευκολία προκήρυξης των απεργιών. Είναι χαρακτηριστική η στάση των δύο παρατάξεων με αφορμή την απεργία των καπνεργατών της Μακεδονίας και της Θράκης το καλοκαίρι του 1928. Οι μεν συντηρητικές διοικήσεις του ΕΚΠ και της ΓΣΕΕ διοργάνωσαν συγκέντρωση σε κινηματογράφο του Πειραιά προς συμπαράσταση των απεργών καπνεργατών και ανέστειλαν την απεργιακή κινητοποίηση που είχαν αποφασίσει μόλις η κυβέρνηση δεσμεύθηκε να συζητήσει με τους απεργούς⁴³⁹, οι δε συνδικαλιστές της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ προχώρησαν σε κινητοποιήσεις⁴⁴⁰ και πρότειναν την άμεση κάθοδο σε πανεργατική απεργία τονίζοντας πως κάθε οικονομικός αγώνας είναι, κατ' ανάγκη, και πολιτικός⁴⁴¹.

Το ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι η αιτία της επιλογής του Πειραιά, ώστε να γίνει η πρώτη διάσπαση του εργατικού κινήματος, λίγο πριν αυτή «περάσει» και στους κόλπους της ΓΣΕΕ και απλωθεί, τελικά, σε ολόκληρο το εργατικό κίνημα της χώρας. Το ΚΚΕ έδωσε μία πρώτη ερμηνεία, όταν μετά την ίδρυση της ΕΓΣΕΕ υποστήριξε την ανάγκη της μετεξέλιξης της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ σε νέο Εργατικό Κέντρο, τονίζοντας ότι ο Πειραιάς ήταν η μοναδική περιοχή στην οποία η Αριστερή Παράταξη δεν είχε ξεκαθαρίσει τις θέσεις της, ήδη πριν το ιδρυτικό συνέδριο της ΕΓΣΕΕ. Το αποτέλεσμα ήταν οι εργάτες να μην έχουν ξεκαθαρίσει τη θέση των δύο παρατάξεων, συντηρητικής και αριστερής, με αποτέλεσμα να έχουν απομακρυνθεί από τα σωματεία τους απογοητευμένοι κι από τους μεν κι από τους δεν. Ο Πειραιάς, σύμφωνα με το δημοσίευμα, αποτελούσε τη «φωλιά της αντίδρασης» για τρεις, κυρίως, λόγους: η αριστερή παράταξη έχει δείξει

δίνοντας άλλη μία διάσταση στη διαρκή διαπάλη των δύο γραμμών του συνδικαλιστικού κινήματος της πόλης. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 25 Απριλίου 1928. Για την πρωτομαγιάτικη εκδήλωση του 1927 στην οποία αποδοκιμάστηκε ο Δημήτρης Στρατής από τους κομμουνιστές βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Η εργατική πρωτομαγιά...ό.π.*, σ. 51-53.

⁴³⁹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη Συνεδρίαση 15 Ιουνίου 1928· στο ίδιο, Πανεργατική Συγκέντρωσις 17^{ης} Ιουνίου 1928 και στο ίδιο, Έκτακτος Γενική Συνέλευσις Συμβουλίων της 26^{ης} Ιουνίου 1928.

⁴⁴⁰ Για τη δράση των σωματείων που πρόσκεινταν στο Πενταμελές Γραφείο και την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ βλ. *Ριζοσπάστης*, 25/5/1928-31/7/1928. Ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/6/1928, σ.1 και σ. 3 και 22/6/1928, σ. 4.

⁴⁴¹ Πρόκειται για την ομιλία του Μαργιόλη (Λαρισαϊκός) στην Πανεργατική συγκέντρωση που διοργάνωσε το ΕΚΠ στον κινηματογράφο «Ολύμπια» στις 17 Ιουνίου 1928. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά...ό.π.*, Πανεργατική Συγκέντρωσις 17^{ης} Ιουνίου 1928.

μεγάλο βαθμό ανικανότητας κι έχει πολλές αδυναμίες, οι εργάτες του Πειραιά έχουν μικρότερα ημερομίσθια και χειρότερες συνθήκες ζωής από τους εργάτες της υπόλοιπης χώρας και δεν έχει σταθεροποιηθεί ένα κατευθυντήριο πόστο της αριστερής παράταξης, αφού η Επιτροπή Συμβουλίων δεν κατόρθωσε να σταθεί στο ύψος των αναγκών⁴⁴².

Αν αποφύγουμε να ερμηνεύσουμε την πορεία των πραγμάτων ως το αποκλειστικό αποτέλεσμα των «αδυναμιών» της μίας ή της άλλης παράταξης, θα πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα χαρακτηριστικά του εργατικού κινήματος της πόλης. Το πρώτο από αυτά είναι η μαζικότητα του εργατικού δυναμικού στην πόλη και η, ούτως ή άλλως, συγκέντρωση σε αυτόν των περισσότερων, μαζικότερων και σημαντικότερων εργατικών οργανισμών, μεταξύ των οποίων και της ΓΣΕΕ. Η διάσπαση στον Πειραιά, όπως αυτή προκλήθηκε από την διαγραφή των «κομμουνιστικών» σωματείων και των συνδικαλιστών τους από τη δύναμη του ΕΚΠ οδήγούσε ταχύτερα στη γενίκευση της διάσπασης αφού οι δευτεροβάθμιες οργανώσεις θα δέχονταν άμεσα τις συνέπειές της. Δευτερευόντως, η παρουσία στη διοίκηση του ΕΚΠ των ηγετών της ΓΣΕΕ και, κυρίως, των Καλομοίρη και Κλήμη, έφερναν σε άμεση σύνδεση τους δύο οργανισμούς, ενώ δεν θα πρέπει να υποτιμηθούν οι συνέπειες που έφεραν στη συνδικαλιστική δράση των κομμουνιστών εκείνης της περιόδου η εν εξελίξει κρίση στην οργάνωση Πειραιά του ΚΚΕ με τη μάχη μεταξύ του ΠΓ και της ομάδας του Πουλιόπουλου η οποία είχε ως κύριο διακύβευμα την οργανωτική δομή και συνδικαλιστική δράση του ΚΚΕ.

10.7 Οι συνέπειες του Δ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ στο εργατικό κίνημα του Πειραιά

Το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ ξεκίνησε τις εργασίες του στον Πειραιά στις 8 Μαΐου 1928 με 452 συνέδρους όλων των παρατάξεων. Ο ολικός αποκλεισμός της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας και ο μερικός αποκλεισμός της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού⁴⁴³ έφερε τις πρώτες διαμάχες μεταξύ των σοσιαλιστών/συντηρητικών και των κομμουνιστών σχετικά με την πραγματική αντιπροσώπευση της εργατικής τάξης στο συνέδριο⁴⁴⁴. Στην ψηφοφορία που έγινε για την εκλογή του προεδρείου οι κομμουνιστές υποψήφιοι πήραν 149 ψήφους και η αντίπαλη παράταξη 277. Ο Δ.

⁴⁴² Ριζοσπάστης, 5/6/1929, σ. 1-2.

⁴⁴³ Η Καπνεργατική ομοσπονδία δεν εκπροσωπήθηκε καθόλου στο Συνέδριο, ενώ η Ομοσπονδία ηλεκτρισμού προμηθεύτηκε λιγότερες προσκλήσεις από όσες τις αναλογούσαν. Βλ.

⁴⁴⁴ Σχετικά με τη συμμετοχή σωματείων-«σφραγίδων» και τις θέσεις της ΠΕΜΕΝ για το Συνέδριο βλ. Ένωσις, έτος Γ', αρ. τ. 27-28, Μάιος-Ιούνιος 1928, σ. 1-5.

Στρατής, που επιδίωκε τη συνέχιση της συνεργασίας με τη συντηρητική παράταξη εναντίον των κομμουνιστών, αρνήθηκε την επίδοση διαμαρτυρίας στην κυβέρνηση για τη σύλληψη πέντε κομμουνιστών αντιπροσώπων, λέγοντας ότι κάποιοι από αυτούς έχουν συλληφθεί για αυτονομισμό. Οι διαμάχες μέσα στο συνέδριο συνεχίζονταν και περιγράφονται αναλυτικά στις καθημερινές ανταποκρίσεις του *Ριζοσπάστη*. Την τέταρτη ημέρα του συνεδρίου (11 Μαΐου 1928) μετά από νυχτερινή σύσκεψη των συντηρητικών και των σοσιαλιστών αντιπροσώπων αποφασίστηκε ο αποκλεισμός των αριστερών συνέδρων από το υπόλοιπο του συνεδρίου⁴⁴⁵. Η λογοδοσία της διοίκησης υπερψηφίστηκε με ψήφους 188-3 και νέος γραμματέας της «μισής» πια συνομοσπονδίας εκλέχθηκε ο Στρατής.

Ο αποκλεισμός των αριστερών αντιπροσώπων, με την συνακόλουθη απειλή από το συνέδριο ότι όποιος δεν συμμορφωθεί με τις αποφάσεις του Δ΄ Συνεδρίου (φυσικά πρόσωπα και σωματεία) θα διαγράφονταν αποτέλεσε την αιτία για την οριστική διάσπαση των συνδικαλιστικών οργανώσεων. Συγκροτείται, άμεσα, το Πενταμελές Γραφείο των αποκλεισμένων σωματείων (Αριστερή Παράταξη) και προχωρά στην κήρυξη πανελλαδικής απεργίας στις 20 Ιουνίου του ίδιου έτους. Η απεργία έληξε τρεις μέρες αργότερα με τον *Ριζοσπάστη* να χρεώνει την ήττα σε διασπαστικές ενέργειες της ΓΣΕΕ.

Έξι μήνες αργότερα πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής ΓΣΕΕ [εφεξής ΕΓΣΕΕ]⁴⁴⁶. Στις 3-8 Φεβρουαρίου 1929 οι 335 αντιπρόσωποι που παραβρέθηκαν στο συνέδριο⁴⁴⁷ ίδρυσαν την συνομοσπονδία που θα χωρούσε στις τάξεις της όλες τις αποκλεισμένες από το Δ΄ Συνέδριο της ΓΣΕΕ οργανώσεις. Έκτοτε, το εργατικό κίνημα θα βρίσκεται σε διαρκή αντιπαράθεση, αλλά με διαφορετικά χαρακτηριστικά από ότι στην προηγούμενη περίοδο. Η διαμάχη για την «εργατική ή την κομμουνιστική τακτική» δεν θα συζητείται, αντιπαρά τίθεται και λύνεται μέσα στα αρμόδια όργανα της συνομοσπονδίας, όπως τα σώματα των συνεδρίων, αλλά θα

⁴⁴⁵ Η επίσημη δικαιολογία ήταν ότι οι κομμουνιστές προκάλεσαν επεισόδια και θορύβους ευθύς μόλις αντιλήφθηκαν ότι έχαναν την πλειοψηφία. Η ίδια θέση αναπαράγεται και στο Π. Κουγιούλης, *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος: Απαραίτητος για κάθε εργαζόμενο*, Αθήνα 1970, σ. 18-19.

⁴⁴⁶ Βλ. Γ. Μαυρίκος, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1940. Δύο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση*, γ' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2004, σ. 63-76 και Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, ό.π., σ. 102-108.

⁴⁴⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης* 3-9/2/1929. Ο Δ. Λιβιεράτος αναφέρει 297 αντιπροσώπους από 150 οργανώσεις, ενώ ο Κ. Θέος αναφέρει 340 αντιπροσώπους 300 περίπου συνδικάτων με 70.000 μέλη. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *90 χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε...ό.π.*, σ. 58-62 και Κ. Θέος, *Εργατικά συνδικάτα, η πάλη τους ενάντια στο φασισμό*, Ειρήνη, Αθήνα 1978, σ. 7.

περάσει σε εντελώς διαφορετικές οργανώσεις οι οποίες θα δρουν από εδώ και πέρα κατά το δοκούν, αλληλοκατηγορούμενες είτε για «σοσιαλφασισμό» και «προδοσία της εργατικής τάξης», είτε για «εξτρεμισμό» και «εκτέλεση εντολών της Μόσχας», αλλά πάντως η διαμάχη θα αλλάξει πεδίο έκφρασης και δεν θα γίνεται εντός κοινών οργανώσεων.

Ωστόσο, η αντιπολίτευση δεν έλειψε από τις δύο συνομοσπονδίες. Ήδη, από το ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής σημειώθηκαν εντάσεις τόσο μεταξύ των μελών και οπαδών του ΚΚΕ, οι οποίοι κατείχαν τη μεγάλη πλειοψηφία στην Ενωτική, και την αντιπολίτευση, η οποία αποτελούνταν από πρώην μέλη και οπαδούς του ΚΚΕ που χαρακτηρίζονταν «λικβινταριστές» (βρισκόμαστε περίπου ενάμιση χρόνο μετά τη διαγραφή των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου)⁴⁴⁸, αλλά και μεταξύ των μελών και οπαδών του ΚΚΕ και των Αρχαιομαρξιστών. Οι διαμάχες έφτασαν σε ακρότητες με τραυματισμούς από πιστόλια, τσεκούρια και μαχαίρια⁴⁴⁹. Από την άλλη μεριά, το επόμενο συνέδριο της ΓΣΕΕ χαρακτηρίστηκε από τον τερματισμό της συμμαχίας της συντηρητικής παράταξης των Καλομοίρη και Αρ. Δημητράτου με τους σοσιαλιστές του Δ. Στρατή και ακολούθησε νέα διάσπαση που οδήγησε στην ίδρυση και τρίτης συνομοσπονδίας από τους τελευταίους.

Η τροπή που πήρε το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ με τον αποκλεισμό των κομμουνιστών συνδικαλιστών και τη σύσταση, αρχικά, του Πενταμελούς Γραφείου και της ΕΓΣΕΕ μεταφέρθηκε άμεσα στα σωματεία του Πειραιά και το ΕΚΠ. Σε αυτό το πλαίσιο το ΕΚΠ κάλεσε ορισμένα σωματεία που στεγάζονταν στο κτίριο του, αλλά είχαν συνδεθεί με την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ να αποχωρήσουν από τα γραφεία στη βάση των αποφάσεων του Δ' Πανελλαδικού. Η πρώτη κρούση έγινε στη Μηχανουργική Ένωση Πειραιώς, στις αρχές Ιουνίου, στην οποία ανακοινώθηκε ότι θα πρέπει να αποχωρήσει από τα γραφεία αλλιώς η διοίκηση του ΕΚΠ θα

⁴⁴⁸ Η αριθμητική παρουσία της αντιπολίτευσης στο Συνέδριο δεν φαίνεται να ήταν ισχυρή αν λάβουμε υπόψη τις αρχαιρεσίες της τελευταίας ημέρας του συνεδρίου. Από το σύνολο των 264 ψήφων, η Αριστερή Παράταξη (ΚΚΕ) έλαβε τις 254 και 10 έλαβε η αντιπολίτευση («λικβινταριστές»), η οποία με ανακοίνωσή της τόνισε τη δυνατότητα διεκδίκησης αιτημάτων και μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού, με βάση την οργανική του ανάπτυξη. Εκλέχθηκε κεντρική επιτροπή που αποτελούνταν από εικοσιπέντε συνέδρους και μία ενδεκαμελής εκτελεστική επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από τους : Κ. Θέο, Ι. Τσατσάκο, Β. Ασίκη, Ε. Ευαγγέλου, Δ. Παπαρήγα, Σ. Σκλάβαινα, Χ. Αναστασίου, Γ. Λαουτάρη, Δ. Σταμελάκο, Φραγκόπουλο και Σ. Τακαβίτη.

⁴⁴⁹ Ενδεικτικά για τη διαμάχη ΚΚΕ και Αρχείου βλ. *Η Πάλη των Τάξεων*, 7/8/1931, σ. 3, όπου με αφορμή τις διαδηλώσεις της 1^η Αυγούστου υπέρ της Σοβιετικής Ρωσίας η εφημερίδα του Αρχείου Μαρξισμού αναφέρει ότι δεν υπήρχε καμία συνεννόηση από το ΚΚΕ σχετικά με τις συγκεντρώσεις του και απέφυγε [το ΚΚΕ] οποιαδήποτε κοινή εκδήλωση με το Αρχείο.

προχωρήσει σε έξωση⁴⁵⁰. Ο *Ριζοσπάστης*, σε επόμενα φύλλα του, αναφέρει ότι παρόμοιες κινήσεις έχουν γίνει ή πρόκειται να γίνουν σε όλα τα αριστερά σωματεία που στεγάζονται στο ΕΚΠ και επανέρχεται στις 15 Ιουνίου στο ίδιο θέμα με την προειδοποίηση έξωσης του ΕΚΠ στο σύνδεσμο αυτοκινητιστών αν ο τελευταίος δεν αποκηρύξει την επαναστατική τακτική. Η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ πραγματοποίησε συνέλευση για το ζήτημα των εξώσεων στις 12/6/1928 και αφού διαμαρτυρήθηκαν στον Δήμαρχο της πόλης, κάλεσαν τα σωματεία του Πειραιά να προχωρήσουν σε συνελεύσεις. Η διαμάχη εντείνεται με αφορμή την απόπειρα της διοίκησης του ΕΚΠ να διεξαχθούν συνέλευση και αρχαιρεσίες στο σύνδεσμο κουρέων Πειραιά, χωρίς να έχει ειδοποιηθεί η διοίκησή του.

Προς το σκοπό της εκκαθάρισης του ΕΚΠ από τα κομμουνιστικά σωματεία, όπως είχε αποφασισθεί και στις συνελεύσεις του ΕΚΠ από το Μάιο του 1927, η διοίκηση του ΕΚΠ μοίρασε για δεύτερη φορά, μετά το 1923-1924, έτοιμα έγγραφα με τα οποία τα σωματεία ζητούσαν να επιστρέψουν στη δύναμή του μετά τη λήξη «των ανωμαλιών τούτου συνεπεία της τηρουμένης τότε αντεργατικής τακτικής των αντιπροσώπων των ανηκόντων εις το Κομμουνιστικόν Κόμμα»⁴⁵¹. Το μοναδικό σωματείο το οποίο δε δέχθηκε να συμπληρώσει τη φόρμα και απάντησε στη διοίκηση του ΕΚΠ ότι δεν αποδέχεται ότι λειτούργησε εκτός των αποφάσεων του Πανελλαδικού Συνεδρίου ήταν το σωματείο του Προσωπικού Φωταερίου⁴⁵². Τα έγγραφα τα οποία σώζονται στο Αρχείο του ΕΚΠ είναι των εξής σωματείων:

Πίνακας 78. Σωματεία που υπογράφουν την έτοιμη φόρμα του ΕΚΠ το Μάιο του 1928

Σύνδεσμος Κονιαστών	Ζαχαροπλαστών	Ελαιοχρωματιστές και κοσμηματογράφοι	Ναυπηγοξυλουργών
Εργατοϋπαλλήλων πλανόδιων κρεπωλών	Ραπτών	Μαρμαρογλυπτών και πλακάδων	Ζυθεστιατορίων
Αμαξηλατών			
Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α και 1Β			

⁴⁵⁰ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/6/1928, σ. 3.

⁴⁵¹ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Α (1916-1928). Είναι χαρακτηριστικό ότι για την προσχώρηση κάποιου σωματείου στη δύναμη του ΕΚΠ θα έπρεπε προηγουμένως, να αποκηρύξει την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* και τις κομμουνιστικές ομοσπονδίες. Για παράδειγμα, η Ένωση Υπαλλήλων Καφενείων και Ζαχαροπλασטיών θα έπρεπε να αποκηρύξει τον *Ριζοσπάστη* και την κομμουνιστική Ομοσπονδία Επισιτισμού, ενώ η ένωση τυπογράφων θα έπρεπε να αποκηρύξει την κομμουνιστική Ομοσπονδία Τύπου.

⁴⁵² Ο.π.

Αμέσως μετά τον αποκλεισμό των αριστερών αντιπροσώπων από το Συνέδριο της ΓΣΕΕ η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ ήρθε σε επαφή με την επιτροπή των αποκλεισμένων σωματείων από το Δ΄ Συνέδριο της ΓΣΕΕ και πραγματοποίησαν κοινή συγκέντρωση στον Πειραιά (πραγματοποιήθηκε και ετέρα συγκέντρωση στην Αθήνα) στην οποία μίλησαν οι Λαουτάρης από τη μεριά της Επιτροπής Συμβουλίων και ο Στύλος, από την επιτροπή των αποκλεισμένων σωματείων και ανέλυσαν τα γεγονότα του Συνεδρίου και την κατάσταση του εργατικού κινήματος μετά από αυτά. Τον Δεκέμβριο του 1928 πραγματοποιήθηκε κοινή συνέλευση του Πενταμελούς Γραφείου των αποκλεισμένων από το συνέδριο της ΓΣΕΕ σωματείων με την Επιτροπή Σωματείων του ΕΚΠ μετά από πρόσκληση του πρώτου, στην οποία αποφασίστηκε η μετακόμιση των αριστερών σωματείων σε ξεχωριστό κτίριο από το ΕΚΠ⁴⁵³. Έτσι, πολλά από τα σωματεία που ανήκαν στην Επιτροπή Συμβουλίων, συμφώνως με την απόφαση του Δεκεμβρίου, μετακόμισαν τα γραφεία τους εκτός ΕΚΠ. Για άλλη μια φορά η αφορμή για να συνεχισθεί η διένεξη της Επιτροπής Συμβουλίων με το ΕΚΠ δεν άργησε να βρεθεί. Σύμφωνα με τη διοίκηση του σωματείου υποδηματεργατών Πειραιά, μέλη του ΕΚΠ διέρρηξαν τα γραφεία του σωματείου τους και πήραν τα έπιπλα προκειμένου να χρησιμοποιηθούν από το νέο αντισύνδεσμο που ετοίμαζαν. Η καταγγελία δεν φαίνεται να είναι αβάσιμη γιατί στο δημοσίευμα αναφέρεται ότι η αντιπροσωπεία που πήγε στο ΕΚΠ πέτυχε την επιστροφή των επίπλων⁴⁵⁴.

Στη συνέλευση του ΕΚΠ στις 30 Ιανουαρίου 1929⁴⁵⁵, η διοίκησή του αποφάσισε να απομακρύνει όλα τα σωματεία που θα έστελναν αντιπροσώπους στο ιδρυτικό συνέδριο της ΕΓΣΕΕ. Ο πρόεδρος του ΕΚΠ, Μουντζουρίδης, στην εισήγησή του έκανε μία ανασκόπηση των γεγονότων από το Δ΄ Πανελλαδικό έως και την απόφαση της αριστερής παράταξης να προχωρήσει στο δικό της συνέδριο. Μίλησε για την

⁴⁵³ Από το Πενταμελές γραφείο παρεβρέθησαν οι Στύλος και Δ. Παπαρήγας ο οποίος δήλωσε την ανάγκη να μεταφερθούν τα αριστερά σωματεία σε δικό τους οίκημα και να απομακρυνθούν από «τα γραφεία του φασιστικού Κέντρου το οποίον εφ' όσον κατήντησε πραγματικό παράρτημα του Ειδικού Τμήματος Ασφαλείας, τρομοκρατεί τους εργάτας δια των χαφιέδων των συγκεντρουμένων εις αυτό και ούτε οι εργάται δεν πλησιάζουν εις τα Γραφεία των Σωματείων». Το ΚΚΕ είχε, ήδη, οξύνει την πολιτική του «σοσιαλφασισμού» η οποία «πέρασε» και στο εργατικό κίνημα του Πειραιά. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/12/1928, σ. 1.

⁴⁵⁴ *Ο.π.*, 1/3/1929, σ. 3. Παρόμοιες καταγγελίες αναφέρθηκαν και το επόμενο διάστημα στον *Ριζοσπάστη*, ο οποίος, μάλιστα, δημοσίευσε και έναν λόγο του Προέδρου του ΕΚΠ Μουντζουρίδη, ο οποίος φέρει να δήλωσε ότι το μέτρο που πάρθηκε στους υποδηματεργάτες θα γενικεύονταν σε όλα τα κομμουνιστικά σωματεία.

⁴⁵⁵ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, Έκτακτος Γενική Συνέλευσις Συμβουλίων την 30^{ην} Ιανουαρίου 1929.

κρίσιμη κατάσταση στην οποία βρέθηκε η εργατική τάξη εξαιτίας των «διασπαστικών ενεργειών» των κομμουνιστών, στις ενέργειες που έκαναν με σκοπό τον «τορπιλισμό» του Δ Πανελλαδικού, στην αποπομπή των θορυβοποιών στοιχείων και των «εγκάθετων του ΚΚΕ» από αυτό, στη σύσταση από αυτούς [των κομμουνιστών] του Πενταμελούς Γραφείου και στη σύγκληση του «δήθεν ενωτικού» συνεδρίου με σκοπό την ίδρυση νέας Γενικής Συνομοσπονδίας. Στο κλείσιμο της εισήγησής του πρότεινε τη λήψη μέτρων από το ΕΚΠ ενάντια στο ΚΚΕ, με την αποχή των σωματείων του από το συνέδριό τους και τη διαγραφή όσων σωματείων παραστούν σε αυτό.

Ο Καλομοίρης, από τη δική του πλευρά, υποστήριξε ότι οι κομμουνιστές εκτελούν εντολές από τη Μόσχα να διασπάσουν την εργατική τάξη ενώ, ανατρέχοντας στα γεγονότα του Δ' Πανελλαδικού, εξήγησε τις αιτίες οι οποίες ανάγκασαν τους συνέδρους να διαγράψουν τους «θορυβοποιούς και κωλυσιεργούντες» συνέδρους και όχι τα σωματεία τους. Η ομιλία του έκλεισε με την παρατήρηση ότι η ΓΣΕΕ ουδέποτε εργάστηκε για τη διαίρεση της εργατικής τάξης, σε αντίθεση με το Κεφάλαιο και τους κομμουνιστές, τους οποίους [τους κομμουνιστές] θεωρεί υπεύθυνους για τις σκηνές στο Πασαλιμάνι [εννοεί τα επεισόδια κατά την απεργία των ναυτοθερμαστών] και της αποτυχίας της απεργίας των ναυτοθερμαστών, για τη διάλυση της οργάνωσης των μηχανουργών, καθώς και για το «εν γένει σμπαράλιασμα της εργατικής τάξης».

Μέσα σε αυτό το κλίμα, τον Ιούλιο του 1929, πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό συνέδριο του Ενωτικού ΕΚΠ (ΕΕΚΠ) στον Πειραιά με τη συμμετοχή των εξής οργανώσεων και παρατάξεων:

Πίνακας 79. Σωματεία που συμμετείχαν στο ιδρυτικό συνέδριο του ΕΕΚΠ

Λαρισαϊκός	Ένωση εργατών-τριών ταπητουργίας
Συνδικάτο εργατών επισιτισμού	Ένωση καφευπαλλήλων
Καπνεργατών «Η Αγάπη»	Εργατική Βοήθεια Πειραιώς
Μηχανουργική Ένωση	Εργατών Υποδήσεως
Ένωση Φοντομηχανικών	ΕΟΜΕΒΑ (Σωφέρ)
Ένωση Ραπτών-τριών Ιματισμού Στρατού	Ναυτεργατική Ένωση Πειραιώς (ΝΕΕ)
Βιομ. Ένωση Οικοδόμων	Ένωση Σιμητεργατών
Ένωση Εργατών Λιπασμάτων	Ένωση φορτοεκφορτωτών «Ο Πόντος»
Μειοψηφία ηλεκτροτεχνιτών	-

Πηγή: *Ριζοσπάστης*, 8/7/1929, σ. 4.

Οι δύο κομμουνιστικές οργανώσεις, το ΕΕΚΠ και η ΕΓΣΕΕ φαίνεται ότι δεν είχαν στην εργατική τάξη του Πειραιά την ίδια επιρροή με τις αντίστοιχες οργανώσεις της συντηρητικής παράταξης, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας τους. Αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από την πτώση της απεργιακής δραστηριότητας υπό την καθοδήγηση των κομμουνιστικών οργανώσεων και την αποτυχία πραγματοποίησης της «γενικής πολιτικής απεργίας» που επιδίωκαν. Άλλωστε, η μικρή επιρροή των κομμουνιστικών εργατικών οργανισμών στην εργατική τάξη της πόλης αποτέλεσε το σημείο της κύριας κριτικής των αρχαιομαρξιστών προς την δημιουργία του Ενωτικού ΕΚΠ. Σύμφωνα με τη θέση του Αρχείου Μαρξισμού, όπως αυτή εκφράστηκε σε άρθρο που αποτελούσε μία ιστορική αναδρομή στη λειτουργία και δράση των Εργατικών Κέντρων του Πειραιά⁴⁵⁶, η ίδρυση του ΕΕΚΠ χαρακτηρίζεται ως «αδικαιολόγητη, διασπαστική πράξη», ενώ τα μέλη του ΚΚΕ θα έπρεπε να παραμείνουν μέσα στο ΕΚΠ και να «ξεσκεπάζουν» τους αντιδραστικούς ηγέτες του ΕΚΠ στους εργάτες⁴⁵⁷. Αφού κάνει μία αναφορά στην «ανικανότητα» του ΚΚΕ να λειτουργήσει με αυτό τον τρόπο και ενόσω συμμετείχαν οι αντιπρόσωποί του στο ενιαίο ΕΚΠ θεωρεί τη στιγμή της δημιουργίας του ΕΕΚΠ εντελώς λαθεμένη, επειδή το ΕΚΠ επηρέαζε και συνεχίζει [στα 1931] να επηρεάζει τη συντριπτική πλειονότητα της πειραιϊκής εργατικής τάξης, σε αντίθεση με το ΕΕΚΠ που, ακολουθώντας την ΕΓΣΕΕ παραμένει οργάνωση-«σφραγίδα».

Η πρώτη προσπάθεια για καθοδήγηση απεργιακού αγώνα αποτελούσε η μεγάλη απεργία των εργατών της ΑΕΕΧΠΑ στη Δραπετσώνα το 1929, η οποία έληξε με ήττα των απεργών. Ωστόσο, το καινοφανές στοιχείο της αποτελούσε η «διπλή» της καθοδήγηση από τους αντιπροσώπους των δύο Εργατικών Κέντρων της πόλης του Πειραιά. Το κυριότερο συμπέρασμα που μπορούμε να βγάλουμε παρακολουθώντας την πορεία της απεργίας μέσα από τις στήλες του *Ριζοσπάστη* είναι ο παράλληλος αγώνας που έδιναν ΕΚΠ και ΕΕΚΠ καθ' όλη τη διάρκειά της, με αποτέλεσμα στις διάφορες συνεδριάσεις των απεργών να φθάνουν διαφορετικές πληροφορίες ακόμα και για την πορεία της. Οι δύο οργανισμοί έδιναν ο καθένας τον αγώνα του με διαφορετικές μεθόδους, χωρίς την παραμικρή συνεννόηση, κατηγορώντας οι μεν τους δεν για τις μεθόδους τους. Για τη διοίκηση του ΕΕΚΠ οι ενέργειες του Εργατικού Κέντρου εκπορεύονταν από την τακτική της προδοσίας των συμφερόντων των

⁴⁵⁶ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 7/8/1931, σ. 3.

⁴⁵⁷ Στο δημοσίευμα υποτιμήθηκε ή δεν λήφθηκε υπόψη η δηλωμένη (στις συνελεύσεις του ΕΚΠ στις 17/5/1927 και 30/1/1929) πρόθεση των διοικούντων το ΕΚΠ να απομακρύνουν από το Κέντρο τους κομμουνιστές αντιπροσώπους και τα σωματεία που βρίσκονταν υπό τη διοίκησή τους.

απεργών πραγματοποιώντας μυστικές συναντήσεις με την εργοδοσία του Κανελλόπουλου. Από την άλλη πλευρά, για τη διοίκηση του ΕΚΠ οι ενέργειες του ΕΕΚΠ ήταν εξτρεμιστικές και αποτέλεσμα των στενών κομματικών συμφερόντων του ΚΚΕ το οποίο, σύμφωνα με το ΕΚΠ, επεδίωκε την αναταραχή για άγρα ψήφων. Μετά την ίδρυση του ΕΕΚΠ αυτή η κατάσταση στις σχέσεις των δύο τοπικών εργατικών οργανισμών του Πειραιά θα διατηρούνταν σε αυτό το οξύ επίπεδο ακολουθώντας τις σχέσεις των δύο ανώτερων οργανισμών της ελληνικής εργατικής τάξης, της ΓΣΕΕ και της ΕΓΣΕΕ.

Κεφάλαιο 11. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1930-1936)

11.1 Η νέα διάσπαση στη ΓΣΕΕ

Όπως είδαμε στα γεγονότα των Γ' και Δ' Συνεδρίων της ΓΣΕΕ η συντηρητική παράταξη των Αριστείδη Δημητράτου και Ι. Καλομοίρη είχε συνεργαστεί με τη σοσιαλιστική παράταξη του Δ. Στρατή προκειμένου να εκτοπίσουν από τη διοίκηση της Συνομοσπονδίας τους κομμουνιστές αντιπροσώπους. Αυτή η συνεργασία δεν διατηρήθηκε για μεγάλο διάστημα. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1930 ξεκίνησαν οι εργασίες του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, στο οποίο συντελέστηκε μία νέα διάσπαση στο εργατικό κίνημα. Οι σοσιαλιστές του Στρατή κατήγγειλαν την έντονη αστυνομοκρατία στο χώρο του συνεδρίου και τον αποκλεισμό 150 σοσιαλιστών αντιπροσώπων και 70 οργανώσεων⁴⁵⁸. Από την άλλη πλευρά, οι Δημητράτος και Καλομοίρης προσπάθησαν να κυριαρχήσουν στο συνέδριο και μετά από πολλές αλληλοκατηγορίες των δύο παρατάξεων⁴⁵⁹ οι Στρατής, Καλύβας (Πρόεδρος του ΕΚΑ) και Παππάς (στέλεχος της

⁴⁵⁸ Ολόκληρη η προκήρυξη της μειοψηφίας του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ στο περιοδικό της ΠΕΜΕΝ *Ένωσις*, έτος Ε', αρ. τ. 55-56, σ. 17-25. Στην προκήρυξη αναφέρεται ότι δεν έγιναν δεκτά στο Συνέδριο τα μη οικονομικά εν τάξει σωματεία, χωρίς να δοθεί οικονομική βοήθεια στα επαρχιακά σωματεία για την αντιπροσώπευσή τους, ενώ η σύνθεση αλλοιώθηκε με σωματεία-«σφραγίδες» που δημιουργήθηκαν στα νησιά και τις επαρχίες με αυτά τα χρήματα που θα έπρεπε να διατεθούν για τα επαρχιακά σωματεία. Η ομάδα του Στρατή αναφέρει μεταξύ άλλων τον μη έλεγχο των αντιπροσώπων και την «παράνομη» εξαιτίας τούτου εκλογή προεδρείου και εξελεγκτικής επιτροπής του Συνεδρίου. Όσο για τις αιτίες της αποχώρησης η προκήρυξη αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι «...Σκοπός μας είναι να καταγγείλουμε τους αντεργάτες αυτούς στην εργατική τάξη, να αποκαλύψουμε τα σχέδιά τους, μα προ παντός να ξεκαθαρίσουμε την τάξιν μας και τους επαγγελματικούς μας Οργανισμούς, από τα χρεωκοπημένα στοιχεία, από ασυνείδητα οργανέτα του Κράτους, από την αντίδραση που προσπαθεί να ευνοήσῃ το κίνημα και να το εμποδίσει να βρει τον πραγματικό του δρόμο...». Στην ανακοίνωση αναφέρεται ότι το σύνολο των αποκλεισμένων σωματείων και αυτών που αποχώρησαν ήταν 218 με 260 ψήφους, ενώ αυτά που έμειναν, «πραγματικά και ανύπαρκτα» ήταν 178 σωματεία με 209 ψήφους.

⁴⁵⁹ Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 64-67.

ΠΝΟ) αποχώρησαν από τις εργασίες του και γραμματέας της ΓΣΕΕ εκλέχθηκε ο Αριστείδης Δημητράτος. Αργότερα, μαζί με τους «αχρωμάτιστους» σιδηροδρομικούς του Μαργιόλη,⁴⁶⁰ τους «πρώην καλομοιρικούς» Καλύβα και Κανακουσάκη του Εργατικού Κέντρου Αθηνών και ορισμένους αρχειομαρξιστές, οι αποχωρήσαντες σύνεδροι θα ιδρύσουν μία τρίτη συνομοσπονδία, την Πανελλήνια Συνομοσπονδία της Εργασίας (ΠΣΕ) και το Σοσιαλιστικό Κόμμα⁴⁶¹.

Περίπου ένα χρόνο μετά κι ενώ το κύρος της ΓΣΕΕ είχε καταρρακωθεί εξαιτίας των διασπάσεων που είχαν προηγηθεί, συνήλθε το ΣΤ' Συνέδριό της (3 Οκτωβρίου 1931).⁴⁶² Σε αυτό το συνέδριο, στο οποίο υπήρχαν μόνο συντηρητικοί αντιπρόσωποι, οι ηγέτες της συγκεκριμένης παράταξης προσκάλεσαν τον αντιπρόσωπο της Διεθνούς του Άμστερνταμ, Ζουώ (Léon Jouhaux). Η αιτία αυτής της παράδοξης πρόσκλησης ήταν η απόπειρα ιδεολογικής πίεσης προς τους σοσιαλιστές για να επιστρέψουν στους κόλπους της συνομοσπονδίας. Ο Ζουώ κάλεσε τους σοσιαλιστές (οι οποίοι ακολουθούσαν τη Διεθνή του Άμστερνταμ) να παραστούν στις εργασίες του συνεδρίου, θεωρώντας τους, εμμέσως, υπεύθυνους για τη διάσπαση.⁴⁶³ Εν τούτοις, η διάσπαση στη ΓΣΕΕ παρέμεινε και ο Δημητράτος επανεκλέχθηκε γραμματέας της ΓΣΕΕ. Δύο χρόνια αργότερα αντικαταστάθηκε από τον Καλομοίρη.

Λαμβάνοντας υπόψιν τις τακτικές των δύο παρατάξεων την περίοδο που προοιγήθηκε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η βασική αιτία της διάσπασης της ΓΣΕΕ των ετών 1930-1931 δεν ήταν ιδεολογική ή βασισμένη σε διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με την τακτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει ο συνδικαλιστικός αγώνας. Αντίθετα, οι δύο παρατάξεις είχαν άριστη συνεργασία τόσο στο ΕΚΠ, όσο και στη ΓΣΕΕ. Η αιτία της από τα πάνω προς τα κάτω διάσπασης της Συνομοσπονδίας θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στις προσωπικές φιλοδοξίες των

⁴⁶⁰ Οι «αχρωμάτιστοι» ήταν η ομάδα των σιδηροδρομικών συνδικαλιστών οι οποίοι διαφώνησαν και αποχώρησαν από το ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του 1920. Ο χαρακτηρισμός «αχρωμάτιστοι» οφείλεται στη θέση τους ότι ο συνδικαλισμός δεν πρέπει να συνδέεται με την πολιτική και τα κόμματά της, αλλά ο εργατικός- συνδικαλιστικός αγώνας της εργατικής τάξης θα έπρεπε να είναι ανεξάρτητος με τον πολιτικό.

⁴⁶¹ Για το Σοσιαλιστικό Κόμμα βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936)*, τόμος Δ', Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1994, σ. 77-86. Η επιρροή του στον Πειραιά φαίνεται ότι ήταν πολύ μικρή, αφού στις εκλογές του 1932 συγκέντρωσε μόλις 180 ψήφους στην πόλη (στην Αθήνα 90 και στο σύνολο τη επικράτεια 819). Βλ. ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, Αθήνα 1933, σ. 14.

⁴⁶² Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *90 χρόνια ΓΣΕΕ*, ό.π., σ. 69-71.

⁴⁶³ Σύμφωνα με τον Δ. Λιβιεράτο, η επιλογή της διεθνούς Συνδικαλιστικής Ομοσπονδίας να νομιμοποιήσει τα «πραξικοπήματα» των συντηρητικών στο Ε' και το Στ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ, δείχνει την «βασική της κατεύθυνση προς τα δεξιά». Στο ίδιο, σ. 71.

ηγετών των δύο παρατάξεων, οι οποίες αυξήθηκαν μετά τις παραχωρήσεις προνομίων της κυβέρνησης Βενιζέλου προς την ηγεσία της ΓΣΕΕ.⁴⁶⁴

11.2 Η τελευταία εσωκομματική κρίση του ΚΚΕ και η «έκκληση» της Διεθνούς

Μετά τον τερματισμό της κρίσης που προέκυψε στο εσωτερικό του ΚΚΕ ως αποτέλεσμα της διαμάχης των ετών 1926-1928, ξέσπασε νέα εσωκομματική κρίση με δύο αντιμαχόμενες ομάδες στο ΠΓ. Η μία ομάδα, που ονομάστηκε «δεξιά» αποτελούνταν από τους Χαϊτά, Ευτυχιάδη και Κολοζώφ και η δεύτερη ομάδα που ονομάστηκε «αριστερή» από τους Θεό, Σιάντο και Πυλιώτη. Η εσωκομματική διαπάλη διήρκεσε δύο περίπου χρόνια κι έληξε με επέμβαση της Διεθνούς το 1931. Η «αριστερή» ομάδα ανέλαβε την καθοδήγηση του ΚΚΕ μετά τη σύλληψη των Χαϊτά και Ευτυχιάδη τον Σεπτέμβριο του 1930 και μέχρι την επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς, τον Νοέμβριο του 1931.⁴⁶⁵ Στην περίπτωση αυτής της νέας διαπάλης το διακύβευμα ήταν η δυνατότητα ή μη της μετατροπής των μικρών αυθόρμητων εκδηλώσεων εργατικής διαμαρτυρίας της περιόδου 1929-1931 σε μία γενική πολιτική απεργία και η ενότητα των σωματείων και της Συνομοσπονδίας.

Η «δεξιά» ομάδα πρέσβευε την άποψη ότι πρώτα έπρεπε να οργανωθεί η εργατική τάξη και μετά να πραγματοποιηθεί το βήμα προς την επανάσταση, η οποία αρχικά θα είναι αστικοδημοκρατική, αφού η Ελλάδα ήταν μισοαποικιακή χώρα.⁴⁶⁶ Αντίθετα, η «αριστερή» ομάδα υιοθετούσε την άποψη ότι οι αυθόρμητες απεργίες⁴⁶⁷ θα έπρεπε να μετατραπούν σε γενική πολιτική απεργία, η οποία θα οδηγήσει σε επαναστατικές διαδικασίες. Για την επίτευξη αυτού του στόχου θα έπρεπε να ενωθεί η εργατική τάξη και οι κομμουνιστές να δουλέψουν μέσα στα ρεφορμιστικά

⁴⁶⁴ Μόνιμη θέση στη Γερουσία κ.ά.

⁴⁶⁵ Χαρακτηριστική της επικράτησης των θέσεων της «αριστερής» ομάδας είναι η «Απόφαση της Περιφερειακής Επιτροπής εγκριθείσα από το Ακτίφ της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αθηνών» με την οποία εγκρίθηκαν όλες οι αποφάσεις για την καταπολέμηση της «δεξιάς» στο ΚΚΕ, ενώ ένα άρθρο του Χαϊτά στον *Ριζοσπάστη* χαρακτηρίστηκε ως «ανοιχτή επίθεση του μπλοκ της δεξιάς κατά των αποφάσεων της ΙΙΙ Ολομέλειας του Κόμματος» και «διασπαστικό της ενότητάς του». Βλ. ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ407/Φ22.1.3, στο Κ407/Φ22.1 «Κομματική Οργάνωση Αθήνας και Πειραιά».

⁴⁶⁶ Οι Χαϊτάς και Ευτυχιάδης ήταν στη διοίκηση του ΚΚΕ κατά τη δικτατορία του Πάγκαλου, οπότε και είχε υιοθετηθεί η αρχή της «αριστερής δημοκρατίας» που καταδικάστηκε ως οππορτουниστική τον Σεπτέμβριο του 1926. Οι απόψεις τους το 1929-1931 είναι, μάλλον, παραπλήσιες με τις προηγούμενες.

⁴⁶⁷ Όπως θα δούμε στη συνέχεια η περίοδος 1929-1931 χαρακτηρίστηκε από μείωση των κεντρικά καθοδηγούμενων απεργιών, τη θέση των οποίων πήραν μικρές σε όγκο και μεμονωμένες εκφάνσεις της εργατικής διαμαρτυρίας.

συνδικάτα, ώστε να «ξεσκεπάσουν» ευκολότερα τους ρεφορμιστές συνδικαλιστές.⁴⁶⁸ Τα συνδικαλιστικά στελέχη που συμμετείχαν στην Ενωτική ΓΣΕΕ και είχαν πρωτοστατήσει στην ίδρυσή της, ζητούσαν την ενοποίηση της Ενωτικής Συνομοσπονδίας με τη ΓΣΕΕ. Οι αιτίες της νέας εσωκομματικής κρίσης δεν ήταν ανεξάρτητες από την οικονομική κρίση της περιόδου και την επακόλουθη ύφεση της οργανωμένης εργατικής διαμαρτυρίας. Η οικονομική κρίση σήμαινε ραγδαία αύξηση της ανεργίας, με συνέπεια αυτός ο στρατός των ανέργων να χρησιμοποιείται ως μοχλός πίεσης από τη μεριά των εργοδοτών και του κράτους για τη μείωση των ημερομισθίων, αλλά και ως απεργοσπαστικός μηχανισμός. Οι εργάτες, υπό την πίεση των συνεπειών της οικονομικής κρίσης, απομακρύνθηκαν από την οργανωμένη δράση και περιορίστηκαν στην αναζήτηση εργασίας για την κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Επιπλέον, η διάσπαση του εργατικού κινήματος που είχε προηγηθεί απομάκρυνε ακόμη περισσότερο τους εργάτες από τα σωματεία τους, επιτείνοντας την ύφεση της εργατικής διαμαρτυρίας. Αυτή η υποχώρηση της δραστηριότητας οδήγησε τη μεν «δεξιά» ομάδα στην ερμηνεία της αναγκαιότητας για οργάνωση πριν από τη δράση και την δε «αριστερή» ομάδα στην ανεδαφική θέση για την ανάγκη της μετατροπής των αυθόρμητων κινητοποιήσεων σε «γενική πολιτική απεργία».

Η λύση στην εσωκομματική διαπάλη που ταλάνιζε το κόμμα και το οδήγησε σε υστέρηση της πάλης του, δόθηκε από την ΚΔ με την περίφημη «έκκληση»,⁴⁶⁹ η οποία δημοσιεύθηκε το Νοέμβριο του 1931 και υιοθετήθηκε από το ΚΚΕ με απόφαση του ΠΓ της 3/11/1931. Στην «έκκληση» αναφέρονταν: «Αν και στη βάση της φραξιονιστικής πάλης στους κόλπους του Κόμματος υπήρξαν μερικές πολιτικές διαφωνίες μέσα στη Διοίκηση του Κόμματος, ο χαρακτήρας της πάλης αυτής προέκυψε από μια εις το έπακρον μεγαλοποίηση αυτών των διάφορων γνώμων και σε πολλές περιπτώσεις από προσωπικά ελατήρια άνευ αρχών».

⁴⁶⁸ Αυτή η θέση περί της δουλειάς των κομμουνιστών μέσα στα ρεφορμιστικά συνδικάτα βρισκόταν σε αντίθεση με τη δράση της ΕΓΣΕΕ ως χωριστής Γενικής Συνομοσπονδίας. Η ΕΕ της ΕΓΣΕΕ την 1/10/1931 δημοσίευσε απόφασή της με την οποία καλεί σε ενότητα. Αναφέρει: «Μέσα σε κάθε επιχείρηση που εργάζονται εργάτες, ανήκοντες στο αντιδραστικό συνδικάτο, πρέπει να αναπτύξουμε τέτοια δουλειά ώστε να κατορθώσουμε να πάρουμε αποφάσεις των εργατών αυτών που να υιοθετούν τις προτάσεις μας για την ενοποίηση και να εκλέγουν επιτροπές απ' τους εργάτες αυτούς για την πάλη προς την πραγματοποίησή τους...Για τη βάση της πραγματοποίησης, της ενιαίας ταξικής ομοσπονδίας». Αυτές οι θέσεις αποκηρύχθηκαν από το ΚΚΕ και δύο μήνες αργότερα με ανακοίνωση του ΠΓ (στο μεταξύ είχε συλληφθεί ο Κ. Θέος με το Ιδιώνυμο) χαρακτηρίστηκαν «οπορτουνιστικές» και απόπειρες «μηχανιστικής ενότητας». Βλ. Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, τ. Γ', σ. 335-348.

⁴⁶⁹ Ολόκληρη η «Έκκληση» δημοσιεύεται στα *Επίσημα Κείμενα*, τ. Γ', σ. 292-306.

Με την «έκκληση» η ΚΔ άσκησε έντονη κριτική και στις δύο παρατάξεις, για «αριστερή» και «δεξιά» απόκλιση από τις αρχές του μπολσεβικισμού και διόρισε νέα διοίκηση του Κόμματος αποτελούμενη από το νεαρό, τότε, Νίκο Ζαχαριάδη και τους Γιάννη Ιωαννίδη, Στέλιο Σκλάβαινα, Γιάννη Μιχαηλίδη, Βασίλη Νεφελούδη, Γιώργο Κωνσταντινίδη (Ασημίδη) και Λεωνίδα Στρίγγο⁴⁷⁰. Η ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ επικύρωσε τη νέα διοίκηση, η οποία, εξαιτίας της εμπιστοσύνης που απολάμβανε από την ΚΔ και της μη συμμετοχής των περισσότερων μελών της στην εσωκομματική διαπάλη, είχε αποκτήσει κύρος στα μάτια των Ελλήνων κομμουνιστών.⁴⁷¹

Μετά την επέμβαση της ΚΔ το ΚΚΕ αύξησε τις δυνάμεις του⁴⁷², στάθηκε περισσότερο ικανό οργανωτικά και μακριά από τις εσωκομματικές διαμάχες της δεκαετίας του 1920 εδραίωσε και αύξησε την επιρροή του στο εργατικό κίνημα, μέσω της νέας πολιτικής του και της ΕΓΣΕΕ⁴⁷³. Σε πολιτικό επίπεδο, έφτασε στο σημείο να

⁴⁷⁰ Για τα χαρακτηριστικά της νέας ηγεσίας του ΚΚΕ και τη λειτουργία του ΚΚΕ υπό την καθοδήγησή της βλ. Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 137-166. Σύμφωνα με τον Β. Νεφελούδη, στο ΠΓ λειτουργούσε ένα άτυπο τριμελές διευθυντήριο υπό τους Ν. Ζαχαριάδη, Γ. Ιωαννίδη και Γ. Μιχαηλίδη. Βλ. Β. Νεφελούδης, *Ντοκουμέντο: Το σταλινικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Ζαχαριάδης και Ζαχαριαδισμός, ο μύθος και η αλήθεια*, Δελφίνι, Αθήνα 1993, σ. 56-57.

⁴⁷¹ Σε ό,τι αφορά τον ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ Νίκο Ζαχαριάδη οι απόψεις στην ιστοριογραφία και την αριστερή αρθρογραφία είναι αντιφατικές. Ενδεικτικά βλ. Π. Δημητρίου, *Εκ Βαθέων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997· Β. Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ', Αναμνήσεις 1930-1940*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007· Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*· Αλ. Δάγκα, Γ. Λεοντιάδη, «Η εξεύρεση ηγέτη», στο *Ε Ιστορικά*, Ν. Ζαχαριάδης, Α. Βελουχιώτης, Ν. Μπελογιάννης, *Βίοι παράλληλοι και... τεμνόμενοι*, Τεγόπουλος, χ.τ, χ.χ.

⁴⁷² Από τα 1.500 μέλη των ετών 1929-1931 έφτασε στα 5-6.000 μέλη στα 1934 και στα 14.000 μέλη λίγο πριν την κήρυξη της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Βλ. Π. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 70. Σύμφωνα με τον Άγ. Ελεφάντη, το κομματικό δυναμικό κυμάνθηκε ως εξής: 1.320 μέλη το 1920, 2.200 μέλη το 1924, 1.500 μέλη κατά την εσωκομματική κρίση, 1934-6.000 μέλη, 1936-17.500 μέλη. Βλ. Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 318-319. Η αύξηση των οργανωτικών δυνάμεων του ΚΚΕ μετά το 1931 προκύπτει και ως αίσθηση από την αρθρογραφία των στελεχών του ΚΚΕ στο *Ριζοσπάστη* και την *ΚΟΜΕΠ* της περιόδου 1932-1936.

⁴⁷³ Η αποτίμηση της παρέμβασης της Διεθνούς αποτελεί σημείο τριβής στην ιστοριογραφία. Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι ο Π. Νεφελούδης χαρακτηρίζει την παρέμβαση «σωτήρια για το ελληνικό επαναστατικό κίνημα [...] το ΚΚΕ σώθηκε απ' την αποσύνθεση και την τυχόν διάλυση [...] η νέα καθοδήγηση του κόμματος, των μελών της οποίας ο μέσος όρος ηλικίας ήταν 27 χρονών, με τις οδηγίες και την βοήθεια της Κ.Δ., έδωσε νέα πνοή στο κόμμα και στο επαναστατικό κίνημα της χώρας, στα μετέπειτα χρόνια». Αντίθετα, ο Άγγελος Ελεφάντης γράφει για τις θετικές απόψεις ως προς την «έκκληση», όπως είναι η άποψη του Π. Νεφελούδη πως «ή παρακάμπτον το πρόβλημα ή πλαστογραφούν την ιστορία». Κατά την άποψη του Άγ. Ελεφάντη η παρέμβαση της Διεθνούς ώθησε το ΚΚΕ περισσότερο στη γραμμή του «σοσιαλφασισμού» [ο χαρακτηρισμός όλων των αντιπάλων ως φασίστες] και πραγματοποιήθηκε ακριβώς επειδή αυτή η γραμμή κινδύνευε «από την κομματική βάση». Επιπλέον, «η Διεθνής όχι μόνο δεν άλλαξε τίποτε [στη γραμμή του κόμματος προς το ενιαίο αντιφασιστικό μέτωπο] αλλά το αντίθετο, έκοψε το δρόμο για κάθε πιθανή αλλαγή». Ακόμη, η επέμβαση στην Ελλάδα ήταν ένα κομμάτι του παζλ στις επεμβάσεις της διεθνούς στα ΚΚ όλης της Ευρώπης, προκειμένου να επιτύχει την επιβολή στελεχών που αταλάντευτα θα ακολουθούσαν τη γραμμή του ΚΚΣΕ. Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 127-137. Για περισσότερες πηγές για την εσωκομματική διαπάλη 1929-1931 βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Πως εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 151-152 όπου θεωρεί ότι οι πριν το 1931 καθοδηγήσεις του ΚΚΕ μετέφεραν μηχανιστικά τις οδηγίες της ΚΔ στην Ελλάδα και ευθύνονταν για τη συρρίκνωση της επιρροής του ΚΚΕ, πρόβλημα που ξεπεράστηκε με την επέμβαση του Νοεμβρίου 1931· Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *ό.π.*, σελ. 216-235 και Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, *ό.π.*, σ. 208-219. Ο Β.

Μπαρτζιώτας σε μία αποτίμηση που έκανε σχετικά με την πολιτική του ΚΚΕ σχετικά με την ανάδειξη στελεχών αναφέρει ότι πριν την επέμβαση της ΚΔ «το Κόμμα μας δεν έχει μπολσεβίκικη πολιτική στελεχών. Τότε γινόταν μία αδιάκοπη πάλη ανάμεσα στην προλεταριακή βάση του Κόμματος και τις οπορτουνιστικές του καθοδηγήσεις (οπορτουνισμός-λικβινταρισμός-φραξιονισμός) [...] οι καθοδηγήσεις αυτές, όχι μόνο δε μπορούσαν να έχουν σωστή πολιτική στελεχών μα και προσπαθούσαν να εμποδίσουν την ανάπτυξη απ' τα κάτω των καινούργιων προλεταριακών στελεχών που είναι νόμος στη ζωή των ΚΚ». Β. Μπαρτζιώτας, *ό.π.*, σ. 15. Επίσης, ο Α. Μπριλλάκης τονίζει την αδυναμία της ανάδειξης ικανών στελεχών στο ΚΚΕ, η οποία αποτέλεσε μία από τις αιτίες της επέμβασης της ΚΔ. Α. Μπριλλάκης, *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, Εξάντας, Αθήνα 1980, σ. 98-100. Επιπλέον, ο Κ. Μοσκόφ εντάσσει την επέμβαση στη μεταβολή της κατεύθυνσης της ΚΔ η οποία ανταποκρίνονταν πλέον «στην πραγματικότητα της διεθνούς πάλης των τάξεων» της περιόδου 1929-1933 και αποτιμά ότι η νέα ηγεσία του ΚΚΕ έδωσε ώθηση στο κίνημα συνδυάζοντας την κομματική αναδιοργάνωση με τη μαζική πάλη. Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985, σ. 445, 448-449.

Η άποψη του Αγ. Ελεφάντη δεν φαίνεται πειστική για τους εξής λόγους: πρώτον, τόσο η «δεξιά», όσο και η «αριστερή» ομάδα που μάχονταν στην εσωκομματική κρίση του 1929-1931, δεν έθεσαν σε καμία αμφισβήτηση τη γραμμή του «σοσιαλισμού», αλλά αντίθετα [και ιδιαίτερα η «αριστερή» ομάδα των συνδικαλιστών που ανέλαβαν τη διοίκηση του ΚΚΕ από το 1930] θεωρούσαν τη συμμετοχή των κομμουνιστών στα ενιαία σωματεία ως το κατάλληλο μέσο για το «ξεσκεπάσμα των σοσιαλιστών». Δεύτερον, δεν μας προκύπτει από πουθενά ότι η αιτία της συρρίκνωσης των οργανωτικών δυνάμεων του ΚΚΕ την περίοδο 1929-1931 οφείλονταν στη διαφωνία ή την «ασφυξία» της κομματικής βάσης με τη θεωρία του «σοσιαλισμού». Αντίθετα, αν ίσχυε κάτι τέτοιο θα ήταν δύσκολο να ερμηνευθεί η ραγδαία αύξηση της οργανωτικής δύναμης του ΚΚΕ μετά την επέμβαση και την ισχυροποίηση της θεωρίας του «σοσιαλισμού». Τέλος, είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε με την πορεία που θα ακολουθούσε το ΚΚΕ σε σχέση με τη συγκρότηση του Ενιαίου Μετώπου και τον αντιφασιστικό αγώνα, χωρίς την επέμβαση της ΚΔ, ακριβώς επειδή η εσωκομματική διαπάλη είχε συρρικνώσει τόσο την κομματική βάση ώστε να μην είναι καθόλου σίγουρη οποιαδήποτε πρόβλεψη για τη συνέχεια της πορείας του κόμματος. Άλλωστε, μετά την αλλαγή στη στάση της ΚΔ απέναντι στα «ρεφορμιστικά», «συντηρητικά» σωματεία και κόμματα, η νέα ηγεσία του ΚΚΕ που προέκυψε από την επέμβαση της ΚΔ προχώρησε σε μία σειρά ενεργειών για την ενοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος επιδιώκοντας συνεργασίες με τη ΓΣΕΕ των «σοσιαλιστών». Ωστόσο, όπως ορθά επισημαίνει ο Αγ. Ελεφάντης, η επέμβαση της ΚΔ έλυσε τα ζητήματα του ΚΚΕ «από έξω» δίχως η λύση να προκύψει ως το αποτέλεσμα εσωκομματικών διεργασιών. Ενδεχομένως, αυτή η επέμβαση να αποτελεί μία από τις αιτίες για τα φαινόμενα αυξημένου συγκεντρωτισμού που παρατηρήθηκαν στη μετέπειτα λειτουργία του ΚΚΕ. Βλ. Αγ. Ελεφάντης, *στο ίδιο*, σ. 130. Άλλωστε, ο ίδιος ο Νίκος Ζαχαριάδης αν και υπεραμύνονταν την επιλογή της ΚΔ να επέμβει στα εσωτερικά του ΚΚΕ το 1931, αναφερόμενος σε μία μεταγενέστερη επέμβαση στα εσωτερικά του ΚΚΕ (συγκρότηση της «Διεθνούς Επιτροπής Παρέμβασης στο ΚΚΕ» στα 1956 η οποία αποτελούνταν από το ΚΚΣΕ, το Βουλγαρικό ΚΚ, το Ουγγρικό Κόμμα Εργαζομένων, το Ρουμανικό Εργατικό Κόμμα, το Πολωνικό Ενοποιημένο Εργατικό Κόμμα και το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας) έκανε λόγο για «αντιλενινιστική και αντιδιεθνιστική επέμβαση» η οποία «ήταν απόλυτα ξένη προς το πνέβμα, το φρόνημα, τις παραδόσεις και τις επιδιώξεις του λαού και του κόμματός μας», ενώ χαρακτήριζε τη νέα ηγεσία που προέκυψε από την επέμβαση του 1956 «διορισμένη», θέλοντας να τονίσει την εκτός του ΚΚΕ πορεία ανέλιξής της. Αν και η διαφοροποίηση των δύο περιπτώσεων επέμβασης βρίσκεται, κατά τον Ν. Ζαχαριάδη, στις αιτίες που τις προκάλεσαν (εάν και κατά πόσο η κρίση που επιδίωξαν να διευθετήσουν ήταν αποτέλεσμα της εσωκομματικής ζωής ή τεχνητή από εκτός του ΚΚΕ παράγοντες) στο επίκεντρο της κριτικής του βρέθηκε η επέμβαση του ΚΚΣΕ και των υπόλοιπων «αδελφών κομμάτων» στα εσωτερικά ενός κομμουνιστικού κόμματος, ακριβώς όπως συνέβη και κατά το 1931. Βλ. ενδεικτικά Ν. Ζαχαριάδης, «Ανοιχτό γράμμα προς όλους τους Έλληνες και Ελληνίδες, προς όλους τους πατριώτες και δημοκράτες αγωνιστές, προς όλους τους συναγωνιστές και όλους τους κοκουέδες», *Νίκος Ζαχαριάδης: Το κρυφό αρχείο της εξορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013 [ανατύπωση από την *Ελευθεροτυπία*], σ. 94, «Προς την Κ.Ε. του ΚΚΣΕ», *στο ίδιο*, σ. 59 και «Προς την Κ.Ε. του ΚΚΣΕ. Ανοιχτό γράμμα», *στο ίδιο*, σ. 61. Για την επέμβαση του 1956 βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Β' 1949-1968, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012, σ. 346-355.

καθορίζει τις ισορροπίες μεταξύ των Λαϊκών και των Φιλελευθέρων στα μέσα της δεκαετίας του 1930⁴⁷⁴. Τον Μάρτιο του 1933 το ΚΚΕ θα λάβει 4.122 ψήφους, έναντι 2.609 ψήφων τον Σεπτέμβριο του 1932. Από το 2% των γερουσιαστικών εκλογών του 1929 θα φτάσει το 6% μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια⁴⁷⁵. Ακόμη και αν τα εκλογικά ποσοστά δεν είναι ικανά να αναδείξουν την άνοδο στην οργανωτική δομή του ΚΚΕ μετά την επέμβαση, η δραστηριότητα του ΚΚΕ στα χρόνια που ακολούθησαν, όπως αυτή καταγράφεται από τις πηγές μας και τη βιβλιογραφία αναδεικνύουν αυτή την εξέλιξη. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά την οργάνωση του ΚΚΕ στον Πειραιά μετά την «έκκληση» η δύναμη της ΚΟΠ αυξήθηκε κατά 50% και η εκπροσώπηση των βιομηχανικών εργατών στη σύνθεση της οργάνωσης αυξήθηκε από 44 σε 58,5%⁴⁷⁶.

Αυτή η ανάπτυξη του κόμματος συνοδεύθηκε από εκφάνσεις συγκεντρωτισμού, ο οποίος φαίνεται ότι είχε λάβει μεγαλύτερες διαστάσεις στο «πρώτο προλεταριακό κέντρο της χώρας», τον Πειραιά⁴⁷⁷. Είναι χαρακτηριστικές οι θέσεις της Ε' Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1932 για την ΚΟΠ, όπου αναφέρεται ότι η οργάνωση δεν κατόρθωσε να ξεφύγει από την προ της «έκκλησης» κατάσταση της εξαιτίας της υποτίμησης της δουλειάς στα εργοστάσια και της μη καθοδήγησης απεργιών με οικονομικά αιτήματα. Ως η κυριότερη αδυναμία της οργάνωσης εντοπίζεται από την ολομέλεια η ανυπαρξία της εφαρμογής του ενιαίου μετώπου προς τα κάτω και της διαπάλης με τους «σοσιαλφασίστες» μέσα στα σωματεία τους.

⁴⁷⁴ Βλ. Θ. Βερέμης, «Εισαγωγή», στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 19.

⁴⁷⁵ Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 152. Η αύξηση των ψήφων που λάμβανε στην επικράτεια στις βουλευτικές εκλογές των ετών 1926, 1932 και 1936 ήταν σημαντική, καθώς έλαβε, αντίστοιχα, 41.982 ψήφους (4,38%), 58.223 ψήφους (4,97%) και 73.411 ψήφους (5,76%). Βλ. ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926*, Αθήνα 1928, σ. 12 ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, *ό.π.*, σ. 14 και ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σ. 14-15.

⁴⁷⁶ Βλ. *Επίσημα Κείμενα*, τ. Γ', σ. 481-483. Σε ό,τι αφορά τις απεργίες του διαστήματος 1/5/1932-10/7/1932 οι απεργοί έφθασαν τους 60.000, ενώ στον Πειραιά έγιναν έξι απεργίες, τέσσερις από την επαναστατική παράταξη, μία από τους συντηρητικούς και μία από τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα. Βλ. «Στατιστικός πίνακας απεργιών από 1^η Μαΐου έως 10 Ιουλίου 1932», *ΚΟΜ.ΕΠ*, 8/1932, έτος Γ', αρ. 10, σ. 459-461.

⁴⁷⁷ Σε άρθρο της *ΚΟΜ.ΕΠ* τον Φεβρουάριο του 1933 γίνεται λόγος για την κατάσταση της κομματικής οργάνωσης Πειραιά, όπου αναφέρονται τα εξής: α) ελλιπής οργάνωση και σεχταρισμός με απουσία δράσης στις μάζες, β) υποτίμηση του ρόλου των «σοσιαλφασιστών» οι οποίοι στον Πειραιά έχουν τις πιο γερές βάσεις τους, γ) εκφράζεται η ελπίδα ότι το 90% της δύναμης της ΚΟΠ θα είναι εργάτες και μάλιστα το 60% βιομηχανικοί εργάτες και δ) εντοπίζει την πτώση της δράσης της οργάνωσης στον Πειραιά στην υπερσυγκέντρωση όλων των των δραστηριοτήτων και αποφάσεων στα χέρια ενός με έλλειψη ανάπτυξης πρωτοβουλιών από τα υπόλοιπα στελέχη. Βλ. «Η κατάσταση της ΚΟΠ», *ΚΟΜ.ΕΠ*, 1/2/1933, περίοδος Γ', έτος Β', αρ. 3/76, σ. 1-7. Για τα φαινόμενα συγκεντρωτισμού μετά την «έκκληση» βλ. Π. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 68-69 και Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 137-166.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά το πρώτο μισό της δεκατίας του 1930 το ΚΚΕ ανέπτυξε τις δυνάμεις του και απέκτησε τα χαρακτηριστικά ενός κόμματος που καλούνταν να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου (1936-1940) δέχθηκε καίρια πλήγματα στη δομή του με αποτέλεσμα να συρρικνωθεί και να οδηγηθούν σε φυλακές και τόπους εξορίας τα περισσότερα στελέχη του.

11.3 Η υποχώρηση των εργατικών αγώνων (1929-1931)

Η περίοδος 1929-1931 σηματοδεύθηκε από την υποχώρηση των οργανωμένων εργατικών αγώνων και περιορίστηκε σε αυθόρμητες απεργίες σε μεμονωμένους χώρους εργασίας.⁴⁷⁸ Οι αναφορές του *Ριζοσπάστη* στις δραστηριότητες του ΕΕΚΠ περιορίζονται και όταν υπάρχουν κάνουν λόγο για αριθμό εργατών, στις διάφορες εκδηλώσεις, εμφανώς μικρότερο από ό,τι στα προηγούμενα έτη. Για παράδειγμα, δίνεται έμφαση σε σύσκεψη 35 εργατών του υφαντουργείου Καρέλλα, με πρωτοβουλία του ΕΕΚΠ, οι οποίοι αποφάσισαν τη συμμετοχή τους στην επερχόμενη πρωτομαγιάτικη απεργία, ενώ στα τέλη του 1930 μεταφέρεται η είδηση ότι σαράντα σωφέρ αποφάσισαν την προσχώρηση του συνδέσμου τους στο ΕΕΚΠ.⁴⁷⁹ Αυτές οι δύο ειδήσεις είναι και οι μοναδικές, σχεδόν, ειδήσεις που περνούν στις στήλες του *Ριζοσπάστη* και αφορούν αμιγώς τη λειτουργία του ΕΕΚΠ, κάτι που καταδεικνύει την ύφεση της εργατικής διαμαρτυρίας. Η προσοχή των συνδικαλιστών του Ενωτικού Εργατικού Κέντρου Πειραιά στράφηκε στη διοργάνωση συγκεντρώσεων ανέργων, οι οποίοι σε ορισμένες περιπτώσεις συγκροτούσαν τοπικές επιτροπές σε επίπεδο συνοικισμού⁴⁸⁰.

⁴⁷⁸ Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Α', ό.π., σ. 217. Η εργατική διαμαρτυρία περιορίστηκε, κυρίως, σε συγκεντρώσεις ανέργων. Ειδικά για το 1931 ο *Ριζοσπάστης* έχει στοιχεία για σειρά συγκεντρώσεων, συσκέψεων ή άλλων μορφών διαμαρτυρίας ανέργων στον Πειραιά. Ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 7/1/1931, 12/1/1931, 13/1/1931, 4/2/1931, 14/2/1931, 20/2/1931, 21/2/1931, 24/2/1931, 25/2/1931, 27/2/1931, 28/2/1931, 1/3/1931, 5/3/1931, 9/4/1931, 7/6/1931, 3/7/1931, 23/12/1931, 27/12/1931. Από τις ανταποκρίσεις της εφημερίδας διαφαίνεται ότι σε επίπεδο συνοικισμού η μεγαλύτερη κινητικότητα ανέργων εμφανίστηκε στην Κοκκινιά και τα Ταμπούρια, ενώ σε κλαδικό-επαγγελματικό επίπεδο αφορούσε κυρίως τους ναυτεργάτες και τους καπνεργάτες, στους οποίους εμφανίστηκε μεγάλη ανεργία μετά το κλείσιμο ορισμένων τμημάτων καπνεργοστασίων (κυρίως το καπνεργοστάσιο Γκλαίν).

⁴⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 17/4/1930, σ. 4 και 7/10/1930, σ. 2.

⁴⁸⁰ Κατά την ίδια περίοδο της οικονομικής κρίσης η στροφή των μελών των ΚΚ προς την οργάνωση και την κινητοποίηση ανέργων συναντήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις. Χαρακτηριστική είναι η παρόμοια δραστηριότητα των κομμουνιστών στις ΗΠΑ. Τα μέλη του ΚΚ των ΗΠΑ, αν και πολύ περιορισμένα σε αριθμό, συγκρότησαν Συμβούλια Ανέργων σε όλες τις Πολιτείες. Τα Συμβούλια αγκάλιασαν ένα ευρύ φάσμα ανέργων και η λειτουργία τους δεν στηρίχτηκε στην τακτική του ΚΚ. Βλ.

Η εφαρμογή του «Ιδιώνυμο»⁴⁸¹ και οι διώξεις των συνδικαλιστών, η τακτική της κυβέρνησης Βενιζέλου προς τη ΓΣΕΕ, η οικονομική κρίση, η διάσπαση του εργατικού κινήματος και η σκληρή εσωκομματική διαπάλη του ΚΚΕ οδήγησαν σε αυτή την υποχώρηση. Το «Ιδιώνυμο» οδήγησε στο θέσιμο εκτός νόμου της Ενωτικής ΓΣΕΕ⁴⁸² και στην καταδίκη σε φυλάκιση και εξορία πολλών συνδικαλιστών που την ακολουθούσαν. Είναι χαρακτηριστική η έκθεση της Εργατικής Βοήθειας Ελλάδος σχετικά με τις διώξεις από τον Ιούλιο του 1929 μέχρι και τον Μάρτιο του 1933, στην οποία αναφέρονται:

Πίνακας 80. Διώξεις με το «Ιδιώνυμο», Ιούλιος 1929-Μάρτιος 1933

Συλλήψεις	13.030	Φαντάροι στο Καλπάκι	120
Καταδίκες	2.400	Ξυλοδαρμοί	1.479
Σε έτη φυλάκισης	2.054	Βασανιστήρια	120
Σε έτη εξορίας	884	Εξορίες από τις Εθνικές Ασφάλειες	250
Δολοφονίες	27	Σε χρόνια (εξορίες από τις Ε.Α)	150

Πηγή: έκθεση της Εργατικής Βοήθειας Ελλάδος. *Ριζοσπάστης*, 5/8/1933.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι δύο συγκεντρώσεις στον Πειραιά τον Μάρτιο του 1930 που μας δείχνουν τόσο την ένταση της τρομοκρατίας όσο και τη συνακόλουθη πτώση του κινήματος. Η μία ήταν των ανέργων της πόλης στις 6 του μηνός και η άλλη με αφορμή την επέτειο της παρισινής κομμούνιας στις 18 Μαρτίου. Στην πρώτη συμμετείχαν περίπου 300 άνεργοι με συνθήματα υπέρ του ΚΚΕ και ο *Ριζοσπάστης* κατήγγειλε ισχυρή τρομοκρατία από τις αστυνομικές Αρχές. Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη, η Κομμουνιστική Οργάνωση Πειραιά κάλεσε τους εργάτες να

H. Zinn, *Ιστορία του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών. Μία κοινωνική ιστορία της Αμερικής από την εποχή του Κολόμβου ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Αιώρα, γ' έκδ., Αθήνα 2009, σ. 364.

⁴⁸¹ Με τον όρο «Ιδιώνυμο» αναφερόμαστε στο Ν. 4229/1929 ο οποίος προέβλεπε ως κύριο αδίκημα την επιδίωξη της εφαρμογής «ιδεών εχθρικών ως έκδηλον σκοπόν την διά βιαίων μέσων ανατροπήν κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικρατείας». Βλ. Ν. Αλεβιζάτος, «Ο Ελ. Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο συλλογικό Γ. Μαυρογορδάτος-Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός...ό.π.*, σ. 41-42. Απαγορεύοντας όχι μόνο τη δράση για την ανατροπή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, αλλά ακόμη και την προπαγάνδη τέτοιων ιδεών, το «Ιδιώνυμο» στρέφονταν εναντίον του ΚΚΕ και των εργατικών οργανώσεων που σαν καταστατική τους αρχή είχαν την πάλη των τάξεων με σκοπό την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από την εργατική τάξη, όπως ήταν η Ενωτική ΓΣΕΕ. Επιπλέον, το απόσπασμα του νόμου περί της «απόσπασης μέρους εκ του όλου της επικρατείας» δεν μπορεί να θεωρηθεί άσχετο με τη θέση του ΚΚΕ περί της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας και της Θράκης. Βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο *ίδιο*, σ. 16. Ωστόσο, με το «Ιδιώνυμο» απαγορεύτηκε η δράση και σε σειρά άλλων συνδικαλιστικών οργανώσεων οι οποίες είχαν ως αρχή τους την πάλη των τάξεων, επεκτείνοντας την εφαρμογή του και εκτός του ΚΚΕ. Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *ό.π.*, σ. 212-213 και Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 44-46.

⁴⁸² Η ΕΓΣΕΕ εξακολουθούσε να λειτουργεί παρά την απαγόρευσή της. Βλ. Κ. Θέος, *ό.π.*, σ. 8.

συμμετάσχουν στη συγκέντρωση με αιτήματα κατά της τρομοκρατίας και για τη διεκδίκηση των ζητημάτων τους. Στη συγκέντρωση που πραγματοποιήθηκε, όπως και στην προηγούμενη, στο εργοστάσιο ΣΕΚ στην περιοχή της Λεύκας παρευρέθηκαν πεντακόσιοι περίπου εργάτες, κυρίως σιδηροδρομικοί. Στην πρώτη συγκέντρωση η αστυνομία προχώρησε στη σύλληψη σαράντα ενός εργατών για διανομή προκηρύξεων και στη δεύτερη η αστυνομία προχώρησε στη σύλληψη είκοσι εργατών⁴⁸³

Σε ό,τι αφορά την τακτική της κυβέρνησης προς τη ΓΣΕΕ και τα «νομιμόφρονα» εργατικά σωματεία θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η πρώτη παραχώρησε τέσσερις μόνιμες θέσεις της Γερουσίας στη διοίκηση της Συνομοσπονδίας αμέσως μετά την τυπική διάλυση της ΕΓΣΕΕ. Οι ηγέτες της ΓΣΕΕ πραγματοποιούσαν κάθοδο στις εκλογές με τα αστικά κόμματα, με χαρακτηριστικό την υποψηφιότητα του Ι. Καλομοίρη με το Λαϊκό Κόμμα⁴⁸⁴. Η καθοδήγηση της εργατικής διαμαρτυρίας βρισκόταν στα χέρια συνδικαλιστών άμεσα αναμειγμένων με την κεντρική πολιτική

⁴⁸³ *Ριζοσπάστης*, 7/3/1930, σ.1· 19/3/1930, σ. 4 και 20/3/1930, σ. 4. Ένα ακόμη δείγμα της ραγδαίας πτώσης που είχε το εργατικό κίνημα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 αποτελούν και οι πρωτομαγιάτικες εκδηλώσεις στην πόλη του Πειραιά. Η πόλη και οι συνοικίες της είχαν ισχυρή αστυνομική παρουσία για την αποφυγή απεργιακών συγκεντρώσεων με πρώτους χώρους «φύλαξης» το εργοστάσιο Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα και του εργοστασίου ΣΕΚ στη Λεύκα, εξαιτίας των εκεί προηγούμενων κινητοποιήσεων καθώς και στην περιοχή της Αγίας Σοφίας, η οποία είχε οριστεί από το ΕΕΚΠ ως τόπος συγκέντρωσης. Οι συγκεντρώσεις που έλαβαν χώρα και μνημονεύονται από τον *Ριζοσπάστη* ήταν μικρές σε όγκο και συμμετοχή και πάντως, σίγουρα αρκετά μικρότερες σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Έτσι, τα στοιχεία της εφημερίδας κάνουν λόγο για μία συγκέντρωση πενήντα, μόλις, ατόμων στα Ταμπούρια, στην οποία μίλησαν εκπρόσωποι της Εργατικής Βοήθειας και της ΟΚΝΕ, καθώς και για μία συγκέντρωση εκατό, περίπου, εργατών στην Αγία Σοφία η οποία διαλύθηκε βίαια από την Αστυνομία, η οποία πέτυχε και δύο συλλήψεις. Μετά τη λήξη των πρωινών συγκεντρώσεων πραγματοποιήθηκε και μία τρίτη στα Ταμπούρια, αυτή τη φορά το απόγευμα, με τη συμμετοχή διακοσίων εργατών, στην οποία μίλησε αντιπρόσωπος του ΚΚΕ, ο οποίος σύμφωνα με τον Δ. Λιβιεράτο ήταν ο Μανώλης Μανωλέας. Η λήξη της συγκέντρωσης ήταν παρόμοια με αυτή της συγκέντρωσης της Αγίας Σοφίας, αφού οι αστυνομικές δυνάμεις τη διέλυσαν βίαια και προχώρησαν σε μία σύλληψη. Την ίδια ημέρα το ΕΚΠ διοργάνωσε πορεία από τα γραφεία του στον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου και οι αρχαιομαρξιστές συγκεντρώθηκαν στην περιοχή του Αγ. Ι. Ρέντη όπου και συνεπλάκησαν με τους οπαδούς του ΚΚΕ με τον *Ριζοσπάστη* να κάνει λόγο για διακόσιους αρχαιομαρξιστές και πενήντα «παραπλανημένους εργάτες». Από την άλλη μεριά, το ΕΚΠ φαίνεται πως δεν κάλεσε σε εικοσιτετράωρη απεργία και ότι η συγκέντρωσή του κύλησε χωρίς επεισόδια. Η εφημερίδα *Σκριπ* αναφέρει για τον Πειραιά ότι δεν σημειώθηκαν επεισόδια χάρις την αποτελεσματική φύλαξη της πόλης από την Αστυνομία, ενώ αναφέρει ότι παρά τις παροτρύνσεις των ηγετών του ΚΚΕ για το αντίθετο ελάχιστοι εργάτες απείχαν της εργασίας τους. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/5/1930, σ. 4 και 5/5/1930, σ. 4· *Σκριπ*, 2/5/1930, σ. 4 και 3/5/1930, σ. 4 και Δ. Λιβιεράτος, *Η εργατική πρωτομαγιά... ό.π.*, σ. 55-56. Επίσης, στην εφημερίδα *Εμπρός*, 2/5/1930, σ. 4, αναφέρεται ότι απαγορεύθηκαν όλες οι συγκεντρώσεις των κομμουνιστών και των αρχαιομαρξιστών εντός της πόλης του Πειραιά και επιτράπηκε μόνο η συμμετοχή και κατά την πρωτομαγιά του 1931 οπότε στον Πειραιά συγκεντρώθηκαν, περίπου, 700 εργάτες, εκ των οποίων 100 υποδηματεργάτες, 200 ναυτεργάτες και 100 εργάτες στα Ταμπούρια. Οι ναυτεργάτες δέχθηκαν την επίθεση της αστυνομίας, η οποία συνέλαβε 20 απεργούς. Αντίθετα, η νόμιμη συγκέντρωση του ΕΚΠ συγκέντρωσε 5.000 εργάτες στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *στο ίδιο*, σ. 56-57.

⁴⁸⁴ Ο Ι. Καλομοίρης συμμετείχε στις εκλογές 1932, 1933, 1935 και 1936. Κ. Θέος, *ό.π.*, σ. 8.

σκηνή και, ως εκ τούτου, η συμμετοχή των εργατών στο οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα περιοριζόταν εξαιτίας του εκφυλισμού του. Επιπλέον, υπήρχε μεγάλη εξάρτηση των συνδικάτων από την κρατική «Εργατική Εστία», η οποία διέθετε τα χρήματα που εισέπραττε από τους εργοδότες για τη στέγαση των συνδικάτων της ΓΣΕΕ⁴⁸⁵. Οι συναλλαγές των ηγετών της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ με το κράτος έπαιρναν και τη μορφή της άμεσης χρηματοδότησης, όπως συνέβη με την περίπτωση της αντιμετώπισης του δάγγειου πυρετού. Ο Δήμος Πειραιώς χρηματοδότησε μόνο το ΕΚΠ διαχωρίζοντας και απομονώνοντας επίσημα πια τους κομμουνιστές από τα υπόλοιπα εργατικά σωματεία.

Η οικονομική κρίση 1929-1932 φαίνεται ότι επηρέασε το εργατικό κίνημα, διαδραματίζοντας έναν ρόλο στην υποχώρηση της δραστηριότητάς του⁴⁸⁶. Η αυξανόμενη ανεργία και η πτώση των ημερομισθίων κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης ανάγκασε τους εργάτες στην αναζήτηση εργασίας ακόμη και υπό συνθήκες χειρότερες των προηγούμενων ετών, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τις εργατικές διεκδικήσεις για τη βελτίωση των όρων εργασίας. Η εργοδοσία απαντούσε με απολύσεις σε οποιαδήποτε εργατική διαμαρτυρία και η χρησιμοποίηση της στρατιάς των ανέργων ως απεργοσπαστικό μηχανισμό δεν άφηνε περιθώρια ανάπτυξης του εργατικού κινήματος. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση απεργοσπαστών γίνονταν όχι μόνο με την ανοχή, αλλά και με την υποστήριξη του κράτους, το οποίο διέθετε αστυνομικές δυνάμεις για τη διαφύλαξη της «ελευθερίας της εργασίας» στα εργοστάσια τα οποία, λόγω απεργίας, χρησιμοποιούσαν «ελεύθερους» εργάτες, δηλαδή απεργοσπάστες. Η υποστήριξη του κράτους επεκτεινόταν και με τη δυνατότητα που έδιναν στους εργοδότες να αποφασίζουν οι ίδιοι τόσο για το προσωπικό τους (απεργοσπάστες εκτός σωματείων), όσο και για το ύψος της αμοιβής τους με νομοθετικά διατάγματα της κυβέρνησης Βενιζέλου.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 7· Αγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 94-95· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 39 και Γ. Μαυρίκος, *ό.π.*, σ. 71-73. Ο Κ. Θέος αναφέρει ότι σε μία διάταξη του νόμου για την εργατική εστία γίνεται σαφές ότι οποιαδήποτε αντικυβερνητική δράση των συνδικάτων θα σήμαινε τη δυνατότητα της έξωσής τους από τα οικήματα της «Εργατικής Εστίας». Ο Ριζοσπάστης δημοσίευσε αρκετά άρθρα εναντίον του θεσμού της «Εργατικής Εστίας» με το επιχείρημα της εξάρτησης των σωματείων από την εκάστοτε κυβέρνηση.

⁴⁸⁶ Αυτή την κίνηση θα τη δούμε αναλυτικά, ανά κλάδο, στα κεφάλαια που ακολουθούν. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η μοναδική εξαίρεση στο παραπάνω συμπέρασμά μας, αποτέλεσαν οι εργάτες του εργοστασίου της ΑΕΕΧΠΛ στη Δραπετσώνα εξαιτίας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του εργοστασίου και των σχέσεών του με τους εργάτες του συνοικισμού.

Η διάσπαση του εργατικού κινήματος τα χρόνια που προηγήθηκαν, αλλά και οι εσωκομματικές κρίσεις στο ΚΚΕ, ιδιαίτερα στον Πειραιά, έσπειραν την απογοήτευση στους εργάτες και δημιούργησαν μεγάλο κενό στην καθοδήγηση των συνδικαλιστικών-εργατικών διεκδικήσεων τόσο από την ηγεσία της συντηρητικής παράταξης που διοικούσε το ΕΚΠ, όσο και από τους κομμουνιστές του Ενωτικού ΕΚΠ. Έτσι, όσες απεργίες ή άλλες κινητοποιήσεις πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1929-1931 αφορούσαν αυθόρμητες μεμονωμένες διεκδικήσεις μη στηριζόμενες στα κεντρικά όργανα του συνδικαλισμού. Οι διασπάσεις της ΓΣΕΕ και των συνδικάτων δεν αντανάκλουν αντιθέσεις που προέκυψαν ως αποτέλεσμα διεργασιών στη βάση του εργατικού κινήματος, αλλά επιβλήθηκαν από τα πάνω, από τις ηγεσίες και, ως εκ τούτου δημιούργησαν μία ρευστή κατάσταση για τους εργάτες, οι οποίοι δεν ακολούθησαν τις κεντρικές γραμμές των διαφορετικών συνδικαλιστικών τάσεων. Σε ό,τι αφορά την εσωκομματική κρίση στους κόλπους του ΚΚΕ, αυτή επέφερε κενό στην καθοδήγηση των εργατικών αγώνων από τη μεριά των κομμουνιστών, ενώ σε συνδυασμό με τη διάσπαση της ΓΣΕΕ απομάκρυνε τους εργάτες από την επιρροή των συνδικαλιστικών οργανώσεων, τόσο τις κομμουνιστικές, όσο και τις συντηρητικές.

11.4 Η ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών αγώνων (1932-1936)

Αντίθετα με ό,τι συνέβη στα χρόνια 1929-1931, η οργανωμένη εργατική διαμαρτυρία εντάθηκε την περίοδο που ακολούθησε μέχρι και την κήρυξη της δικτατορίας του Ι. Μεταξά την 4^η Αυγούστου 1936. Οι αιτίες για αυτή τη σταδιακή ανάπτυξη των εργατικών αγώνων θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στους αντικειμενικούς, όσο και στους υποκειμενικούς παράγοντες που διαδραμάτισαν το δικό τους ρόλο προς αυτή την εξέλιξη.

Το σταδιακό ξεπέραςμα της οικονομικής κρίσης διαδραμάτισε το δικό του ρόλο στην ανάπτυξη των εργατικών αγώνων, τη στιγμή που περιορίστηκε η απειλή της ανεργίας και η πίεση των «ελεύθερων» άνεργων εργατών και εργατριών. Επιπλέον, όσο αυθόρμητες ή μικρές σε συμμετοχή και αν ήταν οι εκδηλώσεις της εργατικής διαμαρτυρίας της περιόδου 1929-1931, δημιούργησαν συλλογικότητες, οι οποίες διατηρήθηκαν τα επόμενα χρόνια παίρνοντας τη μορφή περισσότερο οργανωμένων κινητοποιήσεων⁴⁸⁷. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ΚΚΕ μετά την επέμβαση της Διεθνούς και το διορισμό νέου Πολιτικού Γραφείου, ξεπέρασε την εσωκομματική

⁴⁸⁷ Ιδιαίτερα οι κινητοποιήσεις των άνεργων.

κρίση και αύξησε ραγδαία τον αριθμό των μελών και των οπαδών του. Σε αυτό το πλαίσιο, οι κομμουνιστές κατόρθωσαν να καθοδηγήσουν, μέσω της Ενωτικής ΓΣΕΕ και του Ενωτικού ΕΚΠ νέες κινητοποιήσεις της εργατικής τάξης της πόλης, δίνοντας έμφαση στη συνδικαλιστική δουλειά και προβάλλοντας άμεσα εργατικά αιτήματα, αντί της κήρυξης γενικής πολιτικής απεργίας των προηγούμενων ετών.

Το ΕΕΚΠ καθοδήγησε τους αγώνες των ανέργων του Πειραιά και οι συγκεντρώσεις τους συνεχίσθηκαν στους συνοικισμούς της πόλης, όπως για παράδειγμα η συγκέντρωση διακοσίων ανέργων υπό την Επιτροπή Ανέργων Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 10/1/1932⁴⁸⁸. Εκείνη την περίοδο, αρχές του 1932, το ΕΕΚΠ συμμετείχε στις κινητοποιήσεις, τις απεργίες και τα συνδικαλιστικά δρώμενα αρκετών κλάδων και οργανώσεων του Πειραιά. Έτσι, με δική του πρωτοβουλία ή συμμετοχή, ξέσπασε τον Φεβρουάριο η μεγάλη απεργία των καπνεργατών της πόλης⁴⁸⁹, η αριστερή παράταξη των αρτεργατών κέρδισε την πλειοψηφία στις αρχαιρεσίες για την εκλογή αντιπροσώπων του συνεδρίου της ομοσπονδίας επισιτισμού⁴⁹⁰, πεντακόσιες εργάτριες ιματισμού στρατού πραγματοποίησαν συνέλευση στην οποία έλαβαν την απόφαση να αγωνισθούν για την επίλυση των αιτημάτων τους υπό την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ⁴⁹¹, ενώ τριακόσιοι καπνεργάτες συγκεντρώθηκαν έξω από το καπνεργοστάσιο «Γκλαίν» όπου και μετά τις ομιλίες των αντιπροσώπων του ΕΕΚΠ συγκρούσθηκαν με την αστυνομία, η οποία προέβει στη σύλληψη ενός εργάτη.

Η όξυνση της εργατικής διαμαρτυρίας και η αύξηση της επιρροής του ΕΕΚΠ στους εργάτες του Πειραιά ήταν τέτοια, ώστε να οδηγήσει το κράτος να απαγορεύσει τις συγκεντρώσεις που είχε προγραμματίσει για την Πρωτομαγιά και να προχωρήσει σε προληπτικές συλλήψεις το προηγούμενο βράδυ. Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και στην Αθήνα με συνέπεια η αστυνομία να συλλάβει 150-180 εργάτες, ώστε να αποτρέψει τις συγκεντρώσεις. Αντίθετα, στο πλαίσιο του κρατικού διαχωρισμού των εργατών σε «νομιμόφρονες» συντηρητικούς και «ανατρεπτικούς» κομμουνιστές και «κομμουνίζοντες», η συγκέντρωση του ΕΚΠ πραγματοποιήθηκε κανονικά, με άδεια

⁴⁸⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 11/1/1932, σ. 2. Για άλλες συγκεντρώσεις ανέργων με την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 16/1/1932, σ. 2 και *Ριζοσπάστης*, 28/4/1932, σ. 4 όπου αναφέρεται η συγκέντρωση 600 ανέργων έξω από το Δημαρχείο του Πειραιά μετά από πρόσκληση του ΕΕΚΠ.

⁴⁸⁹ *Ο.π.*, 4/2/1932 έως 25/2/1932.

⁴⁹⁰ *Ο.π.*, 28/3/1932, σ. 2.

⁴⁹¹ *Ο.π.*, 31/3/1932, σ. 4.

της αστυνομίας και, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, συμμετείχαν 300 εργάτες⁴⁹². Το κράτος συνέχισε να δρα εναντίον των εργατών που ακολουθούσαν το ΕΕΚΠ και οι επιδρομές της αστυνομίας στα γραφεία του με σκοπό τη σύλληψη κομμουνιστών ή κομμουνιζόντων εργατών ήταν συχνές⁴⁹³.

⁴⁹² *Ο.π.*, 30/4/1932-3/5/1932 και *Σφαίρα*, 30/4/1932, σ. 4 όπου αναφέρεται: «όργανα του γενικού τμήματος ασφαλείας Αθηνών [...] συνέλαβον περί τους 150 κομμουνιστάς, τους οποίους και ωδήγησαν εις το τμήμα γενικής ασφαλείας κι εκείθεν εις το τμήμα μεταγωγών. Κατά τα σπληροφορίας της αστυνομίας, ούτοι εσκοπούν να δημιουργήσουν σκηνάς κατά την εκφοράν των επιταφίων [...] Συνελήφθησαν υπό των αστυνομικών οργάνων Πειραιώς προληπτικώς 30 κομμουνισταί, οι οποίοι επρόκειτο να δημιουργήσουν ταραχάς κατά τον αυριανόν εορτασμόν της Κόκκινης Πρωτομαγιάς [...] Συνελήφθη επί του φορτηγού «Σοφία Θεοδωροπούλου» ο ναύκληρος Βαρβαρέσος όστις έφερε μεθ' εαυτού Ρωσικάς κομμουνιστικάς προκηρύξεις δια τον εορτασμόν της "Κόκκινης Πρωτομαγιάς"». Η ίδια τακτική της απαγόρευσης των πρωτομαγιάτικόν εκδηλώσεων του ΕΕΚΠ, αλλά όχι και του συντηρητικού ΕΚΠ συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Έτσι, την πρωτομαγιά του 1933 η συγκέντρωση του ΕΕΚΠ απαγορεύθηκε, σε αντίθεση με αυτή του ΕΚΠ, η οποία πραγματοποιήθηκε νόμιμα. Στην παράνομη συγκέντρωση του ΕΕΚΠ, με τη συμμετοχή 1.000 εργατών μίλησε ο νέος γραμματέας του ΕΕΚΠ Οκτωιάδης, ενώ η αστυνομία προχώρησε στη σύλληψη δώδεκα εργατών, σύμφωνα με την έκθεσή της. Βλ. *Σφαίρα*, 2/5/1933, σ. 2 και *Ριζοσπάστης*, 1/5/1933-4/5/1933. Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε είκοσι συλλήψεις και συμπλοκές εργατών και αστυνομίας τόσο στην κεντρική όσο και στις συνοικιακές συγκεντρώσεις. Στην έκθεσή της η αστυνομία ανέφερε ότι τα επεισόδια στη συγκέντρωση των συντηρητικών εργατών ήταν προσχεδιασμένα από τους κομμουνιστές. Η ίδια τακτική της χορήγησης άδειας στις συντηρητικές οργανώσεις ακολουθήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (με την εξαίρεση κάποιων ετών, όπως το 1935 οπότε και απαγορεύτηκαν όλες οι συγκεντρώσεις, ως αποτέλεσμα του στρατιωτικού νόμου που επιβλήθηκε μετά το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935). Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *ό.π.*, σ. 47-67.

⁴⁹³ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους είκοσι άνεργους ναυτεργάτες, οι οποίοι συνεδρίαζαν στο ΕΕΚΠ την 18/11/1932 οι οποίοι δέχθηκαν την επίθεση των αστυνομικών, τη διπλή επιδρομή στα γραφεία του ΕΕΚΠ την 8^η Δεκεμβρίου 1932 με τη σύλληψη ενός εργάτη, τη νέα επιδρομή της Ασφάλειας μόλις λίγες ημέρες αργότερα με την κατάσχεση 2.500 δρχ. της Εργατικής Βοήθειας και των ξυλοδαρμό αρκετών εργατών μέσα και έξω από τα γραφεία του Κέντρου. Στην πρόθεση του κράτους να απομονώσει τους κομμουνιστές του ΕΕΚΠ από το εργατικό κίνημα της πόλης συμπεριλαμβάνονται τα έκτακτα μέτρα της αστυνομίας για «πιθανές συγκεντρώσεις κομμουνιστών» και του ΕΕΚΠ τον Δεκέμβριο του 1932, καθώς και η σύλληψη του Γραμματέα του ΕΕΚΠ, Μανώλη Μανωλέα, επ' αφορμής μίας παλαιότερης κατηγορίας (στις 16 Δεκεμβρίου 1932) καθώς και η νέα μήνυση την οποία του υπέβαλλε η Ασφάλεια με την κατηγορία ότι μιλώντας στη συνέλευση των αρτεργατών τους τόνισε την ανάγκη να αγωνισθούν «ενάντια στην κρατική και εργοδοτική τρομοκρατία». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/11/1932 σ. 1, 17/12/1932 σ. 6, 17/1/1933 και *Σφαίρα*, 28/11/1932, σ. 4. Κατά το επόμενο έτος οι επιδρομές συνεχίστηκαν με μία διπλή επιδρομή στα γραφεία του ΕΕΚΠ, πρωί και βράδυ, στις 22/3/1933, οπότε και η αστυνομία ξυλοκόπησε τους εργάτες που βρίσκονταν εντός των γραφείων, ενώ οι αστυνομικοί πήραν τα κλειδιά και σφράγισαν τα γραφεία. Αντιπροσωπεία εργατών κατάφερε την επιστροφή των κλειδιών και επέστρεψαν στα γραφεία, με την Ασφάλεια να πραγματοποιεί νέα επιδρομή το βράδυ. Η αστυνομία προχώρησε σε σύλληψη μίας εργάτριας του ΕΕΚΠ επειδή επιτέθηκε σε έναν αρχιεργάτη για άγνωστο λόγο, ενώ στις 20 Φεβρουαρίου, μετά από τις πληροφορίες για συγκέντρωση των κομμουνιστών του ΕΕΚΠ έλαβε έκτακτα προληπτικά μέτρα. Βλ. *Σφαίρα*, 30/3/1933, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 22/3/1933, σ. 6 και 20/2/1933, σ. 1-2. Η δράση της αστυνομίας εναντίον του Ενωτικού ΕΚΠ δεν σταμάτησε ούτε το επόμενο διάστημα. Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε πολλές περιπτώσεις αστυνομικής βίας εναντίον των εργατών του ΕΕΚΠ. Παραθέτουμε εδώ κάποιες από τις πιο σημαντικές: συλλήψεις εργατών που συμμετείχαν στην συγκέντρωση της πρωτομαγιάς του 1933 με το ΕΕΚΠ, νέες επιδρομές της ασφάλειας στα γραφεία του ΕΕΚΠ, έφοδος της αστυνομίας στα γραφεία της «κομμουνιστικής» Ναυτεργατικής Ένωσης Ελλάδος (ΝΕΠ/ΝΕΕ) κατά τη σύσκεψη ναυτεργατών και επίθεση της αστυνομίας στους διακόσιους απεργούς καπνεργάτες του εργοστασίου Γλύπη κατά την οποία συνελήφθησαν τα μέλη της διοίκησης του σωματείου των καπνεργατών, το οποίο ανήκε στη δύναμη του ΕΕΚΠ. Βλ. *Σφαίρα*, 2/5/1933, σ.2 και 26/9/1934 και *Ριζοσπάστης*, 1/5/1933-4/5/1933, 2/6/1933, σ. 4, 30/10/1934. Από αυτά τα παραδείγματα, τα οποία δεν περιγράφουν

Η αύξηση της επιρροής του Ενωτικού ΕΚΠ στην εργατική τάξη της πόλης οδήγησε την ηγεσία του ΕΚΠ να πραγματοποιήσει ριζοσπαστικότερη στροφή προκειμένου να ακολουθήσει το ΕΕΚΠ. Έτσι, μετά τις επιτυχίες που σημείωσε η αριστερή παράταξη σε μία σειρά σωματείων και απεργιών,⁴⁹⁴ το ΕΚΠ ανέλαβε πρωτοβουλίες προκειμένου να καθοδηγήσει ένα τμήμα του ανοδικού εργατικού κινήματος. Σε αυτό το πλαίσιο η διοίκηση του ΕΚΠ διοργάνωσε σύσκεψη 400 μηχανουργών στα γραφεία του Κέντρου και πορεία ομάδων των εργατών στην Αθήνα. Στη δεύτερη σύσκεψη τους στο ΕΚΠ, κατά την οποία ο Ι. Τσαπής έβγαλε λόγο κατά των κομμουνιστών, αποφασίστηκε η κήρυξη απεργίας με ψήφους 260 υπέρ, 8 κατά και 4 λευκών. Στην απεργία συμμετείχαν 2.000 μηχανουργοί υπό την καθοδήγηση της συντηρητικής παράταξης με τη συμμετοχή και της αριστερής παράταξης του ΕΕΚΠ⁴⁹⁵. Μία δεύτερη προσπάθεια της διοίκησης του ΕΚΠ να επιδείξει μαχητικότητα αποτέλεσε η συνέλευση 3.000 τροχιοδρομικών στην οποία ακούστηκαν λόγοι εναντίον της κυβέρνησης, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση στο υπουργείο Εσωτερικών και αποδόθηκε ψήφισμα στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού⁴⁹⁶. Επίσης, τα ναυτεργατικά σωματεία της ΠΝΟ, τα οποία ανήκαν στη ΓΣΕΕ και το ΕΚΠ, αποφάσισαν στο 12^ο συνέδριο της ΠΝΟ την κάθοδο σε απεργία, υπό την καθοδήγηση της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ⁴⁹⁷.

όλες τις επιθέσεις της Ασφάλειας στους συνδικαλιστές του ΕΕΚΠ, παρά μόνο ένα σημαντικό κομμάτι τους, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε τις συνθήκες της δράσης τους.

⁴⁹⁴ Οι υφαντουργοί και οι αρτεργάτες εξέλεξαν στη διοίκηση του σωματείου τους την αριστερή παράταξη στις αρχαιρεσίες του Οκτωβρίου 1933, ενώ το ΕΕΚΠ καθοδήγησε μία σειρά επιτυχημένων απεργιών. Για τις εκλογές στο σωματείο αρτεργατών βλ. *ό.π.*, 9/10/1933, σ. 4· Για τις εκλογές στο σωματείο των υφαντουργών βλ. *ό.π.*, 10/10/1933, σ. 6· Για τη νικηφόρα απεργία των 200 αρβυλεργατών του εργοστασίου του Κεφαλληνού βλ. *ό.π.*, 13/8/1933, σ. 6 και 16/8/1933, σ. 6· Για την απεργία των υποδηματεργατών στο εργοστάσιο Μπουμπουλάκη, βλ. *ό.π.*, 13/8/1933, σ. 6 και 16/8/1933, σ. 6· Για την απεργία Λιπασμάτων βλ. *ό.π.*, 25/10/1933-28/10/1933.

⁴⁹⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/9/1933, σ. 4 και 6· 29/9/1933, σ. 4 και 28/11/1933-15/12/1933. Η κοινή συμμετοχή στην απεργία δεν σήμαινε, σε καμία περίπτωση, την οποιασδήποτε μορφής «ανακωχή» μεταξύ των δύο παρατάξεων. Στα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* δεν έλειπαν οι επιθέσεις κατά του προέδρου των μηχανουργών, Γκοτζογιάννη, για προδοσία της απεργίας. Ενδεικτικά, στο φύλλο της 29/11/1933 (σ. 1) η είδηση της καθόδου των μηχανουργών σε απεργία τιτλοφορείται ως εξής: «2.000 μηχανουργοί στον απεργιακό αγώνα. Διώχνουν τους απεργοσπάστες και συγκρούονται με τους χαφιέδες. Οι προδότες αρχηγοί με κάθε μέσο προσπαθούν να καλμάρουν τη μαχητικότητα των εργατών». Επίσης, στις ανταποκρίσεις των ημερών γίνεται λόγος για προσπάθειες της διοίκησης του σωματείου και του ΕΚΠ να αποκλειστούν από τις γενικές συνελεύσεις οι αριστεροί αντιπρόσωποι και για τις ομιλίες του Γκοτζογιάννη στις συνελεύσεις ότι η απεργία αποτυγχάνει λόγω της δράσης των κομμουνιστών οι οποίοι θέλουν να τονιστούν την απεργία. Η μεγαλύτερη διαμάχη ήταν γύρω από την περιφρούρηση της απεργίας.

⁴⁹⁶ Βλ. *Σφαίρα*, 1/3/1934, σ. 4

⁴⁹⁷ *Ο.π.*, 2/3/1934, σ. 4· 3/3/1934, σ. 4· 7/3/1934, σ. 4· 8/3/1934, σ. 4· 9/3/1934, σ. 4· 10/3/1934, σ. 4· 13/3/1934, σ. 1· 15/3/1934, σ. 1 και 4· 16/3/1934, σ. 4. Την 1/3/1934 αποφασίστηκε η κήρυξη της απεργίας μετά την αδυναμία συνεννόησης του Χατζηκυριάκου με τα σωματεία και στο συνέδριο της ΠΝΟ, το οποίο ξεκίνησε στις 8/3/1934 αποφασίστηκε η κήρυξη νέας απεργίας αν οι εφοπλιστές και το

11.5 Από τους «σοσιαλφασίστες» στους «συναδέλφους»

Έχουμε, ήδη, διαπιστώσει ότι το ΚΚΕ, ιδιαίτερα μετά το 1928, υιοθέτησε την τριτοδιεθνιστική αρχή της «τρίτης περιόδου» και του «παμφασισμού», σύμφωνα με τις οποίες όλες οι πολιτικές που δεν βοηθούσαν στην εκδήλωση προλεταριακής επανάστασης ήταν άμεσες ή έμμεσες πολιτικές βοήθειας προς την αστική τάξη και χαρακτηρίζονταν φασιστικές. Ωστόσο, μετά το 1934, όταν πια ο Χίτλερ είχε επικρατήσει στη Γερμανία, η γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς (ΚΔ) μεταβλήθηκε και έθεσε ως νέο στόχο των ΚΚ τη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου σε κάθε χώρα, που σήμαινε συνεργασία με τα σοσιαλιστικά και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα εντός του κοινοβουλίου και των συνδικάτων⁴⁹⁸. Η νέα γραμμή επισημοποιήθηκε στο 7^ο Συνέδριο της ΚΔ το καλοκαίρι του 1935⁴⁹⁹, ωστόσο

κράτος δεν δέχονταν τον ορισμό κατώτατου ημερομισθίου. Στο συνέδριο είχαν αποκλειστεί οι κομμουνιστές αντιπρόσωποι και παραιτήθηκε ο ΓΓ της ΠΝΟ Καλιανέσης, επειδή δεν κατόρθωσε να έρθει σε συνεννόηση με τους εφοπλιστές κατά την απεργία των αρχών του μήνα.

⁴⁹⁸ Μέχρι τότε η δράση της Κομμουνιστικής Διεθνούς εναντίον του φασισμού συνδεόταν άμεσα με το ξεσκεπάσμα «της σοσιαλιστικής δράσης της ρεφορμιστικής συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας που με τις προδοσίες της προπαρασκεύασε την ανάπτυξη και το δυνάμωμα των φασιστών». Βλ. *Το Ε΄ Συνέδριο της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς*, χ.χ, χ.τ. Από το 7^ο Συνέδριό της Διεθνούς θα αλλάξει στάση απέναντι στα ρεφορμιστές συνδικαλιστές και θα προωθήσει την πολιτική του Λαϊκού Μετώπου έναντι του φασισμού. Το ΚΚΕ θα ακολουθήσει τη Διεθνή στην αλλαγή στάσης και θα επιδιώξει συνεργασίες με αντιφασιστικά κόμματα και φορείς, με αποκορύφωμα το Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα, μία συμφωνία με μίνιμουμ όρους συνεργασίας ΚΚΕ-Φιλελεύθερων για την αποφυγή της φασιστικής εκτροπής των πραγμάτων. Το σύμφωνο υπογράφηκε στις 19/2/1936, λίγους μήνες πριν την κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά και καταδεικνύει, εκτός των άλλων, τόσο τη μεταβολή της αντιμετώπισης των Φιλελεύθερων από το ΚΚΕ, όσο και το ρυθμιστικό ρόλο που κατάφερε να διαδραματίζει το τελευταίο εξαιτίας της ανάπτυξής του υπό την ηγεσία του ΠΓ που δημιουργήθηκε μετά την «έκκληση» του Νοέμβρη του 1931. Η συνεργασία, έστω και βραχύβια, μεταξύ Φιλελεύθερων και ΚΚΕ ήταν το αποτέλεσμα τόσο της μεταστροφής της ΚΔ ως προς τις συμμαχίες των ΚΚ και τη συγκρότηση Λαϊκών Μετώπων, όσο και αποτέλεσμα της αλλαγής στο χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης, όπως τον είχε επεξεργαστεί το ΚΚΕ, οπότε και μετά την 6^η Ολομέλεια του 1934 υπήρχαν ορισμένα περιθώρια για συνεργασία με σοσιαλιστικούς φορείς. Ελλείψει ενός ισχυρού σοσιαλιστικού κόμματος, η συνεργασία πραγματοποιήθηκε με τους Φιλελεύθερους. Η επιλογή του Κόμματος των Φιλελεύθερων για τη συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου οφείλονταν στην απουσία ενός ισχυρού σοσιαλιστικού-σοσιαλδημοκρατικού ελληνικού κόμματος. Είναι χαρακτηριστικό ότι είχε προηγηθεί αντίστοιχη προσέγγιση και με το Λαϊκό Κόμμα. Από την πλευρά του ΚΚΕ, το Σύμφωνο ήταν το επιστέγασμα της μεταστροφής της πολιτικής του στάσης έναντι των αντιπάλων του με στόχο τη συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου. Η προσπάθεια για τη συγκρότησή του είχε ξεκινήσει στο συνδικαλιστικό επίπεδο και με το Σύμφωνο η προσπάθεια του ΚΚΕ επεκτάθηκε και στο πολιτικό πεδίο. Η αποτυχία του αναδεικνύει την βραχυπρόθεσμη προσέγγιση του Κόμματος των Φιλελεύθερων σημαντικό τμήμα της οποίας δεν ήταν καθόλου αντίθετη με την επιβολή δικτατορίας ή τη συνεργασία με το Λαϊκό Κόμμα. Για το σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. Δ΄, σ. 342-343 και σ. 361-363· Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 27-30 και Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936)*, *ό.π.*, σ. 165-168 και 248-249. Για την προσέγγιση των Φιλελεύθερων αλλά και τις διαπραγματεύσεις του ΚΚΕ με το Λαϊκό Κόμμα βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 154-161 και 172-175. Για τη σημασία της 6^{ης} Ολομέλειας στη μεταστροφή της πολιτικής συμμαχιών του ΚΚΕ βλ. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 489. Τέλος, για τη δράση των σοσιαλιστικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και τις σχέσεις τους με τα ΚΚ αλλά και το συνδικαλισμό στη Δυτική Ευρώπη, βλ. D. Garay, *ό.π.*, σ. 135-147, 213-218 και 227-231.

⁴⁹⁹ Οι διεργασίες του Συνεδρίου καταγράφηκαν σε ανταποκρίσεις της εφημερίδας *Ριζοσπάστης*, 27/7/1935-23/8/1935, όπου υπάρχουν οι ομιλίες των συνέδρων και οι αποφάσεις της Διεθνούς.

η εφαρμογή της είχε αρχίσει νωρίτερα με σημαντικότερα υποδείγματα τη Γαλλία και την Ισπανία, χώρες στις οποίες τα Λαϊκά Μέτωπα κατόρθωσαν να σχηματίσουν βραχύβιες κυβερνήσεις⁵⁰⁰.

Στην Ελλάδα, η πολιτική του Λαϊκού Μετώπου είχε αρχίσει να προετοιμάζεται ιδεολογικά από το ΚΚΕ κατά την 6^η Ολομέλεια της Κεντρικής του Επιτροπής όταν και η επικείμενη επανάσταση χαρακτηρίστηκε «αστικοδημοκρατική» και όχι προλεταριακή, όπως πριν. Ωστόσο, η 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ δε μετέβαλε καμία πτυχή της πολιτικής συμμαχιών του κόμματος, η οποία παρέμεινε προσανατολισμένη στη λογική του Ενιαίου Μετώπου, βάση του οποίου οι συμμαχίες εργατικών και αγροτικών μαζών είναι αποκλειστικά «από τα κάτω» και όχι σε επίπεδο ηγεσιών⁵⁰¹. Παρόλα αυτά, η μεταβολή της θέσης του ΚΚΕ για το χαρακτήρα

⁵⁰⁰ Για το Λαϊκό Μέτωπο στη Γαλλία βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι μεγάλες δυνάμεις (1936-1940)*, β' έκδοση, Προσκήνιο, Αθήνα 1993, σ. 28-30· Walter R. Sharp, «The Popular Front in France: Prelude or Interlude?», *The American Political Science Review*, Vol. 30, No. 5, October 1936, σ. 857-883· για τις εσωτερικές αντιθέσεις του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γαλλίας (SFIO) και την αδυναμία του να επηρεάσει περισσότερο της πολιτικές της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου του Μπλουμ βλ. Irwin M. Wall, «French Socialism and the Popular Front», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 3-20· για την άνοδο του κινήματος των νέων γυναικών στη Γαλλία και την οργάνωση νέων γυναικών «U.J.F.F» που οργάνωσαν οι γάλλοι κομμουνιστές του Λαϊκού Μετώπου βλ. Peter N. Stearns, «Embracing the Status Quo: French Communists, Young Women and the Popular Front», *Journal of Social History*, V. 30, No. 1, Autumn 1996, σ. 29-53· για τις αιτίες που οδήγησαν στην πτώση της κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου το 1937 βλ. Irwin M. Wall, «The Resignation of the first Popular Front Government of Leon Blum, June 1937», *French Historical Studies*, Vol. 6, No. 4, Autumn 1970, σ. 538-554· για το Λαϊκό Μέτωπο στην Ισπανία βλ. G. Jackson, «The Spanish Popular Front, 1934-7», *Journal of Contemporary History...ό.π.*, σ. 21-35, στο οποίο αναφέρεται ότι η απόφαση του 7^{ου} Συνεδρίου της ΚΔ έβαλε μία «ταμπέλα» στο ήδη διαμορφωμένο κίνημα της χώρας προς το Λαϊκό Μέτωπο· για το Λαϊκό Μέτωπο και το ΚΚ στη Βρετανία βλ. N. Redfern, «British communists, the British Empire and the Second World War», *International labor and working-class history*, No. 65, Spring 2004, σ. 117-135. Από αυτό το άρθρο αναφέρεται ότι, εξαιτίας της θέσης της Βρετανίας ως ιμπεριαλιστικής δύναμης, το ΚΚ κατόρθωσε να πολλαπλασιάσει τα μέλη του μόλις μετά το 1941 (55.138 έναντι 7.500 το 1935, 12.500 το 1937 και 17.756 το 1939) όταν και εγκατέλειψε τη θέση του εναντίον του πολέμου και τάχθηκε υπέρ της άμυνας της χώρας εναντίον της Γερμανίας. Για το 7^ο συνέριο του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας, το οποίο υιοθέτησε τις θέσεις της ΚΔ βλ. Μ. Πορφυρογένης, «Το 7^ο Συνέριο του ΚΚ της Τσεχοσλοβακίας», *Ριζοσπάστης*, 19/4/1936, σ. 3 και την ομιλία του αντιπροσώπου της Τσεχοσλοβακίας στο 7^ο Συνέριο της ΚΔ, με την οποία επιτέθηκε στο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα για την άρνησή του να σχηματίσει με τους κομμουνιστές το Λαϊκό Μέτωπο, *στο ίδιο*, 10/8/1935, σ. 3· για την αποτυχία του Λαϊκού Μετώπου στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία βλ. Rudolf L. Tokes, «Popular Front in the Balkans: 3. Hungary», *Journal of Contemporary History...ό.π.*, σ. 83-94, όπου ως βασική αιτία της αποτυχίας αναφέρεται η απουσία των απαραίτητων κοινωνικών συνθηκών για την επίτευξη συνεργασίας μεταξύ των κομμουνιστών, των σοσιαλιστών και των ριζοσπαστών δεξιών εναντίον του φασισμού και Bela Vago, «Popular Front in the Balkans: 4. Failure in Hungary and Romania», *Journal of Contemporary History...ό.π.*, σ. 95-117, όπου αναπτύσσονται οι επιπτώσεις των συνθηκών παρανομίας στη δράση των ΚΚ αυτών των χωρών· για την αποτυχία του Λαϊκού Μετώπου στη Βουλγαρία εξαιτίας της αδυναμίας του ΚΚ να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες δράσης που απαιτούνταν, ιδιαίτερα μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα του Μαΐου 1934 βλ. Nissan Oren, «Popular Front in the Balkans: 2. Bulgaria», *Journal of Contemporary History...ό.π.*, σ. 69-82.

⁵⁰¹ Για αυτές τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος Δ' 1934-1940, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974, σ. 18-26· Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 250-254

της επικείμενης επανάστασης δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την αλλαγή στην πολιτική συμμαχιών που ακολούθησε, αφήνοντας- έστω και σε πολύ θεωρητικό επίπεδο- το περιθώριο για την αποδοχή, εκ μέρους των κομμουνιστών, μίας πιθανής συνεργασίας με τμήματα ή φορείς της σοσιαλιστικής παράταξης. Όσο στο ΚΚΕ επικρατούσε η αντίληψη περί του προλεταριακού χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης, οποιαδήποτε συνεργασία με σοσιαλιστικούς οργανισμούς θεωρούνταν αδιανόητη, ακριβώς επειδή δεν θα εξυπηρετούσε στην επίτευξή της, αλλά αντίθετα θα απομακρυνόταν, επειδή το ΚΚΕ θα είχε συνεργαστεί με στοιχεία τα οποία θεωρούσε αντίθετα ως προς την επαναστατική προοπτική. Όταν η εκτίμηση του ΚΚΕ για τον χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης μεταβλήθηκε και προτάχθηκε η «αστικοδημοκρατική επανάσταση» ως το σκαλοπάτι και το αναγκαίο ενδιάμεσο στάδιο για την μετέπειτα προλεταριακή επανάσταση, η συνεργασία με φορείς του σοσιαλιστικού ρεύματος, όπως στο συνδικαλισμό, δεν ήταν απαγορευτική, αφού θα εξυπηρετούσε ακριβώς την εκπλήρωση αυτού το ενδιάμεσου σταδίου⁵⁰².

Η μεγάλη τομή στην πολιτική του ΚΚΕ σχετικά με το Λαϊκό Μέτωπο συντελέστηκε αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1934, όταν το ΚΚΕ και η Ενωτική ΓΣΕΕ απηύθυναν κάλεσμα προς όλους τους εργαζόμενους της χώρας, τη ΓΣΕΕ, τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, το Αγροτικό Κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα και τη Γενική Συνομοσπονδία των Επαγγελματιών και Βιοτεχνών της Ελλάδος για τη συνεργασία των οργανισμών ώστε να επιτευχθεί ένα ελάχιστο πλαίσιο πάλης⁵⁰³. Η πρόσκληση

και Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 80-85. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην απόφαση για τη δουλειά των κομμουνιστών στα σωματεία που πάρθηκε στο Ε' Συνέδριο του ΚΚΕ (Μάρτιος 1934) οι ηγέτες της ΓΣΕΕ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων εξακολουθούσαν να χαρακτηρίζονται «σοσιαλφασίστες» και ως βασικό καθήκον των κομμουνιστών ήταν η δημιουργία του «Ενιαίου Μετώπου από τα κάτω» με τη «διάλυση της μαζικής βάσης του σοσιαλφασισμού». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα...ό.π.*, σ. 64-69 και Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 80-83.

⁵⁰² Η προσέγγιση του ΚΚΕ δεν αφορούσε ούτε το Αρχείο, ούτε τον Σπάρτακο, οργανώσεις που θεωρούσε όργανα της αστυνομίας και εκφραστές της αντεπανάστασης. Η διαφοροποίηση στο πολιτικό επίπεδο είχε να κάνει με το Σοσιαλιστικό Κόμμα, το οποίο ο Δ. Λιβιεράτος τονίζει ότι αρχικά είχε αποκλείσει από τις διαπραγματεύσεις. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936)*, *ό.π.*, σ. 99-106.

⁵⁰³ *Το ΚΚΕ, Επίσημα...ό.π.*, σ. 84-86. Το ελάχιστο πλαίσιο πάλης καθοριζόταν από τα εξής: άμεση διάλυση της Βουλής και εκλογές με αναλογική, απόλυτος σεβασμός των λαϊκών ελευθεριών, απελευθέρωση των αντιφασιστών κρατούμενων, διάλυση όλων των φασιστικών οργανώσεων, κατάργηση όλων των αντιλαϊκών τρομοκρατικών νόμων [Ιδιώνυμο] και πάλη εναντίον όλων των φασιστικών κινημάτων. Σημειώνουν ότι στην Ελλάδα είχαν, ήδη, δημιουργηθεί φασιστικές ομάδες οι οποίες πραγματοποιούσαν επιθέσεις σε αριστερούς πολίτες και συνδικαλιστές. Η σημαντικότερη εξ' αυτών των φασιστικών ομάδων ήταν η ΕΕΕ (Εθνική Ένωσις Ελλάς), η οποία είχε ως έδρα τη Θεσσαλονίκη (μάλιστα κατά τις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 έλαβε το σύνολο των 503 ψήφων της στην περιφέρεια του Εφετείου Θεσσαλονίκης) αλλά ορισμένα μέλη της δραστηριοποιήθηκαν και στον Πειραιά και σημειώθηκαν πολλές συγκρούσεις οι οποίες εντοπίζονται, κυρίως, στη Δραπετσώνα και την Κοκκινιά. Ο *Ριζοσπάστης* και *Η πάλη των τάξεων* κατήγγειλαν συνεχώς επιθέσεις φασιστών σε

έγινε αποδεκτή και ανακοινώθηκε ένα πλαίσιο κοινής δράσης του ΚΚΕ, της ΕΓΣΕΕ, της ΓΣΕΕ, των Ανεξάρτητων Συνδικάτων, του Εργατικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, του Σοσιαλιστικού Κόμματος και του Αγροτικού Κόμματος, η οποία περιοριζόνταν σε κοινές εκδηλώσεις των οργανώσεων και των κομμάτων αποκλειστικά εναντίον της πιθανής κήρυξης φασιστικής δικτατορίας με τη δέσμευση της εξάλειψης αλληλοκατηγοριών και στα υπόλοιπα ζητήματα, στα οποία κάθε οργάνωση και κόμμα διατηρούσε την ανεξαρτησία του⁵⁰⁴.

Ωστόσο, η επιτυχία του Λαϊκού Μετώπου που επιδίωξαν το ΚΚΕ και η ΕΓΣΕΕ δεν είχε την ανάλογη συνέχεια, όπως αντιλαμβανόμαστε από τις διακηρύξεις των δύο οργανισμών στα υπόλοιπα κόμματα και οργανώσεις που υπέγραψαν την κοινή διακήρυξη του Οκτώβρη, αλλά και από τις αποφάσεις του κόμματος στις οποίες συχνά γινόταν λόγος για την «απροθυμία» των ρεφορμιστών προς τη συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου⁵⁰⁵. Από τη μία, η ανυπαρξία ενός ισχυρού σοσιαλιστικού/σοσιαλδημοκρατικού κόμματος στην Ελλάδα, με το οποίο το ΚΚΕ θα μπορούσε να σχηματίσει το Λαϊκό Μέτωπο στη βάση των αποφάσεων της Διεθνούς⁵⁰⁶ και από την άλλη, η μεγάλη έμφαση που είχε δώσει το ΚΚΕ στη

κομμουνιστές στους συνδικαλιστές του Πειραιά, αλλά και τη συνεργασία αυτών των ομάδων με την αστυνομία. Το πιο συνηθισμένο μοτίβο στα άρθρα του *Ριζοσπάστη* είναι η περιγραφή της επίθεσης σε έναν κομμουνιστή (ή απεργό) από μία ομάδα της ΕΕΕ, η συμπλοκή με τους εργάτες-κατοίκους του συνδικαλισμού οι οποίοι σπεύδουν να βοηθήσουν τον συντοπίτη τους εργάτη και η σύλληψη του εργάτη στον οποίο έγινε η επίθεση. Παρόμοια είναι και η εικόνα της περιγραφής από την *Πάλη των τάξεων*. Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 7/4/1933, σ.1-2· 11/4/1933, σ. 1· 26/6/1933, σ.4· 18/8/1933, σ. 4· 1/9/1933, σ. 1· 4/9/1933, σ. 4· 18/9/1933, σ. 4 κ.ά. Βλ. επίσης, *Η πάλη των τάξεων*, 12/9/1933, σ. 4· 19/9/1933, σ. 4 και 26/9/1933, σ. 4 και ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, ό.π., σ. 14. Για την οργάνωση ΕΕΕ βλ. Β. Νεφελούδης, ό.π., σ. 46-48 και Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σ. 117-119, όπου αναφέρονται οι σχέσεις των μελών της οργάνωσης με τους εργοδότες.

⁵⁰⁴ *Το ΚΚΕ, Επίσημα...ό.π.*, 87-92. Η ημερομηνία του συμφώνου κοινής δράσης και της ανακοίνωσης είναι 5/10/1934.

⁵⁰⁵ Για παράδειγμα, στις θέσεις της 2^{ης} Πανελλαδικής Συνδικαλιστικής Σύσκεψης του ΚΚΕ (Αύγουστος 1935) τονίζεται η αδυναμία των μελών του ΚΚΕ να προχωρήσουν ένα βήμα παραπάνω την ενότητα, αλλά και η «απροθυμία» των ηγετών των ρεφορμιστικών σωματείων να τηρήσουν τις δεσμεύσεις που προκύπτουν από την κοινή διακήρυξη του Οκτωβρίου 1934. Στο ίδιο, σ. 215-222.

⁵⁰⁶ Η απουσία ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος οδήγησε το ΚΚΕ στην υπογραφή του Συμφώνου Σοφούλη-Σκλάβαινα, συμφωνία η οποία ακυρώθηκε από τους ίδιους τους συνεργαζόμενους εντός της Βουλής. Η ΚΔ είχε θέσει ως όρο ανάπτυξης του Λαϊκού Μετώπου τη συνεργασία των ΚΚ με κόμματα που θα είχαν σοσιαλιστικό προσανατολισμό. Η συνεργασία με το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν θα μπορούσε να έχει διάρκεια διότι οι επιδιώξεις των δύο κομμάτων ήταν διαφορετικές τόσο ως προς την οικονομική πολιτική, όσο, κυρίως, λόγω της αποδοχής του Κόμματος των Φιλελευθέρων της προοπτικής κήρυξης στρατιωτικής δικτατορίας, ιδιαίτερα μετά το κίνημα του Μάρτη 1935. Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, ό.π., σ. 174-190. Η βασική αιτία της απουσίας ενός ισχυρού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος εντοπίζεται στη γέννηση του οργανωμένου ελληνικού συνδικαλισμού την «ώρα της Τρίτης και όχι της Δεύτερης Διεθνούς». Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», ό.π., σ. 16. Για μία συνολική θεώρηση της φυσιογνωμίας και της ιδεολογίας των πολιτικών κομμάτων στον ελληνικό Μεσοπόλεμο

συνδικαλιστική δουλειά, μετά το Νοέμβριο του 1931, καθόρισαν την εξέλιξη και τη φυσιολογία του Λαϊκού Μετώπου στην Ελλάδα⁵⁰⁷. Το Λαϊκό Μέτωπο παρέμεινε στα στενά συνδικαλιστικά πλαίσια της συνεργασίας μεταξύ των τριών συννομοσπονδιών, οι οποίες -εκτός της Ενωτικής ΓΣΕΕ που είχε σαφείς αναφορές στο ΚΚΕ- δεν είχαν καμία πολιτική επιρροή στους εργάτες. Στο πολιτικό επίπεδο η συνεργασία του ΚΚΕ με το Σοσιαλιστικό και το Αγροτικό Κόμμα ήταν, επί της ουσίας, η συγκρότηση ενός Λαϊκού Μετώπου του ΚΚΕ με τον εαυτό του και ελάχιστους συνεργαζόμενους, αφού τα συνεργαζόμενα κόμματα δεν ασκούσαν επιρροή άξια λόγου⁵⁰⁸.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ξεκίνησε η προσέγγιση της ΕΓΣΕΕ με τη ΓΣΕΕ και τα αποκλεισμένα σωματεία του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, τα οποία συγκρότησαν την Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εργασίας [είναι τα ανεξάρτητα Συνδικάτα]. Σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα μετά το 7^ο Συνέδριο της ΚΔ, ο χαρακτηρισμός «σοσιαλφασίστες» για την ηγεσία της ΓΣΕΕ αντικαταστάθηκε από την προσφώνηση «συνάδελφος» στις ανακοινώσεις του Κόμματος και τις στήλες του *Ριζοσπάστη*. Στο 7^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ (14/10/1934) παραβρέθηκαν και εκπρόσωποι της ΕΓΣΕΕ, οι οποίοι κάλεσαν τους αντιπροσώπους της Συνομοσπονδίας σε κοινό αντιφασιστικό μέτωπο πάλης, μέσω της ενότητας των δύο συννομοσπονδιών. Ταυτόχρονα, πραγματοποιήθηκε συνεδρίαση των αποκλεισμένων του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ και πάλι παρουσία εκπροσώπων της ΕΓΣΕΕ. Σε αυτή τη συνεδρίαση δημιουργήθηκαν δύο τάσεις. Η μία με πρωτεργάτη τον Γ. Λάσκαρη, η οποία επιδίωκε την ίδρυση μίας τρίτης συννομοσπονδίας και η άλλη που υποστηρίχθηκε από τους αντιπροσώπους της ΕΓΣΕΕ και τους οπαδούς του Αρχείου που πρότειναν την προσπάθεια ενότητας. Τελικά, προκρίθηκε η ίδρυση νέας συννομοσπονδίας και δημιουργήθηκε η Πανελλήνια

βλ. G. T. Mavrogordatos, *Stillborn republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983, σ. 55-98 και 111-116.

⁵⁰⁷ Το ΚΚΕ είχε στραφεί στη συνδικαλιστική δουλειά δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διεξαγωγή εργατικών αγώνων (απεργιών, κινητοποιήσεων) για τη διεκδίκηση των άμεσων αιτημάτων, προκειμένου να μεγαλώσει το κύρος του μέσα στην εργατική τάξη. Από τα ντοκουμέντα του ΚΚΕ αυτής της περιόδου γίνεται σαφής η στροφή του στα συνδικάτα, καθώς και ότι για την ηγεσία του ΚΚΕ ο Πειραιάς αποτελούσε το πρότυπο πάλης για όλη τη χώρα, λόγω της «μεγάλης προόδου του». Χαρακτηριστικά στις θέσεις της Πανελλαδικής συνδικαλιστικής σύσκεψης (Αύγουστος 1935) αναφέρεται ότι: «...Σύσσωμο το Κόμμα μας οφείλει να πραγματοποιήσει 100% στροφή προς τα συνδικάτα...Για τον Πειραιά, που έχει κιόλας τη μεγαλύτερη πρόοδο στη συνδικαλιστική του δουλειά, μένουν ακόμα για πραγματοποίηση σοβαρότατα καθήκοντα. Πρώτιστο και αποφασιστικής σημασίας είναι η άμεση ριζική καλύτερηση της δουλειάς στους σιδηροδρομικούς. *Η παραπέρα στερέωση και ανάπτυξη της δουλειάς στα ρεφορμιστικά συνδικάτα και στην πρώτη γραμμή στα ναυτικά, στην πολεμική βιομηχανία, της υφαντουργίας και του μετάλλου...*» [η υπογράμμιση είναι δική μας]. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα...ό.π.*, σ. 220-221.

⁵⁰⁸ Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 257-258.

Συνομοσπονδία της Εργασίας (ΠΣΕ), η οποία είχε επιρροή, κυρίως, στους σιδηροδρομικούς.

Από το 1935 ξεκίνησαν οι προσεγγίσεις για την ενοποίηση των συνομοσπονδιών. Οι αντιπρόσωποι της ΓΣΕΕ και της Ενωτικής ΓΣΕΕ πραγματοποίησαν σειρά συσκέψεων με σημαντικότερη αυτή της 16^{ης} Απριλίου 1936 με τις σχέσεις τους να μη βρίσκονται ακόμα σε καλό σημείο. Οι βασικότερες διαφορές που εμπόδιζαν την ενοποίηση ήταν οι εξής: το δικαίωμα της μειοψηφίας να ασκεί κριτική και να ελέγχει την πλειοψηφία και η σχέση της πολιτικής με το συνδικαλισμό. Ενώ οι διαπραγματεύσεις είχαν φτάσει σε τέλμα, το Ενωτικό ΕΚΠ πρότεινε στο ΕΚΠ να γιορτάσουν μαζί την Πρωτομαγιά του 1936, αλλά η απάντηση του τελευταίου ήταν αρνητική. Έτσι, στους 2.500 απεργούς του Πειραιά υπό τη σημαία του ΕΕΚΠ (άλλοι 7.500 συγκεντρώθηκαν στην Αθήνα), το ΕΚΠ του Ι. Τσαπή δεν κατάφερε να αντιτάξει μία επιτυχημένη συγκέντρωση⁵⁰⁹.

Το κύρος της ΕΓΣΕΕ στους εργάτες, ύστερα από μία σειρά κινητοποιήσεων που είχε καθοδηγήσει στα χρόνια 1932-1936 και η πίεση των εργατών για την πραγμάτωση της ενοποίησης⁵¹⁰ «ανάγκασε» τους ηγέτες της ΓΣΕΕ, οι οποίοι είχαν χάσει σημαντική επιρροή ανάμεσα στους εργάτες ως αποτέλεσμα των συνεχών διασπάσεων της Συνομοσπονδίας, να ξανακαθίσουν στο τραπέζι της διαπραγμάτευσης με την Ενωτική ήδη από τον Δεκέμβριο του 1935. Μετά από μία αρχική συμφωνία που επήλθε με τη μεσολάβηση και του σιδηροδρομικού Γ. Λάσκαρη της ΓΣΕΕ,⁵¹¹ το Μάιο του 1936 μία νέα διαφωνία ήρθε να τορπιλίσει τη

⁵⁰⁹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/4/1936, σ. 1 και 2/5/1936, σ. 1 και 3.

⁵¹⁰ Η πίεση των εργατών προκύπτει, εκτός των άλλων, από τις τοποθετήσεις των δύο Συνομοσπονδιών κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων. Είναι ενδεικτικό της διάθεσης των εργατικών μαζών για την ενοποίηση του εργατικού κινήματος ότι όποτε οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της ΓΣΕΕ και της Ενωτικής έφταναν σε τέλμα, οι δύο πλευρές κατήγγειλαν η μία την άλλη στην εργατική τάξη ως υπεύθυνη για τη μη πραγματοποίηση της ενότητας.

⁵¹¹ Βλ. *Ριζοσπάστης* 12/12/1935, σ. 4. Ο Λάσκαρης εξάρει την αλλαγή στάσης της ΕΓΣΕΕ και αντιπαρατίθεται με τον Καλομοίρη, ο οποίος δηλώνει πως δεν έχει εμπιστοσύνη στους κομμουνιστές και η όποια κοινή εμφάνιση των δύο συνομοσπονδιών θα γίνει μόνο όταν η ΕΓΣΕΕ υποταχθεί πλήρως στις αποφάσεις της ΓΣΕΕ. Στη συνδιάσκεψη της ΓΣΕΕ δεν πάρθηκε οριστική απόφαση, ωστόσο η επανάληψη των χαρακτηρισμών «χαφιέδες», «καθάρματα» κλπ για τον Καλομοίρη από τον *Ριζοσπάστη* της 25^{ης} Δεκεμβρίου 1935 καταδεικνύει το τέλμα των διαπραγματεύσεων. Σε ό,τι αφορά την ΠΣΕ του Καλύβα οι διαπραγματεύσεις ήταν ανύπαρκτες καθώς ο Κ. Θέος με σειρά άρθρων στον *Ριζοσπάστη* καταγγέλει, την ίδια περίοδο, την εν λόγω συνομοσπονδία για «φασιστικοποίηση» και «γλύψιμο» της κυβέρνησης για την είσπραξη των εράνων των ανέργων αντί της ΓΣΕΕ. Αυτή την αιτία προσδιορίζει ο Θέος για την άρνηση της ΠΣΕ να εισέλθει σε διαπραγματεύσεις ενοποίησης με τις ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/12/1935, σ.3· 4/12/1935, σ. 3· 12/12/1935, σ. 3· 15/12/1935, σ. 3 και 25/12/1935, σ. 6. Επιπλέον, με εγκύκλιό της η ΓΣΕΕ έγραφε για το ζήτημα: «...Η άρνησή μας αυτή, του να λάβωμεν μέρος εις την επιτροπήν [την οποία σύστησε η κυβέρνηση για τη διανομή των

συμφωνία. Ήταν η αξίωση της Ενωτικής να ενσωματωθούν οι δύο εκτελεστικές επιτροπές των συννομοσπονδιών σε μία, με ίση αντιπροσώπευση. Η Διοίκηση της ΓΣΕΕ αντέδρασε και επί της ουσίας τερμάτισε τις διαπραγματεύσεις, απειλώντας την αντιπροσωπεία της ΕΓΣΕΕ ότι θα την καταγγείλει στην εργατική τάξη ως υπεύθυνη για τη μη ενοποίηση.⁵¹²

Στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 το Παλλαϊκό Μέτωπο συγκέντρωσε το 6,22% των ψήφων στον Πειραιά (3.044 ψήφοι, έναντι 25.431 των Φιλελεύθερων, 10.394 των Κονδυλικών, 6.982 του Λαϊκού Κόμματος, 1.402 του κόμματος του Μεταξά και 137 των αρχαιομαρξιστών).⁵¹³ Το Μάρτιο του 1936 η ΓΣΕΕ εξακολουθεί να πιέζεται από τα σωματεία της δύναμής της για την πραγματοποίηση της συνδικαλιστικής ενότητας και προτείνει στην Ενωτική τη διαιτησία των διαφορών τους από τη διεθνή του Άμστερνταμ, ενώ ο Γ. Λάσκαρης (ηγέτης των

εράνων], ενέχει την διαφωνία της φασιστικής συνθέσεως αυτής. Η Κυβέρνησις για να πνίξη την φωνήν των εργαζομένων και για να πλαστογραφίση την θέλησίν τους εσχημάτισε μία επιτροπή από τα κοπέλια του φασισμού, από τους γνωστούς τυχοδιώκτας Δημητράτον, Καλύβα και Σία, οι γνωστοί ανά το Πανελλήνιον πράκτορες του κεφαλαίου, οι πάντοτε πρωτοστατήσαντες εις κάθε βρωμοδουλιά της αγοραπωλησίας της εργατικής τάξεως, προσεφέρθησαν αμέσως εις την εξυπηρέτησιν του κεφαλαίου, έλαβον μέρος εις την επιτροπήν καθ' υπόδειξιν των εχθρών της εργατικής τάξεως και σαν τέτοιοι, πουλημένα όργανα του κεφαλαίου, και σαν τέτοιοι αποκηρυγμένοι από την εργατικήν τάξιν, και σαν τέτοιοι που δεν εκπροσωπούν κανένα αναγγέλου δια του Τύπου και ζητάν να τους στείλουν αι οργανώσεις τα ημερομίσθια κ.λ.π...». βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», εγκύκλιος υπ' αριθμόν 12. Επιπλέον, η ΓΣΕΕ επανήλθε με νέα εγκύκλιο κατά του «χαφιέ Καλύβα», ο οποίος «επήγε και είπε ότι τα λεπτά που στέλλει η ΓΣΕΕ στα Σωματεία και τα Κέντρα δεν τα πέρνουν οι άνεργοι, αλλά οι Πρόεδροι και τα Συμβούλια των Σωματείων. Να ο χαφιές, να η ατιμία του, να ο λακές του κεφαλαίου». Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», εγκύκλιος υπ' αριθμόν 20. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Λάσκαρης συμμετείχε μαζί με τον Κρόκο και άλλους διοικούντες το Πανεργατικό Κέντρο Πειραιά [ενοποίηση ΕΕΚΠ και αντιπροσώπων της Π.Σ.Ε] στην Επιτροπή Αλληλεγγύης Πειραιώς, η οποία δραστηριοποιήθηκε στην περίθαλψη κλπ των φυλακισμένων και εξόριστων εργατών της πόλης. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ και σωματεία της δύναμής του», το έγγραφο της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1936 με το οποίο η Επιτροπή καλούσε το Σωματείο εργατών χυτών Πειραιά να συνδράμει την προσπάθειά της.

⁵¹² Οι συζητήσεις των δύο συννομοσπονδιών και οι προσπάθειες για τη συγκρότηση του Παλλαϊκού Μετώπου περιγράφονται από το *Ριζοσπάστη* από τον Ιανουάριο του 1936 μέχρι τον Μάιο του ίδιου έτους σε, σχεδόν, καθημερινή βάση. Η συγκρότηση του Παλλαϊκού Μετώπου πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά τον Ιανουάριο και στις 15 του μηνός ο *Ριζοσπάστης* ανακοίνωσε το ψηφοδέλτιο στο οποίο συμμετείχαν το τμήμα Πειραιά του Σοσιαλιστικού Κόμματος και πολλοί «ρεφορμιστές» συνδικαλιστές (μεταξύ αυτών και ο πρόεδρος του ενιαίου Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά Εμμανουήλ Κρόκος). Στις 9/1/1936 (σελίδα 4) δημοσιεύεται η θέση της ΚΔ για τη συγκρότηση Παλλαϊκού Μετώπου με τις ρεφορμιστικές οργανώσεις «ακόμα και με ένα κοινό σημείο» και για την Ελλάδα στηλιτεύει την άρνηση των Καλομοίρη και Τσαπή να προσχωρήσουν στο Μέτωπο. Στις 22/1/1936, σ. 3-4, δημοσιεύεται μία συνέντευξη του Λάσκαρη υπέρ του Παλλαϊκού Μετώπου, ενώ στις 26/1/1936, σ. 4, περιγράφεται η διαμάχη που επικρατούσε στις γραμμές της ΓΣΕΕ εξαιτίας της άρνησης του Καλομοίρη να προσχωρήσει στο Παλλαϊκό Μέτωπο, ενώ ο «συνάδελφος» Γκατζογιάννης παρουσιάζεται ως τίμιος συνδικαλιστής μετά την παραίτησή του από την Οργανωτική Επιτροπή της Ομοσπονδίας Μετάλλου, «γιατί είδε ότι ο Καλομοίρης προσπαθεί να παρασύρει τους εργάτες στο άρμα της πλουτοκρατίας» με τη συμμετοχή του στους συνδυασμούς του Κονδύλη. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γκατζογιάννης κατά την απεργία των μηχανικών του 1935 χαρακτηρίζονταν από το *Ριζοσπάστη* ως «χαφιές», «απεργοσπάστης» κλπ.

⁵¹³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/1/1936, σ. 1.

σιδηροδρομικών και μέλος της ΕΕ της ΓΣΕΕ) καταγγέλει ως «μυστικό» το σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα, δυσκολεύοντας ακόμη περισσότερο την ενοποίηση.⁵¹⁴

Παρόλα αυτά, τον Απρίλιο πραγματοποιήθηκε νέα κοινή σύσκεψη ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ για την ενοποίηση και συγκροτήθηκε επιτροπή διαιτησίας για τις διαφορές τους που αποτελούνταν από τους «συναδέλφους» Καλομοίρη, Ευαγγέλου, Λάσκαρη, Θέο και Σκλάβαινα. Εν τέλει, και υπό το βάρος των γεγονότων στη Θεσσαλονίκη, η ΓΣΕΕ πραγματοποίησε σύσκεψη στο ΕΚΠ για την ενοποίηση κατά την οποία ο Καλομοίρης μίλησε για «αλητοποίηση» του εργατικού κινήματος με ευθύνη των αριστερών και για τις δύο διαφορές τόνισε ότι ενώ η ΓΣΕΕ έκανε υποχωρήσεις, η ΕΓΣΕΕ δεν έκανε καμία. Παρουσίασε στη σύσκεψη ένα πρωτόκολλο και τονίζει πως αν η ΕΓΣΕΕ δεν το υπογράψει θα είναι υπεύθυνη για την αποτυχία της ενοποίησης.

Ο εκπρόσωπος της ΕΓΣΕΕ Σκλάβαινας παρουσίασε πέντε παρατηρήσεις επί του πρωτοκόλλου με σημαντικότερη αυτή που αφορούσε τη συγχώνευση των δύο Εκτελεστικών Επιτροπών. Μετά τις παρατηρήσεις οι σύνεδροι της ΓΣΕΕ, ακόμη και αυτοί που ήταν πιο ελαστικοί με τη συνεργασία με την ΕΓΣΕΕ (Λάσκαρης, Αντωνίνης), κατηγόρησαν συλλήβδην την ΕΓΣΕΕ για την εξάρτησή της από το ΚΚΕ που δεν της επιτρέπει να προχωρήσει σε μία ειλικρινή συνεργασία. Το μέρος της Ενωτικής πήραν τα Ανεξάρτητα Σωματεία, κατηγορώντας τη διοίκηση της ΓΣΕΕ που αρνείται τη συνδιοίκηση. Οι διαπραγματεύσεις διακόπηκαν προσωρινά, για μία ακόμη φορά, με την ΕΓΣΕΕ να δηλώνει πίστη στην πραγματοποίηση της ενοποίησης⁵¹⁵.

Παρά τις διαφωνίες για την ενοποίηση, τα αιματηρά γεγονότα της Θεσσαλονίκης επιτάχυναν τις διαδικασίες προσέγγισης των δύο Συνομοσπονδιών. Έτσι, στις 8/5/1936 υπογράφηκε κοινή διακήρυξη για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, στις

⁵¹⁴ Το σύμφωνο μεταξύ ΚΚΕ και Φιλελεύθερων δεν είχε ανακοινωθεί από τα κόμματα. Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο...*, τόμος Α', ό.π., σ. 293-297. Για το σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα η ΓΣΕΕ εξέδωσε ειδική εγκύκλιο καταδίκης του. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ και σωματεία της δύναμής του», εγκύκλιος υπ' αριθμόν 18. Για την καλύτερη κατανόηση της κρισιμότητας της κατάστασης εκείνης της περιόδου αναφέρουμε ότι η κολεκτίβα Ανάφης της Εργατικής Βοήθειας απήλυθε έκκληση στον Σύνδεσμο Χυτών με την οποία ζητά να τους βοηθήσει το οργανωμένο εργατικό κίνημα να επιστρέψουν στις εστίες τους και στο στίβο του συνδικαλιστικού αγώνα. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ και σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 26 Μαρτίου 1936.

⁵¹⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 26/5/1936-2/6/1936.

13/5/1936 πραγματοποιήθηκε κοινή απεργία η οποία σημείωσε μεγάλη επιτυχία⁵¹⁶ και τον Ιούλιο του 1936 όρισαν νέα κοινή απεργία για τις 5 Αυγούστου. Η απεργία χρησιμοποιήθηκε ως το πρόσχημα για την εγκαθίδρυση από τον Μεταξά φασιστικής δικτατορίας μία μέρα πριν την πραγματοποίησή της και τα βήματα προσέγγισης των δύο συννομοσπονδιών για την ενοποίηση που ήταν πιο κοντά από ποτέ, αποδείχθηκε ότι είχαν γίνει αργά⁵¹⁷.

11.6 Η επιρροή του Λαϊκού Μετώπου στον Πειραιά

Στις αρχές του 1935, μετά τη μεταβολή στις αποφάσεις της Διεθνούς και του ΚΚΕ περί «σοσιαλφασισμού» και της δυνατότητας συνεργασίας με δημοκρατικά κόμματα και οργανώσεις, συγκροτήθηκε το Πανεργατικό Κέντρο Πειραιά (ΠΚΠ) ως μία συνένωση των ΕΕΚΠ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων του Πειραιά. Η ημερομηνία την οποία θεωρούμε ως αφετηρία της λειτουργίας του νέου Κέντρου είναι η 6^η Ιανουαρίου 1935, οπότε και αποφασίσθηκε η σύστασή του και εκλέχθηκε η οργανωτική επιτροπή για το ιδρυτικό συνέδριο του Φεβρουαρίου. Σε αυτή την ανακοίνωση, την πρώτη του νέου ΠΚΠ, γινόταν γνωστή η πραγματοποίηση της συνδικαλιστικής ενότητας στον Πειραιά και καλούνταν το ΕΚΠ να συμμετάσχει σε αυτή την ενοποιητική προσπάθεια «ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων»⁵¹⁸. Το ΕΚΠ δεν ανταποκρίθηκε και συνέχισε μόνο του, μακριά από κάθε συνεργασία, τις προσπάθειές του για τη βελτίωση των όρων ζωής των εργαζόμενων⁵¹⁹. Τα σωματεία που υπέγραφαν την πρώτη ανακοίνωση του ΠΚΠ ήταν τα ακόλουθα:

⁵¹⁶ Για τα αποτελέσματα της απεργίας βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», χ. ημερ. και *Ριζοσπάστης*, 14/5/1936. Υπολογίζεται ότι στον Πειραιά απέργησαν 70.000 εργάτες και εργάτριες.

⁵¹⁷ Για τις προκηρύξεις και τις αποφάσεις του ΚΚΕ σχετικά με την απεργία της 13^{ης} Μαΐου και τη συνεργασία των δύο συννομοσπονδιών βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τ. Δ', σ. 362-363, 366-368 και 374-375.

⁵¹⁸ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 "ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του", ημερομηνία 6/1/1935. Την ίδια περίοδο ανακοινώθηκε από τον *Ριζοσπάστη* το ψηφοδέλτιο του Παλλαϊκού Μετώπου στον Πειραιά, στο οποίο, εκτός των άλλων συμμετείχαν ο ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης, ο πρόεδρος του ΠΚΠ και εκτελεστικός επίτροπος της Πανελληνίας Συννομοσπονδίας Εργασίας Εμ. Κρόκος, καθώς και ο τυπογράφος Βασίλειος Τρουπάκης, εκ μέρους του Σοσιαλιστικού Κόμματος [τμήμα Πειραιώς]. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 15/1/1936, σ. 1.

⁵¹⁹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνίες εγγράφων 16/11/1935 και 11/2/1936, όπου η διοίκηση του ΕΚΠ καλεί τα σωματεία που ανήκουν σε αυτό να αγωνισθούν με συσκέψεις και διαβήματα για την ακρίβεια στα βασικά είδη διατροφής και την κατάργηση του νόμου περί αποζημίωσης στις περιπτώσεις των εργατικών ατυχημάτων. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα εν λόγω έγγραφα είναι η απόφαση του ΕΚΠ να πορευθεί μόνο του, χωρίς τη σύμπραξη ή τη συνεργασία με το ΠΚΠ. Επίσης, το ΕΚΠ διαμαρτυρήθηκε για τη μη αναστολή του περιορισμού του συνδικαλισμού τον Ιούνιο του 1935 [βλ. *Σφαίρα*, 25/6/1935], ενώ τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους με εγκύκλιό του το ΠΚΠ απεύθυνε διαμαρτυρία για τον ίδιο λόγο μετά

Πίνακας 81. Σωματεία που συμμετείχαν στην πρώτη ανακοίνωση του ΠΚΠ

Αμαξοϋπηρετών	Χυτών	Υποδήσεως	Φορ/τών Αγ. Γεωργίου
Ναυτεργατική Ένωση Ελλάδας	Χαρτοποιίας	Αρτεργατών Πειραιώς	Οικοδόμων Δραπετσώνας
Μηχανοξυλουργών	Καπνεργατών	Ένωση φορ/τών	Μπετόν-Αρμέ

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του»

Το συνέδριο του ΠΚΠ δεν έγινε, τελικά, τον Φεβρουάριο, αλλά αναβλήθηκε για τις 10 Μαρτίου λόγω «της προσχώρησης και άλλων οργανώσεων» σε αυτό.⁵²⁰ Εν τέλει, μετά την πρώτη άρνηση της αστυνομίας να χορηγήσει άδεια για τη συνέλευση, με έγγραφο που απέστειλλε το ΠΚΠ στις οργανώσεις του στις 27/7/1935 καλούσε όλα τα ΔΣ των εργατικών οργανώσεων της πόλης να παραστούν στη συνέλευση για τον καθορισμό του καταστατικού και την εκλογή προσωρινής διοίκησης⁵²¹. Πρόεδρος της προσωρινής διοίκησης εκλέχθηκε ο Φαρδής, ενώ μετά τις αρχαιρεσίες η διοίκηση του ΠΚΠ ανατέθηκε εκ νέου στον Εμ. Κρόκο⁵²², πρόεδρο των εργαζομένων στα πετρέλαια [εκτελεστικός επίτροπος της Πανελληνίας Συνομοσπονδίας Εργασίας] και ΓΓ εκλέχθηκε ο Ιωάννης Ιωαννίδης. Τον Απρίλιο του 1935 ανακοινώθηκε η απαγόρευση των απεργιών κατά την προσεχή Πρωτομαγιά με βάση τον στρατιωτικό νόμο⁵²³. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* το ΠΚΠ είχε στη δύναμή του 39 σωματεία και οργανώσεις⁵²⁴, ενώ στη δύναμη του ΕΚΠ είναι εγγεγραμμένα 66 σωματεία, σύμφωνα με τα στοιχεία του βιβλίου συνδρομών του ΕΚΠ, αλλά και τα σωματεία που αναγράφονταν σε επιστολόχαρτό του της 11/10/1935⁵²⁵.

από σύσκεψη της Εκτελεστικής του Επιτροπής την 6^η Σεπτεμβρίου 1935, πάντα χωριστά το ένα με το άλλο [βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του»].

⁵²⁰ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 18 Φεβρουαρίου 1935.

⁵²¹ *Ο.π.*, ημερομηνίες εγγράφων 28 Ιουνίου 1935 και 27 Ιουλίου 1935. Η σύμπραξη κομμουνιστών και «ρεφορμιστών» δεν έμεινε χωρίς προβλήματα με τον *Ριζοσπάστη* να καταγγέλει ότι η σύσκεψη της διοίκησης του ΠΚΠ της 21/8/1935 δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της απουσίας των «ρεφορμιστών». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 22/8/1935, σ. 3.

⁵²² Ήταν ο πρώτος προσωρινός πρόεδρος του Κέντρου μέχρι το ιδρυτικό του συνέδριο.

⁵²³ Βλ. *Σφαίρα*, 27/4/1935

⁵²⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/5/1935. Τον Απρίλιο του 1936 εμφανίζονται 32 σωματεία στη δύναμη του τα οποία έχουν 5.500 ανέργους. Βλ. *ό.π.*, 7/4/1936, σ. 4.

⁵²⁵ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 11 Οκτωβρίου 1935. Ο αριθμός των σωματείων που εμφανίζονταν να βρίσκονται στη δύναμη του ΕΚΠ είχε αμφισβητηθεί πολλακώς κατά το παρελθόν από τις αντίπαλες, στη διοίκησή του, παρατάξεις και πολλά από αυτά χαρακτηρίζονταν «σωματεία-σφραγίδες».

Εικόνα 2. Η ανακοίνωση του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιώς στα σωματεία και τις οργανώσεις της πόλης. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 "ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του

Σύμφωνα με τις αποφάσεις του ΚΚΕ για τη συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου, το ΠΚΠ απήρθυνε προσκλήσεις για πραγματοποίηση κοινής απεργίας στο ΕΚΠ του Ι. Τσαπή, η διοίκηση του οποίου παρέμενε αρνητική σε οποιαδήποτε συνεργασία με το Πανεργατικό. Η πρόταση για την κάθοδο σε κοινή απεργία επαναλήφθηκε με στόχο τον κοινό εορτασμό της Πρωτομαγιάς του 1936, αλλά το ΕΚΠ απάντησε αρνητικά με τη δικαιολογία της διαφωνίας του με το Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα, το οποίο κρίθηκε από τη διοίκηση του ΕΚΠ ως αντισυνδικαλιστικό. Πέρα από αυτό, ο Καλομοίρης με συνεχείς εγκυκλίους του ως ΓΓ της ΓΣΕΕ έδινε εντολές, ήδη από το Νοέμβριο του 1935, στις οργανώσεις της συνομοσπονδίας να μην παρασύρονται από τους «εξτρεμισμούς των κομμουνιστών» τους οποίους κατηγορεί για αδιαφορία σχετικά με το συνδικαλιστικό κίνημα και για ενδιαφέρον μόνο για τους κομματικούς

τους σκοπούς, καθώς και για μεθόδους που οδηγούν στη φασιστική εγκαθίδρυση⁵²⁶. Επιπλέον, σε αυτές τις εγκυκλίους γίνεται λόγος για τη «σύμπραξη των κομμουνιστών με τον Καλύβα» και τονίζεται η ανάγκη της αυτόνομης δράσης των οργανώσεων της ΓΣΕΕ, συμπεριλαμβανομένου του ΕΚΠ⁵²⁷.

Εν τέλει, στις συγκεντρώσεις που πραγματοποιήθηκαν στον Πειραιά, συμμετείχαν 2.500 εργάτες σε αυτήν του ΠΚΠ, ενώ για την αντίστοιχη του ΕΚΠ ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι παρεβρέθησαν ελάχιστοι εργάτες. Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο *Ριζοσπάστης*, ως κομματικό όργανο, δεν θα ανέφερε τα πραγματικά μεγέθη για τον όγκο των δύο συγκεντρώσεων προκειμένου να δημιουργήσει την εικόνα της «δικαίωσης» στη γραμμή που ακολούθησε το ΚΚΕ στο συνδικαλιστικό επίπεδο. Ανεξάρτητα, όμως, από τον οποιονδήποτε βαθμό υπερβολής διαπερνούσε τις εκτιμήσεις του *Ριζοσπάστη* για τις συγκεντρώσεις, γνωρίζουμε από τις συνελεύσεις του ΕΚΠ κατά τα έτη 1927-1929, ότι από εκείνη την περίοδο οι συγκεντρώσεις τις οποίες διοργάνωναν οι διοικούντες του ΕΚΠ ήταν κατά πολύ μικρότερες, σε όγκο, από τις αντίστοιχες των κομμουνιστών. Οπότε, είναι μάλλον σωστή η εκτίμηση της εφημερίδας σχετικά με τη μεγαλύτερη σε όγκο συγκέντρωση του ΠΚΠ, γεγονός με ιδιαίτερη σημασία για την ερμηνεία μίας πλευράς στην μετέπειτα αλλαγή στάσης των διοικήσεων της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ και την κοινή απεργία που ακολούθησε⁵²⁸.

Λίγες ημέρες πριν την πραγματοποίηση της απεργίας της Πρωτομαγιάς πραγματοποιήθηκε στο ΠΚΠ μία σύσκεψη με σκοπό την εξέταση της πρότασης του Φαρδή [γραμματέας του ΠΚΠ στην προσωρινή διοίκηση των πρώτων μηνών της λειτουργίας του] περί προσχώρησης του ΠΚΠ στην ΠΣΕ του Καλύβα. Η πρόταση του Φαρδή καταηφίσθη με ψήφους 38 υπέρ της ανεξαρτησίας του Κέντρου και 25 υπέρ της προσχώρησης, με αποτέλεσμα την αποχώρηση της μειοψηφίας του Φαρδή «εμποδίζοντας τη λήψη απόφασης για την πρωτομαγιά»⁵²⁹. Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθούν δύο πράγματα. Πρώτα από όλα, οι κομμουνιστές φέρονται να είναι η

⁵²⁶ Ένα βασικό κομμάτι της επιχειρηματολογίας του Ι. Καλομοίρη εναντίον του ΚΚΕ ήταν ότι οι μέθοδοι του προκαλούσαν την αντίδραση των εργοδοτών και του Κράτους και κυφορούσαν τον κίνδυνο της επιβολής ενός φασιστικού καθεστώτος ως απάντηση στους «εξτρεμισμούς» του.

⁵²⁷ Βλ. ενδεικτικά Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», εγκύκλιος υπ' αριθμόν 18, ημερομηνία 5/11/1935. Το ΚΚΕ δεν είχε συνεργασθεί με την ΠΣΕ του Καλύβα σε επίπεδο συνομοσπονδιών, διατηρώντας την ΕΓΣΕΕ ως το ανεξάρτητο από τις υπόλοιπες συνομοσπονδίες εργαλείο της συνδικαλιστικής πολιτικής του Κόμματος, αλλά στον Πειραιά συνεργάστηκε με τον Κρόκο και άλλα τοπικά στελέχη της ΠΣΕ για τη συγκρότηση του ΠΚΠ.

⁵²⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/4/1936-21/4/1936 και 2/5/1936.

⁵²⁹ *Ο.π.*, 22/4/1936, σ. 6.

μειοψηφία στη διοίκηση του Πανεργατικού, με τον *Ριζοσπάστη* να αναφέρει ότι η πρόταση της παραμονής του Κέντρου σε ανεξαρτησία ήταν της «αντιπολίτευσης του σ. Καπένη»⁵³⁰, ενώ στο ίδιο άρθρο αποδίδεται η αντίθεση πολλών αντιπροσώπων στην παρουσία του βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου Μανώλη Μανωλέα, ως απεσταλμένου της Ναυτεργατικής Ένωσης (ΝΕΠ). Δεύτερον, μία σύμπραξη του Πανεργατικού με την ΠΣΕ του Καλύβα θα δυσκόλευε ακόμη περισσότερο την πιθανότητα συνεργασίας με το ΕΚΠ, από τη στιγμή που η διοίκηση του τελευταίου, ακολουθώντας τις θέσεις της ΓΣΕΕ, είχε εκφράσει αρκετές φορές την αντίθεσή της με την ΠΣΕ⁵³¹.

Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης⁵³² την Πρωτομαγιά του 1936, αλλά και, ενδεχομένως, η πίεση που δέχθηκαν οι διοικήσεις ΓΣΕΕ και ΕΚΠ μετά τις πρωτομαγιάτικες συγκεντρώσεις του Πειραιά, οδήγησαν στην επαναδιαπραγμάτευση της πιθανότητας μίας κοινής απεργίας⁵³³. Ο Πειραιάς έγινε, για ακόμη μία φορά, το πεδίο της εφαρμογής της συνδικαλιστικής πολιτικής και η πρώτη κοινή απεργία μετά τη διάσπαση πραγματοποιήθηκε στις 13 Μαΐου 1936 με τη συμμετοχή πλήθους εργατών⁵³⁴. Η συνέχεια ήταν παράλληλη με αυτή των διαπραγματεύσεων ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ ως την 4^η Αυγούστου, οπότε και κηρύχθηκε η μεταξική δικτατορία απονεκρώνοντας το συνδικαλισμό, μετατρέποντας τις οργανώσεις σε υμνητές του καθεστώτος. Εν τούτοις, το ΕΚΠ πραγματοποίησε μία ανεξάρτητη συγκέντρωση στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης με αντικείμενο τις κοινωνικές ασφαλίσεις. Στην ανακοίνωση της συγκέντρωσης η διοίκηση του ΕΚΠ καταφέρθηκε, εκ νέου, εναντίον των Καλύβα και Δημητράτου.

⁵³⁰ *Ο.π.*

⁵³¹ Για παράδειγμα σε ανακοίνωσή του στις 23/11/1935 αναφέρεται ότι «...Επίσης αποφάσισε [η συνέλευση του ΕΚΠ], όπως ολόκληρος η εργατοϋπαλληλική τάξις του Πειραιώς αποδοκιμάσει μετ' αγανακτήσεως και καταδίκης τας προσπάθειας των εργατοκαπύλων Καλύβα και Δημητράτου, Κανακουσάκη και Κρόκου και Σία εν συνεργασία με τον αρχηγόν του εθνοσοσιαλιστικού (φασιστικού) κόμματος του να προπαρασκευάση τον προσεχή μήνα δήθεν εργατικόν συνέδριον της φήμης Π.Σ.Ε. αλλά με αντικειμενικόν σκοπό την πραγματοποίησιν της φασιστικοποιήσεως των οργανώσεων...». Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 23/11/1935.

⁵³² Το ΕΚΠ εξέδωσε ανακοίνωση για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης με την οποία ζήτησε από τις οργανώσεις του να αγωνισθεί ενάντια στις δολοφονίες και τις εξορίες των καπνεργατών. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 9/5/1936.

⁵³³ Το ζήτημα των διαπραγματεύσεων και οι εκτιμήσεις σχετικά με τα αίτια της αλλαγής στάσης της ΓΣΕΕ παρουσιάζονται στο κεφάλαιο 9 της παρούσης εργασίας.

⁵³⁴ Το καθεστώς Μεταξά υπολόγιζε ότι απέργησαν 105.580 εργάτες σε 29 ελληνικές πόλεις, εκ των οποίων οι 32.000 (30,3%) στον Πειραιά, 15.360 (14,5%) στην Αθήνα, 13.000 (12,3%) στη Θεσσαλονίκη και 8.569 (8,1%) στην Καβάλα. Βλ. *Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου... ό.π.*, σ. 39.

Οι δύο οργανώσεις, ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ, συμφώνησαν για νέα κάθοδο σε απεργία την 5^η Αυγούστου 1936, αλλά η κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας μία ημέρα νωρίτερα, με πρόσχημα, εκτός των άλλων, και αυτή την απεργία τερμάτισε τη διαδικασία προσέγγισης των οργανισμών της εργατικής τάξης του Πειραιά. Το ΕΚΠ παρέμεινε το μοναδικό Κέντρο της πόλης, χωρίς μάλιστα να αλλάξει η διοίκησή του, αφού οι Ι. Τσαπής και Α. Θειόπουλος παρέμειναν ως Πρόεδρος και Γενικός Γραμματέας του ΕΚΠ, αντίστοιχα. Ακολούθησαν οι διώξεις των κομμουνιστών, αλλά και άλλων, συνδικαλιστών, οι οποίοι δεν συνεργάστηκαν με το καθεστώς και παρέλυσε η ελεύθερη συνδικαλιστική δραστηριότητα.

11.7 Η αριστερή αντιπολίτευση στο ΚΚΕ

Το ΚΚΕ δεν περιόριζε την αντιπαράθεσή του με τα κόμματα της αστικής τάξης ή με τις συνδικαλιστικές οργανώσεις που χαρακτήριζε ως «ρεφορμιστικές». Σε ολόκληρη την ιστορία του Μεσοπολέμου, το ΚΚΕ ερχόταν σε ευθεία αντιπαράθεση και με αριστερές οργανώσεις, σημαντικότερη των οποίων ήταν το «Αρχείο του Μαρξισμού».⁵³⁵ Το Αρχείο ήταν μία οργάνωση, κυρίως νέων, η οποία τροφοδοτήθηκε, αρχικά, από τη διάσπαση του 1920 και τη δημιουργία της «Κομμουνιστικής Ένωσης», η οποία διαλύθηκε μετά το Β' Συνέδριο του ΚΚΕ, όταν αποφασίστηκε η προσχώρησή του στη Γ' Διεθνή, κύριο αίτημα της Κομμουνιστικής Ένωσης⁵³⁶. Στα πρώτα βήματά του το Αρχείο παρέμενε μάλλον επιμορφωτικός σύλλογος των εργατών στο μαρξισμό, παρά μαζικός πολιτικός φορέας. Το Αρχείο μετατράπηκε σε πολιτικό φορέα μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου, οπότε και ασχολήθηκε ενεργά με τη σωματειακή οργάνωση των εργατών, ελέγχοντας, μάλιστα, ορισμένα σωματεία. Όπως είδαμε στις εκθέσεις δράσης της

⁵³⁵ Υπήρχαν τουλάχιστον 7 διασπάσεις ή μετονομασίες τροτσικιστικών σχημάτων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά το Αρχείο του Μαρξισμού ήταν η πολυπληθέστερη εξ' αυτών και επιπλέον αποτελούσε το επίσημο ελληνικό τμήμα της Διεθνούς Αριστερής αντιπολίτευσης (μετέπειτα Δ' Διεθνής). Βλ. Αν. Γκίκας, «Αρχειομαρξισμός: το κύριο ρεύμα του τροτσικισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *ΚΟΜΕΠ*, 2003, τεύχος 6, Αθήνα 2003, σ. 109-110. Γενικά για το Αρχείο Μαρξισμού βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, ό.π., σ. 69-74 και 190-199, Κ. Καστρίτης, *Ιστορία του μπολσεβικισμού-τροτσικισμού στην Ελλάδα*, 5 τ., Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα 1976-1978 και Κ. Παλούκης, «Η “Αριστερή Αντιπολίτευση” στο ΚΚΕ. Αρχειομαρξιστές και Σπαρτακιστές», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Η ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1 *Ο Μεσοπόλεμος*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

⁵³⁶ Η εν λόγω «Κομμουνιστική Ένωση» δεν είναι η ίδια με την Κομμουνιστική Ένωση της Ελλάδος, τα μέλη της οποίας δημιούργησαν το «σχίσμα του Πειραιώς» όταν ζήτησαν ριζοσπαστικότερη τακτική του Κόμματος την περίοδο 1924-1925. Ωστόσο, τα παρόμοια αιτήματα αλλά και το ίδιο όνομα παραπέμπουν στην πιθανή επιδίωξη των μελών της δεύτερης Κομμουνιστικής Ένωσης να τονίσουν τη συνέχεια του αιτήματος προς μία ριζοσπαστικότερη τακτική του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *στο ίδιο*.

Κομματικής Οργάνωσης Πειραιά του ΚΚΕ, η επιρροή των αρχειομαρξιστών στον Πειραιά δεν ήταν σημαντική στα 1927-1928, αλλά στη δεκαετία του 1930 βρίσκουμε, μέσω του *Ριζοσπάστη* και της εφημερίδας που εξέδιδαν *Η πάλη των τάξεων*, ότι ελέγχουν ή έχουν σημαντική παρουσία σε κάποια σωματεία, όπως αυτά των αρτεργατών και των υποδηματεργατών.⁵³⁷

Η πορεία του Αρχείου θα μπορούσε να χωριστεί σε τέσσερις φάσεις: η πρώτη από το 1924 μέχρι το 1926, οπότε και μένει σε επιμορφωτικές δραστηριότητες χωρίς πολιτική δράση, η δεύτερη από το 1926 έως το 1930 είναι η προοδευτική πολιτικοποίηση, η σύνδεση με τα σωματεία και, εν τέλει, με τη Διεθνή Αριστερή Αντιπολίτευση του Τρότσκι, η τρίτη μέχρι το 1934 είναι η καθαρά τροτσκιστική και η τέταρτη αποτέλεσε την παρακμή της οργάνωσης⁵³⁸. Η δομή του Αρχείου ήταν ιεραρχική με αυστηρές σχέσεις της ηγετικής ομάδας προς τα μέλη, τα οποία ήταν υπόλογοι στην οργάνωση ακόμα και για την προσωπική τους ζωή, ενώ ήταν δύσκολη η αποχώρησή τους από αυτήν⁵³⁹. Η δημοκρατική οργάνωση του Αρχείου ήταν το

⁵³⁷ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 24/4/1931, σ. 4· 19/6/1931, σ. 3· 26/6/1931, σ. 4· 24/7/1931, σ. 4· 14/8/1931, σ. 2· 11/10/1932 κ.ά. Ωστόσο, η πολιτική επιρροή του Αρχείου δεν φαίνεται να ήταν ανάλογη με αυτή του ΚΚΕ αν κρίνουμε από τις ψήφοι που έλαβαν στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936, οπότε και στον Πειραιά οι ψήφοι ήταν 3.050 για το Παλλαϊκό Μέτωπο (ΚΚΕ) και 137 για το Αρχείο (οι αντίστοιχες ψήφοι στο σύνολο της επικράτειας ήταν 73.411 και 1.148). Βλ. ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, ό.π., σ. 14-15. Για τα πρώτα συνδικαλιστικά στελέχη του Αρχείου στον Πειραιά και την επιρροή τους σε ορισμένα σωματεία της πόλης βλ. Κ. Καστρίτης, ό.π., τ. 4, σ. 212-224. Από αυτά διαφαίνεται η επιρροή των αρχειομαρξιστών σε μη εργοστασιακά σωματεία με αιχμή τους αρτεργάτες στους οποίους έλεγχαν το σωματείο με 10 μέλη, 100 συμπαθούντες και 250 ψήφους. Χαρακτηριστικό της μικρής οργανωτικής δομής του Αρχείου είναι ότι σε πολλές περιπτώσεις χρειαζόνταν να εργαστούν μέλη του σε εργοστάσια άλλου επαγγελματικού κλάδου προκειμένου να οργανωθεί εκεί πυρήνας συμπαθούντων. Μία τέτοια περίπτωση περιγράφεται από τον Κ. Καστρίτη και αφορά το σερβιτόρο Π. Χατζή, ο οποίος εργάστηκε στην ΑΕΕΧΠΛ. Στο ίδιο, σ. 214-215.

⁵³⁸ Βλ. Κ. Παλούκης, ό.π., σ. 213. Ορισμένα τμήματα του αρχειομαρξισμού ερμήνευσαν την παρακμή της οργάνωσης ως το αποτέλεσμα της άνευ όρων υιοθέτησης της διεθνούς τροτσκιστικής αντιπολίτευσης στον «σταλινισμό», σε μία περίοδο κατά την οποία το ΚΚΕ σημείωνε σταθερά ανοδική πορεία. *Ταξικός Αγώνας*, όργανο της «Ομάδας Κομμουνιστών», αρ. φύλλου 2, Φεβρουάριος 1946, σ. 11 στο *Αρχείο Νίκου Σύριγγα*, φάκελος 4, ΕΛΙΑ. Εδώ παρατίθεται από Αν. Γκίκας, ό.π., σ. 115-118.

⁵³⁹ Γράφει σχετικά ο Π. Πουλιόπουλος το 1932: «Η αρχειομαρξιστική οργάνωση εξακολουθεί πάντα όπως και πριν να αποτελεί ένα συγκρότημα γραφειοκρατικό που μπρος στον απολυταρχισμό του δεν είναι τίποτα το διοικητικό καθεστώς του σταλινισμού και από τα 1922 μέχρι τη στιγμή αυτή δεν έχει επιτρέψει ούτε μια φορά τη δημοκρατική εκδήλωση της γνώμης των μελών του και δεν έχει γνωρίσει ακόμη δημοκρατικό έλεγχο αντιπροσωπευτικού σώματος μέσα του. Η λεγόμενη «Συνδιάσκεψη του 1930 ήταν ένα τυχαίο μάζεμα διαφόρων «στελεχών» χωρίς καμιά προσυζήτηση και αντιπροσωπευτική εξουσιοδότηση της βάσης, όπως αποδείχνει οι σύντροφοι της Κ.Ε.Ο. που πήρανε μέρος σ' αυτή». Βλ. Π. Πουλιόπουλος, «Τρότσκι και Αρχαιομαρξισμός», *Σπάρτακος*, φ. 19. Χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας του Αρχείου και της ηθικιστικής προσέγγισης στην προσωπική ζωή του προτύπου-κομμουνιστή που πρέσβευαν είναι η αναφορά με ειρωνικούς χαρακτηρισμούς για τα μέλη του ΚΚΕ όταν οι αρχειομαρξιστές εντόπισαν κάποια από αυτά να διασκεδάζουν κατά τις απόκριες. Το άρθρο ανέφερε: «Πολλοί σταλινικοί λυσσασμένοι πολέμιοι των αρχειομαρξιστών, κατά

αίτημα ορισμένων μελών που αποσχίσθηκαν από την οργάνωση και δημιούργησαν το 1927 την Τρίτη Κατάσταση, μία ενδιάμεση οργάνωση ανάμεσα στο ΚΚΕ και το Αρχείο⁵⁴⁰. Η οργάνωση του Αρχείου πήρε το χρίσμα του Τρότσκι ως το ελληνικό τμήμα της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης όταν το 1930 εξελίχθηκε σε πολιτικό κόμμα με τον τίτλο «Κομμουνιστική Οργάνωση Μπολσεβίκων Λενινιστών Αρχαιομαρξιστών (ΚΟΜΛΕΑ)», με περίπου 2.000 μέλη, ενώ το 1933 είχε 2.281 μέλη και έλεγχε 27 συνδικάτα σε 7 πόλεις της χώρας⁵⁴¹. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί η

τις απόκρημες μασκαρεμένοι γλεντούσαν μεθοκοπώντας στην Κηφισιά, αντί άλλης απασχόλησης». Βλ. «Οι σταλινικοί διασκεδάζουν», *Η πάλη των τάξεων*, 3/3/1933, σ. 3.

Αντίθετα, στο ΚΚΕ φαίνεται πως η εσωτερική πειθαρχία δεν έλαβε τέτοιες διαστάσεις, αν αναλογιστούμε ότι σε πολλά κομματικά άρθρα διατυπώνονταν η ανησυχία για την απουσία αρκετών κομματικών μελών από εκδηλώσεις. Η μικρή αριθμητικά οργάνωση του Αρχείου αλλά και η προσκόλλησή του στην επιμόρφωση και διαπαιδαγώγηση των μελών του, ως το πρώτο αναγκαίο στοιχείο για την επιτυχία της δράσης του, έναντι του ΚΚΕ στο οποίο το βάρος δίνονταν στη συνδικαλιστική δουλειά φαίνεται πως ήταν η αιτία της διαφοροποίησης των δύο οργανώσεων σε ό,τι αφορούσε την εσωκομματική πειθαρχία. Φαίνεται πως η τάση για την επιπλέον συνωμοτική και ακραία συγκεντρωτική δομή του Αρχείου ενισχύονταν και από τις προσωπικές επιλογές της εκάστοτε ηγεσίας. Αυτό το περιθώριο υπήρχε ακριβώς εξαιτίας της δομής του Αρχείου που προέβαλλε μία «απομακρυσμένη» και «χαμένη» ηγεσία. Βλ. σχετικά Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-1927)*, ό.π., σ. 196.

⁵⁴⁰ Βλ. κ. Παλούκης, ό.π., σ. 215 και 218. Για την Τρίτη Κατάσταση μιλήσαμε παραπάνω, στη διαμάχη του ΠΓ με τους Πουλιόπουλο και Γιατσόπουλο. Το ΚΚΕ και τα μέλη της Τρίτης Κατάστασης έφθασαν κοντά σε συμφωνία για ενσωμάτωση των μελών τους στο ΚΚΕ αλλά η αξίωση του ΚΚΕ να παραδεχθούν ότι έκαναν λάθος αποχωρώντας το 1924 από τις γραμμές του και ότι η Τρίτη Κατάσταση, ως οργάνωση εκτός του «μόνου προλεταριακού κόμματος», δεν θα μπορούσε παρά να «εξελιχθεί προς την αντίδραση», δυσκόλεψαν την υλοποίηση της προσχώρησης, η οποία τελικά έγινε από τα περισσότερα μέλη της Τρίτης Κατάστασης. Βλ. σχετικά *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Β', σ. 334-339.

⁵⁴¹ Βλ. Κ. Παλούκης, ό.π., σ. 223. Το ΚΚΕ κατήγγειλε σε όλη αυτή την περίοδο ότι οι αρχαιομαρξιστές κατακτούσαν τη διοίκηση των σωματείων επειδή στις συνελεύσεις πήγαινε όλη η δύναμή τους, ανεξάρτητα από το επάγγελμα των μελών της παράταξης. Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 2/10/1931, σ. 2. Σε σχέση με το «χρίσμα» του Τρότσκι ο Π. Πουλιόπουλος έγραφε το 1932: «Ο σ. Τρότσκι σε μια εγκύκλιο επιστολή του προς τη διεθνή αντιπολίτευση ασχολήθηκε κάπως και με το ελληνικό κίνημα. Θέλησε να μεταδώσει και στους ξένους αντιπολιτευόμενους τον ενθουσιασμό του από μια φωτογραφία φυλακισμένων αρχαιομαρξιστών. Εστηλίτεψε τη σταλινική γραφειοκρατία που αυτούς τους αγωνιστές τους βρίζει φασίστες, ενώ η αρχαιομαρξιστική τους οργάνωση είναι η μόνη εγγύηση για το μέλλον του αληθινού μπολσεβικισμού και του αληθινού μαρξισμού στην Ελλάδα. Και τέλος διαπίστωσε τη διεθνή σπουδαιότητα της οργάνωσης αυτής που, λέει, είναι η πολυαριθμότερη μέσα στη Διεθνή Αντιπολίτευση ύστερα από τη ρωσική αντιπολίτευση. Δεν είναι γνωστό ακόμη αν ο φίλος μας Μολινιέ επέτρεψε να φτάσουν ίσαμε τον Τρότσκι οι έγγραφες και προφορικές εκθέσεις της Αντιπολίτευσης του Κ.Κ.Ε. (Σπάρτακος). Έτσι, είναι δύσκολο να συμπεράνουμε αν οι πιο πάνω σκέψεις του σ. Τρότσκι βγαίνουν από κακή πληροφόρηση ή από σφαλερή εκτίμηση του ελληνικού ζητήματος [...] Η αυτοθυσία και αναμφισβήτητη επαναστατική διάθεση των φυλακισμένων αρχαιομαρξιστών εργατών φανερώνουν απλώς ότι οι οξυνόμενες κρίσιμες αντιφάσεις του ελληνικού καπιταλισμού δεν είναι δυνατό παρά να αντικαθρεφτίζονται στην ψυχολογία ολοένα και περισσοτέρων προλεταρίων. Μα καθόλου οι διαθέσεις των εργατών αυτών δεν αποδείχνουν, ούτε καν πιθανολογούν, ότι η πολιτική τους οργάνωση και ο ιδεολογικός και πολιτικός τους προσανατολισμός σήμερα βρίσκονται πάνω στη γραμμή του επαναστατικού μαρξισμού, του μπολσεβικισμού και μάλιστα της αριστερής αντιπολίτευσης [...] Όλες οι κομμουνιστικές αντιπολιτευτικές ομάδες του κόσμου -κι ο Σπάρτακος μαζί μ' αυτές- στάθηκαν και είναι ομάδες κομματικές, γεννήθηκαν μέσα στο Κομμουνιστικό Κόμμα ύστερα από μια πάλη με τη σταλινική ομάδα και με σκοπό την εσωτερική μεταρρύθμιση του Κόμματος. Ολωσδιόλου αντίθετα, ο αρχαιομαρξισμός στάθηκε εξαρχής και είναι μια οργάνωση εξωκομματική και αντικομματική ακόμη από τον καιρό που οι σημερινοί

ρευστότητα του χώρου. Από ένα δείγμα 102 βιογραφικών σημειωμάτων το οποίο εμπεριέχεται στο Αρχείο του Ν. Σύριγγα, προκύπτει ότι μόλις το 16% παρέμεινε στην ίδια οργάνωση την περίοδο 1932-1936, ένα ποσοστό 34% διετέλεσε μέλος δύο οργανώσεων, ενώ το υπόλοιπο 50% διετέλεσε μέλος τριών και άνω οργανώσεων. Επιπλέον, το 49% του δείγματος παρέμενε στην ίδια οργάνωση για διάστημα μικρότερο των δύο ετών⁵⁴². Η παραπάνω κινητικότητα των μελών των οργανώσεων που κινούνταν στα αριστερά του ΚΚΕ καταδεικνύει την πολυδιάσπαση του χώρου και τη ρευστότητα που κυριαρχούσε στις οργανωτικές του δομές.

Σε αντίθεση με τους Σπαρτακιστές του Πουλιόπουλου, οι οποίοι μέχρι το 1934 δεν είχαν συγκροτηθεί σε κόμμα και ως τότε παρέμεναν εξωτερική αντιπολίτευση της ηγεσίας του ΚΚΕ, το Αρχείο ήταν εξ αρχής έξω από την τακτική του Κόμματος και μακριά από κάθε συνεννόηση με αυτό. Η κόντρα του ΚΚΕ με το Αρχείο έφτασε σε οξύ σημείο κατά το ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής ΓΣΕΕ, όταν και σηματοδεύθηκε από σοβαρά επεισόδια μεταξύ των δύο παρατάξεων, τα οποία οδήγησαν σε συλλήψεις και τραυματισμούς. Από εκεί και πέρα και όσο το Αρχείο προσπαθούσε να αυξήσει την επιρροή του στα συνδικάτα κατηγορώντας την ΕΓΣΕΕ ως διασπαστική,

αντιπολιτευόμενοι σε όλες τις χώρες αγωνιζόντουσαν μέσα στη Διεθνή υπό τη διεύθυνση του Λένιν και του Τρότσκι. Ο αρχειομαρξισμός πολεμούσε το Κ.Κ.Ε. προτού ακόμη εμφανιστεί σταλινική γραφειοκρατία στη Διεθνή. Μέχρι το Σεπτέμβριο του 1930 όλη η ιστορία του αρχειομαρξισμού είναι σκοτεινή ιστορία μιας «μορφωτικής» αίρεσης που, μακριά από το ζωντανό κίνημα της εργατικής τάξης και με εγκληματικά πολλές φορές μέσα, ζητούσε να διαλύσει το Κ.Κ.Ε. και να καταστρέψει κάθε εργασία του...

... Ο αρχειομαρξισμός εξακολουθεί, όπως και πριν, τη σχισματική συνδικαλιστική ταχτική στην πράξη (ίδρυση και διατήρηση ξέχωρων άμαζων αρχειομαρξιστικών συνδικάτων που ανταγωνίζονται με τα κόκκινα), ενώ στη φρασεολογία του ακολουθεί ψευτοενωτική ταχτική με την αιχμή της στραμμένη κατά της επαναστατικής συνομοσπονδίας. Δηλαδή στην πραγματικότητα εξακολουθεί να είναι ένα εμπόδιο για την ενοποίηση των οπαδών της ίδιας της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς στην Ελλάδα (τελευταία υποδηματεργατική απεργία στην Αθήνα, πρόσφατη συγκέντρωση Ενωτικού Εργατικού Κέντρου Αθηνών, Ανωνυμίτες Αθηνών κ.λπ.). Η ηλίθια «πολιτικοποίηση» των συνδικάτων της Ενωτικής με τη μεταβολή τους σε παραρτήματα του Κ.Κ.Ε. δεν είναι τίποτα μπρος στο φαινόμενο πέντε-έξι πενηκοντάδων εργατών διαφόρων επαγγελματιών (ιδίως συντεχνιακών) που με μια σφραγίδα η καθεμιά τους αποτελούν στα ανοιχτά τη συνδικαλιστική φόρμα της αρχειομαρξιστικής αίρεσης. Δεν γνωρίζουμε αισχροτέρα απάτη από εκείνη που κάνουν οι αρχειομαρξιστές ηγέτες εδώ και λίγο καιρό παριστάνοντας στο εξωτερικό τον εαυτό τους για υπέρμαχο της συνδικαλιστικής... ενότητας και του ενιαίου μετώπου! [...] Αντίθετα με όλες τις αντιπολιτεύσεις της αριστεράς στις άλλες χώρες, ο αρχειομαρξισμός εξακολουθεί, όπως και πρώτα, να εφαρμόζει την πολιτική δευτέρου κόμματος και να είναι άσπονδος εχθρός του επαναστατικού κόμματος, όχι μόνο της σταλινικής του γραφειοκρατίας. Μόνον αστειοί άνθρωποι στην Ελλάδα μπορούν να τολμούν σύγκριση των δυνάμεων Κόμματος και Αρχείου [...]. Η θέση του αρχειομαρξισμού σε όλα τα ζητήματα της προλεταριακής πολιτικής στην Ελλάδα εξακολουθεί, όπως και πριν, να είναι μια οπορτουνιστική και κάθε άλλο παρά μαρξιστική και μπολσεβίκικη (ολοκληρωτική παραγνώριση του φασιστικού κινδύνου, πάλι κατά των αντιφασιστικών ενώσεων, αισιόδοξη εκτίμηση για την «ανάπτυξη» του ελληνικού βιομηχανικού μάλιστα, καπιταλισμού σε περίοδο ανοιχτής πια κρίσης, «Πάλι των Τάξεων» φυλ. 1 κ.λπ.)...». Βλ. Π. Πουλιόπουλος, «Τρότσκι και Αρχειομαρξισμός», *ό.π.*

⁵⁴² Η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Αν. Γκίκα. Βλ. Αν. Γκίκας, *ό.π.*, σ. 110.

το ΚΚΕ προέβαινε σε καταγγελίες για συνεργασία των μελών του Αρχείου με την αστυνομία (συνήθως καταγγέλονταν η πρόκληση επεισοδίων με σκοπό την παρέμβαση της Ασφάλειας για τη διάλυση των συγκεντρώσεων ή ακόμη και η υπόδειξη από μέρους των αρχαιομαρξιστών στην Ασφάλεια συνδικαλιστών της Ενωτικής ΓΣΕΕ προκειμένου η δεύτερη να προχωρήσει στη σύλληψή τους), για δολοφονικές τους επιθέσεις εναντίον μελών του ΚΚΕ, για απεργοσπαστικές ενέργειες στα σωματεία και για συνεργασία με τους εργοδότες σε κάποιες απεργίες.

Τα μέλη του Αρχείου κινούνταν, μέσα από τα άρθρα της δικής τους εφημερίδας, ακριβώς στο ίδιο μοτίβο καταγγέλοντας τις «προδοσίες των σταλινικών» σε μία σειρά σωματειακών δεργασιών ή απεργιών. Έτσι, οι αρχαιομαρξιστές θεωρούσαν «διασπαστική ενέργεια» τη δημιουργία του Ενωτικού ΕΚΠ⁵⁴³, κατήγγειλλαν ότι «οι σταλινικοί» πρόδιδαν απεργίες,⁵⁴⁴ ότι συνεργάζονταν με την αστυνομία⁵⁴⁵ και ότι ενδιαφέρονταν για τη διατήρηση των σωματείων-«σφραγίδα» του Ενωτικού ΕΚΠ.

Επιπλέον, το κλίμα των σχέσεων των δύο οργανώσεων μας δίνεται από τον χαρακτηρισμό «αρχαιοφασίστες» με τον οποίο αναφέρεται ο *Ριζοσπάστης* στους ηγέτες του Αρχείου σε όλο το διάστημα 1928-1933 οπότε και στο ΚΚΕ έχει επικρατήσει η θεωρία του «παμφασισμού»,⁵⁴⁶ ενώ πραγματοποιήθηκε και διάλεξη στο Ενωτικό ΕΚΑ με τίτλο «Αρχαιομαρξισμός: Πρωτοπόρος στο αντισοβιετικό μέτωπο».⁵⁴⁷ Όπως είδαμε, δεν έλειπαν οι αντίστοιχες αναφορές και των αρχαιομαρξιστών προς την πολιτική και τη συνδικαλιστική ηγεσία του ΚΚΕ.

Αμέσως μετά την μορφοποίηση του Αρχείου σε πολιτικό κόμμα η οργάνωση υπέστη μία νέα διάσπαση. Μία ολιγομελής φράξια, υπό τον Πάμπλο (Μιχάλης Ράπτης), απομακρύνθηκε από το Αρχείο θεωρώντας το ΚΚΕ ως το μόνο

⁵⁴³ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 7/8/1931, σ. 3.

⁵⁴⁴ Ενδεικτικά βλ. *ό.π.*, 21/6/1932, σ. 4 για την απεργία των αρτεργατών Πειραιά: 20/8/1932, σ. 4· 10/11/1932, σ. 4· 21/2/1933, σ. 4.

⁵⁴⁵ Ενδεικτικά, *ό.π.*, 1/7/1932 και 28/1/1933.

⁵⁴⁶ Σχετικά με την αρθρογραφία στο *Ριζοσπάστη* βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 18/12/1928, σ. 4· 30/1/1929, σ. 4· 3/2/1929, σ. 1· 5/2/1929, σ. 1· 8/2/1929, σ. 1· 14/8/1929, σ. 2· 28/10/1929, σ. 1-2· 10/3/1930, σ. 4· 15/8/1930, σ. 1· 2/6/1931, σ. 4· 2/10/1931, σ. 2· «Συμμορία χαφιέδων και δολοφόνων», 6/8/1932, σ. 1· «πράκτορας αντεπανάστασης», 13/11/1932, σ. 2 και 14/11/1932, σ. 2· 4/7/1933, σ. 1-3· 12/12/1933, σ. 4 κ.ά. Επίσης, βλ. «Η στροφή των αρχαιομαρξιστών», *ΚΟΜΕΠ*, περίοδος Γ', αρ. 1, Μάιος 1931, σ. 5-9 και «Ο αρχαιομαρξισμός μέσα στο φασιστικό κίνημα», *ΚΟΜΕΠ*, περίοδος Γ', αρ. 2, Αύγουστος 1931, σ. 9-12 και *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, τ. Γ', σ. 496 όπου αναφέρεται: «... ο χαφιές αρχαιοφασίστας καταδότης Ανδρώνης και άλλοι συνέταιροί του παρουσιάστηκαν στη Μεσσηνία και στη Μάνη, κυρίως στα χωριά, σαν αντιπρόσωποι του κόμματος. Το πέρασμά τους επακολούθησε σειρά συλλήψεων συντρόφων, κατασχέσεων κ.λ.π. Έτσι για μία ακόμη φορά ξεσκεπάζεται ο χαφιέδικος ρόλος του αρχαιοφασισμού...».

⁵⁴⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 22/5/1933, σ. 4.

προλεταριακό κόμμα και συγκρότησε τον Ιανουάριο του 1931 την ΚΕΟ (Κομμουνιστική Ενωτική Ομάδα) επιζητώντας τη συνένωση όλων των αντιπολιτευόμενων στο ΚΚΕ τάσεων. Αργότερα ενώθηκε με την ομάδα του προσφάτως διαγραμμένου από το ΚΚΕ Άγι Στίνα⁵⁴⁸ δημιουργώντας τη Λενινιστική Αντιπολίτευση του ΚΚΕ (ΛΑΚΚΕ), η οποία το 1934, χωρίς τον Στίνα⁵⁴⁹, δημιούργησε με τον Σπάρτακο την ΟΚΔΕ (Οργάνωση Κομμουνιστών Διεθνιστών Ελλάδος), «ενώ ένα μικρότερο κομμάτι της δημιούργησε, μαζί με το ένα σκέλος της διάσπασης της ΚΟΜΛΕΑ, που πραγματοποιήθηκε την ίδια χρονιά, την Οργάνωση Μαρξιστών Λενινιστών (Μπολσεβίκος)»⁵⁵⁰. Μετά το 1934 ο Γιωτόπουλος (αρχηγός του Αρχείου) και το μεγαλύτερο κομμάτι του Αρχείου διέκοψε τους δεσμούς του με τον τροτσκισμό⁵⁵¹ και δημιούργησε το ΚΑΚΕ (Κομμουνιστικό Αρχαιομαρξιστικό

⁵⁴⁸ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Γ', σ. 349-350. Ο Στίνας διαγράφηκε ως «οππορτουνιστικό και τυχοδιωκτικό στοιχείο» επειδή δημιούργησε αντικομματική φράξια, ασκούσε δημόσια κριτική κατά του ΠΓ και «εξαπάτησε» την οργάνωση της Θεσσαλονίκης αναλαμβάνοντας γραμματέας της, ενώ υπήρχε απόφαση που του στερούσε τη δυνατότητα να αναλάβει χρέη στελέχους. Από την απόφαση αυτή, ήδη, το ΠΓ του ΚΚΕ χρέωνε στον Άγι Στίνα «αρχαιομαρξιστικές μεθόδους».

⁵⁴⁹ Ο Στίνας προχώρησε στην ίδρυση της ΚΟΜΛΕΑ, η οποία μετά από νέα διάσπαση της ΟΚΔΕ μαζί με ένα μικρό κομμάτι της προχώρησαν στην ίδρυση της Κομμουνιστικής Διεθνιστικής Ένωσης (Μπολσεβίκοι-Λενινιστές) με όργανο την εφημερίδα *Εργατικό Μέτωπο*. Σε άρθρο της 20/2/1936, σ. 4, ερμηνεύει την εκλογική αποτυχία των αρχαιομαρξιστών με την αποχώρησή τους από την Δ' Διεθνή και τον τροτσκισμό, ενώ στις 1/4/1936, σ. 4 και 6, στρέφει τα βέλη της κριτικής της κατά των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου.

⁵⁵⁰ Βλ. Κ. Παλούκης, ό.π., σ. 223-224. Η ΟΚΔΕ εξέδιδε την εφημερίδα *Εργατική Πρωτοπορία* που βρίσκεται στο ΕΛΙΑ, Αρχείο Χρ. Αναστασιάδη, φ. 13. Στις 15/10/1934 γράφει: «Εργάτες, η οργάνωση των Κομμουνιστών Διεθνιστών (Σπάρτακος) και της Λενινιστικής Αντιπολίτευσης του ΚΚΕ (ΛΑΚΚΕ) που για μια ολόκληρη περίοδο πριν είχαν στενά συνεργαστεί πάνω στις κοινές ιδέες της Κομμουνιστικής Αριστεράς σας καλεί στο νέο αγώνα για τη δημιουργία, μέσα από την καθημερινή επαναστατική δράση σας του νέου επαναστατικού μαρξιστικού Κόμματος στην Ελλάδα». Στο ίδιο μανιφέστο γίνεται λόγος για την υπέρσπιση της Σ. Ένωσης και την προώθηση της παγκόσμιας προλεταριακής επανάστασης. Είναι το αποτέλεσμα της απόφασης του Τρότσκι για τη δημιουργία νέων κομμουνιστικών κομμάτων. Στο ίδιο φύλλο (στη σ. 3) δικαιολογεί την απόφαση για εφαρμογή αυτής στην Ελλάδα γράφοντας ότι το ενιαίο μέτωπο στο οποίο προχώρησε η διοίκηση του ΚΚΕ με τα διάφορα Αγροτικά Κόμματα τα οποία είναι «δεδηλωμένοι σύμμαχοι και δημαγωγικοί πράχτορες της καπιταλιστικής αντίδρασης στα χωριά» αποδεικνύουν την αναγκαιότητα της ίδρυσης ενός νέου κόμματος της εργατικής τάξης. Για την αρχαιομαρξιστική οργάνωση αναφέρει ότι «πάντα κρατούσε μια χυδαία καιροσκοπική συνδικαλιστική, και γενικά, πολιτική». Σχετικά με την κριτική της ΟΚΔΕ στους «σταλινικούς» του ΚΚΕ και τους «διασπαστές καιροσκόπους» αρχαιομαρξιστές βλ. *Εργατική Πρωτοπορία*, «Η προδοσία των σταλινικών», 15/11/1934, χρόνος 1^{ος}, αρ. 3, σ. 4· «Η συζήτησή μας με τους νεοαρχαιομαρξιστές», 1/12/1934, χρόνος 1^{ος}, αρ. 4, σ. 3· 15/1/1935, χρόνος 1^{ος}, αρ. 6, σ. 3 και «Συνοπτική ανασκόπηση της εξέλιξης στην Ελλάδα», 7/12/1935, χρ. 1^{ος}, αρ. 18, σ. 4-7. Με αφορμή την απεργία των λεβητοποιών του Πειραιά η ΟΚΔΕ κάλεσε τα συνδικαλιστικά της μέλη να στηρίξουν τους ρεφορμιστές εργάτες για την πραγματοποίηση στην πράξη του ενιαίου μετώπου. Βλ. *Εργατική Πρωτοπορία*, 15/7/1935, χρ. 1^{ος}, αρ. 13, σ. 7.

⁵⁵¹ Η διαφωνία του Γιωτόπουλου βρίσκονταν στη μετατροπή της Αριστερής Αντιπολίτευσης σε Δ' Διεθνή. Βλ. Β. Καρδάσης, «Η περιπέτεια του ελληνικού τροτσκισμού», *Ελευθεροτυπία*, 26/7/2002. Εδώ παρατίθεται από το <http://www.politikokafeneio.com/politika/peripetia-trotskismou.htm>

Κόμμα Ελλάδας), ολοκληρώνοντας την πολυδιάσπαση στο χώρο της “αριστερής αντιπολίτευσης” στο ΚΚΕ.⁵⁵²

Κεφάλαιο 12. Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας και Εργατικό Κέντρο Πειραιά (1936-1940)

12.1 Η ΓΣΕΕ στα χρόνια 1936-1940

Η 4^η Αυγούστου του 1936 αποτέλεσε τον τερματισμό των όποιων συνδικαλιστικών και πολιτικών ελευθεριών. Οι προσπάθειες για την ενοποίηση του συνδικαλιστικού κινήματος τερματίστηκαν μία μέρα πριν την πραγματοποίηση της δεύτερης κοινής απεργίας. Η ΓΣΕΕ τέθηκε υπό τον πλήρη έλεγχο του καθεστώτος και επικεφαλής της τέθηκε ο, πρώην συνδικαλιστής, υφυπουργός εργασίας Αριστείδης Δημητράτος,⁵⁵³ Μάλιστα, το καθεστώς μετονόμασε το 1939 τη συνομοσπονδία σε Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος με διοίκηση που αποτελούνταν από συνδικαλιστές με δράση στο ΕΚΠ καθ’ όλη την μεσοπολεμική περίοδο. Αυτοί ήταν οι Α. Θειόπουλος, Δ. Παπάς και Ι. Τσαπής ενώ το γεγονός της αξιοποίησης στελεχών από το ΕΚΠ επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ο Πειραιάς αποτελούσε το ισχυρότερο πεδίο δράσης των συντηρητικών συνδικαλιστών στις δεκαετίες του 1920 και 1930.

Το καθεστώς προσπάθησε να γίνει αρεστό στους εργάτες με την αυτοανακήρυξη του Μεταξά σε «πρώτο εργάτη», την ίδρυση του ΙΚΑ⁵⁵⁴ και την γενικότερη πολιτική

⁵⁵² Για τη συνολική τοποθέτηση του ΚΚΕ απέναντι στους αρχειομαρξιστές και τις αντιπολιτευόμενες τάσεις και κόμματα, βλ. «Θέσεις για τα δεκαπεντάχρονα του ΚΚΕ», *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, ό.π., τ. Γ', σ. 587-597, καθώς και σ. 339-340 όπου και αναφέρεται: «Οι αρχειοφασίστες εκπρόσωποι του αντεπαναστατικού τροτσκισμού στην Ελλάδα πολύ περισσότερο δημαγωγικά, απ’ τους σοσιαλφασίστες, ξεσηκώνουν το μεγαλύτερο θόρυβο [γύρω] από το ζήτημα της ενότητας. Διασπαστές αυτοί και διαλυτές απ’ την πρώτη σελίδα της ιστορίας τους, ψάλλουν και αυτοί σήμερα ύμνους στην ενότητα. Ο σκοπός τους είναι ίδιος με το σκοπό των σοσιαλφασιστών. Να εξεπατούν τους εργάτες να μην απογυμνωθούν από την επιρροή που έχουν, να κρύψουν τον προδοτικό διασπαστικό πρόσωπό τους πίσω από μεγαλόστομες διακηρύξεις για την ενότητα. Οι αντεπαναστατικές τροτσκιστικές οργανώσεις των αρχείων, των φραξιονιστών και των λικβινταριστών, αποκρούουν την επαναστατική πλατφόρμα πάνω στην οποία πρέπει να βασιστεί το ενιαίο μέτωπο πάλης και ενότητας».

⁵⁵³ Ο Αρ. Δημητράτος ανάλαβε την ηγεσία της ΓΣΕΕ κατά το 8^ο συνέδριο της συνομοσπονδίας που έγινε το Νοέμβριο του 1937, η εγκυρότητα του οποίου αμφισβητήθηκε μετά την απελευθέρωση.

⁵⁵⁴ Η διοίκηση του ΕΚΠ απέστειλε έγγραφο στα σωματεία του με το οποίο τα ενημέρωνε ότι από 1/12/1937 είχε θεσμοθετηθεί η Κοινωνική Ασφάλιση και ζητούσε επαγρύπνηση για την εφαρμογή της. Το έγγραφο συνοδεύονταν από έτοιμες ευχαριστήριες φόρμες τις οποίες τα σωματεία έπρεπε να στείλουν στους Ιωάννη Μεταξά, τον βασιλιά και τον υφυπουργό εργασίας Αριστείδη Δημητράτο. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ. 6 «ΕΚΠ και σωματεία δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 28/12/1937. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η ίδρυση ενός ενιαίου ταμείου ασφάλισης ήταν ένα πάγιο αίτημα του εργατικού κινήματος της περιόδου, η ικανοποίηση του οποίου φαίνεται πως σχεδιάζονταν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930. Επιπλέον, ακόμη και πριν από τη σύσταση του ΙΚΑ πολλοί κλάδοι

του στα εργατικά ζητήματα. Τα χαρακτηριστικά, όμως, του καθεστώτος ήταν ξεκάθαρα φασιστικά με την ανάπτυξη της συντεχνιακής λογικής στους εργάτες καθώς και τη μετατροπή των σωματείων σε απλούς χειροκροτητές της κυβέρνησης. Η απουσία ενός ισχυρού κόμματος κατά τα πρότυπα της φασιστικής Ευρώπης η οποία οφείλονταν στη χαμηλή δημοφιλία του δικτάτορα, αλλά και η κυριαρχία των Ανακτόρων δεν αναιρούν το φασιστικό χαρακτήρα της δικτατορίας. Η ίδρυση της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ), η αισθητική του καθεστώτος, οι αναφορές του στο έθνος και τον τρίτο ελληνικό πολιτισμό (σε αντιστοιχία με το Τρίτο Ράιχ), η επιστροφή στη «μητέρα γη»⁵⁵⁵ αλλά και η οικονομική-εργατική του πολιτική η οποία είχε ως κύριο άξονα την «κατάργηση» των ταξικών διαφορών προς όφελος της «εθνικής» οικονομίας και της συνεργασίας εργοδοτών-εργατών προς όφελος του έθνους, αποτελούν χαρακτηριστικά τα οποία, ακόμη κι αν δεν ολοκληρώθηκαν, κατατάσσουν τη δικτατορία στα φασιστικά καθεστώτα⁵⁵⁶. Ο ίδιος ο Μεταξάς σε

εργαζομένων (κυρίως τεχνιτών) είχαν το δικό τους ασφαλιστικό φορέα. Συνολικά, κατά το 1927 λειτουργούσαν συνολικά σαράντα έξι γενικά ταμεία ασφάλισης (εκτός των επικουρικών, αλληλοβοήθειας κλπ). Βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁵⁵ Η επιστροφή στη γη και τις εθνικές παραδόσεις αποτέλεσε κοινό χαρακτηριστικό όλων των φασιστικών καθεστώτων της περιόδου. Ο Αλέξανδρος Κανελλόπουλος μιλώντας (ως επικεφαλής της ΕΟΝ) στους φοιτητές των Ανωτάτων Σχολών δήλωσε: «Είμαστε δεμένοι με τη γη μας και εμπνεόμαστε από το ελληνικό πνεύμα γιατί αυτή η γη και το ελληνικό πνεύμα υπήρξαν οι μόνες πηγές κάθε ανθρώπινου πολιτισμού και από αυτές τις ίδιες θέλουμε να δημιουργήσουμε τον τελειότερο των πολιτισμών, τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό». Βλ. Ε. Μαχαίρα, *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: φωτογραφές*, Ιστ. Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987, σ. 164 και Π. Σάμιος, *Η στοιχειώδης εκπαίδευση στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας 1936-1940* [διπλωματική εργασία], στο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:4668&lang=el>

⁵⁵⁶ Υπάρχει η άποψη ότι ο φασισμός δεν ευδοκίμησε στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και ότι η 4^η Αυγούστου δεν είχε επιτυχημένα φασιστικά χαρακτηριστικά. Αυτή η προσέγγιση εστιάζει, κυρίως, στο γεγονός ότι η εξουσία του Ι. Μεταξά δεν στηρίχθηκε σε ένα μαζικό κίνημα ή σε κάποιο ισχυρό κόμμα όπως τα αντίστοιχα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης, αλλά ότι η εξουσία του ήταν δοσμένη από τα Ανάκτορα και την αγγλική εξωτερική πολιτική. Βλ. Άγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 220-223. Π. Γ. Βατικιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετάφρ.-επιμ. Δ. Αμαραντίδου, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 345-351 και Π. Σαβοριανάκης, *Ιωάννης Μεταξάς, Σαββάλας*, Αθήνα 2004, σ. 47-48. Σε όλα τα παραπάνω κείμενα τονίζονται οι διαφορές του μεταξικού καθεστώτος με τα φασιστικά καθεστώτα της Γερμανίας και της Ιταλίας, αλλά και η κυριαρχία των ανακτόρων στην πολιτική ζωή. Μάλιστα, ο Π. Γ. Βατικιώτης θεωρεί ότι δεν υπήρχε καμία σύνδεση του Ι. Μεταξά με τις «σχεδόν ανύπαρκτες» φασιστικές οργανώσεις στην Ελλάδα (η ΕΕΕ χαρακτηρίζεται ως «πατριωτική και αντισιμητική») και θεωρεί το μεταξικό καθεστώς απολυταρχικό, αλλά όχι φασιστικό. Ως απόδειξη της παραπάνω θέσης φέρει την μη αποδοχή του ιταλικού τελεσιγράφου το 1940. Για την αδυναμία του Ι. Μεταξά να δημιουργήσει ένα προσωποπαγές καθεστώς και την κυριαρχία των Ανακτόρων κατά τη δικτατορία βλ. Ι. Σ. Κολιόπουλος, «Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)», μετάφρ. Δ. Αμαραντίδου, στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, *ό.π.*, σ. 196-198.

Όστόσο, ο Ι. Μεταξάς προσπάθησε να εμφοσήσει στην εργατική τάξη της χώρας τα φασιστικά ιδεώδη όπως ήταν το σύνθημα για τον «τρίτο ελληνικό πολιτισμό», η ίδρυση και η δράση της ΕΟΝ και της «Εθνικής Εταιρίας», ιδεολογικού οργάνου προπαγάνδας του καθεστώτος. Το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός δεν υιοθέτησε στην πλειοψηφία του τη μεγαλοϊδεατική φασιστική προπαγάνδα του καθεστώτος του Ι. Μεταξά καθόλου δεν αναιρεί το χαρακτήρα του καθεστώτος που ήταν φασιστικός τόσο σε ιδεολογικό επίπεδο, όσο και σε αισθητικό και στηρίζονταν στην πλήρη υποταγή των οργανώσεων της εργατικής τάξης και την οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού μεγάλου κεφαλαίου με

λόγους του μιλούσε για τον εαυτό του ως μέλος της εργατικής τάξης τονίζοντας ότι σήμερα «το να είναι κανένας εργάτης αποτελεί τίτλο τιμής»⁵⁵⁷ και έλαβε διάφορα φιλεργατικά μέτρα όπως η θέσπιση της κοινωνικής ασφάλισης, του οκτάωρου και του κατώτατου ημερομισθίου μέσω συλλογικών συμβάσεων εργασίας ανά κλάδο⁵⁵⁸.

την «εθνοτράπεζα» να ελέγχει το μεγαλύτερο κομμάτι της βιομηχανίας. Ο Μεταξάς σε πολλές περιπτώσεις προσπάθησε να πάρει πρωτοβουλίες για την εγκαθίδρυση ενός προσωποπαγούς καθεστώτος, αλλά από τη μία πλευρά τα Ανάκτορα και από την άλλη η αγγλική πολιτική, ο πραγματικός κυρίαρχος της κατάστασης, περιόριζαν τις πρωτοβουλίες του. Άλλωστε, η έλλειψη λαϊκού ερείσματος και ισχυρού φασιστικού κόμματος οδήγησαν του Ι. Μεταξά να δημιουργήσει την ΕΟΝ στην οποία έριξε όλο το βάρος της εκπλήρωσης του παραπάνω κενού σε σύγκριση με τα φασιστικά καθεστώτα της Ευρώπης σε μία προσπάθεια να τα μιμηθεί. Βλ. σχετικά Σ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, ό.π., σ. 96-110· Ε. Μαχαίρα, ό.π., σ. 164-165 και 181-196· Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Το αυταρχικό φαινόμενο. 4^η Αυγούστου – 21^η Απριλίου. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σ. 79-81· Ν. Ψυρούκης, *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977, σ. 83-85 και 103· Κ. Παπακωνσταντίνου, «Κατασκευάζοντας την εικόνα του μεγάλου ηγέτη: προπαγάνδα και ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου», στο συλλογικό *Η Δικτατορία Μεταξά. Νεολαία, ιδεολογία, αισθητική*, Ε Ιστορικά, Αθήνα 2010, σ. 17-38· Β. Αγγελής, ό.π., σ. 39-68· Σ. Πλουμίδης, «Το καθεστώς Μεταξά 1936-1940» στο συλλογικό *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 49-82· *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, ό.π., σ. 79-80. Ανάμεσα στις δύο θεωρίες ο Κ. Σαράντης θεωρεί ότι έγιναν προσπάθειες φασιστικοποίησης του καθεστώτος οι οποίες δεν ολοκληρώθηκαν. Ως εκ τούτου, η δικτατορία του Ι. Μεταξά «θα πρέπει να εξεταστεί ως μία οριακή περίπτωση, όπου τόσο οι ομοιότητες όσο και τα στοιχεία μίμησης αποτελούν σημαντικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος, αλλά δεν αγγίζουν τα ακρά και δεν αρκούν για να το χαρακτηρίσουν με τρόπο αδιαμφισβήτητο». Κ. Σαράντης, «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», μετάφρ. Αγ. Πολυχρονοπούλου, στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, ό.π., σ. 70.

Για τη μικρή απήχηση των ιδεολογημάτων του καθεστώτος στην ελληνική κοινωνία βλ. Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μ. Μοίρα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006, 318-347. Για τις αιτίες που οδήγησαν το καθεστώς να αποφύγει τον αυτοχαρακτηρισμό «φασιστικό» ή «εθνικοσοσιαλιστικό» που προσδιορίζονται στη μικρή αποδοχή των καθεστώτων των χίτλερ και Μουσολίνι στην Ελλάδα αλλά και στην αποφυγή πρόκλησης του αγγλικού παράγοντα βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *στο ίδιο*, σ. 95 και Π. Σάμιος, ό.π., σ. 9-10.

⁵⁵⁷ Βλ. Ι. Μεταξάς, «Προς τους εργάτες», στο *Πέντε λόγοι του αρχηγού της εθνικής κυβερνήσεως κ. Ι. Μεταξά*, εκδ. Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, Αθήνα 1939, σ. 11. Η αυτοαναγόρευση των φασιστών δικτατόρων του Μεσοπολέμου σε «πρώτο εργάτη», «πρώτο αγρότη» κλπ αποτέλεσε μία κοινή πρακτική τους και χαρακτηριστικό γνώρισμα των καθεστώτων τους, στα οποία δίνονταν έμφαση στη χειρωνακτική εργασία ως αποτέλεσμα της «θέλησης» και της «δύναμης» των λαών, σε αντίθεση με την έμφαση στην τεχνολογική ανάπτυξη χωρών όπως η Σοβιετική Ένωση και οι ΗΠΑ. Βλ. Μ. Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος*, τόμος Α', Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013 [ανατύπωση από την *Καθημερινή*], σ. 170. Επιπλέον, ο Ιωάννης Μεταξάς αναγορευόταν και «πρώτος δημότης», όπως φαίνεται από τα πρακτικά του δήμου Νέας Κοκκινιάς (μετέπειτα Νίκαιας) όπου αναφέρεται ότι μετά από «την πανηγυρικήν συνεδρίαν επί τη επετειώ της εθνικής εορτής της 4^{ης} Αυγούστου ε.έ.» διοργανώθηκε λαϊκό γλέντι και ο Ιωάννης Μεταξάς ανακηρύχθηκε «πρώτος δημότης» της Νέας Κοκκινιάς. Βλ. Αρχείο Δήμου Νέας Κοκκινιάς, *Δ'. Βιβλίον Πρακτικών Δ.Σ. Νέας Κοκκινιάς 1934-1938*, αρ. πρακτικού 131, ημερομηνία συνεδρίασης 4/8/1937.

⁵⁵⁸ Η υποχρεωτική διαιτησία και η καθιέρωση των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας δίχως συνδικαλιστικές ελευθερίες και δίχως τη δυνατότητα των σωματείων να προχωρήσουν σε απεργία ή άλλη διαμαρτυρία λειτουργούσε υπέρ των εργοδοτών. Άλλωστε, η ραγδαία άνοδος του κόστους ζωής εξανάμιζε τις όποιες ονομαστικές αυξήσεις των ημερομισθίων, ενώ η αύξηση της αναλογίας των έμμεσων φόρων προς τους άμεσους συμπλήρωσε αυτή την κατάσταση. Αντίθετα, κατά την περίοδο της δικτατορίας τα κέρδη των μεγάλων βιομηχανιών σημείωσαν ραγδαία αύξηση ως αποτέλεσμα και της ευνοϊκότερης σχέσης του βιομηχανικού κεφαλαίου με το πιστωτικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ μόλις 8 ΑΕ συνολικού μετοχικού κεφαλαίου 2,4 δισεκατομ. δρχ. έλαβαν πιστώσεις ύψους 8,7 δις, ενώ 955 ΑΕ συνολικού μετοχικού κεφαλαίου 6,4 δις έλαβαν πιστώσεις 9 δισεκατ. δραχμών. Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 113-129. Ο υφυπουργός Εργασίας Αρ. Δημητράτος δήλωσε ότι οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας τερμάτισε την εκμετάλλευση της εργασίας, αλλά αμέσως παρακάτω τόνισε ότι το

Τα σωματεία, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στα κεφάλαια που ακολουθούν, περιόριζαν τη δράση τους στην παρουσία τους στις γιορτές του Ι. Μεταξά, σε υμνολογία του καθεστώτος και σε συντεχνιακού τύπου αιτήματα. Η ΓΣΕΕ μετατράπηκε, επίσημα, σε παράρτημα της κυβέρνησης και του υφυπουργείου Εργασίας με τον ίδιο τον υφυπουργό Αρ. Δημητράτο να τίθεται επικεφαλής της συνομοσπονδίας, ενώ και το ΕΚΠ ακολούθησε την ίδια πορεία.

Η λειτουργία της Ενωτικής ΓΣΕΕ τερματίστηκε οριστικά και όλα τα συνδικαλιστικά δρώμενα περιστρέφονταν γύρω από την κρατικοποιημένη ΓΣΕΕ, η οποία έλεγχε όλες τις ενέργειες των κατώτερων της οργανισμών. Για παράδειγμα, η ΓΣΕΕ καθόριζε το περιεχόμενο των ομιλιών των Εργατικών Κέντρων, οι οποίες θα έπρεπε πάντοτε να εκθειάζουν το έργο της 4^{ης} Αυγούστου⁵⁵⁹. Η ΠΣΕ του Καλύβα, (που μετονομάστηκε σε Εθνική ΠΣΕ) μετά την κήρυξη της δικτατορίας, η οποία διακήρυττε την «εθνική» εργασία κλπ, ενσωματώθηκε στη ΓΣΕΕ. Το έγγραφο με το οποίο το ΕΚΠ ανακοίνωσε στα σωματεία του για αυτήν την προσχώρηση έχει ημερομηνία 11/5/1937 και η επισυναπτόμενη επιστολή του Καλύβα, μεταξύ άλλων, ανακοινώνει τη διάλυσή της και την πλήρη προσχώρηση της ΕΠΣΕ στη ΓΣΕΕ για να «ενισχύσει θετικώς το μεγαλοπράγμονα Εθνικόν Κυβερνήτην εις το αναδημιουργικό έργον το οποίο εκτελεί από της 4 Αυγούστου».

Η λειτουργία της ΓΣΕΕ διαφαίνεται και από την εκλογή των αντιπροσώπων των οργανώσεων για το 8^ο συνέδριό της. Με οδηγία της συνομοσπονδίας προς όλες τις οργανώσεις, επισήμανε ότι όλοι οι αντιπρόσωποι που θα παραστούν στο συνέδριο θα πρέπει προηγουμένως να έχουν εγκριθεί από τη διοίκηση της ΓΣΕΕ⁵⁶⁰, ενώ τα συνέδρια των ομοσπονδιών έγιναν μετά το συνέδριο της ΓΣΕΕ προκειμένου να έχει χαραχθεί πρώτα η γραμμή που θα έπρεπε να ακολουθήσουν⁵⁶¹. Από το αρχείο του

βασικό ζητούμενο για τον εργάτη ήταν να διατηρηθούν ακμαίες «όλες οι ηθικές, πνευματικές και σωματικές του δυνάμεις για να μπορέσει να δώσει στην εθνική κυνέλη όλο το μέλι της παραγωγικής του ικανότητας». Ιδιαίτερα, οι Συλλογικές Συμβάσεις «προλαμβάνουν κάθε απώλεια χρόνου, κάθε σταμάτημα και παραγωγική διαταραχή». Βλ. *Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου: Εργασία. 4^η Αυγούστου 1936 – 4^η Αυγούστου 1937*, εκδόσεις Εθνικής Εταιρείας, Αθήνα 1937, σ. 18-19. Επιπλέον, στα επίσημα κείμενα του καθεστώτος αναφερόταν ότι η 4^η Αυγούστου κατάργησε τις απεργίες και την ταξική πάλη με την υποχρεωτική διαιτησία και τις Συλλογικές Συμβάσεις με τις οποίες η «εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εργαζόμενων μέσα στο εθνικό πλαίσιο» επιτυγχάνεται «όχι πια στους δρόμους με την τρομοκρατία αλλά ειρηνικά κι επιστημονικά», με κύριο στόχο την προσαρμογή του εργατικού μισθού στις διακυμάνσεις του τιμάρθιμου. Στο ίδιο, σ. 41, 49.

⁵⁵⁹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 11/5/1937.

⁵⁶⁰ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 1 «ΓΣΕΕ και ΕΚΠ», ημ. εγγράφου 23/9/1937.

⁵⁶¹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υπ. 1 «ΓΣΕΕ και ΕΚΠ», ημ. εγγράφου 21/9/1937

ΕΚΠ διαβάζουμε την προσφώνηση του προεδρείου του 8^{ου} συνεδρίου της ΓΣΕΕ. Το συνέδριο αυτό ανακήρυξε, ομόφωνα, τον Ιωάννη Μεταξά ως επίτιμο πρόεδρό του. Στην προσφώνηση γινόταν λόγος για ριζική βελτίωση της θέσης των εργατών μετά την 4^η Αυγούστου, την οποία χρωστούν αποκλειστικά στον Μεταξά. Σημειώνει ότι «μυριάδες άνεργοι» βρήκαν εργασία, «χιλιάδες εργάτριες με εξευτελιστικούς μισθούς ξέρουν πως χάρη στον Ιωάννη Μεταξά μπήκε φραγμός στην εκμετάλλευσή τους, χιλιάδες μισθωτοί ξέρουν πως χάρη σε σένα [τον Ιωάννη Μεταξά] χρωστούν τη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης».

Το προεδρείο ολοκλήρωσε την προσφώνηση του στο συνέδριο με τα ακόλουθα: «Το 8^ο Πανεργατοϋπαλληλικό Συνέδριο δείχνει την αλίγιστη θέλησι οκτακωσίων χιλιάδων τιμημένων εργατών και υπαλλήλων και ιδιαίτερα όλων των εργατο-υπαλληλικών Σωματείων της χώρας για να απομακρυνθούν οριστικά πια από το παρελθόν και να σταθούν οι ακοίμητοι φρουροί και τιμωροί κάθε κομμουνιστικής ή άλλης...[λείπει το τέλος του κειμένου]»⁵⁶². Η ΓΣΕΕ καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά εμπλεκόταν στα εσωτερικά των σωματείων και τα καθοδηγούσε με αποκλειστικό γνώμονα την υποστήριξη των κυβερνητικών επιλογών και την αφοσίωση στον «εθνικό ευεργέτη των εργατών» Ιωάννη Μεταξά.

Το Νοέμβριο του 1939 η διοίκηση της ΓΣΕΕ που προέκυψε από το 8^ο Πανελλαδικό Συνέδριο παρουσίασε στα μέλη της Εθνικής Πανεργατικής Συνδιάσκεψης την έκθεση δράσης της για τα έτη 1937-1939⁵⁶³. Τα σπουδαιότερα σημεία του απολογισμού είναι τα εξής:

-Στο συνδικαλιστικό επίπεδο, η πλήρης οργάνωση των εργατών και υπαλλήλων της χώρας [το κείμενο αναφέρεται σε 3 εκατομμύρια οργανωμένων εργατών] και η σταθερή ενότητα όλων των μισθωτών στους κόλπους των αντιπροσωπευτικών σωματείων.

-Στο οικονομικό επίπεδο, η βελτίωση του κατώτατου ημερομισθίου και μισθού.

⁵⁶² Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 3, Υπ. 1 «Διάφορα», χ. ημερ. Ολόκληρη η διοίκηση της ΓΣΕΕ μετά το 8^ο Συνέδριο ΓΣΕΕ στο περιοδικό *Ένωσις*, Δεκέμβριος 1937, σ. 8. Επιπλέον, οι νέες αρχές που καθορίστηκαν από το Γενικό Συμβούλιο της ΓΣΕΕ για τη λειτουργία των εργατικών οργανώσεων στο *Ένωσις*, Σεπτέμβριος 1938, σ. 8-10.

⁵⁶³ *Ο.π.*, ημερομηνία εγγράφων Νοέμβριος 1939. Η διοίκηση που προέκυψε από το 8^ο Πανελλαδικό και υπογράφει την έκθεση δράσης είναι: Α. Βουτσινάς, Φ. Μορφίδης, Ε. Χριστοφοράτος, Β. Ράπτης, Ι. Πατσαντζής, Μ. Αμπουσελάμ, Α. Θεϊόπουλος [γραμματέας του ΕΚΠ], Ι. Τσαπής [πρόεδρος του ΕΚΠ], Δ. Παππάς, Σ. Καρούσος, Β. Κανάβας. Γενική Γραμματεία: Χ. Ν. Χαρισιάδης και Δ. Μπαρκάς.

-Στο βιωτικό επίπεδο, η ανύψωση του επιπέδου ζωής όλων των μισθωτών με τις δύο Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας της 4^{ης} Αυγούστου.

-Στο αντιπροσωπευτικό επίπεδο, η συμμετοχή των αντιπροσώπων της οργανωμένης εργατικής τάξης στα συμβούλια της Διοίκησης και της Ασφάλισης.

-Στις διαφορές μεταξύ εργατών και εργοδοτών, η γρήγορη και οριστική επίλυση μέσω αντιπροσώπων με τις κατά κλάδους εργοδοτικές και εργατικές οργανώσεις ή με την υποχρεωτική διαιτησία .

-Στο επίπεδο εργασίας, η αύξηση της αποδοτικότητας των εργατών, η ένταση της οικονομικής δραστηριότητας και η μείωση της ανεργίας μέσω της εφαρμογής του δωρου στους εργάτες και του 7ωρου στους υπαλλήλους και η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας της εργασίας.

-Στο ασφαλιστικό επίπεδο, η λειτουργία του θεσμού της Κοινωνικής Ασφάλισης.

-Στον εργατικό υπερπληθωρισμό, η αποσυμφόρηση με τη συνταξιοδότηση των γερόντων, των ασθενών και των ανίκανων προς εργασία.

-Στο πνευματικό επίπεδο, η διαφώτιση των εργατών με το περιοδικό «Εργατική Ελλάδα», την «Εφημερίδα των Εργατών», τις εργατικές βιβλιοθήκες «Ιωάννης Μεταξάς» και την έκδοση του συγγράμματος «Κοινωνικές Υποθήκες και Πραγματώσεις» με λόγους του Ιωάννη Μεταξά.

-Στο επίπεδο αναψυχής, η «Εργατική Εστία» και η οργάνωση εκδρομών και, τέλος,

-Στο οργανωτικό, η αναγνώριση των ελεύθερων επαγγελματικών σωματείων, των Εθνικών Εργατούπαλληλικών Κέντρων και η αναγνώριση της ΓΣΕΕ ως εκπροσώπου των εργατών και υπαλλήλων της χώρας.

Η έκθεση δράσης καταλήγει με την ανακοίνωση της μετονομασίας της ΓΣΕΕ σε ΕΣΕΕ (Εθνική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος) και την ανακοίνωση ότι «κάναμε τα πάντα για να υλοποιήσουμε το έργο του Ιωάννη Μεταξά».

Η ΕΣΕΕ εξέδωσε μία προκήρυξη για τα αποτελέσματα της Εθνικής Συνδιάσκεψης με την οποία αναφέρεται, εκ νέου, στα αποτελέσματα της διακυβέρνησης Μεταξά. Η προκήρυξη αυτή περιέχει το χαιρετισμό του δικτάτορα στην εργατική τάξη, ο οποίος κήρυξε την έναρξη των εργασιών της Συνδιάσκεψης, καθώς και την ενδεικτική δήλωση πίστης και αφοσίωσης της κρατικοποιημένης Συνομοσπονδίας στον Ιωάννη Μεταξά, γράφοντας στο τέλος της προκήρυξης:

«-Ζήτω ο πρώτος εργάτης Ιωάννης Μεταξάς

-Ζήτω ο εργάτης υπουργός Αριστείδης Δημητράτος [ΓΓ της ΕΣΕΕ]

-Ζήτω η εργατοϋπαλληλική τάξη της χώρας»⁵⁶⁴.

12.2 Το ΕΚΠ στα χρόνια 1936-1940

Η κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά σήμανε την απονέκρωση των εργατικών οργανισμών. Όπως συνέβη με τη ΓΣΕΕ, έτσι και το ΕΚΠ περιορίστηκε στην υμνολογία του καθεστώτος και του Μεταξά, τερματίζοντας κάθε απεργιακή και δυναμική κινητοποίηση των εργατών. Ηγέτες στο ΕΚΠ παρέμειναν οι Ι. Τσαπής και Α. Θεϊόπουλος, όπως και πριν την 4^η Αυγούστου, οι οποίοι υποτάχθηκαν πλήρως στις επιταγές του «εθνοσωτήρα» Μεταξά⁵⁶⁵. Έτσι, με έγγραφό τους προς τα σωματεία του ΕΚΠ οι δύο άνδρες, με αφορμή το 8^ο Πανελλαδικού συνέδριο της ΓΣΕΕ, εκθειάζαν τις ενέργειες της 4^{ης} Αυγούστου προς όφελος των εργατών⁵⁶⁶. Τα σωματεία του Πειραιά, προκειμένου να συνεχίσουν να λειτουργούν, ακολούθησαν την κεντρική γραμμή της αποκήρυξης της προαυγουστιανής περιόδου και την υιοθέτηση των ιδεωδών που προωθούσε το καθεστώς. Τα παραδείγματα των σωματείων του ΕΚΠ τα οποία ακολούθησαν τη συγκεκριμένη τακτική είναι αρκετά. Μία ενδεικτική περίπτωση είναι το σωματείο καθεκλωτεχνιτών, το οποίο το Σεπτέμβριο του 1937 ζήτησε από τη διοίκηση του ΕΚΠ άδεια γενικής συνέλευσης προκειμένου να ανασυγκροτηθεί μετά τη διάλυσή του με συντηρητικά στοιχεία τα οποία διακατέχονται από «εθνικά ιδεώδη». Το σωματείο χρεώνει τη διάλυσή του στα αναρχικά στοιχεία που έως τότε το διοικούσαν⁵⁶⁷.

Ένα ανυπόγραφο χειρόγραφο δεκατριών σελίδων στο αρχείο του ΕΚΠ [το οποίο έχει κατά πάσα πιθανότητα γραφτεί από τη διοίκηση του ΕΚΠ]⁵⁶⁸ παρουσιάζει τις προπαγανδιστικές θέσεις του καθεστώτος σε σχέση με τα εργατικά ζητήματα του Πειραιά, ενώ παρουσιάζει και το βαθμό της ενσωμάτωσης των εργατικών οργανισμών σε αυτό το μηχανισμό προπαγάνδας. Αφού γίνεται μία αναλυτική καταγραφή όλων των απεργιών που έγιναν στον Πειραιά από την αρχή του 1936 έως

⁵⁶⁴ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.5, Υπ. 6 «Σωματεία προς ΕΚΠ»

⁵⁶⁵ Τον Μάιο του 1937 το ΕΚΠ έστειλε έγγραφο στα σωματεία του με το οποίο τους ζητούσε να αποστείλουν στο ΕΚΠ τα κλαδικά τους αιτήματα και τους ενημέρωνε ότι ο Αρ. Δημητράτος θα πήγαινε στο ΕΚΠ να μιλήσει στα ΔΣ των σωματείων για όλα τα ζητήματα που αφορούσαν τις οργανώσεις, αλλά και για τον τρόπο της μελλοντικής τους λειτουργίας. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημ. εγγράφου 2/5/1937

⁵⁶⁶ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ. 1 «ΓΣΕΕ προς ΕΚΠ», ημ. εγγράφου 2/9/1937

⁵⁶⁷ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ. 2 «ΓΣΕΕ και ΕΚΠ και Ομοσπονδίες», ημ. εγγράφου 22/9/1937

⁵⁶⁸ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.3, Υπ. 1 «Διάφορα», χ. ημερ.[Βρίσκεται στον φάκελο που αφορά το 1937].

και την 4^η Αυγούστου, γίνεται μία ανάλυση των «δεινών» που επέφερε στην εργατική τάξη η δράση των κομμουνιστών και το κείμενο κλείνει με την παρουσίαση των «ευεργετημάτων» των εργατών από την κυβέρνηση Μεταξά.

Η εικόνα που μεταφέρει το έγγραφο για την περίοδο πριν από την 4^η Αυγούστου είναι η εκμετάλλευση [από τους κομμουνιστές] της πολιτικής διχόνοιας του κοινοβουλευτισμού και της εξάρτησης του πλειοψηφούντος κόμματος της Βουλής από τις ψήφους των κομμουνιστών βουλευτών, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να παρασύρουν τις εργατικές οργανώσεις σε εξτρεμιστικούς αγώνες. Αναφέρεται επίσης πως η πολιτική φατρία των αστικών κομμάτων αλλά και η τυχοδιωκτική τακτική των κομμουνιστών έφεραν όχι μόνο την εργατική τάξη, αλλά ολόκληρη την εθνική υπόσταση στο χείλος της αβύσσου. Συνεχίζει με τη θέση ότι όλα τα παραπάνω ενισχύθηκαν από τη συμφωνία ΓΣΕΕ-ΕΓΣΕΕ, (την οποία «εμείς δεν θέλαμε») σχετικά με την 24ωρη απεργία η οποία θα ξεκινούσε τα μεσάνυχτα της 4^{ης} Αυγούστου του 1936.

Το πολυσέλιδο χειρόγραφο τελειώνει με τα ευεργετήματα της κυβέρνησης Μεταξά, επαινώντας ιδιαίτερα την κίνηση του κυβερνήτη να τοποθετήσει στη θέση του υφυπουργού εργασίας τον πρώην συνδικαλιστή Αριστείδη Δημητράτο, ενώ εκθειάζει τα μέτρα της κυβέρνησης, όπως η εφαρμογή του 8ωρου, του 7ωρου στις βιομηχανίες, του 10ωρου των κουρέων κλπ. Ακολουθούν τα «ευεργετήματα» ανά κλάδο με χαρακτηριστικότερη περίπτωση τους καπνεργάτες για τους οποίους αναφέρει ότι ενώ πριν την 4^η Αυγούστου άγονταν από τους κομμουνιστές και είχαν εργασία 3-4 μήνες το χρόνο, μετά από αυτήν έχουν Συλλογική Σύμβαση Εργασίας και με ικανοποιητικά ημερομίσθια και εργασία 9 μηνών κατ' έτος.

Η αξία του εγγράφου βρίσκεται στην ανάδειξη της κριτικής αντιμετώπισης του συνδικαλισμού πριν από την 4^η Αυγούστου, αλλά και της θεωρητικής κατασκευής στην οποία βασιζόταν η προπαγάνδα του καθεστώτος σε σχέση με τα εργατικά ζητήματα. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφονται για τη δράση των κομμουνιστών και των οπαδών του Ενωτικού ΕΚΠ περί «καταστροφής από τη δράση τους», περί «εξτρεμισμού» που δεν απέδιδε τίποτα στους εργάτες «παρά τη δημιουργία θυμάτων» κ.ά, τα οποία αναπαράγονταν σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας⁵⁶⁹. Επιπλέον, από

⁵⁶⁹ Παρόμοια ήταν η κριτική των συντηρητικών συνδικαλιστών ακόμη και πριν την 4^η Αυγούστου.

το εν λόγω έγγραφο διαφαίνεται η αδιαλλαξία των διοικούντων του ΕΚΠ ακόμη και όταν προχώρησε η συνδικαλιστική ενότητα σε επίπεδο συνομοσπονδιών. Η έκφραση «την οποία εμείς δεν θέλαμε» για τη συνεργασία ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ δεν αποτελεί μόνο διαχωρισμό της θέσης της διοίκησης του ΕΚΠ σε συνθήκες δικτατορίας, αλλά αντανακλά τη στάση της διοίκησης του ΕΚΠ στην προ της 4^{ης} Αυγούστου περίοδο.

Το ΕΚΠ περιόρισε τη δράση του στην διεκπεραίωση της εργατικής πολιτικής του καθεστώτος στον Πειραιά, χωρίς την παραμικρή αντίδραση. Στο Αρχείο του ΕΚΠ εντοπίστηκαν πολλά έτοιμα τηλεγραφήματα ή επιστολές, τα οποία τα σωματεία της δύναμής του κλήθηκαν από τη Διοίκηση του Κέντρου να αποστείλουν στους Ιωάννη Μεταξά, βασιλιά και Δημητράτο. Αυτά αφορούσαν είτε τηλεγραφήματα με τα οποία τα σωματεία εξέφραζαν τις ευχαριστίες τους για κάποιο ζήτημα της εργατικής πολιτικής των κυβερνώντων, είτε ευχετήρια τηλεγραφήματα για τις ονομαστικές τους εορτές ή επιστολές και τηλεγραφήματα για κάποιο άλλο λόγο. Έτσι, βλέπουμε ότι το ΕΚΠ απέστειλε ένα σχέδιο ευχαριστήριου τηλεγραφήματος σε όλα τα σωματεία του προτρέποντάς τα να το αποστείλουν στους Μεταξά και Δημητράτο, ευχαριστώντας τους με αυτόν τον τρόπο για την εφαρμογή του οκτάωρου στους υφαντουργούς. Το σχέδιο του τηλεγραφήματος ήταν το εξής:

«Σωματείον...[κενό για να συμπληρωθεί ο τίτλος του σωματείου] ευχαριστεί υμάς θερμώς και εκφράζει ευγνωμοσύνην του προς Εθνικόν Κυβερνήτην επί επεκτάσει οκταώρου εις κλωστοϋφαντουργούς και ολοκληρώσει αυτού εις όλους τους Βιομηχανικούς κλάδους»⁵⁷⁰.

Εκτός από τα ευχετήρια τηλεγραφήματα προς τους κυβερνήτες, ιδιαίτερη θέση στις δραστηριότητες των σωματείων του ΕΚΠ και της διοίκησής του κατείχαν οι συμμετοχές στους εορτασμούς του καθεστώτος, όπως γίνονταν κάθε Πρωτομαγιά και 4^η Αυγούστου. Δεν θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούν σε αυτό το σημείο όλες οι εκδηλώσεις στις οποίες η διοίκηση του ΕΚΠ καλούσε τα σωματεία της να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις υπέρ της δικτατορίας, αλλά θα περιοριστούμε στην παρουσίαση ορισμένων χαρακτηριστικών περιπτώσεων προκειμένου να καταδείξουμε τη μορφή αυτών των εκδηλώσεων, αλλά και την ανελευθερία που υπήρχε στην επιλογή της παρουσίας των εργατών και των οργανώσεων σε αυτές.

⁵⁷⁰ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημ. εγγράφου 6/4/1937.

Μία αρκετά διαφωτιστική περίπτωση ως προς τα παραπάνω αποτελεί το κάλεσμα της Ένωσης Εργατών Φορτοεκφορτωτών Λιμένος και Προλιμένος Πειραιώς προς όλους τους εργάτες του λιμανιού εν όψει της συγκέντρωσης για την πρώτη επέτειο της «εθνοσωτηρίου 4^{ης} Αυγούστου». Στην προκήρυξη, εκτός των άλλων, αναφέρονταν ότι «εις τους άνω τόπους και την αυτήν ώρα [προηγούνταν το πρόγραμμα της συγκέντρωσης ανά τομέα εργασίας] θέλει εκφωνηθή ο κατάλογος εκάστου τομέως και οι τυχόν απόντες εκτός του ότι θα στερηθούν το ημερομίσθιον της αυτής ημέρας [είχε ανακοινωθεί ότι στους παρόντες θα δίνονταν κανονικά] θα υποστούν και τας συνέπειας της απουσίας των. Απαραιτήτως όλοι πρέπει να κατέλθητε ενδεδυμένοι ευπρεπώς και ουχί με τα ενδύματα της εργασίας»⁵⁷¹.

Μία ακόμα παρόμοια περίπτωση αποτέλεσε η εκδήλωση που διοργάνωσε το Εθνικό Εργατικό Κέντρο Πειραιά, όπως μετονομάστηκε το 1939, με θέμα τα «ευεργετήματα» του καθεστώτος στους υαλουργούς. Στην ανακοίνωσή της η διοίκηση του Εθνικού ΕΚΠ κάλεσε όλους τους υαλουργούς να παραβρεθούν στη ΓΣ του σωματείου τους, όπου και θα μιλούσαν εκπρόσωποι της ΕΣΕΕ και του Εθνικού ΕΚΠ για αυτά τα «ευεργετήματα». Στην ανακοίνωση σημειώνεται ωστόσο, ότι όποιος δεν παραβρεθεί θα θεωρηθεί ότι αποκηρύσσει τα ευεργετήματα και προβαίνει σε πράξη αντίδρασης για την πρόοδο και την ευημερία του κλάδου του.

Χαρακτηριστικές ήταν, τέλος, οι εντολές της διοίκησης του ΕΚΠ προς τους αντιπροσώπους που θα παραβρίσκονταν στην Εθνική Συνδιάσκεψη της ΕΣΕΕ το Νοέμβριο του 1939, σχετικά με τα συνθήματα τα οποία θα έπρεπε να φωνάζουν κατά την είσοδο των Μεταξά και Δημητράτου στο χώρο της συνδιάσκεψης. Η εντολή ήταν η εξής: «θα πρέπει όλη η συγκέντρωσις να ξεσπάσει εις ζητωκραυγάς και εκδηλώσεις πίστεως, αφοσιώσεως και ευγνωμοσύνης προς αυτούς δια των συνθημάτων

- Ζήτω ο πρώτος εργάτης
- Ζήτω ο αρχηγός του λαού
- Ζήτω ο προστάτης των εργατών
- Ζήτω ο εργάτης υπουργός της εργασίας»⁵⁷².

⁵⁷¹ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.4, Υπ.14 «Προκηρύξεις», ημερομηνία εγγράφου 3/8/1937. Το κείμενο τελειώνει με τα συνθήματα: «Ζήτω το Έθνος», «Ζήτω η Α. Μ. Ο Βασιλεύς», «Ζήτω ο Εθνικός μας Κυβερνήτης», «Ζήτω ο Εργάτης Υπουργός» και «Ζήτω η 4^η Αυγούστου».

⁵⁷² Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.6, Υπ.2 «ΕΚΠ προς σωματεία», ημερομηνία εγγράφου 23/11/1939.

Η σημαντικότερη λειτουργία του ΕΚΠ κατά τα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά, εκτός της προώθησης της καθεστωτικής προπαγάνδας και του πλήρους ελέγχου της λειτουργίας των σωματείων⁵⁷³, ήταν η γνωμοδότησή του σχετικά με τις επιχειρήσεις στις οποίες δικαιολογούνταν η εκ περιτροπής εργασία που είχε λάβει πολύ μεγάλες διαστάσεις κατά τα έτη 1939-1940. Η ΕΣΕΕ έστειλε ένα έγγραφο στο ΕΚΠ από το οποίο ζητούσε να γνωμοδοτήσει για την αναγκαιότητα της εφαρμογής της [της εκ περιτροπής εργασίας] ύστερα από παράπονα ή πληροφορίες που είχε λάβει για απολύσεις στην κάθε επιχείρηση. Στο Αρχείο του ΕΚΠ υπάρχει πληθώρα τέτοιων εγγράφων με αναλυτικές εκτιμήσεις του ΕΚΠ για κάθε επιχείρηση που του ζητήθηκε να αποφανθεί.

Συμπερασματικά, για την περίοδο 4/8/1936-1940 μπορούμε να πούμε ότι το εργατικό κίνημα του Πειραιά, ακολουθώντας την εξέλιξη του κινήματος ολόκληρης της χώρας, υπέπεσε σε μαρασμό και ολοκληρωτική ενσωμάτωση στο καθεστώς. Όλα όσα γίνονταν εντός των σωματείων έπρεπε να έχουν την έγκριση της ΓΣΕΕ και, μέσω αυτής, του υφυπουργού εργασίας Δημητράτου στον βαθμό της πλήρους υποταγής σε αυτόν. Όλα τα σωματεία, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις το πρώην «κομμουνιστικό» σωματείο των καπνεργατών⁵⁷⁴ και το σωματείο των θερμαστών⁵⁷⁵, αποκήρυσσαν την προαυγουστιανή περίοδο του «φαύλου κοινοβουλευτισμού και του αντεθνικού κομμουνισμού» και πορευόταν χωρίς ίχνος διεκδίκησης και απεργιακών ή άλλων αγώνων. Το χαρακτηριστικότερο στοιχείο της τεταρτοαυγουστιανής κουλτούρας και προπαγάνδας ήταν η πρόταξη του «εθνικού ιδεώδους» και η πλήρης αποδοχή του από τους εργατικούς οργανισμούς, η οποία σήμαινε τον τερματισμό των ταξικών αναφορών από μέρους τους. Η παραγωγή και η εργασία δεν εμφανίζονταν, πλέον, ως ταξικά ζητήματα με τις διαμάχες που προκύπτουν από αυτά, αλλά ως «εθνική υπόθεση» και «συνεργασία» των παραγωγικών φορέων προς τη συνολική

⁵⁷³ Για παράδειγμα, το ΕΚΠ ζήτησε την καθάρηση του προεδρείου του σωματείου των αρτεργατών επειδή επέδειξε «αγνωμοσύνη» σχετικά με την ασκούμενη πολιτική. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.7, Υπ.11 «ΕΚΠ προς ΓΣΕΕ», ημερομηνία εγγράφου 24/9/1940

⁵⁷⁴ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.3, Υπ.1 «Διάφορα», ημερομηνία εγγράφου 25/10/1939. Πρόκειται για τον απολογισμό της διοίκησης του νέου σωματείου της περιόδου 10/10/1937-25/10/1939 στην οποία καταφέρονται κατά της προαυγουστιανής κομμουνιστικής διοίκησής του.

⁵⁷⁵ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.5, Υπ.11 «ΕΚΠ και κυβέρνηση», ημερομηνία εγγράφου 6/12/1939. Πρόκειται για την ομιλία του προέδρου του σωματείου θερμαστών «Στέφενσων» στην εκδήλωση του σωματείου για τα 40 χρόνια της λειτουργίας του όπου γίνεται λόγος για την κατάσταση των θερμαστών πριν και μετά την 4^η Αυγούστου. Αναφέρει ότι «...όλα αυτά [τα ευεργετήματα των θερμαστών] έγιναν χωρίς αγώνας σαν του παρελθόντος, χωρίς καμμία θυσία δική μας, παρά μόνον με την στοργικήν θέλησιν και το πατρικόν ενδιαφέρον του μεγάλου μας Αρχηγού και με την αδιάκοπη δουλειά των ανταξίων συνεργατών του του κ. Υπουργού Εμπορικής ναυτιλίας και με συνεργασία του Εργάτη Υπουργού της εργασίας...».

βελτίωση των όρων ζωής. Αυτή η αίσθηση προέκυπτε από την αυτοανακήρυξη του Μεταξά σε «πρώτο εργάτη» και την προσφώνηση του υφυπουργού εργασίας «αγαπημένου εργάτη υπουργού» της διοίκησης του ΕΚΠ. Το κράτος χαρακτηριζόταν από τους διοικούντες το ΕΚΠ όχι ως σύμμαχος των εργοδοτών, όπως πριν, αλλά ως υπέρμαχος των δικαίων της εργατικής τάξης.

Όσοι αντιμάχονταν αυτή τη θεωρία του «εθνικού κράτους» δεν είχαν, επί τοις ουσίας, καμία δυνατότητα συμμετοχής στο εργατικό κίνημα. Οι κομμουνιστές συνδικαλιστές είχαν σταλεί στις εξορίες και όλοι οι συνδικαλιστές αλλά και οι εργάτες έπρεπε να ενσωματωθούν πλήρως στις επιταγές του κράτους και των συνδικαλιστών ηγετών των ΓΣΕΕ και ΕΚΠ. Οι απεργίες και οι διαφωνίες με την κυρίαρχη γραμμή θεωρούνταν ως εθνική προδοσία και όλα όσα αφορούσαν την προαυγουστιάνη περίοδο είχαν περάσει στην προπαγάνδα ως η μαύρη περίοδος των εργατών, όπου τα αστικά κόμματα και οι κομμουνιστές τους παρέσυραν σε, χωρίς αντίκρισμα, θυσίες από τις οποίες «σώθηκαν» χάρη στον «στοργικό Εθνικό Κυβερνήτη».

12.3 Μετάλλαξη στελεχών του εργατικού κινήματος

Το ΚΚΕ στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας πέρασε τα δυσκολότερα χρόνια της έως τότε διαδρομής του. Οι κομματικές οργανώσεις αποσαθρώθηκαν από τον κατασταλτικό μηχανισμό των Μεταξά και Μανιαδάκη και τα σπουδαιότερα στελέχη του είτε φυλακίστηκαν, είτε εξορίστηκαν από το καθεστώς. Το σημαντικότερο, όμως, πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει το ΚΚΕ ήταν η αβεβαιότητα των μελών του σχετικά με την ηθική υπόσταση των συντρόφων τους⁵⁷⁶. Η σύγχυση που επικρατούσε ήταν τέτοια ώστε για πολλά στελέχη και μέλη δεν μπορούσε να πει κανείς με βεβαιότητα αν εξακολουθούσαν να εργάζονται για το κόμμα ή είχαν περάσει στην υπηρεσία του Μανιαδάκη⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Το ζήτημα της δυσπιστίας μεταξύ των μελών του ΚΚΕ θεωρείται ως η μεγαλύτερο επίτευγμα του Μανιαδάκη για την αποσάθρωση του παράνομου μηχανισμού του. βλ. Δ. Κούσουλας, *Επανάσταση και ήττα. Η ιστορία του ΚΚΕ 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα 1971, σ. 119-125.

⁵⁷⁷ Προς τα τέλη του 1939 η σύγχυση ήταν τόσο μεγάλη ώστε υπήρχαν δύο Κεντρικές Επιτροπές, μία που ονομάζονταν Παλιά Κεντρική Επιτροπή και μία Προσωρινή Κεντρική Επιτροπή, κάθε μία από τις οποίες εξέδιδε το δικό της *Ριζοσπάστη* και κατηγορούσε την άλλη για συνεργασία με την Ασφάλεια. Πολλά από τα μέλη του ΚΚΕ συνδέθηκαν με την Προσωρινή, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Μιχαηλίδης, άνθρωπος του ΠΓ με την «έκκληση» της ΚΔ και στενός συνεργάτης του Ζαχαριάδη, ο Μανώλης Μανωλέας και ο Τυρίμος, η οποία δρούσε ως πράκτορας της Ασφάλειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τη σύσκεψη του 1942 το ΚΚΕ και ο ίδιος ο Ζαχαριάδης θεωρούσαν ως χαφιέδικη οργάνωση της Παλιά Κεντρική Επιτροπή, η οποία αργότερα αποδείχθηκε ότι αποτελούνταν

Τέλος, μιλώντας γενικά για την περίοδο Μεταξά είναι αρκετά ενδιαφέρον και ενδεικτικό να διαπιστώσουμε ορισμένες μεταβολές στη συμπεριφορά και τη δράση ορισμένων προσώπων που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος του μεσοπολέμου και που καταδεικνύουν τη ρευστότητα, ιδεολογική και πολιτική, του μεσοπολεμικού εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος (είτε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, είτε πριν από αυτή). Ενδεικτικά, ως προς αυτό, πρόσωπα αποτελούν οι Αριστείδης Δημητράτος, Ευάγγελος Ευαγγέλου και Μανώλης Μανωλέας. Ο πρώτος ήταν μέλος (και για μικρό διάστημα γραμματέας) της Σοσιαλιστικής Νεολαίας του Δ. Λιγδόπουλου, η οποία ιδρύθηκε το 1916 και αργότερα ενσωματώθηκε στο ΣΕΚΕ. Ο Αρ. Δημητράτος είχε πλούσια κομματική δράση κυρίως μεταξύ των καπνεργατών της Βόρειας Ελλάδας. Αποχώρησε από το ΣΕΚΕ(Κ) κατά το 1923 και έγινε ένας από τους πλέον σημαντικούς συνδικαλιστές ηγέτες της συντηρητικής παράταξης στη ΓΣΕΕ και το ΕΚΠ, στα πρακτικά του οποίου, εμφανίζεται ως βασικός πολέμιος της κομμουνιστικής παράταξης. Στη συνέχεια ανέλαβε χρέη γραμματέα της ΓΣΕΕ κατά το συνέδριο στο οποίο έγινε η διάσπαση των συντηρητικών και σοσιαλιστών και, τέλος, χρησιμοποιήθηκε από τον Μεταξά ως υφυπουργός Εργασίας του καθεστώτος και γραμματέας της πλήρους ελεγχόμενης ΓΣΕΕ⁵⁷⁸.

Ο Ευάγγελος Ευαγγέλου ήταν γραμματέας της ΓΣΕΕ στα πρώτα χρόνια της ίδρυσής της και σημαντικό στέλεχος του ΚΚΕ. Στην αρθρογραφία του *Ριζοσπάστη* μέχρι και το συνέδριο του 1928 (ΓΣΕΕ) παρουσιάζεται ως ένας «ήρωας» της εργατικής τάξης, με συλλήψεις και φυλακίσεις, αγώνες για τα συμφέροντα της εργατικής τάξης κλπ. Αργότερα, εμφανίζεται ως μέλος της συντηρητικής παράταξης στις συνεννοήσεις με την Ενωτική ΓΣΕΕ και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα για την

από στελέχη και μέλη που δεν σχετίζονταν με τον Μανιαδάκη, αλλά είχαν χάσει την επαφή τους με την καθοδήγηση του ΚΚΕ και για το λόγο αυτό είχαν αποφάσεις που έρχονταν σε ευθεία σύγκρουση με την εξόριστη ηγεσία του. Η κατάσταση αβεβαιότητας ως προς το ποιος ήταν πράκτορας του Μανιαδάκη και ποιος όχι περιγράφεται σε αρκετές μαρτυρίες κομμουνιστών της περιόδου. Βλ. χαρακτηριστικά Δ. Μιχελίδη, *Ο μυστικός πράκτορας στο ΚΚΕ, το μεγάλο χτύπημα 1936-1941*, Γλάρος, Αθήνα 1986, σ. 29-37 και 67, όπου περιγράφονται ως πράκτορες που ανακαλύφθηκαν αργά και εξαιτίας τυχαίων περιστατικών οι Κουτσογιάννης ή Δημητριάδης, Μιχαηλίδης και ο Μιχάλης Τυρίμος, με στόχο τη σύλληψη 23 στελεχών που θα παρασύρονταν σε σύσκεψη την οποία οργάνωσε ο Κουτσόγιαννος. Επίσης, βλ. Αγ. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 280-293, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, *ό.π.*, σ. 342-347, Β. Νεφελοΐδης, *ό.π.*, σ. 77-79 και 102, Π. Νεφελοΐδης, *ό.π.*, σ. 115-120 και Δ. Κούσουλας, *ό.π.*, σ. 118-134 κ.ά.

⁵⁷⁸ Για τη Σοσιαλιστική Νεολαία και τον Αρ. Δημητράτο μέχρι την αποχώρησή του από το ΣΕΚΕ βλ. Μ. Δημητρίου, *ό.π.*, σ. 299-311 και Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 419-420.

ενδεχόμενη συνεργασία τους⁵⁷⁹. Κατά τη διάρκεια της κατοχής κι ενώ έχει προηγουμένως διαγραφεί από τη ΓΣΕΕ το 1939⁵⁸⁰, ο Ε. Ευαγγέλου επανέρχεται σε αυτήν και εμφανίζεται να υπογράφει, με άλλα μέλη της διοίκησης της ΓΣΕΕ, έγγραφο προς τις κατοχικές δυνάμεις με το οποίο ζητούν να ληφθούν μέτρα κατά του υπουργού εργασίας Λιβιεράτου, ενώ εκφράζουν την αφοσίωσή τους στις γερμανικές δυνάμεις κατοχής⁵⁸¹.

Η χαρακτηριστικότερη, όμως, περίπτωση μεταβολής στη δράση των ανθρώπων του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος ήταν ο Μανώλης Μανωλέας⁵⁸². Ναυπηγοξυλουργός ο ίδιος, ο βασικός υποψήφιος του Ενιαίου Μετώπου (ΚΚΕ) σε όλες τις εκλογές, δημοτικές και εθνικές, στον Πειραιά, σε μία από τις οποίες συγκέντρωσε περισσότερες ψήφους και από το Νίκο Ζαχαριάδη⁵⁸³, αποτελούσε το σπουδαιότερο στέλεχος του ΚΚΕ στον Πειραιά την περίοδο 1930-1936. Στην περίοδο της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου συνεργάστηκε με το Μανιαδάκη στην εξάρθρωση των κομμουνιστικών οργανώσεων και διαγράφηκε από το ΚΚΕ με απόφαση της πέμπτης ολομέλειας της ΚΕ το Φλεβάρη του 1939⁵⁸⁴. Μετά τον πόλεμο ο Μανωλέας συνθηκολόγησε με τις κατοχικές δυνάμεις και αρθρογράφησε στην εφημερίδα *Νέα Ευρώπη*⁵⁸⁵ όπου ανέφερε όλες τις προσπάθειές του για τη διάλυση του ΚΚΕ από την εξορία στην οποία βρίσκονταν κατά τη μεταξική δικτατορία. Αναλύει, μάλιστα, τη θέση του κατά την οποία η Σοβιετική Ένωση ήταν «μία στυγνή και αιματηρή δικτατορία άνευ προηγουμένου, όχι των προλεταρίων, αλλά Εβραίων ηγετών, στην οποίαν υπετάχθησαν (σ.σ οι λαοί της Σοβιετικής Ένωσης) κατόπιν τετραετούς σκληρού πολέμου (1917-1921)». Στα ίδια άρθρα περιγράφει τη σύγκρουσή του με τον «χαμερπή αγύρτη της ελληνικής εργατιάς» Νίκο Ζαχαριάδη και την προσπάθειά

⁵⁷⁹ Ήδη από το 1931 ο εργατικός Γερουσιαστής και προερχόμενος από την ΠΝΟ και την ΠΕΜΕΝ Δημήτρης Παππάς έγραφε γι αυτόν ότι «...Ο Ευαγγέλου στην Αθήνα, που έγινε τώρα από Γενικός Γραμματέας άλλοτε της Κομμουνιστικής Γενικής Συνομοσπονδίας, ο μυστικιστής του Καλομοίρη, βλέποντας πως απέτυχε παταγωδώς στις τελευταίες αρχαιρεσίες του Κέντρου [σ.σ. του ΕΚΑ], επεκατέθη την επέμβαση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας να ενεργήσει έλεγχο των Σωματείων του με σκοπό να τον βοηθήσει στην κατάλειψη του Κέντρου της Αθήνας...». Βλ. Δ. Παππάς, «Το 6^ο Πανεργατικό Συνέδριο. Προπαρασκευάζεται και πάλιν η νοθεία του», *Ένωσις*, έτος ΣΤ', αρ. τ. 65-66, Ιούλιος-Αύγουστος 1931, σ. 2-4.

⁵⁸⁰ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 4, Υπ. 13 «ΕΚΠ προς ΓΣΕΕ», ημερομηνία εγγράφου 30/8/1939.

⁵⁸¹ Βλ. Κ. Θέος, *ό.π.*, σ. 29-30.

⁵⁸² Βλ. Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 211-212.

⁵⁸³ Στις εκλογές του 1936 ο Μαν. Μανωλέας εκλέχθηκε για δεύτερη φορά βουλευτής Πειραιώς συγκεντρώνοντας περισσότερους σταυρούς από τον επικεφαλής του ψηφοδέλιου Ζαχαριάδη.

⁵⁸⁴ Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, *ό.π.*, τ. Δ', σ. 469. Σύμφωνα με τον Β. Νεφελούδη ο Μανωλέας προσχώρησε στην υπηρεσία της Ασφάλειας το 1938 αμέσως μετά την υπογραφή της δήλωσής του από την απομόνωση των φυλακών της Κέρκυρας. Β. Νεφελούδης, *στο ίδιο*.

⁵⁸⁵ Βλ. *Νέα Ευρώπη*, 23/5/1943, σ. 1 και 3.

του [του ίδιου του Μ. Μανωλέα] να παρασύρει την οργάνωση Πειραιά εκτός κόμματος. Όταν αναγκάστηκε να υπογράψει δήλωση αποκήρυξης του κομμουνισμού εγκατέλειψε την προσπάθεια του να διασπάσει το ΚΚΕ εκ των έσω. «Έτσι επροχώρησα πολεμώντας τον κομμουνισμόν κατά μέτωπον»⁵⁸⁶, γράφει ο ίδιος.

Σύμφωνα με τον συγκρατούμενό του στην Κέρκυρα Βασίλη Νεφελούδη, οι αιτίες της μεταστροφής του θα πρέπει να αναζητηθούν σε δύο παράγοντες. Αφενός στην αστάθεια του χαρακτήρα του και τη «λειπή προσήλωση προς τις αρχές» και, αφετέρου, στις συνθήκες κράτησής του στην απομόνωση της φυλακής της Κέρκυρας. Αυτά τα δύο στοιχεία, σε συνδυασμό με το τραγικό τέλος του γραμματέα της ΟΚΝΕ Μαλτέζου [επίσης κρατούμενου στην Κέρκυρα] φαίνεται ότι μετέτρεψαν τον κομμουνιστή-πρότυπο του Πειραιά σε συνεργάτη του Μανιαδάκη⁵⁸⁷.

Καθεμία από τις τρεις παραπάνω περιπτώσεις είναι διαφορετική, αλλά χαρακτηριστική της μετάλλαξης ορισμένων στελεχών του εργατικού κινήματος από αιτίες είτε προσωπικές, είτε ως αποτέλεσμα των μεταβολών του ίδιου του κινήματος. Δίχως να θέλουμε να υποτιμήσουμε τις προσωπικές αιτίες σχετικά με τη μεταβολή στην πορεία των στελεχών, αυτές οι τρεις περιπτώσεις απεικονίζουν τις αλλαγές, οι οποίες συντελέστηκαν στο ίδιο το κίνημα κατά το Μεσοπόλεμο.

Η οργανική σύνδεση της ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και τη Γ' Συνδικαλιστική Διεθνή μετέφερε στον ελληνικό συνδικαλισμό ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία απομάκρυναν πολλά από τα πρώτα στελέχη του, όπως ήταν ο Αρ. Δημητράτος. Η επιμονή στην αναγκαιότητα του κοινού πολιτικού και εργατικού αγώνα με τελικό σκοπό τη σοσιαλιστική κοινωνία και η πρόσδεση της Συνομοσπονδίας με το Κόμμα σήμαινε τη διεξαγωγή παράτολμων και σε ορισμένες περιπτώσεις ουτοπικών αγώνων από τη μεριά του εργατικού κινήματος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και ιδίως μετά την απεργία του 1923, αναδείχθηκαν πολλά στελέχη που πρέσβευαν την αναγκαιότητα να παλέψει η εργατική τάξη για τη βελτίωση των όρων ζωής της μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, μακριά από τους «εξτρεμισμούς» του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ, οι οποίοι ενδυνάμωναν την αντίδραση του κράτους και των εργοδοτών.

Η μεταστροφή της δράσης του Ευάγγελου Ευαγγέλου, τυπογράφου από τη Θεσσαλονίκη και επικεφαλής της «κομμουνιστικής» ΓΣΕΕ της πρώτης περιόδου

⁵⁸⁶ Ο.π., 26/5/1943, σ. 1.

⁵⁸⁷ Βλ. Β. Νεφελούδης, *Ακτίνα Θ'. Αναμνήσεις 1930-1940*, Εστία, Αθήνα 2007, σ. 211-212.

λειτουργίας της, μπορούμε να πούμε ότι αντικατοπτρίζει τη συντηρητική στροφή του συνδικαλισμού μετά ή κατά τις διασπάσεις του. Πρόκειται για στελέχη τα οποία αντιλαμβάνονταν την ανάγκη ενοποίησης του συνδικαλισμού και προσχώρησαν στη συντηρητική παράταξη, η οποία αποτελούσε τη θεσμικά επίσημη ηγεσία του (ΓΣΕΕ). Η προσχώρηση σήμαινε και την αποδοχή των όρων που περιγράφηκαν παραπάνω με αφορμή την περίπτωση του Αρ. Δημητράτου, ωστόσο διατηρούσαν μία πιο ήπια στάση απέναντι στον κομμουνιστικό συνδικαλισμό και συμμετείχαν ενεργά στις συζητήσεις για την ενοποίηση κατά τα έτη 1935-1936.

Τέλος, η περίπτωση του Μ. Μανωλέα αποτελεί μία τελείως διαφορετική περίπτωση, καθώς δεν έχει να κάνει τόσο με τη μια ή την άλλη εκδοχή σχετικά με τη συνδικαλιστική δράση, αλλά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αποσάθρωσης του κομματικού μηχανισμού του ΚΚΕ κατά την περίοδο του Ι. Μεταξά. Οι ακραία βίαιες διώξεις, η απόσπαση της δήλωσης με κάθε τρόπο⁵⁸⁸, οι προσωπικές αδυναμίες αλλά και η «κατάληξη» των υπόλοιπων κρατουμένων, όπως του Χρήστου Μαλτέζου⁵⁸⁹, διαμόρφωσαν τις συνθήκες για τέτοιες μεταλλάξεις.

⁵⁸⁸ Όπως περιγράφεται από τον επίσης έγκλειστο στην απομόνωση των φυλακών της Κέρκυρας Β. Νεφελούδη, *στο ίδιο*.

⁵⁸⁹ Για τη σκληρή δολοφονία του γραμματέα της ΟΚΝΕ Χρ. Μαλτέζου, βλ. *στο ίδιο*, σ. 203-209. Ο Β. Νεφελούδης θεώρησε ως αιτίες της μετάλλαξης του Μανωλέα τις προσωπικές του αδυναμίες, τις συνθήκες απομόνωσης αλλά και τον κλονισμό του από την υπόθεση του Χρ. Μαλτέζου. *Στο ίδιο*, σ. 211-212.

Συμπεράσματα

Η περίοδος του Μεσοπολέμου είναι η πιο ρευστή του ελληνικού εργατικού κινήματος. Η «γέννηση» της Γενικής Συνομοσπονδίας, αλλά και του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ στα 1918 διαμόρφωσε νέες συνθήκες στο εργατικό κίνημα, το οποίο δεν θα μπορούσε παρά να ενσωματώνει τις αδυναμίες τόσο των παραγόντων που διαδραμάτιζαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην εξέλιξη και διαμόρφωσή του, όσο και των συνθηκών ανάπτυξης της βιομηχανίας. Οι τρεις βασικότεροι παράγοντες που σχετίζονται, άμεσα ή έμμεσα, με το εργατικό κίνημα του Πειραιά ήταν η Γενική Συνομοσπονδία, το ΚΚΕ και το ΕΚΠ. Από την άλλη μεριά, τα χαρακτηριστικά της βιομηχανικής εργασίας, όπως αυτά περιγράφηκαν στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας (περιοδικότητα εργασίας, φυγή των εργατών και εργατριών από τη βιομηχανία μετά από λίγα χρόνια εργασίας, συχνή μετακίνηση από τον έναν κλάδο στον άλλο και μαζική εργασία ανοργάνωτων γυναικών), δεν επέτρεπαν τη διαμόρφωση μίας κοινής εργατικής συνείδησης δυσχεραίνοντας την επίτευξη των επιδιώξεων των ανωτέρω οργανισμών.

Η πιο σημαντική στιγμή στο εργατικό κίνημα του Πειραιά της περιόδου ήταν η αποτυχημένη απεργία του Αυγούστου 1923 στο Πασαλιμάνι. Η ήττα των απεργών και η αιματηρή κατάληξή της διαμόρφωσε νέες συνθήκες στο εργατικό ζήτημα και άνοιξε μία σειρά θεμάτων τα οποία κατέληξαν στη διάσπαση του 1927. Πρώτα από όλα, η άμεση συνέπεια της απεργίας ήταν η συντηρητικότερη στροφή των σωματείων και του ΕΚΠ, η διοίκηση του οποίου είχε περάσει στην αριστερή παράταξη λίγο πριν την κήρυξη της απεργίας, ως αποτέλεσμα της εργατικής απογοήτευσης και του πρόσφορου εδάφους που βρήκαν οι απόψεις περί «ανεξαρτησίας» του εργατικού αγώνα από την πολιτική. Για το ΚΚΕ έγινε σαφές ότι η εργατική πάλη δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στη βάση του διαλόγου με την κυβέρνηση και τους εργοδότες. Επιπλέον, στην ίδια λογική, στο εσωτερικό του διαμορφώθηκε η πρώτη ομάδα που διασπάστηκε από το κόμμα (ΚΕΕ) ζητώντας ριζοσπαστικότερη τακτική. Ωστόσο, αυτή η αποδοχή από την πλευρά του ΚΚΕ οδήγησε και στην υιοθέτηση ουτοπικών αιτημάτων πάλης, όπως η κάθοδος σε γενική πολιτική απεργία, την ίδια στιγμή που υποβάθμιζε τα άμεσα αιτήματα των εργατών για την κατάκτηση καλύτερων συνθηκών εργασίας.

Η κρατική καταστολή και τα μέτρα εναντίον των εργατικών διεκδικήσεων, τα οποία εντάθηκαν αμέσως μετά την απεργία του 1923 και κορυφώθηκαν κατά την παγκαλική δικτατορία, η έντονη διαπάλη των τριών συνδικαλιστικών τάσεων στο

εσωτερικό της ΓΣΕΕ στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την ισχυροποίηση της θέσης της σοσιαλιστικής και της συντηρητικής παράταξης στα σωματεία (ως συνέπεια της απεργιακής ήττας του 1923), καθώς και η αποτυχία του συντονισμού των απεργιών των ετών 1924 και 1925, ώστε να οδηγήσουν σε μία νέα πανελλαδική πανεργατική απεργία ήταν οι βασικότερες αιτίες του τερματισμού της οργανικής σχέσης μεταξύ του ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ. Ο τερματισμός των οργανικών σχέσεων μεταξύ ΚΚΕ-ΓΣΕΕ καθώς και η επικράτηση του συνασπισμού της συντηρητικής και της σοσιαλιστικής παράταξης στο Γ' Συνέδριο που ακολούθησε, σηματοδότησαν μία νέα πορεία στην ιστορία της Συνομοσπονδίας, καθώς διαφοροποιήθηκε η συνολική της φυσιογνωμία με την ενίσχυση της τάσης που υποστήριζε την αναγκαιότητα αποφυγής πολιτικών εμπλοκών (και μάλιστα «εξτρεμιστικών») που δυναμίτιζαν τις σχέσεις με το κράτος και τους εργοστασιάρχες, ώστε να βελτιωθεί η κατάσταση των εργατών.

Καθώς η απεργία του 1923 οδήγησε σε αυτό το μαπαράζ εξέλιξεων που έφεραν τους σοσιαλιστές/συντηρητικούς στη διοίκηση της ΓΣΕΕ, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την οριστική διάσπαση του εργατικού κινήματος, η οποία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη τομή στη μεσοπολεμική του ιστορία. Η διάσπαση στο επίπεδο της ΓΣΕΕ πραγματοποιήθηκε το 1928, όταν και οι κομμουνιστές αντιπρόσωποι και τα σωματεία που είχαν κομμουνιστική διοίκηση αποκλείστηκαν από το Δ' Συνέδριο της Συνομοσπονδίας, διαμορφώνοντας με αυτό τον τρόπο τις προϋποθέσεις για τη συγκρότηση ξεχωριστής «κομμουνιστικής» Συνομοσπονδίας (Ενωτική ΓΣΕΕ). Η συγκρότηση της ΕΓΣΕΕ διαμόρφωσε ένα εντελώς καινούργιο πλαίσιο αντιπαράθεσης, καθώς η διαμάχη των παρατάξεων δεν ήταν πλέον «εσωτερική», αλλά «εξωτερική», προερχόμενη από δύο χωριστές Συνομοσπονδίες, οι οποίες δεν είχαν πλέον κανένα σημείο επαφής και συντονισμού.

Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο της μελέτης του εργατικού κινήματος του μεσοπολεμικού Πειραιά αποτέλεσε η σχέση του εργατικού κινήματος της πόλης με τις εκφάνσεις στο τρίτοβάθμιο όργανο του συνδικαλιστικού κινήματος. Η διάσπαση στη ΓΣΕΕ με την αποβολή των κομμουνιστών από το Δ' Συνέδριο του 1928 είχε δοκιμαστεί πρώτα στο Εργατικό Κέντρο της πόλης του Πειραιά ένα χρόνο νωρίτερα, όταν και η διοίκηση Ι. Καλομοίρη-Ν. Κλήμη απέκλεισε τα κομμουνιστικά σωματεία και τους κομμουνιστές αντιπροσώπους από τη δύναμη του Κέντρου. Η απόφαση της συντηρητικής παράταξης για τον αποκλεισμό των κομμουνιστών πρώτα από το ΕΚΠ

δεν ήταν τυχαία. Οφειλόταν στις συνθήκες που επικρατούσαν στο συνδικαλιστικό κίνημα του Πειραιά και την κατάσταση της εργατικής τάξης της πόλης, συνέπεια της πειραιϊκής εκβιομηχάνισης. Επιπλέον, οι συνδικαλιστές που πρωταγωνίστησαν στη νέα διάσπαση της ΓΣΕΕ το 1930 (διάσπαση που αφορούσε τις παρατάξεις των συντηρητικών και των σοσιαλιστών) δραστηριοποιούνταν στον Πειραιά και το ΕΚΠ.

Ακόμη και από τις εξελίξεις στο εσωτερικό του ΚΚΕ προκύπτει η πρωτοβουλία της οργάνωσης του Πειραιά σε μία σειρά ζητήματα. Αρχικά με τη διάσπαση της οργάνωσης Πειραιά του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ μετά την απεργία του Αυγούστου του 1923 και στη συνέχεια με την εσωκομματική κρίση που προέκυψε στους κόλπους του κόμματος κατά την περίοδο 1926-1927. Η κρίση αυτή κατέληξε με στη διαγραφή του Π. Πουλιόπουλου και των υποστηρικτών του, στην οποία πρωτοστάτησε η οργάνωση του Πειραιά. Επιπλέον, η μεγαλύτερη εσωκομματική κρίση του ΚΚΕ, η οποία έμεινε γνωστή ως «φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές» και κατέληξε με την επέμβαση της Διεθνούς στα εσωτερικά του ΚΚΕ και την υπόδειξη νέας διοίκησης, είχε άμεσες αναφορές στον Πειραιά, αφού το διακύβευμα ήταν η εργατική-συνδικαλιστική τακτική του ΚΚΕ και ο Πειραιάς αποτελούσε το μεγαλύτερο βιομηχανικό-εργατικό κέντρο της χώρας.

Η ανάδειξη του Πειραιά ως τόπου σύγκρουσης όλων των εργατικών πολιτικών και τακτικών -από τη διαμάχη μεταξύ των συνδικαλιστικών παρατάξεων έως και τις εσωτερικές διαμάχες του ΚΚΕ-, έχει τις βάσεις της στο χαρακτήρα της πόλης ως βιομηχανικό κέντρο. Η εκβιομηχάνιση της πόλης, συγκεντρωμένη και περισσότερο έντονη από οπουδήποτε αλλού, είχε ως άμεση συνέπεια τη συγκρότηση μίας νεαρής εργατικής τάξης, δημιουργώντας νέες σχέσεις εργασίας. Από μόνος του ο συγκεντρωμένος εργατικός πληθυσμός στις μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανίες αποτελούσε πόλο έλξης για την εφαρμογή στην πόλη όλων των συνδικαλιστικών και εργατικών τακτικών των φορέων της εργατικής πολιτικής. Οι εργάτες και εργάτριες του Πειραιά, πρόσφυγες και παλαιοελλαδίτες, εργάζονταν στις βιομηχανίες δίχως την αίσθηση της μονιμότητας. Η κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα ήταν έντονη στη νεαρή εργατική τάξη, δυσχεραίνοντας τη συγκρότηση ενιαίας εργατικής συνείδησης. Επιπλέον, η σύνθεση του εργατικού πληθυσμού, στην οποία ήταν έντονη η γυναικεία και η παιδική εργασία, συνέτειναν στην παραπάνω δυσκολία απόκτησης συνείδησης της θέσης των εργατών και των εργατριών στην παραγωγή.

Ο Πειραιάς αποτελούσε το προπύργιο των σοσιαλιστών και συντηρητικών συνδικαλιστών, οι οποίοι έλεγχαν τη διοίκηση του ΕΚΠ σχεδόν σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο. Οι αιτίες ήταν αφενός οι υποκειμενικές δυσκολίες των κομμουνιστών της πόλης να ορίσουν μία συγκεκριμένη συνδικαλιστική τακτική την οποία θα ακολουθούσαν οι πειραιώτες εργάτες, όσο και σε παράγοντες που σχετίζονταν με τις αντικειμενικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην πόλη. Η απεργιακή ήττα του Αυγούστου του 1923 έδωσε ώθηση στη διαμόρφωση μίας περισσότερο συντηρητικής στροφής των εργατών και των οργανώσεών τους, συνεπικουρούμενη από την κρατική καταστολή των ριζοσπαστικών λύσεων στα εργατικά ζητήματα. Επιπλέον, η χρησιμοποίηση ενός εργατικού δυναμικού το οποίο είτε εγκατέλειπε ηλικιακά νωρίς τη βιομηχανία, είτε ήταν σε μεγάλο βαθμό αποκλεισμένο από το συνδικαλιστικό αγώνα (εργάτριες και παιδιά), είτε οδηγούνταν στο εργοστάσιο μέσα από ένα οικογενειακό δίκτυο, δεν άφηνε πολλά περιθώρια για την υιοθέτηση των κομμουνιστικών συνθημάτων και διακηρύξεων, όπως ήταν η γενική πολιτική απεργία και η σοσιαλιστική επανάσταση.

Αυτή η υπερίσχυση των συντηρητικών δυνάμεων στο εργατικό κίνημα της πόλης, η οποία αποτελούσε το βιομηχανικό (και προλεταριακό) κέντρο της χώρας, οπότε η σημασία του συσχετισμού των συνδικαλιστικών δυνάμεων σε αυτήν βάραινε περισσότερο από όσο οπουδήποτε αλλού, οδήγησε τους ηγέτες των σοσιαλιστών και συντηρητικών παρατάξεων στην «εκκαθάριση» του συνδικαλισμού πρώτα από τον Πειραιά και αργότερα στη ΓΣΕΕ. Επίσης, η επικράτηση των συντηρητικών και σοσιαλιστών δημιουργούσε ακόμη περισσότερες δυσκολίες στους κομμουνιστές της πόλης να εφαρμόσουν την τακτική τους. Αυτή η αδυναμία των κομμουνιστών οδήγησε με τη σειρά της σε εσωτερικές διαμάχες και διασπάσεις, οι οποίες είχαν ως επίκεντρο την αποτυχία εφαρμογής της εργατικής πολιτικής του ΚΚΕ στον Πειραιά, που εξακολουθούσε να αποτελεί προτεραιότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι η διαμάχη και των τριών περιπτώσεων εσωτερικής κρίσης του ΚΚΕ κατά τη δεκαετία του 1920 είχε ως επίκεντρο την εργατική του πολιτική στον Πειραιά.

Εκτός των χαρακτηριστικών που είχε προσλάβει η εργατική τάξη της πόλης του Πειραιά από τη σχέση των εργατών με την υπάρχουσα βιομηχανία δεν θα πρέπει να αγνοηθεί από την ανάλυσή μας η φυσιογνωμία της ίδιας της πόλης. Σχετικά νέα πόλη, με τους κατοίκους της να αναφέρονται σε αυτήν ως την «εργατική πόλη» έναντι της πρωτεύουσας ήδη από τον 19ο αιώνα, κατεξοχήν εμπορική και βιομηχανική εξαιτίας

του λιμανιού της, υπέστη σοβαρή μεταβολή στην κοινωνική της σύνθεση μετά τη μικρασιατική καταστροφή. Οι πρόσφυγες κατέκλυσαν τα περίχωρά της δημιουργώντας νέους πολυπληθείς συνοικισμούς, αναστατώνοντας τόσο τον κοινωνικό ιστό της πόλης, όσο και τις εργασιακές σχέσεις προσφέροντας φθινό εργατικό δυναμικό στους βιομήχανους, οι οποίοι εκμεταλλεύτηκαν την παρουσία τους τόσο άμεσα (χαμηλά ημερομίσθια) όσο και έμμεσα (απεργοσπασία, διαίρεση των εργατών σε παλαιούς Πειραιώτες και πρόσφυγες). Αυτό το ρήγμα στον κοινωνικό ιστό της πόλης δημιούργησε ένα νέο τοπίο τόσο στο συνδικαλιστικό κίνημα όσο και στις αναφορές του ΚΚΕ, δημιουργώντας νέες εντάσεις και προσκλήματα στην εφαρμογή της εργατικής πολιτικής από τους συνδικαλιστικούς και πολιτικούς φορείς. Οι πρόσφυγες, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1920, δε θεωρούσαν την εγκατάστασή τους μόνιμη και αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στην παραγωγή ως προσωρινή. Αυτή η ψευδαίσθηση των προσφύγων, οι οποίοι αποτελούσαν σημαντικό κομμάτι της εργατικής τάξης της πόλης, δημιούργησε επιπρόσθετα ζητήματα, τα οποία ομαλοποιήθηκαν μόλις κατά την περίοδο που ακολούθησε την οικονομική κρίση, η οποία αποτέλεσε παράγοντα συνειδητοποίησης των προσφύγων.

Η οικονομική κρίση και η επέμβαση της Διεθνούς στα εσωτερικά του ΚΚΕ αποτέλεσαν τις δύο βασικότερες αιτίες ριζοσπαστικοποίησης των εργατών και εργατριών της χώρας, συμπεριλαμβανομένων και των εργατών και εργατριών του Πειραιά. Από τη μία πλευρά η ανεργία και η όξυνση των προβλημάτων στις εργασιακές σχέσεις, που αναδύθηκαν από την οικονομική κρίση, κατέδειξαν στον εργατικό πληθυσμό της πόλης -παλαιών Πειραιωτών και προσφύγων- την αναγκαιότητα ριζοσπαστικότερης διεκδίκησης καλύτερων όρων εργασίας. Από την άλλη πλευρά, ο τερματισμός της μεγαλύτερης έως τότε εσωκομματικής κρίσης στο ΚΚΕ με την τοποθέτηση-διορισμό της νέας Κεντρικής Επιτροπής και του Ν. Ζαχαριάδη ως Γενικού Γραμματέα, ο οποίος αντιμετωπίστηκε από τα κομματικά στελέχη περίπου ως αυθεντία, έδωσαν ώθηση στο ΚΚΕ προς μία οργανωτική επέκταση των δυνάμεών του και του βαθμού επιρροής του μέσα στο εργατικό κίνημα της πόλης. Η ουτοπική προσπάθεια προς τον άμεσο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσω μίας επιτυχημένης γενικής πολιτικής απεργίας αντικαταστάθηκε από τη στροφή του κόμματος στα συνδικάτα με στόχο την ικανοποίηση σε μία σειρά από άμεσα εργατικά αιτήματα. Αυτά τα δύο στοιχεία συνέβαλαν καθοριστικά στη

ρίζοσπαστικοποίηση του εργατικού κινήματος και την αύξηση της επιρροής της Ενωτικής ΓΣΕΕ και του Ενωτικού ΕΚΠ στον Πειραιά.

Ο Πειραιάς πρωταγωνίστησε αργότερα και στην απόπειρα διαμόρφωσης του Παλλαϊκού Μετώπου, όταν οι δυνάμεις του Ενωτικού ΕΚΠ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων (σοσιαλιστές) συγκρότησαν το Πανεργατικό Κέντρο Πειραιά, δίχως τη συμμετοχή της συντηρητικής παράταξης του ΕΚΠ και ενώ συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις για τη συνεργασία μεταξύ της ΓΣΕΕ και της ΕΓΣΕΕ. Αυτή η κίνηση, η οποία κορυφώθηκε με την κοινή απεργία του Μαΐου του 1936, ανακόπηκε από την επιβολή της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Έκτοτε το εργατικό κίνημα προσέλαβε νέα χαρακτηριστικά: εξύμνηση της δικτατορίας και επίλυση των εργατικών διαφορών μέσω του υφυπουργείου Εργασίας, επικεφαλής του οποίου τοποθετήθηκε ο πρώην συνδικαλιστής της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ Αρ. Δημητράτος.

Μέρος τρίτο. Σωματεία και Ομοσπονδίες στον Πειραιά

Κεφάλαιο 13. Υφαντουργοί

13.1 Η ίδρυση του σωματείου, το εργατικό δυναμικό και οι αμοιβές

Το κίνημα των υφαντουργών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφενός, εξαιτίας της πολύχρονης λειτουργίας υφαντουργικών μονάδων παραγωγής στην πόλη του Πειραιά και, αφετέρου, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των εργατών κι εργατριών που απασχολούνταν σε αυτές καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁵⁹⁰. Το σωματείο των υφαντουργών ήταν από τα πρώτα ιδρυθέντα σωματεία της πόλης (ιδρύθηκε το 1912⁵⁹¹) και είχε ενταχθεί στη δύναμη του Εργατικού Κέντρου Πειραιά, τουλάχιστον, από το Δεκέμβριο του 1914⁵⁹². Η ιδιαιτερότητα του κλάδου των υφαντουργών βρίσκεται, κυρίως, στην εργασία πολλών γυναικών και νεαρών κοριτσιών στα υφαντουργεία της πόλης, με συνέπεια τη δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού που είχε τα δικά του χαρακτηριστικά, τα οποία διέφεραν, σε αρκετά σημεία, από αυτά των υπόλοιπων κλάδων. Για τη μαζική εργασία γυναικών στον κλάδο των υφαντουργών είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική η ιδρυτική ανακοίνωση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ (οργανισμός που προέκυψε από τη διάσπαση του Εργατικού Κέντρου) στην οποία υπάρχει η εκτίμηση ότι οι γυναίκες και τα παιδιά συμμετείχαν στο εργατικό δυναμικό του κλάδου με ποσοστό μεγαλύτερο από 80%⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Αποτελούσαν, περίπου, το 1,5% του πληθυσμού της πόλης. Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 143.

⁵⁹¹ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 29/1/1932, σ. 1.

⁵⁹² Το σωματείο εμφανίζεται στο βιβλίο συνδρομών του ΕΚΠ με πρώτη καταχώρηση της μηνιαίας συνδρομής να τοποθετείται τότε (30 δραχμές). Βλ. Θ. Καμπαγιάννης, *ό.π.*, σ. 182.

⁵⁹³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 19/9/1927, σ. 3. Είναι πολλές οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι γυναίκες πήγαιναν στο εργοστάσιο μαζί με τα παιδιά τους (εξαιτίας της απουσίας παιδικών σταθμών) δίνοντας την ευκαιρία τους εργοδότες για επιπλέον δωρεάν εργασία ανειδίκευτου προσωπικού. Βλ. Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 304. Ένα αντίστοιχο φαινόμενο έχει καταγραφεί στην κλωστοϋφαντουργία των ΗΠΑ κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Βλ. H. Zinn, *ό.π.*, σ. 360-361.

Η κυριαρχία της εργασίας γυναικών και παιδιών στην κλωστοϋφαντουργία δεν αποτελούσε αποκλειστικότητα της ελληνικής περίπτωσης. Αντίθετα ήταν μία διεθνής πρακτική με βασικότερες αιτίες την φθηνή αμοιβή και την έλλειψη του κινδύνου της μαζικής οργάνωσης των εργατριών και των παιδιών με στόχο τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους, αλλά και των απολαβών τους. Μάλιστα, ο J. Golden, πρόεδρος της ένωσης υφαντουργών των ΗΠΑ, σημείωσε κατά το 1910 ότι η παιδική εργασία υπάρχει στην υφαντουργία από την εκμηχάνιση των υφαντηρίων. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι υφαντουργείες των βόρειων πολιτειών των ΗΠΑ είχαν χαμηλότερη απόδοση από τις αντίστοιχες στο Νότο, στον οποίο κυριαρχούσε η παιδική εργασία. Για την Αγγλία βλ. ενδεικτικά M. Glucksmann, «In a class of their own? Women workers in the New Industries in Inter-War Britain», *Feminist Review*, No. 24, Autumn 1986, σ. 7-37· M. Savage, «Trade unionism, sex segregation and the State: women's employment in new industries in Inter-War Britain», *Social History*, Vol. 13., No. 2, Gender and Employment, May 1988, σ. 209-230. Για τις ΗΠΑ βλ. ενδεικτικά A. J. McKelway, «Child labor in Southern Industry», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 25, May 1905, σ. 16-22· J. Golden, «Children in the textile industry», *στο ίδιο*, Vol. 35, March 1910, σ. 42-46· E. Mansfield, «Wage differentials in the cotton textile industry, 1933-1952», *The Review of Economic and Statistics*, Vol. 37, No. 1, Feb. 1955, σ. 77-82· Bureau of Labor Statistics, «Women in industry and

Επιπλέον, οι πρόσφυγες έδωσαν μεγάλη ώθηση στην υφαντική βιομηχανία, αφού αποτελούσαν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι των εργατών και εργατριών του κλάδου⁵⁹⁴. Ως εκ τούτου, η υφαντουργία αποτέλεσε έναν κλάδο στον οποίο ασκήθηκε μεγάλη πίεση για πτώση των ημερομισθίων από την εργασία των προσφύγων με αμοιβές μικρότερες από αυτές που λάμβανε ο γηγενής πληθυσμός⁵⁹⁵, ενώ αρκετές ήταν οι αναφορές στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* σχετικά με τις άσχημες συνθήκες εργασίας των υφαντουργών στα εργοστάσια της πόλης⁵⁹⁶. Οι πρόσφυγες, ανοργάνωτοι ως επί το πλείστον, αντιμετωπίστηκαν ως φθηνή εργατική δύναμη και σε πολλές περιπτώσεις ως απεργοσπάστες, εξαιτίας της ένδειάς τους.

Σύμφωνα με άρθρο του *Ριζοσπάστη* στις 8/10/1928, το βασικότερο χαρακτηριστικό της εργασίας στα πειραϊκά υφαντουργεία ήταν τα χαμηλά ημερομίσθια, οι πολλές ώρες εργασίας και η έλλειψη συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στους χώρους των εργοστασίων. Σύμφωνα με αυτό, στα εργοστάσια της πόλης εργάζονταν πολλά κορίτσια ηλικίας 8 έως 15 ετών, τα οποία αμείβονταν με ημερομίσθια μικρότερα των 10 δραχμών (τα οποία έφθαναν τις 30 δραχμές μετά από πολλά χρόνια εργασίας), ενώ οι λίγες εργάτριες που αμείβονταν με ημερομίσθια μεγαλύτερα των 40 δραχμών εργάζονταν εργολαβικά με τον πήχη επί 12 ώρες την ημέρα. Σε ό,τι αφορά τους άνδρες εργάτες των υφαντήριων και κλωστηρίων τα ημερομίσθια κυμαίνονταν από 40 έως 50 δραχμές, των βαφείων από 35 έως 70 και για τους νέους από 20 έως 25 δραχμές. Οι συνθήκες εργασίας περιγράφονταν ως «άθλιες» εξαιτίας της απουσίας συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας με την παρουσία βρώμικου νερού και μέσο όρο ένα εργατικό ατύχημα ανά εβδομάδα καθώς και την εφαρμογή της συνήθους πρακτικής της δωδεκάωρης εργασίας.

Τα στοιχεία επεκτείνονται και για τον αριθμό των εργατών στα εργοστάσια υφαντουργίας του Πειραιά. Συνολικά αναφέρονται 1000 εργάτες και 4000 εργάτριες

child labor», *Monthly Labor Review*, Vol. 12, No. 5, May 1921, σ. 121-125· L. Erskine, «Women in productive industry», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 91, Labor, Management and production (Sept., 1920), σ. 93-97· O.R. Lovejoy, «Child labor in the glass industry», *ό.π.*, Vol. 27, Child Labor (Mar., 1906), σ. 42-53 και M.E. Drier, «Women in industry», *Proceedings of the Academy of the Political Science in the city of New York*, Vol. 8, No. 2, War labor policies and reconstruction (Feb., 1919), σ. 3-6.

⁵⁹⁴ Για την σύνθεση των εργατών και εργατριών στον κλάδο μέσα από το υπόδειγμα της ηγέτιδας εταιρίας Ρετσίνα, βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.* σ. 201-244.

⁵⁹⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 11/2/1922, όπου [από τον Φεβρουάριο ακόμη] αναφέρεται ότι «πλείστα εργοστάσια ήρχισαν προσλαμβάνοντα εις τας διαφόρους εργασίας πρόσφυγας με ηλατωμένα ημερομίσθια. Επειδή τούτο αποτελεί μέγαν κίνδυνον δια τους οργανωμένους εργάτας η Διοίκησις του Συνδέσμου αποφάσισε να διαμαρτυρηθή εις την Κυβέρνησιν».

⁵⁹⁶ Βλ. χαρακτηριστικά, *ό.π.*, 2/4/1922.

επί συνόλου 16 εργοστασίων της πόλης. Η μεγάλη πλειονότητα αυτών εργάζονταν στους αδελφούς Ρετσίνα, οι οποίοι απασχολούσαν από 500 έως 600 εργάτες και εργάτριες σε καθένα από τα τρία εργοστάσιά τους, ενώ το εργοστάσιο του Βελισσαρόπουλου (ΒΕΛΚΑ) απασχολούσε περίπου 300 εργάτες και εργάτριες. Ανάμεσα σε αυτούς τους αριθμούς ήταν οι εργαζόμενοι στα υφαντουργία των Μανούσκου, Μανούσου, Φουστάνου και Σφαέλλου (σε δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* στις 16/1/1933 αναφέρεται ότι εκείνη την εποχή το εργοστάσιο Σφαέλλου απασχολούσε περί τις 500 εργάτριες, ενώ στις 16/2/1933 γίνεται λόγο για την απασχόληση 300 εργατριών στο εργοστάσιο της «Πειραιϊκής»), ενώ οι υπόλοιποι (περίπου 1500) εργάζονταν στα οκτώ εναπομείναντα υφαντουργεία. Η συγκέντρωση της πλειονότητας του εργατικού δυναμικού στα μισά εργοστάσια της πόλης και ιδιαίτερα στο εργοστάσιο των αδελφών Ρετσίνα, όπου εργάζεται περίπου το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού του κλάδου, μαρτυρά τον ηγεμονικό ρόλο αυτών των εργοστασίων στον κλάδο και τη μεγάλη σημασία των εργατικών κινητοποιήσεων σε αυτά⁵⁹⁷.

Μία δεύτερη έρευνα σχετικά με τη σύνθεση του εργατικού δυναμικού της πόλης πραγματοποιήθηκε από τον *Ριζοσπάστη* κατά τα έτη 1931 και 1932. Η «ειδική έρευνα» της εφημερίδας αφορά, κυρίως, τα εργοστάσια υφαντουργίας στην περιοχή της Κρεμμυδαρούς του Πειραιά, η οποία βρίσκεται στα σύνορα της πόλης με τον μετέπειτα Δήμο της Δραπετσώνας. Στην έρευνα γίνεται λόγος για τις συνθήκες εργασίας (πολλές ώρες εργασίας, χαμηλά ημερομίσθια, τρομοκρατία και εξύβριση από τους επιστάτες⁵⁹⁸, απολύσεις, μία ημέρα εργασίας λιγότερη την εβδομάδα), αλλά και για την απασχόληση των γυναικών και μάλιστα των κοριτσιών μικρής ηλικίας. Στο δημοσίευμα αναφέρεται ότι από τις 1000 εργάτριες που δουλεύουν στα έντεκα υφαντουργεία της περιοχής οι 300 και πλέον είναι κορίτσια ηλικίας 14-18 ετών.

⁵⁹⁷ Μία αντίστοιχη καταγραφή δίνεται για το έτος 1932. Σε αυτή φαίνεται ότι οι εργάτες υφαντουργίας του Πειραιά κατανέμονταν ως εξής: Ρετσίνας 1500 [600 στο Α' εργοστάσιο, 400 στο Γ' εργοστάσιο και 500 στο Ε' εργοστάσιο], Καρέλλας 800, Πειραιϊκή 400, Δασκαλάκης 200, Φουστάνος 200-300, Κωστόπουλος 200-300, Μανούσος 200-300, δύο εργοστάσια του Παπαδόπουλου 200-300, Γαβριήλ 200-300, Σπυράκης 200-300 και ακολουθούσαν και άλλα εργοστάσια με μικρότερο απασχολούμενο δυναμικό. Συνολικά, γίνεται λόγος για άνω των 12000 εργατών και εργατριών που δούλευαν στην υφαντουργία και την ταπητουργία του Πειραιά. Βλ. *ό.π.*, 5/11/1932 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 203.

⁵⁹⁸ Η ίδια καταγγελία περί τρομοκρατίας στα υφαντουργεία διατυπώθηκε την ίδια περίοδο και από τους αρχειομαρξιστές με αφορμή το εργοστάσιο Πειραιϊκή. Μάλιστα, δύο χρόνια αργότερα η καταγγελία τους επαναλήφθηκε περιγράφοντας ένα περιστατικό σύμφωνα με το οποίο ο διευθυντής του εργοστασίου Πούσεκ απέλυσε και ξυλοκόπησε εργάτη επειδή μίλησε με μία εργάτρια εν ώρα εργασίας. Στο ίδιο άρθρο γίνονταν λόγος για αύξηση των προστίμων τα οποία «πολλές φορές ξεπερνούν το μεροκάματο». Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 17/4/1931, σ. 3 και 3/1/1933, σ. 3.

Ειδικότερα για το εργοστάσιο του Ρετσίνα υπάρχουν τα στοιχεία του 1928 σύμφωνα με τα οποία στα Α' και Γ' εργοστάσια της επιχείρησης απασχολούνταν 655 εργάτριες και 200 άνδρες, δηλαδή περίπου το 76,6% των εργατών ήταν γυναίκες. Επιπλέον, κατά το 1936 το 43,9% των εργαζόμενων στο Α' εργοστάσιο ήταν γυναίκες ηλικίας 14-25 ετών (14,9% στις ηλικίες 14-18 και 29% μεταξύ των 19-25 ετών), ενώ στα χρόνια 1933-1938 το ποσοστό των νεοπροσληφθεισών εργατριών του Ε' εργοστασίου Ρετσίνα ηλικίας 14-18 ετών έφθανε το 38,6% [ένα άλλο 30,4% ήταν ηλικίας 19-25 ετών, ενώ στους άνδρες τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 24% και 33%]⁵⁹⁹.

Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε μία ακόμη «ειδική έρευνα» για τη ζωή των εργατών και εργατριών του κλάδου, αυτή τη φορά από την εφημερίδα *Η πάλη των τάξεων*⁶⁰⁰. Στο άρθρο της εφημερίδας καταγράφηκαν οι συνθήκες εργασίας των υφαντουργείων της πόλης και περιγράφηκαν ως «άθλιες» και ανθυγιεινές σε βαθμό να προκαλούν φυματίωση στους εργάτες και τις εργάτριες. Σχετικά με τις αμοιβές και τα ωράρια εργασίας τονίσθηκε και από την *Πάλη των τάξεων* η αναγκαστική παραμονή στο χώρο εργασίας πολλές ώρες πάνω από τις προβλεπόμενες έντεκα, αρκετών εργατριών που εργάζονταν με το σύστημα κατ' αποκοπή, προκειμένου να εξασφαλιστούν ημερομίσθια της τάξης των 20-35 δραχμών. Σχετικά με τις αμοιβές των εργατών αναφέρεται ότι κυμαίνονταν μεταξύ 10-80 δραχμών με μέσο όρο τις 40 δραχμές (μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και τις νέες μειώσεις κατά περίπου 10%) και των εργατριών κυμαίνονταν μεταξύ 8-35 δραχμές με μέσο όρο τις 20 δραχμές. Επιπλέον, γίνεται λόγος για ανήλικες εργάτριες στα κλωστήρια, οι οποίες αμείβονταν με 8-10 δραχμές. Τέλος, η εφημερίδα κάνει λόγο για τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην εντατικοποίηση της εργασίας των υφαντουργών, αναφέροντας την αύξηση της εντατικοποίησης εργασίας όσων εργάζονταν εξαιτίας των πολλών απολύσεων που προκάλεσε η οικονομική κρίση του 1929.

Παρατηρούμε ότι στα υφαντουργεία της πόλης κυριαρχούσε η εργασία των γυναικών⁶⁰¹, οι οποίες δεν είχαν μεγάλη συμμετοχή στο συνδικαλιστικό κίνημα της

⁵⁹⁹ Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 207 και 224 και *Ριζοσπάστης*, 24/5/1931, 25/5/1931 και 24/1/1932.

⁶⁰⁰ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 29/1/1932, σ.1. Το άρθρο έχει τον τίτλο «Η ζωή των σκλάβων της κλωστοϋφαντουργίας Πειραιώς».

⁶⁰¹ Σύμφωνα με την απογραφή της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας (συνολικά για τον κλάδο και όχι μόνο για τα υφαντουργεία του Πειραιά), από τους 20.082 απασχολούμενους κατά το 1930, οι 15.678 (78%) ήταν γυναίκες και από αυτές οι 7.406 (36,8% επί του συνόλου των απασχολούμενων και 47,2% επί του συνόλου των γυναικών) ήταν εργάτριες ηλικίας 12-18 ετών. Αν στις εργάτριες ηλικίας 12-18 ετών προσθέσουμε και τους 1.414 άνδρες της αντίστοιχης ηλικίας, τότε έχουμε το εντυπωσιακό

περιόδου. Η αποχή των γυναικών από τα συνδικαλιστικά δρώμενα και η φύση της εργασίας τους ως συμπληρωματικής του οικογενειακού εισοδήματος και περιστασιακή μέχρι τη στιγμή της οικογενειακής αποκατάστασης, δηλαδή του γάμου, δεν άφηνε πολλά περιθώρια ανάπτυξης συνδικαλιστικών αγώνων⁶⁰². Χαρακτηριστικό της μικρής γυναικείας συμμετοχής στα κοινά του σωματείου τους αποτελεί το γεγονός ότι παρά τη συμμετοχή των γυναικών στην απεργία του 1919, δεν υπήρχε ούτε μία εργάτρια στο δεκαπενταμελές Δ.Σ που ακολούθησε⁶⁰³.

Επιπλέον, η καταγωγή των εργατών και εργατριών της υφαντουργίας διαδραμάτισε ως ένα βαθμό το ρόλο της. Στα χρόνια που ακολούθησαν την οικονομική κρίση (1933-1938) οι μισοί, σχεδόν, προσληφθέντες στο Ε' εργοστάσιο Ρετσίνα ήταν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο, ποσοστό που ενδεχομένως να ήταν ακόμα μεγαλύτερο στα χρόνια που προηγήθηκαν. Η δυσκολία της ένταξης των φτωχών προσφύγων στο εργατικό κίνημα και τις απεργίες ήταν καθολικό ζητούμενο της οργανωμένης εργατικής τάξης του Πειραιά σε όλους τους κλάδους κατά τον Μεσοπόλεμο⁶⁰⁴. Ιδιαίτερα, όμως, για τους

ποσοστό της τάξης του 43,9% των απασχολούμενων στον κλάδο της υφαντουργίας να αποτελείται από εργάτες και εργάτριες ηλικίας 12-18 ετών. Βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σ. 59.

⁶⁰² Ακόμη και με την υπόθεση που τίθεται από την Λ. Παπαστεφανάκη περί της μη «αυτόματης» εξόδου των εργατριών από την παραγωγή με το γάμο τους, η μεγάλη κινητικότητα των εργατριών ήταν τέτοια που μας επιτρέπει να διατηρήσουμε την αρχική υπόθεση ότι οι εργάτριες του Μεσοπολέμου δεν είχαν σταθερά αναπτυγμένες σχέσεις με τον τόπο της εργασίας τους. Χαρακτηριστικό της μεγάλης κινητικότητας των εργατριών του κλάδου είναι ότι από τις 57 εγάτριες που προσλήφθηκαν τον Ιούλιο του 1927 στο Α' εργοστάσιο του Ρετσίνα, μόνο 9 παραμένουν στην επιχείρηση μετά την πάροδο δέκα μηνών και από αυτές μόνο 3 έχουν παραμείνει στην επιχείρηση μέχρι το 1936. Συνολικά, από τον Ιούλιο του 1927 μέχρι τον Απρίλιο του 1928, προσλαμβάνονται περίπου 40-50 «νέες» εργάτριες κάθε μήνα και άλλες τόσες αποχωρούν, ώστε σε αυτούς τους δέκα μήνες να απασχολούνται συνολικά και περιστασιακά 800-1.000 περίπου εργάτριες με τον μέσο όρο του εργατικού δυναμικού να βρίσκεται στις 450. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 216 και 230-234. Άλλωστε, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχονται από τον Μ. Ρηγίνο και αφορούν το 1926, μόλις το 11,67% των εργατριών του κλάδου ήταν παντρεμένες, ενώ ένα ποσοστό περίπου 55% των ανύπαντρων εργατριών ήταν ορφανές. Επιπλέον, το 42,53% των γυναικών ηλικίας 12-18 ετών απασχολούνταν στην υφαντουργία και, ιδιαίτερα στις μεγάλες μονάδες οι οποίες απασχολούσαν άνω των 25 απασχολούμενων Βλ. Μ. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 48, 60 και 139-141. Για την κινητικότητα των εργατών και εργατριών κατά το Μεσοπόλεμο βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 35-49. Για το χαμηλό επίπεδο της γυναικείας συνδικαλιστικής οργάνωσης βλ. Ε. Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, *ό.π.*, σ. 196, όπου ως αιτίες περιγράφονται το νεαρό της ηλικίας των εργατριών και η βραχυχρόνια παραμονή τους στα εργοστάσια και Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 195-201. Η μεγάλη κινητικότητα των γυναικών οφείλονταν τόσο στα κοινωνικά πρότυπα της εποχής που ήθελαν την παντρεμένη γυναίκα να ασχολείται με τα οικιακά, όσο και στην έλλειψη εξειδίκευσης η οποία δεν καθιστούσε αναγκαία την παραμονή των γυναικών στην παραγωγή. Η έλλειψη εξειδίκευσης οφείλονταν, τουλάχιστον εν μέρει, στην επιδίωξη των εργοδοτών να εξασφαλίζουν συχνά ανανεούμενο φθηνό εργατικό δυναμικό από γυναίκες μικρής ηλικίας με χαμηλά ημερομίσθια.

⁶⁰³ Βλ. *ό.π.*, σ. 387.

⁶⁰⁴ *Ο.π.*, σ. 224.

υφαντουργούς, η απουσία τους από τον οργανωμένο συνδικαλισμό γίνεται φανερή από τις εκτιμήσεις της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ, η οποία εκτιμούσε πως στα τέλη του 1927 από τους 14.464 εργάτες και εργάτριες των υφαντουργείων και των ταπητουργείων, οι ανοργάνωτοι ήταν οι 12.169 (84,13%), ενώ οικονομικά εν τάξει μόλις 655 (4,52%) και μη εν τάξει 1.640 (11,33%)⁶⁰⁵. Παρόμοια εικόνα λαμβάνουμε και από τις εκτιμήσεις της εφημερίδας *Η πάλη των τάξεων* η οποία εκτιμούσε ότι κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης οι οργανωμένοι υφαντουργοί στον Πειραιά δεν ξεπερνούσαν τους 150⁶⁰⁶.

Οι αμοιβές των εργατών και εργατριών της πειραιϊκής υφαντουργίας ήταν σταθερά χαμηλοί καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Σχετικά με αυτό το ζήτημα θα πρέπει να σημειώσουμε το μεγάλο ποσοστό εργατριών το οποίο αμειβόταν με το καθεστώς της εργασίας κατ' αποκοπή, που σήμαινε ότι για να συμπληρώσουν το επιθυμητό ημερομίσθιο έπρεπε να εργάζονταν πολλές ώρες⁶⁰⁷. Μία πληρέστερη εικόνα για την πορεία των ημερομισθίων διαφαίνεται από τους πίνακες που ακολουθούν:

Πίνακας 82. Μέσο ανδρικό ημερομίσθιο στην κλωστοϋφαντουργία

Μέσο ονομαστικό ανδρικό ημερομίσθιο			Μέσο πραγματικό ανδρικό ημερομίσθιο (ως έτος βάσης θεωρούμε το 1914)		
Έτος	Σύνολο κλάδου	Εργ. Ρετσίνα	Έτος	Σύνολο κλάδου	Εργ. Ρετσίνα
1912-1913	3	3,75	1914	100	100
1914-1916	4,6	4	1915	-	90,9
1919-1920	15,7	10	1919	108	81,5
1925-1926	61,5	45,45	1924	-	66,9
1928	-	59,75	1925	109	76,2
1930	-	63	1928	111,6	76,3
1933	65	50	1930	106,5	84,7
1935	71	55	1933	92	59,9
1937-1938	-	64,5	1935	97,2	62,7
Πηγή: Α. Παπαστεφανάκη, <i>ό.π.</i> , σ. 271			Πηγή: Α. Παπαστεφανάκη, <i>ό.π.</i> , σ. 271		

Η απόκλιση που παρατηρείται στις αμοιβές του κλάδου συνολικά (οι οποίες προέρχονται από τις επίσημες στατιστικές του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας και έχουν καταγραφεί από τον Μ. Ρηγίνο⁶⁰⁸) και στις αμοιβές του εργοστασίου Ρετσίνα

⁶⁰⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/9/1927, σ. 3.

⁶⁰⁶ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 28/8/1931, σ. 4.

⁶⁰⁷ Η κατάργηση της εργασίας κατ' αποκοπή ήταν ένα από τα πάγια αιτήματα του συνδικαλισμού των υφαντουργών κατά τον Μεσοπόλεμο. Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 4/11/1932-6/11/1932. Υπολογίζεται ότι στο Α' εργοστάσιο Ρετσίνα με το σύστημα κατ' αποκοπή εργάζονταν περίπου μία στις πέντε εργάτριες σε όλη τη διάρκεια 1919-1937. Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 250.

⁶⁰⁸ Μ. Ρηγίνος, *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος-Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1987.

(οι πληροφορίες για τις οποίες προέρχονται από τα μισθολόγια της επιχείρησης και είναι σύμφωνες, σε γενικές γραμμές, με τις πληροφορίες που παραθέτουν στις δημοσιεύσεις τους ο Ριζοσπάστης και η Πάλη των τάξεων), αποδίδεται στις ενδεχομένως υπερυψωμένες καταγραφές ημερομισθίων στις επίσημες στατιστικές σε σχέση με την πραγματική αμοιβή των εργατών⁶⁰⁹.

Παρόμοια είναι τα στοιχεία που υπάρχουν για την αμοιβή των γυναικών στο εργοστάσιο Ρετσίνα:

Πίνακας 83. Εξέλιξη του πραγματικού γυναικείου ημερομισθίου στη βιομηχανία Ρετσίνα

Έτος	Πραγματικό ημερομίσθιο (έ.β. 1914)
1914	100
1915	90,9
1919	93,8
1920	93,9
1925	58,7
1928	64,8
1930	82,9
1933	68,9
1935	71,3

Πηγή: Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 271

13.2 Το κίνημα των υφαντουργών έως την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης

Φαίνεται ότι το σωματείο των υφαντουργών είχε σοσιαλιστική κατεύθυνση μέχρι και το 1921, όταν οι αποτυχημένες απεργίες στη χώρα οδήγησαν πλείστα σωματεία σε συντηρητικότερη κατεύθυνση, αν αναλογιστούμε ότι ο Ριζοσπάστης εκθείαζε τη μέχρι τότε πολιτική του κατεύθυνση, ενώ επέκρινε την κατοπινή, δημιουργώντας μία τομή στη δράση του σωματείου εκείνη την περίοδο. Η εφημερίδα με αφορμή μία σειρά συνεντεύξεων μελών διοικήσεων των πειραϊκών σωματείων σχετικά με την προφυλάκιση των επιτροπών του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ για το σωματείο των υφαντουργών Πειραιά αναφέρεται: «Είναι περιττόν να σημειώσωμε ποιος ο Σύνδεσμος των Υφαντουργών. Το παρελθόν του υπήρξεν επαναστατικών. Ήταν οι πραγματικοί σκλάβοι του κεφαλαίου και αγωνίσθησαν με πείσμα χρόνια ολόκληρα.

⁶⁰⁹ Στην ίδια αιτία αποδίδει την εν λόγω απόκλιση και η Λ. Παπαστεφανάκη, η οποία μελέτησε το Αρχείο Ρετσίνα και κατέγραψε τις μισθολογικές αμοιβές της επιχείρησης. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 272. Η πιθανότητα να είναι οι αμοιβές στο εργοστάσιο Ρετσίνα μικρότερες του μέσου όρου του κλάδου και να οφείλεται σε αυτό η απόκλιση δεν φαίνεται πειστική, αφενός, διότι παρόμοια απόκλιση παρατηρείται και στους υπόλοιπους κλάδους αλλά και, αφετέρου, διότι η ηγέτιδα θέση της επιχείρησης Ρετσίνα στον κλάδο καθώς και εργατική-συνδικαλιστική κίνηση που παρατηρείται στην επιχείρηση Ρετσίνα σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου δεν μπορούν να οδηγήσουν σε μία τέτοια υπόθεση.

Σήμερα δεν είναι σαν και πρώτα»⁶¹⁰. Χαρακτηριστικό στοιχείο της διάστασης απόψεων και της ασκούμενης πολιτικής μεταξύ της τότε κομμουνιστικής ΓΣΕΕ και του σωματείου είναι η πληροφορία-καταγγελία των κομμουνιστών του σωματείου ότι στη συνέλευσή του κατά τον Νοέμβριο του 1922 σχετικά με το αίτημα της αύξησης των ημερομισθίων (κατά 30% για τους εργάτες και κατά 40% για τις εργάτριες) εκφράστηκε από τη διοίκηση η βεβαιότητα ότι οι εργοδότες θα ικανοποιήσουν τα αιτήματα, επειδή αναλογίζονται την ακρίβεια ζωής που πλήττει τους εργάτες⁶¹¹.

Το 1923, σημαδεύτηκε από τη ραγδαία άνοδο του τιμάριθμου και τη μείωση των εργατικών ημερομισθίων που έπληξαν καίρια το βιοτικό επίπεδο των εργατών, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την όξυνση της εργατικής διαμαρτυρίας. Οι υφαντουργοί συμμετείχαν σε αυτή την κίνηση από την άνοιξη του 1923 ώστε μία από τις πρώτες ενέργειες της νεοεκλεγμένης διοίκησης του Θεόδωρου Αλεξανδρίδη⁶¹² ήταν η σύγκληση έκτακτης Γενικής Συνέλευσης με κύριο ζήτημα την αντίδραση του Συνδέσμου στην αύξηση του ρυθμού του πληθωρισμού. Σε αυτή τη συνέλευση αποφασίστηκε ο καθορισμός των εξής αιτημάτων, (όπως αυτά αποτυπώθηκαν στην ανταπόκριση του *Ριζοσπάστη* στις 6 Μαρτίου του 1923): αύξηση κατά 70% των ανδρικών ημερομισθίων που βρίσκονταν σε επίπεδα κάτω των 50 δραχμών και αύξηση κατά 60% για τα μεγαλύτερα ημερομίσθια. Σε ό,τι αφορά τα γυναικεία ημερομίσθια, υιοθετήθηκε το αίτημα για την κατά 70% αύξηση όσων βρίσκονταν σε επίπεδα χαμηλότερα των 10 δραχμών και κατά 60% για εκείνα που βρίσκονταν σε μεγαλύτερα επίπεδα. Η απόκλιση ανάμεσα στα ανδρικά και τα γυναικεία ημερομίσθια γίνεται αμέσως αντιληπτή.

Οι ενέργειες του Συνδέσμου και της Συνομοσπονδίας για την ικανοποίηση των αιτημάτων δεν απέδωσαν τα προσδοκώμενα. Μετά από μία πρώτη μείωση των ημερομισθίων κατά 10% την άνοιξη του 1923, ακολούθησε η απόφαση για περαιτέρω

⁶¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 12/7/1922.

⁶¹¹ *Ο.π.*, 14/11/1922

⁶¹² Η νέα Διοίκηση του Συνδέσμου δεν ήταν κομμουνιστική, αφού σε εκδήλωση που διοργάνωσε το τμήμα Πειραιά του ΚΚΕ στις 9 Απριλίου με θέμα την υιοθέτηση της αναλογικής στις εκλογές, αντιπρόσωπος των υφαντουργών ήταν ο Ι. Κοτέας ο οποίος δεν ήταν μέλος της Διοίκησης και στην ανακοίνωση του ψηφίσματος της εκδήλωσης είχε την περιγραφή «αντιπρόσωπος των υφαντουργών» χωρίς κάποια θεσμική αναφορά. Παρόλα αυτά, ο Σύνδεσμος ήταν στους κόλπους της ΓΣΕΕ και στη συνέλευση για την πορεία του αιτήματος της που πραγματοποιήθηκε στις 21 του ίδιου μήνα μίλησε στη συνέλευση ο ΓΓ της ΓΣΕΕ Ευαγγέλου, αναλύοντας τις ενέργειες της Συνομοσπονδίας για το αίτημα της αύξησης των ημερομισθίων των υφαντουργών, ενώ εκλέχθηκαν τέσσερα νέα άτομα που θα πλαισιώναν τη Διοίκηση προκειμένου να τη βοηθήσουν να πετύχει την ικανοποίηση του αιτήματός της. Βλ. *ό.π.*, 22/4/1923.

μείωση κατά 30% από την 1^η Ιουλίου. Μάλιστα, μέσα σε αυτήν την οικονομική κατάσταση των υφαντουργών, πολλά υφαντουργικά εργοστάσια, μεταξύ των οποίων του Μανέσσου και του Μάγγου, απέλυσαν πολλούς εργάτες και εργάτριες, ενώ όσους κράτησαν τους απασχολούσαν λίγες μόνο ημέρες την εβδομάδα εφαρμόζοντας την εκ περιτροπής εργασία.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο Σύνδεσμος Υφαντουργών προχώρησε σε νέες εκλογές και αλλαγή Διοίκησης. Η νέα Διοίκηση, η οποία αντιμετώπισθηκε ευμενώς από τον *Ριζοσπάστη*⁶¹³ έθεσε τους εργάτες και τις εργάτριες σε επιφυλακή για την ενδεχόμενη κήρυξη γενικής απεργίας. Η αστυνομία κατάσχεσε τις σχετικές προκηρύξεις και συνέλαβε όσους τις διένειμαν στους υφαντουργούς. Μετά την μεγάλη απεργία του Αυγούστου, στην οποία συμμετείχε ο Σύνδεσμος χωρίς να επιτύχει την απόλυτη συμμετοχή των μελών του⁶¹⁴, η κυβέρνηση Πλαστήρα ανέστειλε τη δραστηριότητα των εργατικών σωματείων. Ο Σύνδεσμος Υφαντουργών του Πειραιά επαναλειτούργησε το Σεπτέμβριο μετά από σχετική εντολή του υπουργείου Οικονομικών και παρά τις δυσκολίες που προκάλεσε η απαγόρευση του Φρουραρχείου της πόλης. Η λήξη της απεργίας βρήκε το Σύνδεσμο των Υφαντουργών μπροστά σε νέα προβλήματα. Συνολικά το εργατικό κίνημα της χώρας βρέθηκε σε θέση υποχώρησης και ανασύνταξης, ως αποτέλεσμα της ήττας του Αυγούστου. Επιπλέον, οι υφαντουργοί αντιμετώπιζαν, εκ νέου, το φάσμα της ανεργίας μετά την κήρυξη λοκ-άουτ εκ μέρους ορισμένων εργοστασίων του κλάδου αφού περίπου 500 υφαντουργοί⁶¹⁵ απολύθηκαν. Εκτός αυτού, τα ημερομίσθια όσων εργαζόνταν είχαν συρρικνωθεί τόσο, ώστε η Διοίκηση του Συνδέσμου να μη ζητάει

⁶¹³ *Ο.π.*, 8/8/1923. Αντίθετα, οι Διοικήσεις που προέκυψαν στις αρχές του 1924 και του 1925, τόσο στους υφαντουργούς, όσο και στους ραπτεργάτες, μάλλον ανήκαν στη συντηρητική πτέρυγα του συνδικαλιστικού κινήματος, αν κρίνουμε από τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* στις 1/2/1924 και 4/6/1925.

⁶¹⁴ Στην πρώτη μεταπαραγωγική συνέλευση του Συνδέσμου τις 26/9/1923 αποφασίστηκε ως κύρια εργασία της επόμενης συνέλευσης να γίνει εισήγηση από τη Διοίκηση για τη διαγραφή των μελών που είτε δεν πειθάρχησαν στην εντολή της για συμμετοχή στην απεργία του Αυγούστου, είτε συνέβαλλαν στην αποτυχημένη κατάληξή της. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 28/9/1923.

⁶¹⁵ Ήταν τα εργοστάσια Πειραική, Μανούσου, Μανούσκου, Σπυράκη και Πρωτοπαπά. Βλ. *ό.π.*, 22/9/1923. Το λοκ-άουτ διήρκεσε αρκετές ημέρες. Ενδεικτικά, το εργοστάσιο του Πρωτοπαπά επαναλειτούργησε στις αρχές του Οκτώβρη, με την είδηση να τυπώνεται στο φύλλο του *Ριζοσπάστη* στις 3/10/1923, με την επισήμανση ότι αν και ανακουφίστηκε εν μέρει η ανεργία των υφαντουργών, το πρόβλημα παραμένει και τόνισε τις προσπάθειες του Συνδέσμου για τη μείωση του αριθμού των ανέργων του κλάδου. Η είδηση για την επαναλειτουργία του εργοστασίου του Μανούσκου δημοσιεύθηκε στην ίδια εφημερίδα στις 12/10/1923.

πλέον τις αυξήσεις 60-70% αλλά, αντίθετα, να προβάλλει το αίτημα της επαναφοράς των ημερομισθίων στα προαπεργιακά επίπεδα⁶¹⁶.

Ο Σύνδεσμος των υφαντουργών είχε πλέον συντηρητική κατεύθυνση, η οποία αποφασίστηκε μετά την «αποκατάσταση» των συνδικαλιστικών ελευθεριών το 1924, οπότε και το ΕΚΠ κάλεσε τα σωματεία να επιλέξουν ανάμεσα στην «καθαρά εργατική» και την «κομμουνιστική» τακτική. Σε αυτή την επιλογή οι υφαντουργοί με ψήφους 31 έναντι 19 επέλεξαν τη συντηρητική οδό⁶¹⁷. Αυτή ήταν και η αιτία για την οποία το σωματείο δεχόταν αυστηρή κριτική από τους αριστερούς συνδικαλιστές και τις στήλες του *Ριζοσπάστη*⁶¹⁸, ενώ η συμμετοχή των εργατών σε αυτό δεν φαίνεται να είχε μαζικό χαρακτήρα. Αντίθετα, στο σωματείο εμφανίζονταν πρόσωπα που είχαν σχέσεις υπεργολαβίας με την επιχείρηση Ρετσίνα [η σχέση τους με αυτή την επιχείρηση έχει διασταυρωθεί από τη Λ. Παπαστεφανάκη, πιθανώς να υπήρχαν και συνδικαλιστές με παρόμοιες σχέσεις και σε άλλα εργοστάσια] αλλά και επιστάτες, η δουλειά των οποίων στα εργοστάσια ήταν η τήρηση των όρων εργασίας των εργοστασιαρχών και η «δίωξη των κομμουνιστών»⁶¹⁹. Έτσι, η ίδια κατάσταση εξακολουθεί να υφίσταται τους επόμενους μήνες. Η δράση των εργατών παρουσιάζεται μέσα από τις στήλες της εφημερίδας, να ξεπερνάει τη δράση του

⁶¹⁶ Ο.π., 28/9/1923.

⁶¹⁷ Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, Φάκελος ΑΙ, Υποφάκελος 1Α (1916-1928), ημερομηνία εγγράφου 5/1/1925 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 394-395.

⁶¹⁸ Ενδεικτικά, σε άρθρο του *Ριζοσπάστη* αναφέρονταν η διοίκηση του συνδέσμου των υφαντουργών ως υπεύθυνη για τις συνθήκες «ένδειας» στις οποίες είχαν περιέλθει οι εργάτες και οι εργάτριες του κλάδου, εξαιτίας της αδυναμίας της να επιβάλλει την εφαρμογή ενός υπομνήματός της σχετικά με τις αιτούμενες αυξήσεις στα ημερομίσθια. Οι εργάτες και οι εργάτριες του κλάδου πέτυχαν αυξήσεις σε μεμονωμένες περιπτώσεις χωρίς κεντρική καθοδήγηση από το σωματείο τους, η οποία να αφορούσε το σύνολο του κλάδου στην πόλη. Έτσι, δόθηκαν αυξήσεις ημερομισθίων σε τρεις μόνο περιπτώσεις. Στο εργοστάσιο Ρετσίνα δόθηκε αύξηση 10% σε όλους και όλες, στο εργοστάσιο του Μανούσου δόθηκε αύξηση 8% μόνο στους άνδρες εργάτες και στο εργοστάσιο της Πειραικής δόθηκε αύξηση 8% μόνο στους έμμισθους εργάτες. Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στους ραπτεργάτες, ο σύνδεσμος των οποίων ήταν διαλυμένος και η πρώτη προσπάθεια ανασυγκρότησής του έγινε με την εκλογή μίας πενταμελούς επιτροπής η οποία ανέλαβε το εν λόγω εγχείρημα. Εν τέλει, στις αρχαιρεσίες των ραπτεργατών Πειραιά που έγιναν τον Φεβρουάριο του 1927 εξέλεξαν εννιαμελή διοίκηση αποτελούμενη από κομμουνιστές ραπτεργάτες (Ανδρέοπουλος, Μουτσούρης, Τσοπανίδης, Χαβιαρόπουλος, Κοντόγιωργας, Γκίκας, Αμπελάς, Χατζηκωνσταντίνου και Κουρούνης), ενώ ως αντιπρόσωποι του σωματείου στο ΕΚΠ εκλέχθηκαν οι Ρεμπάκος και Ανδρέοπουλος. Αμέσως μετά την ανασυγκρότηση του σωματείου τους, οι οργανωμένοι ραπτεργάτες σχημάτισαν μία επιτροπή «για την αντιμετώπιση της ανεργίας» και υπέβαλλαν ένα υπόμνημα αιτημάτων στην κυβέρνηση με το οποίο ζητούσαν, μεταξύ άλλων, τη χορήγηση επιδόματος ανεργίας, την ίδρυση ταμείου σύνταξης, αυξήσεις και την ίδρυση ταμείου περιθάλψης. Μάλιστα, για την επίτευξη των αιτημάτων τους επισκέπτηκαν με τον βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου [ΚΚΕ] Σταυρίδη τα Υπουργεία Εθνικής Οικονομίας και Γεωργίας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/8/1926, 1/9/1926, 19/9/1926, 14/2/1927, 21/3/1927 και 6/4/1927.

⁶¹⁹ Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 394-395 και 398-399. Ο ρόλος των επιστατών ως μηχανισμός τρομοκράτησης των εργατών έχει καταγραφεί και από τις εφημερίδες *Ριζοσπάστης* και *Η πάλη των τάξεων* σε αρκετές περιπτώσεις..

οργανωμένου Συνδέσμου σε άλλες δύο περιπτώσεις. Η πρώτη αφορούσε το εργοστάσιο των αδελφών Φαληρέα, στο Νέο Φάληρο, από όπου απολύθηκαν δύο εργάτες εξαιτίας της συμμετοχής τους στο σωματείο⁶²⁰ και η δεύτερη αφορούσε τους εργάτες και τις εργάτριες της περιοχής του Αγίου Διονυσίου, οι οποίοι απέτρεψαν τη μείωση των ημερομισθίων τους⁶²¹.

Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται ότι το σωματείο πραγματοποίησε την υποβολή υπομνήματος διαμαρτυρίας στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας μόνο μετά από την πίεση των εργατών. Σε αυτή την περίπτωση εντοπίζεται η επανάληψη της κεντρικής διαφωνίας των συνδικαλιστικών στελεχών του ΚΚΕ με τη ΓΣΕΕ σε ό,τι αφορά την τακτική της τελευταίας, η οποία χαρακτηρίζεται από τους πρώτους ως «αναποτελεσματική πολιτική των υπομνημάτων». Στη δεύτερη περίπτωση οι εργάτες και οι εργάτριες πραγματοποίησαν διήμερη απεργία και πέτυχαν την ακύρωση της μείωσης των ημερομισθίων τους, με τον *Ριζοσπάστη* να χαιρετίζει τη δράση τους, αλλά να τους υποδεικνύει ως πρώτιστο καθήκον τη συμμετοχή τους στο σωματείο ώστε να αναγκάσουν «τη γερασμένη διοίκηση [του σωματείου] να ενδιαφερθεί επί τέλους για τα ζητήματά τους».

Η κατάσταση των εργατών της υφαντουργίας, την παραμονή της οικονομικής κρίσης, συνέχισε να είναι επώδυνη τόσο σε ό,τι αφορούσε τα ημερομίσθια, όσο και σε ό,τι αφορούσε τις συνθήκες εργασίας. Οι αναφορές του *Ριζοσπάστη* μιλούσαν για ημερομίσθια που κυμαίνονταν στα επίπεδα των 35-50 δραχμών για τους άνδρες και 20-28 δραχμών για τις γυναίκες, επίπεδα που είναι μεγαλύτερα για τις γυναίκες, σε σχέση με το 1923, αλλά παρόμοια για τους άνδρες. Επιπλέον, είναι συχνές οι αναφορές για τις ανθυγιεινές συνθήκες στα εργοστάσια και για παραπάνω ώρες εργασίας, κυρίως, στα βαφεία των εργοστασίων. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η διαμάχη γύρω από τη δράση του σωματείου κορυφωνόταν με αιχμή την καθυστέρηση σύγκλησης Γενικής Συνέλευσης που θα εξέλεγε νέα Διοίκηση. Μία καθυστέρηση που παρομοιάστηκε, από τους κομμουνιστές, με τη διαμάχη στο κεντρικό όργανο του συνδικαλιστικού κινήματος, τη ΓΣΕΕ, η οποία επίσης είχε καθυστερήσει το Δ' Συνέδριό της⁶²².

⁶²⁰ *Ριζοσπάστης*, 21/3/1927.

⁶²¹ *Ο.π.*, 10/5/1927.

⁶²² *Ριζοσπάστης*, 20/8/1927, όπου αναφέρεται ότι «η Διοίκησης του Σωματείου, καίτοι ώφειλε να καλέσει, συμφώνως με σχετικόν άρθρον του Καταστατικού, Γεν. Συνέλευσιν εντός του πρώτου

Εν τω μεταξύ, η διάσπαση στο ΕΚΠ που επισφραγίσθηκε στη συνέλευση του Κέντρου τον Μάιο του 1927⁶²³ επιτάχυνε τις εξελίξεις στο σωματείο των κλωστοϋφαντουργών. Το σωματείο εμφανίζεται να αντιπροσωπεύεται στη συνέλευση της Αριστερής Παράταξης που συγκλήθηκε αμέσως μετά τη διάλυση της συνέλευσης του ΕΚΠ από τη Διοίκηση του Κέντρου⁶²⁴, ενώ τον Μάρτιο του 1928 εκλέχθηκαν πέντε κομμουνιστές στην εννιαμελή Διοίκηση του σωματείου, οι οποίοι μετά από παρέμβαση της παλιάς διοίκησης, αλλά και του ΕΚΠ αποπέμφθηκαν με τη δικαιολογία της «μη νόμιμης» εκλογής τους⁶²⁵. Ενώ η εκλογοαπολογιστική συνέλευση του Σωματείου δεν είχε ακόμη πραγματοποιηθεί, η πίεση που δημιουργούσε η ίδια η οικονομική κατάσταση των εργατών και εργατριών του κλάδου, οδήγησε στην υιοθέτηση από το σωματείο του αιτήματος της αύξησης των ημερομισθίων κατά 20%⁶²⁶. Η άρνηση των εργοστασιαρχών να ικανοποιήσουν το συγκεκριμένο αίτημα οδήγησε στην κήρυξη απεργίας στο εργοστάσιο του Ρετσίνα. Αρχικά, η απεργία εκδηλώθηκε στους τεχνίτες ενός τμήματος του εργοστασίου και μετά την επιτυχία της έκβαση γενικεύθηκε σε όλους τους τομείς του εργοστασίου. Τα ίχνη της συγκεκριμένης απεργίας χάνονται, όταν στις 15/10/1927 ο *Ριζοσπάστης* ενημερώνει για την εξακολούθησή της στο Α' εργοστάσιο της επιχείρησης. Εν τούτοις, η επιτυχής κατάληξη της απεργίας των τεχνιτών του εργοστασίου, αλλά και η ασυνήθιστη αισιοδοξία των άρθρων της εφημερίδας σε ό,τι αφορά την επιτυχία της

δεκαήμερου του μηνός Ιουλίου, δεν εκάλεσεν όμως τοιαύτην καιτίοι παρήλθε μήν και πλέον φέρουσα ως δικαιολογίαν ότι αναμένει την απόφασιν επί των υποβληθέντων υπομνημάτων εκ μέρους του υπουργείου και εργοστασιαρχών. Το τοιούτον όμως ελέγχεται ως απο σκοπού κωλυσιεργία της Διοικήσεως ήτις βλέπουσα ολονέν εντεινομένην την εναντίον της αγανάκτησιν των μελών φοβείται να καλέση Γεν. Συνέλευσιν προβλέπουσα την παταγώδη πτώσιν της και προσπαθούσα μεταχειριζομένη τας γνωστάς μεθόδους της παρέας Καλομοίρη-Κλήμη να παρατείνη επί μακρόν την παραμονήν της εις την διευθυντικήν θέσιν του Σωματείου». Στο ίδιο δημοσίευμα επαναλαμβάνεται η επίκριση για το συνεχές «ανεβοκατέβασμα» στις οικίες των εργοστασιαρχών και τα Υπουργεία αντί για την «από κάτω κινητοποίησιν των εργατών», όπως και στην περίπτωση των τακτικών της ΓΣΕΕ.

⁶²³ Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927.

⁶²⁴ *Ο.π.*, 17/5/1927, σ. 3 και Αρχείο ΕΚΠ, *ό.π.*

⁶²⁵ Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 395-397. Είναι η εποχή όπου το ΚΚΕ είχε αυξήσει την επιρροή του στους κλωστοϋφαντουργούς δημιουργώντας φράξια με δύο νέα κομματικά μέλη στο σωματείο. Βλ. Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269390, *ό.π.* Επιπλέον, έναν χρόνο μετά η Έκθεση Δράσης της ΚΟΠ του ΚΚΕ ανέφερε τη νίκη της αριστεράς στο σωματείο των υφαντουργών και υπερτόνιζε την ανάγκη να δραστηριοποιηθούν στο σωματείο οι γυναίκες του κλάδου, τις οποίες υπολόγιζε σε 3.500-4.000. Για τους άνδρες ανέφερε ότι ήταν οργανωμένοι σε ποσοστό 60%. Βλ. Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269158, *ό.π.*

⁶²⁶ Πραγματοποιήθηκε συνέλευση του σωματείου και αποφασίσθηκε η υποβολή υπομνήματος αιτημάτων στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/10/1927 και 3/10/1927.

μας οδηγεί στην υπόθεση ότι μάλλον οι απεργοί απέσπασαν, τελικά, την αιτούμενη αύξηση στα ημερομίσθιά τους⁶²⁷.

Ένα χρόνο μετά από την κινητοποίηση στο εργοστάσιο των αδελφών Ρετσίνα, την οποία καταγράψαμε παραπάνω, ξέσπασε νέα αναταραχή στο εν λόγω εργοστάσιο. Οι εργοδότες απέλυσαν ορισμένους εργάτες που δούλευαν στο υφαντήριο του Α' εργοστασίου. Οι καταγγελίες των «εργατών-ανταποκριτών» του *Ριζοσπάστη* δεν περιορίζονταν στις απολύσεις αλλά και σε μία άλλη μορφή τρομοκράτησής τους, στον ξυλοδαρμό από τους επιστάτες του εργοστασίου. Σε αυτήν την περίπτωση οι καταγγελίες επικεντρώθηκαν στον επιστάτη του υφαντηρίου Αντ. Κιγουλάκο, ο οποίος, σύμφωνα με το δημοσίευμα, ξυλοκόπησε την δεκαεπτάχρονη υφάντρια Κατίνα Στρατηγού. Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο του άρθρου είναι ότι το γεγονός δεν παρουσιάζεται ως μεμονωμένη αυθαιρεσία από την πλευρά του επιστάτη, αλλά ως συνήθη πρακτική του τελευταίου διαστήματος⁶²⁸.

Την ίδια περίοδο εκδηλώθηκαν απολύσεις υφαντών από το Α' εργοστάσιο της επιχείρησης με άμεσο αποτέλεσμα την κάθοδο σε απεργία πενήντα υφαντών της επιχείρησης στις 3 Οκτώβρη 1928⁶²⁹. Την επόμενη ημέρα η απεργία επεκτάθηκε και στους βοηθούς υφαντές του Α' εργοστασίου, ενώ τη μεθεπομένη στην απεργία κατήλθαν και 35-40 εργάτριες. Οι καταγγελίες για χρήση βίαιων μέσων από την πλευρά της εργοδοσίας εντάθηκαν κατά την απεργία σύμφωνα με την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* που αναφέρει τον ξυλοδαρμό τεσσάρων εργατριών, μεταξύ των οποίων και μία κοπέλα μόλις 8 ετών⁶³⁰. Η απεργία συνεχίστηκε για δύο, περίπου, εβδομάδες και φαίνεται πως έληξε χωρίς την ικανοποίηση των αιτημάτων των απεργών. Η πρώτη συνέλευση των εργατών υφαντηρίου του Α' εργοστασίου των αδελφών Ρετσίνα αναβλήθηκε εξαιτίας της απουσίας των μισών εργατών και εργατριών, ενώ για την προγραμματισμένη για τις 21/10/1928 γενική συνέλευση του σωματίου δεν υπάρχει ανταπόκριση στον *Ριζοσπάστη* γεγονός το οποίο, μάλλον, σημαίνει ότι

⁶²⁷ *Ο.π.*, 11/10/1927, 12/10/1927, 14/10/1927 και 15/10/1927.

⁶²⁸ *Ριζοσπάστης*, 3/10/1928.

⁶²⁹ Για την απεργία των υφαντουργών στο εργοστάσιο Ρετσίνα βλ. *ό.π.*, 3/10/1928 - 16/10/1928.

⁶³⁰ Το ρεπορτάζ της εφημερίδας αναφέρει το γρονθοκόπημα των εργατριών Ελένης Αζιώτου, Ελένης Μπάμπαλη και Μαρίας Σοφιανού από τον γερμανό εργοδηγό Πόλε καθώς και τη σύλληψη μίας οκτάχρονης εργάτριας την οποία σήκωσε στα χέρια του και πέταξε στο έδαφος με αποτέλεσμα η τελευταία να πάθει αιμόπτυση και να μείνει αναισθητή. Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται η εκδίωξη των εργατριών από το χώρο που είχαν συγκεντρωθεί με χρήση της πυροσβεστικής αντλίας νερού του εργοστασίου και η αδιαφορία της αστυνομίας απέναντι στις καταγγελίες των εργατριών για τις βιαιοπραγίες του Πόλε. *Ο.π.*, 6/10/1928.

επίσης δεν πραγματοποιήθηκε. Η μικρή συμμετοχή των απεργών στις συνελεύσεις τους, η μη επέκταση της απεργίας στα υπόλοιπα τμήματα του εργοστασίου, καθώς και το ύφος της ανακοίνωσης του Πενταμελούς Γραφείου⁶³¹ που είχε, εν τω μεταξύ, συσταθεί μετά τη διάσπαση στο Δ' συνέδριο της ΓΣΕΕ μας οδηγούν στο παραπάνω συμπέρασμα.

Το ξέσπασμα της απεργίας στο εργοστάσιο Ρετσίνα έγινε η αφορμή για την παράθεση στοιχείων σε ό,τι αφορά τις συνθήκες εργασίας των υφαντουργών στα εργοστάσια του Πειραιά. Σε αυτό το πνεύμα, ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε στις 8 Οκτωβρίου ένα άρθρο για τους υφαντουργούς της πόλης. Σύμφωνα με το άρθρο, οι βαθύτερες αιτίες της εκδηλωθείσας απεργίας ήταν τα χαμηλά ημερομίσθια, οι πολλές ώρες εργασίας και η έλλειψη συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας στους χώρους των εργοστασίων. Η αιτία για τη μέχρι τότε αποτροπή εκδήλωσης απεργιών αποδίδεται στη στάση του σωματείου, η διοίκηση του οποίου ακολουθούσε συνδικαλιστικά τις ηγεσίες του ΕΚΠ και της ΓΣΕΕ. Υπενθυμίζουμε σε αυτό το σημείο τη διάσπαση στους κόλπους των ανώτερων και ανώτατων συνδικαλιστικών οργάνων, Εργατικά Κέντρα και ΓΣΕΕ που συντελέστηκε λίγους μήνες νωρίτερα από την εμφάνιση του άρθρου.

13.3 Το κίνημα των υφαντουργών κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης

Η περίοδος της οικονομικής κρίσης χαρακτηρίστηκε από την αύξηση της ανεργίας σε όλους, σχεδόν, τους κλάδους της βιομηχανίας τόσο στον Πειραιά, όσο και στην υπόλοιπη χώρα. Επιπλέον, κατά την ίδια περίοδο ολοκληρώθηκαν οι διαδικασίες διάσπασης των εργατικών οργανώσεων, τόσο στο τριτοβάθμιο επίπεδο της Γενικής Συνομοσπονδίας, όσο και σε τοπικό επίπεδο, το Εργατικό Κέντρο του Πειραιά, ενώ το ΚΚΕ ταλανιζόταν από τη μεγαλύτερη εσωκομματική κρίση της μέχρι τότε ιστορίας του. Οι παραπάνω παράγοντες συντέλεσαν στην υποχώρηση του εργατικού κινήματος και την εκδήλωση, κατά την ίδια περίοδο, μόνο αυθόρμητων απεργιών ή κινήσεις ανέργων σε ορισμένους κλάδους.

⁶³¹ Το Πενταμελές Γραφείο ανέφερε ότι στις 16/10/1928 θα παρουσιάζονταν στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας ζητώντας την ικανοποίηση των αιτημάτων των υφαντουργών του Πειραιά και της Νάουσας. Από την ανακοίνωση έλειπε κάθε αναφορά στην απεργία του α' εργοστασίου Ρετσίνα και αναφέρονταν γενικά στους «υφαντουργούς Πειραιώς», οπότε υποθέτουμε ότι αυτή είχε μόλις λήξει χωρίς την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. *Ο.π.*, 16/10/1928.

Ειδικότερα, όμως, σε ό,τι αφορά το κίνημα των υφαντουργών του Πειραιά θα πρέπει να σημειωθούν και ορισμένοι ιδιαίτεροι παράγοντες που χαρακτήριζαν την εργασία και το συνδικαλισμό στον κλάδο τους. Ο σημαντικότερος από αυτούς τους παράγοντες ήταν η μεγάλη συμμετοχή των εργατριών στο εργατικό δυναμικό του κλάδου, όπως αυτή αναλύθηκε προτύτερα. Οι γυναίκες εργάτριες της κλωστοϋφαντουργίας ήταν, ως επί το πλείστον, ανοργάνωτες, μακριά από κάθε συμμετοχή στο σωματείο τους με το οποίο έρχονταν σε επαφή είτε μέσω των εργατών κλωστοϋφαντουργών, είτε μόνο τις περιόδους κατά τις οποίες ξεσπούσε κάποια απεργία. Αυτό το κενό της ελλειπούς γυναικείας συνδικαλιστικής δραστηριότητας προσπάθησαν να καλύψουν οι αριστεροί συνδικαλιστές και εργάτες, προσπαθώντας να παρακινήσουν τις εργάτριες του κλάδου να κατέλθουν στο συνδικαλιστικό αγώνα με ένα από τα πλέον προωθημένα αιτήματα της περιόδου του Μεσοπολέμου. Έτσι, στον *Ριζοσπάστη* της 27 Ιουνίου 1929 διαβάζουμε σε επιστολή εργατών ανταποκριτών του Α' εργοστασίου Ρετσίνα το αίτημα για «ίδιο μεροκάματο για τις γυναίκες εφόσον η δουλειά τους είναι ίδια με των εργατών»⁶³². Το σωματείο, όμως, των κλωστοϋφαντουργών εξακολουθούσε να διοικείται από τη συντηρητική παράταξη, ενώ η αριστερή παράταξη αποτελούσε μία μειοψηφία, η οποία ακολουθούσε την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ και αργότερα το Ενωτικό Εργατικό Κέντρο⁶³³. Το σωματείο το οποίο ιδρύθηκε το 1929 από αριστερούς εργάτες έπεσε γρήγορα στην αφάνεια μέχρι την ανασύστασή του τον Οκτώβριο του

⁶³² Επιπλέον, οι κομμουνίστριες που δραστηριοποιήθηκαν στο εργατικό κίνημα έθεσαν το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης σε διαφορετικό επίπεδο από αυτό στο οποίο είχε τοποθετηθεί από τις φεμινίστριες της περιόδου. Τα γυναικεία ζητήματα δεν λογίζονταν ως χωριστά αλλά εντάσσονταν μέσα στις κατευθύνσεις του εργατικού κινήματος. Στο επίκεντρο των θεμάτων για την απελευθέρωση της γυναίκας δεν έμπαινε, για παράδειγμα, το ζήτημα του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών, αλλά των εργασιακών σχέσεων με την υπόδειξη του σοσιαλισμού ως τη μόνης «απελευθερώτριας» προοπτικής των γυναικών. Αντίθετα, το φεμινιστικό κίνημα γενικά περιοριζόταν στα δικαιώματα της γυναικείας ψήφου, τον γυναικείο αναλφαβητισμό και της ίσης αντιμετώπισης των δύο φύλων. Βλ. Α. Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός, ό.π.*, σ. 76-82 και Μ. Mazower, *Σκοτεινή...ό.π.*, σ. 112. Παρόμοια ήταν η εικόνα και στο γαλλικό φεμινιστικό κίνημα, το οποίο αν και είχε αποκτήσει φιλειρηνικά χαρακτηριστικά περιόριζε τα αιτήματά του σε βραχυπρόθεσμους κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς μετασχηματισμούς υπέρ των κομμουνιστριών, τάχθηκε ανοικτά εναντίον του πολέμου και του φασισμού. Βλ. S. E. Cooper, «Pacifism, feminism and fascism in inter-War France», *The International History Review*, Vo. 19, No. 1 (Feb., 1997), σ. 103-114.

⁶³³ Στη συνέλευση κατά την οποία διασπάστηκε το ΕΚΠ αντιπρόσωποι των υφαντουργών εμφανίζονται να συνυπογράφουν τα ψηφίσματα τόσο της συντηρητικής, όσο και της κομμουνιστικής παράταξης. Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927 και *Ριζοσπάστης*, 17/5/1927, σ. 3.

1931, οπότε και η νεοεκλεγμένη οκταμελής επιτροπή εργάστηκε για την ενοποίηση των δύο σωματείων, η οποία επιτεύχθηκε προσωρινά στις αρχές του 1933⁶³⁴.

Στη βάση των παραπάνω συμπερασμάτων εντάσσεται και η απεργιακή κινητοποίηση του Ιουλίου 1931 που διήρκεσε μόλις μία ημέρα και κατέληξε σε ήττα των εργατριών του Ρετσίνα. Αιτία της κινητοποίησης ήταν η ανακοίνωση από τον Διευθυντή του εργοστασίου ότι θα μειωθεί το ημερομίσθιο κατά 10%. Μετά την ανακοίνωση του Διευθυντή του εργοστασίου Ρετσίνα για την πρόθεση της Διοίκησης να χαμηλώσει τα ημερομίσθια, περίπου 300 εργάτριες εγκατέλειψαν το χώρο εργασίας τους και πήγαν, εν σώματι, στα γραφεία του σωματείου τους που στεγάζονταν στο ΕΚΠ. Οι επικεφαλής του σωματείου τους πρότειναν να επιστρέψουν στο εργοστάσιο, επειδή σε αυτές τις συνθήκες δεν υπήρχε πρόσφορο έδαφος για απεργία και θα υφίσταντο θυσίες δίχως να πετύχουν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Το αποτέλεσμα ήταν να επιστρέψουν οι εργάτριες στη δουλειά και να πραγματοποιηθούν οι μειώσεις του επιπέδου των ημερομισθίων συνολικά στον κλάδο⁶³⁵. Πέρα από τα αίτια της κινητικότητας των εργατριών του Ρετσίνα, η συγκεκριμένη κίνηση κάνει σαφές ότι εκείνη την περίοδο η συντηρητική πτέρυγα του συνδικαλισμού δεν επιθυμούσε την ευθεία σύγκρουση με τους εργοδότες, αλλά οδήγησε το τμήμα του κινήματος που καθοδηγούσε στον περιορισμό της δράσης του με την υποβολή υπομνημάτων στους βιομήχανους με σκοπό την γνωστοποίηση των αιτημάτων των εργατών⁶³⁶.

⁶³⁴ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 29/1/1932, σ. 1.

⁶³⁵ Βλ. σχετικά *Ριζοσπάστης*, 6/7/1931, 7/7/1931 και 9/7/1931. Λίγους μήνες αργότερα, με υπουργική άδεια, οι ώρες εργασίας των υφαντουργών θα αυξηθούν περαιτέρω από 10 σε 11 ώρες ημερησίως. Βλ. *ό.π.*, 17/9/1932, 1/10/1932, 13/10/1932 και 15/10/1932. Οι υφαντουργοί προετοιμάστηκαν για απεργία χωρίς την παρακίνηση του σωματείου τους, το οποίο δεν αντέδρασε στις αποφάσεις για την αύξηση των ωρών εργασίας που πάρθηκαν στη σύσκεψη εργοδοτών και ΓΣΕΕ στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Τα αιτήματα που έβαζε η αριστερή παράταξη ήταν: οκτάωρο και εξάωρο για τους νέους, διπλάσια αμοιβή των υπερωριών, κατάργηση της αμοιβής κατ' αποκοπή και αύξηση των ημερομισθίων. *Ό.π.*, 4/11/1932-6/11/1932 και *Η πάλη των τάξεων*, 3/11/1932, σ. 4 όπου αναφέρεται ως παράδειγμα η μη ουσιαστική αντίδραση του σωματείου των υφαντουργών στο εργοστάσιο της Εταιρίας Πειραϊκών Επιχειρήσεων. Σε αυτό το εργοστάσιο η εργοδοσία ανακοίνωσε ότι όσοι εργάζονταν πάνω από 10 ώρες δεν θα αμοίβονταν με ένα ημερομίσθιο επιπλέον την εβδομάδα ως υπερωριακή αμοιβή, αλλά με το ένα τέταρτο της αξίας του. Το ζήτημα της αύξησης των ωρών εργασίας των υφαντουργών συζητήθηκε στη Βουλή με αφορμή την ερώτηση των βουλευτών του ΚΚΕ σχετικά με την παγόρευση μίας συνέλευσης των υφαντουργών. Η τοποθέτηση των κυβερνητικών στελεχών και του πρωθυπουργού Τσαλδάρη ήταν είτε η αποδοχή της μείωσης του ωρομισθίου με μείωση της εργάσιμης ημέρας, είτε η διατήρηση του επιπέδου των ημερομισθίων αλλά με αύξηση των ωρών εργασίας. Βλ. Β. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 53-60.

⁶³⁶ Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 415-416.

Οι νέες συνθήκες εργασίας με τις οποίες βρέθηκαν να δουλεύουν οι εργάτες και οι εργάτριες υφαντουργίας κινητοποίησαν τις συνδικαλιστικές δυνάμεις για τη διεκδίκηση της βελτίωσής τους. Υπό την πίεση της ανάπτυξης δράσης από το Ενωτικό ΕΚΠ, λήφθηκαν ανάλογες πρωτοβουλίες από το σωματείο των υφαντουργών με συνελεύσεις και ομιλίες. Λίγες μόλις ημέρες μετά την υπογραφή της απόφασης για την αύξηση των ωρών εργασίας, αντιπροσωπεία του ΕΕΚΠ με επικεφαλής τον βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου Μ. Μανωλέα επισκέφθηκε τα γραφεία του εργοστασίου Ρετσίνα όπου παρέδωσαν το υπόμνημα με τα αιτήματά τους για τους εργαζόμενους της επιχείρησης. Τα αιτήματα δεν έγιναν αποδεκτά λόγω της επικρατούσας οικονομικής ύφεσης. Η αντιπροσωπεία του ΕΕΚΠ έγινε δεκτή από 600 εργάτες, οι οποίοι ζητούσαν την κήρυξη απεργίας και αντέδρασαν βίαια όταν οι επιστάτες του εργοστασίου και ο Διευθυντής προσπάθησαν να διαλύσουν τη συγκέντρωσή τους χρησιμοποιώντας, κατά την πάγια τακτική τους, την πυροσβεστική αντλία νερού. Οι συγκεντρωμένοι απέσπασαν την αντλία και χτύπησαν τους επιστάτες αλλά και τον ίδιο τον Διευθυντή, προκαλώντας την επέμβαση της αστυνομίας και τον τραυματισμό από τα γκλόπ πολλών εργατών.

Το αποτέλεσμα της κίνησης των υφαντουργών του Ρετσίνα και του ΕΕΚΠ (είχε ανασυγκροτηθεί το σωματείο των υφαντουργών που ακολουθούσε το Ενωτικό ΕΚΠ από τον Οκτώβριο του 1931) ήταν η κινητοποίηση συνολικά των εργατών του κλάδου, αλλά και του ΕΚΠ. Το τελευταίο διοργάνωσε δύο εκδηλώσεις στα γραφεία του με ομιλίες προς τους εργάτες, οι οποίοι στο μεταξύ είχαν απεργήσει στα υφαντουργεία Παντζόγλου και «Παρθενών», με την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ. Σε αυτές τις συγκεντρώσεις του ΕΚΠ αποφασίστηκε να εκλεγεί μία επιτροπή αγώνα με αντιπροσώπους όλων των εργοστασίων του κλάδου της πόλης, η οποία θα είχε ως σκοπό την καθοδήγηση των απεργιών. Η απεργία, όμως, παρέμεινε στα πλαίσια των δύο εργοστασίων και στη στάση των εργατών Ρετσίνα να εγκαταλείψουν τις εργασίες τους μετά το πέρας δέκα ωρών εργασίας και όχι έντεκα, όπως θα έπρεπε με βάση το νέο ωράριο εργασίας. Ένας νέος γύρος απεργιών ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους σε πέντε εργοστάσια της πόλης χωρίς επιτυχία εξαιτίας της έλλειψης συντονισμού των επιτροπών απεργίας και του σωματείου⁶³⁷. Ωστόσο, στη

⁶³⁷ Για τις δύο απεργίες βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/11/1932-22/11/1932 και 3/12/1932-6/12/1932. Την ίδια περίοδο είχε οξυνθεί η αντίδραση των εργατών και των εργατριών του εργοστασίου Ρετσίνα σχετικά με το υποχρεωτικό συσσίτιο. Η επιχείρηση υποχρέωνε τους εργάτες και τις εργάτριες να τρώνε το συσσίτιό της, για το οποίο πραγματοποιούνταν κράτηση από το ημερομίσθιο. Η διοίκηση

Δραπετσώνα πραγματοποιήθηκε απεργία σε επτά βιομηχανικά ή βιοτεχνικά καταστήματα κλωστοϋφαντουργίας (δεν αναφέρονται οι επιχειρήσεις), η οποία φαίνεται ότι καθοδηγήθηκε από τους αρχειομαρξιστές και έληξε με μερική νίκη των 300 απεργών, καθώς πέτυχαν αύξηση στο ημερομίσθιο κατά 15% (έναντι 25% του αιτήματος) και επαναπρόσληψη των απεργών⁶³⁸.

13.4 Το κίνημα των υφαντουργών μετά την οικονομική κρίση (1933-1936)

Η πρώτη απεργία της περιόδου που ακολούθησε την κρίση πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1933 στο εργοστάσιο Ρετσίνα και ήταν σημαντική, επειδή το αποτέλεσμα της ήταν η δέσμευση της διοίκησης του εργοστασίου για την επαναφορά του δεκάωρου⁶³⁹. Η δεύτερη σημαντική απεργία πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1933 με αιχμή το εργοστάσιο ΒΕΛΚΑ του Βελισσαρόπουλου, το οποίο απασχολούσε περίπου 300 εργάτριες. Αιτία της απεργίας ήταν η απόλυση δύο εργατών για τη συνδικαλιστική τους δράση στο εργοστάσιο και την εγγραφή περίπου εκατό εργατριών στο σωματείο⁶⁴⁰. Στην απεργία παρουσιάστηκαν για ακόμη μία φορά δύο γραμμές. Η μία του Ι. Τσαπή, προέδρου του ΕΚΠ, και η άλλη της Επαναστατικής Παράταξης του σωματείου που ανήκε στο ΕΕΚΠ. Στις συγκεντρώσεις που διοργάνωσε το ΕΚΠ ο Πρόεδρος του Ι. Τσαπής υιοθέτησε τα αιτήματα της Επαναστατικής Παράταξης που αφορούσαν την κατά 40% αύξηση των ημερομισθίων, καταβολή δώρων, κατάπαυση της τρομοκρατίας, αναγνώριση του σωματείου και την επαναπρόσληψη των δύο εργατών. Παρόλα αυτά, μέσα στις ημέρες της απεργίας η διαμάχη των δύο παρατάξεων ήταν τέτοια ώστε η Επαναστατική Παράταξη να καταγγέλλει ότι ο Ι. Τσαπής στο λόγο του προς τις εργάτριες τόνισε «αν θέλουν να πιάσουν δουλειά και να αποζημιωθούν οι δύο απολυθέντες» και ότι ανέφερε στην αστυνομία ότι κατόρθωσε να απομονώσει τις εργάτριες από τα μέλη της Επαναστατικής Παράταξης⁶⁴¹. Η απεργία έληξε μετά από

Φουλτσάκου του σωματείου και το ΕΕΚΠ ήταν υπέρ της κατάργησης του υποχρεωτικού συσσιτίου, ενώ οι αρχειομαρξιστές ήταν υπέρ της διατήρησής του ως δωρεάν γεύμα, με την διαχείρισή του να περνάει στον έλεγχο των εργατών και εργατριών. Για το ζήτημα της κατάργησής του και της κακής ποιότητας του φαγητού οι εργάτριες του Ρετσίνα πραγματοποίησαν στάση εργασίας μίας ώρας την 31/10/1932. Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 2/11/1932, σ. 4 και 10/11/1932, σ. 4.

⁶³⁸ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 7/12/1932, σ. 4 και 10/12/1932, σ. 4.

⁶³⁹ *Σφαίρα*, 22/4/1933, *Ριζοσπάστης*, 23/4/1933-26/4/1933 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 416-417.

⁶⁴⁰ *Σφαίρα*, 15/5/1933. Το δημοσίευμα αναφέρει: «Την πρωίαν 200 εργάται και εργάτιδες του εν Ν. Φαλήρω υφαντουργείου "Βέλκα" εκήρυξαν απεργίαν εις ένδειξιν διαμαρτυρίας και αλληλεγγύης δια την απόλυσιν δύο εργατών ως διενεργούντων κομμουνιστικήν προπαγάνδαν». Ωστόσο, η απόλυση για

⁶⁴¹ *Ριζοσπάστης*, 19/5/1933. Για την απεργία του Μάη 1933 βλ. 18/5/1933-23/5/1933 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 419-420.

μία εβδομάδα με μερική νίκη των απεργών, έπειτα και από την παρέμβαση του Προέδρου του σωματείου Φουλτσάκου, αφού προηγήθηκαν επεισόδια των απεργών με την αστυνομία μέσα στο εργοστάσιο⁶⁴². Ο εργοδότης δέχθηκε την κατάπαυση της τρομοκρατίας, την αναγνώριση του σωματείου και την κατάργηση του υποχρεωτικού συσσιτίου⁶⁴³. Σε ό,τι αφορούσε τους απολυθέντες δε δέχθηκε την επαναπρόσληψή τους, αλλά δεσμεύθηκε να τους πληρώνει μέχρι ο ίδιος να τους βρει άλλη εργασία.

Οι δεσμεύσεις του Βελισσαρόπουλου δεν υλοποιήθηκαν και στο εργοστάσιο οργανώθηκε νέα απεργία τον Ιούνιο του 1933, η οποία έληξε με ήττα των απεργών μετά από μία εβδομάδα και με νέες διαμάχες μεταξύ των παρατάξεων του σωματείου. Αυτή τη φορά οι καταγγελίες της Επαναστατικής Παράταξης αφορούσαν την άρνηση από τη συντηρητική παράταξη για την περιφρούρησή της απεργίας με αποτέλεσμα τον εκφυλισμό της από την εργασία ελεύθερων εργατριών που προσλάμβανε ο Βελισσαρόπουλος⁶⁴⁴. Επιπλέον, η λήξη της απεργίας και η πρόσληψη ελεύθερων εργατριών κατά τη διάρκειά της σήμαινε την απόλυση εκατό εργατριών. Η συντηρητική παράταξη κατηγόρησε την αριστερή για την ήττα σε συνέλευση των υφαντουργών που πραγματοποιήθηκε στο Δημοτικό Θέατρο της πόλης για την καθοδήγηση της απεργίας και τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* που αφορούσαν τις ενέργειες του ΕΚΠ κατά τη διάρκεια της απεργίας. Την ίδια περίοδο ξέσπασε απεργία στην «Ελληνική Υφαντουργία» η οποία «έσπασε» δύο ημέρες μετά την κήρυξή της⁶⁴⁵.

⁶⁴² *Σφαίρα*, 20/5/1933 και 21/5/1933. Αναφέρει τη συμπλοκή των απεργών με την αστυνομία στις 20 Μαΐου και τη σύλληψη τριών απεργών οι οποίοι αφέθηκαν ελεύθεροι το απόγευμα της ίδιας μέρας. Η αιτία της αστυνομικής παρέμβασης ήταν η παρεμπόδιση πέντε απεργοσπαστών να αναλάβουν εργασία. Την επόμενη ημέρα δημοσιεύεται η είδηση για τη λήξη της απεργίας.

⁶⁴³ Τα συσσίτια αποτέλεσαν πεδίο διαμάχης εργατών και εργοδοτών σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και όχι μόνο στους υφαντουργούς, αλλά και μεταξύ των συντηρητικών συνδικαλιστών του ΕΚΠ, οι οποίοι ζητούσαν την προαιρετική χορήγησή τους και οι κομμουνιστές την κατάργησή τους. Αιτία ήταν η κράτηση ενός ποσού από το ημερομίσθιο για την πληρωμή του συσσιτίου. Για το ζήτημα των συσσιτίων στο εργοστάσιο Ρετσίνα βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 367-371

⁶⁴⁴ Σε άρθρο της ΚΟΜ.ΕΠ. σχετικά με απεργία στο εργοστάσιο Ρετσίνα που πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες αργότερα αναφέρονταν ότι οι διοικήσεις του σωματείου και του ΕΚΠ ακολούθησαν «μονοκόμματη ανοιχτή προδοτική τακτική (κλείσιμο των απεργών στο Εργ. Κέντρο, ανοιχτή συνεργασία με τους χαφιέδες, αποκλεισμός των αντιπροσώπων της επαναστατικής παράταξης κλπ)». Βλ. [Ανώνυμος] Υφαντουργός, «Τα διδάγματα της απεργίας του εργοστασίου Ρετσίνα», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, περίοδος Γ', έτος Β', 15/8/1933, σ. 19.

⁶⁴⁵ Για τις δύο απεργίες βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/6/1933-18/6/1933.

13.4.1 Η μεγάλη απεργία στο εργοστάσιο Ρετσίνα τον Ιούλιο του 1933

Η καθημερινότητα στους χώρους δουλειάς και η δυναμική που δημιούργησαν για το υφαντουργικό κίνημα οι προηγούμενες απεργίες, οδήγησαν σε νέα απεργία λίγες μόνο εβδομάδες μετά τη λήξη της προηγούμενης. Η νέα απεργία ξεκίνησε από το Ε' εργοστάσιο του Ρετσίνα, στο οποίο απέργησαν 300 εργάτριες στις 24 Ιουνίου 1933 και γρήγορα επεκτάθηκε στο Α' εργοστάσιο⁶⁴⁶, με αιτήματα την κατά 40% αύξηση των ημερομισθίων, την κατάπαυση της τρομοκρατίας στο χώρο εργασίας, το οκτώωρο και την κατάργηση των προστίμων. Η απάντηση του Ρετσίνα ήρθε στις 30 Ιουνίου όταν και κήρυξε λοκ-άουτ στο Ε' εργοστάσιο και απέλυσε όλες τις εργάτριες, ενώ η συνέλευση των εργατριών του εργοστασίου αποφάσισε την περιφρούρηση και τη συνέχιση της απεργίας.

Η εν λόγω απεργία είναι η μεγαλύτερη σε διάρκεια απεργία των υφαντουργών του Πειραιά στο Μεσοπόλεμο με διάρκεια 27 ημέρες. Τα χαρακτηριστικά της διέφεραν από τις προηγούμενες σε τρία σημεία: πρώτον, από μόνη της η διάρκεια της απεργίας δείχνει τη μεγαλύτερη συνοχή και δυναμική των απεργών. Σε αυτό συνέβαλε και η περιφρούρησή της από τους απεργούς στις πύλες του εργοστασίου, (δράση η οποία απουσίαζε από τις δύο προηγούμενες) με συνέπεια την αδυναμία της εργοδοσίας να προσλάβει ελεύθερους εργάτες κατά τη διάρκειά της⁶⁴⁷. Δεύτερον, ακριβώς αυτή η περιφρούρηση οδήγησε την εργοδοσία σε προσπάθειες εξαγοράς των εργατριών με ατομικές υποσχέσεις για μεγαλύτερες αμοιβές, στοιχείο που δεν συναντήθηκε προγενέστερα και, τρίτον, οι συμπλοκές που έγιναν κατά τη διάρκειά της δεν ήταν μόνο μεταξύ απεργών και αστυνομίας ή απεργών και επιστατών, αλλά και μεταξύ των απεργών και απεργοσπαστριών. Ο *Ριζοσπάστης* περιγράφει σε πολλά χρονικά σημεία της απεργίας τις συμπλοκές και το «άγριο ξυλοκόπημα» των απεργοσπαστριών από την περιφρούρηση της απεργίας, αλλά και τη μεταφορά της μάχης στις συνοικίες όπου διέμεναν οι εργάτριες με την Κοκκινιά να αποτελεί τον τόπο όπου εργάτριες ξυλοκόπησαν τις απεργοσπάστρες⁶⁴⁸.

⁶⁴⁶ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 29/6/1933, σ. 4.

⁶⁴⁷ Η Λ. Παπαστεφανάκη αναφέρει ότι δεν προσλήφθηκαν πάνω από 56 εργάτριες καθ' όλη τη διάρκεια της απεργίας. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 221.

⁶⁴⁸ Οι ίδιες πληροφορίες υπάρχουν και στην εφημερίδα των οπαδών του Αρχείου Μαρξισμού. Ενδεικτικά βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 18/7/1933, σ. 4. Μάλιστα, υπάρχουν περιγραφές μεγάλης έκτασης επεισοδίων μεταξύ απεργών και αστυνομικών οι οποίοι συνέλαβαν δέκα εργάτριες και δύο εργάτες για τις επιθέσεις εναντίον των απεργοπαστών.

Το κοινό σημείο της απεργίας με τις δύο που είχαν προηγηθεί ήταν η έντονη διαμάχη της Διοίκησης του ΕΚΠ και της Επαναστατικής Παράταξης⁶⁴⁹. Για μία ακόμη φορά ο Πρόεδρος του ΕΚΠ Ι. Τσαπής κατηγορούσε την Επαναστατική Παράταξη ότι μέσα από τα άρθρα του *Ριζοσπάστη* τορπίλιζε την ενότητα της απεργίας γράφοντας για «προδοσίες» του ΕΚΠ και σύμπλευση με τις απόψεις της εργοδοσίας, ιδιαίτερα κατά τις συναντήσεις στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας με τον Διευθυντή του εργοστασίου Δρούλια. Στην αντίπερα όχθη, η Επαναστατική Παράταξη θεωρούσε ότι η απεργία στα εργοστάσια του Ρετσίνα προδίδονταν από την ηγεσία του ΕΚΠ επειδή δεν πραγματοποίησε ενέργειες τόσο για την επέκτασή της σε όλα τα εργοστάσια του κλάδου, όσο και για την περιφρούρησή της⁶⁵⁰. Επιπλέον, ήταν πλείστες οι αναφορές στο *Ριζοσπάστη* ότι οι Ι. Τσαπής και Ε. Ευαγγέλου αρνούνταν την άνοδο των απεργών στην Αθήνα και δεν επέτρεπαν τη συμμετοχή στις συνελεύσεις στο ΕΚΠ των απεργών που ζητούσαν την πορεία στην Αθήνα με την κατηγορία ότι «είναι κομμουνιστές».

⁶⁴⁹Χαρακτηριστικό της διαμάχης των δύο γραμμών είναι ότι σε άρθρο της ΚΟΜ.ΕΠ που αφορούσε ένα υφαντουργείο της Αθήνας αναφέρεται ότι μιλώντας οι εργάτες στον εργοδότη του τις στιγμές κήρυξης της απεργίας «τον προειδοποίησαν ότι δεν θα υποχωρήσουν και θα κατέβουν με το Σωματείο τους και ένας εργάτης του ξεκαθάρισε ότι δεν είχε του ΠΕΙΡΑΙΩΣ [με κεφαλαία στο κείμενο], που διοικείται από προδότες. Βλ. Γ. Γεωργιανός, «Η δράση μας στους υφαντουργούς», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, περίοδος Γ', έτος Β', 1/8/1933, σ. 26.

⁶⁵⁰ Σε μεταγενέστερο άρθρο της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης αναφέρεται ότι η απεργία ξεκίνησε από τον κομμουνιστικό πυρήνα του Ε' Εργοστασίου και ότι έληξε «χωρίς όρους από τους προδότες σοσιαλφασίστες Τσαπή και Φουλτσάκο, αφήνοντας εκτός απ' τ' άλλα και εφτά εργάτες χωρίς δουλειά...Στις συνελεύσεις των απεργών χρησιμοποιώντας μια επαναστατική φρασεολογία τορπίλιζαν [οι Τσαπής και Φουλτσάκος] κάθε εκδήλωση μαχητικότητας των απεργών χωρίς να παραλείπουν να "υιοθετούν" τα μαχητικά συνθήματα της επαναστατικής παράταξης...Διδάχθηκαν από την απεργία των εργατριών Βελισσαρόπουλου», υπονοώντας ότι οι εκπρόσωποι του Σωματείου και του ΕΚΠ προσπαθούσαν να μην «αποκαλυφθεί» η πραγματική τους τακτική στις μάζες των απεργών, όπως συνέβη στην απεργία Βελισσαρόπουλου. Ειδικά για το σωματείο αναφέρεται ότι «η σοσιαλφασιστική διοίκηση του σωματείου κλωστοϋφαντουργών Πειραιά κατέβαλε όλες της τις προσπάθειες μεταχειρίστηκε όλα τα μέσα αρχίζοντας από την ανοικτή συνεργασία με την αστυνομία και καταλήγοντας, κάτω από την πίεση και τη μαχητικότητα των απεργών, στο να φορέσουν τη μάσκα του φρουρού της απεργίας. Ο γραμματέας του σωματείου Γκιζάνας και άλλοι σύμβουλοι ήταν απεργοσπάστες...Οι σύμβουλοι του Διοικητικού Συμβουλίου, που δούλευαν στα εργοστάσια του Ρετσίνα έγιναν το δεξί χέρι της επιχείρησης στην τρομοκράτηση των εργατριών των κλωστήριων, με σκοπό να αποτρέψουν την επέχταση της απεργίας και σ' αυτά». Το άρθρο κλείνει αποδίδοντας ευθύνες στην επαναστατική παράταξη που δεν κατάλαβαν «τη μανούβρα αυτή των σοσιαλφασιστών και δεν τους ξεσκέπαζαν στους απεργούς». Επίσης, τοποθετεί ευθύνες και στη μεριά του ΕΕΚΠ για την αδράνεια που επέδειξε και θέτει ως βασικό καθήκον της επαναστατικής παράταξης την προσέλκυση εργατριών [και όχι μόνο ανδρών] υφαντουργείων «γιατί η έλλειψη τέτοιων από τις οργανώσεις μας συνετέλεσε πολύ στο να μην μπορέσουμε να αποσπάσουμε την απεργία από τα χέρια των σοσιαλφασιστών». Βλ. [Ανώνυμος] Υφαντουργός, «Τα διδάγματα της απεργίας του εργοστασίου Ρετσίνα», *ό.π.*, σ. 19-20. Επιπλέον, οι αρχειομαρξιστές χρέωναν περίπου τα ίδια στη διοίκηση του σωματείου, κατηγορώντας τα μέλη της για υπονόμευση της απεργίας με την «απαγόρευση» της περιφρούρησής της. βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 27/6/1933, σ. 4 και 29/6/1933, σ. 4.

Η διαμάχη έφθασε στο οξύτερο σημείο της όταν στις 14 Ιουλίου, μετά από 24 ημέρες απεργίας, οι Ι. Τσαπής και Ε. Ευαγγέλου συμφώνησαν στη λήξη της απεργίας με αύξηση των ημερομισθίων κατά 10% και υποσχέσεις του Δρούλια για εφαρμογή του οκτάωρου, όταν συμφωνήσουν όλοι οι εργοστασιάρχες της πόλης⁶⁵¹. Η συνέλευση των απεργών που ακολούθησε απέρριψε τις προτάσεις και η απεργία συνεχίστηκε παρά την αντίθετη πρόταση του ΕΚΠ. Μετά από αυτή την τροπή των γεγονότων πραγματοποιήθηκε νέα σύσκεψη στο υπουργείο στην οποία αποφασίστηκε η απόλυση επτά αντί 140 εργατών ως πρωταίτιων της απεργίας, όπως είχε αποφασισθεί στην προηγούμενη σύσκεψη, ως ένα μέτρο κατευνασμού των πνευμάτων. Εν τέλει, η απεργία συνεχίστηκε για ακόμη τρεις ημέρες και έληξε στις 18 Ιουλίου με αύξηση των ημερομισθίων κατά 10%, εσωτερικό κανονισμό για τα πρόστιμα, κατάπαυση της τρομοκρατίας και υποσχέσεις για την εν ευθέτω χρόνο εφαρμογή του οκτάωρου στον κλάδο⁶⁵². Ο παρακάτω πίνακας μας δείχνει τη συμμετοχή των εργατών και εργατριών του Α' εργοστασίου Ρετσίνα στην απεργία του Ιουλίου 1933:

Πίνακας 84. Συμμετοχή στην απεργία των εργατών και εργατριών του Α' εργοστασίου Ρετσίνα, Ιούλιος 1933

	Απεργούν	%	Δεν απεργούν	%	Απεργούν-εργάζονται 1-5 ημέρες	%	Σύνολο εργατικού δυναμικού
Κλωστήριο	126	49,2	95	37,1	35	13,7	256
Υφαντήριο	276	71	105	27	8	2	389

Πηγή: Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 422.

⁶⁵¹ Είχε προηγηθεί σύσκεψη στο Υπουργείο Οικονομικών στο οποίο οι εργοδότες δέχθηκαν να δωθεί αύξηση κατά 10%, την εφαρμογή της οκτάωρης εργασίας και την κατάργηση των προστίμων, πρόταση η οποία δεν έγινε αποδεκτή από τους απεργούς. Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 8/7/1933, σ. 4.

⁶⁵² Για την απεργία βλ. *Ριζοσπάστης*, 25/6/1933-18/7/1933 και *Η πάλη των τάξεων*, 27/6/1933, σ.4· 29/6/1933, σ. 4· 8/7/1933, σ. 4· 11/7/1933, σ. 4· 13/7/1933, σ. 4· 15/7/1933, σ. 4· 18/7/1933, σ. 4 και 22/7/1933, σ. 4. Ωστόσο, λίγες ημέρες μετά τη λήξη της απεργίας η *Πάλη των τάξεων* δημοσίευσε ότι η εργοδοσία δήλωσε απρόθυμη να υλοποιήσει τις υποσχέσεις της (*Η πάλη των τάξεων*, 25/7/1933, σ. 4), ενώ σε ανταπόκριση του *Ριζοσπάστη* στις 4 και 9 Ιανουαρίου του 1934 στο Α' εργοστάσιο Ρετσίνα γίνεται λόγος για δέκα ώρες δουλειά, που ανεπίσημα γίνονται έντεκα, για πρόστιμο 5 δραχμών για την παραμικρή καθυστέρηση στην ώρα προσέλευσης στο εργοστάσιο, για κρατήσεις υπέρ του αγίου του εργοστασίου και για ημερομίσθια που κυμαίνονταν από 6 έως 10 δραχμές για τις ανήλικες εργάτριες και από 30 έως 40 δραχμές για τους εργάτες. Επιπλέον, για έντεκα και πλέον ώρες εργασίας στο Α' εργοστάσιο του Ρετσίνα, αλλά και στα υπόλοιπα υφαντουργεία του Πειραιά γίνεται λόγος και στο δημοσίευμα της εφημερίδας στις 28/3/1936. Ωστόσο, φαίνεται πως η διοίκηση του ΕΚΠ ήταν ικανοποιημένη για τους όρους λήξης της απεργίας, όπως φαίνεται από την εκτίμηση της Διοίκησής του ότι για πρώτη φορά κατόρθωσε να κινητοποιήσει όλη αυτή «τη μάζα» των υφαντουργών καθώς και για την υπόσχεση περί κατάργησης των προστίμων. Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 427.

13.4.2 Οι επιπτώσεις της απεργίας στο σωματείο των κλωστοϋφαντουργών

Η μεγάλη απεργία των υφαντουργών του εργοστασίου Ρετσίνα άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου στο σωματείο. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους τρία μέλη της Διοίκησης του σωματείου συγκάλεσαν γενική συνέλευση ανεξάρτητα από τον Πρόεδρο του σωματείου Φουλτσάκο και τον Πρόεδρο του ΕΚΠ Ι. Τσαπή. Στη συνέλευση προσήλθαν περί τους τριακόσιους εργάτες και εργάτριες και ο Γραμματέας του σωματείου κατήγγειλε τον Φουλτσάκο ότι αμέσως μετά την απεργία του έδωσε να υπογράψει μία απόδειξη για έξοδα του σωματείου, η οποία αφορούσε το ποσό των είκοσι χιλιάδων δραχμών για έξοδα του ΕΚΠ και προσωπικά έξοδα του Φουλτσάκου. Επιπλέον, κατηγόρησε τους δύο συνδικαλιστικούς παράγοντες ότι εξαγοράστηκαν από τον Ρετσίνα για να τερματισθεί η απεργία. Μέσα σε αυτό το κλίμα, και ενώ οι Φουλτσάκος και Ι. Τσαπής απουσίαζαν από το Κέντρο, οι εργάτες αποφάσισαν να συγκαλέσουν νέα γενική συνέλευση για την εκλογή νέας διοίκησης⁶⁵³.

Η συνέλευση πραγματοποιήθηκε στο ΕΚΠ στις 22 Σεπτεμβρίου και εκλέχθηκε εφορευτική επιτροπή για τις αρχαιρεσίες. Σε αυτή τη συνέλευση ο Γραμματέας του σωματείου επανέλαβε τις κατηγορίες του εναντίον των Ι. Τσαπή και Φουλτσάκου για να απαντήσει ο πρώτος ότι επρόκειτο για «πολιτική των κομμουνιστών»⁶⁵⁴. Οι αρχαιρεσίες που πραγματοποιήθηκαν στις 8 του Οκτώβρη⁶⁵⁵ ανέδειξαν νέα διοίκηση από την Επαναστατική Παράταξη, με τη συμμετοχή και αρχαιομαρξιστών. Η απάντηση του ΕΚΠ ήταν η διακοπή της ηλεκτροδότησης στο «κομμουνιστικό» σωματείο και το αίτημα για την εισαγγελική παρέμβαση προκειμένου το σωματείο να εκδιωχθεί από το κτίριο του ΕΚΠ⁶⁵⁶. Ωστόσο, το χαρακτηριστικό των εκλογών ήταν η μεγάλη αποχή των εργατών και εργατριών υφαντουργίας από αυτές, αφού μόλις εκατό έλαβαν μέρος. Η παταγώδης αποτυχία του μέχρι τότε Προέδρου του σωματείου Φουλτσάκου, ο οποίος έλαβε μόλις τέσσερις ψήφους, οφείλεται αφενός στις αποτυχίες των απεργιών των προηγούμενων μηνών και αφετέρου, πιθανώς, στη συμμετοχή στις εκλογές κατά κύριο λόγο εργατών και εργατριών που ακολουθούσαν την πολιτική της Επαναστατικής Παράταξης.

⁶⁵³ Ριζοσπάστης, 13/9/1933.

⁶⁵⁴ Ο.π., 23/9/1933.

⁶⁵⁵ Για τις αρχαιρεσίες βλ. Ριζοσπάστης, 10/10/1933 και *Η πάλη των τάξεων*, 10/10/1933, σ. 4. Η *Πάλη των τάξεων* αναφέρει ότι εκλέχθηκαν δύο από τα τρία υποψήφια μέλη του αρχείου, ενώ εκλέχθηκε και ένας «σταλινικός».

⁶⁵⁶ Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 431.

13.4.3 Οι κινητοποιήσεις των υφαντουργών κατά τους πρώτους μήνες του 1936

Η τελευταία μεγάλη απεργία των υφαντουργών του Πειραιά μέχρι τον Αύγουστο του 1936, πραγματοποιήθηκε στις 26 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους και εκδηλώθηκε στο εργοστάσιο του Καρέλλα, στο Νέο Φάληρο⁶⁵⁷. Αφορμή της απεργίας ήταν η απόλυση τριών μηχανικών με δωδεκαετή προϋπηρεσία. Οι πεντακόσιοι απεργοί (παρουσιάστηκαν και πενήντα απεργοσπάστες) πραγματοποίησαν γενική συνέλευση στο ΕΚΠ όπου και αποφάσισαν τη συνέχιση και την περιφρούρηση της απεργίας τους, εμπλουτίζοντας τα αιτήματά τους με αυτά του οκτάωρου και της αύξησης των ημερομισθίων. Μόλις την επομένη, η απεργία γενικεύθηκε και από τους 850 εργάτες απεργούσαν οι 750⁶⁵⁸. Αμέσως μετά την κήρυξη της απεργίας στο εργοστάσιο του Καρέλλα, το σωματείο (το οποίο είχε περάσει εκ νέου στη διοίκηση των συντηρητικών συνδικαλιστών όπως μαρτυρά δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* στις 19 Απριλίου όπου αναφέρεται ότι ενενήντα υφαντουργοί δεν ενέκριναν τη λογοδοσία της Διοίκησής του) εξέδωσε προκηρύξεις με τις οποίες καλούσε όλους τους υφαντουργούς της πόλης να γενικεύσουν την απεργία για συμπαράσταση στους απεργούς του Καρέλλα, αλλά και για την επίτευξη και των δικών τους αιτημάτων.

Αιχμή της νέας διαμάχης μεταξύ των δύο τάσεων του συνδικαλισμού, συντηρητικών και αριστερών, στάθηκε η στάση του Προέδρου του ΕΚΠ Ι. Τσαπή ο οποίος αρνήθηκε να τεθεί επικεφαλής της αντιπροσωπείας που θα πήγαινε στον εισαγγελέα να διαμαρτυρηθεί για τις συλλήψεις μελών της απεργιακής επιτροπής από την αστυνομία του Πειραιά. Επιπλέον, οι αριστεροί συνδικαλιστές, μέσω του *Ριζοσπάστη*, μέμφονταν τον Πρόεδρο του ΕΚΠ επειδή, με δική του παρέμβαση, μειώθηκαν στους μισούς οι εργάτες της επιτροπής που μετέβησαν στον εισαγγελέα και αρνήθηκαν να διαθέσουν τη μεγάλη αίθουσα του ΕΚΠ για την πραγματοποίηση συνέλευσης του σωματείου μετά, όμως, την απαγόρευση του εισαγγελέα.

⁶⁵⁷ Η ύφεση των ετών 1934-1935 οφείλεται πιθανώς στην αύξηση της επιτήρησης στους χώρους εργασίας των υφαντουργών και στην ένταση του φαινομένου της «κυκλικής εργασίας» στον κλάδο. Η απειλή της απόλυσης από τα δύο αυτά στοιχεία είναι η πιθανότερη αιτία της ύφεσης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και διαμαρτυρίας. Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 432-433.

⁶⁵⁸ Η *Σφαίρα* ανέφερε ότι στις 27/2/1936 ανέλαβαν εργασία οι περισσότερες εργάτριες, πλην 180 οι οποίες συνέχισαν την απεργία. *Σφαίρα*, 27/2/1936. Ωστόσο, δύο ημέρες αργότερα δημοσίευσε την είδηση για τη συνέχιση της απεργίας και των επεισοδίων απεργών-απεργοσπαστών. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι το βράδυ της 28/2/1936 ομάδα απεργών λιθοβόλησε το φορτηγό που μετέφερε τριάντα απεργοσπάστες, τραυματίζοντας τρεις από αυτούς. Το επόμενο πρωί συνελήφθησαν τρεις απεργοί για την επίθεση. *Ο.π.*, 29/2/1936.

Τα αιτήματα των απεργών, στις τελευταίες ημέρες της απεργίας, όπως τέθηκαν από την επιτροπή απεργίας στον Διευθυντή Εργασίας Παυλάκη, ήταν τα εξής: η επαναπρόσληψη των απεργών, η προαιρετική χορήγηση του συσσιτίου, μία ελεύθερη ώρα το μεσημέρι, ο συστηματικός έλεγχος για την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας κι εξίσωση των ημερομίσθιων με τα άλλα υφαντουργεία. Στη συνάντηση που ακολούθησε με τον Επιθεωρητή Εργασίας Μαλαβέτα και τον εργοδότη, συμφωνήθηκε να καθορισθεί μία ελεύθερη ώρα κάθε μεσημέρι, η εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας και αύξηση των ημερομισθίων εάν στα υπόλοιπα εργοστάσια υφαντουργίας της πόλης είναι υψηλότερα αυτών του εργοστασίου Καρέλλα, αλλά ο εργοδότης αρνήθηκε να επαναπροσλάβει τέσσερις απεργούς εργάτες και τέσσερις εργάτριες⁶⁵⁹. Η συνέλευση των απεργών της 4 Μαρτίου που συζήτησε επί των συμφωνηθέντων, αποφάσισε τη λήξη της απεργίας.

Το βασικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της απεργίας, το οποίο συνδέεται άμεσα με τις γενικότερες εξελίξεις του συνδικαλιστικού κινήματος υπήρξε η αλληλεγγύη των υπόλοιπων εργατών της πόλης στους απεργούς του Καρέλλα. Συγκεκριμένα, πραγματοποίησαν συνέλευση διακόσιοι καπνεργάτες της «Αμερικαν Τομπάκο», οι οποίοι έστειλαν επιτροπή να διαμαρτυρηθεί στον εισαγγελέα για τις συλλήψεις των μελών της απεργιακής επιτροπής, ενώ οικονομική ενίσχυση στους απεργούς του Καρέλλα απέστειλαν καπνεργάτες, ναυτεργάτες, εργάτες χάρτου Μοσχάτου και τηλεγραφική διαμαρτυρία στην κυβέρνηση έστειλε το σωματείο «η Αγάπη»⁶⁶⁰. Αυτές οι κινήσεις συμπαράστασης δεν μπορούν να μην ιδωθούν μέσα από το πρίσμα της γενικότερης κατάστασης στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα, όπως αυτό είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στις αρχές του 1936 οπότε και είχαν προταχθεί περισσότερο τα γενικά εργατικά αιτήματα έναντι των συντεχνιακών, μέσα από τις ενέργειες για τη συνδικαλιστική ενότητα και τις γενικές απεργίες που προετοιμάζονταν και πραγματοποιήθηκαν μέχρι την κήρυξη της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά.

Οι μήνες που ακολούθησαν ήταν γεμάτοι από κινητοποιήσεις και απεργίες που έπαιρναν μαζικές διαστάσεις. Σχεδόν όλοι οι κλάδοι απεργούσαν τότε μεμονωμένα και τότε συντονισμένα, ιδιαίτερα μετά τη μεγάλη εικοσιτετράωρη απεργία στις

⁶⁵⁹ Η μη επαναπρόσληψη απεργών αποτελούσε συχνή τακτική των εργοδοτών και γι αυτό τροχοπέδη των εργατικών αγώνων.

⁶⁶⁰ Για την απεργία βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 433-434 και *Ριζοσπάστης*, 27/2/1936-5/3/1936.

13/5/1936 στην οποία συμμετείχε η πλειονότητα των εργατών του Πειραιά. Εν τούτοις, οι υφαντουργοί έλειπαν από αυτή τη μεγάλη κίνηση. Ενώ, δηλαδή, οι υπόλοιποι εργατικοί κλάδοι πραγματοποιούσαν απεργίες στις οποίες παρατηρούνταν μεγάλη συμμετοχή, οι υφαντουργοί δεν πραγματοποίησαν καμία απεργία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη γενική απεργία της 13^{ης} Μαΐου οι υφαντουργοί αποτέλεσαν τον κλάδο με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην εργασία: από τους 6000 εργάτες της πόλης δεν απέργησαν περίπου 1.500⁶⁶¹.

Κεφάλαιο 14. Οι καπνεργάτες

14.1 Η συνδικαλιστική κίνηση των καπνεργατών και η ίδρυση δύο σωματείων

Οι καπνεργάτες αποτέλεσαν μία σημαντική παράμετρο της εργατικής τάξης του μεσοπολεμικού Πειραιά, τόσο σε ό,τι αφορά τον μεγάλο αριθμό των εργατών που απασχολούνταν στον κλάδο⁶⁶², όσο και σε ό,τι αφορά τη μαχητικότητά τους. Οι καπνεργάτες του Πειραιά ήταν από τους τελευταίους εργάτες της πόλης που σύστησαν το σωματείο τους, η ίδρυση του οποίου πραγματοποιήθηκε στα τέλη Ιουνίου του 1923. Αμέσως μετά την ίδρυσή του εντάχθηκε στο ΕΚΠ, την Καπνεργατική Ομοσπονδία⁶⁶³ (εφεξής ΚΟΕ) και τη ΓΣΕΕ. Στην προκήρυξη που εξέδωσε προς τους καπνεργάτες της πόλης η διοίκηση του σωματείου «η Αγάπη», με την οποία αναγγέλλεται η ίδρυσή του, μπορεί να μην αναφέρεται ως σκοπός του σωματείου η «πάλη των τάξεων», ωστόσο γίνεται σαφής αναφορά σε αυτήν με την διακήρυξη ότι ο πρώτος σκοπός του νέου σωματείου είναι η απόκτηση «συνείδησης» από τους καπνεργάτες και η πάλη για τη βελτίωση της ζωής τους έναντι των καπνοβιομηχάνων οι οποίοι πλουτίζουν από τη δουλειά των εργατών. Επιπλέον, μία

⁶⁶¹ *Ο.π.*, 14/5/1936.

⁶⁶² Οι 1.589 καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες αποτελούσαν το 0,8% του συνολικού πληθυσμού της πόλης, σύμφωνα με την απογραφή του 1928. Βλ. Χ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 143.

⁶⁶³ Η καπνεργατική Ομοσπονδία είχε σαφή κομμουνιστικό προσανατολισμό, όπως διαφαίνεται και από την ομιλία στη Βουλή του βουλευτή Ν. Δαρβέρη ο οποίος σε συνεδρίασή της τον Μάρτιο του 1927 ανέφερε ότι οι κυριότερες δυνάμεις του ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη βρίσκονταν μεταξύ των ισραηλιτών και των καπνεργατών, οι οποίοι είναι στην πλειοψηφία τους κομμουνιστές, εξαιτίας της λανθασμένης καπνικής πολιτικής του κράτους. Βλ. *Σκριπ*, 29/3/1927. Για άλλη μία αναφορά στη Βουλή περί της σχέσης ΚΟΕ και ΚΚΕ βλ. *ό.π.*, 11/12/1928. Η κομμουνιστική τακτική της ΚΟΕ στάθηκε η αιτία της δικαστικής απόφασης για τη διάλυσή της το 1927. *Ο.π.*, 8/12/1927. Επιπλέον, πραγματοποιούσε κοινές εκδηλώσεις με την Ενωτική ΓΣΕΕ, όπως η συγκέντρωση στο «Αττικό» της Θεσσαλονίκης, στην οποία μίλησε ο Κ. Θέος, γραμματέας της ΕΓΣΕΕ και αντιπρόσωποι της ΚΟΕ. *Ο.π.*, 3/7/1929. Άλλωστε, ο αποκλεισμός της ΚΟΕ από το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ οφειλόταν σε αυτό τον πολιτικό προσανατολισμό της και αποτέλεσε μία από τις αιτίες της διάσπασης της Συνομοσπονδίας.

δεύτερη αναφορά έρχεται αμέσως μετά να συμπληρώσει την εικόνα της κατεύθυνσης του σωματείου, σύμφωνα με την οποία ο δεύτερος σκοπός του σωματείου είναι «να πάρουμε γνώση της γενικότερας σημασίας που κάθε οργάνωση εργατική εγκλείει μέσα της, την ιστορική αποστολή που εννοεί να εκπληρώσει δια μέσου της καθημερινής πάλης για μια καλύτερη ζωή, για μια ζωή όπου το κάθε τι θα ανήκει στους εργάτες και στη δουλειά που μόνοι δημιουργούν...»⁶⁶⁴. Πρόεδρος του νέου σωματείου εκλέχθηκε ο Κ. Φλίκος, ΓΓ ο Κ. Βαφειάδης, ενώ τη διοίκηση συμπλήρωσαν επτά σύμβουλοι.

Το σωματείο των καπνεργατών είχε αριστερό προσανατολισμό σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου⁶⁶⁵ χωρίς, όμως, να ακολουθεί την τακτική της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας, από την οποία αποχώρησε στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Σε αυτό το πλαίσιο, συμμετείχε στη συνέλευση της αριστερής παράταξης του ΕΚΠ που σηματοδότησε τη διάσπαση του Κέντρου, υπογράφοντας το ψήφισμά της 16^{ης} Μαΐου 1927⁶⁶⁶. Εν τούτοις, το σωματείο των καπνεργατών εξακολουθεί να εμφανίζεται στις συνεδριάσεις του ΕΚΠ, καθώς και όλα τα «κομμουνίζοντα» σωματεία μέχρι και την ίδρυση του Ενωτικού ΕΚΠ, όπως για παράδειγμα συνέβη στη συνεδρίαση της 15^{ης} Ιουνίου 1928, στην οποία υπήρχε διαμάχη μεταξύ των δύο παρατάξεων σχετικά με τα επεισόδια της προηγούμενης πρωτομαγιάτικης πορείας⁶⁶⁷. Το σωματείο των καπνεργατών «Η Αγάπη» συμμετείχε, αργότερα, στο ιδρυτικό συνέδριο του Ενωτικού ΕΚΠ⁶⁶⁸ κόβοντας οριστικά τους δεσμούς του με το «ρεφορμιστικό» Εργατικό Κέντρο. Στο μεταξύ τον Ιανουάριο του 1935 υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά σωματεία του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά⁶⁶⁹, που προέκυψε ως αποτέλεσμα της οργανωτικής συνεργασίας του ΕΕΚΠ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων Πειραιά, χωρίς τη συμμετοχή του ΕΚΠ το οποίο αρνήθηκε να συμμετάσχει.

⁶⁶⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1/7/1923. Η αναφορά αποτελεί μία έμμεση αλλά σαφή αναφορά στην πάλη των τάξεων.

⁶⁶⁵ Είναι διαφωτιστική η έκθεση δράσης της Επιτροπής Πόλης της Κ.Ο.Π του ΚΚΕ για την περίοδο Ιανουάριος-Απρίλιος 1927, στην οποία αναφέρει ότι στη Διοίκηση των καπνεργατών λειτουργούσε φράξια με ένα μέλος και τρεις συμπαθούντες οι οποίοι «κρατούσαν στα χέρια τους» το σωματείο, ενώ η συνολική δύναμη στον κλάδο ήταν τρία μέλη του κόμματος και δύο της νεολαίας του. Βλ. Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269390, *ό.π.*

⁶⁶⁶ *Ριζοσπάστης*, 17/5/1927 και Αρχείο ΕΚΠ, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 16 Μαΐου 1927

⁶⁶⁷ Αρχείο ΕΚΠ, *ό.π.*, έκτακτη συνεδρίαση 15 Ιουνίου 1928.

⁶⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 8/7/1929.

⁶⁶⁹ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6, «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του».

Το καπνεργατικό κίνημα στον Πειραιά αναπτύχθηκε τόσο σε σχέση με το συνολικό καπνεργατικό κίνημα της χώρας, όσο και ανεξάρτητα από αυτό βασισμένο στα ειδικά ζητήματα που αφορούσαν τους εργάτες της πόλης του Πειραιά. Η πορεία του σωματείου των καπνεργατών «Η Αγάπη» είναι σταθερά προσανατολισμένη σε δυναμικές κινητοποιήσεις, απεργίες και πορείες, με την ιδιαιτερότητα ότι δεν ανήκε οργανωτικά στην ΚΟΕ, διατηρώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα την «ανεξαρτησία» της. Η χρησιμοποίηση, παράλληλα, των δύο μέσων διαμαρτυρίας, υποβολή υπομνημάτων και απεργίες, καταδεικνύει ότι προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στις δύο γραμμές του συνδικαλιστικού κινήματος της δεκαετίας του 1920, αυτής του ΕΚΠ και αυτής των κομμουνιστών συνδικαλιστών, οι οποίοι δεν χαρακτήριζαν τους διοικούντες το σωματείο ως «προδότες» όπως τους αντίστοιχους της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ, αλλά ως «άπειρους και αδιαπαιδαγώγητους ταξικά», γεγονός που το απέδιδαν αφενός στην νεαρότητα του σωματείου και αφετέρου στην ύπαρξη πολλών προσφύγων εργατών στον κλάδο⁶⁷⁰.

Η διαμάχη που προέκυψε στο ΕΚΠ το 1927 και η προσχώρηση του σωματείου στη δύναμη της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ (πρόκειται για τα κομμουνιστικά και κομμουνίζοντα σωματεία που είχαν διαγραφεί από τη δύναμη του Κέντρου) είχε τις βάσεις της σε προγενέστερη περίοδο με συνέπεια τη δημιουργία αντισυνδέσμου από τους «ρεφορμιστές» συνδικαλιστές με τον τίτλο «Αναγέννηση». Τον Απρίλιο του 1927 το σωματείο «η Αγάπη» εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία κατήγγειλε την «προσπάθεια των καπνεμπόρων» να ιδρύσουν αντισύνδεσμο καπνεργατών και καπνεργατριών με στόχο τη διάσπαση του καπνεργατικού κινήματος της πόλης⁶⁷¹. Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η επιστολή της Διοίκησης του σωματείου προς τη Διοίκηση του ΕΚΠ με ημερομηνία 20 Απριλίου 1927 με την οποία ενημερώνει για την ίδρυση της «Αναγέννησης»⁶⁷².

Σε αυτή την επιστολή γίνεται και πάλι λόγος για εργοδοτική προσπάθεια («οι πρωταίτιοι είναι όλοι εργοδότες») και για προσωπικά κίνητρα, τα οποία έχουν αφετηρία την αποτυχία των πρωταίτιων να εκλεγούν στο ΔΣ της «Αγάπης» και στόχο την προάσπιση των ατομικών τους συμφερόντων έναντι των εμπόρων χρησιμοποιώντας τους εργάτες που έχουν «παρασύρει» στη νέα κίνηση. Στην ίδια

⁶⁷⁰ Ριζοσπάστης, 12/6/1927 και 31/12/1928.

⁶⁷¹ Δεν έχει διασωθεί η προκήρυξη, αλλά η είδηση δημοσιεύεται στην εφημερίδα Ριζοσπάστης, 3/4/1927.

⁶⁷² Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 1Β.

επιστολή αναφέρεται ότι είχε, ήδη, εγκριθεί το καταστατικό του αντισυνδέσμου, ότι δημιουργήθηκε με το πρόσχημα της εκπροσώπησης των τεχνιτών καπνεργατών, οι οποίοι σύμφωνα με την Διοίκηση της «Αγάπης» δεν υπάρχουν στο επάγγελμά τους και ότι το νέο σωματείο έχουν ακολουθήσει αρκετοί καπνεργάτες και καπνεργάτριες που φτάνουν στο 20% των μελών της «Αγάπης».

Μετά τη διάσπαση του ΕΚΠ η «Αγάπη» θα πάψει να συμμετέχει στη δύναμη του Κέντρου, όπως φαίνεται από το βιβλίο αντιπροσώπων των ΔΣ του Εργατικού Κέντρου⁶⁷³, ενώ από την έκτακτη συνεδρίαση της 10/5/1934 και έκτοτε, το σωματείο των καπνεργατών που εμφανίζεται στη δύναμη του ΕΚΠ θα πρέπει να είναι «η Αναγέννηση», σωματείο το οποίο, σε αντίθεση με το σωματείο «Η Αγάπη», επιβίωσε και στην περίοδο 1936-1940⁶⁷⁴. Σχεδόν αμέσως μετά τη δημιουργία του αντισυνδέσμου, η διοίκηση του σωματείου «Η Αγάπη» προσπάθησε να επιτύχει την επανένωση όλων των καπνεργατών πραγματοποιώντας ενέργειες για τη συγχώνευση της «Αναγέννησης» χωρίς όμως αποτέλεσμα⁶⁷⁵. Πάντως, το σωματείο «Αναγέννηση» πρέπει να είχε αδρανήσει στην περίοδο 1928-1934 οπότε και δεν εμφανίζεται παρά το σωματείο «Αγάπη», στο οποίο την πλειοψηφία του ΔΣ από το 1930 είχαν πάρει οι συντηρητικοί εργάτες, συνεργαζόμενοι με τους «λικβινταριστές»⁶⁷⁶.

⁶⁷³ Αρχείο ΕΚΠ, Β.15, *Βιβλίων Παρουσιών Δ.Σ. του ΕΚΠ από 14/3/1928 έως 22/4/1931* και Αρχείο ΕΚΠ, Β.4, *Βιβλίων Παρουσιάσεων Γεν. Συνελεύσεων Αντιπροσώπων και Δ.Σ. Σωματείων ΕΚΠ από 1/9/1932 έως 29/7/1937*.

⁶⁷⁴ Αρχείο ΕΚΠ, Β.4, *ό.π.* και Αρχείο ΕΚΠ, Β.3, *Βιβλίων Παρουσιάσεων Συνελεύσεων Αντιπροσώπων και Διοικητ. Συμβουλίων αρχόμενον από 23 Σ/βρίου 1937 έως Ν/βρίου 1941 και 1945*.

⁶⁷⁵ *Ριζοσπάστης*, 22/5/1928. Η συνέλευση της «Αγάπης» συγκρότησε επιτροπή διαπραγματεύσεων με το νέο σωματείο με σκοπό την ενσωμάτωση του δεύτερου στην «Αγάπη». Στον *Ριζοσπάστη* δεν αναφέρεται η πορεία των διαπραγματεύσεων, αλλά γνωρίζουμε τη συνέχιση της δραστηριότητας του σωματείου «Αναγέννηση», οπότε υποθέτουμε ότι οι διαπραγματεύσεις είτε δεν πραγματοποιήθηκαν, είτε δεν απέδωσαν καρπούς.

⁶⁷⁶ Σε άρθρο του *Ριζοσπάστη* τον Οκτώβριο του 1930 αναφέρονταν ότι οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ αποτελούσαν την αντιπολίτευση του σωματείου, ενώ σχετικά με τη συνέλευση του σωματείου της 9/10/1930 έγραψε ότι «έλαβε τον λόγον ο γνωστός αρχαιοφασίστας [υποθέτουμε εκ παραδρομής] Λάμπης, εκπροσώπων την φασιστικήν πλειοψηφίαν του Διοικητικού Συμβουλίου». Ωστόσο, τόσο το 1932, όσο στις αρχές του 1933 ο Γενικός Γραμματέας του σωματείου Λάμπης χρεώνεται από τους αρχαιομαρξιστές στην παράταξη των «λικβινταριστών», οι οποίοι αποτελούσαν για τους ίδιους μέρος «του σταλινικού μωσαϊκού και της ουράς του». Το σωματείο διοικήθηκε την τριετία 1932-1934 από την παράταξη των «λικβινταριστών»-τροτσκιστών, ενώ φαίνεται πως οι αρχαιομαρξιστές είχαν αποκτήσει μεγάλη επιρροή μέσα στο σωματείο των καπνεργατών και τους άνεργους καπνεργάτες της πόλης καθοδηγώντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, τις αποφάσεις τους. Βλ. *ό.π.*, 15/3/1930, σ. 4 και *Η πάλη των τάξεων*, 29/4/1932, σ. 4· 24/6/1932, σ. 4· 17/1/1933, σ. 4· 21/1/1933, σ. 4· 23/2/1933, σ. 3 και 23/3/1933, σ. 4.

14.2 Η περίοδος 1927-1929: απεργίες και καπνεργατική διαμαρτυρία

Στην περίοδο από το 1927 μέχρι και την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας το καπνεργατικό κίνημα παρουσίασε μεγάλη κινητικότητα οφειλόμενη μάλλον στην μεγάλη ανεργία του κλάδου, αλλά και στη βίαιη σε πολλές περιπτώσεις δράση του κρατικού μηχανισμού εναντίον των καπνεργατών και καπνεργατριών της Μακεδονίας, η οποία γεννούσε την αντίδραση των εργατών του κλάδου. Μία ακόμη παράμετρος που θα πρέπει να συνυπολογισθεί είναι και η αριστερή κατεύθυνση του σωματείου «Η Αγάπη» που είχε ως αποτέλεσμα την προσφυγή σε δυναμικότερα μέσα διαμαρτυρίας, όπως η κήρυξη απεργιών και η περιφρούρησή τους.

Μία πρώτη καταγραφή απεργίας του 1927 γίνεται τον Μάρτιο και αφορούσε την καπναποθήκη του Παπαστράτου. Αιτία της απεργίας υπήρξε η απόλυση οκτώ εργατών, ενώ τα υπόλοιπα αιτήματα ήταν η οκτάωρη εργασία, η ελεύθερη συλλογή των συνδρομών για το σωματείο μέσα στους χώρους του εργοστασίου και η ελεύθερη είσοδος σε αυτό του γραμματέα του σωματείου⁶⁷⁷. Η απεργία διήρκεσε μόλις μία ημέρα, καθώς το απόγευμα της ημέρας κήρυξής της η εργοδοσία του Παπαστράτου αποδέχθηκε τα αιτήματα. Σε αυτή την απεργία της 5 Μαρτίου αναφέρθηκαν από τον *Ριζοσπάστη* 2-3 απεργοσπάστες και υπερτονίσθηκε η περιφρούρηση των πυλών του εργοστασίου από τους απεργούς, έπειτα και από την καθοδήγηση του σωματείου τους⁶⁷⁸.

Η επόμενη απεργία δεν άργησε να εκδηλωθεί. Έτσι, τον Μάιο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε έκτακτη γενική συνέλευση των καπνεργατών μετά την άρνηση των εργοδοτών να δεχθούν τα αιτήματά τους και τη δήλωση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Γεώργιου Μερκούρη ότι αδυνατεί να επιβληθεί στους καπνέμπορους. Στη συνέλευση αυτή αποφασίσθηκε η κάθοδος σε απεργία με κύρια αιτήματα την αύξηση των ημερομισθίων σύμφωνα με τον τιμάριθμο, την εφαρμογή του δελτίου εργασίας και την εξίσωση των ημερομισθίων μεταξύ της Παλιάς και της Νέας Ελλάδας. Μεταξύ των ληφθεισών αποφάσεων ήταν επίσης να συνεδριάσουν χωριστά οι εργάτες κάθε καπνεργοστασίου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εκδηλώθηκαν απεργίες στα εργοστάσια των αδελφών Μουζέλλη και στου Τζιρίτη. Η απεργία ήταν

⁶⁷⁷ Παρόμοια αιτήματα συναντάμε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου (κυρίως την περίοδο 1930-1936, μετά την ψήφιση του «Ιδιώνυμου»). Συνήθως αναφέρονταν ως «κατάπαυση της τρομοκρατίας».

⁶⁷⁸ *Σκριπ*, 6/3/1927, όπου από λάθος αναφέρεται στις καπναποθήκες των αδελφών Παπασταύρου, αντί για των αδελφών Παπαστράτου και *Ριζοσπάστης*, 6/3/1927.

επιτυχημένη καθώς μόνο ένας απεργοσπάστης εμφανίσθηκε στο εργοστάσιο των αδελφών Μουζέλη. Η περιφρούρηση της απεργίας συγκρούστηκε με τις αστυνομικές δυνάμεις, αλλά μετά από μία εβδομάδα απεργίας και την απειλή της γενίκευσής της σε όλα τα καπνεργοστάσια του Πειραιά, οι εργοδότες δέχθηκαν τα αιτήματα των καπνεργατών και η απεργία έληξε στις 13 Μαΐου 1927⁶⁷⁹.

Η «εργασιακή ειρήνη» των καπνεργατών και των καπνεμπόρων δε διατηρήθηκε για περισσότερο από ένα μήνα. Τον ίδιο μήνα ξεκίνησαν οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών σε Μακεδονία και Θράκη, με την απάντηση του κράτους να είναι βίαιη φυλακίζοντας και εκτοπίζοντας στη Λήμνο πολλούς απεργούς καπνεργάτες (υπολογίζονταν σε 120 από τον *Ριζοσπάστη*), οι οποίοι ζητούσαν την εφαρμογή του νόμου 2868 περί της ασφαλίσεως των εργατών. Μόνο στην Ξάνθη οι συλληφθέντες τον Μάιο έφταναν τους 57, ενώ συνολικά ήταν εκατοντάδες και το κύμα άγριας τρομοκρατίας είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα⁶⁸⁰.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις αρχές του Ιουνίου 1927 οι καπνεργάτριες των αδελφών Παπαστράτου και Αποστολάκη ξεκίνησαν νέα απεργιακή μάχη με στόχο την ακύρωση της μείωσης των ημερομισθίων που είχαν επιβάλλει οι καπνέμποροι⁶⁸¹. Οι καπνεργάτριες του Παπαστράτου ζήτησαν την ενίσχυση και των υπολοίπων καπνεργατριών της πόλης και σε αυτή την επιδίωξη εντασσόταν η επίσκεψή τους στο εργοστάσιο «Στάνταρ», όπου αστυνομικές δυνάμεις δεν τις επέτρεψαν να πλησιάσουν στο χώρο του εργοστασίου και από τις συμπλοκές που ακολούθησαν τραυματίστηκαν πολλές καπνεργάτριες.

Η απεργία έληξε στις 7 Ιουνίου 1927, μετά από περίπου μία εβδομάδα, έπειτα από τις υποσχέσεις του υπουργού Εθνικής Οικονομίας και αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος Π. Τσαλδάρη για την επάνοδο των εξόριστων καπνεργατών της Μακεδονίας και της Θράκης, την απόλυση των φυλακισμένων και την αναστολή των νέων εκτοπίσεων στους τόπους εξορίας. Ωστόσο, τα ημερομίσθια των καπνεργατών του Πειραιά παρέμεναν μικρότερα από αυτά των συναδέλφων τους στην υπόλοιπη Ελλάδα, γι' αυτό και την επόμενη ημέρα η απεργία των καπνεργατών και

⁶⁷⁹ *Ριζοσπάστης*, 4/5/1927, 7/5/1927, 10/5/1927, 12/5/1927 και 14/5/1927. Η σημασία της περιφρούρησης είναι μεγάλη καθώς αποτέλεσε πάγια τακτική των αριστερών συνδικαλιστών και πεδίο διαμάχης τους με τους συντηρητικούς συναδέλφους τους.

⁶⁸⁰ Υπάρχουν εκτενείς αναφορές στο *Ριζοσπάστη*. Ενδεικτικά βλ. 1/6/1927 και 2/6/1927. Επίσης, βλ. Κ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη...ό.π.*, σ. 224-225.

⁶⁸¹ Στην απεργία συμμετείχαν περίπου 530 εργάτριες, ενώ υπήρχαν 20 απεργοσπάστες. Βλ. *Σκριπ*, 1/6/1927, σ. 3.

καπνεργατριών του Πειραιά γενικεύθηκε. Το σωματείο τους «Η Αγάπη» έστειλε υπόμνημα στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας με το οποίο του κοινοποιείται η γενίκευση της απεργίας στα καπνεργοστάσια της πόλης, του τίθεται το ζήτημα των μικρότερων ημερομισθίων στον Πειραιά και η πρόθεσή τους να αντισταθούν με όπλο την απεργία στην περαιτέρω μείωσή τους⁶⁸². Οι διαπραγματεύσεις με τους καπνέμπορους δεν οδήγησαν σε συμφωνία καθώς οι καπνεργάτες απέρριψαν τις αυξήσεις που τους προτάθηκαν:

Πίνακας 85. Οι διαπραγματεύσεις καπνεμπόρων και καπνεργατών τον Ιούνιο του 1927

Ειδίκευση	Πρόταση καπνεμπόρων 9/6/1927	Αίτημα καπνεργατών 9/6/1927	Συμφωνηθέντα στις 22/6/1927
Τογκατζήδες- στιλβαδόροι	82,50 δραχμές	90 δραχμές	83 δραχμές
Καλουπιτζήδες	90 δραχμές	100 δραχμές	90-100δραχμές
Ντεκτσήδες	80-100 δραχμές	90-100 δραχμές	100 δραχμές
Καπνεργάτριες (ανώτατο)	31 δραχμές	35 δραχμές	32 δραχμές

Πηγή: Ριζοσπάστης, 10/6/1927, σ. 2 και 23/6/1927, σ. 4.

Η πορεία της απεργίας, η οποία διήρκεσε 27 ημέρες στον Παπαστράτο και 19 σε όλα τα καπνεργοστάσια, πέρασε από πολλές διακυμάνσεις, τόσο ως προς τη μορφή της, όσο και ως προς τους συσχετισμούς που διαμορφώνονταν μεταξύ του σωματείου και των «κεντρικών» κατευθυντήριων γραμμών του συνδικαλισμού της πόλης, δηλαδή του ΕΚΠ και της κομμουνιστικής αντιπολίτευσης. Το σωματείο των καπνεργατών δεν έπαψε σε καμία στιγμή να διαπραγματεύεται με τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γεώργιο Μερκούρη και τον υπουργό Εσωτερικών Παναγή Τσαλδάρη, αλλά και τους καπνέμπορους της πόλης. Ωστόσο, παράλληλα συνέχιζε τόσο τον απεργιακό αγώνα και την περιφρούρησή του (σε βαθμό που «ανάγκασε» τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας να αποστείλει εγκύκλιο στις Αρχές του Πειραιά να προστατεύσουν τους «ελεύθερους» εργάτες που προσλαμβάνονταν από τους καπνέμπορους του Πειραιά⁶⁸³), όσο και άλλες μορφές πάλης, όπως το συλλαλητήριο που ακολούθησε τη σύσκεψη 3.000 καπνεργατών στα γραφεία του ΕΚΠ στις 13 Ιουνίου (αυτή η διπλή κατεύθυνση χαρακτήριζε τη δράση του σωματείου σε όλη την εξεταζόμενη διάρκεια). Από την άλλη μεριά, οι διοικήσεις των ΕΚΠ και ΓΣΕΕ, αν και υιοθέτησαν αρχικά τις αποφάσεις της καπνεργατικής συνέλευσης που ζητούσε

⁶⁸² Ριζοσπάστης, 9/6/1927.

⁶⁸³ Εφ. Σκριπ, 21/6/1927.

κάλεσμα όλων των πειραϊκών σωματείων για την κάθοδο σε απεργία συμπαράστασης, καθώς και το μπουκοτάζ της εκφόρτωσης καπνών από τον Παπαστράτο, δεν έπραξαν κάτι προς αυτές τις κατευθύνσεις⁶⁸⁴.

Εν τέλει, η απεργία έληξε όταν μετά την τελευταία πορεία που πραγματοποίησαν στις 20 Ιουνίου 1.000 καπνεργάτες και καπνεργάτριες τόσο σε αποθήκη όπου δούλευαν απεργοσπάστες, όσο και στα γραφεία του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας πραγματοποίησαν συνέλευση στην οποία αποφάσισαν τη συνέχιση της απεργίας μέχρι την αποδοχή των αιτημάτων τους. Η συνοχή των απεργών και η μεγάλη διάρκεια της απεργίας πίεσε τους καπνέμπορους της πόλης να δώσουν τις αυξήσεις που φαίνονται στον πίνακα 83 στη σύσκεψη, η οποία έγινε στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας⁶⁸⁵ δύο ημέρες αργότερα. Το διάστημα που ακολούθησε, οι καπνεργάτες εστίασαν την προσοχή τους στη λειτουργία του Ταμείου Περίθαλψης Καπνεργατών (εφεξής ΤΑΠΚ). Το «ανεξάρτητο»⁶⁸⁶ σωματείο «Η Αγάπη» πραγματοποίησε δύο συνελεύσεις για το θέμα του ΤΑΠΚ. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου 1927 και η δεύτερη στις 2 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Σε αυτές τις συνελεύσεις οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες ενέκριναν ψηφίσματα προς την κυβέρνηση με τα οποία ζητούσαν την καταβολή επιδομάτων ανεργίας από το ΤΑΠΚ και την αλλαγή στη σύνθεση της διοίκησης του Ταμείου⁶⁸⁷. Συγκεκριμένα, στο ψήφισμα της 11 Σεπτεμβρίου αναφέρεται ότι οι καπνεργάτες ζητούν από την κυβέρνηση την αλλαγή στη σύνθεση της διοίκησης του ΤΑΠΚ με την πλειοψηφία των μετόχων να είναι οι ίδιοι οι καπνεργάτες και οι εκλεγμένοι από τις συνελεύσεις

⁶⁸⁴ Στη συγκέντρωση που διοργάνωσε το ΕΚΠ της 17 Ιουνίου στον κινηματογράφο «Ολύμπια» παρουσία 1.500 καπνεργατών, ο πρόεδρος του ΕΚΠ τόνισε την ανάγκη της υλικής στήριξης των απεργών καπνεργατών, ενώ ο Παπάζογλου εξέφρασε τον αποτροπισμό του για τις δολοφονίες των απεργών καπνεργατών της Μακεδονίας και της Θράκης και τόνισε ότι σύσσωμη η εργατική τάξη του Πειραιά θα έπρεπε να σταθεί παρά τω πλευρώ των απεργών καπνεργατών. Τέλος, ο Αριστείδης Δημητράτος, μετέπειτα Υφυπουργός Εργασίας της 4^{ης} Αυγούστου, αφού εξιστόρησε τα γεγονότα στη Μακεδονία και τη Θράκη και απαρίθμησε τους νεκρούς και τους τραυματίες, πρότεινε την κάθοδο των εργατών του Πειραιά σε απεργία. Ο κομμουνιστής Μαργιώλης, του Λαρισσαϊκού, συμφώνησε προσθέτοντας την ανάγκη για άμεση κάθοδο σε απεργία και συσχέτισε κάθε οικονομικό αγώνα με την πολιτική. Ωστόσο, η συνέχεια της συζήτησης περιορίστηκε στην διαφωνία των διοικούντων το ΕΚΠ με την τελευταία τοποθέτηση του Μαργιώλη και δεν λήφθηκε καμία συγκεκριμένη απόφαση για την απεργία, η οποία και δεν κηρύχθηκε ποτέ. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, Δ24, *Πρακτικά Διοικητικής Επιτροπής...ό.π.*, ημερομηνία συγκέντρωσης 17 Ιουνίου 1928. Αντίθετα, στην επόμενη συνεδρίαση του Δ.Σ. του ΕΚΠ αποφασίσθηκε η οριστική αναστολή της προλεγόμενης απεργίας εξαιτίας της σύστασης της επιτροπής διαπραγματεύσεων καπνεργατών-καπνεμπόρων και κράτους. Στο ίδιο, ημερομηνία συνεδρίασης 26 Ιουνίου 1928.

⁶⁸⁵ Ολόκληρη η πορεία της απεργίας καταγράφηκε στον *Ριζοσπάστη*, 7/6/1927-23/6/1927, με σχεδόν καθημερινές αναφορές.

⁶⁸⁶ Όπως χαρακτηρίζονταν από τους κομμουνιστές για να υποδηλώσουν την μη οργανική του σύνδεση με την Καπνεργατική Ομοσπονδία Ελλάδος.

⁶⁸⁷ Παρόμοια ήταν και τα αιτήματα της ΚΟΕ. Βλ. *Σκριπ*, 13/9/1927.

των καπνεργατικών οργανώσεων. Διαμαρτύρονταν για τη συνεχή αναβολή της δημιουργίας τοπικών επιτροπών επιδομάτων ανεργίας που ως συνέπεια έχει την μη καταβολή αυτών των επιδομάτων στους «άρρωστους μετόχους οι οποίοι ευρίσκονται σήμερα σε οικτρή κατάσταση, στερούμενοι και αυτής της διατροφής». Επιπλέον, ζητούσαν το άνοιγμα των καπναποθηκών του Πειραιά ώστε να ανακουφισθεί ως ένα βαθμό η μεγάλη ανεργία του κλάδου⁶⁸⁸.

Στη δεύτερη [έκτακτη] συνέλευση εγκρίθηκε ψήφισμα με το οποίο επαναλαμβάνονται τα ίδια αιτήματα και δίνονταν χρονικό όριο δύο εβδομάδων για την καταβολή εξήντα ημερομισθίων στους άνεργους καπνεργάτες και το ταχύτερο άνοιγμα των καπνεργοστασίων ώστε να εργαστούν οι άνεργοι καπνεργάτες «προς αποφυγήν επεισοδίων, των οποίων ακεραίαν θα φέρη την ευθύνη η Κυβέρνησις»⁶⁸⁹.

Το ζήτημα της χορήγησης των επιδομάτων ανεργίας στους καπνεργάτες του Πειραιά συνέχισε να απασχολεί τους διοικούντες το σωματείο το επόμενο διάστημα, αφού δε βρέθηκε λύση που ικανοποιούσε τις ανάγκες των άνεργων καπνεργατών και καπνεργατριών. Στη συνέλευση της διοίκησης του ΤΑΠΚ αποφασίστηκε η χορήγηση του επιδόματος ανεργίας, όμως τα κριτήρια που τέθηκαν απέκλειαν περίπου τα τρία τέταρτα των ανέργων. Από τη συνεδρίαση αποχώρησαν οι αντιπρόσωποι των καπνεργατών. Ο κανονισμός ψηφίστηκε από τους εναπομείναντες συνέδρους, και είχε ως συνέπεια να διογκωθεί το οικονομικό πρόβλημα των ανέργων καπνεργατών⁶⁹⁰, καθώς μεταξύ άλλων προέβλεπε το κριτήριο της πραγματοποίησης 135 ημερομισθίων εντός του 1927 ενώ δεν προβλεπόταν τίποτα για τις διαφορετικές περιόδους ανεργίας των καπνεργατών ανά τη χώρα.

14.3 Οι καπνεργάτες κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης: αδράνεια και ύφεση των αγώνων

Το επόμενο χρονικό διάστημα το σωματείο των καπνεργατών περιέπεσε σε αδράνεια. Η γενικότερη «ηρεμία» που επικράτησε στους καπνεργάτες της χώρας μετά την αποτυχημένη απεργία των συναδέλφων τους στην Καβάλα, το καλοκαίρι του

⁶⁸⁸ *Ριζοσπάστης*, 13/9/1927. Ένα σημαντικό στοιχείο της ανακοίνωσης είναι οι σαφείς αναφορές στο καπνεργατικό κίνημα της χώρας, στο σύνολό του, και στην ανάγκη «συσπείρωσης και οργάνωσης» των καπνεργατών του Πειραιά με τους καπνεργάτες της υπόλοιπης Ελλάδας, αλλά και με όλα τα τμήματα της εργατικής τάξης. Είναι μία πρώτη μεταστροφή από την μέχρι τότε πολιτική της «ανεξαρτησίας» του σωματείου από την ΚΟΕ.

⁶⁸⁹ *Ο.π.*, 3/10/1927.

⁶⁹⁰ Η συνεδρίαση του ΤΑΠΚ υπάρχει στον *Ριζοσπάστη*, 5/10/1927 και οι αποφάσεις στην εφ. *Μακεδονία*, 5/10/1927.

1928, η οποία έληξε με παρέμβαση της ΓΣΕΕ, φαίνεται πως συνέβαλε σε αυτό⁶⁹¹. Η αποτυχημένη, όμως, απεργία του 1928 δεν φαίνεται να είναι αρκετή για να αιτιολογηθεί αυτή η ύφεση της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στον Πειραιά, ακριβώς επειδή αυτή δεν παρατηρείται μόνο στους καπνεργάτες, αλλά σε όλους, σχεδόν, τους κλάδους. Η οικονομική κρίση, η ψήφιση του «Ιδιώνυμου», η παρόμοια με τους υφαντουργούς σύνθεση του εργατικού δυναμικού των καπνεργατών που σήμαινε την υψηλή συμμετοχή των γυναικών σε αυτό⁶⁹², η ανεργία⁶⁹³ καθώς και η διάσπαση στο εργατικό κίνημα συνέβαλαν σε όλες τις περιπτώσεις σε αυτή την κατάσταση.

Οι καπνεργάτες του Πειραιά προσπάθησαν να αναστρέψουν την κατάσταση της αδράνειας με την εκλογή μίας επιτροπής αγώνα, ύστερα από πρόταση της κομμουνιστικής παράταξης, σε συνέλευση που πραγματοποίησαν στα γραφεία του σωματείου, στο ΕΚΠ, στις 15 Ιανουαρίου 1930 με την παρουσία περίπου 800 καπνεργατών και καπνεργατριών. Η συντηρητική παράταξη, δια του Μωραΐτη, έκανε λόγο για «χρήση όλων των νόμιμων μέσων» (είχε ήδη ψηφισθεί το «Ιδιώνυμο») προκειμένου να επιτύχουν τους στόχους τους. Η συνέλευση αποδοκίμασε, στην πλειοψηφία της, την ανωτέρα πρόταση και υιοθέτησε την πρόταση των κομμουνιστών για «χρήση όλων των μέσων» αγώνα. Επιπλέον ψηφίσθηκε επιτροπή αγώνα για τη διεξαγωγή επαφών με όλους τους καπνεργάτες της πόλης προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις⁶⁹⁴.

Την αμέσως επόμενη ημέρα, η επιτροπή αγώνα καταρτίστηκε σε σώμα και προχώρησε σε επίσκεψη στο εργοστάσιο «Γκλαίν» όπου πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση των εκεί 1.150 καπνεργατών και καπνεργατριών. Η επιτροπή ζήτησε από τον διευθυντή του εργοστασίου την αναγνώριση του σωματείου και την ικανοποίηση των αιτημάτων των καπνεργατών, οι οποίοι ζητούσαν την αύξηση των

⁶⁹¹ Για την απεργία η οποία έληξε μετά από παρέμβαση της ΓΣΕΕ βλ. *Σκριπ*, 1/7/1928, 5/7/1928, 8/7/1928, 11/7/1928 και 21/7/1928. Για την επίδρασή της στους καπνεργάτες του Πειραιά βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/3/1929.

⁶⁹² Για τη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία του κλάδου πανελλαδικά βλ. ΑΣΚΙ, Κ1/Φ1, «Αρχείο Μαρίας Σβάλου», όπου στον υποφάκελο «Καπνοβιομηχανία» αναφέρεται ότι το 1927 απασχολούνταν 29.175 άνδρες και 21.426 γυναίκες στον κλάδο, ενώ την επόμενη χρονιά οι απασχολούμενοι ήταν, αντίστοιχα, 27.001 και 18.236, με μέσο αριθμό πραγματοποιούμενων ημερομισθίων 175 για τους άνδρες και 173 για τις γυναίκες.

⁶⁹³ Είναι χαρακτηριστική η μείωση των πραγματοποιηθέντων ημερομισθίων κατά τα έτη της οικονομικής κρίσης. Πανελλαδικά, οι άνδρες πραγματοποίησαν, κατά σειρά, για τα έτη 1927-1934 163, 175, 146, 147, 126, 130, 135 και 163 ημερομίσθια (σε μ.ό.), ενώ τα αντίστοιχα ημερομίσθια για τις γυναίκες κατά την περίοδο 1927-1933 ήταν 154, 173, 136, 141, 151, (δεν υπάρχει στοιχείο για το 1932) και 138 (σε μ.ό.). Στο ίδιο.

⁶⁹⁴ *Ριζοσπάστης*, 16/1/1930-19/1/1930.

ημερομισθίων τους κατά 40%. Οι εργάτες και εργάτριες του «Γκλαίν», μετά την άρνηση του διευθυντή, προχώρησαν σε «λευκή απεργία». Είναι η πρώτη φορά που συναντάμε αυτή τη μορφή κινητοποίησης στο μεσοπολεμικό Πειραιά, η οποία προκάλεσε την κλήση της αστυνομίας από τον διευθυντή. Η κατάληξη της κινητοποίησης στο καπνεργοστάσιο «Γκλαίν» δεν καταγράφηκε από τον *Ριζοσπάστη*, ωστόσο τη μαθαίνουμε από μία επιστολή «εργάτη ανταποκριτή» του *Ριζοσπάστη* που δημοσιεύθηκε την 1^η Απριλίου, δηλαδή τρεις περίπου μήνες αργότερα. Σύμφωνα με το άρθρο, η κινητοποίηση απέτυχε παταγωδώς, μετά την «προδοσία του σοσιαλφασίστα Μωραΐτη, ο οποίος αργότερα έγινε αρχιεργάτης της Γκλαίν» και μετά την «καθ' υπόδειξη των αρχειοφασιστών» σύλληψη της επιτροπής αγώνα.

Το συμπέρασμα από την κινητοποίηση στο καπνεργοστάσιο «Γκλαίν» είναι η επαλήθευση της υπόθεσης περί του αυθόρμητου των εργατικών κινητοποιήσεων στον Πειραιά κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η επιτροπή αγώνα δεν κατόρθωσε να κινητοποιήσει τους εργάτες των υπόλοιπων εργοστασίων του κλάδου προς την καθολική διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Η συγκεκριμένη απεργία δεν καθοδηγήθηκε επαρκώς ούτε από το Εργατικό Κέντρο, ούτε από την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ, αλλά ούτε και από το ίδιο το σωματείο των καπνεργατών, με συνέπεια να αποτελεί έναν κρίκο στην αλυσίδα των αυθόρμητων κινητοποιήσεων στον ένα ή τον άλλον εργασιακό χώρο.

Η ήττα των καπνεργατών στο εργοστάσιο «Γκλαίν» χειροτέρευσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση τόσο σε ό,τι αφορούσε τις συνθήκες εργασίας των καπνεργατών σε όλη την πόλη (εντατικοποίηση)⁶⁹⁵, όσο και το σωματείο, το οποίο έκτοτε δεν κατάφερε να συγκεντρώσει παρά λίγους καπνεργάτες στις συνελεύσεις του. Σε αυτό το κλίμα, η συγκέντρωση της 3^{ης} Απριλίου του 1930 δε συγκέντρωσε παρά 100 καπνεργάτες, ενώ μέχρι τότε εμφανίζονταν κατ' ελάχιστον 700. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σωματείο είχαν μείνει μόλις τέσσερις σύμβουλοι, δείγμα της αδράνειας στην οποία είχε περιπέσει⁶⁹⁶, μεταξύ των οποίων ο αρχειομαρξιστής Κοπτσάς, τον οποίο οι κομμουνιστές καπνεργάτες υποπεύονταν μετά τις σαφείς αναφορές του *Ριζοσπάστη* ότι ήταν ο άνθρωπος που κατέδωσε στην Ασφάλεια την

⁶⁹⁵ *Ο.π.*, 1/4/1930.

⁶⁹⁶ Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό στοιχείο το οποίο καταδεικνύει την αδράνεια του σωματείου των καπνεργατών είναι και η παντελής έλλειψη συνοχής μεταξύ των λιγοστών συμβούλων του. Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε για έναν εξ' αυτών, τον αρχειομαρξιστή Κόπτσα, πως ήταν ο άνθρωπος που κατέδωσε στην Ασφάλεια την επιτροπή αγώνα που είχε οργανώσει την κινητοποίηση στο «Γκλαίν». *Ο.π.*, 7/4/1930, σ.3.

επιτροπή αγώνα που είχε οργανώσει την κινητοποίηση στο «Γκλαίν». Έκτοτε και για σημαντικό χρονικό διάστημα, ενώ η ανεργία μάστιζε τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες της πόλης⁶⁹⁷, η δράση των καπνεργατών περιοριζόταν σε μη μαζικές συνελεύσεις ανά εργοστάσιο, κυρίως υπό το Ενωτικό ΕΚΠ (ΕΕΚΠ), στις οποίες πρωτοστατούσε το μέλος της Διοικητικής Επιτροπής του σωματείου και παλιό ηγετικό στέλεχος της «Αγάπης», ο Πόλης⁶⁹⁸.

14.4 Η πορεία των ετών 1932-1934: εκλογικές ανατροπές και απεργίες

14.4.1 Η απεργία στο καπνεργοστάσιο Γκλαίν

Το σωματείο των καπνεργατών, υπό την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ πλέον, μπαίνει σε μία νέα φάση διοργάνωσης των καπνεργατικών αγώνων με ορόσημο τη συνέλευση της 3 Φεβρουαρίου 1932. Σε αυτήν η νέα διοίκηση υπό τον κομμουνιστή Πόλη ανακοίνωσε στους 500 συγκεντρωμένους καπνεργάτες ότι οι καπνέμποροι δεν έκαναν δεκτό κανένα αίτημά τους, μεταξύ των οποίων και η μη περικοπή των ημερομισθίων. Εκλέχθηκε, τότε, απεργιακή επιτροπή στην οποία δόθηκε εν λευκώ εντολή για την κήρυξη απεργίας⁶⁹⁹. Η αφορμή για την κήρυξή της ήρθε δύο ημέρες αργότερα όταν το εργοστάσιο «Γκλαίν» ανακοίνωσε την απόλυση έξι εργατών. Η επιτροπή συνήλθε την ίδια μέρα και αποφάσισε την κήρυξη απεργίας στο καπνεργοστάσιο με προοπτική επέκτασης της απεργίας σε όλα τα καπνεργοστάσια της πόλης, ώστε να επιτύχουν την ικανοποίηση των αιτημάτων των καπνεργατών⁷⁰⁰.

Η απεργία εκδηλώθηκε στις 9 Φεβρουαρίου και οι 300 απεργοί πραγματοποίησαν συγκέντρωση έξω από το εργοστάσιο, όπου και συγκρούστηκαν με την αστυνομία, η οποία προχώρησε στη σύλληψη των μελών της απεργιακής επιτροπής. Ολόκληρη την ημέρα άνδρες και γυναίκες απεργοί συγκρούονταν με την αστυνομία σε διάφορα σημεία της πόλης, όπως έξω από τα γραφεία του ΕΕΚΠ, έξω από το Δημαρχείο, στο δρόμο προς την Εισαγγελία, όπου κρατούνταν τα μέλη της. Οι συμπλοκές διαρκούσαν πάνω από 10 λεπτά και με τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες ενώθηκαν και άλλοι εργάτες, οπαδοί του ΕΕΚΠ, οπότε η

⁶⁹⁷ Στις 2.500 υπολόγιζε τους άνεργους του κλάδου ο *Ριζοσπάστης* στις 30/8/1930 και στις 3.000 στις 20/12/1930.

⁶⁹⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε: σύσκεψη 30 καπνεργατών (*Ριζοσπάστης*, 14/6/1930), συγκέντρωση 400 άνεργων καπνεργατών (*Ριζοσπάστης*, 7/6/1931), σύσκεψη 300 καπνεργατών (*Ριζοσπάστης*, 2/7/1931).

⁶⁹⁹ *Ο.π.*, 4/2/1932.

⁷⁰⁰ *Ο.π.*, 9/2/1932 και 12/2/1932, σ. 4

συγκέντρωση έφθασε να αριθμεί, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του *Ριζοσπάστη*, περίπου 1.000 εργάτες. Το βράδυ της ίδιας ημέρας ακολούθησε νέα συγκέντρωση των απεργών στα γραφεία του ΕΕΚΠ όπου και εκλέχτηκε 15μελής επιτροπή η οποία αποφάσισε την περιφρούρηση της απεργίας και τη διενέργεια συννοικιακών συσκέψεων των άνεργων καπνεργατών⁷⁰¹.

Η απεργία συνεχίστηκε, τουλάχιστον, μέχρι τις 24 Φεβρουαρίου οπότε και ο *Ριζοσπάστης*⁷⁰² κάνει την τελευταία του αναφορά σε αυτήν μιλώντας για χαλάρωση της περιφρούρησης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως πολλές απεργοσπάστριες είχαν πιάσει εργασία και πως τραυματίστηκαν τέσσερις καπνεργάτριες από τις μόλις πενήντα μαζί με αντιπροσώπους του ΕΕΚΠ, όταν συγκρούστηκαν με την αστυνομία έξω από το εργοστάσιο, όπου πήγαν προκειμένου να περιφρουρήσουν την απεργία. Αυτή η αναφορά για τις μόλις πενήντα εργάτριες που προσπάθησαν να περιφρουρήσουν, οι πολλές απεργοσπάστριες αλλά και η επισκόπηση της απεργίας που πραγματοποιήθηκε από την εφημερίδα περίπου ένα μήνα αργότερα⁷⁰³, καταδεικνύουν τη λήξη της απεργίας με ήττα των απεργών.

14.4.2 Οι σχέσεις του σωματείου με την ΕΓΣΕΕ και το ΕΕΚΠ μετά την απεργία

Ωστόσο, το πλέον σημαντικό της απεργίας στο «Γκλαίν» δεν είναι η απεργία καθεαυτή, αλλά η ποιοτική αλλαγή των σχέσεων μεταξύ των τριών άμεσα εμπλεκόμενων οργανισμών σε αυτή την απεργία, το σωματείο, το ΕΕΚΠ και την ΕΓΣΕΕ. Ο «σύντροφος» Πόλης, γραμματέας του σωματείου, του δημοσιεύματος της 6/2/1932 έγινε, εν μέσω της απεργίας, ο «αντιδραστικός» Πόλης στις 11/2/1932, δηλαδή πέντε μέρες αργότερα. Τα πράγματα συνέβησαν ως εξής: ενώ η απεργία συνεχιζόταν, η απεργιακή επιτροπή μαζί με αντιπροσώπους της ΕΓΣΕΕ και του ΕΕΚΠ επισκέφτηκαν το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας όπου πραγματοποιήθηκε σύσκεψη με τους εργοδότες επί των αιτημάτων των καπνεργατών. Σε αυτή, οι

⁷⁰¹ *Ο.π.*, 10/2/1932. Σε όλες τις συγκεντρώσεις μιλούσαν στους εργάτες και τις εργάτριες αντιπρόσωποι της ΕΓΣΕΕ και του ΕΕΚΠ, ενώ ο αντιπρόσωπος του ΕΕΚΠ συνελήφθη από την αστυνομία. Αφέθηκε ελεύθερος μετά από επέμβαση των καπνεργατριών και άγριες συμπλοκές με την αστυνομία. Μία χαρακτηριστική περιγραφή για τη συμπλοκή που έγινε έξω από το Δημαρχείο είναι η ακόλουθη: «Άγριο ξύλο καπνεργατών και καπνεργατριών με τους αστυφύλακες... ξύλωσαν γαλόνια, έσκισαν καπέλα... οι καπνεργάτριες τους χτυπούσαν με τα παπούτσια τους...». Για τα επεισόδια βλ. και *Η πάλη των τάξεων*, 16/2/1932, σ. 4.

⁷⁰² Για την πορεία της απεργίας βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/2/1932, 10/2/1932, 11/2/1932, 15/2/1932, 20/2/1932, 22/2/1932 και 25/2/1932 και *Η πάλη των τάξεων*, 12/2/1932, σ. 4· 16/2/1932, σ. 4 και 19/2/1932, σ. 4.

⁷⁰³ *Ο.π.*, 20/3/1932.

εργοδότες αποδέχθηκαν την αύξηση των ημερομισθίων από 28 σε 32 δραχμές⁷⁰⁴, αλλά αρνήθηκαν όλα τα άλλα, τα οποία δεν αναφέρονταν στο δημοσίευμα. Ακολούθησε σύσκεψη 350 απεργών, στην οποία, σύμφωνα με τον αρθρογράφο του *Ριζοσπάστη*, ο γραμματέας του σωματείου Πόλης και ο «φραξιονιστής» Λάμπης δεν επέτρεψαν στον αντιπρόσωπο του ΕΕΚΠ να παρευρεθεί, ανέτρεψαν την απόφαση της απεργιακής επιτροπής για τη συγκρότηση συνοικιακών συσκέψεων των απεργών και «έσπειραν την ηττοπάθεια» τονίζοντας ότι η περιφρούρηση της απεργίας δεν πρέπει να είναι μαζική, αλλά να επιφορτισθεί με αυτό το καθήκον μία ομάδα απεργών.

Έκτοτε, το σωματείο χαρακτηριζόταν «λικβινταριστικό» και «όργανο των τροτσκιστών», ενώ η διοίκηση του σωματείου ονομαζόταν «φραξιονιστές» γεγονός που υποδηλώνει ότι οι Πόλης και Λάμπης, ηγέτες του σωματείου, είχαν προσχωρήσει στην ομάδα του Πουλιόπουλου, η οποία είχε ισχυρούς δεσμούς με τους Πειραιώτες κομμουνιστές⁷⁰⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, ο *Ριζοσπάστης* καλούσε τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες του «Γκλαίν» να περιφρουρήσουν την απεργία τους με τις δυνάμεις του ΕΕΚΠ. Διοργανώθηκαν από το Ενωτικό Εργατικό Κέντρο της πόλης συνοικιακές συσκέψεις, παρά την αντίθετη απόφαση του σωματείου, ενώ αργότερα αποδόθηκε στη διοίκηση του σωματείου η ευθύνη για την ήττα της απεργίας⁷⁰⁶. Η απάντηση των κομμουνιστών στο «χάσιμο» της διοίκησης του σωματείου ήταν η δημιουργία «επαναστατικής παράταξης» μέσα στο σωματείο, η οποία λειτουργούσε ως αντιπολίτευση όπως και στις υπόλοιπες εργατικές οργανώσεις στις οποίες τα μέλη του ΕΕΚΠ δεν είχαν την πλειοψηφία μεταξύ των μελών της διοίκησης.

Στη συνέχεια, το σωματείο βγήκε από το πρώτο πλάνο της ρητορικής του *Ριζοσπάστη* και στο επίκεντρο τοποθετήθηκε η κοινή δράση της «επαναστατικής παράταξης» των καπνεργατών και του Ενωτικού ΕΚΠ. Από αυτές τις δράσεις

⁷⁰⁴ Τα ημερομίσθια επανήλθαν στα επίπεδα του 1927 μετά την προηγούμενη μείωσή τους από τους εργοστασιάρχες. Βλ. σχετικά πίνακα 83 παρόντος κεφαλαίου.

⁷⁰⁵ Πανομοιότυποι φρασεολογία χρησιμοποιήθηκε και από την πλευρά των αρχειομαρξιστών. Ο Λάμπης χαρακτηριζόταν ως «φραξιονιστής», ενώ κατά τις πρώτες ημέρες της απεργίας ο Πόλης χαρακτηριζόταν ως «σταλινικός», όσο, δηλαδή, παρέμενε στις γραμμές του ΚΚΕ και του ΕΕΚΠ. *Η πάλη των τάξεων*, 12/2/1932, σ.4 και 16/2/1932, σ. 4. Οι αρχειομαρξιστές, επιδιώκοντας να τονίσουν τη διαφοροποίηση της πολιτικής κατεύθυνσης του σωματείου και την αντίδρασή τους τόσο στην παλιά κατεύθυνση (ΚΚΕ), όσο και στη νέα («λικβινταριστική») χαρακτηρίζαν συλλήβδην τη διοίκηση ως «ολόκληρο το σταλινικό μωσαϊκό», πραγματοποιώντας το διαχωρισμό μεταξύ ΚΚΕ και της νέας κατάστασης που είχε προκύψει, αλλά παρουσιάζοντας τις δύο κατευθύνσεις ως τις διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Βλ. χαρακτηριστικά, *στο ίδιο*, 26/6/1932, σ. 4. Για τον Λάμπη βλ. Λ. Καρλιάφτης, «Η αφύπνιση του ελληνικού προλεταριάτου», *Διεθνιστής* χ.ημ. Εδώ από: http://marxistbooks.gr/loukas_a.htm.

⁷⁰⁶ *Ο.π.*, 20/3/1932.

ξεχωρίζουν η συγκέντρωση στο «Γκλαίν» με αφορμή την απεργία των καπνεργατών του Βόλου, όπου συγκεντρώθηκαν 300 καπνεργάτες⁷⁰⁷, η πορεία 100 άνεργων καπνεργατριών με επικεφαλής μέλη του ΕΕΚΠ και της επαναστατικής παράταξης στα γραφεία του Ταμείου Ασφάλισης όπου και πέτυχαν την έγκριση συγκεκριμένου ποσού ως επίδομα ανεργίας⁷⁰⁸. Επίσης, η συγκέντρωση συμπαράστασης στους απεργούς καπνεργάτες της Καβάλας 300 καπνεργατριών της «Αμέρικαν Τομπάκο» με πρωτοβουλία της Κομματικής Οργάνωσης Πειραιά του ΚΚΕ⁷⁰⁹ και η πορεία 700 καπνεργατών προς το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας⁷¹⁰. Με το υπόμνημα που κατέθεσαν ζήτησαν την εφαρμογή του οκτάωρου, την ακύρωση της ψήφισης του νέου φορολογικού νομοσχεδίου, την ίδρυση Ταμείου Σύνταξης κ.ά. Η απάντηση του υπουργού Γ. Πεσμαζόγλου ήταν θετική για την ίδρυση του Ταμείου Σύνταξης και τα υπόλοιπα αιτήματα εκτός της ακύρωσης ψήφισης του φορολογικού νομοσχεδίου για το οποίο δήλωσε ότι θα ψηφισθεί κανονικά. Ήταν, ίσως, η πρώτη φορά κατά την οποία οι καπνεργάτες του Πειραιά προχώρησαν σε κινητοποίηση αποκλειστικά για την εκδήλωση της συμπαράστασής τους σε συναδέλφους τους της βορείου Ελλάδας.

Το σωματείο των καπνεργατών θα βρεθεί στο στόχαστρο τόσο των κομμουνιστών του ΕΕΚΠ, όσο και των αρχαιομαρξιστών και θα «χρεωθεί» την στασιμότητα των απεργιών στον Πειραιά, ενώ σε άλλες πόλεις, όπως στην Καβάλα και το Βόλο, οι καπνεργάτες έδιναν απεργιακούς αγώνες. Ο χαρακτηρισμός «λικβινταριστική διοίκηση» και «τροτσκιστές όλων των αποχρώσεων» θα γράφεται κατά κόρον στο *Ριζοσπάστη*⁷¹¹, τα άρθρα του οποίου καλούσαν τους καπνεργάτες να ανατρέψουν την «τροτσκιστική» διοίκηση του σωματείου και να ακολουθήσουν την τακτική του ΕΕΚΠ προς την κήρυξη της πολιτικής απεργίας, που ήταν ο βασικός στρατηγικός στόχος της ΕΓΣΕΕ. Από την άλλη μεριά, οι αρχαιομαρξιστές κατήγγειλαν την απροθυμία της διοίκησης του σωματείου να παραδώσει τα αρχεία του στους εκπροσώπους των αρχαιομαρξιστών οι οποίοι είχαν εκλεγεί σε συνέλευση

⁷⁰⁷ *Ο.π.*, 25/5/1932.

⁷⁰⁸ *Ο.π.*, 4/4/1933. Για το σύνολο των καπνεργατικών αιτημάτων εκείνης της περιόδου βλ. *Σφαίρα*, 21/3/1933. Η εφημερίδα επανέρχεται στο καπνεργατικό ζήτημα δημοσιεύοντας την είδηση για τη σύλληψη «γνωστής κομμουνίστριας» του εργοστασίου Σαπόρτα επειδή επιτέθηκε σε έναν αρχιεργάτη. *Σφαίρα*, 30/3/1933.

⁷⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 25/7/1933.

⁷¹⁰ *Ο.π.*, 22/8/1933 και 26/8/1933. Στο δημοσίευμα αναφέρεται ότι αρχικά ο Υπουργός αρνήθηκε να δεχθεί τους αντιπροσώπους των καπνεργατών και του ΕΕΚΠ «επειδή ήταν κομμουνιστές», αλλά τέσσερις ημέρες αργότερα αναγκάστηκε να τους δεχθεί μετά τη μαζική τους συγκέντρωση έξω από το Υπουργείο.

⁷¹¹ Ενδεικτικά βλ. *ό.π.*, 21/8/1933 και 24/5/1934.

του καλοκαιριού του 1932 ως διοικητική επιτροπή⁷¹². Πάντως, στις εκλογές του σωματείου που πραγματοποιήθηκαν ένα χρόνο αργότερα, σε σύνολο 585 ψήφων, η διοίκηση του σωματείου έλαβε 350, οι αρχαιομαρξιστές 87 και η αντιπολίτευση του ΚΚΕ 148 ψήφους. Γραμματέας του σωματείου εκλέχθηκε ο Λάμπης, παλιό στέλεχος του σωματείου και μαζί με τον Πόλη οι επί χρόνια επικεφαλής του.

14.5 Οι καπνεργάτες στα χρόνια 1934-1935

14.5.1 Αλλαγή διοίκησης και νέα κατεύθυνση: η απεργία του Ιουνίου 1934

Η διοίκηση της «Αγάπης» δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει συνθήκες πάλης των καπνεργατών με αποτέλεσμα να βρει πρόσφορο το έδαφος της αντιπαράθεσης μαζί της η επαναστατική παράταξη που στήριζε το ΕΕΚΠ, εξακολουθώντας καθ' όλο αυτό το διάστημα να διοργανώνει συσκέψεις καπνεργατών ανά εργοστάσιο και να καταγγέλλει την αδράνεια στην οποία είχε περιπέσει το σωματείο. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία των προϋποθέσεων για την επάνοδο των κομμουνιστών στη διοίκηση του σωματείου το καλοκαίρι του 1934. Δύο επιπλέον στοιχεία που συντέλεσαν σε αυτή την εξέλιξη ήταν η μεγάλη επιρροή των κομμουνιστών στους καπνεργάτες καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αλλά και ο έλεγχος της ΚΟΕ από τους κομμουνιστές.

Η κομβική συνεδρίαση που οδήγησε στην αλλαγή διοίκησης υπήρξε αυτή που πραγματοποιήθηκε στις 23 Μαΐου 1934, στην οποία 500 και πλέον καπνεργάτες και καπνεργάτριες καταψήφισαν τη λογοδοσία της διοίκησης και εξέλεξαν προσωρινή διοικητική επιτροπή για την καθοδήγηση του αγώνα των καπνεργατών, ακυρώνοντας στην πράξη τη διοίκηση του σωματείου. Στις εκλογές που ολοκληρώθηκαν στις 31 Μαΐου η παράταξη των οπαδών του ΕΕΚΠ σημείωσε σαφή νίκη συγκεντρώνοντας 586 από τις 687 συνολικά ψήφους.

⁷¹²Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 24/6/1932, σ. 4.

Πίνακας 86. Αποτελέσματα αρχαιρεσιών του σωματείου «Η Αγάπη», 1933-1934

Έτος	Σύνολο ψήφων	Επαναστατική Παράταξη (ΕΕΚΠ)	%	Διοίκηση 1932-1934 (τροτσκιστές) ⁷¹³	%	Αρχαιομαρξιστές	%
1933	585	148	25,3	350	59,8	87	14,9
1934	687	586	85,3	82	11,9	19	2,8

Πηγή: *Ριζοσπάστης*, 1/6/1934.

Ευθύς μετά την ανάληψη της ηγεσίας του σωματείου των καπνεργατών «Η Αγάπη», τα μέλη της νέας Διοίκησης συγκάλεσαν γενική συνέλευση του σωματείου στην οποία, μετά από την σχετική εισήγηση της Διοίκησης, εκλέχθηκε 16μελής απεργιακή επιτροπή κι αποφασίσθηκε η εκλογή απεργιακής επιτροπής και φρουράς σε κάθε πειραϊκό καπνεργοστάσιο. Ως στόχοι των απεργιών οριοθετούνταν η συμπαράσταση στους απεργούς καπνεργάτες του Βόλου⁷¹⁴ και η διεκδίκηση των δικών τους αιτημάτων⁷¹⁵. Επίσης, το σωματείο εκπροσωπήθηκε για πρώτη φορά στο συνέδριο της ΚΟΕ, το οποίο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 10 Ιουνίου⁷¹⁶. Η πρώτη ενέργεια της δεκαεξαμελούς απεργιακής επιτροπής προς αυτή την κατεύθυνση πραγματοποιήθηκε στο καπνεργοστάσιο «Αμέρικαν Τομπάκο», όπου οι 180 συγκεντρωμένοι εργάτες εξέλεξαν τη δική τους απεργιακή επιτροπή. Μετά την άρνηση της κυβέρνησης να έρθει σε διαπραγματεύσεις με την ΚΟΕ και την ΕΓΣΕΕ προκειμένου να βρεθεί λύση σχετικά με το θέμα των απεργών του Βόλου, το Συνέδριο της ΚΟΕ αποφάσισε την κήρυξη πανελλαδικής καπνεργατικής απεργίας.

Η απεργία κηρύχθηκε στον Πειραιά στις 13 Ιουνίου του 1934, μία ημέρα μετά την απόφαση στο συνέδριο της ΚΟΕ για την κήρυξή της. Οι πρώτοι που απέργησαν ήταν οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες της «Αμέρικαν Τομπάκο», στους οποίους

⁷¹³ Ηγέτες της συγκεκριμένης παράταξης ήταν οι Πόλης και Λάμπης, οι οποίοι ηγούνταν του σωματείου και ως μέλη ή συνεργαζόμενοι του ΚΚΕ στη δεκαετία του 1920. Αργότερα, εν μέσω της απεργίας στο καπνεργοστάσιο «Γκλαίν» τον Φεβρουάριο του 1932, φαίνεται ότι ακολούθησαν διαφορετική τακτική από αυτή του Ενωτικού ΕΚΠ και έκτοτε χαρακτηρίζονταν από τον *Ριζοσπάστη*, ο μιν Πόλης ως «αντιδραστικός», ο δε Λάμπης ως «φραξιονιστής», ενώ συνολικά η Διοίκηση του σωματείου «λικβινταριστική» ή αποτελούμενοι από «τροτσκιστές κάθε αποχρώσεως». Αυτή η διαφωνία ως προς την τακτική που θα ακολουθούσε το σωματείο είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία χωριστής παράταξης από τους οπαδούς του ΕΕΚΠ, η οποία ονομάζονταν «επαναστατική παράταξη».

⁷¹⁴ Τα αιτήματα των καπνεργατών του Βόλου ήταν: αύξηση των ημερομισθίων στις 65 δραχμές σε όσους εργάζονταν στην τόγκα, 100 δραχμές στους υπόλοιπους καπνεργάτες, την πρόσληψη ποσοστού ανδρών ίσου με τις γυναίκες στην τόγκα, πιστή εφαρμογή οκταώρου και κατάπαυση της τρομοκρατίας. Το εντυπωσιακότερο των αιτημάτων ήταν η απαίτηση για ίση πρόσληψη ανδρών και γυναικών που αποδεικνύει την κυριαρχία της γυναικείας εργασίας στον κλάδο. Για την απεργία του Βόλου βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/5/1934-15/6/1934 και ειδικά για τα αιτήματα στο *ίδιο*, 1/6/1934.

⁷¹⁵ *Ο.π.*, 7/6/1934.

⁷¹⁶ *Ο.π.*, 11/6/1934.

είχε γίνει προεργασία τις προηγούμενες ημέρες, αλλά γρήγορα επεκτάθηκε και στα υπόλοιπα καπνεργοστάσια. Οι 750 απεργοί της «Αμερικαν Τομπάκο», καπνεργάτριες στην μεγάλη τους πλειονότητα, δέχθηκαν την επίθεση της αστυνομίας και έγιναν επεισόδια, στα οποία χρησιμοποιήθηκαν γκλόπ, ακούστηκαν πυροβολισμοί και χρησιμοποιήθηκε η αντλία πυρόσβεσης του Δήμου Πειραιά. Οι απεργοί απάντησαν με πέτρες και ξύλα, ενώ στις μάχες σώμα με σώμα, οι απεργοί έσκισαν πολλά αστυνομικά πηλίκια. Το αποτέλεσμα ήταν πολλοί τραυματισμένοι απεργοί (εκ των οποίων τρεις βαρειά τραυματισμένες καπνεργάτριες), ενώ πραγματοποιήθηκαν δεκαπέντε συλλήψεις⁷¹⁷. Στη συνέχεια, 650 απεργοί των καπνεργοστασίων Καρέλλα, Σαπόρτα και Σουγιουτζίογλου δέχθηκαν νέα αστυνομική επίθεση, όταν μετέβηκαν στο εργοστάσιο του Παπαστράτου προκειμένου να πείσουν τους εργάτες και τις εργάτριες του εργοστασίου να κηρύξουν απεργία.

Η απεργία είχε διάρκεια δεκατριών ημερών και παρά τη μεγάλη συμμετοχή των εργατών και εργατριών (δεν αναφέρθηκαν παρά 17 απεργοσπάστες) και την ισχυρή περιφρούρηση, έληξε χωρίς την ικανοποίηση των καπνεργατικών αιτημάτων. Τα αιτήματα ήταν: σύνταξη 1.500 δραχμών στους άνω των 50 ετών και τους ανίκανους προς εργασία καπνεργάτες, 1.000 δραχμών στις αντίστοιχες κατηγορίες των καπνεργατριών, αναγνώριση της Επιτροπής Ασθενείας που εξέλεξαν οι εργάτες αντί της Επιτροπής που είχε ορίσει η ΓΣΕΕ και η κατά 30% αύξηση των ημερομισθίων ανδρών και γυναικών. Καθ' όλη τη διάρκειά της σημειώνονταν σοβαρά επεισόδια μεταξύ των απεργών και της αστυνομίας είτε στους δρόμους γύρω από τα γραφεία του ΕΕΚΠ, όπου συγκεντρώνονταν οι απεργοί, είτε μπροστά στις πύλες των καπνεργοστασίων, όπου οι απεργοί περιφρουρούσαν την απεργία τους, ενώ καθημερινά αναφέρονταν συλλήψεις απεργών⁷¹⁸.

Η απεργία έληξε στις 24 Ιουνίου μετά την απόφαση της μικτής σύσκεψης της απεργιακής επιτροπής και της διοίκησης του σωματείου «Η Αγάπη» και παρουσία αντιπροσώπου του ΕΕΚΠ. Στην προκήρυξη της απεργιακής επιτροπής που

⁷¹⁷ Ο.π., 14/6/1934.

⁷¹⁸ Ενδεικτικά ό.π., 14/6/1934, 15/6/1934, 19/6/1934, 20/6/1934 και 22/6/1934. Οι συλλήψεις δεν αφορούσαν μόνο απεργιακούς φρουρούς, αλλά και όσους δια της βίας οδηγούσαν στα καπνεργοστάσια προκειμένου να εργαστούν κι εκείνοι αρνούσαν. Συνολικά, πρέπει να έγιναν πάνω από 33 συλλήψεις αλλά στην αφήνονταν ελεύθεροι το απόγευμα της ίδιας ημέρας, ενώ πέντε από αυτούς τους συνέλαβαν όταν η αστυνομία κατέβασε με τη βία 150 απεργούς από βαγόνι του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου που οι απεργοί είχαν καταλάβει προκειμένου να μεταβούν στην Αθήνα ώστε να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους. Οι υπόλοιποι συλλαμβάνονταν από τις ισχυρές δυνάμεις της αστυνομίας που κάθε πρωί βρίσκονταν μπροστά από τις πύλες των καπνεργοστασίων απειλώντας τους απεργούς να εργασθούν.

ακολούθησε τη σύσκεψη, τονίσθηκε ο «προδοτικός» ρόλος των «σοσιαλφασιστών και τροτσκιστών»⁷¹⁹ που δημιούργησε σε ένα μέρος των απεργών τη διάθεση για λήξη της απεργίας. Η υπόσχεση του υπουργού Εθνικής Οικονομίας για διαπραγματεύσεις μετά τη λήξη της απεργίας κατέληγε ως εξής: «Το ομαδικό μας μπάσιμο στα εργοστάσια θα είναι ένα γερό όπλο για τον παραπέρα αγώνα μας, για την εφαρμογή στην πράξη της υπόσχεσης του Υπουργού»⁷²⁰.

14.5.2 Τα τρία σημαντικά χαρακτηριστικά που αναδείχθηκαν στην απεργία

Τα χαρακτηριστικά που αναδείχθηκαν μέσα από αυτή την απεργία ήταν τα εξής: πρώτον, από την απεργιακή κίνηση έλειπαν οι καπνεργάτες του Παπαστράτου, του μεγαλύτερου καπνεργοστασίου της πόλης, με περίπου 1.700 εργαζόμενους εκείνη την περίοδο. Οι απεργοί κάλεσαν τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες του Παπαστράτου να συμμετάσχουν στην απεργία, αλλά η ισχυρή αστυνομική δύναμη που παρατάχθηκε έξω από το καπνεργοστάσιο καθώς και οι εργοδοτικοί εκβιασμοί εμπόδισαν την άμεση κάθοδο των καπνεργατριών του Παπαστράτου στην απεργία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 14 Ιουνίου απέργησαν πενήντα εργάτες και εργάτριες της επιχείρησης, ακολούθησε η απόλυση δέκα καπνεργατών εξαιτίας του προπαγανδισμού της απεργίας, με συνέπεια οι υπόλοιπες καπνεργάτριες του Παπαστράτου να πραγματοποιήσουν μόνο στάση εργασίας μίας ώρας την ίδια ημέρα.

Δεύτερον, κατά τη διάρκεια της απεργίας πραγματοποιήθηκε η επανεμφάνιση του αντισυνδέσμου «Αναγέννηση», το οποίο διοικούνταν από συντηρητικούς εργάτες ανήκοντες στο ΕΚΠ. Είναι χαρακτηριστικό ότι το εν λόγω σωματείο εξέδωσε ανακοίνωση στις 19 Ιουνίου με την οποία διατυμπάνιζε τη λήξη της απεργίας, γεγονός που την επομένη καταγγέλθηκε από τον *Ριζοσπάστη*. Επιπλέον, μία ημέρα μετά τη συνέλευση στο «Σαλόν Ιντεάλ» 400 καπνεργατών της «Αγάπης», η «Αναγέννηση» κάλεσε τους καπνεργάτες σε συνέλευση, αλλά παρευρέθηκαν περί τους 30 καπνεργάτες. Είναι σαφές ότι η απεργία εξαγγέλθηκε από την κομμουνιστική ΚΟΕ και στον Πειραιά οργανώθηκε και καθοδηγήθηκε από το σωματείο «Αγάπη»

⁷¹⁹ Ως «σοσιαλφασίστες» χαρακτηρίζονταν οι ηγέτες του αντισυνδέσμου «Η Αναγέννηση» που μετείχε στη δύναμη του ΕΚΠ, ενώ οι «τροτσκιστές» ήταν η αντιπολίτευση του σωματείου «Η Αγάπη». Μέσα στο κείμενο του *Ριζοσπάστη* οι αντιπολιτευόμενοι του σωματείου «Η Αγάπη» χαρακτηρίζονταν και «ηγέτες» (τα εισαγωγικά υπήρχαν στο κείμενο), χαρακτηρισμός που εκείνη την περίοδο αποδιδόταν στους συνδικαλιστές που είχαν αποσκιρτήσει από το ΕΕΚΠ και το ΚΚΕ και ακολουθούσαν είτε την ομάδα του Π. Πουλιόπουλου, είτε την «αχρωμάτιστη» ουδέτερη τακτική, με την οποία δήλωναν την αντίθεσή τους σε οποιοδήποτε οργανωτικό δεσμό με τη ΓΣΕΕ και την ΕΓΣΕΕ, όπως οι σιδηροδρομικοί του Λαρισσαϊκού με ηγέτη τον Μαργιώλη.

⁷²⁰ *Ριζοσπάστης*, 25/6/1934.

και το ΕΕΚΠ. Η επανεμφάνιση, όμως, του αντισυνδέσμου της «Αναγέννησης» ευθύς μετά την αλλαγή στην ηγεσία του σωματείου «Αγάπη» είναι σημαντική.

Τέλος, το πλέον αξιομνημόνευτο στοιχείο της απεργίας υπήρξε το ποιοτικό άλμα στη συγκρότηση της εργατικής τάξης της πόλης, η οποία εκφράστηκε σε πολλές περιπτώσεις είτε με την οργανωμένη από τα σωματεία ενίσχυση του ταμείου της απεργιακής επιτροπής, είτε με τις μεμονωμένες εκδηλώσεις συμπαράστασης των εργατών της πόλης στους καπνεργάτες, συμμετέχοντας στις διαδηλώσεις τους και στις προσπάθειες απελευθέρωσης των συλληφθέντων. Είναι η περίοδος όπου ένα αντίστοιχο φαινόμενο το συναντάμε και σε άλλες απεργίες, όπως των υφαντουργών, όπου η σχετική ανάκαμψη στην οικονομία της χώρας και ο από πολλών ετών βιομηχανικός προσανατολισμός της πόλης συντέλεσαν στη δημιουργία συλλογικοτήτων και στην αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών της πόλης, που εκφράζονταν με το συντονισμό στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Άλλωστε, την ίδια περίοδο κατήλθαν σε απεργία και άλλοι κλάδοι, όπως οι αρτεργάτες και οι εργάτες της χημικής βιομηχανίας της ΧΡΩ.ΠΕΙ., που επίσης καθοδηγούνταν από το ΕΕΚΠ. Η τελευταία απεργία του 1934 σημειώθηκε στο καπνεργοστάσιο Γλύπτη όπου απέργησαν οι 200 καπνεργάτες και καπνεργάτριες. Δεν αναφέρεται η εξέλιξη της απεργίας, αλλά μόνο η σύλληψη του γραμματέα και μερικών συμβούλων του σωματείου⁷²¹.

14.6 Οι πρώτοι μήνες του 1936: η πορεία μέχρι τη δικτατορία και η ενοποίηση

Η περίοδος από τον Μάρτιο του 1936 μέχρι και τον Αύγουστο του ίδιου έτους, οπότε και η κήρυξη της δικτατορίας του Ι. Μεταξά έθεσε εκτός νόμου το σωματείο «Η Αγάπη», ήταν ένα διάστημα έντονων ζυμώσεων, διαμαρτυριών και ταξικής πάλης όλων των εργατών του Πειραιά αλλά και των καπνεργατών. Στις 15 Μαρτίου η Διοίκηση του σωματείου, συνοδευόμενη από τον βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου Τζήμα συναντήθηκαν με εκπροσώπους της κυβέρνησης, αλλά και τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων προκειμένου να εκθέσουν τα αιτήματα των εργατών του κλάδου τους και να ζητήσουν την επίλυσή τους⁷²². Η άρνηση, όμως, της κυβέρνησης να

⁷²¹ Σφαίρα, 30/10/1934.

⁷²² Τα αιτήματα των καπνεργατών ήταν: η κατοχύρωση του νόμου περί τόγκας, η θέσπιση κατώτατου ημερομισθίου, η χορήγηση σύνταξης στους άνω των 50 ετών και τους ανίκανους προς εργασία, θέσπιση επιδομάτων και η επίλυση των ζητημάτων των φυματικών καπνεργατών.

δώσει λύση σε αυτά οδήγησε τη συνέλευση των καπνεργατών να κηρύξουν απεργία στις 24 του ίδιου μήνα⁷²³.

Η στάση του σωματείου «Η Αναγέννηση» σε αυτή την κίνηση φαίνεται ότι ήταν απεργοσπαστική, αφού ο Γραμματέας του εν λόγω σωματείου Μείμαρόγλου⁷²⁴ εμφανιζόταν να βρίσκεται ανάμεσα στους είκοσι απεργοσπάστες του Παπαστράτου⁷²⁵. Η απεργία είχε τη συμμετοχή περίπου 1.500 απεργών όλων των καπνεργοστασίων του Πειραιά και στη συνέλευση του σωματείου «Η Αγάπη» της πρώτης ημέρας της απεργίας συμμετείχαν 1.000 καπνεργάτες και καπνεργάτριες. Η πρώτη μεγάλη «μάχη» απεργών και αστυνομίας πραγματοποιήθηκε στο δρόμο έξω από το εργοστάσιο του Παπαστράτου, όπου είχαν πάει οι 1.000 απεργοί αμέσως μετά τη συνέλευσή τους ώστε να καλέσουν σε απεργία και τους είκοσι απεργοσπάστες του εργοστασίου. Από τις συγκρούσεις αναφέρθηκαν οι τραυματισμοί είκοσι απεργών, αλλά και αρκετών αστυνομικών, ενώ έγιναν και δύο συλλήψεις. Μετά τα πρώτα επεισόδια οι απεργοί κινήθηκαν εν σώματι προς το τηλεγραφείο της πόλης και σημειώθηκε δεύτερος γύρος επεισοδίων με την αστυνομία στη θέση «Λεμονάδικα» του Πειραιά, στην οποία συμμετείχαν και εργάτες λιμένος αλλά και εργάτες άλλων επαγγελμάτων. Αυτό το γεγονός δείχνει την αλληλεγγύη της εργατικής τάξης προς τους καπνεργάτες, η οποία προέκυψε ως αποτέλεσμα της δημιουργίας συλλογικοτήτων από τους κοινούς αγώνες των εργατών κατά τα προηγούμενα χρόνια. Οι συλλήψεις από αυτή τη συμπλοκή ήταν πέντε, τρεις καπνεργάτες και δύο ναύτες, εκ των οποίων δύο τραυματισμένοι στο κεφάλι καπνεργάτες⁷²⁶.

Η απεργία συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες με τους απεργούς να καταγγέλλουν την παρουσία της αστυνομίας στη συνέλευση της «Αγάπης». Πραγματοποιήθηκε άνοδος στην Αθήνα 350 απεργών με τη συνοδεία του βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου Μανωλέα, ενώ η ισχυρή περιφρούρηση της απεργίας εξασφάλισε την απουσία απεργοσπαστών⁷²⁷. Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας υποσχέθηκε την αύξηση κατά 6 δραχμών των ημερομισθίων ανδρών και γυναικών

⁷²³ *Ριζοσπάστης*, 16/3/1936, 19/3/1936, 20/3/1936, 24/3/1936 και 25/3/1936.

⁷²⁴ Η υπογραφή που φαίνεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων στο Αρχείο του ΕΚΠ ως αντιπροσώπου του σωματείου των καπνεργατών είναι, πιθανότατα, δική του. Στο δημοσίευμα της εφημερίδας *Σφαίρα*, 25/3/1936, αναφέρονται 40 απεργοσπάστες και σπάσιμο τζαμιών από τους 1.500 (αντί των 1.000 που αναφέρει ο *Ριζοσπάστης*) απεργών.

⁷²⁵ *Ριζοσπάστης*, 25/3/1936.

⁷²⁶ Στο ίδιο και *Σφαίρα*, 25/3/1936, όπου αναφέρονται συνολικά 25 συλλήψεις.

⁷²⁷ *Ριζοσπάστης*, 27/3/1936, 29/3/1936 και 30/3/1936.

(για τα υπόλοιπα θα γινόταν συζήτηση μετά τη λήξη της απεργίας), αλλά οι απεργοί απέρριψαν τα υποσχεθέντα ως μη επαρκή. Εν τέλει, η απεργία έληξε στις 31/3/1936 μετά από τη σχετική εισήγηση της απεργιακής επιτροπής με μερική νίκη. Οι απεργοί πέτυχαν κατώτερο ημερομίσθιο 70 δραχμών για τους άνδρες και 36 δραχμών για τις γυναίκες, την παράταση και μονιμοποίηση δια νόμου της τόγκας και πήραν υποσχέσεις για ευνοϊκή λύση στα θέματα του ΤΑΚ, της ασφάλισης και σύνταξης⁷²⁸.

Η μοναδική καταγεγραμμένη αθέτηση των συμφωνηθέντων εμφανίστηκε στο καπνεργοστάσιο «Αμέρικαν Τομπάκο», όπου οι 800 καπνεργάτες και καπνεργάτριες του εργοστασίου πραγματοποίησαν στάση εργασίας από το πρωί της 4ης Απριλίου έως τις 4 μ.μ πετυχαίνοντας την τήρηση της συμφωνίας για τα κατώτατα ημερομίσθια⁷²⁹. Η απεργία επιβεβαίωσε την υπόθεση για την συνεχώς αυξανόμενη συγκρότηση ταξικής συνείδησης στους εργάτες του Πειραιά, έπειτα από την συμμετοχή εργατών διαφορετικών κλάδων στις εκδηλώσεις των καπνεργατών και το συντονισμό της δράσης των απεργών καπνεργατών, εργατών Λιπασμάτων και τροχιοδρομικών, που εκδηλώθηκαν την ίδια περίοδο, υπό την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ.

Τον Μάιο του 1936 ξέσπασε η μεγάλη απεργία των καπνεργατών της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας με τις υπόλοιπες πόλεις να ακολουθούν την κάθοδο στον απεργιακό στίβο⁷³⁰. Η απεργία ξεκίνησε μετά την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ των δύο ομοσπονδιών των καπνεργατών, της κομμουνιστικής ΚΟΕ (είχε στο μεταξύ μετονομασθεί σε Πανελλήνια Καπνεργατική Ομοπονδία-ΠΚΟ) και της «ρεφορμιστικής» ΕΟΚΕ⁷³¹, η οποία πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο, επιταχύνοντας τις εξελίξεις για την ενοποίηση όλων των ανά πόλη συνδέσμων και αντισυνδέσμων.

Στον Πειραιά, όπου δεν είχε πραγματοποιηθεί ακόμη η ενοποίηση των σωματείων «Αγάπη» και «Αναγέννηση», η απεργία ξέσπασε στις 4 Μαΐου 1936 με τη συμμετοχή 1.800 καπνεργατών από όλα τα καπνεργοστάσια της πόλης, εκτός εκείνων της κεντρικής καπναποθήκης του Παπαστράτου⁷³². Οι τελευταίοι φαίνεται ότι συμμετείχαν από την επομένη, αφού στις επόμενες ανταποκρίσεις αναφέρεται ότι

⁷²⁸ Ο.π., 1/4/1936.

⁷²⁹ Ο.π., 5/4/1936.

⁷³⁰ Για τη μεγάλη απεργία του Μαΐου 1936 και τις διαπραγματεύσεις ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ βλ. κεφάλαιο 9 παρούσας εργασίας.

⁷³¹ Ριζοσπάστης, 19/4/1936.

⁷³² Σφαίρα, 4/5/1936 και Ριζοσπάστης, 5/5/1936.

«ουδείς απεργοσπάστης προσήλθε να αναλάβει εργασία»⁷³³. Το σωματείο «Η Αγάπη» προσπάθησε από την αρχή να μετατρέψει την απεργία των καπνεργατών υπόθεση ολόκληρης της εργατικής τάξης της πόλης, καλώντας σε σύσκεψη τα υπόλοιπα σωματεία προκειμένου να εκθέσει στους αντιπροσώπους των εργατών του Πειραιά τα αιτήματα των καπνεργατών και να ζητήσει την ενίσχυσή τους, στην οποία παρευρέθηκαν δεκατρείς οργανώσεις⁷³⁴.

Οι καπνεργάτες του Πειραιά πραγματοποίησαν συγκέντρωση 600 απεργών και άνοδο 400 εξ' αυτών στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας στην Αθήνα. Εν τω μεταξύ, στη Θεσσαλονίκη, οι απεργοί καπνεργάτες έρχονταν σε σύγκρουση με την αστυνομία και πολλοί έπεσαν νεκροί σε μία από τις γνωστότερες «μάχες» απεργών και αστυνομίας. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τη συγκέντρωση 150.000 διαδηλωτών στη Θεσσαλονίκη, 20.000 διαδηλωτών στην Κοκκινιά του Πειραιά όπου οι συγκεντρωμένοι διαδήλωναν και συγκρούονταν με την αστυνομία επί δύομισι ώρες. Το ξέσπασμα απεργιών συμπαράστασης πολλών κλάδων και την κοινή (ΓΣΕΕ-ΕΓΣΕΕ) 24ωρη απεργία της 13^{ης} Μαΐου, στην οποία συμμετείχαν 70.000 εργάτες του Πειραιά⁷³⁵. Η απεργία των καπνεργατών έληξε στις 11 Μαΐου με την υπογραφή συμφώνου μεταξύ καπνεργατών και καπνεμπόρων που καθόριζε αυξήσεις στα ημερομίσθια⁷³⁶.

Η προ της μεγάλης απεργίας ενοποίηση των δύο καπνεργατικών ομοσπονδιών, η οποία ήταν αποτέλεσμα της μεταστροφής της συνδικαλιστικής πολιτικής του ΚΚΕ που απέβλεπε στην δημιουργία του Παλλαϊκού Μετώπου, άνοιξε το δρόμο για την ενοποίηση όλων των καπνεργατικών οργανώσεων των «δύο γραμμών» του εργατικού κινήματος, των κομμουνιστικών ή φιλοκομμουνιστικών που υπάγονταν στην ΚΟΕ (μετέπειτα ΠΚΟ) στην ΓΣΕΕ και των «ρεφορμιστικών»-συντηρητικών που

⁷³³ *Σφαίρα*, 5/5/1936.

⁷³⁴ *Ριζοσπάστης*, 6/5/1936 και 7/5/1936. Οι οργανώσεις που συμμετείχαν ήταν οι: Ομοσπονδία καταστηματαρχών Ν. Κοκκινιάς, σωματείο υποδηματοποιών Ν. Κοκκινιάς, ραπτεργάτες Πειραιά, ΝΕΕ, Πανεργατικό Κέντρο Πειραιά, εμποροϋπαλλήλων, χυτών, φορτοεκφορτωτών «Ο Πόντος», οιοπαντοπωλών Ν. Κοκκινιάς, Ένωση Προσφύγων Κρεμμυδαρούς, ΕΓΣΕΕ, Παλλαϊκό Μέτωπο, και οι φυματικοί καπνεργάτες. Στην υιοθέτηση των αιτημάτων των καπνεργατών προχώρησαν οι Εκτελεστικές Επιτροπές των κάτωθι ομοσπονδιών που συνήλθαν στην Αθήνα: ΠΚΟ, Ηλεκτρισμού, Κουρέων, Φυματικών, Δέρματος, Επισιτισμού, Ιματισμού, Οικοδόμων, Ενωτικό Κέντρο Αθήνας και Πανελλήνια Ένωση Αρτεργατών.

⁷³⁵ Για τη μεγάλη απεργία του Μαΐου 1936 και τις διαπραγματεύσεις ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ βλ. κεφάλαιο 9 παρούσας εργασίας. Επιπλέον, βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/6/1936-17/5/1936 και *Σφαίρα*, 12/5/1936 και 14/5/1936, όπου και αναφέρεται η παραπομπή οκτώ συλληφθέντων απεργών στην εισαγγελεία.

⁷³⁶ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/5/1936. Το άρθρο τιτλοφορείται: «Νίκη της απεργίας των καπνεργατών».

υπάγονταν στην ΕΟΚΕ. Στον Πειραιά, η ενοποίηση πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τη λήξη της μεγάλης καπνεργατικής απεργίας του Μαΐου, στη σύσκεψη της 21^{ης} Μαΐου στον κινηματογράφο «Καλιφόρνια», στην οποία παρευρέθηκαν 1.500 καπνεργάτες. Σε αυτήν αποφασίσθηκε η διάλυση του σωματείου «Η Αναγέννηση» και η προσχώρησή του στο σωματείο «Η Αγάπη», κατά το πρότυπο συγχώνευσης της ΕΟΚΕ στην ΠΚΟ⁷³⁷.

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε η τελευταία καπνεργατική απεργία του Μεσοπολέμου και είχε ως αφετηρία το εργοστάσιο του Παπαστράτου. Η απεργία ξεκίνησε στις 19 Ιουνίου μετά την απόφαση της εργοδοσίας να απολύσει περί τους τετρακόσιους εργάτες και εργάτριες της επιχείρησης⁷³⁸. Αμέσως κατέφθασαν ο εισαγγελέας και ισχυρή αστυνομική δύναμη, ανάγκασαν τους εργάτες να εξέλθουν του εργοστασίου και ακολούθησαν συμπλοκές⁷³⁹. Οι καπνεργάτες πέτυχαν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους και οι απολύσεις ακυρώθηκαν, ενώ η αστυνομία δέχθηκε την απελευθέρωση των πέντε συλληφθέντων της προηγούμενης ημέρας. Ωστόσο, οι εργάτες έδωσαν προθεσμία δύο ημερών στη διεύθυνση του Παπαστράτου προκειμένου να ικανοποιήσει και τα υπόλοιπα αιτήματά τους, τα οποία ήταν η αύξηση κατά 30-40% των ημερομισθίων τους, η πληρωμή των υπερωριών στο διπλό μεροκάματο και η προσαρμογή του κατώτερου ημερομισθίου στις 40 δραχμές⁷⁴⁰.

Η άρνηση της εργοδοσίας να αποδεχθεί τα αιτήματα και η απόλυση οκτώ εργατών ως πρωταιτίων της απεργίας της 19^{ης} Ιουνίου⁷⁴¹, οδήγησαν τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες του Παπαστράτου στην κήρυξη νέας απεργίας στις 22 του μήνα. Εν τω μεταξύ, στον Πειραιά επικρατούσε μεγάλος αναβρασμός, αφού την ίδια περίοδο είχαν εκδηλωθεί και άλλες απεργίες, όπως των ελαιοργοσαπωναποιοών και των μεταλλουργών. Η απεργιακή επιτροπή του Παπαστράτου επισκέφθηκε μαζί με τον βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου Μανώλη Μανωλέα τον υπουργό Εσωτερικών

⁷³⁷ *Ο.π.*, 22/5/1936.

⁷³⁸ *Σφαίρα*, 19/6/1936.

⁷³⁹ *Ριζοσπάστης*, 20/6/1936.

⁷⁴⁰ *Ο.π.*, 21/6/1936.

⁷⁴¹ *Σφαίρα*, 22/6/1936. Αναφέρεται ότι από τους 1.750 εργάτες απεργοσπάστες ήταν οι 600, ενώ η αστυνομία φρουρούσε το καπνεργοστάσιο.

Θ. Σκυλακάκη, ο οποίος δήλωσε στον Μ. Μανωλέα ότι «θα επιβάλλει το κράτος του νόμου»⁷⁴².

Οι επόμενες ημέρες ήταν άκρως επεισοδιακές με τους 2.000 καπνεργάτες και καπνεργάτριες του Παπαστράτου να πραγματοποιούν πορεία προς το τηλεγραφείο της πόλης, ώστε να αποστείλουν διαμαρτυρία στην κυβέρνηση. Τα αποτελέσματα ήταν οι απεργοί να έρθουν σε σύγκρουση με την αστυνομία, το σωματείο «Αγάπη» να κατεβάσει σε 24ωρη απεργία όλους τους καπνεργάτες της πόλης στις 24 Ιουνίου⁷⁴³ και τους υπόλοιπους εργάτες να κατέλθουν μαζικά σε απεργίες συμπαράστασης στους καπνεργάτες του Παπαστράτου. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την απεργία 2.000 υποδηματεργατών της πόλης σε συμπαράσταση στους καπνεργάτες του Παπαστράτου στις 24 Ιουνίου, την επέκταση της απεργίας στις 25 Ιουνίου με την κάθοδο των ραπτεργατών και των λατόμων και την ανακοίνωση του Πανεργατικού Κέντρου με την οποία καλούσε όλα τα σωματεία της πόλης να κατέλθουν σε απεργία συμπαράστασης των καπνεργατών. Επιπλέον, το σωματείο έκανε κάλεσμα για σαμποτάρισμα των τσιγάρων του Παπαστράτου.

Οι μάχες απεργών και απεργοσπαστών του Παπαστράτου ήταν συνεχείς και επεκτείνονταν και στους τόπους διαμονής των καπνεργατών. Η εφημερίδα *Σφαίρα* δημοσίευσε στις 23 Ιουνίου την είδηση ότι η καπνεργάτρια Μαρία Οικονόμου, ετών 18, «ετραυμάτισεν δια σιδηρού οργάνου εις την κεφαλήν την Αλίκην Τρούσα επίσης καπνεργάτριαν διότι ανέλαβε εργασίαν». Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται η σύλληψη δύο απεργών καπνεργατών για τον τραυματισμό τρίτου καπνεργάτη, ο οποίος ήταν απεργοσπάστης⁷⁴⁴. Παρά τις επεμβάσεις της αστυνομίας στα καπνεργοστάσια και στις απόπειρες ανεύρεσης απεργοσπαστών ακόμη και στις οικίες τους από τη διοίκηση του Παπαστράτου, η απεργία συνεχίσθηκε μέχρι τις 30 Ιουνίου, οπότε και έληξε μετά τις υποσχέσεις του υπουργού Εθνικής Οικονομίας για την ικανοποίηση των καπνεργατικών αιτημάτων. Μέχρι και την τελευταία ημέρα της κυκλοφορίας του, ο *Ριζοσπάστης* προειδοποιούσε τους καπνεργάτες του Παπαστράτου ότι παρά τις

⁷⁴² *Ριζοσπάστης*, 23/6/1936.

⁷⁴³ Βλ. *Σφαίρα*, 24/6/1936 και 26/6/1936. Στην περιγραφή της 24ωρης απεργίας γίνεται λόγος για σοβαρά επεισόδια απεργών-αστυνομίας, τραυματισμούς και συλλήψεις απεργών. Επίσης γίνεται λόγος για την ενίσχυση της πορείας των καπνεργατών από τους απεργούς υποδηματεργάτες. Η 24ωρη μετατράπηκε στην πράξη σε 48ωρη και έληξε στις 26 Ιουνίου, συνεχιζόμενη μόνο στο καπνεργοστάσιο του Παπαστράτου.

⁷⁴⁴ *Ο.π.*, 23/6/1936. Στα επεισόδια απεργών-απεργοσπαστών αναφέρονταν και ο *Ριζοσπάστης* σε όλη τη διάρκεια της απεργίας. Επιπλέον, αναφέρει πολλές συλλήψεις απεργών αλλά και την καταδίκη του Μ. Μανωλέα «επί στάσει». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 25-28/6/1936.

υποσχέσεις η εργοδοσία της επιχείρησης θα προχωρούσε σε απολύσεις και ότι η αστυνομία θα προσπαθούσε να εμποδίσει κάθε απεργιακή κινητοποίηση με συνεχή φρούρηση του εργοστασίου⁷⁴⁵.

14.7 Η περίοδος της 4^{ης} Αυγούστου

Η περίοδος της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936 σημαδεύτηκε, μεταξύ των άλλων, από την εξαφάνιση των συνδικαλιστικών ελευθεριών, τη διάλυση των «κομμουνιστικών» σωματείων και την εφαρμογή ενός μοντέλου κυβερνητικού συνδικαλισμού στη χώρα. Η άμεση συνέπεια στο καπνεργατικό κίνημα του Πειραιά ήταν η διάλυση του σωματείου «Η Αγάπη» και η επανασύσταση του προμεταξικού αντισυνδέσμου «Η Αναγέννηση», ο οποίος είχε αυτοδιαλυθεί και προσχωρήσει στο πρώτο από τον Μάιο του 1936⁷⁴⁶. Η αποδοχή του «νέου» σωματείου στους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες, παρά την πίεση που δέχονταν για τη συμμετοχή τους σε αυτό⁷⁴⁷, δεν ήταν σημαντική. Μία επιστολή του σωματείου προς το ΕΚΠ στις 15 Μαρτίου 1938 μας πληροφορεί ότι από τους 500 καπνεργάτες και τις 1.500 καπνεργάτριες της πόλης, στο σωματείο είχαν εγγραφεί 152 άνδρες και 144 γυναίκες, ενώ όταν ανέλαβε η τότε διοίκηση, στις 10 Δεκεμβρίου 1937, οι αντίστοιχοι αριθμοί οργανωμένων ήταν 102 και 107⁷⁴⁸.

Μία σημαντική εικόνα για την κατάσταση του σωματείου «η Αναγέννηση» μας δίνεται από την τετρασέλιδη έκθεση δράσης της διοίκησής του για το διάστημα από τις 10 Δεκεμβρίου 1937 οπότε και ανέλαβε μέχρι και τις 25 Οκτωβρίου 1939 οπότε και συντάχθηκε η έκθεση⁷⁴⁹. Στην έκθεσή αυτή χωρίζεται σε δύο περιόδους το διάστημα αυτό: από τις 10 Δεκεμβρίου 1937⁷⁵⁰ έως τις 22 Αυγούστου 1938 και από τις 23 Αυγούστου 1938, οπότε και ανασυγκροτήθηκε η Διοίκηση, μέχρι τη στιγμή της σύνταξης της έκθεσης. Για την πρώτη περίοδο αναφέρει ότι, επί της ουσίας, το

⁷⁴⁵ Ριζοσπάστης, 30/6/1936. Για τη λήξη της απεργίας βλ. και Σφαίρα, 30/6/1936., όπου και αναφέρεται ότι στην απεργία επέμειναν μόνο 60 καπνεργάτες.

⁷⁴⁶ Ο.π., 22/5/1936.

⁷⁴⁷ Με προκήρυξη του σωματείου προς τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες, υπογεγραμμένη από τον Πρόεδρο Σ. Αρναούτογλου και τον Γ.Γ. Ι. Ιακωβίδη, επ'αφορμής της σύγκλησης του 8^{ου} Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες καλούνταν να εγγραφούν στο σωματείο τους. Η προκήρυξη κατέληγε ως εξής: «...Διότι καπνεργάτης και καπνεργάτρια μη εγγεγραμμένοι εις τα Μητρώα συμφώνως του Καταστατικού αποκλείεται οριστικώς του να είναι Καπνεργάτης και χάνει κάθε υποστήριξιν». Αρχείο ΕΚΠ, Α1, Φ. 4, Υποφ. 14 «Προκηρύξεις». Ημερομηνία εγγράφου 24/9/1937.

⁷⁴⁸ Αρχείο ΕΚΠ, Α1, Φ. 4, Υποφ. 10 «ΕΚΠ και Σωματεία της δύναμής του». Ημερομηνία εγγράφου 15/3/1938.

⁷⁴⁹ Αρχείο ΕΚΠ, Α1, Φ. 3, Υποφ. 1 «Διάφορα». Ημερομηνία εγγράφου 25/10/1939.

⁷⁵⁰ Μάλλον από τυπογραφικό λάθος η έκθεση αναφέρει 10/10/1937.

σωματείο δεν λειτουργούσε, επειδή ο βασικότερος σκοπός του ήταν να συγκεντρώσει τους εργάτες στους κόλπους του, οι οποίοι παρέμεναν εκτός οργάνωσης εξαιτίας των σφαλμάτων και της ολιγοφρίας της προηγούμενης Διοίκησης. Στην δεύτερη περίοδο, οι δυσκολίες της Διοίκησης ξεπεράστηκαν, «με τη μεγάλη βοήθεια των ανώτερων οργανισμών του σωματείου» [εννοεί τη Συνομοσπονδία] και του Αριστείδη Δημητράτου, με αποτέλεσμα τον Οκτώβριο του 1939, να είναι οργανωμένοι όλοι οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες «πλην ελαχίστων οίτινες αριθμούνται εις 3-4 δεκάδας»⁷⁵¹.

Τα καπνεργατικά ζητήματα της περιόδου Αύγουστος 1936 έως το 1940 λύνονταν στη βάση της κυβερνητικής βούλησης των Ιωάννη Μεταξά και Αριστείδη Δημητράτου, με τον ίδιο τρόπο που συνέβαινε για όλα τα εργατικά ζητήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, η Α' Εθνική Συνδιάσκεψη αποφάσισε σχετικά με τη Συλλογική Σύμβαση Εργασίας του 1939: «...Εξουσιοδοτεί εν λευκώ [η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο κείμενο] τον Υπουργόν της Εργασίας κ. Α. Δημητράτον όπως ρυθμίση το ζήτημα τούτο εντός των πλαισίων της δυναμικότητος και αντοχής του καπνικού προϊόντος εν συνδιασμό με τας βιοτικές ανάγκας των καπνεργατών και εργατών καπνοβιομηχανίας»⁷⁵². Η ίδια τακτική ακολουθήθηκε και για τη Συλλογική Σύμβαση του 1940, για την οποία ο Πρόεδρος του Εθνικού ΕΚΠ Ι. Τσαπής και ο ΓΓ του Α. Θειόπουλος απέστειλαν «συγχαρητήρια» και ευχαριστίες στον Ι. Μεταξά και τον Αρ. Δημητράτο⁷⁵³. Τα ημερομίσθια με αυτή τη Συλλογική Σύμβαση διαμορφώθηκαν ως εξής:

Πίνακας 87. Το ύψος των κατώτερων ημερομισθίων όπως καθορίσθηκαν από τη ΣΣΕ για το έτος 1940

Περιοχή	Ανδρών	Γυναικών
Παλιά Ελλάδα και Νήσοι	88	51
Μακεδονία-Θράκη	92	53

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 7, υποφ. 10 «ΕΚΠ και Υπουργείο Εργασίας», ημερ. εγγράφου 13/5/1940

Η εποχική ανεργία που προκαλούνταν από το τέλος της επεξεργασίας στις καπναποθήκες έφθασε σε οξύ σημείο τον Οκτώβρη του 1939 οπότε και το σωματείο «Η Αναγέννηση» εκθέτει στο Εθνικό ΕΚΠ την κατάσταση απολύσεων από όλες τις

⁷⁵¹ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 4, Υποφ. 10...ό.π.

⁷⁵² Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.4, Υποφ. 10 «ΕΚΠ και Σωματεία της Δύναμής του».

⁷⁵³ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.7, Υπ. 8 «ΕΚΠ και Κυβέρνηση», ημερ. εγγράφου 21/3/1940.

καπναποθήκες του Πειραιά⁷⁵⁴. Από αυτήν την έκθεση, αλλά και από μία δεύτερη που απέστειλε ένα μήνα αργότερα⁷⁵⁵, προκύπτει ότι από τους 2.000 καπνεργάτες και καπνεργάτριες χωρίς εργασία έμεναν οι 1.700. Ως συνέπεια της ανεργίας στον κλάδο, αλλά και της κήρυξης του πολέμου στην Ευρώπη, η εκ περιτροπής εργασία επεκτάθηκε και στους καπνεργάτες, πάντοτε με τη σύμφωνη γνώμη της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εργασίας⁷⁵⁶.

Κεφάλαιο 15. Εργάτες Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων

Στον Πειραιά λειτουργούσαν ορισμένα σημαντικά εργοστάσια χημικών προϊόντων, τα σημαντικότερα εκ των οποίων ήταν η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ- εφεξής Λιπάσματα) και η Χρωματοουργία Πειραιώς (εφεξής ΧΡΩΠΕΙ). Στον παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την εργασία στο εργοστάσιο Λιπασμάτων, καθώς και με την εργατική διαμαρτυρία και την πορεία του σωματείου των εργατών και των εργατριών του. Οι αιτίες που μας οδήγησαν στην ξεχωριστή καταγραφή της εργατικής κίνησης στο εργοστάσιο Λιπασμάτων είναι, αφενός, η σημαντικότητα του εργοστασίου μέσα στο βιομηχανικό ιστό της πόλης και, αφετέρου, η ιδιαιτερότητα του εργοστασίου που ήταν άμεσα δεμένο με ολόκληρο το συνοικισμό της Δραπετσώνας⁷⁵⁷. Η Δραπετσώνα, σχετικά απομονωμένη από τον Πειραιά από τον οποίο απείχε περίπου μισή ώρα, αποτέλεσε τον τόπο προορισμού και κατοικίας πολλών μικρασιατών και Πόντιων προσφύγων μετά το 1922, οι οποίοι αποτέλεσαν το εργατικό δυναμικό των επιχειρήσεων που λειτουργούσαν στο συνοικισμό (κυρίως ταπητουργία και υφαντουργία) με σημαντικότερη εξ' αυτών την εταιρία Λιπασμάτων.

Η ιδιαιτερότητα της εργασίας στα Λιπάσματα έγκειται στη μεταβολή των σχέσεων που υπήρχαν μεταξύ των εργατών και της εργοδοσίας με την πάροδο των ετών στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Από την μαζική εργασία των κατοίκων της Δραπετσώνας σε αυτό και τις πατερναλιστικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν κατά τη

⁷⁵⁴ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 5, Υπ. 7 «ΕΚΠ προς Υπουργείο Εργασίας», ημερ. εγγράφου 16/10/1939.

⁷⁵⁵ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.6, Υπ. 3 «Σωματεία προς ΕΚΠ», ημερ. εγγράφου 16/11/1939.

⁷⁵⁶ Ενδεικτικά, *στο ίδιο*, ημερ. εγγράφου 2/12/1939. Γενικά για την έκταση της εκ περιτροπής εργασίας βλ. και Σ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, ό.π., σ. 116-117.

⁷⁵⁷ Εκτός των άλλων, οι εφημερίδες της εποχής και, κυρίως, ο *Ριζοσπάστης* και *Η πάλη των τάξεων*, αλλά και το Αρχείο του Εργατικού Κέντρου Πειραιά δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τη ΧΡΩΠΕΙ και τις υπόλοιπες χημικές εταιρίες του Πειραιά.

διάρκεια της δεκαετίας του 1920⁷⁵⁸, περάσαμε στο σπάσιμο αυτών των σχέσεων στη διάρκεια των ετών της οικονομικής κρίσης και στην αναλογική σχέση της πορείας της επιχείρησης και της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε με τους υπόλοιπους κλάδους.

15.1 «Από τη ζωή στα Λιπάσματα»

Οι ανάγκες της επιχείρησης για εξειδικευμένο προσωπικό οδήγησαν τους ιθύνοντες να προσελκύσουν κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της επιχείρησης τεχνίτες-φουσητές για το υαλουργείο από το εξωτερικό από τη Γερμανία και την Ιταλία⁷⁵⁹. Η αδυναμία, όμως, της ανεύρεσης ειδικευμένων εργατών συνεχίστηκε αφενός επειδή τα ημερομίσθια ήταν σε χαμηλά επίπεδα και αφετέρου λόγω της απόστασης που χώριζε το εργοστάσιο από το κέντρο του Πειραιά. Η λύση που προκρίθηκε ήταν η προσέλκυση εργατών μέσω της ανέγερσης εργατικών κατοικιών και οι πρώτες κατοικίες παραδόθηκαν το 1913 στα 325 άτομα που έμειναν σε αυτές⁷⁶⁰. Η ουκρανική εκστρατεία του 1919 δημιούργησε ένα κύμα προσφύγων από τη Ρωσία, μερικοί εκ των οποίων εγκαταστάθηκαν στη Δραπετσώνα και εργάστηκαν στα Λιπάσματα (ΑΕΕΧΠΛ) με χαμηλά ημερομίσθια και δύσκολες συνθήκες εργασίας⁷⁶¹. Η εγκατάσταση, λίγα χρόνια αργότερα, αρκετών μικρασιατών

⁷⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του ΔΣ της εταιρίας για τις απεργίες των υαλουργών το έτος 1924, οι οποίες αποδόθηκαν σε αναρχικές ενέργειες επειδή οι εργάτες των Λιπασμάτων «διατελούσι υπό εξαιρετικής συνθήκας, έχοντας δωρεάν οικήματα, φωτισμόν, θέρμανσιν, ιατρικήν περίθαλψιν, ευθιγνότητα συσσίτιον κλπ. Λόγω δε ελλείψεως ηθικής βάσεως των απεργιών δεν ήτο δυνατή ουδεμία συνεννόησις μετά των απεργών και ως εκ τούτου ηναγκάσθημεν να σταματήσωμεν την παραγωγήν μας, την οποίαν βραδύτερον επαναρχίσαμεν, ουχί κατά την πρόπουσα του φθινοπώρου εποχήν, αλλά πολύ ενωρίτερον, ίνα δώσουμεν εργασίαν εις τους καλούς εργάτας, τους μη παρασυρθέντας από τους καλοθελητάς, αλλά και εις τους αναγνωρίσαντας το έκτροπον των ενεργειών των και επανελθόντας εις ορθάς σκέψεις». Λ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)...», *ό.π.*, σ. 45-46.

⁷⁵⁹ Βλ. Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 42. Αργότερα, οι τεχνίτες προέρχονταν, κυρίως, από τις χώρες Τσεχοσλοβακία, Γερμανία και Ουγγαρία. Βλ. *Εμπρός*, 12/7/1929.

⁷⁶⁰ Στο ίδιο.

⁷⁶¹ Φαίνεται ότι η περιοχή γύρω από τα Λιπάσματα αποτέλεσε τόπο υποδοχής Κοζάκων και Ρώσων (αλλά και Ελλήνων της περιοχής) προσφύγων στη διάρκεια του 1919 και μετέπειτα. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, ορισμένοι από αυτούς εργάζονταν στην ΑΕΕΧΠΛ. Για τους πρόσφυγες από την Κριμαία βλ. *Ελεύθερο Βήμα*, 10/2/1922, σ. 3· 13/2/1922, σ. 3, 28/2/1922, σ. 4, 5/5/1922, σ. 2, 13/5/1923, σ. 3 και 18/5/1923, σ. 4· *Ριζοσπάστης*, 24/4/1922 και 26/7/1922 και *Εμπρός*, 21/7/1922, σ. 2 και 18/8/1922, σ. 4. Για τις συνθήκες ζωής τους και την εργασία των «ρώσων βραγγελιστών» στην ΑΕΕΧΠΛ και το εργοστάσιο τσιμέντων Ζαβογιάννη-Ζαμάνου (μετέπειτα ΑΓΕΤ) βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/4/1922, σ. 2 και 26/7/1922, σ. 1. Ο Π. Βράγγελ ήταν στρατηγός των Λευκών στον εμφύλιο του 1919 στην Ουκρανία. Μετά την υποχώρηση των δυνάμεών του αρκετοί στρατιώτες και οπαδοί του εγκατέλειψαν τη Ρωσία και ορισμένοι από αυτούς εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα (η πλειονότητά τους εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία, συνολικά υπολογίζονται σε 25.000) Βλ. ομιλία στη Βουλή του Υπουργού Εσωτερικών Ν. Στράτου στο *Εμπρός*, 23/6/1922, σ. 3· Επίσης, έγγραφο του Γενικού Προξενείου της Ρωσικής Ομοσπονδίας στη Θεσσαλονίκη σχετικά με το ρωσικό νεκροταφείο

προσφύγων στη Δραπετσώνα έδωσε νέα ώθηση στην επιχείρηση η οποία εξασφάλισε πολυπληθές και φθηνό εργατικό δυναμικό⁷⁶².

Στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* υπάρχει, την εποχή που εξετάζουμε, συχνή αναφορά στις συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στο εργοστάσιο Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ). Η ένταση της εργασίας, οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, τα χαμηλά ημερομίσθια και η τρομοκρατία από τους επιστάτες του εργοστασιάρχη Κανελλόπουλου βρίσκονται στην πρώτη γραμμή των άρθρων της εφημερίδας που προέρχονται κυρίως από τους «εργάτες ανταποκριτές» της. Το εργοστάσιο των Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) ως εργασιακός χώρος έχει συγκεντρώσει τις περισσότερες αναφορές της εφημερίδας σχετικά με τις συνθήκες που επικρατούσαν σε αυτό. Το μεγάλο ενδιαφέρον της εφημερίδας για το εργοστάσιο Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) οφείλεται στη σημασία που απέδιδαν οι κομμουνιστές στο εν λόγω εργοστάσιο εξαιτίας, αφενός, στη φύση του ως εν δυνάμει πολεμικού εργοστασίου και αφετέρου, στη συγκέντρωση σε αυτό μεγάλου αριθμού εργατικού δυναμικού.

Έτσι, στις 24/2/1925 δημοσιεύθηκε άρθρο με τον τίτλο «Η ζωή των εργατών στο εργοστάσιο Λιπασμάτων» υπογεγραμμένο από έναν «εργάτη ανταποκριτή». Σε αυτό το άρθρο γινόταν λόγος για την παραβίαση των νόμων περί παιδικής εργασίας, αφού εργάζονταν παιδιά 10-12 ετών επί 10-12 ώρες για 8-15 δραχμές «μέσα στις χημικές ουσίες, σακατεύοντας τα πλεμόνια και τα σκότια τους...ξυπόλητα, με ξεσκισμένα κουρέλια πάνω τους, ελεεινά». Για τους άνδρες ενήλικες ανέφερε ότι λάμβαναν ημερομίσθιο 33 δραχμών «στους φούρνους με πολύ υψηλή θερμοκρασία και μέσα στο ανθρακικό οξύ διαρκώς», ενώ οι εργάτριες «δουλεύουν πάλι διαρκώς μέσα στα νερά κι όλες πάσχουν από ρευματισμούς των ποδιών και της μέσης». Ο ανταποκριτής του *Ριζοσπάστη* συνέχισε ισχυριζόμενος ότι όταν κάποιος εργάτης ή εργάτρια πάθαινε κάποια ασθένεια, πράγμα διόλου αφύσικο μέσα στις περιγραφόμενες συνθήκες, απολυόταν από την επιχείρηση. Επιπλέον, καταδεικνύοντας τις αυθαιρεσίες των επιστατών και τις συχνές βιαιοπραγίες τους εναντίον εργατών και εργατριών, υπέδειξε ως μόνη λύση τη συμμετοχή των εργατών και των εργατριών στο σωματείο. Η συγκεκριμένη υπόδειξη ενισχύει την υπόθεση της απουσίας μαζικής σωματειακής οργάνωσης των εργατών και των εργατριών του εργοστασίου, υπόθεση η οποία

της Λήμνου [υπογεγραμμένο από το Διοικητικό Συμβούλιο της Μονής Νοβοσπάσκι της Μόσχας], στο http://www.saloniki.mid.ru/news/2010-07-21_Lemnos_tabl_greek.pdf.

⁷⁶²Υπολογίζεται ότι από τους 2.500 εργάτες που απασχολούσε η εταιρία την άνοιξη του 1925, οι 1.500 ήταν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 27/4/1925.

επιβεβαιώνεται και από άλλα δημοσιεύματα σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, μέχρι και την οικονομική κρίση, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω.

Σε διάστημα μικρότερο των δύο μηνών, τον Απρίλιο του ίδιου έτους, η εφημερίδα επανέφερε το ζήτημα των συνθηκών εργασίας στο εργοστάσιο των Λιπασμάτων. Αυτή τη φορά ήταν μία σειρά τριών άρθρων υπό τον τίτλο «Η κόλαση στα εργοστάσια των Λιπασμάτων» που ανέδειξε το ζήτημα⁷⁶³. Το α' μέρος του άρθρου (13/4/1925) αναλώθηκε στην περιγραφή των ανθυγιεινών συνθηκών εργασίας προσπαθώντας να αποδώσει κάθε δυνατή εικόνα της κατάστασης με εκφράσεις όπως «οι φαρμακερές αναθυμιάσεις των δηλητηρίων που κατεργαζόμαστε σου δίνουν εισιτήριο χωρίς επιστροφή και με το εξπρές μάλιστα όχι βέβαια για καμιά δροσάτη και μαγική εξοχή που συνηθίζει να πηγαίνει αυτός [ο Κανελλόπουλος] αλλά γραμμή για τον άλλο κόσμο», η ζωή παρομοιάζονταν με την «κόλαση με τις αμαρτωλές ψυχές να τυραννιούνται μέσα σε καζάνια με βρασμένη πίσσα», ενώ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στους ανήλικους εργάτες οι οποίοι αναπνέοντας τις αναθυμιάσεις και τη σκόνη «τους ξεραιίνει το στόμα [και] αντί [για] σάλιο βγάζουν από το στόμα τους ολόκληρα κομμάτια λάσπης»⁷⁶⁴.

Στο β' μέρος (14/4/1925) γίνεται αναφορά στο υαλουργείο του εργοστασίου. Οι αναφορές για τις συνθήκες εργασίας εξακολουθούν να είναι άκρως περιγραφικές: «Καμιά πενηνταριά εργάτες και εργάτριες ζυμώνουν με τα πόδια και τα χέρια το χώμα που θα γίνει λάσπη και τη λάσπη που θα γίνει πλίθες. Απ' το ζύμωμα τα χέρια και τα πόδια των εργατών και των εργατριών τρέχουν πάντα αίματα, οι δε πληγές που ανοίγουν δεν είναι δυνατό να σφαλίσουν γιατί κάθε μέρα πρέπει να ζυμώνουν το χώμα, αλλιώς η μία και είκοσι την ώρα δεν κατεβαίνει, κι ο φούρναρης χωρίς τις 6 και 20 δεν δίνει ψωμί...Οι ρευματισμοί μας πιάνουν πρώτα από τα πόδια, ύστερα προχωρούν στις κλειδώσεις και κατόπιν σ' όλο το σώμα τελευταία δε μας στέλνουν στο κρεβάτι, απ' όπου μας καπαρώνει η βασιλεία των ουρανών». Ιδιαίτερα για τις εργάτριες αναφέρει ότι όσες δεν υπέκυπταν στις «βάρβαρες ορέξεις» των

⁷⁶³ Ο.π., 13/4/1925, 14/4/1925 και 16/4/1925.

⁷⁶⁴ Για το ζήτημα των συνθηκών και της αμοιβής της παιδικής εργασίας βλ. Μ. Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ό.π., σ. 83-108. Ο Μ. Ρηγίνος υποστηρίζει ότι η νομοθεσία που προέβλεπε τον διορισμό ανήλικων μεγαλύτερων των 14 ετών καθώς και τα υπόλοιπα μέτρα προστασίας των ανήλικων δεν εφαρμόζονταν στην πράξη εξαιτίας των δυσχερειών ελέγχου από την πλευρά του κρατικού μηχανισμού. Σε ό,τι αφορά τις συνθήκες εργασίας αυτές περιγράφονται ως τουλάχιστον κακές, ενώ η αμοιβή της ανειδίκευτης ανήλικης εργασίας ήταν μικρή αλλά εξαρτιόταν από το φύλο του ανήλικου, την εσωτερική ιεραρχία στην κάθε επιχείρηση και την παραγωγικότητα της εργασίας του.

προϊστάμενων της εταιρίας, «των πιο πιστών σκλάβων του Κανελλόπουλου» απολύονταν. Έτσι, «στην εργάτρια παρουσιάζεται στυγνά και ωμά να διαλέξει τί απ' τα δύο προτιμά: Να υποκύψει στα συχαμερά λόγια του προϊσταμένου ή να φύγει; Αν υποκύψει θα παίρνη την μία και είκοσι την ώρα και θα μασσά, θαναι όμως αναγκασμένη να κάνη τα γούστα εκείνου. Αν φύγη δεν θα παίρνη την 1,20 και θα πεινά, δεν θα κάνη όμως τα γούστα του πρόστυχου προϊστάμενου»⁷⁶⁵.

Το τελευταίο μέρος του άρθρου δημοσιεύθηκε δύο ημέρες αργότερα (στις 16/4/1925). Σε αυτό γινόταν λόγος για τη συμπεριφορά των επιστατών έναντι των εργατών και, κυρίως, των προσφύγων. Βρισιές, γρονθοκοπήματα και απειλές βρίσκονται στις αναφορές του άρθρου, στο οποίο υποστηρίζεται ότι πολλοί εκ των επιστατών ήταν απόστρατοι αστυνομικοί. Γίνεται εκ νέου αναφορά στη συμπεριφορά τους στις εργάτριες στις οποίες μιλούσαν «πρόστυχα», στις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, ενώ το νέο στοιχείο που βάζει είναι αυτό των προστίμων. Για αυτά αναφέρει ότι μπαίνουν χωρίς ιδιαίτερο λόγο αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Εβηξε; πρόστιμο. Βγήκε για μια στιγμή έξω; Πρόστιμο, πρόστιμο, πρόστιμο».

Στις 18 Απριλίου 1925 δημοσιεύτηκε άρθρο με τον τίτλο «Δύο λόγια για τους σκλάβους υπαλλήλους των Λιπασμάτων» το οποίο υπογράφει ένας «υπάλληλος ανταποκριτής». Πρόκειται για περιγραφή των συνθηκών εργασίας των υπαλλήλων της εταιρίας, η οποία συμπληρώνει τις προηγούμενες αναφορές στις συνθήκες εργασίας των εργατών και εργατριών των Λιπασμάτων. Σύμφωνα με αυτό το άρθρο, το ύφος του οποίου διαφέρει πολύ από τα υπόλοιπα τόσο στις εκφράσεις που χρησιμοποιεί, όσο και στα ζητήματα στα οποία εστιάζει, οι υπάλληλοι των

⁷⁶⁵ Οι καταγγελίες για σεξουαλική εκμετάλλευση των εργατριών από τους επόπτες και τους προϊστάμενους επαναλήφθηκαν σε δημοσίευμα του Απριλίου 1928 με τίτλο «κόργια στο εργοστάσιο Κανελλόπουλου» από έναν «εργάτη-ανταποκριτή». Συγκεκριμένα, αναφέρονταν ένα περιστατικό σύμφωνα με το οποίο όταν μία εργάτρια ζήτησε στο τμήμα πληρωμών τη μεσολάβηση ενός επόπτη του εργοστασίου προκειμένου να πληρωθεί ημερομίσθια τα οποία είχε καθυστερήσει να εισπράξει από την επιχείρηση, εκείνος παίρνοντας τα χρήματα από το ταμείο, της ζήτησε να τον ακολουθήσει σε άλλο σημείο προκειμένου να της τα δώσει. Το περιστατικό έλαβε τέλος με την παρέμβαση ενός «συντρόφου» εργάτη που αντιλήφθηκε τι συνέβαινε, αλλά αναφέρεται ως «χαρακτηριστικό» της πρακτικής των επιστατών. Μάλιστα, αναφέρεται στο άρθρο: «Στο μέρος εκείνο [στο τμήμα πληρωμών των εργατριών] είχαν μαζευτεί όλες οι γαντοφορεμένες μαϊμούδες των γραφείων για να "ψωνίσουνε" κατά τη στάση τους». Η ανάγκη για την ηθική «αποκατάσταση» τόσο της συγκεκριμένης εργάτριας, όσο και των υπόλοιπων εργατριών οι οποίες, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, είχαν αποδεχθεί παρόμοια συμπεριφορά με τη δικαιολογία της ανάγκης προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποια χρήματα, δείχνει ότι πρέπει να είχαν καταγραφεί αρκετά τέτοια περιστατικά. Γράφει σχετικά: «...Εκείνο το ήξερε η εργάτρια γιατί τότε ακούσει να το λένε και σε άλλες. Αλλά τί να κάνη; Αν έφερνε αντίσταση, ήταν σαν να καταδίκαιζε την οικογένειά της σε θάνατο από την πείνα. Έσκυψε το κεφάλι και ακολούθησε δουλικά το διευθύνοντα υπάλληλο». *Ο.π.*, 18/4/1928, σ. 2.

Λιπασμάτων παραμένουν διαιρεμένοι με διάφορα τεχνάσματα και πρακτικές από τον Ν. Κανελλόπουλο. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι ανταμοίφθηκαν με αυξήσεις και επαίνους οι επιστάτες για τον απεργοσπαστικό τους ρόλο στην απεργία των υαλουργών το προηγούμενο έτος, ενώ δόθηκαν αυξήσεις στους γραφιάδες της εταιρίας με αυθαίρετα κριτήρια, γεγονός που είχε συνέπεια την περαιτέρω διάσπαση της συνοχής τους. Οι αναφορές της εφημερίδας σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στο εργοστάσιο της ΑΕΕΧΠΑ συνεχίστηκαν σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο⁷⁶⁶.

15.2 Απεργίες και εργατική διαμαρτυρία στα Λιπάσματα, 1919-1928

Η πρώτη καταγεγραμμένη απεργία στο εργοστάσιο Λιπασμάτων πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 1919, όταν οι εργάτες απέργησαν διεκδικώντας την ικανοποίηση των εξής αιτημάτων: αυξήσεις 20-40%, αποδοχές δεκαπέντε ημερών σε περίπτωση ασθένειας, οκτάωρο, αναγνώριση του σωματείου και «καλή συμπεριφορά» εκ μέρους των Τμηματάρχων⁷⁶⁷. Η απεργία δεν αφορούσε μόνο τους εργάτες των Λιπασμάτων, αλλά ολόκληρο τον κλάδο χημικών προϊόντων της πόλης του Πειραιά. Η απεργία διήρκεσε περισσότερο από ένα μήνα και οδήγησε σε ήττα των απεργών. Στις 28 Δεκεμβρίου δημοσιεύθηκε η είδηση επίτευξης συμφωνίας του εργοστασιάρχη Τσιχλιά με τους εργάτες του⁷⁶⁸, αλλά η αντίδραση των υπόλοιπων εργοστασιάρχων με πρωτοστάτη τον Κανελλόπουλο των Λιπασμάτων ήταν άμεση. Μετά τη συμφωνία του Τσιχλιά και των εργατών του ο Οικονομίδης, της ΧΡΩΠΕΙ, ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με τους εργάτες του δικού του εργοστασίου, οι οποίες, όμως, διακόπηκαν απότομα ύστερα από απειλή του Ν. Κανελλόπουλου ότι θα προχωρήσει σε μπουκοτάζ και διακοπή παροχής πρώτων υλών στο εργοστάσιό του, στην περίπτωση που «και επ' ελάχιστον έλθη εις συνεννόησιν μετά των απεργών»⁷⁶⁹. Μάλιστα, επιτροπή των απεργών έλαβε την απόφαση να διαμαρτυρηθεί στον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλη για τη σύλληψη εργοστασιάρχη του Πειραιά, ο οποίος δέχθηκε τα αιτήματα των απεργών (κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τον Τσίχλια)⁷⁷⁰. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο ίδιο δημοσίευμα ο Ν. Κανελλόπουλος χαρακτηριζόταν ως ο μοναδικός εργοστασιάρχης, ο οποίος δε δέχθηκε την ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων.

⁷⁶⁶ Ενδεικτικά βλ. *ό.π.*, 8/7/1924, 27/4/1925, 18/6/1927, 24/1/1928, 18/4/1928, 25/10/1929, 28/11/1929, 22/1/1930, 31/3/1930, 24/4/1932, 18/5/1933 και 25/3/1936.

⁷⁶⁷ *Ο.π.*, 4/12/1919 και Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 44.

⁷⁶⁸ *Ριζοσπάστης*, 28/12/1919.

⁷⁶⁹ *Ο.π.*, 29/12/1919.

⁷⁷⁰ *Ο.π.*, 30/12/1919.

Τα έτη 1922-1924 οι εργάτες των Λιπασμάτων προχώρησαν σε τέσσερις απεργίες. Η πρώτη εκδηλώθηκε στα τέλη Ιουλίου 1922 από τους γαιανθρακεργάτες της επιχείρησης, οι οποίοι διαμαρτύρονταν για τη χρησιμοποίηση Ρώσων προσφύγων κατά τις Κυριακές και τις αργίες, στους οποίους δίνονταν το μισό ημερομίσθιο από το κανονικό⁷⁷¹. Μετά την επιτυχία της απεργίας τους, εκδηλώθηκε και δεύτερη στις 22 Οκτωβρίου του ίδιου έτους εξαιτίας της μη εφαρμογής του κανονισμού από την πλευρά της επιχείρησης, κατά την οποία οι ναυτεργατικές οργανώσεις, σε συμπαράσταση προς τους εργάτες της ΑΕΕΧΠΛ, αρνήθηκαν τη φόρτωση των εμπορευμάτων του εργοστασίου Λιπασμάτων στα καράβια⁷⁷².

Οι επόμενες απεργίες αφορούσαν το τμήμα υαλουργείου και πραγματοποιήθηκαν το 1924. Η πρώτη των υαλουργών, η οποία έληξε χωρίς επιτυχία και η δεύτερη των θερμαστών, η οποία είχε την ίδια τύχη⁷⁷³. Στην αναγγελία του *Ριζοσπάστη* για τη δεύτερη απεργία των θερμαστών αναφερόταν, ίσως για πρώτη και μοναδική φορά στο Μεσοπόλεμο, ότι η απεργία δεν θα είχε μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας αν δεν άλλαζε η τακτική των εργατών του εργοστασίου να προχωρούν σε μεμονωμένες κινητοποιήσεις, δίχως ενότητα στη δράση όλων των κλάδων, φέρνοντας ως παράδειγμα την αποτυχημένη απεργία των υαλουργών. Η απουσία αναφοράς στην πορεία της απεργίας τις επόμενες ημέρες, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι και αυτή η απεργία έληξε με ήττα των απεργών θερμαστών του εργοστασίου των Λιπασμάτων.

Τον Μάρτιο του 1927 ξέσπασε νέα απεργία των φορτοεκφορτωτών του εργοστασίου Λιπασμάτων. Αιτία της απεργίας ήταν η μείωση του ημερομισθίου τους μέσω της εφαρμογής του οκτάωρου. Οι φορτοεκφορτωτές ήταν ωρομίσθιοι δουλεύοντας επί δέκα ώρες την ημέρα με αμοιβή 50 δραχμών, ενώ με την εφαρμογή του οκτάωρου η αμοιβή τους μειώθηκε στις 40 δραχμές. Εκτός αυτού, η επιχείρηση τους ζήτησε να εργάζονται επί δύο βάρδιες την ημέρα λαμβάνοντας 80 δραχμές, ενώ με το παλιό καθεστώς κάθε ώρα πέραν του δεκάωρου αμοιβόνταν με 7,5 δραχμές ανά ώρα ($10 \cdot 5 + 8 \cdot 7,5 = 110$ δραχμές). Οι φορτοεκφορτωτές ζήτησαν την εφαρμογή του οκτάωρου χωρίς αυτή να συνοδεύεται από τη μείωση των ημερομισθίων τους. Η

⁷⁷¹ Ο.π., 26/7/1922.

⁷⁷² *Ριζοσπάστης*, 23/10/1922.

⁷⁷³ Λ. Παπαστεφανάκη, *ό.π.*, σ. 45-46. Εδώ η απεργία συσχετίζεται με την εισαγωγή νέων μηχανοποιημένων μεθόδων παραγωγής. Επίσης, βλ. *Ριζοσπάστης*, 27/7/1924 και Υπάλληλος Ανταποκριτής, «Δύο λόγια για τους σκλάβους υπαλλήλους των Λιπασμάτων», *ό.π.*, 18/4/1925, όπου αναφέρεται ως βασική αιτία της ήττας των απεργιών του 1924 η απεργοσπασία που προσέφεραν οι επιστάτες του τμήματος.

επιμονή τους στη διεκδίκηση της ικανοποίησης του αιτήματός τους οδήγησε πολλούς από αυτούς έξω από το εργοστάσιο⁷⁷⁴.

Η σημαντικότερη, όμως, κινητοποίηση των εργατών του εργοστασίου Λιπασμάτων έλαβε χώρα τον Οκτώβριο του 1927. Η επιχείρηση προχώρησε σε απολύσεις εργατών της οι οποίοι αρνήθηκαν να εργασθούν στη θέση των συναδέλφων τους φορτοεκφορτωτών μετά την απόφαση της εταιρίας να προχωρήσει στην απελευθέρωση του επαγγέλματος των φορτοεκφορτωτών, μη δεχόμενη να προσλάβει φορτοεκφορτωτές από το Σύνδεσμό τους⁷⁷⁵. Η άρνηση των εργατών προκάλεσε την αντίδραση του Κανελλόπουλου ο οποίος την επομένη κήρυξε λοκ-άουτ εναντίον των 3.000 εργατών του⁷⁷⁶. Η υπόθεση ξέφυγε από τα όρια της διαμάχης Κανελλόπουλου και εργατών Λιπασμάτων και έγινε υπόθεση όλων των βιομήχανων της πόλης. Ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχάνων Χατζηκυριάκος τόνισε στον αρμόδιο υπουργό Εθνικής Οικονομίας Νικ. Βελέντζα την αξίωση των μελών του Συνδέσμου του να επιτραπεί η γενίκευση της ελεύθερης εργασίας σε όλους τους κλάδους του λιμανιού «έστω και δια των όπλων»⁷⁷⁷. Απέιλησε, δε, τον υπουργό ότι εάν το ζήτημα δεν λυθεί άμεσα, όλοι οι βιομήχανοι του Πειραιά θα προχωρήσουν σε κήρυξη λοκ-άουτ σε συμπαραστάση στον Κανελλόπουλο⁷⁷⁸. Το επιχείρημα που παρέθεσε ο Χατζηκυριάκος ήταν ότι οι οργανωμένοι εργάτες έχουν μεγαλύτερες αξιώσεις από τους ελεύθερους και μπορούν να επιβάλλουν τις απόψεις τους⁷⁷⁹.

Οι εργάτες των Λιπασμάτων αντέδρασαν στα παραπάνω με την ενίσχυση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ (μετέπειτα Ενωτικό ΕΚΠ). Προχώρησαν σε Γενική Συνέλευση με σκοπό την αναδιοργάνωση του σωματείου τους και εξέλεξαν πενταμελή επιτροπή για αυτό το σκοπό αποτελούμενη από τους κομμουνιστές Καραφιλίδη, Γεωργιάδη, Κουτσοουρόπουλο, Βερόνη και ενός αντιπροσώπου της Επιτροπής συμβουλίων του ΕΚΠ. Επιπλέον, προχώρησαν σε έντονα διαβήματα διαμαρτυρίας στην Αστυνομία για την παρουσία των αστυνομικών οργάνων στους

⁷⁷⁴ *Ο.π.*, 30/3/1927 και Η. Θωίδης, «Στο εργοστάσιο Λιπασμάτων», *ό.π.*, 3/4/1927.

⁷⁷⁵ *Σφαίρα*, 24/10/1927 και *Ριζοσπάστης*, 24/10/1927.

⁷⁷⁶ *Ριζοσπάστης*, 25/10/1927.

⁷⁷⁷ *Εμπρός*, 25/10/1927 και *Ριζοσπάστης*, 25/10/1927.

⁷⁷⁸ Η κήρυξη του λοκ-άουτ φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε από ορισμένους βιομήχανους του Πειραιά ως μοχλός πίεσης στο Υπουργείο για να επιτραπεί η εργασία ελεύθερων ανοργάνωτων εργατών. *Ριζοσπάστης*, 30/10/1927.

⁷⁷⁹ *Στα ίδια*.

πέριξ του εργοστασίου δρόμους, την τρομοκράτηση των απεργών και για τον ξυλοδαρμό και τη σύλληψη των εργατών Ξυπόλυτου και Κωστάκου⁷⁸⁰.

Η εταιρία Λιπασμάτων πρότεινε στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας να επιτραπεί η πρόσληψη ελεύθερων εργατών με ημερομίσθιο 105 δραχμών⁷⁸¹, πρόταση που έγινε δεκτή από το υπουργείο⁷⁸². Η τελική πρόταση που υιοθετήθηκε ήταν η μείωση της ανά ώρα αμοιβής των φορτοεκφορτωτών ημερομισθίων από τις 6 δραχμές στις 4 δραχμές και η ελεύθερη πρόσληψη ανοργάνωτων φορτοεκφορτωτών μετά τους πρώτους δεκαπέντε που υποχρεωτικά θα προέρχονται από τη Συνεργατική των Φορτοεκφορτωτών. Σε αυτή την πρόταση φαίνεται ότι συνέβαλε η ηγεσία της ΓΣΕΕ και του ΕΚΠ, η οποία με επικεφαλής τον Καλομοίρη, δέχθηκε να κανονίζει αυθαίρετα η εταιρία των Λιπασμάτων τις αμοιβές των φορτοεκφορτωτών⁷⁸³.

15.3 Η απεργία του 1929 και η σημασία της

Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας θεωρούνταν, ήδη από το Μεσοπόλεμο, ένα από τα ισχυρότερα προπύργια της Αριστεράς⁷⁸⁴. Ως ένα βαθμό, σε αυτό συνέβαλε και η εκεί λειτουργία του εργοστασίου των Λιπασμάτων το οποίο αποτέλεσε πεδίο δράσης των αριστερών συνδικαλιστών, δημιουργώντας ένα ευνοϊκό πεδίο για τη διάδοση των αριστερών ιδεών στο συνοικισμό. Ήδη από το 1925 οι υαλουργοί του Πειραιά, μεγάλη μάζα των οποίων εργάζονταν στα Λιπάσματα, είχαν εκλέξει αριστερή διοίκηση στο σωματείο τους και δύο χρόνια αργότερα ακολούθησαν την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ εκλέγοντας νέα προσωρινή επιτροπή αποτελούμενη από τους κομμουνιστές Δαμβέργη, Γεωργίου, Παλαιολόγου, Κ. Κανακάρη και Σ. Κανακάρη⁷⁸⁵. Στο ίδιο πνεύμα κινήθηκαν και οι εργάτες των Λιπασμάτων για την ανασυγκρότηση του σωματείου τους με την καθοδήγηση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ, αμέσως μετά τη λήξη του λοκ-άουτ της εταιρίας το 1927. Προς την ίδια κατεύθυνση ήταν και η νέα ανασυγκρότηση του σωματείου των εργατών Λιπασμάτων τον Ιούλιο

⁷⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 25/10/1927 και 26/10/1927.

⁷⁸¹ *Σφαίρα*, 25/10/1927.

⁷⁸² *Ο.π.*, 27/10/1927.

⁷⁸³ *Εμπρός*, 25/10/1927 και *Ριζοσπάστης*, 25/10/1927.

⁷⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά Σπ. Λιναρδάτος, *Πως εφθάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, ό.π., σ. 60-61. Το γεγονός διαφαίνεται και από την μικρή απήχηση στους κατοίκους των προσκλήσεων για την υποδοχή στους υποψήφιους βουλευτές και δημάρχους των Φιλελεύθερων αλλά και του Λαϊκού κόμματος, σε αντίθεση με τους αριστερούς υποψήφιους (κατά τη δεκαετία του 1930), καθώς και από τα αυξημένα, σε σχέση με τους άλλους συνοικισμούς του Πειραιά, ποσοστά και τις ψήφους που συγκέντρωναν στη Δραπετσώνα οι υποψήφιοι του ΚΚΕ. Για τις αποδοκimasίες των βενιζελικών υποψηφίων στη Δραπετσώνα βλ. ενδεικτικά *Η πάλη των τάξεων*, 3/3/1933, σ. 3.

⁷⁸⁵ *Ριζοσπάστης*, 16/4/1925 και 31/10/1927.

του 1929. Το σωματείο εντάχθηκε, πλέον, στην ΕΓΣΕΕ και την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ δηλώνοντας υπακοή στην καθοδήγηση των δύο κομμουνιστικών ή φιλοκομμουνιστικών οργανισμών, ως αποτέλεσμα και της δημιουργίας ενός κομματικού πυρήνα του ΚΚΕ στο εργοστάσιο από το 1927⁷⁸⁶.

Το πλέον αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της πορείας του εργατικού κινήματος των εργατών Λιπασμάτων, σε σύγκριση με ό,τι συνέβαινε στους υπόλοιπους κλάδους και τα εργοστάσια τοποθετείται ακριβώς σε αυτή την περίοδο 1929-1932. Ενώ, στο σύνολό του, το εργατικό κίνημα υφίσταται καθίζηση, οι αιτίες της οποίας αναλύθηκαν προηγούμενα, στο εργοστάσιο Λιπασμάτων συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Το εργατικό του κίνημα αναπτύσσεται ακριβώς εκείνη την περίοδο και αποκτά ξεκάθαρα ταξικά χαρακτηριστικά. Από τη μία πλευρά η εξαιρετική σημασία που απέδιδαν όλοι οι φορείς (εργοδοσία, κράτος και κομμουνιστές) σε αυτό το εργοστάσιο και, κυρίως, από την άλλη πλευρά, το σπάσιμο των πατερναλιστικών δεσμών που υπήρχαν ανάμεσα στον Κανελλόπουλο και τους εργάτες του συνέτειναν προς αυτή την κατεύθυνση. Τη θέση των «ευεργετημένων εργατών», στους οποίους η εργοδοσία είχε παραχωρήσει σπίτια και των κατοίκων της απομακρυσμένης από τον Πειραιά Δραπετσώνας που θεωρούσαν, περίπου, ως φυσική εξέλιξη την εργασία τους σε αυτό το εργοστάσιο⁷⁸⁷, πήραν οι απολυμένοι και εκμεταλλευόμενοι εργάτες που μάχονταν όχι μόνο για τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας τους, αλλά και για το ίδιο το δικαίωμά τους στην εργασία.

Αυτή η αντικειμενική μεταβολή των σχέσεων εργατών-εργοδοσίας συμπληρώθηκε από την υποκειμενική μεταβολή της έντασης της οργανωμένης δράσης των κομμουνιστών εντός του εργοστασίου οι οποίοι, ενισχυόμενοι από τη δημιουργία κομματικού πυρήνα, πραγματοποιούσαν συνεχείς ανταποκρίσεις στο *Ριζοσπάστη* αναδεικνύοντας τα προβλήματα των εργατών και εργατριών των Λιπασμάτων. Η αιτία της ενίσχυσης της κομμουνιστικής δράσης στο εργοστάσιο Λιπασμάτων ήταν ακριβώς η σημασία που έδιναν σε αυτό εξαιτίας του φόβου τους για την επικείμενη κήρυξη πολέμου και στη σημασία που αντιλαμβάνονταν ότι απέδιδε στο εργοστάσιο και η «απέναντι πλευρά», το Κράτος, το οποίο έφθασε να

⁷⁸⁶ Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269390, *ό.π.*

⁷⁸⁷ Σε αυτή την αντίληψη των κατοίκων της Δραπετσώνας, οι οποίοι αν δεν εργάζονταν οι ίδιοι στα Λιπάσματα, ήταν σπάνιο το φαινόμενο να μην εργάζεται κάποιος συγγενής σε αυτό, ώστε να μην επηρεάζεται το οικογενειακό εισόδημα από την οικονομική κρίση και τις απολύσεις, θα πρέπει να αναζητηθεί η αλληλεγγύη και η συμμετοχή ολόκληρου του συνοικισμού στις απεργίες από το 1929 και εντεύθεν, όπως θα δούμε παρακάτω.

δημιουργήσει μετά την απεργία του 1929 ειδικό τμήμα της Ασφάλειας εντός του εργοστασίου⁷⁸⁸. Επιπλέον, επιβλήθηκε από το κράτος και την εργοδοσία ως απαραίτητος όρος για την εργασία στα Λιπάσματα η χορήγηση πιστοποιητικών νομιμοφροσύνης, ενώ εντός του εργοστασίου εξακολουθούσε να υφίσταται η τρομοκρατία της ένοπλης ιδιωτικής φρουράς του Κανελλόπουλου⁷⁸⁹. Συν τοις άλλοις, όλοι αυτοί οι παράγοντες μαζί συνέβαλαν στη δημιουργία ενός ανασυγκροτημένου σωματείου των εργατών Λιπασμάτων το οποίο είχε σαφή κομμουνιστική κατεύθυνση και καθοδηγούνταν από την Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ και αργότερα από το ΕΕΚΠ, αλλά και από την Ενωτική ΓΣΕΕ, αξιοποιώντας την παρουσία κομμουνιστών βουλευτών του Ενιαίου Μετώπου στις διεκδικήσεις του και τις συζητήσεις με τα κυβερνητικά στελέχη.

Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, η εργοδοσία των Λιπασμάτων αντέδρασε άμεσα στην ανασυγκρότηση και τη νέα κατεύθυνση του σωματείου με απειλές για επέκταση της τρομοκρατίας μέσα στους χώρους του εργοστασίου (χορήγηση περιστρόφων στους επιστάτες, απολύσεις κλπ). Μάλιστα, η εφημερίδα κατήγγειλε ότι η διεύθυνση του εργοστασίου προχώρησε στην απόλυση τεσσάρων εργατών χωρίς αποζημίωση και στην καθυστέρηση της καταβολής των ημερομισθίων προκειμένου να πιάσει τους εργάτες να ματαιώσουν την κίνησή τους προς την ανασυγκρότηση. Οι εργάτες των Λιπασμάτων προχώρησαν σε συνέλευση στην οποία μίλησαν οι Θωΐδης, εκ μέρους της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ, και ο Τραγκόπουλος, εκ μέρους της ΕΓΣΕΕ, για την τρομοκρατία στο εργοστάσιο. Οι εργάτες και οι εργάτριες που έλαβαν το λόγο τόνισαν την ανάγκη για τη συνέχιση του αγώνα τους, ενώ οι Διοικήσεις των σωματείων της Στάνταρ Όιλ και των φορτοεκφορτωτών «Ο Πόντος», που έδρευαν στη Δραπετσώνα τάχθηκαν αλληλέγγυες στον αγώνα των εργατών του εργοστασίου Λιπασμάτων. Σύμφωνα με την εφημερίδα, η εταιρία προσπάθησε να ματαιώσει τη συνέλευση κρατώντας τους εργάτες εντός του χώρου του εργοστασίου, αλλά οι υπόλοιποι εργάτες της βάρδιας, περίπου 400 άτομα, προχώρησαν σε συγκέντρωση και την εκλογή επιτροπής η οποία, συνοδευόμενη από αντιπροσώπους της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ και της ΕΓΣΕΕ επισκέφτηκαν το υπουργείο Εθνικής

⁷⁸⁸ Βλ. *Εργάτης Λιπασμάτων*, περίοδος Α', τ. 1, 25/3/1930, σ. 1. Εδώ παρατίθεται από την αναδημοσίευση του φύλλου στην *ΚΟΜΕΠ*, 2013, τ. 3, σ. 92.

⁷⁸⁹ Β. Βασιλείου, «Η δουλειά μας στο εργοστάσιο λιπασμάτων του Πειραιά», *ΚΟΜΕΠ*, περίοδος Γ', έτος Γ', αρ. 22/119, 15/11/1934, σ. 40-46.

Οικονομίας και τη Διεύθυνση του εργοστασίου για την υποβολή των εργατικών αιτημάτων⁷⁹⁰.

Μετά την επιμονή των εργατών στην καθοδήγηση από το ΕΕΚΠ (ιδρύθηκε την ίδια περίοδο ως συνέχεια της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ) και της ΕΓΣΕΕ αλλά και την απόρριψη, εκ μέρους των εργατών της πρότασης της επιχείρησης σχετικά με την εφαρμογή του οκτάωρου και την αύξηση των ημερομισθίων κατά 1,30 δραχμές ανά ώρα εργασίας, η Διοίκηση της εταιρίας Λιπασμάτων προχώρησε σε νέα μέτρα εκφοβισμού που πυροδότησαν ακόμη περισσότερο το κλίμα στο εργοστάσιο. Τοποθετήθηκαν διακόσιες εργάτριες σε νέο τμήμα κάτω από τον ήλιο με αποτέλεσμα να λιποθυμήσουν αρκετές από αυτές, ενώ απολύθηκαν δεκαεννέα εργάτριες και τρεις εργάτες⁷⁹¹. Μετά από τις αποτυχημένες προσπάθειες για συνεννόηση με το υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και τη Διεύθυνση της επιχείρησης και τη σχετική απόφαση του σωματείου με την υπόδειξη των ΕΕΚΠ και ΕΓΣΕΕ⁷⁹², η απεργία κηρύχθηκε στις 6 το απόγευμα της 10^{ης} Ιουλίου 1929⁷⁹³ με τα εξής αιτήματα: αύξηση των ημερομισθίων κατά 40%, εφαρμογή του οκτάωρου, προστασία των ανηλίκων, προικοδότηση του ταμείου συντάξεως και πληρωμή των υπερωριών⁷⁹⁴.

Από την πρώτη στιγμή της κήρυξης της απεργίας εκδηλώθηκαν επεισόδια ανάμεσα στους απεργούς, από τη μία πλευρά και την αστυνομία με την ιδιωτική φρουρά του εργοστασίου από την άλλη. Ο Ριζοσπάστης κατήγγειλε τις επιθέσεις των «μπράβων» της εταιρίας και της αστυνομίας, η οποία πραγματοποιήθηκε με όπλα και χειροβομβίδες, αναφέροντας δεκαπέντε τραυματισμούς και πυροβολισμούς εναντίον μίας απεργού, η οποία δήλωσε σε αστυνομικό ότι η απεργία θα περιφρουρηθεί⁷⁹⁵. Την επομένη, ο *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει την είδηση για την σύλληψη πολλών εργατών, τον σοβαρό τραυματισμό δεκαέξι και τη δολοφονία τριών απεργών. Οι καταγγελίες, που υπήρχαν σε ανακοίνωση της ΕΓΣΕΕ για τα γεγονότα, ανέφεραν ότι τα πτώματά τους παρέμειναν κρυμμένα εντός του εργοστασίου⁷⁹⁶, ενώ οι φήμες φούντωσαν όταν ανακαλύφθηκαν δύο πτώματα στο νεκροταφείο της Ανάστασης, τα

⁷⁹⁰ *Ριζοσπάστης*, 5/7/1929.

⁷⁹¹ *Ο.π.*, 7/7/1929.

⁷⁹² *Ο.π.*, 9/7/1929 και *Εμπρός*, 12/7/1929.

⁷⁹³ *Ριζοσπάστης*, 11/7/1929 και 12/7/1929· *Ελεύθερον Βήμα*, 11/7/1929 · *Σφαίρα*, 11/7/1929· *Εμπρός*, *ό.π.*· *Μακεδονία*, 11/7/1929 και *Σκριπ*, 12/7/1929.

⁷⁹⁴ *Εμπρός*, *ό.π.*

⁷⁹⁵ *Ριζοσπάστης*, 11/7/1929.

⁷⁹⁶ *Ο.π.*, 12/7/1929.

οποία συνδέθηκαν με τα επεισόδια των Λιπασμάτων⁷⁹⁷. Μάλιστα, φιλοξενείται η είδηση της ομολογίας αστυνομικού ότι τα δύο πτώματα είναι απεργών των Λιπασμάτων κι ότι υπάρχει και τρίτο πτώμα απεργού που δολοφονήθηκε με γκλόπ⁷⁹⁸. Για τα επεισόδια αναφέρονταν ότι λίγη ώρα μετά την κήρυξη της απεργίας η ιδιωτική φρουρά του εργοστασίου πετούσε χειροβομβίδες και πυροβολούσε από τα παράθυρα του εργοστασίου προς το δρόμο έξω από το εργοστάσιο όπου ήταν συγκεντρωμένοι οι απεργοί, ενώ οι μάχες των απεργιακών φρουρών, που διαρκώς ανανεώνονταν και συμπληρώνονταν, με την αστυνομία και την ιδιωτική φρουρά ήταν καθημερινές και συχνά κατέληγαν σε πυροβολισμούς των απεργών⁷⁹⁹.

Στον *Ριζοσπάστη*, επίσης αναφέρθηκε ότι συνελήφθησαν και ξυλοκοπήθηκαν άγρια στην αστυνομία δύο απεργοί και ο εκτελεστικός επίτροπος της ΕΓΣΕΕ Φραγκόπουλος, όταν κλήθηκε για να δώσει πληροφορίες. Η εφημερίδα μετέδιδε ότι προσλήφθηκαν και εργάζονταν, μόλις, 400 ελεύθεροι εργάτες, ενώ ότι ο αριθμός των απεργοσπαστών δεν υπερέβαινε τους πέντε, οι οποίοι και ξυλοκοπήθηκαν από τους απεργούς. Επιπλέον, σε συνέλευση της 12^{ης} Ιουλίου 1929, στην οποία αποδοκιμάστηκαν οι ανακοινώσεις του ΕΚΠ, ξυλοκοπήθηκε και την εγκατέλειψε «ο λικβινταριστής Κουτουβαρδέλος», ο οποίος πιθανότατα ήταν μέλος του σωματείου των εργατών της ΑΕΕΧΠΛ που ακολούθησε την ομάδα του Π. Πουλιόπουλου.

Η απεργία που οδήγησε στην αστυνομοκρατία ολόκληρου του συνοικισμού της Δραπετσώνας και η οποία, μέσα από συνεχείς συνελεύσεις των κατοίκων και όλων των εργατικών οργανώσεων του συνοικισμού, μετατράπηκε σε υπόθεση όλων των κατοίκων της⁸⁰⁰, έληξε στις 17 Ιουλίου 1929 μετά από σχετική απόφαση της συνέλευσης των απεργών στον κινηματογράφο «Ιντεάλ» της Αγίας Σοφίας. Ο Δημήτρης (Μήτσος) Παπαρήγας, εκ μέρους του ΕΕΚΠ, και η επιτροπή απεργίας εισηγήθηκαν τη λήξη της ως υποχώρηση μετά από το μεγάλο κύμα τρομοκρατίας που

⁷⁹⁷ *Ο.π.*, 14/7/1929.

⁷⁹⁸ *Ο.π.*, 16/7/1929.

⁷⁹⁹ *Ο.π.*, 12/7/1929-17/7/1929 με καθημερινές ανταποκρίσεις και δημοσίευση ανακοινωθέντων των ΕΕΚΠ και ΕΓΣΕΕ.

⁸⁰⁰ Σε περίπτωση επέκτασης της απεργίας είχε αποφασισθεί να κηρυχθεί η Δραπετσώνα «σε κατάσταση πολιορκίας εφαρμοζομένου του στρατιωτικού νόμου». Βλ. *Εμπρός*, 13/7/1929 και *Σφαίρα*, 12/7/1929.

ως αποτέλεσμα είχε τριάντα απεργούς τραυματισμένους ή εξαφανισμένους και πολλούς συλληφθέντες⁸⁰¹.

Η αντιμετώπιση της απεργίας από τον μη κομμουνιστικό Τύπο ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη. Το *Ελεύθερο Βήμα* δημοσίευσε ότι οι απεργοί επιτέθηκαν με πέτρες και πυροβόλα όπλα εναντίον των αστυνομικών που φρουρούσαν το εργοστάσιο και ότι οι τελευταίοι απάντησαν με πυροβολισμούς στον αέρα. Αποτέλεσμα της επίθεσης των απεργών ήταν ο τραυματισμός του υπαστυνόμου Νάσαινα από πέτρα και των αστυνομικών Πανάρετου και Μαραγκουδάκη από πυροβόλα όπλα. Επιπλέον, ανέφερε ότι οι απεργοί επιτέθηκαν με πέτρες στα αυτοκίνητα που μετέφεραν τον Διευθυντή της Αστυνομίας Πειραιώς Σπύρου με αποτέλεσμα τον τραυματισμό του ίδιου και του αστυνομικού που οδηγούσε το όχημα και με πέτρες και πυροβολισμούς το αυτοκίνητο που μετέφερε τον αστυνόμο Καζάκο. Στο χώρο που λιθοβολήθηκε το αυτοκίνητο που μετέφερε τον Σπύρου αναφέρεται ότι βρέθηκε χειροβομβίδα που δεν εξεράγη⁸⁰².

Η κοινή γραμμή των εφημερίδων ήταν η «κομμουνιστική υποκίνηση των επεισοδίων». Το *Ελεύθερο Βήμα* συνέδεσε τα επεισόδια με την απόφαση του ΚΚΕ να ακολουθήσει αντιπολεμική προπαγάνδα και να «προκληθούν εργατικά ανωμαλίες εις τα χημικά εργοστάσια, δια να περιέλθουν εις μαρασμόν και εις περίπτωσιν πολέμου μη εκπληρώσουν τον προορισμόν των». Επίσης, γράφθηκε ότι οι εκρήξεις δυναμίτιδας προκλήθηκαν από τους απεργούς οι οποίοι έκλεψαν δυναμίτιδα από το εργοστάσιο. Το *Εμπρός* επανέλαβε την κατηγορία για «κομμουνιστικά ελατήρια» και πρόκληση της απεργίας και των επεισοδίων από κομμουνιστικά στοιχεία ξένα των εργατών Λιπασμάτων. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι το κομμουνιστικό Ενωτικό Εργατικό Κέντρο έκανε προσπάθειες να επεκταθεί η απεργία στο εργοστάσιο

⁸⁰¹ *Ο.π.*, 18/7/1929 και ανακοίνωση της ΕΓΣΕΕ *ό.π.*, 6/8/1929. Στην ανακοίνωση ασκήθηκε κριτική στην τακτική του ΕΕΚΠ επειδή το Κέντρο «βιάστηκε» να κηρύξει την απεργία ως αποτέλεσμα της ανυπομονησίας των επικεφαλής εργατών του εργοστασίου. Πραγματικά, στο *Ριζοσπάστη* τις ημέρες πριν την κήρυξη της απεργίας δημοσιεύθηκε άρθρο σύμφωνα με το οποίο οι εργάτριες των Λιπασμάτων συγκρατήθηκαν από την καθοδήγηση του ΕΕΚΠ ώστε να περιμένουν την κήρυξη της απεργίας, γεγονός που αναδεικνύει την προσμονή τους και την πίεση που ασκούσαν οι εργάτες και οι εργάτριες των Λιπασμάτων στους υπεύθυνους του ΕΕΚΠ για την κήρυξη της απεργίας. *Ο.π.*, 7/7/1929. Τα ονόματα των συλληφθέντων της πρώτης ημέρας απεργίας δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Εμπρός*, 12/7/1929.

⁸⁰² *Ελεύθερο Βήμα*, 11/7/1929 και *Εμπρός*, 12/7/1929. Η εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* συνέχισε τη δημοσίευση ειδήσεων για την απεργία των Λιπασμάτων. Βλ. *Ελεύθερο Βήμα*, 13/7/1929 και 19/7/1929. Η εφημερίδα *Μακεδονία* ανέφερε ότι εκτός των αστυνομικών τραυματίστηκαν και πέντε απεργοί, τρεις από σφαίρες και δύο από πέτρες, ενώ συνελλήφθησαν και 16 απεργοί. *Μακεδονία*, 12/7/1929. Επίσης, βλ. *Μακεδονία*, 14/7/1929. Τα επεισόδια περιγράφονται και από την πειραϊκή εφημερίδα *Σφαίρα*, 11/7/1929.

Τσιμέντων του Χατζηκυριάκου, στο υαλουργείο του Αργυρόπουλου και στα εργοστάσια Στάνταρ και Σελλ. Για τη σύλληψη του Φραγκόπουλου ανέφερε: «συνελήφθη υπό των αστυνομικών οργάνων Πειραιώς ο Γ. Φραγκόπουλος κομμουνιστής, όστις φέρεται ως αρχηγός της απεργίας και κομμουνιστικής συνωμοσίας δια την καταστροφή των εργοστασίων Λιπασμάτων. Ούτος θα αποσταλή εις μικράν νήσον»⁸⁰³.

Η πειραϊκή εφημερίδα *Σφαίρα* ανέφερε την επομένη των επεισοδίων: «..Αν όχι την δημιουργίαν αλλά ασφαλώς την εξέλιξιν αυτήν [τα επεισόδια] την κακήν από πάσης απόψεως, οφείλομεν όχι εις τους τίμιους εργάτας μας, την μεγάλην δηλαδή εργατικήν μάζαν, αλλά εις τους ολίγους, τους ελαχίστους γνωστούς κακοποιούς του κομμουνιστικού κόμματος. Διότι δεν δύναται ουδείς και δεν δικαιούται να διατηρή και την ελάχιστην αμφιβολίαν ότι πέραν των οικτρών αυτών ανθρώπων οι οποίοι αντιπροσωπεύουν εδώ την επανάστασιν, δεν υπάρχουν άλλοι υπεύθυνοι δι' ό,τι έγεινε»⁸⁰⁴. Από την άλλη πλευρά, το *Σκριπ*, εφημερίδα υπέρ της παλινόρθωσης στην οποία δημοσιεύτηκε πλήθος διακηρύξεων φασιστικών οργανώσεων, τόνισε πως ό,τι συνέβη στην απεργία της Δραπετσώνας «θα γίνη αύριον εις την πλατείαν του Συντάγματος, εις την οδόν Σταδίου, έξω από το Πολιτικόν Γραφείον. Οι κομμουνισταί ετοποθέτησαν εχθές δυναμίτιδα εις τα εργοστάσια λιπασμάτων. Αλλά διατί αύριον να μη τοποθετήσουν δυναμίτιδα και εις τα υπουργεία; Οι κομμουνισταί δεν ηδύναντο να εύρουν καλλίτερον συνεργάτην εις το έργον αυτών από την Βενιζελικήν Κυβέρνησιν. Και δεν είναι απίθανον αύριον επί κεφαλής αυτών να ίδωμεν τον κ. Βενιζέλον»⁸⁰⁵. Επιπλέον, θεώρησε τα επεισόδια της απεργίας ως την «πρώτη κρούση» γενικότερου σχεδίου ταραχής από το ΚΚΕ⁸⁰⁶.

Το σπουδαιότερο γεγονός που σημάδευσε την αποτυχημένη, τελικά, απεργία των εργατών του εργοστασίου Λιπασμάτων ήταν οι καταγγελίες των απεργών για τη δολοφονία τριών απεργών από τα όργανα της αστυνομίας και της ιδιωτικής φρουράς του εργοστασίου. Παραπάνω είδαμε τις καταγγελίες των απεργών, όπως καταγράφηκαν από τον *Ριζοσπάστη*, σύμφωνα με τις οποίες ο πρώτος δολοφονήθηκε από σφαίρα, ο δεύτερος από γκλόπ και ο τρίτος από ασφυξία, ύστερα από κράτησή του σε υπόγειο χώρο του εργοστασίου. Οι υπόλοιπες εφημερίδες ασχολήθηκαν με το

⁸⁰³ *Εμπρός*, 13/7/1929. Επίσης, *Εμπρός*, 14/7/1929 και 16/7/1929.

⁸⁰⁴ *Σφαίρα*, 12/7/1929.

⁸⁰⁵ *Σκριπ*, 12/7/1929.

⁸⁰⁶ *Στο ίδιο* και *Σκριπ*, 13/7/1929, 14/7/1929 και 19/7/1929.

θέμα, υιοθετώντας από την πρώτη στιγμή τη θέση της αστυνομίας, σύμφωνα με την οποία, πραγματοποιήθηκε έρευνα από τον αντεισαγγελέα Χαλκιά και δεν διαπιστώθηκε η δολοφονία κανενός απεργού⁸⁰⁷. Η επίσημη θέση της αστυνομίας δημοσιεύθηκε στον Τύπο στις 19 Ιουλίου 1929⁸⁰⁸ και, σύμφωνα με αυτήν, τα πτώματα ήταν δύο αλλά δε σχετίζονται με τα επεισόδια της απεργίας. Ο ένας νεκρός ήταν ο Ευάγγελος Στανέλος, ετών 19, ο οποίος αυτοκτόνησε με όπλο στον ηλεκτρικό σταθμό του Πειραιά και ο δεύτερος ήταν ο Αντώνιος Ξενάκης, ο οποίος πέθανε από ασφυξία κατά την εργασία του στην εκκένωση βόθρων. Πρόκειται για δύο από τα τρία θύματα που, σύμφωνα με τους απεργούς, δολοφονήθηκαν με πυροβολισμό και από ασφυξία λόγω του εγκλεισμού του σε υπόγειο του εργοστασίου. Για το τρίτο πτώμα, η έκθεση του Διευθυντή της αστυνομίας Πειραιά Ι. Πολυχρονόπουλου, δεν ανέφερε τίποτα. Τέλος, στην έκθεση αναφέρονταν οι «προκλήσεις» των απεργών, η αντιμετώπισή τους από την αστυνομία και το ιππικό και η υποκίνηση των επεισοδίων από κομμουνιστές ξένους προς τους εργάτες των Λιπασμάτων.

Το αποτέλεσμα της απεργίας ήταν η ήττα των απεργών, αλλά και η συγκρότηση του σωματείου των εργατών, η ανάδειξη της αγωνιστικότητάς τους και η αποκοπή πολλών εργατών από την «πατρωνεία» του Κανελλόπουλου. Παρόλα αυτά, το πλέον άμεσο αποτέλεσμα της απεργίας ήταν η γενίκευση και ένταση της τρομοκρατίας μέσα στο εργοστάσιο. Στον *Ριζοσπάστη* δημοσιεύθηκε μερικούς μήνες αργότερα επιστολή δύο εργατών του υαλουργείου, οι οποίοι δήλωσαν μετανιωμένοι για τη στάση τους κατά την απεργία (δήλωσαν απεργοσπάστες) την οποία απέδωσαν στη δράση των ανθρώπων του Κανελλόπουλου και των αρχειομαρξιστών, οι οποίοι τους παρότρυναν να προχωρήσουν σε «υπόγειο αγώνα». Σύμφωνα με την επιστολή των δύο εργατών, κατά τη διάρκεια της απεργίας ο Κανελλόπουλος είχε βγάλει ανακοίνωση με την οποία αποκαλούσε τους εργάτες «αδέλφια του» και υποδείκνυε ως εχθρούς των εργατών τους κομμουνιστές. Μετά τη λήξη της απεργίας οι συνθήκες στο εργοστάσιο χειροτέρευαν με τις μειώσεις των ημερομισθίων και τις κατά βούληση του εργοδότη μαζικές απολύσεις εργατών, ενώ σε οποιαδήποτε διεκδίκησή τους αποκαλούνται «κομμουνιστές»⁸⁰⁹.

⁸⁰⁷ Βλ. *Εμπρός*, 16/7/1929, *Μακεδονία*, 14/7/1929 και *Σφαίρα*, 12/7/1929.

⁸⁰⁸ Βλ. *Ελεύθερο Βήμα*, 19/7/1929 και *Σκριπ*, 19/7/1929.

⁸⁰⁹ *Ριζοσπάστης*, 25/10/1929.

Επιπλέον, η τελευταία αναφορά του *Ριζοσπάστη* στο εργοστάσιο Λιπασμάτων κατά το έτος 1929 σχετίζονταν με τις μεταπεργιακές συνθήκες που επικρατούσαν στο εργοστάσιο. Το άρθρο του ανώνυμου εργάτη-ανταποκριτή της εφημερίδας εστίαζε σε έξι βασικούς άξονες. Πρώτον, στις συνθήκες εργασίας οι οποίες χαρακτηρίζονταν φεουδαρχικού τύπου εξαιτίας της πολύωρης εργασίας και των, αναντίστοιχων, χαμηλών ημερομισθίων. Δεύτερον, στις συνθήκες υγιεινής για τις οποίες ανέφερε ότι ήταν σε πολύ άσχημο επίπεδο με αποτέλεσμα πολλοί εργάτες να υποφέρουν από φυματίωση εξαιτίας της πολύωρης έκθεσης των εργατών στα οξέα. Τρίτον, στη σεξουαλική παρενόχληση των εργατριών από τους επιστάτες του Κανελλόπουλου. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι οι επιστάτες Λαδάς, Δημητρόπουλος και Πολυμερόπουλος μείωσαν τα ημερομίσθια των εργατριών από τις 22 δραχμές ώστε αυτές να παραμένουν στο εργοστάσιο έως τις 11 το βράδυ προκειμένου να συμπληρώσουν το αναγκαίο ημερομίσθιό τους με υπερωρίες, με αποτέλεσμα να τις εκμεταλλεύονται οι παραπάνω επιστάτες. Τέταρτον, στην ίδρυση από την κυβέρνηση του Βενιζέλου⁸¹⁰ ειδικού τμήματος της ασφάλειας εντός του εργοστασίου, ώστε να απαιτείται η επίδειξη πιστοποιητικού ταυτότητας και «φιλόνομου διαγωγής» προκειμένου να εργασθεί κάποιος εργάτης στο εργοστάσιο. Επιπλέον, η ύπαρξη του τμήματος, σε συνδυασμό με την ύπαρξη της ιδιωτικής φρουράς, όξυνε την τρομοκρατία και τις απειλές για εξορία και φυλάκιση σε περίπτωση που κάποιος ή κάποιοι εργάτες προχωρούσαν σε διεκδίκηση βελτίωσης της θέσης τους. Πέμπτον, στην προπαγάνδα από τη Διοίκηση υπέρ της χρήσης των «δηλητηριωδών ποτών» εντός του εργοστασίου προκειμένου να «διαφθείρει την ταξική συνείδηση των εργατών κάνοντάς τους ανίκανους να σκεφθούν την καλύτερευση της θέσεώς τους». Τέλος, παρέθεσε τα αιτήματα των εργατών, τα οποία ήταν η απομάκρυνση του ειδικού τμήματος της Ασφάλειας, η κατάργηση της ιδιωτικής φρουράς, η παύση της τρομοκρατίας, η αύξηση των ημερομισθίων, η μείωση των ωρών εργασίας σε επτά, η παροχή γάλακτος σε όσους εργάζονταν στα οξέα και η παροχή μπλουζών και ιατρικής περίθαλψης στους εργάτες⁸¹¹.

Η τρομοκρατία στο εργοστάσιο Λιπασμάτων, ως αποτέλεσμα της απεργίας του Ιουλίου 1929, συνεχίστηκε και τους επόμενους μήνες. Οι εργάτες-ανταποκριτές του *Ριζοσπάστη* ανέφεραν ότι ομάδες ενόπλων της ιδιωτικής φρουράς του

⁸¹⁰ Στο δημοσίευμα αναφέρεται ως «Βενιζέλος-Πόλεμος».

⁸¹¹ *Ο.π.*, 28/11/1929.

Κανελλόπουλου κυκλοφορούσαν εντός του εργοστασίου κατά τις νυχτερινές βάρδιες, ενώ άλλοι παρέμεναν έξωθεν του εργοστασίου κατά τη λήξη κάθε βάρδιας, ώστε να αποτρέπουν κάθε κίνηση συνεννόησης μεταξύ των εργατών κατά το σχολασμά τους. Επιπλέον, ζητούσαν από τους εργάτες να παρακολουθούν συναδέλφους τους, ενώ άλλοι εργάτες παρακολουθούσαν τους πρώτους, με αποτέλεσμα να απολύονται πολλοί εργάτες δίχως προειδοποίηση. Μέσα σε όλα αυτά, οι εργάτες είχαν να αντιμετωπίσουν και τις διαρκείς μειώσεις των ημερομισθίων τους, τα οποία τον Μάρτιο του 1930 είχαν φθάσει τις 25-30 δραχμές. Τα πιστοποιητικά «νομιμοφροσύνης» για τα οποία είχε κάνει λόγο ο ανταποκριτής του *Ριζοσπάστη* στις 28/11/1929 εξακολουθούσαν να υφίστανται, με αποτέλεσμα να μην προσλαμβάνονται όσοι είχαν χαρακτηριστεί από την Ασφάλεια ως «κομμουνιστές», ενώ απαγορεύονταν και η ανάγνωση οποιασδήποτε εφημερίδας. Η αντικατάσταση ενήλικων εργατών με φθηνότερους ανήλικους ήταν συχνή, ενώ η οικονομική κρίση επέφερε τη μείωση του αριθμού των εργατών από τους 4.000, περίπου, την ημέρα της απεργίας του 1929 σε 600-700 τον Απρίλιο του 1932, παρά την αύξηση των μικτών κερδών της εταιρίας κατά τα έτη 1928-1932, με εξαίρεση την μείωσή τους κατά το 1931, έτος κατά το οποίο η εταιρία διπλασίασε τα ίδια κεφάλαιά της⁸¹².

15.4 Οι εργάτες Λιπασμάτων κατά τα έτη 1932-1936

Κομβικό σημείο για τους εργάτες Λιπασμάτων και το κίνημά τους αποτελεί η απεργία του 1929, η οποία είχε τη μεγαλύτερη διάρκεια από όσες είχαν διοργανωθεί τα έτη που ακολούθησαν μέχρι και την κήρυξη της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά. Οι εργάτες Λιπασμάτων καθοδηγούνταν από το Ενωτικό ΕΚΠ και την Ενωτική ΓΣΕΕ, ενώ στο εργοστάσιο φαίνεται ότι λειτουργούσε μία οργάνωση αρχαιομαρξιστών, χωρίς να καταφέρει να αποκτήσει την πλειοψηφία ανάμεσα στους εργάτες⁸¹³. Οι εργάτες των Λιπασμάτων αντιμετώπισαν στα τέλη του 1932 μία νέα

⁸¹² *Ο.π.*, 25/10/1929, 28/11/1929, 22/1/1930, 31/3/1930, 2/5/1930, 4/5/1930, 1/6/1930, 24/1/1932 και 24/4/1932. Η εφημερίδα του κομμουνιστικού πυρήνα του εργοστασίου με αφορμή την απόλυση 150 εργατών τον Μάρτιο του 1930, ανέφερε ότι είχαν απομείνει 1.000 εργάτες, ενώ ένα χρόνο νωρίτερα, στα 1929, ο αριθμός των εργατών ανέρχονταν σε 3.800. Βλ. *Εργάτης Λιπασμάτων*, περίοδος Α', τ. 1, 25/3/1930, σ. 1. Εδώ παρατίθεται από την αναδημοσίευση του φύλλου στην *ΚΟΜΕΠ*, 2013, τ. 3, σ. 92. Για τον αριθμό των εργατών βλ. επίσης, Συλλογικό Έργο, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων*, *ό.π.*, σ. 41. Για τα μικτά κέρδη και τα ίδια κεφάλαια βλ. *στο ίδιο*, σ. 28-29.

⁸¹³ Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι σε σύσκεψη του πυρήνα Λιπασμάτων των αρχαιομαρξιστών συγκεντρώθηκαν 36 εργάτες. Επίσης, οι ελάχιστες αναφορές της εφημερίδας *Η Πάλη των τάξεων* στα Λιπάσματα (την περίοδο 1931-1933) δείχνει ότι η επιρροή τους στις εργάτες της επιχείρησης ήταν μικρή. Επιπλέον, φαίνεται ότι απουσίαζε από το εργοστάσιο πυρήνας μελών της οργάνωσης αφού οι ανταποκρίσεις από το εργοστάσιο υπογράφονταν, στις περισσότερες περιπτώσεις,

επίθεση από την εργοδοσία, η οποία κήρυξε λοκ-άουτ. Αιτία ήταν η αντίδραση του Κανελλόπουλου στο αίτημα των εργατών να υπολογίζεται ως έναρξη στο ωράριο της απασχόλησής τους η είσοδός τους στο εργοστάσιο και όχι η στιγμή που τους ανέθεταν κάποια συγκεκριμένη εργασία, όπως συνέβαινε. Μετά από παρέμβαση της Ενωτικής ΓΣΕΕ στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, το λοκ-άουτ λύθηκε υπέρ των απεργών, οι οποίοι πέτυχαν μία σημαντική νίκη στο εργοστάσιο⁸¹⁴.

Το 1933 πραγματοποιήθηκε η μεγαλύτερη, σε διάρκεια, απεργία των υαλουργών του Πειραιά, η οποία διήρκεσε πάνω από δύο μήνες και στην οποία κατά κύριο λόγο συμμετείχαν οι υαλουργοί του εργοστασίου Λιπασμάτων. Τα κύρια αιτήματα των απεργών ήταν η εφαρμογή του οκτάωρου και η πληρωμή των υαλικών που είχαν πέτρες και σκοινιά (αμείβονταν με το κομμάτι και η εταιρία δεν πλήρωνε την εργασία όταν το γυαλί που η ίδια τους έδινε θεωρούνταν ελαττωματικό⁸¹⁵). Η διοίκηση του σωματείου είχε περάσει στα χέρια των ρεφορμιστών συνδικαλιστών, οι οποίοι πρόσκεινταν στο ΕΚΠ, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια, που τη διοίκηση κατείχαν αριστεροί συνδικαλιστές. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*⁸¹⁶, η Διοίκηση του σωματείου δεν ενέργησε για την επέκταση της απεργίας σε άλλα εργοστάσια της πόλης και η απάντηση της εταιρίας Λιπασμάτων ήταν η απειλή με έξωση των απεργών από τις κατοικίες που είχε παραχωρήσει. Ωστόσο, ο πρόεδρος του σωματείου Κιουράνης συνελήφθη από την αστυνομία, αλλά αφέθηκε ελεύθερος μετά την παρέμβαση των απεργών⁸¹⁷.

Στις 13 Απριλίου οι υαλουργοί φαίνονται να επιμένουν στην απεργία τους για 66^η ημέρα, με μόλις δύο απεργοσπάστες⁸¹⁸. Ο *Ριζοσπάστης* καταγγέλλει ότι το ΕΚΠ δεν ενέκρινε την παροχή συσσιτίου στους απεργούς «ώστε αυτοί να λυγίσουν», ενώ δημοσιεύθηκε η είδηση της δικαστικής έγκρισης της απόφασης της εταιρίας για την έξωση των απεργών από τα σπίτια που είχε παραχωρήσει η εταιρία στους

από κάποιον «εργάτη συμπαθούντα» και όχι μέλος των αρχαιομαρξιστών. Για τη δράση των αρχαιομαρξιστών κατά την απεργία του 1929 έγινε λόγος σε άρθρο των εργατών ανταποκριτών του *Ριζοσπάστη* στις 25/10/1929.

⁸¹⁴ *Ριζοσπάστης*, 9/12/1932 και 10/12/1932.

⁸¹⁵ *Η πάλη των τάξεων*, 29/4/1933, σ. 4.

⁸¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 12/2/1933.

⁸¹⁷ Βλ. *Η Πάλη των τάξεων*, 29/4/1933, σ. 4.

⁸¹⁸ Η *Πάλη των τάξεων* ανέφερε τρεις απεργοσπάστες οι οποίοι, μάλιστα, ήταν οπλισμένοι από την εταιρία. Επιπλέον, η εφημερίδα ανέφερε τον ξυλοδαρμό των τριών απεργοσπαστών από τους «εργάτες μαζί με τις γυναίκες τους» στις 22/4/1933 ενώ η αναφορά συμπληρώνονταν από την πληροφορία ότι «το πιστό τσιράκι της εταιρείας Τάκης Γαλάνης έρριξε δύο πιστολιές αλλά λοι εργάτες τον περιποιήθηκαν όπως του άξιζε». Βλ. *Ο.π.*, 29/4/1933, σ. 4.

υαλουργούς. Η τελευταία αναφορά της εφημερίδας στην απεργία έγινε στα μέσα Μαΐου του 1933 και έκτοτε δεν υπάρχει καμία αναφορά, γεγονός που, κατά πάσα πιθανότητα, υποδηλώνει την ήττα των απεργών⁸¹⁹.

Η αιτία για την αλλαγή στη διοίκηση του σωματείου θα πρέπει να αναζητηθεί στα μέτρα τα οποία φέρεται να είχε λάβει η διοίκηση του εργοστασίου σχετικά με τη λειτουργία του σωματείου και τα «φρονήματα» των εργατών. Οι συνθήκες που επικρατούσαν μέσα στο εργοστάσιο χειροτέρευαν σε όλη τη διάρκεια 1932-1936 με απολύσεις των εργατών, ιδιαίτερα των κομμουνιστών που δεν κατάφερναν να προσκομίσουν το απαιτούμενο Πιστοποιητικό της Ασφάλειας⁸²⁰. Μία μεγάλη προσπάθεια για τον εντοπισμό των εργατών που ανήκαν στο σωματείο πραγματοποιήθηκε από τη Διοίκηση της εταιρίας κατά το 1936 και ενόσω στο εργοστάσιο επικρατούσε αναταραχή από τις συνεχιζόμενες απολύσεις εργατών. Εν τούτοις οι γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα συνέτειναν στην διαρκή ανάταση του εργατικού κινήματος και της εργατικής διαμαρτυρίας⁸²¹. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, τον Ιανουάριο και τον Φεβρουάριο του 1936 πραγματοποιήθηκαν, περίπου, 150 απολύσεις εργατών για τους οποίους υπήρχε η υπόνοια ότι ανήκαν στο σωματείο. Το σωματείο ζήτησε τη βοήθεια του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά (ήταν το αποτέλεσμα της ενοποίησης του Ενωτικού ΕΚΠ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων) και της Ενωτικής ΓΣΕΕ, θέτοντας τα αιτήματα της επαναπρόσληψης των απολυμένων εργατών, της καθολικής εφαρμογής του οκταώρου, της αύξησης των ημερομισθίων κατά 30%, της ιατρικής περίθαλψης

⁸¹⁹ *Ο.π.*, 13/4/1933, 20/4/1933 και 18/5/1933.

⁸²⁰ Οι καταγγελίες του *Ριζοσπάστη* για απολύσεις κομμουνιστών εργατών, οι οποίοι δεν κατάφεραν να προσκομίσουν στην εταιρία το πιστοποιητικό της Ασφάλειας συνεχίστηκε σε όλη αυτή την περίοδο. Επιπλέον, μέσα στο εργοστάσιο υπήρχαν άνδρες της Ασφάλειας Πειραιώς, οι οποίοι παριστάνοντας τους εργάτες ερευνούσαν το εργοστάσιο προκειμένου να εντοπίσουν τους ανταποκριτές του *Ριζοσπάστη*. Οι καταγγελίες στρέφονταν και κατά συγκεκριμένων ανθρώπων προκειμένου να προφυλαχθούν οι κομμουνιστές εργάτες, όπως συνέβη τον Μάιο του 1933, οπότε και γράφθηκε: «Ένας τέτοιος [ασφαλίτης που παρίστανε τον εργάτη] είναι και ο Νίκος που δουλεύει στην Κεντρική Αποθήκη, είναι ψηλός με γυαλιά». *Ο.π.*, 18/5/1933. Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους το ζήτημα επανήλθε με την εξής ανταπόκριση: «Ο αρχιχαφιάς Ταντές και οι επιστάτες διώχνουν τους συνειδητούς εργάτες. Ετοιμάζονται μαζικές απολύσεις όσων δεν είναι φασίστες [μέλη της Εθνικής Ένωσης Ελλάς] ή δεν έχουν υψηλό μέσο. Παίρνουν όσο-όσο ανέργους». *Ο.π.*, 1/12/1933. Είχε προηγηθεί η απόλυση 135 εργατών τον Ιούλιο του 1933, χωρίς προειδοποίηση και χωρίς αποζημίωση, μετά το κλείσιμο του «Φούνου 4». *Ο.π.*, 30/7/1933. Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η είδηση που δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη*, σύμφωνα με την οποία η εταιρία μετέφερε από τη Θεσσαλονίκη προς εργασία στο εργοστάσιο 20 μέλη της ΕΕΕ, τους οποίους θα μεταχειρίζονταν «για την πλήρη φασιστικοποίηση του πολεμικού αυτού εργοστασίου, για το χτύπημα κάθε αγώνος των εργατών». Από το δημοσίευμα διαφαίνεται η αποτυχία της συγκρότησης στο εργοστάσιο της «Αντιφασιστικής Ένωσης» στην οποία καλούσε το ΚΚΕ, δείγμα της υποχώρησης της οργάνωσης στο εργοστάσιο αυτή την περίοδο. *Ριζοσπάστης*, 28/9/1933, σ. 3.

⁸²¹ Βλ. ενδεικτικά, Σπ. Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμεν...*, ό.π.

και της ίδρυσης Ταμείου Ασθενείας και, τέλος, την κατάργηση των προστίμων και των τιμωριών⁸²². Μάλιστα, έγινε λόγος για δύο ανθρώπους του Κανελλόπουλου, τους Σφοντύλια και Παναγιωτόπουλο, οι οποίοι εγγράφηκαν στο σωματείο προκειμένου να μάθουν ποιοί ήταν εγγεγραμμένοι σε αυτό⁸²³.

Η τελευταία μεγάλη απεργία των εργατών Λιπασμάτων πραγματοποιήθηκε μέσα σε αυτές τις συνθήκες τρομοκρατίας υπό την καθοδήγηση του σωματείου και του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά (ΠΚΠ). Στις 26 Μαρτίου 1936 περίπου 150 εργάτες των Λιπασμάτων κήρυξαν απεργία ζητώντας αύξηση του ημερομισθίου τους, καθολική εφαρμογή του οκτάωρου κ.ά.⁸²⁴. Η απεργία επεκτάθηκε, σχεδόν, αμέσως σε όλα τα τμήματα του εργοστασίου φθάνοντας τους 800 απεργούς⁸²⁵. Οι απεργοί πραγματοποίησαν συγκέντρωση στο συνοικισμό της Δραπετσώνας και τον Άγιο Γεώργιο Κερατσινίου, ενώ σε όλες τις εκδηλώσεις τους ενισχύονταν σημαντικά από πολλούς εργάτες και κατοίκους της Δραπετσώνας, οι οποίοι δεν εργάζονταν στο εργοστάσιο Λιπασμάτων κάνοντας, όπως και κατά την απεργία του 1929, την απεργία υπόθεση ολόκληρου του συνοικισμού⁸²⁶, κυρίως ως αποτέλεσμα της απόφασης για κοινό αγώνα που λήφθηκε στη σύσκεψη των Διοικήσεων των σωματείων της

⁸²² *Ριζοσπάστης*, 21/2/1936.

⁸²³ *Ο.π.*, 23/2/1936.

⁸²⁴ *Χρονογράφος*, 27/3/1936· *Σφαίρα*, 27/3/1936 και *Ριζοσπάστης*, 27/3/1936.

⁸²⁵ *Ριζοσπάστης*, 28/3/1936. Οι απεργοί κατανέμονταν ως εξής: 200 στο τμήμα φορτοεκφόρτωσης, 40 στο χυτήριο και οι υπόλοιποι στα τμήματα οξέων, πλινθοποιίας και υαλουργείου. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, στο εργοστάσιο κατέφθασαν ισχυρές αστυνομικές δυνάμεις που το φρουρούσαν συλλαμβάνοντας όους μοίραζαν την προκήρυξη του σωματείου (υπάρχει στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας) και τραυματίζοντας δύο εργάτριες. Η Διοίκηση του εργοστασίου απειλούσε τους απεργούς με απόλυση.

⁸²⁶ Αναφέρεται ενδεικτικά στην εφημερίδα *Χρονογράφος* ότι σε συγκέντρωση της Δραπετσώνας τη δεύτερη ημέρα της απεργίας, κατά την οποία λιθοβολήθηκαν τα αυτοκίνητα που μετέφεραν απεργοσπάστες, οι απεργοί των Λιπασμάτων ήταν 300 και ενισχύθηκαν από, περίπου, 1.700 κατοίκους του συνοικισμού, οι οποίοι δεν έμειναν απαθείς στην επίθεση που δέχθηκαν οι απεργοί από την Αστυνομία, οι άνδρες της οποίας πυροβόλησαν πάνω από είκοσι φορές στον αέρα. Από τις δύο συμπλοκές που αναφέρονται στο δημοσίευμα τραυματίστηκαν σοβαρά οι απεργοσπάστες Ι. Παναγόπουλος και Α.Αντωνιάδης οι οποίοι διακομίσθηκαν στο Τζάννειο Νοσοκομείο του Πειραιά. Επιπλέον, οι απεργοί μετέβησαν με τα πόδια στην Αθήνα όπου κατέθεσαν υπόμνημα στο Πολιτικό Γραφείο. Σημειώνεται, εδώ, ότι η άνοδος απεργών του Πειραιά στην Αθήνα ήταν πάγιο αίτημα των κομμουνιστών συνδικαλιστών σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το οποίο προσέκρουε στην αντίθετη θέση των συντηρητικών εργατών του ΕΚΠ. Η άνοδος των απεργών των Λιπασμάτων στην Αθήνα από την πρώτη ημέρα της απεργίας δείχνει τη σαφή καθοδήγηση της απεργίας από τους συνδικαλιστές του ΠΚΠ και της ΕΓΣΕΕ. *Χρονογράφος*, 30/3/1936 και *Ριζοσπάστης*, 30/3/1936. Στην έτερη εφημερίδα του Πειραιά αναφέρθηκαν τριάντα συλλήψεις από τα επεισόδια, ενώ ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι από τα επεισόδια και τους πυροβολισμούς της αστυνομίας έκλεισαν τα μαγαζιά της Δραπετσώνας και της Κρεμμυδαρούς, σημειώθηκαν 56 συλλήψεις και τραυματίστηκαν πάνω από 40 απεργοί. *Σφαίρα*, 30/3/1936 και *Ριζοσπάστης*, 30-31/3/1936.

Δραπετσώνας με τη συμμετοχή των οργανώσεων Λιπασμάτων, Οικοδόμων, Στάνταρ, Εκδορέων, Λατόμων και Φορτοεκφορτωτών «Ο Πόντος»⁸²⁷.

Από αυτή την κίνηση, για την οποία η Διοίκηση του σωματείου είχε ενημερώσει τη Διοίκηση του ΕΚΠ με επιστολή δύο ημέρες πριν την κήρυξη της απεργίας⁸²⁸, έλειπε η ενίσχυση της απεργίας από τους τεχνίτες μηχανουργούς και χύτες των υπόλοιπων εργοστασίων του Πειραιά. Στην εν λόγω επιστολή ο Πρόεδρος του σωματείου των εργατών Λιπασμάτων Κουγιόγλου και ο ΓΓ του σωματείου περιέγραφε τις συνθήκες που ανάγκασαν τους εργάτες των Λιπασμάτων να κηρύξουν απεργία και ανέφερε, εκτός των χαμηλών ημερομισθίων, των προστίμων, του ωραρίου και των ανθυγιεινών συνθηκών και την τρομοκρατία που επικρατούσε στο εργοστάσιο εξαιτίας των απολύσεων όσων εργατών μάθαινε η Διοίκηση της επιχείρησης ότι ήταν μέλη του σωματείου. Στην επιστολή της προς τη Διοίκηση του ΕΚΠ, η Διοίκηση του σωματείου ζητούσε τη συνεργασία των δύο οργανισμών ώστε να κηρυχθεί απεργία στους τεχνίτες μηχανουργούς και χύτες, οι οποίοι ανήκαν σε σωματεία που καθοδηγούσε το ΕΚΠ –και όχι στο σωματείο των εργατών Λιπασμάτων- και οι οποίοι αντιμετώπιζαν τις ίδιες διώξεις εξαιτίας της συνδικαλιστικής τους δράσης, αλλά και τις ίδιες συνθήκες εργασίας. Όπως, όμως, φαίνεται από την πορεία της απεργίας, η έκκληση της Διοίκησης του σωματείου δεν εισακούστηκε από τη Διοίκηση του ΕΚΠ και οι απεργοί των Λιπασμάτων δεν ενισχύθηκαν από το Εργατικό Κέντρο.

Οι συμπλοκές μεταξύ των απεργών, ενισχυόμενων από κατοίκους της Δραπετσώνας και της αστυνομίας συνεχίστηκαν και τις επόμενες ημέρες με τα σημεία όξυνσης να τοποθετούνται κατά τις ώρες που προσέρχονταν στο εργοστάσιο τα αυτοκίνητα της εταιρίας που μετέφεραν απεργοσπάστες. Οι απεργοί λιθοβολούσαν τα αυτοκίνητα και η αστυνομία επενέβαινε συλλαμβάνοντας πολλούς απεργούς⁸²⁹. Η επέκταση της απεργίας των Λιπασμάτων σε πολλά τμήματα του εργοστασίου

⁸²⁷ Ριζοσπάστης, 12/3/1936. Σύμφωνα με τον Χρονογράφο, την τρίτη ημέρα της απεργίας κηρύχθηκε απεργία συμπαράστασης και από άλλους εργάτες της Δραπετσώνας, απόφαση που, πιθανότατα, σχετίζεται με την εν λόγω σύσκεψη. Χρονογράφος, 30/3/1936.

⁸²⁸ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 2, Υποφ. 6 «ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του», ημερομηνία εγγράφου 24/3/1936.

⁸²⁹ Από τις συμπλοκές τραυματίστηκαν αρκετοί εργάτες και αστυνομικοί, ενώ συνελλήφθησαν έντεκα απεργοί. Την επομένη συνελήφθησαν επτά εργάτες διότι «ημπόδιζαν ελεύθερους εργάτες να αναλάβουν εργασίες» και θα παραπέμφθηκαν για δίκη στο Πλημμελειοδικείο Πειραιά. Τα ονόματα των επτά συλληφθέντων δημοσιεύθηκαν στις εφημερίδες Χρονογράφος και Σφαίρα. Βλ. Χρονογράφος, 31/3/1936, 1/4/1936 και Σφαίρα, 31/3/1936 και 1/4/1936.

ανέβασε τον αριθμό των απεργών στους 1.000 και συμμετείχαν με καθολική συμμετοχή οι εργάτες των τμημάτων εκφόρτωσης, οξέων, κοπής τζαμιών και συνεργειών βαφών και χρωμάτων. Μερική απεργία υπήρχε στα τμήματα τριβείου, υαλουργείου, πλινθοποιίας, ξυλουργών, οικοδόμων, τόνων και λιπασμάτων. Στην απεργία δε συμμετείχαν οι μηχανουργοί του εργοστασίου, οι οποίοι δεν ανήκαν στο σωματείο των εργατών Λιπασμάτων, αλλά στην Ένωση Μηχανουργών, η Διοίκηση της οποίας ανέμενε την εντολή της ΓΣΕΕ για την κήρυξη της απεργίας των μηχανουργών του εργοστασίου, η οποία όμως δε δόθηκε ποτέ από τη Διοίκηση Καλομοίρη της Συνομοσπονδίας, αλλά ούτε και από τη Διοίκηση του ΕΚΠ, όπως είδαμε λίγο παραπάνω⁸³⁰.

Οι απεργοί, ενισχυόμενοι από βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου Μ. Μανωλέα, Σαββίδη και Σκλάβαινα μετέβησαν δύο φορές στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού από όπου παραπέμφθηκαν στον επιθεωρητή εργασίας Παυλάκη. Αυτός δήλωσε στους απεργούς ότι ο Κανελλόπουλος δεν αρνείται τη λειτουργία του σωματείου διαβεβαιώνοντας ότι όσες απολύσεις έχουν γίνει στα Λιπάσματα πραγματοποιήθηκαν, επειδή η Διοίκηση του εργοστασίου θεώρησε ότι δεν τους χρειάζεται και όχι εξαιτίας της συμμετοχής των απολυμένων σε αυτό⁸³¹. Εν τω μεταξύ, τα επεισόδια μεταξύ απεργών και απεργοσπαστών και αστυνομίας συνεχίζονταν ώστε στις 31 Μαρτίου και 1 Απριλίου να σημειωθούν πολλές συλλήψεις και παραπομπές στο Πλημμελειοδικείο, τραυματισμός δέκα γυναικών κατοίκων της Δραπετσώνας που επιχείρησαν να απελευθερώσουν από τους αστυνομικούς τον απεργό Στεφανίδη και η μετατροπή του συνοικισμού σε στρατοκρατούμενη πόλη⁸³².

Η απεργία έληξε, εν τέλει, στις 4 Απριλίου 1936 με τη συντριπτική ήττα των απεργών, οι οποίοι δεν κατάφεραν την ικανοποίηση κανενός αιτήματός τους. Το προηγούμενο της απεργίας του 1929 είχε κινητοποιήσει εντονότερα τις αστυνομικές αρχές και την εργοδοτική τρομοκρατία στους χώρους του εργοστασίου με αποτέλεσμα να μην γίνει εφικτή η πλήρης επέκταση της απεργίας σε όλα τα τμήματα του εργοστασίου. Μετά την επιστροφή των απεργών στις εργασίες τους, εκλέχθηκε επιτροπή η οποία θα διεκδικούσε την επαναπρόσληψη των απολυμένων απεργών

⁸³⁰ Ριζοσπάστης, 29/3/1936 και 30/3/1936.

⁸³¹ Ο.π., 31/3/1936.

⁸³² Αναφέρεται ότι δύο καταδικάσθηκαν σε τρίμηνη φυλάκιση έκαστος και πολλοί άλλοι σε δεκαήμερη φυλάκιση. Ο.π., 1/4/1936, 2/4/1936 και 3/4/1936.

χωρίς, ωστόσο, να γνωρίζουμε τις ενέργειές τους και το αποτέλεσμά τους⁸³³. Η τελευταία απεργιακή κίνηση των εργατών του εργοστασίου Λιπασμάτων πριν την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας ήταν η συμμετοχή τους στην πανελλαδική απεργία που κήρυξαν από κοινού ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ στις 13 Μαΐου 1936⁸³⁴.

15.5 Η περίοδος Μεταξά

Όσες διαφοροποιήσεις παρατηρήθηκαν στο κίνημα που ανέπτυξαν οι εργάτες των Λιπασμάτων τα χρόνια 1922-1936, εξαλείφθηκαν κατά την τετραετία της μεταξικής δικτατορίας, η οποία κατέλυσε τις συνδικαλιστικές ελευθερίες. Εν τούτοις, φαίνεται ότι οι εργάτες των Λιπασμάτων δεν είχαν μετατραπεί σε πρόθυμους υμνητές της δικτατορίας. Κάτι τέτοιο προκύπτει σε έγγραφο της 23/5/1939 που απέστειλε το «Εθνικό» ΕΚΠ (μετονομασία του ΕΚΠ μετά την κήρυξη της δικτατορίας) προς τους υαλουργούς του Πειραιά. Στο έγγραφο αυτό τους ζητούσε να παρευρεθούν σε Γενική Συνέλευση των υαλουργών που αποτελούσε εκδήλωση εξύμνησης του καθεστώτος, στην οποία θα μιλούσαν ο Πρόεδρος του Εθνικού Εργατικού Κέντρου και ο ΓΓ της «Εθνικής» Συνομοσπονδίας για τα ευεργετήματα της κυβέρνησης Μεταξά στους υαλουργούς της πόλης. Σε αυτή καλούνταν τόσο οι οικονομικά συνεπείς με το σωματείο τους, όσο και οι μη συνεπείς να δώσουν το παρών, ενώ η ανησυχία για τη μη παρουσία τους φαίνεται από τις απειλές που υπήρχαν για όσους δεν παρευρίσκονταν στη Γενική Συνέλευση: «Η απουσία οιοδήποτε ισοδυναμεί με αποκήρυξη των ευεργετημάτων που έτυχε η τάξη των γυαλάδων, ακόμη όμως δύναται να χαρακτηρισθή και ως πράξις αντίδρασις δια την πρόοδον και ευημερίαν του Κλάδου σας»⁸³⁵.

Το ζήτημα των Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας το οποίο, μαζί με την ίδρυση του ΙΚΑ, αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της εργατικής πολιτικής του Μεταξά φαίνεται ότι προσέκρουσε στην περίπτωση του εργοστασίου Λιπασμάτων. Με μία επιστολή της προς την Επιθεώρηση Εργασίας, η Διοίκηση του ΕΚΠ ζητούσε τη μεσολάβηση της ανωτέρω Αρχής ώστε να καταβληθούν από την εταιρία τα ημερομίσθια που καθόριζε η Συλλογική Σύμβαση Εργασίας για τους τεχνίτες κτίστες και τους βοηθούς τους, η εφαρμογή της οποίας ήταν υποχρεωτική σύμφωνα με

⁸³³ Ο.π., 5/4/1936.

⁸³⁴ Ο.π., 14/5/1936.

⁸³⁵ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 6, Υποφ. 3 «Σωματεία προς ΕΚΠ», ημερομηνία εγγράφου 23/5/1939.

απόφαση του υφυπουργού Εργασίας Αρ. Δημητράτου⁸³⁶. Επιπλέον, με μία επτασέλιδη αναφορά της, η Διοίκηση της Πανελλήνιας Ένωσης Τεχνιτών Υαλουργών διαμαρτυρόταν στο ΕΚΠ για την παραβίαση της Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας από την εταιρία Λιπασμάτων⁸³⁷.

Τέλος, αξίζει να δούμε την κατάσταση την οποία παρέδωσε το ΕΚΠ στην εφορευτική επιτροπή επί των αρχαιρεσιών της Ένωσης Εργατοτεχνιτών της Χημικής Βιομηχανίας Πειραιώς προκειμένου να καταρτίσει ψηφοδέλτια που θα αναδείκνυαν την αναλογική εκπροσώπηση της Διοίκησης από όλα τα εργοστάσια της πόλης. Σύμφωνα με αυτήν την κατάσταση μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα για τον αριθμό των εργατών που απασχολούσαν αυτά τα εργοστάσια. Σύμφωνα με την οδηγία του ΕΚΠ, οι θέσεις έπρεπε να κατανεμηθούν ως εξής:

Πίνακας 88. Η εκπροσώπηση των εργοστασίων στη διοίκηση της Ένωσης Εργατοτεχνιτών της Χημικής Βιομηχανίας Πειραιώς, 1940

Εργοστάσιο	Θέση	Εξελεγκτική επιτροπή	
ΑΕΕΧΠΛ (Λιπάσματα)	Πρόεδρος και 2 Σύμβουλοι	ΑΕΕΧΠΛ (Λιπάσματα)	1
Μεταξά	Αντιπρόεδρος	ΧΡΩ.ΠΕΙ	1
ΧΡΩ.ΠΕΙ	Γ.Γ	Βιοχρώμ	1
Βιοχρώμ	Ταμίας		
Κολοκοτρώνη	1 Σύμβουλος		
Πρωτεύς	1 Σύμβουλος		
Βιβεχρώμ	1 Σύμβουλος		

Πηγή: Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 8, Υποφ. 1 «ΕΚΠ και Σωματεία της δύναμής του», ημερ. 8/8/1940

Κεφάλαιο 16. Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία (ΠΝΟ)

16.1 Η ίδρυση της ομοσπονδίας και των σωματείων

Η Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία αποτελεί, διαχρονικά, μία πολύ σημαντική Ομοσπονδία για το εργατικό κίνημα του Πειραιά. Η ύπαρξη του λιμανιού και η πληθώρα του εργατικού δυναμικού που απασχολούνταν στα ναυτικά επαγγέλματα προσέδιδαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην ΠΝΟ και τα σωματεία που ανήκαν στη δύναμή της. Επιπλέον, η συνεχής επαφή των ναυτικών με συναδέλφους τους από άλλες χώρες τους έκαναν «γνωστές τις διεκδικήσεις, τους αγώνες και τις επιτυχίες ή αποτυχίες

⁸³⁶ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 3, Υποφ. 2 «ΕΚΠ και Υπουργείο Εργασίας», ημερομηνία εγγράφου 18/9/1937.

⁸³⁷ Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ. 3, Υποφ. 4 «Σωματεία προς ΕΚΠ», ημερομηνία εγγράφου 14/12/1937.

τους»⁸³⁸. Η ίδρυση των ναυτεργατικών σωματείων δεν έγινε ταυτόχρονα αλλά, αντίθετα, προηγήθηκε η ίδρυση των δυναμικότερων κλάδων και ακολούθησαν οι υπόλοιποι. Οι πρώτες ναυτεργατικές οργανώσεις που ιδρύθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ήταν η Μηχανουργική Ένωση «Ο Προμηθεύς», η οποία ιδρύθηκε το 1901, η Ένωση Πλοιάρχων, η Πανελλήνια Ένωση Ναυτοθερμαστών «Ο Αγ. Σπυρίδωνας» και η Πανελλήνια Ένωση Ναυτών Ε.Ν., η οποία διασπάσθηκε από την Ένωση Ναυτοθερμαστών το 1912. Ακολούθησαν οι ιδρύσεις του Πανελληνίου Συνδέσμου Θαλαμηπόλων Ε.Ν και της Πανελληνίας Ένωσης Ναυτομαγεύρων το 1913, ενώ το 1916 ιδρύθηκαν η Πανελλήνια Ένωσις Φροντιστών και ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Λογιστών Εμπορικών Ατμόπλοιων και ένα χρόνο αργότερα ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Αξιωματικών Ασυρμάτου. Το 1919 η Ένωση Μηχανικών μετονομάσθηκε σε Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών Εμπορικών Ατμόπλοιων. Τελικά, τα ναυτεργατικά σωματεία συγκρότησαν την Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία το 1920, όταν πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό συνέδριό της από τις 11 έως τις 20 Νοεμβρίου στην πόλη του Πειραιά⁸³⁹.

Από τα πρώτα της βήματα, η ΠΙΝΟ συνδέθηκε με τη ΓΣΕΕ, η οποία ήταν τότε οργανικά δεμένη με το ΣΕΚΕ (μετέπειτα ΚΚΕ) και προσχώρησε στη Διεθνή Ομοσπονδία Εργατών Μεταφορών⁸⁴⁰. Πριν ακόμα την ίδρυση της ΠΙΝΟ, τα ναυτεργατικά σωματεία συνδέθηκαν με τη ΓΣΕΕ. Έτσι, στο ιδρυτικό συνέδριο της Συνομοσπονδίας, η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών Εμπορικών Ατμόπλοιων και Βιομηχανικών Εργοστασίων αντιπροσωπεύτηκε με δύο συνέδρους, οι οποίοι εκλέχθηκαν έπειτα από μυστική ψηφοφορία. Επρόκειτο για τον πρόεδρο της Ένωσης Ευστάθιο Βλασσόπουλο και το μέλος της διοίκησης Θ. Καταλάνο, οι οποίοι συγκέντρωσαν 34 και 16 ψήφους αντίστοιχα⁸⁴¹.

Η άνοδος του εργατικού κινήματος με την ίδρυση της ΓΣΕΕ, οδήγησε και την Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών στην αναθεώρηση του καταστατικού της προς έναν ριζοσπαστικότερο προσανατολισμό. Έτσι, στη συνέλευση της 27/9/1920 μετατράπηκε το δεύτερο άρθρο της οργάνωσης, η πέμπτη παράγραφος του οποίου

⁸³⁸ Βλ. Τζ. Χαρλαύτη, *ό.π.*, σ. 367.

⁸³⁹ Βλ. ΠΙΝΟ, *40 χρόνια δράση και αγώνες της Πανελληνίου Ναυτικής Ομοσπονδίας*, Πειραιάς 1961, σ. 9 και 15.

⁸⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 16 και Α. Γκίκας (επιμ.), *ΠΕΜΕΝ 1901-2001, Οι ναυτεργάτες στο δρόμο της ταξικής πάλης*, ΠΕΜΕΝ και ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ, Αθήνα 2005, σ. 46.

⁸⁴¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 2 (14/8/1917-26/1/1920), αρ. πρακτικού 49, ημερομηνία γενικής συνέλευσης 20/5/1918.

ανέφερε πλέον ότι «η ανύψωση και βελτίωση της θέσεως των μελών και επιδίωξις των εργατικών δικαίων και συμφερόντων αυτών παραλλήλως προς τα γενικά συμφέροντα επί τη βάσει της πάλης των τάξεων και μακράν πάσης αστικής επιρροής»⁸⁴². Έκτοτε η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών θα αποτελεί τη μετριοπαθή οργάνωση στους κόλπους του ναυτεργατικού κινήματος, προσπαθώντας να ισοροπήσει μεταξύ της συντηρητικής και της κομμουνιστικής τακτικής. Η σχέση της οργάνωσης με την ΠΝΟ διαταράχθηκε συχνά, απομακρύνοντας την Ένωση Μηχανικών από την Ομοσπονδία, αλλά επιπλέον δεν επιδιώχθηκε καμία μακροχρόνια οργανωτική συμμαχία με τη Ναυτεργατική Ένωση Πειραιά (ΝΕΠ) που αποτέλεσε την κομμουνιστική ομοσπονδία των ναυτεργατών.

Η ΠΝΟ ως η ανώτερη ναυτεργατική οργάνωση θα αποτελέσει με τη σειρά της ένα πεδίο αντιπαράθεσης των παρατάξεων μέχρι και την ίδρυση της Ναυτεργατικής Ένωσης το 1927, οπότε η αντιπολίτευση της Αριστερής Παράταξης έγινε «εξωτερική», με την έννοια ότι απείχε από όλες τις οργανωτικές και διοικητικές εξελίξεις της ομοσπονδίας και περιοριζόταν στην πολεμική που πραγματοποιούσε εκτός των διοικητικών της οργάνων. Ωστόσο, μέσα στους κόλπους της υπήρξε η αντανάκλαση όλων των διαιρέσεων του εργατικού κινήματος της περιόδου, σε βαθμό που να μας επιτρέπει τον ισχυρισμό ότι η μελέτη της ιστορικής διαδρομής των ναυτεργατικών οργανώσεων κατά το Μεσοπόλεμο αποτελεί μία ικανή προϋπόθεση για την κατανόηση και ανάδειξη όλων των εκφάνσεων του εργατικού κινήματος στο σύνολό του για τη συγκεκριμένη περίοδο. Η πορεία των ναυτεργατικών οργανώσεων αποτέλεσε μία τέτοια ευθεία αντανάκλαση. Η ομοσπονδία ακολούθησε μία καθαρά κομμουνιστική τακτική κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της και εντελώς συντηρητική όταν στη ΓΣΕΕ επικράτησε η συντηρητική παράταξη. Οι κομμουνιστές «απάντησαν» στη συντηρητικοποίηση της ομοσπονδίας με τη συγκρότηση της Ναυτεργατικής Ένωσης Πειραιά (ΝΕΠ) κατά τα πρότυπα της συγκρότησης της Ενωτικής ΓΣΕΕ, ενώ τη διάσπαση μεταξύ της συντηρητικής παράταξης και των σοσιαλιστών του Δ. Στρατή στη Συνομοσπονδία ακολούθησε η αποχώρηση της Πανελλήνιας Ένωσης Μηχανικών και των ραδιοτηλεγραφητών από την ΠΝΟ, οργανώσεις που ακολούθησαν συνδικαλιστικά τους σοσιαλιστές.

⁸⁴² Ο.π., αρ. πρ. 75, ημερ. 27/9/1920

16.2 Πολιτική κατεύθυνση (1920-1924) και η απεργία του Αυγούστου 1923

16.2.1. Οι σχέσεις της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ κατά τα πρώτα χρόνια δράσης της ομοσπονδίας

Οι σχέσεις της «κομμουνιστικής» ΓΣΕΕ με την ΠΝΟ ήταν, κατά τα πρώτα χρόνια δράσης της δεύτερης, σχέσεις συνεργασίας και κοινής κατεύθυνσης. Τον Ιανουάριο του 1922 η διοίκηση της ΓΣΕΕ απέστειλε στη διοίκηση της ΠΝΟ συγχαρητήρια επιστολή η οποία αφορούσε τη στάση της σχετικά με την απεργία των καπνεργατών και το μπουϊκοτάζ στο οποίο προχώρησαν οι ναυτεργάτες στην εξαγωγή του ακατέργαστου καπνού⁸⁴³. Η δυναμική των ναυτεργατών στον Πειραιά φάνηκε από νωρίς και συγκεκριμένα από την απεργία που κηρύχθηκε στις 2 Μαρτίου 1922, όταν και προέκυψε διαφορά μεταξύ των εργατών του τελωνείου και των εργατών λιμένος. Στην απεργία, η οποία έληξε δύο ημέρες αργότερα συμμετείχαν 4.000 εργάτες⁸⁴⁴. Όταν μάλιστα η κυβέρνηση ανακοίνωσε τη μείωση κατά το ένα τρίτο των πληρωμάτων στα κρατικά ατμόπλοια και τη μείωση του μισθού στους παραμένοντες, η ΠΝΟ αντέδρασε άμεσα με την αποστολή διαβημάτων διαμαρτυρίας προς την κυβέρνηση και την απειλή της κήρυξης νέας απεργίας. Η απεργία αποσοβήθηκε με τη δέσμευση του υπουργείου ότι τα μέτρα θα παρθούν άμεσα πίσω⁸⁴⁵.

Παρά τις δεσμεύσεις του υπουργείου, μία νέα απόφαση του έφερε σε θέση απεργιακής μάχης τους ναυτεργάτες. Συγκεκριμένα, εν μέσω του μικρασιατικού πολέμου, πήρε την απόφαση της χρησιμοποίησης των κρατικών εμπορικών ατμόπλοιων ως πολεμικών με συνέπεια την απόλυση των πληρωμάτων και την αντικατάστασή τους από μέλη του Πολεμικού Ναυτικού, στην περίπτωση που εφαρμοζόταν η απόφαση. Οι ναυτεργάτες αντέδρασαν έντονα επηρεασμένοι από την ήδη μεγάλη ανεργία του κλάδου. Πραγματοποιήθηκε Γενικό Συμβούλιο της ομοσπονδίας στο οποίο αντιπροσωπεύθηκαν οι εξής κλάδοι (από τη συμμετοχή των αντιπροσώπων αντιλαμβανόμεστε και τη σπουδαιότητα και τη μαζικότητα των σωματείων):

⁸⁴³ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/1/1922, σ. 1.

⁸⁴⁴ *Ο.π.*, 3/3/1933-5/3/1922

⁸⁴⁵ *Ο.π.*, 6/4/1922-9/4/1922

Πίνακας 89. Αντιπροσώπηση των σωματείων της ΠΝΟ στο Γενικό Συμβούλιο του Ιουνίου 1922

Σωματείο	Αριθμός αντιπροσώπων
Μηχανικών	5
Θερμαστών	5
Ναυτών	5
Θαλαμηπόλων	5
Ναυτομαγείρων	4
Ασυρματιστών (ραδιοτηλεγραφητές)	2
Λογιστών ατμόπλοιων	2

Πηγή: *Ριζοσπάστης*, 4/6/1922, σ. 2

Το συμβούλιο πήρε απόφαση να διαμαρτυρηθεί για το «πραξικόπημα» της κυβέρνησης και να προβεί σε διάβημα διαμαρτυρίας. Μάλιστα, κάλεσε τις ομοσπονδίες φορτοεκφορτωτών (με την οποία συνεργάζονταν), σιδηροδρομικών και ηλεκτρισμού, καθώς και τη ΓΣΕΕ να συμπαρασταθούν σε αυτόν τον αγώνα της. Η ανακοίνωση της ΠΝΟ ανέφερε:

«Προς άπαντα τα πληρώματα των εν Πειραιεί ορμούντων ατμόπλοιων και το προσωπικόν των μηχανών και λεβήτων των εν Πειραιεί και Αθήνας ατμομύλων.

Την Παρασκευή 10/6/1922 θα μεταβεί επιτροπή της ΠΝΟ στη Βουλή για να παραδώσει υπόμνημα διαμαρτυρίας για την αεργία των Ναυτιλλομένων, για την παράδοση των κυβερνητικών πλοίων στο Π.Ν., για την επίταξη του γαιάνθρακα και το δέσιμο των ατμόπλοιων.

Εντέλλεσθε

Από την 8^η πρωινήν να εγκαταλείψετε τα πλοία, πλην των απαραίτητων φυλάκων των πλοίων και να ανεβείτε στη Βουλή 5-6 μ.μ.»⁸⁴⁶.

Το έγγραφο υπογραφόταν από τον ΓΓ της ΠΝΟ Ιωάννη Κοτρώτζο. Οι οργανώσεις στις οποίες απευθύνθηκε η ΠΝΟ για συμπάρασταση στην επικείμενη απεργία ανταποκρίθηκαν αμέσως και ο *Ριζοσπάστης*⁸⁴⁷ ανέφερε τις αποφάσεις των οργανώσεων ΓΣΕΕ, ΠΟΣ και Ομοσπονδίας Φορτοεκφορτωτών να συμπαρασταθούν στην απεργία των ναυτεργατών. Η απεργία κηρύχθηκε στις 10 Ιουνίου 1922 και έληξε γρήγορα με νίκη των απεργών⁸⁴⁸. Οι διοικήσεις των ΠΝΟ και ΓΣΕΕ μετέβησαν

⁸⁴⁶ *Ο.π.*, 8/6/1922, σ. 2.

⁸⁴⁷ *Ο.π.*, 9/6/1922, σ. 1-2.

⁸⁴⁸ *Εμπρός*, 11/6/1922, σ. 4. Στο δημοσίευμα αναφέρεται η υποστήριξη της ομοσπονδίας αρτεργατών, μυλεργατών και μακαρονοποιών καθώς και της ομοσπονδίας ηλεκτροκινήσεως. Η κυβέρνηση δέχτηκε το αίτημα για την ακύρωση της επιστράτευσης των ατμόπλοιων. Η ΠΝΟ επανήλθε στο ζήτημα προβάλλοντάς το ως δευτερεύον αίτημα (οπότε θεωρούμε ότι είχε λάβει περιορισμένες διαστάσεις) σε συμβούλιο της διοίκησής της στις αρχές Ιουλίου 1922 τονίζοντας την αντικατάσταση ορισμένων πληρωμάτων κρατικών ατμόπλοιων με πληρώματα του Πολεμικού Ναυτικού παρά την

στο υπουργείο Εσωτερικών, όπου συναντήθηκαν με τρεις υπουργούς: Εσωτερικών, Συγκοινωνίας και Ναυτικών, οι οποίοι τους υποσχέθηκαν την εντός δέκα ημερών ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Το 1922 έληξε με νέα απεργία, των ραδιοτηλεγραφετών, το Νοέμβριο του 1922 και με νέα νίκη των απεργών τρεις ημέρες αργότερα.

Κατά τα πρώτα χρόνια του ναυτεργατικού κινήματος, η ΠΝΟ ακολουθούσε σταθερά τις επιλογές της «κομμουνιστικής» Συνομοσπονδίας, σε αντίθεση με την ύστερη περίοδο του Μεσοπολέμου, οπότε και η ΠΝΟ ακολουθούσε τη συντηρητική οδό. Μιλώντας στη γενική συνέλευση της Πανελλήνιας Ένωσης Μηχανικών σχετικά με την ημερήσια διάταξη του Δ' Συνεδρίου της ΠΝΟ, ο ΓΓ της ΠΝΟ Ιωάννης Κοτρότζος ανέφερε ότι «είναι επιβεβλημένον η Ομοσπονδία και κάθε Σωματείον να ακολουθήσει τας αρχάς του Σοσιαλ. εργατικού κόμματος, αίτινες και μόνες είναι αμιγείς εργατικά. Απηλλαγμένοι και συμφεροντολογικών επιδράσεων και των αστικών πολιτικών κομμάτων. Κάθε αντίθετος αρχή και προσπάθεια προς μόλυνσιν της εργατικής ιδεολογίας δέον να παταχθή»⁸⁴⁹.

Από δευτερογενείς πηγές μεταγενέστερες της περιόδου, των οποίων η συγγραφή ενέχει πολιτική σκοπιμότητα, όπως το κείμενο της ΠΝΟ του 1961, είναι δυνατόν να αντιληφθούμε τις σχέσεις μεταξύ των παρατάξεων και των σωματείων. Έτσι, στο κείμενο της ΠΝΟ για την ιστορία της ομοσπονδίας διαφαίνεται η διάσταση στις αντιλήψεις του προέδρου της ΠΝΟ Δημήτρη Παππά και της ΓΣΕΕ. Είναι γεγονός ότι τα επόμενα χρόνια οι σχέσεις της αριστερής παράταξης των ναυτεργατών και του Δ. Παππά, ο οποίος ηγούνταν της ναυτεργατικής ομοσπονδίας, ήταν σε κάκιστο σημείο με τις αντιπαραθέσεις να ακολουθούν και σε αυτή την περίπτωση τις συνήθειες κατηγορίες της περιόδου. Στο βιβλίο της ιστορίας της ΠΝΟ γράφεται, χαρακτηριστικά, σχετικά με αυτό το θέμα επ' αφορμής των απεργιών του 1922 και του 1923 τις οποίες κήρυξε η ΓΣΕΕ και είχε τη συμμετοχή και των ναυτεργατών: «Το 1922, κατ' εντολή του κομμουνιστικού κόμματος η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών

αντίθετη δέμευση της κυβέρνησης, ενώ το θέμα φαίνεται ότι έληξε οριστικά όταν στα αιτήματα της ΠΝΟ στα μέσα Ιουλίου δεν υπήρχε τίποτα σχετικό. Αντίθετα, ως κύριο αίτημα προβλήθηκε η αύξηση στους μισθούς των πληρωμάτων των κυβερνητικών ατιμόπλοιων. *Ριζοσπάστης*, 1/7/1922, σ. 2 και 14/7/1922, σ. 1 και 4.

⁸⁴⁹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 12, ημερομηνία γενικής συνέλευσης 15/1/1923. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών είχε ειδικό κονδύλι συνδρομής στην εφημερίδα του ΣΕΚΕ και της ΓΣΕΕ *Ριζοσπάστης*.

οργανώνει γενική απεργία για να δημιουργήσει αντιπερισπασμό στην τότε επαναστατική Κυβέρνηση Πλαστήρα [...] Ο Χατζηκυριάκος έκανε δεκτά όλα τα αιτήματα. Αλλά η τότε κομμουνιστική Διοίκηση της ΓΣΕΕ εννοούσε με κάθε τρόπο να εμπλέξει στη γενική απεργία τους ναυτικούς που ήταν το δυναμικότερο τμήμα της. Κατηγόρησε λοιπόν τον συν. Παππά ως προδότη των συμφερόντων των ναυτικών [...] Στα 1923, η ελεγχόμενη από τους κομμουνιστές Διοίκηση της ΓΣΕΕ οργανώνει και πάλι γενική απεργία. Και πάλι ο τότε πρόεδρος των Ναυτοθερμαστών παρασύρει τα μέλη της Ενώσεώς του και παίρνει μέρος στην απεργία»⁸⁵⁰.

16.2.2 Το Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ φανερώνει τις εσωτερικές της διαιρέσεις

Τον Απρίλιο του 1923 πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά το Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ. Το συνέδριο έλαβε χώρα στο ΕΚΠ και αντιπροσωπεύθηκαν με συμβουλευτική ψήφο η ΓΣΕΕ (Ι. Λαγουδάκης), η Ομοσπονδία Φοτοεκφορτωτών (Αλιφραγκής), η Καπνεργατική Ομοσπονδία (Ε. Μάξιμος) και η μηχανουργική Ένωση Αθηνών-Πειραιώς (Ι. Μιχαλόπουλος). Τα ναυτεργατικά σωματεία αντιπροσωπεύθηκαν στο συνέδριο ως εξής:

Πίνακας 90. Αντιπροσώπηση των ναυτεργατικών σωματείων στο Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ

Σωματείο	Αριθμός αντιπροσώπων
Μηχανικών	14
Ναυτών	13
Θαλαμηπόλων	10
Θερμαστών	9
Μαγείρων	7
Λογιστών	3
Ραδιοτηλεγραφητών	2

Πηγή: Ριζοσπάστης, 24/4/1923, σ. 2

Το πρώτο θέμα το οποίο συζητήθηκε ήταν η λογοδοσία της ΕΕ της ΠΝΟ και οι αιτίες της «χαλάρωσης» της ομοσπονδίας. Ένα καίριο ζήτημα σχετικά με τη λογοδοσία της ΕΕ ήταν η παραίτηση του [πρώην τότε] ΓΓ της Ομοσπονδίας Ιωάννη Κοτρότζου. Από τις τοποθετήσεις των συνέδρων οι οποίοι αναλώθηκαν σε εκατέρωθεν κατηγορίες σχετικά με τη δράση τόσο του Ι. Κοντάκου, όσο και των Χασάπη και Βούλγαρη (οι οποίοι ανέλαβαν τη διοίκηση της Ομοσπονδίας μετά την παραίτηση του Ι. Κοτρότζου) φαίνεται ότι η εσωτερική διαπάλη στη διοίκηση της ΠΝΟ είχε πάρει το χαρακτήρα της προσωπικής αντιπαράθεσης και πολεμικής μεταξύ

⁸⁵⁰ Βλ. ΠΝΟ, ό.π., σ. 17-18.

των διοικούντων. Η αίσθηση που προκαλεί το είδος της αντιπαράθεσης είναι ότι αυτή η διαμάχη όχι απλώς προϋπήρχε του Συνεδρίου, αλλά αποτελούσε και την κύρια αιτία της αδράνειας στην οποία είχε περιέλθει η Ομοσπονδία.

Το συνέδριο της ομοσπονδίας κατανήφισε τη λογοδοσία της απερχόμενης διοίκησης (με έξι περισσότερες αρνητικές ψήφους) με τις κυριότερες αιτίες να βρίσκονται στην «αχαρακτήριστη αδράνεια» που επέδειξε σε μία σειρά ζητήματα που είχαν αποφασιστεί στο Γ' Συνέδριο, όπως στη μη διενέργεια κανενός Γενικού Συμβουλίου, όπως προβλεπόταν, στη μη παράδοση της διοίκησης μετά την παραίτηση του Κοτρότζου, αλλά και στην μη σύγκλιση του Δ' Συνεδρίου στον προβλεπόμενο χρόνο⁸⁵¹.

Την τέταρτη ημέρα του συνεδρίου (26/4/1923) έγινε η εκλογή των νέας ΕΕ της ομοσπονδίας. Πρώτος αναδείχθηκε ο Λιώντας με 38 ψήφους κι ακολούθησαν οι Βούλγαρης και Λιβαδάς με 37 ψήφους έκαστος. Ορισμένοι σύνεδροι, μεταξύ αυτών οι Αγγελής και Αρβανίτης, ζήτησαν την παραίτηση του Βούλγαρη, επειδή αποδοκιμάστηκε από το συνέδριο. Οι Μόγρης, Κούκουρας και Κοντάκος αντέκρουσαν την αξίωση των πρώτων με τη λογική της αποδοχής της απόφασης των συνόδων, οι οποίοι ψήφισαν και το ζήτημα έληξε εκεί.

Η πλέον ενδιαφέρουσα ημέρα του συνεδρίου ήταν η πέμπτη, οπότε και συζητήθηκαν η πρόσκληση του Κλήμη να γιορτάσει η ΠΙΝΟ την Πρωτομαγιά με το

⁸⁵¹ Η εξεταστική επιτροπή του συνεδρίου για τα πεπραγμένα της ομοσπονδίας από 1/11/1921 έως 23/4/1923 εξέδωσε το πόρισμά της κατά την τρίτη ημέρα του συνεδρίου στο οποίο αναφέρονταν ότι:

α) Το Γενικό Συμβούλιο της Ομοσπονδίας, εκτός ορισμένων μελών, διακρίθηκε από αμέλεια «σε αφάνταστο βαθμό», διότι δεν έλεγχε τη δράση και τη διαχείριση της Εκτελεστικής Επιτροπής και δεν ψήφισε την αύξηση του προϋπολογισμού επί του κονδυλίου των μισθοδοσιών του έμμισθου προσωπικού, ζήτημα για το οποίο ευθύνεται και η «αχαρακτήριστη αδράνεια» της ΕΕ [Βούλγαρης και Χασάπης]

β) Οι Βούλγαρης και Χασάπης δεν εκτέλεσαν τις αποφάσεις του Γ' συνεδρίου σχετικά με την ίδρυση ναυτώνων, την ίδρυση γραφείου παροχής εργασίας, την επιδίωξη σύστασης επιτροπής υπό του κράτους για τον κανονισμό και τη δίαιτα των πληρωμάτων κ.ά.

γ) Δεν εκτέλεσαν την απόφαση για την ίδρυση ταμείου σύνταξης με την καταβολή της εισφοράς από εφοπλιστές κ.ά. Το σημαντικότερο για την πορεία της ομοσπονδίας ήταν η απόφαση του Γ' Συνεδρίου για την επιδίωξη της έναρξης εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Σοβιετικής Ρωσίας καθώς και η αποστολή εγγράφου στα «Ερυθρά Συνδικάτα της Μόσχας» ώστε η ΠΙΝΟ να αποτελέσει μέρος της Διεθνούς Σοβιετικής Ομοσπονδίας, οι οποίες δεν προωθήθηκαν από την ΕΕ

δ) Η ΕΕ ασχολήθηκε με την επίλυση μικροδιαφορών και σε αλλότρια καθήκοντα, δεν έγινε κανένα Γενικό Συμβούλιο από τον περασμένο Δεκέμβριο, δεν παρέδωσε τα καθήκοντα του παραιτημένου ΓΓ Κοτρότζου ή δεν υπέβαλλε την παραίτησή της και συνόμιζε λέγοντας ότι «κατακράτησε σκοπίμως την εξουσία».

ε) Σε ό,τι αφορά τον διαχειριστικό έλεγχο το πόρισμα της επιτροπής ανέφερε ότι η εξεταζόμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από «πλήρη αρμονία» και χαρακτηρίζει άξιο συγχαρητηρίων τον ταμία Βούλγαρη.

ΕΚΠ και όχι με τη ΓΣΕΕ, καθώς και οι σχέσεις της ομοσπονδίας με τη Συνομοσπονδία. Ως προς το πρώτο ζήτημα ο πρόεδρος του συνεδρίου διάβασε ένα έγγραφο του προέδρου του ΕΚΠ Κλήμη με το οποίο ζητούσε να γιορτάσει η ομοσπονδία την Πρωτομαγιά με το ΕΚΠ. Αμέσως, οι Μπόγρης, Κοντάκος και Παπαδόπουλος απέρριψαν την πρόταση τονίζοντας την ανάγκη κοινού εορτασμού της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ. Στο ίδιο πνεύμα μίλησε και ο αντιπρόσωπος της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας Σ. Μάξιμος, ο οποίος κάλεσε τους ναυτεργάτες και όλη την εργατική τάξη να βρίσκεται υπό την αιγίδα της ΓΣΕΕ. Πέραν του εισηγητή Κλήμη, όλοι οι σύνεδροι (σύμφωνα με την ανταπόκριση του *Ριζοσπάστη*) απέρριψαν την πρόταση και το συνέδριο της ΠΝΟ έλαβε απόφαση κοινού εορτασμού με τη ΓΣΕΕ. Στη συνέχεια, η συζήτηση περιστράφηκε στους δεσμούς της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ και τη στενή συνεργασία η οποία πρέπει να τις χαρακτηρίζει. Ο Μπόγρης τόνισε ότι κατά τη χρονιά εκείνη τελειοποιήθηκε η προσχώρηση στη ΓΣΕΕ με τη στενή τους συνεργασία⁸⁵².

Η λήξη του συνεδρίου βρήκε τους ναυτεργάτες διαιρεμένους. Η καθυστερημένη σύγκλησή του μετά από τις απαγορεύσεις της κυβέρνησης⁸⁵³ και η αναγκαστική διαγραφή από την ημερήσια διάταξη του θέματος της πολιτικής κατεύθυνσης της ομοσπονδίας δεν επέτρεψαν να τεθούν και να συζητηθούν στο συνέδριο καίρια ζητήματα που αφορούσαν την κατεύθυνση και τη φυσιογνωμία της. Η διοίκηση της ΠΝΟ, διμελής μετά την παραίτηση Κοτρότζου, των Χασάπη και Βούλγαρη, αρνήθηκε να λογοδοτήσει στο συνέδριο. Αυτή η άρνηση είχε ως αποτέλεσμα τις κατηγορίες πολλών συνέδρων ότι οι δύο εκτελεστικοί επίτροποι ήταν επιλογές της κυβέρνησης. Η καταψήφιση της λογοδοσίας κατά μόλις 6 ψήφους, ενώ ήταν φανερό οι ευθύνες της διοίκησης τόσο για την πορεία της ομοσπονδίας, όσο και για τη μη έγκαιρη σύγκληση του συνεδρίου, φανέρωσαν την αδυναμία των συνέδρων να καταδικάσουν εμφαντικά την τακτική της διμελούς διοίκησης, αφού οι περισσότεροι εκ των συνέδρων γνώριζαν τις παρασκηνακές διεργασίες και είτε τις τροφοδοτούσαν, είτε δεν αντιδρούσαν σε αυτές⁸⁵⁴. Η κριτική προς το συνέδριο του Σεραφείμ Μάξιμου, ο οποίος εξέφραζε τη «γραμμή» του ΣΕΚΕ, συνοψίζεται στα

⁸⁵² Για τα πεπραγμένα του Δ' Συνεδρίου βλ. *Ριζοσπάστης*, 24/4/1923-29/4/1923.

⁸⁵³ Η κυβέρνηση είχε απαγορεύσει τη σύγκληση του συνεδρίου τον Ιανουάριο. Βλ. σχετικό άρθρο του ΓΓ της ΠΝΟ Ι. Κοτρότζου στο *Ριζοσπάστης*, 18/5/1923, σ. 1.

⁸⁵⁴ Αυτή είναι η κριτική του Σεραφείμ Μάξιμου προς το Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ λίγες ημέρες μετά τη λήξη των εργασιών του. Βλ. σχετικά Σ. Μάξιμος, «Το Δ' Ναυτικό Συνέδριο», *Ριζοσπάστης*, 6/5/1923, σ. 1.

εξής: εκτός από μία μικρή μερίδα των συνέδρων, οι περισσότεροι ήταν χωρισμένοι όχι κατά παρατάξεις ή πεποιθήσεις, αλλά από προσωπικές διαμάχες. Ως εκ τούτου, τόσο η συζήτηση του συνεδρίου, όσο και η εκλογή της νέας ΕΕ αντικατόπτριζαν αυτές τις διαμάχες και δεν οδηγούσαν σε ποιοτική πρόοδο τις μετέπειτα εργασίες της ΠΝΟ⁸⁵⁵.

Τα γεγονότα του συνεδρίου προβλημάτισαν τη διοίκηση της ΓΣΕΕ για την πορεία της ΠΝΟ και για αυτό το λόγο η διοίκηση της Συνομοσπονδίας απεύθυνε έκκληση στα μέλη της Ναυτικής Ομοσπονδίας με την οποία τους ζητούσε να διατηρήσουν την ενότητα παρά τις όποιες διαφορές τους⁸⁵⁶. Στην εν λόγω επιστολή τόνιζε την ανάγκη της διατήρησης της ενότητας και εξέθετε τον κίνδυνο της χαλάρωσης της ομοσπονδίας.

Μετά τη δημοσίευση της επιστολής της ΓΣΕΕ, ακολούθησε η δημοσίευση ενός άρθρου του Ιωάννη Κοτρότζου, για τον οποίο έγινε πολύς λόγος στο Συνέδριο, όπου ο ίδιος ο τέως γραμματέας της ΠΝΟ ερμηνεύει τα πεπραγμένα του συνεδρίου και της ομοσπονδίας⁸⁵⁷. Αρχικά, ο Κοτρότζος τόνισε τις προσπάθειες τις οποίες έκαναν ο ίδιος και ο Μαντούδης («μαζί με τον σ. Μαντούδη», αναφέρει) προκειμένου να ενωθούν στην ομοσπονδία οι κλάδοι των Ραδιοτηλεγραφητών και Ναυτομαγεύρων «Ο Άγιος Σπυρίδων». Στη συνέχεια, προχώρησε σε επίθεση εναντίον των δύο διοικούντων την ΠΝΟ, Χασάπη και Βούλγαρη, στους οποίους καταλόγισε ότι άφησαν, επί της ουσίας, χωρίς διοίκηση την ομοσπονδία. Ο Κοτρότζος έκανε λόγο για «ανθρώπους που το προεδρικό και τη διοίκηση τα θέλουν για δικά τους συμφέροντα, για να κάνουν εμπόριο και λαθρεμπόριο» μεταφέροντας την αντιπαράθεση σε προσωπικό επίπεδο με τους Χασάπη και Βούλγαρη για τους οποίους τόνισε ότι «είχαν υποδουλωθεί στην αντίδραση» καταλογίζοντάς τους τον αποκλεισμό του από τη διοίκηση της ΠΝΟ⁸⁵⁸.

⁸⁵⁵ Στο ίδιο.

⁸⁵⁶ Ο.π., 9/5/1923, σ. 1.

⁸⁵⁷ Το άρθρο του Ι. Κοτρότζου δημοσιεύθηκε σε τρία μέρη. Βλ. *ό.π.*, 13/5/1923, σ. 2· 16/5/1923, σ. 1 και 18/5/1923, σ. 1. Παράλληλα, ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευε επιστολές ναυτεργατών με τις οποίες καταφέρονταν εναντίον της διοίκησης των Χασάπη και Βούλγαρη.

⁸⁵⁸ Σύμφωνα με τον Ι. Κοτρότζο, ο ίδιος ζήτησε την επαναδραστηριοποίησή του στη θέση του ΓΓ της ΠΝΟ ώστε να την οδηγήσει σε συνέδριο μετά τις κωλυσιεργίες της διαρχίας Χασάπη και Βούλγαρη. Οι ίδιοι αρνήθηκαν προβάλλοντας ως επιχείρημα την άμεση σύγκληση Γενικού Συμβουλίου για το θέμα, το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Στο ίδιο.

16.2.3 Οι ναυτεργάτες στην απεργία του Αυγούστου 1923

Η μεγάλη απεργία της ΓΣΕΕ τον Αύγουστο του 1923 είχε την ενεργή συμμετοχή των ναυτεργατών. Δεν θα αναλύσουμε σε αυτό το σημείο τα γεγονότα της απεργίας, διότι αυτό έχει ήδη συμβεί στα προηγούμενα κεφάλαια, αλλά θα περιορισθούμε στην περιληπτική αναφορά της συμμετοχής των ναυτεργατών σε αυτήν, καθώς και στις επιπτώσεις της στο ναυτεργατικό κίνημα. Οι ναυτεργάτες ήταν από τα πλέον δυναμικά τμήματα των εργατών, οι οποίοι απέργησαν τον Αύγουστο του 1923 στον Πειραιά. Τότε δύο θερμαστές έπεσαν νεκροί από τις σφαίρες της αστυνομίας⁸⁵⁹. Αυτή η απεργία ήταν μία ακόμη απόδειξη της διάσπασης που επικρατούσε στο ναυτεργατικό κίνημα από τις αρχές της οργάνωσής του. Στη μεγάλη απεργία συμμετείχαν οι θερμαστές και οι ναύτες με αποφάσεις των σωματείων τους, ενώ απείχαν από αυτήν τα υπόλοιπα σωματεία. Εν τούτοις, αρκετοί μηχανικοί και άλλοι ναυτεργάτες ακολούθησαν την απόφαση της ΠΝΟ για κάθοδο στον απεργιακό αγώνα⁸⁶⁰. Στη Γενική συνέλευση της Πανελληνίας Ένωσης Μηχανικών της 18 Αυγούστου 1923 κι ενώ είχε ήδη κηρυχθεί η απεργία των μυλεργατών και των θερμαστών, η ψηφοφορία κατέληξε υπέρ της κήρυξης απεργίας με ψήφους 78-46. Όταν, όμως, ο πρόεδρος Δ. Παππάς ζήτησε από τα μέλη που μειοψήφισαν τη δέσμευσή τους ότι θα υποταχθούν στην απόφαση της πλειοψηφίας, εκείνοι δήλωσαν ότι όχι μόνο δεν θα πειθαρχήσουν, αλλά θα αναχωρήσουν κανονικά με τα πλοία τους. Ακολούθησε ένταση και διαλογική συζήτηση από την οποία δεν ελήφθη καμία απόφαση και εν μέσω της αποχώρησης των περισσότερων συνέδρων ο πρόεδρος της Πανελ. Έν. Μηχανικών δήλωσε ότι το σωματείο δε μπορεί να αναλάβει την κήρυξη της απεργίας με αυτές τις συνθήκες (την άρνηση της υποταγής της μειοψηφίας στην πλειοψηφία και την παρουσία στην έκτακτη ΓΣ 124 από τους τουλάχιστον 500 που βρίσκονταν στον Πειραιά, δηλαδή από τους «μη έχοντας εργασία», όπως

⁸⁵⁹ Πρόκειται για τους Χαράλαμπο Αντωνιάδη και Κώστα Γκατζή. Βλ. ΠΕΜΕΝ, *ό.π.*, σ. 48. Η κήρυξη της απεργίας από την ΠΝΟ και τους θερμαστές δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* στις 18/8/1923 [σ. 4], ενώ την επόμενη ημέρα δημοσιεύθηκε η σύλληψη των Επιτρόπων Ναυτών και Θερμαστών Κοντάκου, Μπόγρη, Ζάχαρη, του ΓΓ του ΕΚΠ Κουρτίδη και του Εκτελεστικού Επιτρόπου της ΠΝΟ Νούκουρα.

⁸⁶⁰ Μάλιστα στη ΓΣ της Πανελληνίας Ένωσης Μηχανικών της 18^{ης} Αυγούστου 1923 ακούστηκαν πολλές φωνές οι οποίες ζητούσαν την αποχώρηση της Ένωσης από την ΠΝΟ. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 21, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 18/8/1923. Βλ. και άρθρο του ΓΓ του ΕΚΠ Κουρτίδη στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 13/10/1923, όπου αναφέρει ότι μόνο οι θερμαστές και οι ναύτες είχαν προλεταριακές διοικήσεις ενώ οι υπόλοιποι είχαν φιλοβενιζελικές. Στις 6/9/1923 δημοσιεύθηκε η είδηση της αποφυλάκισης των υπεύθυνων της ναυτεργατικής απεργίας. Επρόκειτο για τους Μπεναρόγια, Μπόγρη, Κοντάκο, Λιόντο, Κουρτίδη, Ζάχαρη και Κούκουρα. Βλ. *Σφαίρα*, 6/9/1923, σ. 2.

χαρακτηριστικά δήλωσε ο πρόεδρος του σωματείου) προσθέτοντας ότι κάθε μηχανικός θα έπρεπε να πράξει κατά συνείδηση⁸⁶¹.

Η λήξη της απεργίας και η ήττα των απεργών είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση των εργατικών οργανώσεων και την πτώση της αγωνιστικότητας της εργατικής τάξης. Η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών προχώρησε σε Γενική Συνέλευση λίγες εβδομάδες μετά τη λήξη της απεργίας, για να αποδειχθεί ο παραπάνω ισχυρισμός, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την εν λόγω οργάνωση. Η Γ.Σ της 10/9/1923 αναβλήθηκε λόγω έλλειψης απαρτίας και επαναλήφθηκε τρεις ημέρες αργότερα χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει μαζική συμμετοχή των μηχανικών, αφού βρέθηκε σε απαρτία μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν η δεύτερη συνέλευση. Ο πρόεδρος του σωματείου μίλησε για τη δυσαρέσκειά του σχετικά με το ζήτημα της μικρής συμμετοχής των μηχανικών, σε αντίθεση με τη συμπεριφορά των εργατών στα υπόλοιπα σωματεία. Για τα τεκταινόμενα κατά τη διάρκεια της απεργίας είπε ότι η Διοίκηση του σωματείου ανέλαβε πλήρως την ευθύνη για τη διανομή προκηρύξεων και ότι δόθηκαν οι απαραίτητες εξηγήσεις στις αρμόδιες αρχές⁸⁶².

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η τοποθέτηση του Προέδρου της Ένωσης Δ. Παππά σχετικά με την τροπή που πήραν οι διαπραγματεύσεις κατά τη διάρκεια της απεργίας, κυρίως σε ό,τι αφορά τη στάση της ΠΝΟ. Ως μέλος της επιτροπής που συστάθηκε από το κράτος για την επίλυση των διαφορών μεταξύ εργατών κι εργοδοτών ζήτησε, είπε, να αποφευχθούν τα βίαια μέτρα κατά των απεργών τα οποία πίστευε ότι θα χρησιμοποιούσε το κράτος, όπως και τελικά έκανε. Η προσπάθειά του στράφηκε στην πραγματοποίηση γενικών συνελεύσεων σε όλα τα σωματεία, τις ομοσπονδίες και τα Εργατικά Κέντρα προκειμένου να διαφωτισθούν οι εργάτες για την πορεία της απεργίας, ενώ κατηγόρησε για «διπροσωπία» τους ιθύνοντες της ΠΝΟ οι οποίοι, κατά τις διαπραγματεύσεις με το υπουργείο, «συνετέλεσαν εις το να διαιωνίσουν την εκκρεμότητα των Ν. Ζητημάτων ενώ ταύτα έβαιναν προς την λύση των»⁸⁶³. Η εισήγησή του τελείωσε με τη διαπίστωση ότι το δίλημμα της διοίκησης του σωματείου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στις πληροφορίες που είχε ότι πολλοί

⁸⁶¹ Στο ίδιο.

⁸⁶² Ωστόσο, λίγους μήνες αργότερα απέδωσε την αποχή της Ένωσης από την απεργία στην ικανότητα της διοίκησής του, η οποία διαβλέποντας τον «όλεθρο» που ερχόταν για τις οργανώσεις, αποφάσισε να μη συμμετάσχει σε αυτήν. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρ. 27, ημερομηνία τακτικής γενικής συνέλευσης 7/2/1924.

⁸⁶³ Για τη συγκεκριμένη συνέλευση βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 23, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 13/9/1923.

μηχανικοί είχαν, ήδη, γραφτεί στο λιμεναρχείο ως δυνάμενοι να αναλάβουν εργασία ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε απόφαση της Πανελ. Έν. Μηχανικών και ότι ο ίδιος έχει στα χέρια του αυτόν τον κατάλογο. Η συνέχεια της συνέλευσης ήταν μία αντιπαράθεση ανάμεσα σε αυτούς που ήταν υπέρ της κήρυξης απεργίας από την Ένωση και στους μηχανικούς που είχαν ταχθεί εναντίον της, ενώ η αντιπαράθεση έφτασε στο σημείο να αμφισβητηθεί η σχέση της Ένωσης με την ΠΝΟ, με τον Πρόεδρο Παππά να απαντά σε σχετική ερώτηση ότι το καταστατικό της Ένωσης δεν έχει αλλάξει και, ως εκ τούτου, παραμένουν οι δεσμοί της με την Ομοσπονδία.

Σε ό,τι αφορά στα υπόλοιπα ναυτεργατικά σωματεία η κατάσταση ήταν παρόμοια. Επικράτησε διάλυση και αποχή των ναυτεργατών από τη σωματειακή λειτουργία. Στις αρχές του 1924 δημοσιεύθηκαν στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης* μία σειρά από άρθρα σχετικά με την μεταπεργιακή κατάσταση των εργατικών οργανώσεων. Για τα ναυτεργατικά σωματεία φιλοξενήθηκαν οι απόψεις των Κοντάκου (πρόεδρος της ΠΝΟ και της Ένωσης Ναυτών) και Π. Αγγελή (εκτελεστικός επίτροπος της ΓΣΕΕ και μέλος της διοίκησης των θερμαστών). Ο πρώτος τόνισε ότι οι σχέσεις μεταξύ των ναυτικών σωματείων δεν ήταν στέρεες και αυτό φάνηκε κατά την απεργία, ενώ τόνισε ότι πλέον, στις αρχές του 1924, η κατάσταση στο σωματείο των ναυτών ήταν βελτιωμένη σε σχέση με την περίοδο που ακολούθησε την απεργία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ακόμα οι επιπτώσεις της σε όλα τα ναυτεργατικά σωματεία, μεταξύ αυτών και το σωματείο ναυτών, τις οποίες χρέωσε στο τρίπτυχο Κράτος-Εφοπλιστές-Αντεργάτες⁸⁶⁴.

Από τη δική του μεριά, ο Αγγελής μίλησε για την κατάσταση του σωματείου του κατά την προ της απεργίας περίοδο αναφέροντας ότι λειτουργούσαν «φατρίες» με τις οποίες θα έπρεπε να διατηρεί κάποιος καλές σχέσεις προκειμένου να βρει εργασία, ενώ κατά την απεργία το σωματείο σχεδόν αμέσως «κατακερματίσθηκε». Ως αιτία αυτού του κατακερματισμού του σωματείου ανέφερε ότι «...δεν μας τρόμαξαν ούτε τα μέτρα του Χατζηκυριάκου, ούτε και η κυβερνητική βία. Μας έρριξε κάτω η εσωτερική μας διχόνοια, οι εσωτερικές διαμάχες που κατέληξαν σε πράξεις σωστής προδοσίας. Σήμερα βρισκόμαστε εν παραλύση»⁸⁶⁵.

⁸⁶⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/1/1924, σ. 1.

⁸⁶⁵ *Ο.π.*, 9/1/1924, σ. 1.

Η συμμετοχή των ναυτεργατών στην απεργία του Αυγούστου του 1923 και οι διαδικασίες που ακολούθησε η Διοίκηση της Πανελληνίας Ένωσης Μηχανικών αποδεικνύουν για μία ακόμη φορά τη ρευστότητα που επικρατούσε στο εργατικό κίνημα, των ναυτεργατών συμπεριλαμβανομένου, κατά τα πρώτα χρόνια του Μεσοπολέμου. Παρά την άρνηση της Διοίκησής τους να προχωρήσει στην κήρυξη της απεργίας που είχε προκηρυχθεί τις προηγούμενες ημέρες από τη Ναυτική Ομοσπονδία⁸⁶⁶ και παρά τις φωνές στη γενική συνέλευση για αποχώρηση από αυτήν, πολλοί ήταν οι μηχανικοί που ακολουθώντας τους θερμοαστές απέργησαν διεκδικώντας την άρση της απόφασης για τη μείωση των ημερομισθίων τους.

Εάν η συνεχόμενη αποχή της πλειοψηφίας των μηχανικών από τις γενικές συνελεύσεις της Ένωσής τους ήταν μεμονωμένο φαινόμενο θα μπορούσε να αποδοθεί σε έλλειψη εμπιστοσύνης των εργατών προς τη διοίκησή τους⁸⁶⁷. Η γενικευμένη, όμως, τάση του φαινομένου σε όλα τα ναυτεργατικά σωματεία δεν αφήνει περιθώριο να γενικευθεί αυτή η ερμηνεία για τις διοικήσεις όλων των οργανώσεων. Η φύση του επαγγέλματος των ναυτεργατών, με τα μεγάλα διαστήματα της απουσίας τους επίσης δεν είναι επαρκώς πειστική ως μοναδική εξήγηση του φαινομένου, αν και έως ένα μεγάλο βαθμό είναι και αυτή μέρος του. Σύνδεσμοι με πάνω από 4000 μέλη πραγματοποιούσαν συνελεύσεις με απαρτία 60 εργατών, ενώ ακόμα και σύμβουλοι των ΔΣ παραβρίσκονταν σε ελάχιστες συνελεύσεις, πολλές φορές ακόμα και λιγότερες από πέντε σε διάστημα διετίας⁸⁶⁸. Η απογοήτευση από την απεργιακή ήττα, η αδιαφορία των ναυτεργατών για τις οργανώσεις τους και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα απουσίας τους, εξαιτίας της φύσης της εργασίας τους συντέλεσαν όλα μαζί σε αυτή την παράλυση των οργανώσεων.

Η συνέπεια των παραπάνω ήταν η δημιουργία ισχυρών ομάδων από τις εκτελεστικές επιτροπές των σωματείων οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να περνούν εύκολα τις θέσεις τους στις συνελεύσεις μεταξύ των λίγων συμμετεχόντων, μακριά από τις μάζες και έχοντας, αρκετοί εξ' αυτών, προνομιακές μεταχειρίσεις για ανεύρεση καλής εργασίας μέσω των διοικήσεων των σωματείων. Οι ναυτεργάτες ενδιαφέρονταν για το σωματείο τους μόνο όταν έμεναν άνεργοι και τα αγνοούσαν

⁸⁶⁶ Ό.π., 17/8/1923

⁸⁶⁷ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι η Ένωση Μηχανικών εισέπραττε συνδρομές από 1200 μέλη σύμφωνα με τον προϋπολογισμό του Μαρτίου 1924. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 30, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 26/3/1924.

⁸⁶⁸ Ό.π., 7/10/1923, σ. 2, σε άρθρο του ΓΓ του ΕΚΠ Κουρτίδη.

όσο είχαν εργασία. Μία άλλη αιτία η οποία συνδυαστικά με τις παραπάνω μπορεί να μας δώσει μία αρκετά καλή εικόνα ερμηνείας του φαινομένου της αποχής των εργατών δίνεται από τον ΓΓ του ΕΚΠ Κουρτίδη, ο οποίος τόνισε ότι στα σωματεία είχε επικρατήσει η γραμμή ότι «δεν χρειαζόμαστε την ομοσπονδία» για την οποία έγραψε ότι «δεν ήτο μία οργάνωσις προλεταριακή δια πάλην, ένα πολεμικό όργανο στα χέρια των εργατών, όπως πρέπει να είναι κάθε επαγγελματική προλεταριακή οργάνωσις, αλλά ήτο ένα γραφειοκρατικόν κατασκεύασμα ολίγων ναυτικών παραγόντων»⁸⁶⁹.

16.2.4 Το μεταπεργιακό ναυτεργατικό κίνημα

Το 1924 ξεκίνησε με τις διεργασίες στα ναυτεργατικά σωματεία, προκειμένου να ανασυνταχθούν μετά την απεργιακή ήττα του Αυγούστου και την ουσιαστική διάλυσή τους. Ήδη, από τα τέλη του 1923 η Πανελλήνια Ένωση Θερμαστών πραγματοποίησε γενική συνέλευση με σκοπό την αναδιοργάνωση του σωματείου τους. Ακολούθησαν συνελεύσεις και αρχαιρεσίες στα περισσότερα σωματεία με την πορεία τους να καθορίζεται από τους συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν μεταξύ των παρατάξεων. Η αρχή έγινε με τις αρχαιρεσίες της Πανελλήνιας Ένωσης Ναυτών στην οποία εκλέχθηκε πρόεδρος ο αριστερός Γ. Κοντάκος και σύμβουλοι οι Αλεξάνδρου, Νεοφώτιστος, Βελιώτης, Κοντοδήμας, Ραζής, Βώκος, Σαρδής, Χαπατάς, Φερδούσης, Σώκος, Αγραφιώτης και Βαυρικός⁸⁷⁰. Αντίθετα με την Π. Ε. Ναυτών στην Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών Εμπορικών Ατμόπλοιων και Βιομηχανικών Εργοστασίων οι αρχαιρεσίες ανέδειξαν πρόεδρο, εκ νέου, τον Δ. Παππά, τους Α. Κοντό και Ε. Ματθαίου αντιπροέδρους, τον Δ. Κουφό Γενικό Γραμματέα και τον Β. Τσαγγάρη ταμία του σωματείου. Ο *Ριζοσπάστης* υποδέχθηκε την επανεκλογή του Δ. Παππά με την εξής φράση: «νίκη και πάλι του γνωστού Παππά. Ας ελπίσουμε να είναι η τελευταία»⁸⁷¹ έχοντας εμφανή διαφορά σε σχέση με την είδηση της ανασύστασης της Π.Ε. Ναυτών και την εκλογή της νέας διοίκησης για την οποία «γενικώς πιστεύεται πως σύντομα το νέο συμβούλιο θα κατορθώσει να επαναφέρει το Σωματείο στην προαπεργιακή του κατάσταση»⁸⁷².

⁸⁶⁹ *Ο.π.*, 8/10/1923, σ. 2.

⁸⁷⁰ *Ο.π.*, 9/1/1924, σ. 2.

⁸⁷¹ *Ο.π.*, 13/1/1924, σ. 2 και 17/1/1924, σ. 2.

⁸⁷² *Ο.π.*, 13/1/1924, σ. 2.

Ο Δ. Παππάς στις συνελεύσεις που ακολούθησαν την επανεκλογή του στη θέση του προϊσταμένου της Ένωσης Μηχανικών υπερτόνισε την ανάγκη της συνεργασίας με όλα τα υπόλοιπα ναυτεργατικά σωματεία «εφ' όσον θα διαπνέονται αυτά υπό πνεύματος συντηρητικού». Μάλιστα πρόσθεσε ότι από τη στιγμή που έβλεπε ότι αυτό είναι το πνεύμα που κυριαρχούσε, πρωτοστάτησε στην ανασύσταση της ΠΝΟ σημειώνοντας, ωστόσο, ότι δεν θα ανεχθεί καμία εκμετάλλευση του εργατικού αγώνα για ιδιοτελείς σκοπούς⁸⁷³. Λίγες ημέρες αργότερα, η γενική συνέλευση της Ένωσης αποφάσισε να δοθεί εντολή στους συνέδρους της ΠΝΟ να προτείνουν στην ομοσπονδία, αλλά και στο Γ' Πανελλαδικό, το διαχωρισμό της ΓΣΕΕ από το Κομμουνιστικό Κόμμα, κατόπιν εισήγησης του Δ. Παππά. Με ψήφους 33 έναντι 7 αποφασίστηκε η καθαρά επαγγελματική τακτική έναντι της πολιτικής και εργατικής⁸⁷⁴. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 29/2/1924, πραγματοποιήθηκε το Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης στο οποίο αποφασίστηκε να επανέλθει η Ένωση Μηχανικών στη δύναμη του ΕΚΠ μετά την αλλαγή της παλιάς διοίκησης (κομμουνιστικής), στην οποία ο Δ. Παππάς χρέωσε εκμετάλλευση του Κέντρου για πολιτικούς σκοπούς⁸⁷⁵.

Οι αρχαιρεσίες της Πανελλήνιας Ένωσης Θαλαμηπόλων ανέδειξαν ως νέο πρόεδρο τον Οδυσσέα Θεοδοσάτο με 192 ψήφους, χωρίς ιδιαίτερα σχόλια από τον *Ριζοσπάστη*, έναντι 150 ψήφων του δεύτερου υποψήφιου⁸⁷⁶. Αντίθετα, στην Πανελλήνια Ένωση Θερμαστών, στις αρχαιρεσίες της οποίας ψήφισαν συνολικά 595 θερμαστές, πρόεδρος του σωματείου εκλέχθηκε ο κομμουνιστής Π. Αγγελής με 400 ψήφους. Σύμβουλοι του σωματείου εκλέχθηκαν οι Καπής, Διανυξетικός, Χαϊδεμένος, Νομικός, Καρακλής, Παπαδόπουλος, Παπαδάκος, Ρουσέτος, Τζίτζας, Γονατάς, Θωμάς και Τσιαπρακάκης. Ο *Ριζοσπάστης* υποδέχθηκε με ενθουσιασμό τη νέα

⁸⁷³ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 27, ημερομηνία τακτικής γενικής συνέλευσης 7/2/1924.

⁸⁷⁴ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 29, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 25/2/1924.

⁸⁷⁵ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 4 (29/2/1924-22/8/1927), τακτική συνεδρίαση 29/2/1924. Ως αντιπρόσωποι της Πανελλήνιας Ένωσης Μηχανικών στο ΕΚΠ ορίστηκαν οι Δ. Αρβανίτης, Φ. Φραντζίσκουρος, Μ. Κατσούρης και Β. Παπαδόπουλος στη συνέλευση της 27/3/1924, οπότε και εγκρίθηκε οριστικά η προσχώρηση της Ένωσης στο Εργατικό Κέντρο.

⁸⁷⁶ *Ο.π.*, 18/1/1924, σ. 2.

διοίκηση αναφέροντας ότι μόλις εκλέχθηκε «έρχονται πολλοί ανοργάνωτοι θερμαστές να γίνουν μέλη», ενώ το σωματείο καλούσε και τους υπόλοιπους⁸⁷⁷.

Η διαφορετική προσέγγιση του *Ριζοσπάστη* στις διοικήσεις των ναυτεργατικών σωματείων, δύο κομμουνιστικές και δύο συντηρητικές ή μάλλον συντηρητικές⁸⁷⁸, είναι κατατοπιστική σε ό,τι αφορά την κατάσταση των ναυτεργατικών σωματείων αλλά και τη σύνθεση της ΠΝΟ. Η προσωρινή επιτροπή της όρισε αντιπρόσωπο της Ένωσης Μηχανικών στην Πανελλαδική συνδιάσκεψη της ΓΣΕΕ τον γραμματέα της, Δ. Παππά, , ο οποίος υπέγραψε την ανακοίνωση της προσωρινής επιτροπής της ΠΝΟ με την οποία η ομοσπονδία διαμαρτυρόταν για τον ορισμό ανθρώπων χωρίς εντολή ναυτικών σωματείων στην επιτροπή για τον καταρτισμό των πληρωμάτων⁸⁷⁹.

Οι μεταπεργιακές διεργασίες συνεχίστηκαν με τη διαγραφή των Α. Βούλγαρη, Φυσάκη, Γαλάνη, Ιωάννη Βούλγαρη και Ιωάννη Κωστόπουλο από το σωματείο των θερμαστών, κατόπιν εντολής της ΠΝΟ μετά τη σχετική απόφαση που λήφθηκε στην πανναυτική συγκέντρωση του Πειραιά. Οι διαγραφέντες προσπάθησαν να επανέλθουν στο προσκήνιο μέσω εγγράφου που απέστειλαν στο σωματείο των θερμαστών της Σύρου με το οποίο ζητούσαν την προσχώρησή της σε ξεχωριστό σωματείο. Το σωματείο επέστρεψε το έγγραφο με τη συμπλήρωση ότι ανήκουν στην Πανελλήνια Ένωση Θερμαστών, πράξη την οποία χαιρέτισε ο *Ριζοσπάστης* χαρακτηρίζοντας το σωματείο της Σύρου «γνήσια και τίμια εργατική οργάνωση»⁸⁸⁰.

Το πρόβλημα των αντισυνδέσμων που δημιουργήθηκαν δίπλα στα σωματεία των θερμαστών και ναυτών φαίνεται να πήρε μεγάλη διάσταση καθώς οι αναφορές στο *Ριζοσπάστη* και στις εκδηλώσεις των ναυτεργατών ήταν συνεχείς. Εκτός από την περίπτωση του Βούλγαρη και την επιστολή του στο σωματείο της Σύρου, ο Δ.

⁸⁷⁷ *Ο.π.*, 27/1/1924, σ. 2 · 1/2/1924, σ. 2 και 6/2/1924, σ. 2, όπου υπάρχει η πρόσκληση του σωματείου στους ανοργάνωτους θερμαστές.

⁸⁷⁸ Φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε υπό κομμουνιστική διοίκηση η ανασύσταση και του Πανελληνίου Συνδέσμου Λογιστών Εμπορικών Ατμόπλοιων αν κρίνουμε από την κοινή πρόσκληση με τις κομμουνιστικές διοικήσεις των θερμαστών και των ναυτών στα υπόλοιπα ναυτεργατικά σωματεία για την πραγματοποίηση κοινής εκδήλωσης. Η συγκέντρωση έλαβε χώρα στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά στις 13/2/1924 με τη συμμετοχή της ΠΝΟ και της Ένωσης Μηχανικών οι οποίες αντιπροσωπεύτηκαν από τον Πρόεδρό τους Δ. Παππά, της ΓΣΕΕ (Σ. Μάξιμος) και της Ομοσπονδίας Φορτοεκφορτωτών. Στη συνέλευση αποφασίστηκε η ψήφιση της ακύρωσης όλων των επαναστατικών διαταγμάτων που εμπόδιζαν την ελεύθερη λειτουργία των σωματείων και την ακύρωση του από της 17/10/1923 διατάγματος περί ναυτικής εργασίας, η πρόσληψη ναυτεργατών μόνο μέσω της ΠΝΟ και μόνο από τα μέλη της καθώς και η επανάληψη των σχέσεων με τη Σοβιετική Ρωσία. *Ο.π.*, 15/2/1924, σ. 4.

⁸⁷⁹ *Ο.π.*, 4/2/1924, σ. 2 και 6/2/1924, σ. 2.

⁸⁸⁰ *Ο.π.*, 17/2/1924, σ. 2 και 18/2/1924, σ. 2.

Παππός μίλησε για το συγκεκριμένο θέμα των αντισυνδέσμων στη συγκέντρωση της ΓΣΕΕ στον Πειραιά για την ακρίβεια του άρτου στις 24 Φεβρουαρίου. Εκεί ο ίδιος δήλωσε ότι χρειάζεται ενότητα υπό τη σημαία της ΓΣΕΕ, ενώ τρεις ημέρες νωρίτερα σε κοινή σύσκεψη της ΠΙΝΟ και της ομοσπονδίας φορτοεκφορτωτών τονίσθηκε η ανάγκη της πρόσκλησης των εργατών που ακολούθησαν τους «αντεργάτες» και απομακρύνθηκαν από τα σωματεία τους, ώστε να επιστρέψουν σε αυτά. Ακολούθησαν πολλές συσκέψεις των σωματείων και το σωματείο Ναυτών προχώρησε στη διαγραφή δύο μελών της προηγούμενης διοίκησης τα οποία είχαν προσχωρήσει στον αντισύνδεσμο.

Χαρακτηριστικός της παρασκηνιακής διεργασίας υπήρξε ο λόγος του ναύτη Γερμελή, ο οποίος χρημάτισε για μικρό διάστημα γραμματέας του νέου σωματείου. Στη συνέλευση των ναυτών δήλωσε ότι «παρασύρθηκε» εξαιτίας της δυσαρέσκειάς του προς τη σημερινή διοίκηση του σωματείου, αλλά από τις πρώτες συνεδριάσεις του αντισυνδέσμου, στον οποίο χρημάτισε γραμματέας, «είδε αυτούς τους ανθρώπους να συνεδριάζουν με διάφορους αντεργάτες γνωστούς για τη μέχρι τότε στάση τους» και επέστρεψε στην Πανελλήνια Ένωση Ναυτών. Επιπλέον, ο ναύτης Ραζής δήλωσε ότι πριν ακόμα ιδρυθεί το νέο σωματείο τον είχε πλησιάσει ο Ιωάννης Παρίσης και του υπέδειξε τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν «να καταλάβουν τις θέσεις τους στη Διοίκηση που είχαν απολέσει». Η συνέλευση διέγραψε τους Ι. Παρίση και Αντ. Τσίρμελη από τη δύναμη του σωματείου και κάλεσε τους ναύτες που ακολούθησαν τον αντισύνδεσμο να επιστρέψουν στη δύναμη της Ένωσης⁸⁸¹, ενώ δεν έλειψαν και οι συμπλοκές μεταξύ των μελών των δύο οργανώσεων⁸⁸².

Ωστόσο, στο σωματείο των θερμαστών επικρατούσε πλήρης σύγχυση σε ό,τι αφορούσε τη διοίκησή. Με συνεχόμενα δημοσιεύματά του ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι τα «φασιστικά στοιχεία» Μαχαίρας, Αραβανόπουλος, Κλήμης, Βούλγαρης κ.ά. προσπαθούσαν να διασπάσουν το σωματείο υποδεικνύοντας για τη θέση του προέδρου των θερμαστών τον «εργοστασιάρχη φελοποιίας, τον πολύ Αραβανόπουλο»⁸⁸³.

⁸⁸¹ *Ο.π.*, 22/2/1924, σ. 2· 25/2/1924, σ. 4 και 26/2/1924, σ. 2.

⁸⁸² *Ο.π.*, 7/3/1924, σ. 1.

⁸⁸³ *Ο.π.*, 11/11/1924, σ. 2.

Το θέμα πήρε μεγάλη διάσταση και ερμηνεύθηκε από επιστολή «πολλών θερμαστών» στον *Ριζοσπάστη*⁸⁸⁴ ως εξής: όταν ο Αραβανόπουλος (νέος πρόεδρος των θερμαστών) είχε αποχωρήσει από τη διοίκηση του σωματείου έγινε μεγάλος βιομήχανος φελοποιίας στον Πειραιά. Μετά την εκλογή της διοίκησης του κομμουνιστή Αγγέλου αυτός και ο Βούλγαρης προχώρησαν στην ίδρυση ενός νέου σωματείου, του γνωστού και διατηρημένου ως σήμερα σωματείου «Στέφενσων», το οποίο τότε, πάντα σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, λειτουργούσε ως αντισύνδεσμος του «κομμουνιστικού» σωματείου των θερμαστών. Οι Αραβανόπουλος και Βούλγαρης προκήρυξαν εκλογές στο σωματείο τους μετά τη διάλυση του προηγούμενου σωματείου των θερμαστών με τη νέα διοίκηση να αποτελείται και από ανθρώπους οι οποίοι δεν είχαν δικαίωμα εκλογής καθώς είτε δεν ήταν καν μέλη του σωματείου είτε ήταν για χρονικό διάστημα λιγότερο από τους έξι απαραίτητους μήνες.

16.2.5 Το Ε' Συνέδριο της ΠΝΟ

Το Ε' Συνέδριο της ΠΝΟ πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαρτίου 1924 και ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, αφού κατέγραψε και εξέφρασε τις ανακατατάξεις στις διοικήσεις των ναυτεργατικών σωματείων που συντελέστηκαν μετά την απεργία του Αυγούστου. Στο συνέδριο επικράτησε η απόδοση ευθυνών του ενός προς τον άλλον, ως προς τις αιτίες της απεργιακής ήττας και της μεταπεργιακής κατάστασης των σωματείων, με τους Δ. Παππά, Μπόγρη, τον αντιπρόσωπο των θαλαμηπόλων Θεοδοσάτο και τον αντιπρόσωπο των θερμαστών Μερίκλη να πρωτοστατούν στις ανταλλαγές κατηγοριών περί «προδοσίας» της απεργίας και για πολιτικά ελατήρια⁸⁸⁵.

Ωστόσο, η επίδραση της απεργιακής ήττας και της διάλυσης των σωματείων διαφάνηκε και στο Ε' Συνέδριο της ΠΝΟ όταν κατά την τρίτη και τέταρτη ημέρα του συζητήθηκαν ο χαρακτήρας που έπρεπε να έχουν οι απεργίες των ναυτεργατών καθώς και η τροποποίηση άρθρων του καταστατικού της ομοσπονδίας. Συγκεκριμένα, έπειτα από τη σχετική πρόταση του μηχανικού Παπαδόπουλου, ο οποίος στις συνελεύσεις της Ένωσης του είχε ταχθεί εναντίον της κήρυξης απεργίας τον Αύγουστο του 1923, οι απεργίες χαρακτηρίστηκαν ως επαγγελματικές με ψήφους

⁸⁸⁴ *Ο.π.*, 4/12/1924, σ. 5.

⁸⁸⁵ Ο Θεοδοσάτος απέδωσε τη μη κήρυξη απεργίας από την τότε διοίκηση του σωματείου του σε παρασκηνακές διαβουλεύσεις και στα πολιτικά φρονήματα των μελών της διοίκησης, τα οποία ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων. αντίθετα, ο Μερίκλης κατηγορήσε τον ίδιο για προδοσία και η ένταση υπήρξε τόσο μεγάλη, ώστε απειλήθηκε η αποχώρηση πολλών συνέδρων και η διακοπή του συνεδρίου. *Ο.π.*, 13/4/1924, σ. 4.

31 έναντι 2 ψήφων υπέρ του πολιτικού τους χαρακτήρα (13 σύνεδροι ψήφισαν λευκό και 2 δήλωσαν υπέρ του πολιτικού χαρακτήρα με επιφυλάξεις). Επιπλέον, κατά την τέταρτη ημέρα του συνεδρίου τροποποιήθηκε το δεύτερο άρθρο του καταστατικού της ομοσπονδίας και αντί της υιοθέτησης της εφαρμογής της πάλης των τάξεων με πολιτική και επαγγελματική μορφή υιοθετήθηκε η αρχή του επαγγελματικού αγώνα επί της πάλης των τάξεων.

Η δεύτερη τροποποίηση του καταστατικού στην οποία θα αναφερθούμε αφορούσε την κήρυξη των απεργιών των σωματείων της ομοσπονδίας. Έτσι, το συνέδριο αποφάσισε να διατηρηθεί το άρθρο περί των γενικών απεργιών με την προσθήκη ότι αυτή θα τίθεται υπό την έγκριση της ΓΣΕΕ, η οποία θα παρίσταται στο συμβούλιο της ΠΝΟ για την απεργία με θετική ψήφο. Εάν επρόκειτο για γενική απεργία ενός κλάδου της ΠΝΟ, αυτή θα έπρεπε να έχει την έγκριση του Γενικού Συμβουλίου. Στην περίπτωση που μία Διοίκηση προχωρούσε στην κήρυξη απεργίας χωρίς την παραπάνω έγκριση, αυτή θα κηρυσσόταν έκπτωτη και θα συγκαλούνταν γενική συνέλευση στην οποία το Συμβούλιο θα εξηγούσε τις αιτίες μη έγκρισης της απεργίας. Τέλος, εάν επρόκειτο για μερική απεργία μικρής διάρκειας και αλληλεγγύης αυτή θα κηρυσσόταν από την ΕΕ της ΠΝΟ και τον αρμόδιο πρόεδρο [του σωματείου].

Σε ό,τι αφορούσε τις σχέσεις της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ αποφασίσθηκε η οργανική σύνδεση με τη Συνομοσπονδία, με μόνη διαφωνία ενός συνέδρου, ο οποίος ζήτησε μόνο την επαγγελματική σύνδεση. Μετά από αυτή την ψηφοφορία τέθηκε το ζήτημα της κατεύθυνσης της ΠΝΟ, θέμα το οποίο παραπέμφθηκε για το επόμενο έκτακτο συνέδριο. Η νέα εκτελεστική επιτροπή εκλέχθηκε την ένατη και τελευταία ημέρα του συνεδρίου και αποτελούνταν από τους Σαριγιάννη (50 ψήφοι), Κουλούρη (41 ψήφοι) και Ραζή (35 ψήφοι), αν και εντός λίγων εβδομάδων ως ΓΓ της ΠΝΟ εμφανίζεται ο μηχανικός Δ. Παππάς⁸⁸⁶. Η τελευταία απόφαση του συνεδρίου που θα αναφερθεί εδώ αφορούσε την τύχη του σωματείου των ναυτομαγείρων «Δάφνη», στο οποίο υπήρχε διοίκηση εκ των Κλήμη και Βούλγαρη. Αποφασίσθηκε, παμψηφεί, να καλέσουν το σωματείο να κηρύξει έκπτωτη τη διοίκηση των δύο και να προσχωρήσει, εκ νέου, στη δύναμη της ΠΝΟ. Αυτή η υπόδειξη του συνεδρίου έγινε πράξη λίγες ημέρες

⁸⁸⁶ Για την ανάθεση της θέσης του ΓΓ της ΠΝΟ στον Παππά μετά την παραίτηση του ΓΓ Σαριγιάννη «για λόγους υγείας» βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 4 (29/2/1924-22/8/1927), συνεδρίαση 12/5/1924.

αργότερα, όταν ανακοινώθηκε στις στήλες του *Ριζοσπάστη* ότι ανασυστάθηκε το σωματείο ναυτομαγείρων «Δάφνη» και καλούσε τους ναυτομάγειρες να προσχωρήσουν σε αυτό και όχι στον αντισύνδεσμο του Κλήμη, ο οποίος φέρεται να είχε ιδρύσει τέτοιοιον⁸⁸⁷.

Το Ε' Συνέδριο της ΠΝΟ αποτέλεσε σταθμό για την μετέπειτα πορεία της στο συνδικαλισμό. Οι διαιρέσεις οι οποίες υπήρχαν, ήδη, από τις αρχές της λειτουργίας της εντάθηκαν και από, κυρίως, προσωπικές αποκρυσταλλώθηκαν ως ιδεολογικοπολιτικές σε αυτό το Συνέδριο. Από τις τροποποιήσεις του καταστατικού της γίνεται σαφές ότι από το Ε' Συνέδριο και εντεύθεν η ομοσπονδία ακολούθησε τη συντηρητική οδό στο συνδικαλισμό και ότι αποκόπηκε οριστικά από την επιρροή των κομμουνιστών.

16.2.6 Η μεγάλη αντιπαράθεση της ΠΝΟ με τη ΓΣΕΕ και το ΚΚΕ

Αμέσως, σχεδόν, μετά τη λήξη των εργασιών του Ε' Συνεδρίου της ΠΝΟ η διοίκηση της ομοσπονδίας πραγματοποίησε μεγάλη συγκέντρωση στον Πειραιά στην οποία αποφασίστηκε η διαμαρτυρία των ναυτεργατών προς την κυβέρνηση Παπαναστασίου «για την εγκατάλειψη των εργατών στα χέρια του κεφαλαίου». Ωστόσο, η διοίκηση της ομοσπονδίας εξέδωσε ανακοινωθέν το οποίο ήταν ήπιων τόνων και ανέφερε την παράκληση της συνέλευσης «προς τη σεβαστή Κυβέρνηση όπως στοργικά φερόμενη» εγκρίνει τα από της 30 Μάρτη υποβληθέντα αιτήματα, τα οποία αφορούσαν την αύξηση της μισθοδοσίας, ενώ αποφασίστηκε η κήρυξη απεργίας σε ημερομηνία που θα αποφάσιζε το Γενικό Συμβούλιο της ΠΝΟ, στην περίπτωση της απόρριψής τους από την κυβέρνηση⁸⁸⁸.

Η απεργία κηρύχθηκε στις 26 Μαΐου 1924 και έληξε στις 13 Ιουνίου με ήττα των απεργών⁸⁸⁹, ωστόσο το σημαντικότερο στοιχείο της υπήρξε η διαμάχη μεταξύ της διοίκησης της ΠΝΟ από τη μία και της ΓΣΕΕ και του ΚΚΕ από την άλλη σχετικά με τις αιτίες της ανεπιτυχούς κατάληξής της, αν και οι πρώτες αναφορές του *Ριζοσπάστη* έκαναν λόγο για πλήρη συμμετοχή των ναυτεργατών στην απεργία⁸⁹⁰. Το

⁸⁸⁷ Για τις εργασίες του Ε' Συνεδρίου της ΠΝΟ βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/3/1924-21/3/1924, ενώ η ανακοίνωση του *Ριζοσπάστη* για το σωματείο «Δάφνη» δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 27/4/1924, σ. 2.

⁸⁸⁸ Ολόκληρο το ανακοινωθέν της διοίκησης της ΠΝΟ στο *Ριζοσπάστης*, 26/5/1924, σ. 1.

⁸⁸⁹ *Σφαίρα*, 13/6/1924, σ. 2.

⁸⁹⁰ *Ριζοσπάστης*, 28/5/1924, σ. 4. Αναφέρονταν σχετικά: «...Μέχρι και οι άγραφοι στην ΠΝΟ απεργούν κι εγγράφονται. Κάποιοι εφοπλιστές "έσπασαν" και δέχθηκαν τα αιτήματα...Συνεχίζονται ομαδικές συλλήψεις από το Λιμεναρχείο». Στις ανταποκρίσεις δεν έλειπαν οι αναφορές σε

γεγονός επιβεβαιώνεται και από τη μεγάλη διάρκειά της. Επιπλέον, η απεργία είχε την ενεργό στήριξη και άλλων εργατικών οργανώσεων, όπως της ΓΣΕΕ, της ομοσπονδίας Φορτοεκφορτωτών, της ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου, των εργατών του ΣΠΑΠ και των τροchioδρομικών⁸⁹¹. Το Λιμεναρχείο προσπάθησε να εκφυλίσει την απεργία τοιχοκολλώντας οδηγίες με τις οποίες καλούσε ακόμη και εργάτες χωρίς ναυτικό φυλλάδιο να εργαστούν στα καράβια, στοχεύοντας, κυρίως, στους πρόσφυγες στους οποίους είχε απευθυνθεί νωρίτερα η ΓΣΕΕ με ειδικό ανακοινωθέν καλώντας τους να μην υποκύψουν στις πιέσεις των εφοπλιστών⁸⁹². Είναι πολύ πιθανόν οι πρόσφυγες να ήταν πρόθυμοι να εργασθούν στα καράβια εξαιτίας των άσχημων συνθηκών της ζωής τους στην οποία κυριαρχούσε η ένδεια.

Φαίνεται ότι υπήρξαν αρκετοί «ελεύθεροι» εργάτες, οι οποίοι έσπευσαν να εργαστούν στα πλοία, επειδή οι αναφορές για τις αναχωρήσεις πλοίων ήταν έντονες. Μάλιστα, η εκτελεστική επιτροπή της απεργίας (η οποία δεν ήταν άλλη από την ΕΕ της ΠΝΟ μετά την παραίτηση του Σαριγιάννη, αποτελούμενη από τους Δ. Παππά, Ι. Κουλούρη και Ε. Ραζή) ανακοίνωσε στις 7 Ιουνίου τη συνέχιση της απεργίας και κάλεσε τους εργάτες να μην υποχωρήσουν βλέποντας ορισμένα ατμόπλοια να αναχωρούν με πληρώματα δίχως ναυτικά φυλλάδια, ενώ οι μηχανικοί τρεις ημέρες αργότερα αποφάσισαν τη γενίκευση της απεργίας σε όλα τα ατμόπλοια. Τελικά, μετά από συνεννοήσεις της τριμελούς επιτροπής την ΠΝΟ και των εφοπλιστών η απεργία έληξε στις 13 Ιουνίου⁸⁹³, με τη σύμφωνη γνώμη της ΓΣΕΕ. Οι ανακοινώσεις των ΠΝΟ, ΓΣΕΕ και ΚΚΕ έδιναν διαφορετικές αιτίες για τη λήξη της απεργίας και τη μη τήρηση των δεσμεύσεων των εφοπλιστών και του κράτους, αν τελικά υπήρχαν τέτοιες. Η ανακοίνωση της διοίκησης της ΠΝΟ ανέφερε ότι:

συγκρούσεις των απεργών και αστυνομίας. Σε μία από τις πολλές συγκρούσεις των απεργών με την αστυνομία τρεις απεργοί ναυτεργάτες μεταφέρθηκαν στο Τζάννειο Νοσοκομείο μετά από τις συμπλοκές στο χώρο γύρω του Ηλεκτρικού Σταθμού, ενώ ένας ναυτεργάτης καταδικάστηκε σε σαράντα ημέρες φυλάκιση διότι εμπόδισε έναν απεργοσπάστη να πιάσει εργασία. *Ο.π.*, 5/6/1924, σ. 2.

⁸⁹¹ Οι οργανώσεις συμπαραστάθηκαν είτε με ανακοινώσεις είτε με 24ωρη απεργία (ΣΠΑΠ στις 10/6/1924 και τροchioδρομικοί στις 12/6/1924). Βλ. *Σφαίρα*, 11/6/1924, σ. 2.

⁸⁹² *Ο.π.*, 6/6/1924, σ. 1.

⁸⁹³ *Ο.π.*, 13/6/1924, σ. 2

«Κατόπιν επελθούσης συμφωνίας με τους εφοπλιστάς, εντολή της Γεν. Συνομοσπονδίας των εργατών κηρύσσομεν από σήμερον Παρασκευήν [13/6/1924] την λήξιν της απεργίας, εντέλλομεν δε τα απεργήσαντα πληρώματα όπως επανέλθουν κανονικώς εις τας θέσεις των.

Εντολή Διοικήσεως
Ο Γεν. Γραμματεύς
Δ. Παππάς».⁸⁹⁴

Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* παρατίθεται και η ανακοίνωση της ΓΣΕΕ η οποία ανέφερε ότι μετά τη συμφωνία της ΠΝΟ με τους εφοπλιστές και την κυβέρνηση η οποία αφορούσε την πρόσληψη των απεργών, την αποφυλάκιση των κρατούμενων ναυτεργατών και τις υποσχέσεις για αναγνώριση της ΠΝΟ, εντέλλει τη λήξη της απεργίας. Το ΚΚΕ, με ανακοίνωσή του στο *Ριζοσπάστη* μία ημέρα αργότερα, άσκησε δριμεία κριτική στην τακτική της ομοσπονδίας κατά τη διάρκεια της απεργίας. Σε ανακοίνωσή της η ΚΕ του ΚΚΕ ανέφερε ότι οι ηγέτες της ΠΝΟ «ανεβοκατέβαιναν στα υπουργεία» επιδιώκοντας τη συνεργασία των τάξεων και ότι το ίδιο [το ΚΚΕ] ρωτήθηκε τη δωδέκατη ημέρα της απεργίας, οπότε ήταν αργά και πρότεινε τη λήξη της με υπογραφή πρωτοκόλλου παράδοσης από τους εφοπλιστές περί της αποδοχής των αιτημάτων των απεργών. Η συνομοσπονδία επανήλθε με νέα ανακοίνωση στην οποία αφού επαναλάμβανε τις αιτίες που την οδήγησαν στην αποδοχή της λήξης της απεργίας αναφέρει ότι οι απεργοί δεν έχουν επανέλθει στις θέσεις τους «είτε επειδή οι εφοπλιστές αθέτησαν τις υποσχέσεις τους, είτε επειδή ορισμένα πρόσωπα στη διοίκηση της Ναυτικής Ομοσπονδίας δεν είπαν [στη ΓΣΕΕ] την αλήθεια για τις διαπραγματεύσεις και τις πράξεις τους».⁸⁹⁵

Ακόμα και εντός της ΠΝΟ υπήρξαν διαφορετικές φωνές σχετικά με τις συνθήκες λήξης της απεργίας και τις αιτίες της ήττας των απεργών ναυτεργατών. Συγκεκριμένα, ο κομμουνιστής προϊστάμενος των Ναυτών Κοντάκος έριξε τις ευθύνες στη διοίκηση της ΠΝΟ και ιδιαίτερα στον Δ. Παππά στον οποίο καταλόγισε τόσο την εκτόπιση από τις διαδικασίες των Κουλούρη και Ραζή, όσο και την απομόνωση από τις εξελίξεις όλων των υπόλοιπων κλάδων της ομοσπονδίας, εκτός των Μηχανικών, συγκαλώντας συμβούλιο της εκτελεστικής επιτροπής μόλις μετά το πέρας δέκα ημερών απεργίας. Επιπλέον, κατηγορήσε τον Δ. Παππά ως «προδότη», επειδή εισηγήθηκε τη λήξη της απεργίας τονίζοντας την εξασφάλιση της επανόδου

⁸⁹⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 13/6/1924, σ. 4

⁸⁹⁵ *Ο.π.*, 14/5/1924, σ. 2.

των απεργών στις θέσεις τους, πράγμα που δεν τηρήθηκε από τη μεριά των εφοπλιστών. Πρόσθεσε δε ότι μία επιτροπή των μηχανικών, των ναυτών και των θερμαστών επισκεύθηκαν τον πρόεδρο της Ακτοπλοϊκής Ένωσης, Πανταλέοντα, προκειμένου να ενημερωθούν για τη συμφωνία του με τον Παππά και εκείνος τους δήλωσε ότι ουδέποτε δεσμεύθηκε για την επάνοδο των απεργών, αλλά ότι υποσχέθηκε με επιφύλαξη την επάνοδό τους⁸⁹⁶.

Ο γραμματέας της ΠΙΝΟ και των μηχανικών Δ. Παππάς κατά τη διάρκεια της απεργίας έβγαζε πύρινους λόγους στην Ένωσή του υπέρ της απεργίας και της ενότητας του απεργιακού μετώπου τονίζοντας την αναγκαιότητα της διαγραφής από την Ένωση των απεργοσπαστών μηχανικών, καθώς και την επέκταση της απεργίας στα φορτηγά ατμόπλοια⁸⁹⁷. Μάλιστα, ο Παππάς συνέχισε τις ανακοινώσεις για την πορεία της απεργίας στην Π.Ε.Μ την 10^η Ιουνίου, οπότε και καταφέρθηκε εναντίον των εφοπλιστών και του κράτους οι οποίοι, με τη στάση τους, αναγκάζουν τους εργάτες τους να παρατείνουν την απεργία προκειμένου αυτή να εκφυλιστεί και να «σπάσουν» οι ναυτεργάτες, αλλά, όπως τόνισε ο Παππάς στη συνέλευση τετρακοσίων και πλέον μηχανικών οι τελευταίοι δεν δείχνουν σημάδια υποχώρησης⁸⁹⁸. Εν τούτοις, ως αποτέλεσμα των όσων του καταλογίσθηκαν από τους υπόλοιπους συνδικαλιστές των ναυτεργατών, όπως αυτά αναφέρθηκαν παραπάνω, ο Δ. Παππάς παραιτήθηκε των θέσεων του στην Ένωση Μηχανικών και τη Ναυτική Ομοσπονδία. Η παραίτησή του από την Π.Ε.Μ έγινε δεκτή με ψήφους 62 έναντι 34 και 2 λευκών⁸⁹⁹. Οι αρχαιρεσίες για την ανάδειξη νέας διοίκησης πραγματοποιήθηκαν αρκετούς μήνες αργότερα, με την παλιά διοίκηση του Δ. Παππά να παραμένει μέχρι την τροποποίηση του καταστατικού και τις αρχαιρεσίες, το αποτέλεσμα των οποίων ήταν να εκλεγεί νέος πρόεδρος της ΠΕΜ ο Ματθαίου, ενώ μετά την καθαίρεση του

⁸⁹⁶ Στον πειραϊκό Τύπο αναφέρθηκε, με την ανακοίνωση της λήξης της απεργίας ότι δεν υπήρξε καμία δέσμευση από τη μεριά των εφοπλιστών ούτε για αυξήσεις, ούτε για την επαναπρόσληψη των απεργών. Μάλιστα, η *Σφαίρα* ανέφερε ότι υπολόγιζε ένα ποσοστό 3% των απεργών το οποίο δεν θα εργάζονταν στην προηγούμενη θέση του εξαιτίας των προσλήψεων «ελεύθερων εργατών» κατά τη διάρκεια της απεργίας. Βλ. *Σφαίρα*, 13/6/1924, σ. 2.

⁸⁹⁷ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 32, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 31/5/1924.

⁸⁹⁸ *Ο.π.*, αρ. πρακτικού 33, ημερομηνία έκτακτης γενικής συνέλευσης 10/6/1924.

⁸⁹⁹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικών 35 και 37, ημερομηνία έκτακτων γενικών συνελεύσεων 15/6/1924 και 25/6/1924. Η επιστολή του Δ. Παππά προς το ΔΣ της ΠΕΜ με την οποία υπέβαλε την παραίτησή του «προς χάριν της ενότητος» υπάρχει στο Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 4 (29/2/1924-22/8/1927), συνεδρίαση 4/7/1924.

Παππά από την ΠΝΟ τον Ιούλιο του 1924 ορίστηκε τριμελής προσωρινή διοικητική επιτροπή αποτελούμενη από τους Μαντούδη, Πιλάλη και Αγγελή⁹⁰⁰.

16.3 Οι ναυτεργατικές οργανώσεις κατά τα έτη 1925-1929

16.3.1 Το 7^ο Συνέδριο της ΠΝΟ

Στις 27 Απριλίου 1925 ξεκίνησε τις εργασίες του το 7^ο Συνέδριο της ΠΝΟ, δίχως την παρουσία του σωματείου των Ναυτομαγείρων οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν με αυτό τον τρόπο για την παρουσία στο Συνέδριο του Κλήμη⁹⁰¹. Στο Συνέδριο εκφράστηκε, για μία ακόμη φορά, η διαμάχη σοσιαλιστών, συντηρητικών και κομμουνιστών συνδικαλιστών του ναυτεργατικού κινήματος. Επιπλέον, διατηρήθηκε η ανωμαλία στη λειτουργία του σωματείου των θερμαστών, καθώς μεγάλος αριθμός θερμαστών θεωρούσαν τη διοίκηση του σωματείου νόθα και ότι, ως εκ τούτου, δεν τους αντιπροσώπευε.

Ο συντηρητικός νέος πρόεδρος των θερμαστών Αραβανόπουλος, για τον οποίο είχαν γραφτεί πολλά άρθρα στο *Ριζοσπάστη*, μίλησε εναντίον του Κομμουνιστικού Κόμματος και ο σοσιαλιστής ΓΓ της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Σιδηροδρομικών Δ. Στρατής κατηγόρησε τη διοίκηση ΠΝΟ ότι δεν προετοίμασε τις ναυτεργατικές μάζες για απεργία συμπαράστασης στους σιδηροδρομικούς. Στον τελευταίο απάντησε ο κομμουνιστής Λαδιάς κατηγορώντας τον ότι παράκουσε τις εντολές της ΓΣΕΕ. Η επόμενη διαμάχη ήταν αυτή μεταξύ Καλομοίρη και Κοντάκου με τον τελευταίο να ρωτά τους υπόλοιπους συνέδρους την ιδιότητα με την οποία πήρε το λόγο ο Καλομοίρης. Σε ό,τι αφορά τη σύνθεση του Συνεδρίου εκφράστηκαν πολλές διαφωνίες εξαιτίας της παρέμβασης του κράτους, το οποίο έπαυσε Διοικήσεις σωματείων και όρισε άλλες (αλλαγές οι οποίες «πέρασαν» από τη συνέλευση των διοικήσεων των σωματείων που είχαν ευνοηθεί από αυτές) με αποτέλεσμα να μην αντιπροσωπεύεται πραγματικά ο ναυτεργατικός κόσμος⁹⁰².

⁹⁰⁰ Από την ΠΝΟ και τη ΓΣΕΕ συγκροτήθηκε μία εξεταστική επιτροπή με προεδρεύοντα τον Ευάγγελο Ευαγγέλου για την εξέταση των απεργιακής πορείας και της ευθύνης των διοικούντων την ΠΝΟ. Το σπουδαιότερο πόρισμα ήταν η μη υπόσχεση εκ μέρους των εφοπλιστών της επαναπόσληψης των απεργών, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις του Παππά. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/7/1924-10/7/1924.

⁹⁰¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 28/4/1925, σ. 2.

⁹⁰² Βλ. ομιλία Δ. Παππά στη γενική συνέλευση της Πανελλήνιας Ένωσης Μηχανικών μετά το Συνέδριο της ΠΝΟ στο Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 4 (11/11/1921-5/8/1925), αρ. πρακτικού 66, ημερομηνία γενικής συνέλευσης 5/8/1925. Ο Παππάς αναφέρθηκε στην πλήρη επικράτηση των «φασιστών» με κυριότερο παράδειγμα τον διορισμό της διοίκησης

Τις τελευταίες ημέρες του Συνεδρίου συζητήθηκε η πορεία του οργανισμού της ΠΝΟ. Ο Λιολίτσης κατήγγειλε τον Κλήμη για την ανακοίνωσή του με την οποία καλούσε την εργατική τάξη της πόλης να παρευρεθεί στη συγκέντρωση της πρωτομαγιάς στον Άγ. Ι. Ρέντη, χωριστά από τη Γενική Συνομοσπονδία. Ο Κλήμης απάντησε ότι προέβη σε αυτή την ενέργεια ως πρόεδρος του ΕΚΠ και όχι ως συνδικαλιστής των ναυτεργατών. Αυτή η τοποθέτηση προκάλεσε τον Λιολίτση να ρωτήσει το Συνέδριο, εάν θα πειθαρχούν στο Συνέδριο ή το ΕΚΠ με τον Κλήμη να απαντάει ότι θα πρέπει οι ναυτεργάτες να πειθαρχούν στο ΕΚΠ. Ο Κοντάκος πρότεινε να πειθαρχούν στην ΠΝΟ, διότι το ΕΚΠ διοικείται από «αντεργάτες» ενώ ο Δ. Παππάς ζήτησε τη συγκρότηση ενιαίου εργατικού μετώπου υπό τη ΓΣΕΕ. Εν τέλει, την πέμπτη ημέρα του Συνεδρίου αποφασίσθηκε η παραμονή της ΠΝΟ στη ΓΣΕΕ με επιφυλάξεις, με τον Ποπολάνο (των Μηχανικών) να ζητά τον επαγγελματικό αγώνα μακριά από κάθε πολιτικό⁹⁰³. Με ψήφους 23-8 αποφασίσθηκε η συνεργασία της ΠΝΟ με τις λοιπές συναφείς ομοσπονδίες και αποφασίσθηκε να ανατεθεί στη διοίκηση της ομοσπονδίας να έρθει σε συνεννόηση με τις υπόλοιπες ομοσπονδίες μετά τη λήξη των εργασιών του επικείμενου συνεδρίου της ΓΣΕΕ, για το οποίο εκλέχθηκαν αντιπρόσωποι οι Μιχαλόπουλος, Κούκουρας και Παππάς, ενώ αναπληρωματικοί οι Κοντάκος, Λιολίτσης και Μεσίκλης.

Ο πρόεδρος του συνεδρίου Ματθαίου (Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών) παραιτήθηκε από τη θέση του, επειδή είχε την άποψη ότι το συνέδριο δεν ακολουθούσε την πραγματική του οδό, χωρίς να γίνει δεκτή η παραίτησή του από το Σώμα. Την ίδια ημέρα δημιουργούνται έντονα επεισόδια στο συνέδριο με την είσοδο σε αυτό θερμαστών οι οποίοι ζήτησαν το λόγο από το Προεδρείο και καταφέρθηκαν εναντίον του Αραβανόπουλου, για τον οποίο τόνισαν ότι δεν τους εκπροσωπεί. Ο Αραβανόπουλος, μετά την αποχώρηση των θερμαστών, διαμαρτυρήθηκε για διαστρέβλωση των επεισοδίων από τον Τύπο (υποστήριξε ότι οι θερμαστές καταφέρθηκαν εναντίον άλλου συνέδρου και όχι του ίδιου) και αυτή του η επιμονή προκάλεσε την αποχώρηση του Ματθαίου και άλλων συνέδρων με συνέπεια τη

Αραβανόπουλου στην Ένωση Θερμαστών και έκανε λόγο για «παγίδα» του Αραβανόπουλου στην οποία έπεσαν οι διοικήσεις των ναυτεργατικών σωματείων συμπεριλαμβανομένης και της Πανελληνίας Ένωσης Μηχανικών.

⁹⁰³ Αντίστοιχη απόφαση είχε παρθεί από το Διοικητικό Συμβούλιο της ΠΕΜ. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των συμβούλων είχε ταχθεί υπέρ της προσχώρησης της ΠΝΟ στη ΓΣΕΕ με την επιφύλαξη των σχέσεων της Συνομοσπονδίας με το Κομμουνιστικό Κόμμα η οποία χαρακτηρίστηκε ως μη ωφέλιμη για τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 4 (29/2/1924-22/8/1927), έκτακτες συνεδριάσεις 22/4/1925 και 29/4/1925.

διακοπή των εργασιών του Συνεδρίου. Την επομένη το πρωί δεν συγκεντρώθηκε ο απαραίτητος αριθμός συνέδρων για την συγκρότηση απαρτίας και οι εργασίες συνεχίσθηκαν το απόγευμα της 8^{ης} Μαΐου 1925 χωρίς τον πρόεδρο Ματθαίου τον οποίο αντικατέστησε ο αντιπρόεδρος του Συνεδρίου Ασημάκης.

Την τελευταία ημέρα του συνεδρίου εκλέχθηκε η νέα διοίκηση της ομοσπονδίας. Στην εκτελεστική επιτροπή εκλέχθηκαν οι Οικονόμου των Ναυτών, Κούκουρας των Θερμαστών και Ποπολάνος των Μηχανικών. Ακολούθησαν οι παραιτήσεις των Ποπολάνου και Οικονόμου και τις θέσεις τους πήραν, έπειτα από ψηφοφορία, οι Κοντάκος [Ναυτών] και Μπρέλλος [Πλοιάρχων]. Αργότερα, ΓΓ της Ομοσπονδίας εκλέχθηκε ο Κοντάκος. Αξίζει να σημειωθεί ότι αμέσως μετά την παραίτηση του Ποπολάνου έγινε η πρώτη ψηφοφορία για τον αντικαταστάτη του στην οποία ο μοναδικός υποψήφιος Δ. Παππάς έλαβε 11 ψήφους έναντι 20 λευκών ψηφοδελτίων και δεν εκλέχθηκε.

16.3.2 Οι επιπτώσεις του Συνεδρίου και της δικτατορίας του Πάγκαλου

Η πλέον έντονη επίπτωση παρατηρήθηκε στο σωματείο των θερμαστών, όπου αντιδρούσαν αρκετοί εργάτες⁹⁰⁴ κατά της διοίκησης Αραβανόπουλου. Μάλιστα, στη συνέλευση του σωματείου των θερμαστών την 8^η Ιουνίου 1925 διαφάνηκε η διάσπαση της Ένωσης Θερμαστών, όταν πολλοί θερμαστές κατήγγειλαν τις ενέργειες της διοίκησης και αμφισβήτησαν την εγκυρότητα της σύνθεσης της συνέλευσης⁹⁰⁵. Έκτοτε και για μεγάλο χρονικό διάστημα η Ένωση των θερμαστών θα παραμείνει διασπασμένη και αδύναμη να ανταποκριθεί στις ανάγκες των εργατών που εκπροσωπούσε. Η διοίκηση του Αραβανόπουλου, η επικράτηση του οποίου θεωρήθηκε από τους αντιπάλους του (σοσιαλιστές και κομμουνιστές) ως «διορισμός»

⁹⁰⁴ Ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι από τους 80 θερμαστές αλευρόμυλων οι 60 είχαν ήδη εγγραφεί στο σωματείο των μυλεργατών εξαιτίας της δυσφορίας τους για τη διοίκηση του σωματείου τους. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/5/1925, σ. 2.

⁹⁰⁵ *Ο.π.*, 9/6/1925, σ. 2 και αναλυτικότερα η επιστολή του θερμαστή Π. Μπαμπούλα *ό.π.*, 11/6/1925, σ. 2. Η επιστολή αναφέρει ότι οι πολλοί θερμαστές που παρουσιάστηκαν στη συνέλευση διαμαρτυρόμενοι για τη διοίκηση Αραβανόπουλου είχαν διαγραφεί από το σωματείο τους διότι (όταν ήταν στη διοίκησή του) είχαν διώξει ποινικά όσους είχαν κάνει καταχρήσεις στην Ένωση. Στην επιστολή αναφέρονταν ότι λόγω της δυσανεξίας των θερμαστών για τη Διοίκησή τους παρόντα στη συνέλευση ήταν 50 μέλη από σύνολο περίπου 5000. Επιπλέον, αναφέρεται ότι ο Αραβανόπουλος δήλωσε ότι η Ένωση Θερμαστών θα αποχωρήσει από τη ΓΣΕΕ εάν δεν επικρατήσουν οι απόψεις της μέσα στο Συνέδριο της Συνομοσπονδίας και ότι θα προχωρήσει στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Μεταφορών (θέση που κατάφερε να υιοθετηθεί στο Συνέδριο της ΠΝΟ). Τέλος, η επιστολή αναφέρει ότι ο Αραβανόπουλος όρισε τρεις αντιπροσώπους για το Πανελλαδικό (τον ίδιο και άλλους δύο) ενώ τους αντιπροσώπους που εξέλεξε η συνέλευση (Αγγελής, Νομικός και Λαγονίκας) τους όρισε, αυθαίρετα, ως αναπληρωματικούς.

του κράτους και κατ' επέκταση των εφοπλιστών, δεν κατόρθωσε σε κανένα σημείο να κατακτήσει τις ναυτεργατικές μάζες οι οποίες δεν αντιπροσωπεύονταν από αυτήν. Επιπλέον η διαπάλη στις γραμμές της Ένωσης ξέφυγαν από τη συνδικαλιστική της έκφραση φτάνοντας στο σημείο της προσωπικής διαμάχης και των κατηγοριών περί προδοσίας και περί ανθρώπων του κράτους και των εφοπλιστών.

Η δεύτερη Ένωση η οποία είχε ισχυρούς κλονισμούς μετά το Συνέδριο της ΠΝΟ ήταν η Πανελλήνια Ένωση Μηχανικών. Στην έκτακτη γενική συνέλευση της Ένωσης στις 5/8/1925 πραγματοποιήθηκε η λογοδοσία των αντιπροσώπων του Συνεδρίου της ΠΝΟ⁹⁰⁶. Στη δική του λογοδοσία ο Δ. Παππάς (προσωρινός προϊστάμενος της Ένωσης μετά την παραίτηση του Ματθαίου στο Συνέδριο και ενώ στις 22/7/1925 εκλέχθηκε νέα διοίκηση με προϊστάμενο τον Αλέξανδρο Χέλμη⁹⁰⁷) μίλησε για το Συμβούλιο της ΠΝΟ, το οποίο πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία των Ενώσεων Ναυτών και Θερμαστών, αλλά και για τον τρόπο αναδιοργάνωσης της ΠΝΟ καθώς καταργήθηκαν ορισμένα άρθρα του καταστατικού και το κράτος παρενέβη αυθαίρετα καταργώντας Διοικήσεις και τοποθετώντας άλλες. Μάλιστα κατηγόρησε τον Ματθαίου, πρόεδρο των μηχανικών και του Συνεδρίου της ΠΝΟ, ότι παρασύρθηκε από τον Αραβανόπουλο και ενώ είχε συμφωνηθεί στην ΠΕΜ να ζητηθεί η γνώμη των υπόλοιπων οργανώσεων για το ζήτημα του Αραβανόπουλου, εκείνος συμφώνησε να γίνουν όλα όπως αποφασίσθηκαν στο Συμβούλιο με μόνη παραχώρηση να γίνει ο Ματθαίου πρόεδρος του Συνεδρίου. Ο Παππάς τόνισε την επακόλουθη αδυναμία της ΠΕΜ να εκλέξουν έτερο μέλος στο προεδρείο του Συνεδρίου και το εποπτικό σύμβουλο, ενώ ο Αραβανόπουλος ελέγχοντας τη διοίκηση της Ομοσπονδίας πέτυχε την περικοπή των λιπαντών από το Συνέδριο δίχως δυνατότητα αντίδρασης της ΠΕΜ η οποία απέτυχε σε όλα της τα ζητήματα.

Η συνέλευση των μηχανικών ενέκρινε ψήφισμα με το οποίο α) εγκρίθηκε η στάση όλων των αντιπροσώπων του Συνεδρίου της ΠΝΟ οι οποίοι αγωνίσθηκαν υπέρ της ενότητας της ΠΝΟ και της ΓΣΕΕ, β) απέστειλε συμβούλους για το Συμβούλιο της ΠΝΟ, γ) κάλεσε την ΠΝΟ να προχωρήσει σε έκτακτο συνέδριο άμεσα, διότι πρέπει να εκκαθαριστούν τα σωματεία από τα αντιδραστικά στοιχεία και να αναδιοργανωθεί η ομοσπονδία στη βάση των τότε αναγκών και, τέλος, η εκλογή των αντιπροσώπων

⁹⁰⁶ Για τη συγκεκριμένη συνέλευση βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, ό.π.

⁹⁰⁷ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 4 (29/2/1924-22/8/1927), έκτακτη συνεδρίαση 22/7/1925.

για το συνέδριο να γίνει από τις Γ.Σ. των οργανώσεων παρουσία αντιπροσώπου της ΠΝΟ. Στην περίπτωση που η ΠΝΟ αρνηθεί να υιοθετήσει το ψήφισμα η ΠΕΜ διακήρυξε ότι επιφυλάσσεται να καθορίσει τη στάση της έναντι της Ομοσπονδίας⁹⁰⁸. Η ΕΕ της ΠΝΟ απάντησε στην Ένωση Μηχανικών με επιστολή του ΓΓ της Ομοσπονδίας Κοντάκου⁹⁰⁹ τονίζοντας την ευθύνη της ΠΕΜ για την μη συμμετοχή της στο Συμβούλιο της Ομοσπονδίας, όπου θα αποφασίζονταν οι αντιπρόσωποι του Συνεδρίου, ενώ υπεραμύνθηκε της σύνθεσης του Συνεδρίου υπενθυμίζοντας ότι ουδείς σύνεδρος διαμαρτυρήθηκε μηδέ του Παππά και της ΠΕΜ εξαιρουμένων. Οι σχέσεις του Κοντάκου με το ΚΚΕ φαίνεται ότι δοκιμάστηκαν, αφού το Κομμουνιστικό Κόμμα πήρε σαφή θέση υπέρ των αξιώσεων των Μηχανικών μέσα από το ψήφισμά τους. Αυτή η τοποθέτηση δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την προσέγγιση των κομμουνιστών με τον Παππά, αφού στην αμέσως επόμενη συνέλευση της ΠΕΜ (πραγματοποιήθηκε στις 9/8/1925 ως συνέχεια της προηγούμενης μετά την αναβολή της από την αστυνομία) ο Δ. Παππάς, όπως και άλλοι σύνεδροι τοποθετήθηκαν εναντίον της συνεργασίας της ΓΣΕΕ με το ΚΚΕ⁹¹⁰. Για το ζήτημα έγινε ψηφοφορία στην οποία επικράτησαν οι πρεσβευόντες τη συνέχισή της [της συνεργασίας] με ψήφους 17 έναντι 13 και μίας λευκής ψήφου⁹¹¹.

Η κήρυξη της δικτατορίας του Πάγκαλου επέφερε σωρεία μεταβολών στις συνδικαλιστικές οργανώσεις με πρώτη τη Γενική Συνομοσπονδία. Αυτές οι μεταβολές επηρέασαν, όπως ήταν φυσικό, την ΠΝΟ και τις οργανώσεις της από τη στιγμή που οι διώξεις των κομμουνιστών επέβαλαν την ολοκληρωτική επικράτηση των ρεφορμιστών και συντηρητικών συνδικαλιστών. Χαρακτηριστική της αδράνειας στην οποία περιέπεσε η Ένωση των Μηχανικών υπήρξε η συζήτηση που ακολούθησε την εκλογή του Ματθαίου στη θέση του προέδρου της Ένωσης. Ο ίδιος έβαλε ως όρο προκειμένου να αποδεχθεί τη θέση του προέδρου τη συμμετοχή των μελών του ΔΣ

⁹⁰⁸ Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, ό.π.. Το εν λόγω ψήφισμα χαιρετίστηκε από το ΚΚΕ και τη ΓΣΕΕ. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 7/8/1925, σ. 2.

⁹⁰⁹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/8/1925, σ. 3.

⁹¹⁰ Απόφαση η οποία πάρθηκε από τη νέα διοίκηση της ΠΕΜ ως στάση των αντιπροσώπων της στο Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Βλ. μεταξύ άλλων και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 11/8/1925.

⁹¹¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 5 (27/8/1925-17/11/1931), αρ. πρακτικού 67, χωρίς ημερομηνία γενικής συνέλευσης [αποτελεί συνέχεια της συνέλευσης της 5/8/1925 την οποία προανήγγειλε ο *Ριζοσπάστης* για τις 9/8/1925 και ξεκινά στον τόμο 4 ενώ το τελευταίο μέρος των πρακτικών της βρίσκεται στον τόμο 5 του Αρχείου της ΠΕΜΕΝ, όπου και αναγράφονται τα αποτελέσματα της παραπάνω ψηφοφορίας].

στις συνεδριάσεις⁹¹². Εκτός αυτού, οι συζητήσεις στις ΓΣ και τα ΔΣ της ένωσης αναλώνονταν στις προσπάθειές της να πετύχει μία συμφωνία με τους εφοπλιστές σχετικά με τη σύνθεση των πληρωμάτων και σε καμία περίπτωση δεν υπήρχε η ανάπτυξη της πάλης των προηγούμενων χρόνων⁹¹³. Ο Ριζοσπάστης στην ανασκόπηση των γεγονότων του Γ' Πανελλαδικού Συνεδρίου κατέταξε την ΠΝΟ στις «ρεφορμιστικές-φασιστικές οργανώσεις»⁹¹⁴, ενώ μετά την πτώση του Πάγκαλου η ΠΕΜ ήταν η μοναδική ναυτεργατική οργάνωση η οποία διέκοψε τις σχέσεις της με το ΕΚΠ στο οποίο είχαν επικρατήσει πλήρως οι Καλομοίρης και Κλήμης⁹¹⁵.

16.3.3 Η Ένωση Θερμαστών μετά την πτώση της δικτατορίας Πάγκαλου

Μετά την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου επανήλθε η «ομαλότητα» στη συνδικαλιστική ζωή των ναυτεργατικών σωματείων. Ένας περίπου χρόνος δικτατορίας επέφερε ραγδαίες μεταβολές στο εργατικό κίνημα. Η κληρονομιά της προηγούμενης περιόδου υπήρξε σημαντική καθώς στο εργατικό κίνημα είχε παγιωθεί η διοίκηση των σοσιαλιστών και συντηρητικών συνδικαλιστών σε όλους, σχεδόν, τους οργανισμούς με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Γενική Συνομοσπονδία στην οποία, μετά τη σύλληψη κομμουνιστών αντιπροσώπων επικράτησαν οι ενωμένες δυνάμεις συντηρητικών και σοσιαλιστών.

Στο σωματείο των θερμαστών είχε παγιωθεί η διοίκηση του Αραβανόπουλου (ως πρόεδρος του σωματείου εμφανιζόταν ο Μεσίκλης), η οποία είχε επικρατήσει στο διάστημα πριν την κήρυξη της παγκαλικής δικτατορίας. Μέσα από αρκετά επεισόδια⁹¹⁶ πραγματοποιήθηκε η γενική συνέλευση της Ένωσης τον Νοέμβριο του

⁹¹² Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., έκτακτη συνεδρίαση 25/1/1926.

⁹¹³ Βλ. χαρακτηριστικά Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., συνεδρίαση 12/2/1926, όπου αποφασίστηκε ότι η ΠΕΜ πρέπει να υποβάλλει υπόμνημα προς το Υπουργείο και όχι προς τους εφοπλιστές για τη διεκδίκηση αυξήσεων και, επιπλέον, να μην προχωρήσει σε απεργία διότι ενδέχεται να προκαλέσει την κυβέρνηση να άρει το νόμο περί το εμπορικό ναυτικό και τους εφοπλιστές να προχωρήσουν στην ανασύσταση της δικής τους Ένωσης. Η απόφαση της Ένωσης να μην προχωρήσει σε κανενός είδους σύγκρουση με τους εφοπλιστές, φοβούμενη το ενδεχόμενο να αποπλεύσουν τα καράβια χωρίς να έχει προηγηθεί κάποια συμφωνία, καταδεικνύει τη φιλοσοφία και τακτική της κατά τη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας.

⁹¹⁴ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/8/1926, σ. 2.

⁹¹⁵ *Ο.π.*, 6/11/1926, σ. 4. Την αποκλήρυξη της διοίκησης του ΕΚΠ υπέγραψαν οι διοικήσεις Λαρισαϊκού, Έν. Ηλεκτρισμού, ΣΠΑΠ, Έν. Μηχανικών Εμπ. Ατμόπλοιων [ΠΕΜ], Εργατών Τελωνείου, Μηχανουργικής Ένωσης, Εργατών Υποδήσεως και σαράντα σωματείων. Για την απόφαση της ΠΕΜ βλ. και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, ό.π., αρ. πρακτικού 84, ημερομηνία 21/11/1926.

⁹¹⁶ Βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 2/9/1926, σ. 2· 5/9/1926, σ. 2· 17/9/1926, σ. 2, όπου αναφέρεται η κίνηση του ενός εικοστού των οικονομικά εν τάξει μελών του σωματείου να καταθέσουν ένα ψήφισμα στον Αραβανόπουλο με το οποίο ζήτησαν, εκτός των άλλων, την επαναφορά όσων

1926 με σπουδαιότερο θέμα της ημερήσιας διάταξης τη λογοδοσία της διοίκησης. Η διοίκηση αποδοκιμάστηκε ομόφωνα από τους παρευρισκόμενους εργάτες ως αντεργατική και ο Αραβανόπουλος με την υπόλοιπη διοίκηση αποπειράθηκαν να αποχωρήσουν. Η συνέλευση έλαβε την απόφαση της καθαίρεσης της διοίκησης Αραβανόπουλου και εξέλεξε νέα επταμελή προσωρινή διοίκηση, η οποία επρόκειτο να οδηγήσει την Ένωση σε αρχαιρεσίες. Η στάση της ΠΝΟ, δια του προέδρου της Κοντάκου, ήταν υπέρ του Αραβανόπουλου, ο οποίος αρνήθηκε να παραστεί στη συνέλευση. Η διοίκηση του Αραβανόπουλου ισχυρίστηκε ότι δεν αποδοκιμάστηκε αλλά ότι μόνη της διέλυσε τη συνέλευση προκειμένου να αποφευχθούν τα έκτροπα που επρόκειτο να κάνουν οι αντίπαλοί του που εισήλθαν στη συνέλευση. Η προσωρινή διοίκηση που προέκυψε από τη συνέλευση, παρευρέθηκε στο Γενικό Συμβούλιο της ΠΝΟ, όπου ζήτησε να επιβληθεί στον Αραβανόπουλο η παράδοση της διοίκησης, την οποία και αρνείται⁹¹⁷. Σύμφωνα με τον Ματθαίου, η διοίκηση της ΠΝΟ αποφάσισε να συγκαλέσει νέα γενική συνέλευση των θερμαστών για να εξετασθεί η κατάσταση στην οποία θα είναι παρόντα τα προεδρεία όλων των ναυτικών σωματείων και αντιπρόσωπος της ΠΝΟ. Ο Ματθαίου εκτίμησε ότι σε αυτή τη συνέλευση θα κέρδιζε η διοίκηση του Αραβανόπουλου, επειδή οι περισσότεροι αντίπαλοί του δεν ήταν οικονομικά εν τάξει στο σωματείο τους (διαγραμμένοι από τη διοίκηση). Επιπλέον, τόνισε ότι καθαιρέθηκε η διοίκηση της ΠΝΟ και ότι τα προεδρεία των σωματείων θα οδηγούσαν την Ομοσπονδία σε νέο συνέδριο και σε αλλαγή του καταστατικού.

Σύμφωνα με τα γραφόμενα στον *Ριζοσπάστη* της επομένης μέρας, στη συνέλευση η οποία πραγματοποιήθηκε στις 28 Νοεμβρίου 1926 παρά τις αντίθετες εντολές της ΠΝΟ, ο Αραβανόπουλος κάλεσε την αστυνομία να μην αφήσει να περάσουν στην συνέλευση τα οικονομικά μη εν τάξει μέλη με αποτέλεσμα να βρεθούν στην αίθουσα 36 θερμαστές και έξω από αυτήν περί τους 200. Μέσα στην αίθουσα με την ανοχή του Ματθαίου, ο Αραβανόπουλος ανέφερε τις ενέργειές του ως πρόεδρος της Ένωσης Θερμαστών, ενώ οι εκτός της αίθουσας θερμαστές ενέκριναν ψήφισμα με το οποίο δήλωσαν ότι εμμένουν στην απόφαση της προηγούμενης συνέλευσης περί καθαίρεσης του Αραβανόπουλου. Μάλιστα λίγες ημέρες αργότερα η προσωρινή

συναδέλφων τους απομακρύνθηκαν από το σωματείο «για ανύπαρκτο λόγο» καθώς και τη διεξαγωγή αρχαιρεσιών. Ο Αραβανόπουλος αρνήθηκε να παραλάβει το ψήφισμα.

⁹¹⁷ *Ο.π.*, 22/11/1926, σ. 2· 25/11/1926, σ. 2 και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., έκτακτη συνεδρίαση 25/11/1926, στην οποία ο πρόεδρος της ΠΕΜ Ε. Ματθαίου ανέλυσε την κατάσταση στο σωματείο θερμαστών.

επιτροπή των θερμαστών επισκέφτηκε, συνοδευόμενη από τον βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου (ΚΚΕ) Σεραφείμ Μάξιμο τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Γ. Μερκούρη στον οποίο εξέθεσαν την κατάσταση στο σωματείο τους ζητώντας τη σύγκληση συνέλευσης με τη συμμετοχή και των μη οικονομικά εν τάξει μελών. Ενώ ο υπουργός δέχθηκε την άποψη των θερμαστών, ο Αραβανόπουλος αφέθηκε ελεύθερος καθώς δεν πραγματοποιήθηκε ο αναμενόμενος οικονομικός και διοικητικός έλεγχος στην Ένωση. Εν τέλει, τον Μάρτιο του 1927 πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση των θερμαστών στην οποία έγινε παμψηφεί δεκτή η επανεγγραφή στην Ένωση όλων των διαγραμμένων από το 1924 θερμαστών και έγινε δεκτή η παραίτηση του προέδρου Μεσίκλη. Ως νέα διοίκηση εκλέχθηκε εξελεγκτική επιτροπή αποτελούμενη από τους Καπή, Βασάλο και Χαραλάμπους στους οποίους δόθηκε η εντολή να διενεργήσουν έλεγχο στο σωματείο από τον οποίο προέκυψε κατάχρηση⁹¹⁸.

Ενώ όλα αυτά συνέβαιναν στα σωματεία των θερμαστών και την ΠΝΟ, οι ναυτεργάτες πραγματοποίησαν πανναυτική συγκέντρωση στο Πασαλιμάνι στις 9/4/1927 στην οποία ενέκριναν ψήφισμα προς την κυβέρνηση αιτούμενοι μέτρα αντιμετώπισης της ανεργίας, όπως την αποστολή στο εξωτερικό των ανέργων ναυτεργατών, το γραφείο ανεύρεσης εργασίας, την μη εφαρμογή του διατάγματος περί του «Οίκου του Ναύτου» κ.ά. Επιπλέον, με το ψήφισμά τους οι ναυτεργάτες ζήτησαν αύξηση 30% επί των μισθολογίων και την πλήρη ικανοποίηση των εργατικών αιτημάτων όπως αυτά εκφράζονται από τα αιτήματα της ΓΣΕΕ⁹¹⁹.

Εκτός των κομμουνιστών, οι οποίοι μέσω του *Ριζοσπάστη* μάχονταν για την απαλλαγή της Ένωσης Θερμαστών από τη διοίκηση του Αραβανόπουλου και οι διοικούντες την Ένωση Μηχανικών ήταν πολέμιοι της εν λόγω διοίκησης (αυτή είναι ενδεχομένως και η αιτία στο αίτημα των θερμαστών οι οποίοι διαφωνούσαν με τον Αραβανόπουλο να «βρουν στέγη» στην Ένωση Μηχανικών)⁹²⁰. Σε πολλά σημεία της

⁹¹⁸ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/3/1927, σ. 2, 3/4/1927, σ. 1 και 4/4/1927, σ. 2.

⁹¹⁹ Βλ. περιοδικό ΠΕΜΕΝ *Ένωσις*, έτος Α', αρ. τ. 12, Φεβρουάριος 1927, σ. 8-9.

⁹²⁰ Βλ. ενδεικτικά *Ένωσις*, έτος Β', αρ. τ. 17-18, Ιούλιος-Αύγουστος 1927, σ. 2-3, όπου αναγράφεται η λογοδοσία της διοίκησης της ΠΕΜΕΝ και αναφερόμενος ο Ματθαίου στη διοίκηση των θερμαστών έκανε λόγο για «γνωστούς εργατοκάπηλους» [εμπεριέχεται και στο Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., συνέλευση 26/8/1927] και «Η σκηνοθεσία του Πανναυτικού συνεδρίου», *Ένωσις*, έτος Γ', αρ. τ. 23-24, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1928, σ. 1-2, όπου αναφερόμενος στο συνέδριο της ΠΝΟ ο συντάκτης του άρθρου αναφέρεται στις παρασκηνακές διεργασίες του Αραβανόπουλου και άλλων οι οποίοι «εσκηνοθέτησαν εν κρυπτώ ένα Πανναυτικόν δήθεν συνέδριον [αναφέρεται στο 8^ο συνέδριο της ΠΝΟ] μεταξύ εαυτών και αλλήλων χωρίς να καλέσουν ουδεμίαν εκ των οργανώσεων των Αξιωματικών του Ε.Ν ουδέ την Ένωσιν των Μηχανικών...αποβλέπον οι ανωτέρω παράγοντες οίτινες από 7-8 μηνών ελανσάριζαν επιμόνως το διασπαστικόν σύνθημα της διαλύσεως της

δραστηριότητας της Ένωσης Μηχανικών ο Ματθαίου καθώς και άλλοι συνδικαλιστές του συνδέσμου καταφέρθηκαν εναντίον της διοίκησης Αραβανόπουλου, ο οποίος την περίοδο που ακολούθησε την πτώση της δικτατορίας του Πάγκαλου σχεδόν προσωποποίησε την έννοια του «εργατοπατέρα» για το ναυτεργατικό κόσμο, του συνδικαλιστή, δηλαδή, ο οποίος επί της ουσίας εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των εργοδοτών και του κράτους και όχι των εργατών τους οποίους εκπροσωπούσε. Επιπλέον, η Ένωση Θερμαστών αντιμετώπιζε και το πρόβλημα της «διπλής» διοίκησης, αφού από τη μία μεριά ο Αραβανόπουλος, καλυπτόμενος και από την ανοχή της κυβέρνησης, αρνούνταν να παραδώσει τη διοίκηση της ένωσης του και από την άλλη σε αλληπάλληλες συνελεύσεις τους οι θερμαστές αποκήρυσσαν τη διοίκησή του και εξέλεγαν προσωρινή διοίκηση ζητώντας τη διεξαγωγή εκλογών.

Επιπλέον, ο Αραβανόπουλος είχε αναλάβει χρέη αντιπροσώπου των ναυτεργατών στον «Οίκο του Ναύτου», θεσμός ο οποίος συγκέντρωσε, επίσης, τα βέλη της σοσιαλιστικής διοίκησης της ΠΕΜΕΝ αλλά και των κομμουνιστών, θεωρώντας τον ως το μέσο του κράτους για να διαλύσει την ΠΝΟ. Η αρθρογραφία του *Ριζοσπάστη* για το ζήτημα του οργανισμού του «Οίκου του Ναύτη» υπήρξε αρκετά τακτική, ενώ στη συγκέντρωση των εργατών του Πειραιά, την οποία είχε διοργανώσει η Επιτροπή Συμβουλίων του ΕΚΠ (προπομπός του Ενωτικού ΕΚΠ) ο εκπρόσωπός της Νικολινάκος κατηγόρησε το κράτος ότι επιτίθεται στην ΠΝΟ αν και «δεν άφηκε ευκαιρία να εκδηλώσει την συντηρητικότητά της». Επιπλέον, κατηγόρησε τον «Οίκο του Ναύτη» ότι αποτελεί το «στήριγμα» του κράτους για τη διάλυση της Ομοσπονδίας των ναυτεργατών αφού η διοίκησή του αποτελείται από αξιωματικούς του Λιμεναρχείου και του κράτους και δεν λειτουργεί, ως όφειλε, για την αντιμετώπιση της ανεργίας των ναυτεργατών⁹²¹.

Από την άλλη μεριά, στη λογοδοσία της Διοίκησης της Ένωσης Μηχανικών (ΠΕΜΕΝ) την 18^η Αυγούστου 1927, ο Ματθαίου ανέφερε ότι η ΠΝΟ «υφίσταται κατά τύπους και η ύπαρξή της διαπιστούται σχεδόν υπό μίας μόνον σφραγίδος», ενώ προσέθεσε ότι η επίθεση του κράτους «ξεκίνησε δια της ιδρύσεως του Οίκου του

Ομοσπονδίας και της δημιουργίας Ομοσπονδίας κατώτερων πληρωμάτων». Η συνεργασία των θερμαστών οι οποίοι διαφωνούσαν με τη διοίκηση Αραβανόπουλου και των μηχανικών πραγματοποιήθηκε το 1930. Σε αυτή τη συνεργασία θα αναφερθούμε παρακάτω.

⁹²¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 27/6/1927, σ. 1. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την αντιμετώπιση και την κριτική των κομμουνιστών έναντι της ΠΝΟ και του «Οίκου του Ναύτου» βλ. ενδεικτικά *Ριζοσπάστης*, 21/7/1927, σ. 4· 28/7/1927, σ. 2· 3/10/1927, σ. 2· 1/2/1928, σ. 2· 20/11/1928, σ. 2 και 6/2/1929, σ. 3.

Ναύτου...[ο οποίος] υπό το πρόσχημα φιλανθρωπίας...απέβλεπε και αποβλέπει εις την διάλυσιν των οργανώσεων και την άνευ όρων πλήρη υποταγήν των ναυτιλλομένων της Ελλάδος εις την εξουσίαν του Κράτους και των εφοπλιστών»⁹²². Στην ίδια λογοδοσία ο Ματθαίου μίλησε για τις προσπάθειες της Ένωσής του ως προς την αντιμετώπιση του Οίκου του Ναύτου⁹²³, αλλά και για την αδιαφορία των λοιπών ναυτεργατικών οργανώσεων και της ΓΣΕΕ. Συγκεκριμένα, έκανε αναφορά στη συνέλευση των διοικήσεων των ναυτεργατικών σωματείων, της ΠΝΟ και της ΓΣΕΕ, την οποία συγκάλεσε η ΠΕΜΕΝ και στην οποία διαπιστώθηκαν, σύμφωνα με τον ίδιο, τα «παντοειδή ελατήρια» από τα οποία δρουν οι διάφορες παρατάξεις με συνέπεια να περιπέσει σε ύφεση και ο αγώνας της ΠΕΜΕΝ ενάντια στον Οίκο του Ναύτη.

Σε ό,τι αφορούσε την ΠΝΟ τόνισε ότι παρά τις προσπάθειες της ΠΕΜΕΝ δεν κατορθώθηκε να ανασυγκροτηθεί, ενώ για τη ΓΣΕΕ δήλωσε ότι οι σχέσεις των δύο οργανώσεων είναι ομαλές αν και «δεν δυνάμεθα να παρασιωπήσωμεν ότι εις τας εκάστοτε υποθέσεις μας η Γενική Συνομοσπονδία ουδέποτε κατόρθωσε να δώσει χείρα βοήθειας τηρούσα, ίσως δια λόγους εσωτερικής της καταστάσεως, μίαν στάσιν μάλλον αδρανή και παθητικήν»⁹²⁴.

16.3.4 Η αυτοδιάλυση της Ομοσπονδίας

Το 8^ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας (ξεκίνησε τις εργασίες του στις 16/2/1928) ήταν αμφιλεγόμενο ως προς τη διοργάνωση, τη σύνθεση και το περιεχόμενό του. Οι Κοντάκος και Αραβανόπουλος συγκάλεσαν «εν κρυπτώ»⁹²⁵ το συνέδριο της ομοσπονδίας από το οποίο απουσίαζαν, λόγω μη σχετικής ενημέρωσης από τη διοίκηση της ΠΝΟ, πολλά σωματεία και αντιπρόσωποι. Έτσι, εκτός της ΠΕΜΕΝ η οποία κατήγγειλε τον τρόπο σύγκλησης του συνεδρίου, το ΚΚΕ και οι συνδικαλιστές του στο ναυτεργατικό κίνημα παρουσίαζαν θέσεις όμοιες με αυτήν⁹²⁶.

⁹²² Βλ. *Ένωσις*, έτος Β', αρ. τ. 17-18, Ιούλιος-Αύγουστος 1927, σ. 2.

⁹²³ Για την αντιμετώπιση του Οίκου του Ναύτου από την ΠΕΜΕΝ βλ. και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 5, 15/11/1927-9/12/1930, συνεδρίαση 28/12/1927, όπου οι Ματθαίου και Λιολίτσης καταφέρθηκαν εναντίον του οργανισμού και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, ό.π., συνέλευση 20/12/1927.

⁹²⁴ Βλ. *Ένωσις*, ό.π., σ. 7.

⁹²⁵ *Ο.π.*, έτος Γ', αρ. τ. 23-24, σ. 1.

⁹²⁶ Η ταύτιση απόψεων μεταξύ του ΚΚΕ και της διοίκησης της ΠΕΜΕΝ στα ζητήματα τόσο του 8^{ου} Συνεδρίου της ΠΝΟ, όσο και σε αυτό της διοίκησης του Αραβανόπουλου στην Ένωση Θερμαστών, δεν σήμαινε ούτε ότι η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ είχε γίνει κομμουνιστική, ούτε ότι οι κομμουνιστές ναυτεργάτες είχαν προχωρήσει σε συμφωνία με τον Ματθαίου. Είναι χαρακτηριστικά της

Ο *Ριζοσπάστης* στην προαναγγελία του Συνεδρίου έγραφε ότι αυτό διοργανώθηκε από τους Κοντάκο, Κλήμη και Αραβανόπουλο δίχως να λάβουν γνώση οι ναυτεργατικές μάζες. Χαρακτήρισε τους τρεις προαναφερθέντες ως «τριάδα της εκμεταλλευτικής εταιρίας που ανέλαβε εργολαβικώς να τροφοδοτή τους ναυτικούς τους εγγεγραμμένους εις τα μητρώα του Οίκου του Ναύτου...[οι ναυτεργάτες δεν γνωρίζουν τίποτα για το Συνέδριο] διότι έτσι συμφέρει στην τριάδα (Κοντάκον, Κλήμην και Αραβανόπουλον) που το συγκαλεί, για να μπορέσουνε έτσι άλλη μια φορά να εκμεταλλευθούνε τους ναυτεργάτες πιο άγρια και πιο απάνθρωπα»⁹²⁷. Στο ίδιο άρθρο καταγγέλθηκε η απουσία πρόσκλησης της ΠΕΜΕΝ, των Πλοιάρχων και της Ναυτικής Ένωσης Σύρου καθώς και η απουσία από την ημερήσια διάταξη των ζητημάτων της ανεργίας, του Οίκου του Ναύτου, το οργανωτικό, το ζήτημα τακτικής της Ομοσπονδίας, της μισθοδοσίας, του δωρου κ.ά. Το άρθρο στράφηκε και εναντίον των διοικήσεων των σωματείων, οι οποίες δεν κάλεσαν συνελεύσεις για το ζήτημα. Η κατηγορία ήταν πως, τα μέλη που προΐστανται σε αυτές τις διοικήσεις είχαν διορισθεί ή ευνοηθεί από την τριάδα Κοντάκου, Κλήμη και Αραβανόπουλου και γι' αυτό στο άρθρο γινόταν κάλεσμα προς τους ναυτεργάτες να αποκηρύξουν το Συνέδριο ως «νόθο» και να εκλέξουν επιτροπές για νέα ημερήσια διάταξη και Συνέδριο.

Η ΠΕΜΕΝ, η οποία δεν είχε λάβει πρόσκληση για το Συνέδριο, αντέδρασε σε αυτό με αποτέλεσμα να διακοπούν επί της ουσίας οι σχέσεις της με την Ομοσπονδία. Ως κορωνίδα της αντιπαράθεσης της Ένωσης Μηχανικών με την ΠΝΟ στέκονταν η τροφοδοσία των ναυτεργατών από τον Οίκο του Ναύτη. Σε πολλές συνεδριάσεις και συνελεύσεις, καθώς είδαμε, τόσο ο πρόεδρος Ευστ. Ματθαίου όσο και οι υπόλοιποι μηχανικοί της Ένωσης, διαπίστωσαν ότι ο Οίκος του Ναύτη στάθηκε εμπόδιο στο ναυτεργατικό κίνημα και μοχλός διάλυσης των οργανώσεων, με την ανοχή της ΠΝΟ. Ο Ματθαίου, στη λογοδοσία του μετά τις αρχαιρεσίες της Ένωσής του, στο ΔΣ που πραγματοποιήθηκε στις 2/2/1928, δήλωσε ότι «ημείς δρώμεν ανεξαρτήτως της Ν.

διαφοροποίησης των δύο οργανισμών [ΚΚΕ και ΠΕΜΕΝ] η τοποθέτηση του Ματθαίου περί «απάθειας τινών εκ των ηγετών [της ΠΝΟ] και την αντίδρασιν άλλων, χάρις εις την κομματικήν εκμετάλλευσιν τρίτων» αλλά και του *Ριζοσπάστη* ο οποίος κατήγγειλε τον Ματθαίου για ανοχή έναντι του Αραβανόπουλου και την τοποθέτησή του ότι η Διοίκηση της Ένωσης των Ναυτών ήταν «επικεφαλής στον αγώνα». Βλ. «Η σκηνοθεσία του Πανναυτικού συνεδρίου», *Ένωσις*, ό.π.: *Ριζοσπάστης*, 29/11/1926, σ. 2 και 21/7/1927, σ. 4. Ένα ζήτημα στο οποίο ο *Ριζοσπάστης* εξήρε τη στάση της Διοίκησης της ΠΕΜΕΝ ήταν η αντίδραση της τελευταίας στο διορισμό του αρχιμηχανικού και μετόχου της Εθνικής Ατμοπολοίας Καΐρη ως αντιπρόσωπο των εργατών στο Συμβούλιο της Εμπορικής Ναυτιλίας, με ταυτόχρονες βολές εναντίον της ΠΝΟ και του Αραβανόπουλου για αδράνεια. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/3/1928, σ. 4.

⁹²⁷ *Ο.π.*, 15/2/1928, σ. 2.

Ομοσπονδίας και τούτο διότι συναντήσαμεν πάντοτε αντιδράσεις εκ μέρους των λοιπων ηγετών των οργανώσεων οίτινες την απαρτίζουν»⁹²⁸.

Το Συνέδριο, το οποίο δεν αναγνωρίστηκε από πολλούς ναυτεργάτες, αποφάσισε τη διάλυση της ΠΝΟ και τη δημιουργία μίας νέας ομοσπονδίας κατώτερων πληρωμάτων αποτελούμενη από τις Ενώσεις Ναυτών, Θερμαστών, Μαγείρων και Θαλαμηπόλων, οργανώσεων των οποίων τον έλεγχο είχαν οι Κλήμης, Κοντάκος και Αραβανόπουλος⁹²⁹. Οι ναυτεργάτες της Σύρου που κατέφθασαν στο Συνέδριο δεν κατάφεραν να αποτρέψουν αυτή την εξέλιξη (τους παραχωρήθηκε μόνο το δικαίωμα να παρακολουθήσουν το Συνέδριο ως ακροατές). Η διάλυση της ΠΝΟ υπερψηφίστηκε από τα παρόντα σωματεία και τον αντιπρόσωπο της ΓΣΕΕ Καλομοίρη. Στην ψήφιση του καταστατικού της νέας Ομοσπονδίας αφαιρέθηκε το στοιχείο του ελέγχου της διοίκησης, της τακτικής της και της κατεύθυνσής της, με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση η ανατροπή των αποφάσεων της Διοίκησης. Έπειτα από συζητήσεις το Συνέδριο αποφάσισε να επιτρέψει την προσχώρηση της ΠΕΜΕΝ στη νεοσύστατη Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία με τον όρο της πλήρους υποταγής των μηχανικών στις αποφάσεις του Συνεδρίου και της εκλογής της νέας ΕΕ. Οι μηχανικοί, προ αυτής της κατάστασης, επισκέφτηκαν την Ναυτεργατική Ένωση Σύρου για κοινή αντιμετώπιση του προβλήματος μέσω της προσέγγισης της ΓΣΕΕ, ενώ απέστειλαν επιστολή διαμαρτυρίας στο 8^ο Συνέδριο της ΠΝΟ⁹³⁰. Το 8^ο Συνέδριο της ΠΝΟ, νόθο ή νόμιμο, σφράγισε την οριστική διάσπαση των ναυτεργατών, την απομάκρυνση της ΠΕΜΕΝ από τους κόλπους της Ομοσπονδίας και επιτάχυνε τη διαδικασία συγκρότησης της Ναυτεργατικής Ένωσης Πειραιά, την οργάνωση που συγκρότησαν οι κομμουνιστές και οι ναυτεργάτες που τους ακολουθούσαν.

16.4 Η επίδραση της διάσπασης της ΓΣΕΕ στις ναυτεργατικές οργανώσεις

16.4.1 Η ίδρυση της Ναυτεργατικής Ένωσης Πειραιά (ΝΕΠ)

Η πρακτική του Συνεδρίου της ΠΝΟ, ο αποκλεισμός δηλαδή των οργανώσεων που δεν ήταν σύμφωνες με τη διοίκηση, αποτέλεσε τον προπομπό για όσα ακολούθησαν στο Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Πολλές οργανώσεις αποκλείστηκαν με

⁹²⁸ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., συνεδρίαση 2/2/1928

⁹²⁹ *Ο.π.* και *Ριζοσπάστης*, 18/2/1928, σ. 4. Η νέα Ομοσπονδία κατώτερων πληρωμάτων υπήρξε βραχύβια. Βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 23.

⁹³⁰ *Ριζοσπάστης*, 22/2/1928, σ. 4.

απόφαση των συντηρητικών και σοσιαλιστών ηγετών στην οποία μειοψήφισε μόνο η ΠΕΜΕΝ⁹³¹, με άμεση συνέπεια την ίδρυση ξεχωριστής Γενικής Συνομοσπονδίας από τους κομμουνιστές. Επιπλέον, στον Πειραιά η διάσπαση είχε προηγηθεί της αντίστοιχης της ΓΣΕΕ με την αποβολή των κομμουνιστικών σωματείων και των κομμουνιστών συνδικαλιστών από τη δύναμη του ΕΚΠ. Η συγκρότηση της Επιτροπής Συμβουλίων του ΕΚΠ και η ίδρυση του Ενωτικού ΕΚΠ στη συνέχεια, από τους αποκλεισμένους από τη δύναμη του Εργατικού Κέντρου ήταν η άμεση συνέπεια αυτής της διαδικασίας αποκλεισμού. Αυτές οι διασπάσεις σηματοδότησαν και τις εξελίξεις στα ναυτεργατικά σωματεία. Η ίδια μέθοδος (διάσπαση και ίδρυση χωριστών οργανώσεων από τους κομμουνιστές) ακολουθήθηκε και στις ναυτεργατικές οργανώσεις την ίδια περίοδο, οπότε και οι κομμουνιστές προχώρησαν στην ίδρυση της Ναυτεργατικής Ένωσης Πειραιά (ΝΕΠ) ως αντίβαρο της Πανελλήνιας Ναυτικής Ομοσπονδίας. Η ΝΕΠ (η οποία αργότερα μετονομάστηκε σε Ναυτεργατική Ένωση Ελλάδος- ΝΕΕ) συμμετείχε στο ιδρυτικό συνέδριο της Ενωτικής ΓΣΕΕ και συνδέθηκε εξ αρχής με τους κομμουνιστές⁹³².

Η διάρθρωση της ΝΕΠ ήταν ομοσπονδιακή, αφού σε αυτήν γίνονταν δεκτοί όλοι οι ναυτεργάτες ανεξάρτητα από τη θέση ή την ειδικότητά τους. Ανώτατο σώμα της οργάνωσης ήταν το συνέδριο για το οποίο οι ναυτεργάτες εξέλεγαν αντιπροσώπους μέσα από συνελεύσεις στα λιμάνια ή τα καράβια όπου εξέλεγαν και τις λεγόμενες «επιτροπές πλοίων» μεταφέροντας τη λήψη των αποφάσεων «προς τα κάτω»⁹³³. Αν και αυτή η ναυτεργατική οργάνωση είχε την έγκριση του Πρωτοδικείου και λειτουργούσε νόμιμα, στην πράξη γινόταν στόχος της κρατικής καταστολής με αμέτρητες εφόδους στα γραφεία της στον Άγιο Σπυρίδωνα, καταστροφή των επίπλων της, κατάσχεση αρχείων και σύλληψη όσων βρίσκονταν στα γραφεία⁹³⁴. Οι επιθέσεις

⁹³¹ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/5/1928. Τονίζουμε ότι η ΠΕΜΕΝ είχε επιλέξει όπως οι αντιπρόσωποι της στο Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ ακολουθήσουν λευκή τακτική με ψήφους 43 έναντι 22 υπέρ της αριστερής τακτικής. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνία γενικής συνέλευσης 4/5/1928.

⁹³² Για την ίδρυση της ΝΕΠ βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 23-24· ΠΕΜΕΝ, *1901-2001...*, σ. 49-50 και Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, ό.π., σ. 54-56.

⁹³³ Για τη διάρθρωση των ΝΕΠ και ΝΕΕ βλ. Αντ. Αμπατιέλος, *Μια ζωή στον αγώνα*, β' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996, σ. 32-33.

⁹³⁴ Ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευε σωρεία ειδήσεων για αυτές τις επιθέσεις. Ενδεικτικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/1/1930, σ. 4· 5/2/1930, σ. 4· 12/5/1930, σ. 4· 2/6/1930, σ. 4· 5/6/1930, σ. 4· 8/6/1930, σ. 4· 2/7/1930, σ. 4· 18/7/1930, σ. 2· 22/7/1930, σ. 2· 24/7/1930, σ. 2· 3/12/1930, σ. 2· 20/12/1930, σ. 2· 22/12/1930, σ. 2· 23/12/1930, σ. 1· 24/12/1930, σ. 2· 25/12/1930, σ. 2· 31/12/1930, σ. 2· 8/1/1931, σ. 2· 28/2/1931, σ. 2· 5/3/1931, σ. 1· 11/3/1931, σ. 2 κ.ά. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο *Ριζοσπάστης* σε πολλές περιπτώσεις ισχυριζόταν ότι τις επιθέσεις τις έκαναν είτε απ' ευθείας αρχειομαρξιστές, είτε αστυφύλακες καθ' υπόδειξη των αρχειομαρξιστών ή των ηγετών της ΠΝΟ. Παρόμοια, οι

οξύνθηκαν ιδιαίτερα μετά τη ψήφιση του «Ιδιώνυμου», το οποίο έδωσε μία νομιμοφάνεια σε αυτές τις επιθέσεις από τη στιγμή που η ΝΕΠ καθοδηγούνταν από τους κομμουνιστές τους οποίους, κυρίως, αφορούσε η ψήφιση του νόμου. Μία από τις βασικές συνέπειες της εφαρμογής του «Ιδιώνυμου» στους ναυτεργάτες ήταν η συνεχείς εναλλαγές στη θέση του Γραμματέα της οργάνωσης, μετά τις κάθε φορά συλλήψεις των διοικήσεων. Παρά τις επιθέσεις και την ημιπαράνομη λειτουργία της, η ΝΕΠ (μετέπειτα ΝΕΕ) αποτέλεσε στα χρόνια 1927-1936 την μαζικότερη οργάνωση των ναυτεργατών.

16.4.2 Η απεργία του 1928 και η στάση της ΠΕΜΕΝ και της Ένωσης Θερμαστών

Το τέταρτο συνέδριο της ΓΣΕΕ αποτέλεσε την τομή στα συνδικαλιστικά δρώμενα του Μεσοπολέμου. Αποτέλεσε το σημείο κατά το οποίο η συντηρητική παράταξη απέκλεισε από τη ΓΣΕΕ τους αριστερούς αντιπροσώπους και άνοιξε ο δρόμος για την οριστική διάσπαση των οργάνωσης της εργατικής τάξης, συμπεριλαμβανομένης και της Γενικής Συνομοσπονδίας. Οι ναυτεργάτες δε θα μπορούσαν να μείνουν εκτός της διασπαστικής διαδικασίας. Η ίδρυση της ΝΕΠ αποτέλεσε τον αντίποδα της συντηρητικοποίησης της ΠΝΟ και του αποκλεισμού των αριστερών αντιπροσώπων από το Δ' Πανελλαδικό Συνέδριο της Γενικής Συνομοσπονδίας.

Η ΠΕΜΕΝ, μία από τις πλέον σημαντικές σε όγκο και σημασία ναυτεργατική οργάνωση διατήρησε ουδέτερη, ανεξάρτητη στάση. Στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1928 του περιοδικού της ΠΕΜΕΝ, *Ένωσις*, η διοίκηση της οργάνωσης ανέφερε ότι οι αντιπρόσωποι της ΠΕΜΕΝ διαμαρτυρήθηκαν στο Δ' Πανελλαδικό Συνέδριο για τον αποκλεισμό από αυτό των κομμουνιστών αντιπροσώπων, τον οποίο χαρακτήρισαν διασπαστικό. Επί της ουσίας η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ με την ουδετερότητα της προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στις δύο παρατάξεις. Από τη μία πλευρά μεμφόταν τις πράξεις των συντηρητικών αντιπροσώπων της ΓΣΕΕ και διαχώριζε τη

αρχαιομαρξιστές, οι οποίοι προσπαθούσαν (ανεπιτυχώς) να γίνουν δεκτοί από τη ΝΕΠ/ΝΕΕ κατήγγειλαν τα μέλη του ΚΚΕ και τη διοίκηση της ΝΕΠ/ΝΕΕ για τις επιθέσεις της Ασφάλειας εναντίον μελών τους. Βλ. ενδεικτικά *Η πάλη των τάξεων*, 21/7/1932, σ. 4 όπου αναφέρεται: «Προχθές έγινε συνέλευση της Ναυτεργατικής Ένωσης. Η σταλινική διοίκηση εξετόξευσε ένα σωρό αισχρότητες εναντίον των συντρόφων μας και δεν έδιδαν το λόγο σαυτούς να μιλήσουν. Ο σύντροφός μας Πενεσάκης διαμαρτυρήθηκε για τη στάση αυτή των σταλινικών. Γι' αυτό μετά τη διάλυση της συνέλευσης, οι χαφέδες συνέλαβαν το σύντροφό μας στο Πασαλιμάνι, τον πήγαν στην Ασφάλεια όπου, αφού τον έγδυσαν, άρχισαν να τον κτυπούν ανηλεώς. Όλες αυτές οι παρανομίες και κανιβαλισμοί των οργάνων της αστικής τάξης δείχνουν πως ο μεγαλύτερος κίνδυνος για το καπιταλιστικό κράτος είναι οι αρχαιομαρξιστές» υπονοώντας έμμεσα τη συνεργασία της αστυνομίας και της διοίκησης της ΝΕΠ.

στάση της από την ΠΝΟ, αλλά από την άλλη δεν απομακρυνόταν από τη Γενική Συνομοσπονδία και τηρούσε αποστάσεις από τους κομμουνιστές ναυτεργάτες και τη ΝΕΠ. Αυτή η στάση της εξυπηρετούσε μάλλον τη συντηρητική παράταξη, η οποία με τον έναν ή τον άλλον τρόπο είχε «καταλάβει» τη διοίκηση των σπουδαιότερων οργανώσεων του Πειραιά. Για παράδειγμα, στη γενική απεργία του καλοκαιριού του 1928, η ΠΕΜΕΝ, παρά τη μη οργανωτική σχέση της με την ΠΝΟ συμμετείχε στην απεργία της ομοσπονδίας και της ΓΣΕΕ, ενώ όλοι οι υπόλοιποι ναυτικοί κλάδοι, πλην των θερμαστών, απείχαν. Σε αυτή την απεργία η ΠΝΟ και η ΠΕΜΕΝ ανέθεσαν στο κράτος τη διευθέτηση της λύσης με τους εφοπλιστές σε απευθείας διαπραγμάτευση με τη ΓΣΕΕ, παρά το γεγονός ότι η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ τόνιζε τον εργοδοτικό ρόλο του κράτους. Η απεργία έληξε με ήττα των απεργών και ανάλωση των συνδικαλιστών της ΠΕΜΕΝ, οι οποίοι εμπιστεύθηκαν τη λύση των ζητημάτων τους στη διοίκηση της ΓΣΕΕ, σε συνεχείς επισκέψεις στα υπουργεία και το πρωθυπουργικό γραφείο, ενώ ο Ματθαίου δε δέχθηκε την επίσκεψη της Απεργιακής Επιτροπής⁹³⁵.

Στην απεργία του 1928 η ΠΝΟ «σύρθηκε» στην κήρυξη απεργίας μετά τις συνελεύσεις των ναυτεργατών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν πέραν των «ηγετών» τους και αποφάσισαν τη συμμετοχή τους σε αυτήν. Η αρχή έγινε με τους θερμαστές και την ΠΕΜΕΝ, ενώ ακολούθησαν οι μέχρι εκείνη τη στιγμή αδρανείς ναύτες, οι θαλαμηπόλοι και οι ναυτομάγειρες. Η ΓΣΕΕ, παρά την αντίθετη τοποθέτηση του Καλομοίρη στην απεργιακή συνέλευση του Πειραιά, αρνήθηκε μέχρι τέλους να κηρύξει γενική απεργία και να «καλύψει» συνδικαλιστικά τους απεργούς. Ο *Ριζοσπάστης* καλύπτοντας δημοσιογραφικά την απεργία τοποθετούνταν καθ' όλη τη διάρκειά της εναντίον των ΠΝΟ-ΓΣΕΕ-Αραβανόπουλου. Μία πιο ήπια στάση τηρούσε απέναντι στον Ματθαίου, για τον οποίο ενώ τον κατηγορήσε για συνεργασία με τη ΓΣΕΕ και για την άρνησή του να δεχθεί την Απεργιακή Επιτροπή εκθειάζει τη στάση των Μηχανικών και τις αποφάσεις της Γενικής τους Συνέλευσης. Ο ίδιος ο Ματθαίου κάνοντας απολογισμό της απεργίας δικαιολόγησε την απόφασή του να μην προχωρήσει στην κήρυξη γενικής απεργίας εξαιτίας τόσο της έλλειψης εμπιστοσύνης

⁹³⁵ Για τη συμμετοχή της ΠΕΜΕΝ στη γενική απεργία βλ. Ε. Ματθαίου, «Εκθεσις επί της απεργίας του Ιουλίου 1928», *Ένωσις*, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, σ. 1-14· Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, ό.π., 21/6/1928, 3/7/1928, 14/7/1928 και 15/7/1928· Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., 4/7/1928, 11/7/1928 και 15/10/1928· *Ριζοσπάστης*, 3/7/1928-14/7/1928.

των εργατών στους «ηγέτες» τους, όσο και στο ρόλο του κράτους, δύο παράγοντες οι οποίοι δημιουργούσαν συσχετισμό δύναμης υπέρ των εφοπλιστών⁹³⁶.

Οι Θερμαστές πραγματοποίησαν τη δική τους Γενική Συνέλευση για την αποτίμηση της απεργίας τον Σεπτέμβριο. Η λογοδοσία της διοίκησης του Αραβανόπουλου καταδικάστηκε και ο ίδιος αποκηρύχθηκε ως «προδότης του ναυτεργατικού απεργιακού αγώνα» εξαιτίας των συνεννοήσεών του με το κράτος. Η συνέλευση αποφάσισε να υπάρξει συνεννόηση με την ΠΕΜΕΝ προκειμένου να καθοδηγήσουν από κοινού τις οργανώσεις της ΠΝΟ προς νέο Συνέδριο⁹³⁷.

16.4.3 Οι σχέσεις των ναυτεργατικών ενώσεων με τις κομμουνιστικές οργανώσεις

Ο αποκλεισμός των αριστερών αντιπροσώπων από τον οργανισμό της Γενικής Συνομοσπονδίας έφερε ανακατατάξεις σε όλες τις ομοσπονδίες, τους οργανισμούς και τα σωματεία τα οποία έπρεπε να επιλέξουν έναν από τους δύο δρόμους που ανοίγονταν στο συνδικαλιστικό κίνημα, την «επίσημη» γραμμή της ΓΣΕΕ και των οργανώσεών της και την «κομμουνιστική» γραμμή του Πενταμελούς Γραφείου και της Ενωτικής ΓΣΕΕ.

Οι οργανώσεις και τα σωματεία που ανήκαν στην ΠΝΟ εξακολούθησαν να υπάγονται στη ΓΣΕΕ και την ομοσπονδία, αλλά πολλοί ναυτεργάτες ακολούθησαν, μεμονωμένα, τη γραμμή της ΝΕΠ και της ΕΓΣΕΕ. Έτσι, ναυτεργάτες όλων των ειδικοτήτων εγγράφηκαν στη ΝΕΠ και κατ' επέκταση ακολούθησαν συνδικαλιστικά την ΕΓΣΣΕ και το ΕΕΚΠ. Οι σχέσεις της ΠΝΟ με το Πενταμελές Γραφείο, την ΕΓΣΕΕ και το ΕΕΚΠ υπήρξαν κάτι περισσότερο από ψυχρές φθάνοντας σε σημεία αλληλοκατηγορίας, με την ΕΓΣΕΕ να αποτελείται από «πράκτορες της Μόσχας» κατά την ΠΝΟ και την ομοσπονδία να αποτελείται από «σοσιαλφασίστες» κατά την ΕΓΣΕΕ. Καθ' όλη τη διάρκεια μέχρι το 1936 οι σχέσεις των διοικούντων τη Ναυτική Ομοσπονδία με τους ναυτεργάτες -είτε κομμουνιστές είτε μέλη ξεχωριστών τους οργανώσεων, παρέμεναν σε αυτό τα επίπεδο. Οι ναυτεργάτες της ΝΕΠ αποκήρυξαν από την αρχή της δράσης της τις «φασιστικές διοικήσεις ΓΣΕΕ και ΠΝΟ», ενώ οι κομμουνιστές δεν προσκλήθηκαν, για δεύτερη συνεχόμενη φορά, στο Συνέδριο της

⁹³⁶ Βλ. Ε. Ματθαίου, *ό.π.*, σ. 2-3.

⁹³⁷ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 18/9/1928, σ. 1.

ΠΝΟ [πρόκειται για το 9^ο Συνέδριο της ομοσπονδίας, το οποίο έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 1929].

Η ΠΕΜΕΝ διατήρησε την ουδετερότητα που τη διέκρινε κατά την προηγούμενη περίοδο και επέμεινε στην παραμονή της στη ΓΣΕΕ. Έτσι, αποφάσισε να αρνηθεί τη συμμετοχή της Ένωσης στο ιδρυτικό Συνέδριο της ΕΓΣΕΕ στις αρχές του 1929⁹³⁸. Ο Ματθαίου πρότεινε την παραμονή στη ΓΣΕΕ και την αποστολή έγγραφης απάντησης στο Πενταμελές Γραφείο τονίζοντας ότι δεν θα πρέπει να υπολογίζεται η ΠΕΜΕΝ στη δύναμή του, ούτε και να παραστεί στο Συνέδριο της ΕΓΣΕΕ. Ο Παππάς, πρώην πρόεδρος της Ένωσης και διάδοχος του Ματθαίου αργότερα, δήλωσε, με τη σειρά του, ότι είναι «προς το συμφέρον» της ΠΕΜΕΝ η παραμονή της στη δύναμη της ΓΣΕΕ. Η ΠΕΜΕΝ επέμεινε στην πολιτική ουδετερότητας και στις προσπάθειές της να «ανασυγκροτήσει» την ΠΝΟ με την οποία είχε διακόψει τις σχέσεις της και αρνήθηκε τη συμμετοχή της στους νέους οργανισμούς που προέκυπταν από τη δράση των κομμουνιστών. Η ουδετερότητα, όμως, αυτή αποτέλεσε επί της ουσίας στήριξη της Γενικής Συνομοσπονδίας, αφού η ΠΕΜΕΝ αντιδρούσε στη φρασεολογία στους αποκλεισμούς των αντιπροσώπων και των σωματείων, αλλά νομιμοποιούσε τη δράση της ΓΣΕΕ τόσο με την παραμονή της στο Δ' Συνέδριο, όσο και με το ρόλο που της ανέθεσε στην απεργία του καλοκαιριού του 1928. Από την άλλη πλευρά, η ΠΕΜΕΝ αν και είχε διακόψει τις σχέσεις της με την ΠΝΟ δεν αποκόπηκε οριστικά από αυτήν και προσπαθούσε να την ανασυγκροτήσει μέσω του 9^{ου} Συνεδρίου της και της αλλαγής διοίκησης και καταστατικού, παρά τις μέχρι τότε διαφωνίες της στην τακτική.

Η κατάσταση στο σωματείο των θερμαστών ήταν η χειρότερη από όλες τις υπόλοιπες ναυτεργατικές οργανώσεις, αφού η συγκεκριμένη Ένωση είχε υποστεί τις περισσότερες και σοβαρότερες διασπάσεις. Η διοίκηση Αραβανόπουλου είχε κηρυχθεί έκπτωτη από την πλειονότητα των θερμαστών, αλλά αρνιόταν πεισματικά να παραδώσει τη διοίκηση. Όταν διαγράφηκε από την Ένωσή του και ανακλήθηκε από τη διοίκηση της ΠΝΟ ίδρυσε αντισύνδεσμο με τον τίτλο «Στέφενσων». Έτσι, ένα κομμάτι της Ένωσης Θερμαστών, αυτό που πρόσκεινταν στη διοίκηση Αραβανόπουλου παρέμενε μακριά από την επιρροή των ΝΕΠ και ΕΓΣΕΕ, ενώ αρκετοί θερμαστές οι οποίοι είχαν αποκηρύξει τη διοίκησή τους είχαν προσχωρήσει

⁹³⁸ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 7/12/1928.

στις γραμμές των δύο νέων οργανώσεων⁹³⁹. Επιπλέον, υπήρχε και η τρίτη μερίδα των θερμαστών, που παρέμεινε στην οργάνωσή τους και συνεργάστηκαν αργότερα με την ΠΙΕΜΕΝ. Η συνεργασία πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1930 με τη συγκρότηση κοινής Γραμματείας των δύο οργανώσεων. Έτσι, στα πρακτικά του ΔΣ της ΠΙΕΜΕΝ της 21/5/1930 αναφέρεται ότι: «...μετά την από κοινού συνεδρίασιν των Συμβούλων των Ενώσεων Μηχανικών και Θερμαστών και την υπογραφήν πρακτικού ιδρύσεως "Γραμματείας" των δύο ανωτέρω ενώσεων προς τον σκοπόν της στενής συνεργασίας μεταξύ αυτών καθώς και μετά την εκλογήν Γραμματέως της ενώσεως ταύτης του κ. Παππά...»⁹⁴⁰.

Παρόμοια με την Ένωση Θερμαστών εικόνα παρουσίαζε και η Ένωση Ναυτών, η οποία είχε πρόεδρο τον Κοντάκο, γραμματέα της ΠΙΝΟ. Η Ένωση δεν είχε αποκοπεί από τις ΓΣΕΕ και ΠΙΝΟ και ασκούσε πολεμική κριτική απέναντι στη ΝΕΠ και την ΕΓΣΕΕ, αλλά αρκετοί ναύτες είχαν αποκηρύξει τη διοίκησή τους και είχαν προσχωρήσει στις αριστερές οργανώσεις⁹⁴¹.

Μετά την αποτυχία της νέας απεργίας των ναυτεργατών τον Ιούνιο του 1929 και τη στάση των διοικούντων των «επίσημων» οργανώσεών τους ήταν η σειρά των ναυτομαγείρων του πρώην γραμματέα του ΕΚΠ Κλήμη να αποκηρύξουν τη διοίκησή τους και να συνταχθούν στις γραμμές της ΝΕΠ και, κατά συνέπεια, της ΕΓΣΕΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ενημέρωση για την πορεία της απεργίας, την πρωτοβουλία της οποίας είχε η ΠΙΝΟ, ο Ριζοσπάστης [από τις 13/6/1929 οπότε και ξεκίνησε η απεργία έως και τις 20/6/1929 οπότε και έληξε] μετέδιδε ότι οι ηγέτες της προσπαθούσαν να ματαιώσουν τη γενίκευσή της και ότι μόνο μετά από την πίεση των ίδιων των απεργών κατέστη δυνατή η συνέχισή της επί μία εβδομάδα με 6000 απεργούς να αντιμετωπίζουν επιθέσεις από το Λιμεναρχείο και την Αστυνομία και έχοντας τη στήριξη της ΕΓΣΕΕ. Οι δε όροι για τη λήξη της απεργίας

⁹³⁹ Μάλιστα σε συνελεύσεις τους ζήτησαν την προσχώρησή τους στο σωματείο Μυλεργατών Πειραιώς, προσχώρηση την οποία αρνήθηκε ο πρόεδρος των Μυλεργατών, ο συντηρητικός Λαγός, ένας από τους πρωτοστάτες στον αποκλεισμό των αριστερών αντιπροσώπων του Δ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/12/1928, σ. 2.

⁹⁴⁰ Βλ. Αρχείο ΠΙΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., συνεδρίαση 21/5/1930. Για την πρώτη προκήρυξη της Γραμματείας Μηχανικών και Θερμαστών βλ. *Ένωσις*, έτος Ε', αρ. τ. 51-52, σ. 1-3. ΓΓ της Γραμματείας εκλέχθηκε ο Παππός και η ΕΕ αποτελούνταν από τους Ν. Ρωμανό, Π. Δρίτσα, Ι. Βασσαλά και Σπ. Αργυρό. Η «Γραμματεία» υπήρξε βραχύβια εξαιτίας της διάλυσης της Ένωσης Θερμαστών και της προσχώρησής της στον αντισύνδεσμο του Αραβανόπουλου. Βλ. Δ. Παππός, «Ολόκληρος η ιστορία της...», ό.π., σ. 5.

⁹⁴¹ Βλ. ενδεικτικά ό.π., 1/5/1929, σ. 2. Η εφημερίδα αναφέρει ότι μία νέα συνέλευση 17 ναυτών αποκήρυξαν την απόφαση της προηγούμενης συνέλευσης 90 συναδέλφων τους στην οποία είχαν αποκηρυχθεί οι διοικήσεις των ΠΙΝΟ και ΓΣΕΕ ως «φασιστικές».

χαρακτηρίστηκαν ως «προδοτικοί» και, σύμφωνα με την εφημερίδα σε δημοσίευσμά της στις 2 Σεπτεμβρίου 1929, ήταν η αιτία που οδήγησε στη συγκρότηση επιτροπής ναυτομαγείρων προκειμένου να καθαιρεθεί η διοίκηση Κλήμη.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι υπήρχαν δύο μέτωπα στο ναυτεργατικό κίνημα, καθώς και συνολικά στο εργατικό κίνημα της πόλης του Πειραιά, όπου εμφανίζονταν από τη μία μεριά η Ναυτεργατική Ένωση Πειραιά (ΝΕΠ) και η Ενωτική ΓΣΕΕ να έχει απορροφήσει πολλούς ναυτεργάτες, αλλά μεμονωμένα και όχι κάποιο από τα «επίσημα» σωματεία και από την άλλη πλευρά να στέκεται στον αντίποδά της η ΠΝΟ και οι οργανώσεις της αποδυναμωμένες από τις αποκηρύξεις πολλών μελών τους. Με βάση τόσο την πηγή του *Ριζοσπάστη*, όσο και τα λεχθέντα στις συνελεύσεις της ΠΕΜΕΝ που διασώζονται στο Αρχείο της, αν και είναι αδύνατο να ορίσουμε την ποσοτική διαφοροποίηση των δύο οργανισμών (ΠΝΟ και ΝΕΠ) φαίνεται ότι μάλλον η ΝΕΠ είχε την πλειοψηφία των ενεργών μελών και η ΠΝΟ διατηρούσε το ρόλο του αντιπροσώπου των ναυτεργατών αλλά χωρίς το ανάλογο κύρος μεταξύ αυτών, καθώς και τον ανάλογο αριθμό ενεργών μελών. Ο Γερουσιαστής, τότε, Δημήτρης Παππάς κάνοντας απολογισμό στην ιστορία της ΠΝΟ και του ναυτεργατικού κινήματος ανέφερε ότι στις παραμονές του 9^{ου} Συνεδρίου της ΠΝΟ «εκτός της ιδρυθείσης προ καιρού Ναυτεργατικής Ένωσης (Κομμουνιστικής), που είχε ένα πολύ μεγάλο μέρος από ναυτεργάτες, όλα τα άλλα σωματεία ευρίσκοντο σχεδόν χωρίς μέλη»⁹⁴². Σχετικά με το μειωμένο κύρος της ΠΝΟ τα συμπεράσματα εξάγονται τόσο από την πορεία και την κατάληξη των απεργιών, όσο και από τις συνελεύσεις της ΠΕΜΕΝ στις οποίες γίνονταν διαρκώς λόγος για έλλειψη εμπιστοσύνης των ναυτεργατών στις οργανώσεις τους και στη μικρή συμμετοχή τους στη δράση τους.

16.4.4 Το 9^ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας και η νέα διάσπαση

Μέσα στις συνθήκες που περιγράψαμε παραπάνω πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1929 (5-12/8/1929) το 9^ο Συνέδριο της ΠΝΟ. Οι μηχανικοί της ΠΕΜΕΝ αντιπροσωπεύθηκαν από 12 συνέδρους, όσους και οι θερμαστές, οι ναύτες και οι ναυτομάγειρες από 10 και τέλος οι θαλαμηπόλοι από 8 συνέδρους. Πρόεδρος του Συνεδρίου εκλέχθηκε ο Ματθαίος, αντιπρόεδρος ο Κλήμης και γραμματέας ο Κοντάκος, ενώ ο τελευταίος με τον Αραβανόπουλο και τρεις ακόμα συνέδρους αποτελούσαν την επιτροπή για την αναθεώρηση του καταστατικού της

⁹⁴² Δ. Παππάς, «Ολόκληρος η ιστορία της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *Ένωσις*, έτος ΣΤ', αρ. τ. 63-64, Μάιος-Ιούνιος 1931, σ. 5.

ομοσπονδίας⁹⁴³. Το συνέδριο αποφάσισε την τροποποίηση της λειτουργίας του «Οίκου του Ναύτη» και του Γραφείου Ναυτικής Εργασίας προκειμένου το «Κεφάλαιο Ανεργίας» να διατίθεται για το σκοπό που δημιουργήθηκε, διακαιώνοντας με αυτό τον τρόπο τις αιτιάσεις εναντίον του τρόπου λειτουργίας του οργανισμού του «Οίκου του Ναύτη» τόσο της αριστερής παράταξης, όσο και της ΠΕΜΕΝ. Τα υπόλοιπα ζητήματα αφορούσαν την επέκταση της σύνθεσης των πληρωμάτων για τους ναυτομάγειρες και τους θαλαμηπόλους, τη βελτίωση της τροφοδοσίας, την κατάργηση του Πειθαρχικού και Ποινικού Κώδικα κ.ά. Μετά τις λογοδοσίες όσων διετέλεσαν γραμματείς της ομοσπονδίας ακολούθησε η ψηφοφορία για την εκλογή νέου προσωρινού γραμματέα της ΠΝΟ κατά τις οποίες ο Δ. Παππάς επικράτησε του Κοντάκου με ψήφους 31 έναντι μίας⁹⁴⁴.

Το Συνέδριο δεν υπήρξε ομαλό και μάλιστα αποτέλεσε την απαρχή μιας ακόμη δεύτερης μεγάλης διαίρεσης, η οποία αφορούσε τώρα πια στο εσωτερικό της διοίκησης που επικράτησε στο Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ, με τις παρατάξεις των Στρατή (σοσιαλιστών) και Καλομοίρη (συντηρητικών). Στο δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* σχετικά με το 9^ο Συνέδριο αναφέρεται η διάσταση απόψεων μεταξύ των Παππά, Κοντάκου από τη μία και Αραβανόπουλου από την άλλη σχετικά με τον τρόπο εκλογής του ΓΓ της ΠΝΟ⁹⁴⁵. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι οι Παππάς και Κοντάκος επιδίωξαν την εκλογή του ΓΓ μέσω «δημοψηφίσματος» ως βέβαιοι για την εκλογή του Παππά, ενώ ο Αραβανόπουλος επιδίωκε την εκλογή ΓΓ μέσω των Συμβουλίων της Ομοσπονδίας. Επειδή δεν επήλθε συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών, ο Αραβανόπουλος και οι υπ' αυτόν θερμαστές αποχώρησαν⁹⁴⁶. Ο πρόεδρος των θαλαμηπόλων επιτέθηκε στη σύνθεση του Συνεδρίου και τόνισε ότι αυτό το Συνέδριο δεν αντιπροσωπεύει τους ναυτεργάτες, αφού οι ίδιοι ούτε το γνώριζαν αλλά ούτε και συμμετείχαν σε αυτό.

Η νέα διάσπαση των ναυτεργατών ήταν αποτέλεσμα και της αντίστοιχης νέας διάσπασης στη ΓΣΕΕ μεταξύ Καλομοίρη και Στρατή που θα κορυφωνόταν στο Ε' Συνέδριο της Συνομοσπονδίας. Στη συνεδρίαση του ΔΣ της ΠΕΜΕΝ οι Ματθαίου και Παππάς, πρόεδρος της Ένωσης και ΓΓ της ΠΝΟ αντίστοιχα, εξήγησαν τη

⁹⁴³ Βλ. *Ένωση*, έτος Δ', αρ. τ. 41-42, Ιούλιος-Αύγουστος 1929, σ. 4.

⁹⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 5

⁹⁴⁵ *Ριζοσπάστης*, 11/8/1929, σ. 3

⁹⁴⁶ Βλ. Δ. Παππάς, «Γύρω από την αναδιοργάνωση της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *Ένωση*, έτος Ε', αρ. τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1930, σ. 3.

διάσπαση που προέκυψε στους κόλπους της ΓΣΕΕ (έναν περίπου χρόνο πριν τη σύγκληση του Ε' Συνεδρίου της οπότε και θα οριστικοποιούνταν) με αφορμή τις εκλογές της Γερουσίας και την καθαίρεση από τη θέση του ΓΓ της ΓΣΕΕ του Στρατή από τον Καλομοίρη. Ο Ματθαίου ξεκίνησε την εξιστόρηση των γεγονότων μιλώντας για την «αδιόρθωτη στάση» ορισμένων ηγετών ναυτεργατικών σωματείων και την ανάγκη να επαναπροσδιορίσει η ΠΕΜΕΝ τη στάση της έναντι της Ομοσπονδίας με τον ίδιο να θεωρεί ότι επιβάλλεται η «χάραξη μίας γραμμής εις τη γενική πολιτική της Ένωσης»⁹⁴⁷. Εξηγώντας ότι η ΠΕΜΕΝ έκανε αγώνα για την εκλογή του Παππά στις Γερουσιαστικές εκλογές, ως ΓΓ της ΠΝΟ, δημιουργήθηκε φθορά στο πρόσωπο του Παππά και επήλθε σύγκρουση με τους υπόλοιπους ηγέτες των ναυτεργατικών σωματείων με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η συνεργασία μαζί τους, σε βαθμό που η ΠΕΜΕΝ πρέπει να αποφασίσει εάν θα παραμείνει στην ΠΝΟ ή θα έπρεπε να «ιδρύσωμεν νέα σωματεία της Ν. Ομοσπονδίας εφ' όσον οι ηγέται τούτων καθιστούν αδύνατον πάσαν συνεργασίαν»⁹⁴⁸.

Στη συνέχεια, ο Παππάς εξήγησε ότι στην παραπάνω διάσπαση μεταξύ των δύο ομάδων της ΓΣΕΕ η ομάδα του Στρατή πήρε το μέρος της ΠΕΜΕΝ και αυτή του Καλομοίρη έλαβε θέση εναντίον της Ένωσης. Όταν δε προέκυψε η διάσταση στους κόλπους της ΓΣΕΕ η ΠΕΜΕΝ πήρε το μέρος της ομάδας Στρατή, τόσο επειδή εκείνη είχε ταχθεί υπέρ της ΠΕΜΕΝ, όσο και επειδή «εκπροσωπεί τα υγιή στοιχεία και τας υγιείς αρχάς». Ο Παππάς συνέχισε λέγοντας ότι προκειμένου η ομάδα Καλομοίρη να αντιμετωπίσει την ΠΕΜΕΝ, διαίρεσε τις δυνάμεις της ΠΝΟ όπως αποδεικνύεται με τη «συμπαιγνία» που έκαναν ώστε να αλλοιωθεί η σύνθεση της εργατικής αντιπροσωπείας στη Διάσκεψη της Γενεύης. Έτσι, σύμφωνα με τον Παππά, αντικαταστάθηκε παράνομα ο Ματθαίου από τον Αραβανόπουλο, ο οποίος είχε ορισθεί τεχνικός σύμβουλος. Ο Παππάς, ο οποίος εν τέλει εκλέχθηκε Γερουσιαστής⁹⁴⁹, έκλεισε το θέμα τονίζοντας ότι, επειδή η διάσπαση της ΠΝΟ οφείλεται στη διάσπαση της ΓΣΕΕ, η ΠΕΜΕΝ δεν πρέπει να δει μεμονωμένα τις σχέσεις της με την Ομοσπονδία, αλλά να ακολουθήσει συνολικά τον Στρατή. Το ΔΣ αποφάσισε να αποφασίσει σε μελλοντική ΓΣ επί του θέματος.

⁹⁴⁷ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 17/10/1929.

⁹⁴⁸ *Ο.π.*

⁹⁴⁹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνία 25/11/1929, όπου αφορούσε τη λογοδοσία της διοίκησης.

Ο Παππός σε άρθρο του στο περιοδικό της ΠΕΜΕΝ *Ένωσις* καταφέρθηκε εναντίον των ηγετών των ναυτεργατικών σωματείων, γιατί απογοήτευσαν τις μάζες, αποκόπηκαν από αυτές και δεν μπορούν να κατανοήσουν τις αδικίες που αυτές υφίστανται στα καράβια όπου εργάζονται⁹⁵⁰. Ακολούθως, ο Δ. Παππός παρουσιάζει την εξέλιξη των γεγονότων μέχρι και τη σύγκληση του έκτακτου Συνεδρίου της ΠΝΟ. Αναφέρεται στις παρασκηνακές διαβουλεύσεις των Δημητράτου, Καλομοίρη και Αραβανόπουλου προκειμένου να πλήξουν την ΠΝΟ, στην προσβολή από αυτούς του καταστατικού της ΠΝΟ επειδή σε αυτό αναφέρονταν στην «πάλη των τάξεων», αλλά και στις ανακοινώσεις των Ενώσεων της Ομοσπονδίας ότι δεν αναγνώριζαν τον ίδιο [τον Δ. Παππά] ως ΓΓ. Τέλος, αναφέρθηκε στο έκτακτο Συνέδριο το οποίο χαρακτήρισε «μυστικό». Σύμφωνα με τον Παππά οι σύνεδροι δεν εκλέχθηκαν από τις ΓΣ των Ενώσεών τους, αλλά διορίστηκαν αυθαίρετα από τους προέδρους τους. Στο Συνέδριο επικράτησε η λογική της αδιαφορίας για την απαρτία, προκειμένου να επιτευχθούν οι πολιτικοί σκοποί των Δημητράτου και Καλομοίρη⁹⁵¹. Άλλαξε δίχως απαρτία το καταστατικό και ο τρόπος εκλογής ΓΓ, η ΠΕΜΕΝ αρνήθηκε να ψηφίσει, αλλά ακόμα και δίχως την απαραίτητη απαρτία εκλέχθηκε οριστικός ΓΓ της ΠΝΟ ο θερμαστής Ιωάννης Τσαπής, επαναφέροντας, με αυτό τον τρόπο, τον Αραβανόπουλο στο προσκήνιο της ΠΝΟ. Το άρθρο του Παππά έκλεισε με την ευχή να ξεκαθαριστεί η κατάσταση και να μην αφεθούν οι ηγέτες να καθοδηγήσουν το ναυτεργατικό κόσμο σύμφωνα με τα ιδιοτελή πολιτικά τους συμφέροντα.

16.4.5 Η απεργία του 1930 και η ρήξη στις σχέσεις της ΠΕΜΕΝ και της ΝΕΠ

Όπως έχουμε διαπιστώσει από τα προηγούμενα, η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ είχε διατηρήσει, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, μία ουδέτερη στάση στη διαμάχη μεταξύ των συντηρητικών και των κομμουνιστών συνδικαλιστών, ακολουθώντας τη γραμμή των σοσιαλιστών του Δ. Στρατή στο συνδικαλιστικό κίνημα. Αυτή η διαφοροποίηση, αλλά και η διακοπή των σχέσεων της ΠΕΜΕΝ με την συντηρητική ΠΝΟ ήταν οι βασικές αιτίες της σχετικής προσέγγισης της Ένωσης με τους κομμουνιστές της ΝΕΠ και της αντιμετώπισης της Ένωσης Μηχανικών από τους κομμουνιστές⁹⁵².

⁹⁵⁰ Βλ. Δ. Παππός, «Γύρω από την αναδιοργάνωσιν της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *ό.π.*, σ. 1-5.

⁹⁵¹ Αναφέρεται στα συμφέροντα του Σοσιαλιστικού Κόμματος για την ίδρυση του οποίου βλ. *Ριζοσπάστης*, 28/7/1929, σ. 2.

⁹⁵² Για παράδειγμα, σε δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* σχετικά με μία συγκέντρωση που πραγματοποίησε η ΝΕΠ αναφέρονταν ότι παρεβρέθησαν και ναυτεργάτες οι οποίοι ήταν μέλη

Ωστόσο, η κήρυξη της απεργίας τον Φεβρουάριο του 1930 μετέτρεψε αυτή την κατάσταση και οριστικοποίησε τη ρήξη στις σχέσεις των δύο Ενώσεων. Τον Φεβρουάριο του 1930 έγινε γνωστή η απόφαση της διοίκησης της Εμπορικής Ναυτιλίας περί της μείωσης των αμοιβών των ναυτεργατών κατά 30-45% με το πρόσχημα της κρίσης στη ναυτιλία, έπειτα από σχετική εισήγηση της Ένωσης Εφοπλιστών. Η ΝΕΠ προχώρησε σε σύσκεψη στην οποία αποφασίστηκε η κάθοδος της στη γενική απεργία που διοργάνωσε «η ΕΓΣΕΕ υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ»⁹⁵³. Εκτός από τη συμμετοχή της στις απεργίες η ΝΕΠ, πάντοτε σε συνεργασία με την ΕΓΣΕΕ και το ΕΕΚΠ, διοργάνωνε εκδηλώσεις ναυτεργατών προκειμένου να αντιμετωπισθούν τα ναυτεργατικά ζητήματα, όπως αυτό της ανεργίας. Για παράδειγμα, στις 16 Μαρτίου του 1930 πραγματοποιήθηκε συνέλευση 200 και πλέον ναυτεργατών στο κινηματοθέατρο «Φως» του Πειραιά με πρωτοβουλία της Ένωσης. Σε αυτήν μίλησε για την ανεργία ο νέος Γραμματέας της ΝΕΠ Τιμόλογος⁹⁵⁴ και ο Γραμματέας του ΕΕΚΠ ο οποίος τάχθηκε υπέρ της κήρυξης 24ωρης απεργίας και της καθόδου των ναυτεργατών σε απεργία για την Πρωτομαγιά.

Η ΝΕΠ υπέβαλε υπόμνημα αιτημάτων στο υπουργείο Ναυτικών με το οποίο ζητούσε αύξηση 30% επί του μισθολογίου, ίδρυση ταμείου ανεργίας με καταβολή στους άνεργους το 75% του μισθού, την κατάργηση της καταβολής χρημάτων στον «Οίκο του Ναύτη», την εκ περιτροπής εργασία και την κατάπαυση της τρομοκρατίας⁹⁵⁵. Ο υπουργός Π. Αργυρόπουλος απάντησε την επομένη και τόνισε ότι είναι αδύνατη η αύξηση κατά 30%, αλλά θα συσταθεί ειδική επιτροπή για το μισθολόγιο. Δε δέχθηκε καμία συζήτηση για το ταμείο ανεργίας και την εφαρμογή του δωρου, ενώ για την κατάπαυση της τρομοκρατίας (Ιδιώνυμο) δήλωσε ότι «να είναι οι κομμουνιστές νομοταγείς για να μην καταδιώκονται»⁹⁵⁶.

Από την άλλη μεριά, τα αιτήματα των Μηχανικών της ΠΕΜΕΝ περιορίζονταν στην αποφυγή της μείωσης των μισθών κατά 45% δίχως να γίνεται λόγος για επιπλέον αυξήσεις. Η ΠΕΜΕΝ και η Ένωση Θερμαστών (είχαν προχωρήσει στη

«αντιδραστικών σωματείων και μηχανικοί» διαφοροποιώντας ξεκάθαρα την ΠΕΜΕΝ από την ΠΝΟ και τις οργανώσεις που την ακολουθούσαν. *Ο.π.*, 7/4/1930, σ. 4.

⁹⁵³ *Ο.π.*, 7/2/1930, σ. 4.

⁹⁵⁴ Ο Τιμόλογος διαγράφηκε λίγο αργότερα από την Κομματική Οργάνωση Πειραιά με τις κατηγορίες της «διαλυτικής δράσης» και της χρήσης «αρχαιομαρξιστικών μεθόδων» στη ΝΕΠ. *Ο.π.*, 9/5/1930, σ. 2.

⁹⁵⁵ *Ο.π.*, 1/4/1930, σ. 4.

⁹⁵⁶ *Ο.π.*, 2/4/1930, σ. 4.

σύσταση κοινής Γραμματείας) περιορίστηκαν σε αυτή την επιδίωξη υπό την πίεση της απόφασης της διοίκησης της Εμπορικής Ναυτιλίας με τη δικαιολογία της άρνησης συμμετοχής στον αγώνα για αυξήσεις των υπόλοιπων ναυτεργατικών οργανώσεων⁹⁵⁷.

Η αντίθετη προσέγγιση των ναυτεργατικών ζητημάτων συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες με τον *Ριζοσπάστη* να στρέφει τα βέλη του εναντίον των Τσαπή, Ματθαίου και Παππά για διενέργεια διαπραγματεύσεων για τη μείωση των μισθών κατά 30-40% και για προσπάθειες εκφοβισμού των ναυτεργατών που επισκέπτονταν τα γραφεία της ΝΕΠ. Επιπλέον, ολόκληρο τον Μάιο ο *Ριζοσπάστης* έγραφε για τις επιδρομές αστυνομικών στα γραφεία της ΝΕΠ, για συσκέψεις ανέργων ναυτεργατών και συλλήψεις. Σε μία από αυτές τις περιπτώσεις, η αστυνομία επιτέθηκε στα γραφεία της ΝΕΠ κατά τη διάρκεια σύσκεψης ανέργων και προέβη σε συλλήψεις πολλών εργατών μεταξύ των οποίων και του Γραμματέα της Ένωσης Σταυριανού, ο οποίος ξυλοκοπήθηκε στην Ασφάλεια. Ο διευθυντής της Ασφάλειας, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, δήλωσε ότι θα διαλύσει τη Ναυτεργατική Ένωση επειδή «είναι κομμουνιστικό σωματείο»⁹⁵⁸.

Οι σχέσεις των δύο οργανώσεων έφθασαν στο κρισιμότερο σημείο τους, όταν η αυτοαποκαλούμενη «μειοψηφία των μηχανικών» εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία καταφέρονταν εναντίον της Διοίκησης της ΠΕΜΕΝ και των Ματθαίου και Παππά προσωπικά⁹⁵⁹. Η προκήρυξη μιλούσε για την προδοσία των «σοσιαλφασιστών Ματθαίου και Παππάδων» οι οποίοι αποτελούν το στήριγμα των εφοπλιστών προκειμένου να ξεπεράσουν την οικονομική κρίση μέσω της μείωσης των μισθών των μηχανικών και των υπόλοιπων ναυτεργατών. Αυτή η ανακοίνωση της «μειοψηφίας των μηχανικών» αποτέλεσε το τέλος της διαφορετικής αντιμετώπισης των διοικούντων της ΠΕΜΕΝ από τους κομμουνιστές. Επίσης, οι υπογράφωντες την ανακοίνωση της μειοψηφίας κάλεσαν τους ναυτεργάτες να προχωρήσουν στη σύσταση μικτών επιτροπών αγώνα με ναυτεργάτες όλων των κλάδων για να απαλλαγούν από την Διοίκηση η οποία «επί χρόνια τώρα εκάθισε εις τας πλάτες μας»

⁹⁵⁷ Βλ. *Ένωσις*, ό.π., σ. 6-7 και *Ριζοσπάστης*, 3/4/1930.

⁹⁵⁸ *Ο.π.*, 8/6/1930, σ. 4.

⁹⁵⁹ Ολόκληρη η ανακοίνωση, τα σχόλια των Ματθαίου και Παππά, καθώς και η ανακοίνωση-απάντηση της ΠΕΜΕΝ υπάρχουν στα πρακτικά του ΔΣ της ΠΕΜΕΝ. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 4/6/1930.

και η οποία είναι έτοιμη να αφήσει τον αγώνα στην «ανύπαρκτη Ναυτική ομοσπονδία».

Η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ απάντησε με προκήρυξη, αλλά σχολίασε τη στάση των «ολίγων κομμουνιζόντων μηχανικών» λέγοντας ότι η προκήρυξή τους δεν αποτελεί αντιπολίτευση στη Διοίκηση, η οποία θα ήταν θεμιτή. Αντίθετα αποτελεί «προϊόν χυδαίας αντίδρασης κατά της ενότητας της Ενώσεως και οι ασκούντες αυτήν δεν είναι ειμή όργανα του κόμματος εκείνου το οποίον παλεύει ως θρησκείαν την αποσύνθεσιν των οργανώσεων»⁹⁶⁰. Η απάντηση την οποία εξέδωσε η ΠΕΜΕΝ, μεταξύ των άλλων, ανέφερε ότι: «...Αλλά όσοι από τους μηχανικούς παρακολουθούν τα πράγματα της Ενώσεως, όσοι παρακολουθούν τα συμβούλια, τις συνελεύσεις και τις αρχαιρεσίες της Ενώσεώς μας ξέρουν πάρα πολύ καλά ποιοί είναι εκείνοι που υπογράφονται ως μειοψηφία των μηχανικών...[την οποία] δεν την αποτελούν παρά τρία-τέσσερα πληρωμένα κεφάλια που πιπιλίζουν μερικές λέξεις "κομμουνισμός", "κεφάλαιο" χωρίς να έχουν καμία επίγνωση ούτε της ιδεολογίας στην οποία τάχα πιστεύουν και ούτε της καταστροφής την οποία επιζητούν με τας εντολάς εκείνων που τους χειραγωγούν...».

Η διαμάχη ΠΕΜΕΝ και «κομμουνιζόντων» (επί της ουσίας της ΝΕΠ) με αφορμή τον καθορισμό του μισθολογίου διαφάνηκε έντονα με αυτές τις δύο προκηρύξεις. Ο Ματθαίου, προκειμένου να δείξει ότι η αντίδρασή του δεν οφείλεται σε προσωπικά ή ιδεολογικά ελατήρια, στην αμέσως επόμενη συνεδρίαση του Δ.Σ της ΠΕΜΕΝ αναφέρθηκε εκτενώς στις προσπάθειες της Ένωσης να αποφυλακισθεί ο Κανατούρος, κομμουνιστής ναυτεργάτης της ΝΕΠ, ο οποίος είχε κατηγορηθεί από τον πλοίαρχο του ατμόπλοιου στο οποίο εργάζονταν αλλά και του (αρχαιομαρξιστή) Τιμόγιαννου εξαιτίας «προσωπικής έχθρας». Τόνισε ότι έπειτα από ενέργειες της ΠΕΜΕΝ ο Κανατούρος αφέθηκε ελεύθερος και βρήκε εργασία σε έτερο ατμόπλοιο⁹⁶¹. Η διαμάχη των δύο οργανισμών δεν τελείωσε εκεί και η συνέχεια δόθηκε με νέο άρθρο του *Ριζοσπάστη* εναντίον των Ματθαίου και Παππά στις 29/6/1930.

Η ΝΕΠ συνέχισε τις προσπάθειές της για αύξηση των μισθών, κατάργηση των 7 δραχμών εισφοράς των ναυτεργατών στον «Όικο του Ναύτη» και την κατά σειρά εργασία ως μέτρο αντιμετώπισης της ανεργίας. Η υπογραφή σχεδόν όλων των

⁹⁶⁰ Ο.π.

⁹⁶¹ Ο.π., ημερομηνία 8/8/1930.

ανέργων που σιτίζονταν στον «Οίκο του Ναύτη» για την κατάργηση των 7 δραχμών «ανάγκασε» τον «Οίκο του Ναύτη» να θέσει το ζήτημα στο Συμβούλιό του, ενώ συνεχίζονταν οι επισκέψεις στο υπουργείο Ναυτικών για την υποβολή των αιτημάτων, οι συγκεντρώσεις και οι εγγραφές των ναυτεργατών στη ΝΕΠ καθώς και οι επιθέσεις της αστυνομίας στα γραφεία της Ένωσης και οι συλλήψεις των εκεί ευρισκόμενων ναυτεργατών με βάση το «Ιδιώνυμο». Εν τέλει, κυρίως με την επίμονη δράση της ΝΕΠ, το υπουργείο Ναυτικών αποφάσισε να υποχωρήσει σε ορισμένα ζητήματα και όρισε ως εισφορά των ναυτεργατών στον «Οίκο του Ναύτη» 5 έναντι 7 δραχμών, ενώ καταργήθηκαν οι περιορισμοί για την επ' αόριστον σίτιση και διαμονή των άνεργων ναυτεργατών σε αυτόν⁹⁶².

16.5 Η αντιπαράθεση σε συνθήκες οικονομικής κρίσης

16.5.1 Η αποχώρηση της ΠΝΟ από το Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ. Οι δύο «ιστορικές αναδρομές»

Το Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ αποτέλεσε, όπως είδαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, τη δεύτερη μεγάλη διάσπαση της Συνομοσπονδίας, αυτή τη φορά μεταξύ των δύο παρατάξεων που είχαν συμμαχήσει στο προηγούμενο συνέδριο, των σοσιαλιστών του Στρατή και των συντηρητικών των Δημητράτου και Καλομοίρη. Ο ΓΓ της ΠΝΟ Παππάς και οι Ματθαίου, Αρβανίτης και Κονοκρούσος της ΠΕΜΕΝ αποφάσισαν την αποχώρηση από το Συνέδριο μαζί με την ομάδα Στρατή. Από την άλλη μεριά, στο Συνέδριο, το οποίο χαρακτηρίστηκε νόθο από την αντιπολίτευση παρέμειναν οι θερμαστές και μάλιστα αποτέλεσαν ένα από τα παραδείγματα που χρησιμοποίησε η αντιπολίτευση για να αποδείξει την αλλοίωση στη σύνθεση του Συνεδρίου. Συγκεκριμένα, στην προκήρυξη⁹⁶³ που εξέδωσε η αντιπολίτευση του Στρατή αναφέρεται, μεταξύ πολλών άλλων «παρατυπιών», η αντιπροσώπευση της Ένωσης Θερμαστών με 7 αντιπροσώπους, έναντι 2 όπως θα έπρεπε με βάση τον αριθμό των μελών της.

⁹⁶² Ριζοσπάστης, 12/3/1931, σ. 2.

⁹⁶³ Βλ. Ένωσις, έτος Ε', αρ. τ. 55-56, σ. 17-25. Σημειώνεται ότι η Ένωση Θερμαστών για την οποία γίνεται λόγος είναι ο αντισύνδεσμος των Μπόγρη-Αραβανόπουλου, στον οποίο είχαν προσχωρήσει και οι θερμαστές που αρχικά είχαν συγκροτήσει την κοινή «Γραμματεία» με την ΠΕΜΕΝ.

Καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου ναυτιλιακής κρίσης (1929-1934)⁹⁶⁴, οι μισθοί των ναυτεργατών έφθιναν, η ανεργία των ναυτικών είχε φτάσει στο 16% και οι συνθήκες εργασίας είχαν χειροτερεύσει ακόμη και σε σύγκριση με το 1925 μειώνοντας τον μέσο όρο του απασχολούμενου προσωπικού από 28 σε 19 άτομα⁹⁶⁵. Σε αυτές τις συνθήκες οι διαμάχες των δύο στρατοπέδων, των κομμουνιστών και των συντηρητικών εργατών, οξύνονταν. Ο *Ριζοσπάστης* πραγματοποιώντας μία αναδρομή στη δράση των αντίπαλων συνδικαλιστών Σαλφάκου, Αραβανόπουλου, Κλήμη, Παππά κ.ά τον Μάρτιο του 1931 αναφέρει διάφορα περιστατικά από τη συνδικαλιστική δράση των «σοσιαλφασιστών» και κατακεραύνωνε με προσωπικές επιθέσεις και χαρακτηρισμούς τους αντιπάλους της κομμουνιστικής παράταξης. Έτσι, ο πρόεδρος των Ναυτοθερμαστών Σαλφάκος χαρακτηρίζεται ως όργανο του Βενιζέλου και «πιστό σκυλί των συμφερόντων των εφοπλιστών και του κράτους»⁹⁶⁶. Ο Κλήμης (αντιπρόσωπος των ναυτεργατών στον «Όικο του Ναύτη») χαρακτηρίζεται σε αυτό το δημοσίευμα ως «προδότης», «λαθρέμπορος» και «καταχραστής». Χαρακτηριστικά αναφέρεται μία κατάχρηση 65.000 δραχμών και ότι είναι ιδιοκτήτης σπιτιών, ζαχαροπλαστείου κ.ά πραγματοποιώντας μία άμεση συσχέτιση της συνδικαλιστικής του δράσης με πλουτισμό, ο οποίος προέκυψε από αυτήν⁹⁶⁷.

Η ίδια επίθεση ακολούθησε και στην ανασκόπηση της συνδικαλιστικής δράσης των Δ. Παππά (για τον οποίο αναφέρονται οι συνεννοήσεις του με τον Χατζηκυριάκο στην απεργία του 1924), Τσαπή, Μπόγρη (πρόεδρος Στέφενσων) και Αγγελή, για τον οποίο αναφέρεται ότι, εκτός των άλλων, μαζί με τους Σαλφάκο και Κοντάκο, αποτελούν το «συγκρότημα» με μοναδική ασχολία τη φυγάδευση, με το αζημίωτο, λαθρεπιβατών στο εξωτερικό⁹⁶⁸. Η κριτική δεν περιορίζεται στα προσωπικά ζητήματα, πέρασε και στο χειρισμό των ναυτεργατικών ζητημάτων, αλλά ο κοινός παρονομαστής ήταν ο χαρακτηρισμός όλων ως «σοσιαλφασίστες», χαρακτηρισμός καθόλου άγνωστος για το ΚΚΕ σε όλη τη συνδικαλιστική δραστηριότητα της περιόδου και όχι μόνο στο ναυτεργατικό κίνημα.

⁹⁶⁴ Υπολογίζεται ότι το ποσοστό του παροπλισμένου στόλου στην Ελλάδα κατά το 1932 ήταν 35%, στη Γερμανία 30%, στην Ολλανδία 29%, στη Γαλλία και την Ιταλία 26%, στη Νορβηγία 20%, στη Βρετανία 17% και στην Ιαπωνία 6%. Βλ. St. Sturmev, «Βρετανική ναυτιλία και διεθνής ανταγωνισμός. Τα δύσκολα χρόνια: η μεσοπολεμική περίοδος», στο συλλογικό Τζ. Χαρλαύτη (επιμ), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 2001, σ. 331-363 και ιδιαίτερα σ. 335-336.

⁹⁶⁵ Αυτό σήμαινε την απασχόληση των πληρωμάτων περισσότερες ώρες. Βλ. Τζ. Χαρλαύτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας...ό.π.*, σ. 352-358.

⁹⁶⁶ *Ριζοσπάστης*, 12/3/1931, σ. 1.

⁹⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 1-2.

⁹⁶⁸ *Ο.π.*, 13/3/1931, σ. 1-2.

Την ίδια περίοδο, ο Δ. Παππάς πραγματοποιώντας τη δική του «ιστορική αναδρομή» της ΠΝΟ σε άρθρο του στην *Ένωσις*⁹⁶⁹ αναφέρθηκε με αρνητικούς χαρακτηρισμούς στη δράση, κυρίως, του Αραβανόπουλου, τον οποίο κατηγόρησε ότι ευθυνόταν για τη διάσπαση της Ένωσης Θερμαστών με τη δημιουργία του αντισυνδέσμου «Στέφενσων» και επειδή είχε προσχωρήσει στη νέα Ομοσπονδία κατώτερων πληρωμάτων, αντισύνδεσμο των διεγραφεμένων από την ΠΝΟ. Εκτός των θερμαστών, οι Θαλαμηπόλοι και οι Ναυτομάγειρες με αποφάσεις συνελεύσεών τους αποφάσισαν την αποχώρηση από την ΠΝΟ. Στη δύναμη της Ομοσπονδίας έμεινε μόνο η ΠΕΜΕΝ, ενώ και οι ραδιοτηλεγραφητές ήταν «εν διαιρέσει». Είναι χαρακτηριστικό της αδιαφορίας των ναυτεργατών ότι όταν η Στέφενσων του Μπόγρη και η Ένωση Ναυτοθερμαστών του Σαλφάκου πραγματοποίησαν σύσκεψη για την ενοποίησή τους, παραβρέθηκαν περίπου εβδομήντα, μόλις, ναυτεργάτες και σαράντα εργάτες διαφόρων εργοστασίων, εκ των οποίων οι δέκα ήταν μέλη της ΝΕΠ, οι οποίοι ανήκουν οργανωτικά και στα σωματεία τους⁹⁷⁰.

Η εικόνα που μεταφέρει ο Παππάς είναι δυσοίωνα ως προς τη σύγκληση του 10^{ου} συνεδρίου, θεωρώντας άνοηλη τη διεξαγωγή του, επειδή οι ναυτεργάτες αδιαφορούν γι αυτό και τα σωματεία τους, ενώ οι Ενώσεις είναι στα όρια της διάλυσης. Εκείνο που προτείνει ο Γερουσιαστής, τότε, Παππάς είναι η μη συμμετοχή της ΠΕΜΕΝ στο Συνέδριο, η καταβολή όλων των προσπαθειών για συνεργασία με πλοιάρχους καθώς και η δημιουργία της Ομοσπονδίας Μεταφορών υπό τη σοσιαλιστική τακτική.

16.5.2 Το 10^ο Συνέδριο της Π.Ν.Ο

Το 10^ο Συνέδριο της ΠΝΟ ήταν από τα πλέον απαξιωμένα συνέδρια του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος. Εκτός των κομμουνιστών και των επιρροών τους, οι οποίοι δεν είχαν προσκληθεί ώστε να λάβουν μέρος (ΝΕΠ), απουσίαζε και η Ένωση Μηχανικών (ΠΕΜΕΝ). Οι διοικούντες την ΠΕΜΕΝ Ματθαίος και Παππάς τόνισαν ότι είχαν πραγματοποιηθεί συμφωνίες με τους ηγέτες των υπόλοιπων ναυτεργατικών σωματείων προκειμένου να επιτύχουν μία συμφωνία, η οποία θα ενίσχυε την ΠΝΟ και θα μετέτρεπε σε πανναυτικού ενδιαφέροντος το επερχόμενο συνέδριο. Σύμφωνα με τους δύο ηγέτες των μηχανικών, οι διαπραγματεύσεις έγιναν στην αίθουσα της ΠΕΜΕΝ, όπου και πραγματοποιήθηκε το Συμβούλιο της ΠΝΟ. Οι

⁹⁶⁹ Βλ. Δ. Παππάς, «Ολόκληρος η ιστορία της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *ό.π.*, σ. 3-7.

⁹⁷⁰ *Ριζοσπάστης*, 16/3/1931, σ. 2

συμφωνίες όμως δεν τηρήθηκαν από τους υπόλοιπους συνδικαλιστές, εξαιτίας παρέμβασης και επιρροής τους από τους Καλομοίρη, Δημητράτο κλπ. Σύμφωνα με τη διοίκηση της ΠΕΜΕΝ, η Συνομοσπονδία παρενέβη υπέρ της διατήρησης της ισχύουσας κατάστασης στην ΠΝΟ για εξυπηρέτηση των δικών της συμφερόντων, καταγγελία η οποία είναι επανάληψη των αντίστοιχων καταγγελιών της ΠΕΜΕΝ κατά τα προηγούμενα Συνέδρια της ΠΝΟ. Εν τέλει, λόγω των παραπάνω και εξαιτίας του χρηματικού τιμήματος, το οποίο πρέπει να καταβάλει στη ΓΣΕΕ κάθε οργάνωση που θα λάβει μέρος στο Συνέδριο της ΠΝΟ, η ΠΕΜΕΝ αποφάσισε να μην συμμετάσχει στο 10^ο Συνέδριο της Ομοσπονδίας⁹⁷¹.

Μετά και από το 10^ο Συνέδριο της ΠΝΟ, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η Ναυτική Ομοσπονδία ήταν μία ανίσχυρη οργάνωση, χωρίς ιδιαίτερη επιρροή μέσα στους κόλπους των ναυτεργατών. Ακόμα και από τις αναλύσεις των ηγετών της ΠΕΜΕΝ, όπως αυτές έχουν καταγραφεί στα πρακτικά των Γ.Σ και των Δ.Σ της Ένωσης, αλλά και από τις υπόλοιπες πηγές μας (βιβλιογραφία και Τύπος) διαφαίνεται μεγάλη αποχή των ναυτεργατών από τις διαδικασίες και τη δράση της Ομοσπονδίας, η οποία φαίνεται να υπάρχει εκείνη την εποχή μόνο για τις διαπραγματεύσεις με τους εφοπλιστές και το κράτος. Το ναυτεργατικό κίνημα ακολούθησε την πορεία ολόκληρου του πειραϊκού κινήματος, το οποίο στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης παρουσίασε ραγδαία ύφεση, δίχως τη συμμετοχή των εργατών στη συνδικαλιστική δράση των οργανώσεών τους.

16.5.3 Η στροφή της ΝΕΠ προς τους άνεργους και η πορεία στην Αθήνα

Μέσα στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης, είδαμε ότι οι κομμουνιστές της Ενωτικής ΓΣΕΕ και του Ενωτικού Εργατικού Κέντρου Πειραιά έστρεψαν την προσοχή τους στις εκδηλώσεις για το πρόβλημα της ανεργίας. Παρόμοια ήταν και η κίνηση που ακολούθησαν οι κομμουνιστές της ΝΕΠ, οι οποίοι, ιδιαίτερα κατά τα έτη 1931-1932 προχώρησαν στην πραγματοποίηση πολλών συγκεντρώσεων άνεργων ναυτεργατών. Η ύφεση στο ναυτεργατικό κίνημα που επέφερε η παθητικότητα των ναυτεργατών μέσα στις συνθήκες της οικονομικής κρίσης⁹⁷², αλλά και η διάσπαση του οργανωμένου κινήματος σε τρία κομμάτια με τη συνακόλουθη απαξίωση των

⁹⁷¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τ. 6 (30/12/1930-11/9/1934), ημερομηνία 10/11/1931.

⁹⁷² Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 17/4/1931, σ. 4. Σύμφωνα με την εφημερίδα η οργανωτική κατάσταση των ναυτεργατών το καλοκαίρι του 1931 ήταν η ακόλουθη: ΝΕΠ ελάχιστους εργάτες, σωματείο Σαλφάκου 300 εργάτες, σωματείο Αραβανόπουλου 200 εργάτες και ΠΕΜΕΝ 150 εργάτες. *Ο.π.*, 28/8/1931, σ. 4.

οργανώσεών του και κυρίως της ΠΝΟ, οδήγησαν τους κομμουνιστές της ΝΕΠ στην προσπάθεια ανασύνταξης του κινήματος μέσω της οργάνωσης των άνεργων ναυτεργατών⁹⁷³.

Ακολούθησαν πολλές πρωτοβουλίες από τη μεριά της ΝΕΠ⁹⁷⁴, οι οποίες κατέληξαν στην άσκηση πίεσης στη Ναυτική Ομοσπονδία προκειμένου να αναλάβει και εκείνη ανάλογες πρωτοβουλίες. Η πρωτοβουλία της ΠΝΟ εκδηλώθηκε τον Ιούνιο 1932, όταν και διοργανώθηκε από τη διοίκησή της μεγάλη συγκέντρωση στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά. Η διοίκηση της ΠΝΟ δεν παρευρέθηκε στην εκδήλωση, όπου συγκεντρώθηκαν 3000 και πλέον ναυτεργάτες, αλλά στάλθηκε επιτροπή. Στην εκδήλωση «πέρασε» το ψήφισμα της ΝΕΠ έναντι του ψηφίσματος του Αντ. Πρόκου,⁹⁷⁵ ενώ λίγο πριν μιλήσει ο πρόεδρος της ΝΕΠ Ιωαννίδης κηρύχθηκε από τους διοργανωτές η «λήξη» της εκδήλωσης. Οι συγκεντρωμένοι ναυτεργάτες παρέμειναν στην εκδήλωση, άκουσαν τον Ιωαννίδη και έκαναν δεκτή την πρότασή του για άνοδο στην Αθήνα ώστε να παραδοθεί το ψήφισμα. Η αστυνομία, αιφνιδιασμένη από την απόφαση των ναυτεργατών, δεν κατόρθωσε να τους εμποδίσει στον Πειραιά, αλλά έστησε «ενέδρες» στο δρόμο για την Αθήνα με αποτέλεσμα

⁹⁷³ Διοργανώθηκαν από τη ΝΕΠ/ΝΕΕ συγκεντρώσεις και ομιλίες για τα ναυτεργατικά ζητήματα, όπως η διαδήλωση 300 ναυτεργατών στις 11/1/1932 και η συνέλευση 250 άνεργων ναυτεργατών στο κινηματοθέατρο «Φως» όπου μίλησαν οι Σταυριανός (επιτροπή άνεργων), ο Μανώλης Μανωλέας (Γραμματέας της ΝΕΠ) και ο Ιωαννίδης (πρώην γραμματέας της ΝΕΠ). Οι Γραμματείς της οργάνωσης άλλαζαν αρκετά συχνότερα από τις υπόλοιπες ναυτεργατικές οργανώσεις, κυρίως λόγω των συχνών συλλήψεών τους στα γραφεία. Για παράδειγμα, η είδηση για τη σύλληψη του Ιωαννίδη δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 22/11/1931, ενώ στην εν λόγω εκδήλωση στο «Φως» συνελλήφθησαν οι Ιωαννίδης, εκ νέου, Μανωλέας, Καλαϊτζής, Κατόβης και Ευαγγέλου. Μέσα σε αυτό το κύμα των συνεχόμενων εκδηλώσεων της ΝΕΠ και της συνεχούς ανόδου της στην εκτίμηση των μαζών, η αστυνομία απαγόρευσε τη νέα συγκέντρωση στο «Φως» που διοργάνωσε τον Απρίλιο και αυτή πραγματοποιήθηκε έξω από τον κινηματογράφο με τη συμμετοχή 800 ναυτεργατών και προϊστάμενο τον νέο Γραμματέα της ΝΕΠ Ιωαννίδη μετά την υποψηφιότητα του Μανωλέα για τις Δημοτικές εκλογές (υποψήφιος Δήμαρχος Πειραιά), οι οποίοι παρέδωσαν εν διαδηλώσει ψήφισμα στον «Οίκο του Ναύτη» για τη βελτίωση των συνθηκών διατροφής των ανέργων. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/1/1932, σ. 2. Το «Φως» αποτελούσε τον αποκλειστικό, σχεδόν, χώρο όπου πραγματοποιούνταν εκδηλώσεις της ΝΕΠ, επειδή ο ιδιοκτήτης του ήταν ο μοναδικός ο οποίος δεν φοβόταν να παραχωρήσει το χώρο, παρά τις διάφορες απειλές. Βλ. Κ. Στεφανάτος, *Το Εργατικό και Ναυτεργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σ. 50.

⁹⁷⁴ Στο διάστημα 23/4/1932-29/4/1932 καταγράφηκαν από το *Ριζοσπάστη* τέσσερις συγκεντρώσεις που διοργάνωσε η ΝΕΠ/ΝΕΕ με τη συμμετοχή πάνω από 300 ναυτεργάτες σε κάθε μία από αυτές. Τον Ιούνιο 1932 ο Εισαγγελέας πρότεινε τη διάλυση της ΝΕΠ επειδή «παρέκλινε του σκοπού της και έχει σκοπό τη βίαιη ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/6/1932, σ. 4.

⁹⁷⁵ Νέος προϊστάμενος της ΠΕΜΕΝ, διάδοχος του Ματθαίου με ΓΓ τον Δ. Αρβανίτη. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 23/2/1932. Η διοίκηση της ΠΕΜΕΝ εξακολουθούσε να ακολουθεί συνδικαλιστικά τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα του Στρατή. Μάλιστα, εκλέχθηκε και αντιπρόσωπος της ΠΕΜΕΝ στα Ανεξάρτητα Συνδικάτα προκειμένου να διευθετηθεί το ζήτημα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ενώ συμμετείχε με 500 δραχμές στον έρανο που διενεργήθηκε μεταξύ των σωματείων που ανήκαν στα Ανεξάρτητα Συνδικάτα προς ενίσχυση του ΕΚ Πατρών. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνίες 14/6/1932 και 8/7/1932.

σοβαρές συμπλοκές, τραυματισμούς, 80 συλλήψεις ναυτεργατών και τη διάλυση της συγκέντρωσης. Ωστόσο, ένα σώμα 300 ναυτεργατών κατόρθωσε να φτάσει ως το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού και να παραδώσει το ψήφισμα της συγκέντρωσης⁹⁷⁶.

16.6 Άνοδος του ναυτεργατικού κινήματος μετά το ξεπέραςμα της οικονομικής κρίσης

16.6.1 Τα δύο ναυτεργατικά συνέδρια του Ιανουαρίου 1933

Η διάσπαση του ναυτεργατικού κόσμου ήταν δεδομένη και δεν θα πρέπει να προκαλεί εντύπωση η διενέργεια, τον ίδιο μήνα, δύο διαφορετικών Ναυτικών Συνεδρίων, ένα από την ΠΝΟ και ένα από τη ΝΕΠ και τους αριστερούς αντιπροσώπους. Το πρώτο, της ΠΝΟ, ξεκίνησε τις εργασίες του στις 3/1/1933 χωρίς τη συμμετοχή των αντιπροσώπων του ΕΕΚΠ και της ΝΕΠ αλλά και των μηχανικών της ΠΕΜΕΝ και των ραδιοτηλεγραφητών⁹⁷⁷, καθώς αυτές οι οργανώσεις παρέμεναν εκτός ομοσπονδίας. Ο πρόεδρος του ΕΚΠ Τσαπής κατηγόρησε τους μηχανικούς της ΠΕΜΕΝ ως «διασπαστικούς» και το συνέδριο πραγματοποιήθηκε παρουσία του υπουργού Ναυτικών Αλ. Χατζηκυριάκου. Το 11^ο Συνέδριο της ΠΝΟ, όπως και το προηγούμενο, δεν είχε καμία επιρροή στο ναυτεργατικό κόσμο, τον οποίο δεν αντιπροσώπευε, αφού οι οργανώσεις που έλαβαν μέρος ήταν δεμένοι στο άρμα των Δημητράτου-Καλομοίρη με προαποφασισμένες αποφάσεις και αποκλεισμούς, ενώ οι καταγγελίες των κομμουνιστών και της ΠΕΜΕΝ για νοθείες στα προηγούμενα Συνέδρια και τις διεργασίες της Ομοσπονδίας είχαν αφαιρέσει, όση επιρροή θα μπορούσε να έχει η διαιρεμένη Ομοσπονδία⁹⁷⁸.

Η ΝΕΠ απέστειλε στις υπόλοιπες ναυτεργατικές οργανώσεις εγκύκλιο με την οποία τις καλούσε σε Ενωτικό Ναυτεργατικό Συνέδριο μακριά από την επιρροή της ΠΝΟ⁹⁷⁹. Το Συνέδριο το οποίο άρχισε στις 25/1/1933 στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά ολοκληρώθηκε, με δυσκολίες από την αστυνομία, στις 27/1/1933 με σπουδαιότερες

⁹⁷⁶ Για την άνοδο στην Αθήνα βλ. Κ. Στεφανάτος, *ό.π.*, σ. 51-54· Σ. Τσαμπής, *Στο δρόμο του καθήκοντος και της τιμής*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001, σ. 32-33· ΠΕΜΕΝ, *ΠΕΜΕΝ 1901-2001*, *ό.π.*, σ. 53 και ΠΝΟ, *40 χρόνια...*, *ό.π.*, σ. 24-26. Στην προαναφερόμενη βιβλιογραφία ως ημερομηνία αναφέρεται η 11^η Μαΐου 1932, ενώ οι ανταπόκρισεις του Τύπου αναφέρονται σαφώς στην 30^η Ιουνίου. Βλ. *Σφαίρα*, 1/7/1932, σ. 1· *Η πάλη των τάξεων*, 1/7/1932, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 1/7/1932, σ. 1 και 4.

⁹⁷⁷ Βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 26-27

⁹⁷⁸ Για το 11^ο Συνέδριο βλ. *Σφαίρα*, 4/1/1933, σ. 4· 5/1/1933, σ. 4· 11/1/1933, σ. 4 και 14/1/1933, σ. 1 και 4.

⁹⁷⁹ Για έγγραφο στην ΠΕΜΕΝ βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, τ. 6 (1/1/1932-28/4/1937), ημερομηνία 24/11/1932.

αποφάσεις την προσχώρηση στο Ενιαίο Μέτωπο, την ίδρυση της Ναυτεργατικής Ένωσης Ελλάδας (εφεξής ΝΕΕ) με επιτροπές μέσα σε κάθε καράβι και τις αποφάσεις σχετικά με την οργάνωση της απεργιακής πάλης για την αύξηση των μισθών, τη σύνθεση των πληρωμάτων, ημερήσιο επίδομα ανεργίας 50 δραχμών κλπ⁹⁸⁰. Στο συνέδριο δεν καταγράφηκε η παρουσία συνέδρων οι οποίοι δεν ανήκαν στην παράταξη της οργάνωσής τους και πρόσκεινταν στο ΚΚΕ. Έτσι, μίλησαν αντιπρόσωποι από επιτροπές καραβιών και αντιπρόσωποι της «επαναστατικής παράταξης» Η ΝΕΕ είχε αντιπροσώπους σε πολλά λιμάνια του εξωτερικού, κυρίως το Ρότερνταμ, προκειμένου οι ναυτεργάτες να μπορούν να διεκδικούν την αποφυγή της εφαρμογής μίας παλιάς τακτικής των εφοπλιστών, σύμφωνα με την οποία έλληνες ναυτεργάτες εγκαταλείπονταν σε κάποιο λιμάνι του εξωτερικού.

16.6.2 Η βραχύβια συμμαχία της ΠΕΜΕΝ με τη ΝΕΕ

Τα ζητήματα των ναυτεργατών παρέμεναν άλυτα παρά το ξεπέραςμα της οικονομικής κρίσης. Οι μισθοί είχαν καθηλωθεί στα επίπεδα της περιόδου της κρίσης, οι άνεργοι ναυτεργάτες ήταν πολλοί κλπ. Την ίδια ώρα, οι ναυτεργάτες παρέμεναν διαιρεμένοι σε τρία κομμάτια, στην «επίσημη» ΠΝΟ και τις οργανώσεις της, τη ΝΕΕ και τους συμπαθούντες αυτήν και ως τρίτη ομάδα, ενδιάμεση των δύο, ήταν η συνεργασία της ΠΕΜΕΝ με την Ένωση Ραδιοτηλεγραφητών. Η ΠΕΜΕΝ από τη μία μεριά παρέμενε εκτός της ΠΝΟ, επειδή «δεν έχει καμία εμπιστοσύνη εις τους ηγέτας της»⁹⁸¹ και από την άλλη αρνούνταν κάθε συνεργασία με τα «άκρα», δηλαδή τη ΝΕΠ των κομμουνιστών. Παρατηρήσαμε, ήδη, την απουσία της Ένωσης των Μηχανικών τόσο από το 11^ο Συνέδριο της ΠΝΟ, όσο και από το 1^ο Ενωτικό Πανναυτικό Συνέδριο το οποίο συγκάλεσε η ΝΕΠ/ΝΕΕ τον Ιανουάριο του 1933.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η Ναυτεργατική Ένωση συνέχιζε τις δικές της κινητοποιήσεις με αιτήματα που αφορούσαν το ημερήσιο επίδομα των 50 δραχμών στους άνεργους ναυτεργάτες, την κατάργηση των χρημάτων για τη σίτιση στον «Οίκο του Ναύτη»⁹⁸² κλπ. Η κορύφωση των εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκε τον Μάιο όταν

⁹⁸⁰ Βλ. *Σφαίρα*, 25/1/1933, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 25/1/1933-28/1/1933.

⁹⁸¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνία 10/4/1933.

⁹⁸² Σε ολόκληρο το πρώτο πεντάμηνο του 1933 η ΝΕΕ πραγματοποιούσε παραστάσεις διαμαρτυρίας στον «Οίκο του Ναύτη» διεκδικώντας δωρεάν σίτιση και στέγαση των άνεργων ναυτεργατών. Ο *Ριζοσπάστης* στις 10 Μαΐου 1933 [σ. 4] δημοσίευσε την απάντηση του Διευθυντή του οργανισμού στους αντιπροσώπους της ΝΕΕ, σύμφωνα με την οποία, κατόπιν σχετικής εντολής του αρμόδιου Υπουργού, θα αυξηθεί η τιμή της τροφοδοσίας και θα καταργηθεί η δυνατότητα των άνεργων ναυτεργατών να κοιμούνται στον χώρο του «Οίκου του Ναύτη».

και διοργανώθηκε, από κοινού με την ΠΕΜΕΝ και την Ένωση Ραδιοτηλεγραφητών⁹⁸³, μεγάλη σε όγκο συγκέντρωση στο Δημοτικό Θέατρο Πειραιά. Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε στις 26 του μηνός και πήραν μέρος 1500 ναυτεργάτες. Η ΝΕΕ προσπάθησε να δώσει ενωτικό χαρακτήρα στη δράση της προσκαλώντας σε κοινή δράση και άλλες οργανώσεις, όπως την ΠΕΜΕΝ. Το ΔΣ της Ένωσης Μηχανικών αποφάσισε τη συμμετοχή της ΠΕΜΕΝ στη συγκέντρωση διότι, όπως τόνισε το μέλος του ΔΣ Ανδρόνικος, «...αι απαιτήσεις της Ν.Ε [ΝΕΕ] συμπίπτουν με τας ιδικάς μας και εδηλώσαμεν ότι κατ' αρχήν συμφωνούμεν...»⁹⁸⁴ στη διεκδίκηση των αιτημάτων της ανεργίας και της κατάργησης του μισθολογίου μέσω μίας κοινής συγκέντρωσης στον Πειραιά. Η διαφωνία της ΠΕΜΕΝ βρίσκονταν στην πρόθεση της ΝΕΕ να ανέβει σύσσωμη η συγκέντρωση στην Αθήνα για την επίδοση του ψήφισματος στο υπουργείο Ναυτικών. Το ΔΣ της Ένωσης αποφάσισε να προτείνει, όπως και τελικά έγινε, την εκλογή μίας πολυμελούς επιτροπής από τη συγκέντρωση, η οποία θα ανέβαινε στην Αθήνα για να παραδώσει το ψήφισμα.

Η συγκέντρωση πραγματοποιήθηκε με παρεμβάσεις της αστυνομίας και την προληπτική σύλληψη του Μ. Μανωλέα για να αποτραπεί η παρουσία του σε αυτήν⁹⁸⁵. Εκτός του Μανωλέα, η αστυνομία απέκλεισε περί τους 100 ναυτεργάτες από τη συγκέντρωση, ενώ οι συλλήψεις που πραγματοποίησε στο χώρο της πραγματοποίησής της προκάλεσαν τη διάλυση της συγκέντρωσης. Εν τέλει, εκλέχθηκε 9μελής μικτή επιτροπή από τη ΝΕΕ, την ΠΕΜΕΝ και την Ένωση Ραδιοτηλεγραφητών. Η επιτροπή παρέδωσε το ψήφισμα στον υπουργό Ναυτικών με τα αιτήματα της δωρεάν σίτισης και στέγασης των ανέργων, τη χορήγηση ημερήσιου επιδόματος ανεργίας 50 δραχμών, την εφαρμογή χωρίς περιορισμούς του κανονισμού για τη σύνθεση των πληρωμάτων, την αύξηση του μισθολογίου, την εφαρμογή οκτάωρου και την κατάργηση της εκ περιτροπής εργασίας με την εφαρμογή της κατά σειρά εργασίας. Ο Αλ. Χατζηκυριάκος, υπουργός Ναυτικών, αρνήθηκε να ικανοποιήσει τα αιτήματα των ναυτεργατών και η επιτροπή κάλεσε σε νέα συγκέντρωση και άνοδο στην Αθήνα για τις 31/5/1933⁹⁸⁶.

⁹⁸³ Οι δύο οργανώσεις συνεργάζονταν από καιρό.

⁹⁸⁴ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 19/5/1933.

⁹⁸⁵ Βλ. *Σφαίρα*, 26/5/1933, σ. 4.

⁹⁸⁶ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 27/5/1933, σ. 1· 28/5/1933, σ. 6. Επίσης, *Σφαίρα*, 26/5/1933, σ. 4 και 27/5/1933, σ. 1 και *Η πάλη των τάξεων*, 27/5/1933, σ. 4, όπου η εφημερίδα ανέφερε την παρουσία πολλών «αντιδραστικών» ομιλητών, εννοώντας μάλλον τους αντιπροσώπους της ΠΕΜΕΝ και των Ραδιοτηλεγραφητών.

Η άρνηση του Χατζηκυριάκου να ικανοποιήσει τα ναυτεργατικά αιτήματα οδήγησε την Επιτροπή Αγώνα να επαναλάβει τη συγκέντρωση των ναυτεργατών στις 31/5/1933 με τη συμμετοχή περισσότερων ναυτεργατών⁹⁸⁷. Σε αυτή τη συγκέντρωση, στην οποία συμμετείχαν τόσο τα μέλη της Ναυτεργατικής Ένωσης, όσο και των υπόλοιπων σωματείων, φαίνεται ότι απουσίαζε η Διοίκηση της ΠΕΜΕΝ, αφού αφενός δεν καταγράφηκε ομιλία κάποιου μέλους της Διοίκησής της (όπως του προσωρινού προέδρου της Ένωσης Πλαδέλη) από τον *Ριζοσπάστη* και αφετέρου, η ίδια εφημερίδα κατήγγειλε τον Πλαδέλη ότι «λιποτάκτησε» από τον αγώνα που διεξήγαγαν όλοι οι Μηχανικοί. Μετά τη συγκέντρωση η αστυνομία, με περιπολίες, απαγόρευσε την άνοδο των ναυτεργατών στην Αθήνα και η Επιτροπή Αγώνα, η οποία παρέμενε μικτή, μετέβει στο πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού όπου ο υφυπουργός Σαγιάς τους ενημέρωσε ότι η κυβέρνηση βρίσκεται σε διαπραγματεύσεις με εκπροσώπους των ναυτεργατών, πιθανότατα τους διοικούντες την ΠΝΟ, παραγκωνίζοντας για ακόμα μία φορά τη Ναυτεργατική Ένωση και τις εκτός της Ομοσπονδίας οργανώσεις, όπως η ΠΕΜΕΝ. Τις επόμενες ημέρες συνεχίσθηκαν οι ατελέσφορες προσπάθειες της Επιτροπής Αγώνα και της ΝΕΕ για την πραγματοποίηση ανόδου στην Αθήνα, οι οποίες προσέκρουαν στη δράση της αστυνομίας (κλείσιμο δρόμων και συλλήψεις).

Η *Σφαίρα* δημοσίευσε ένα άρθρο σχετικά με τις κινητοποιήσεις των ναυτεργατών ασκώντας κριτική στα αιτήματά τους με κύρια αιχμή της κριτικής το επίδομα ανεργίας. Σύμφωνα με το δημοσίευμα της εφημερίδας οι διεκδικήσεις των ναυτεργατών θα έπρεπε να εστιάσουν στην κατάργηση του ακτοπλοϊκού τραστ, το οποίο προκαλεί την ανεργία, ενώ αντίθετα θεωρεί ουτοπικό το αίτημα για το ημερήσιο επίδομα ανεργίας εξαιτίας των πενιχρών οικονομικών δυνατοτήτων του Κράτους⁹⁸⁸. Επιπλέον, ο Χατζηκυριάκος είχε δηλώσει ότι οποιαδήποτε προβλήματα στη ναυτιλία, όπως το τραστ, είναι κληρονομιά της προηγούμενης κυβέρνησης και θα προσπαθήσει να τα αντιμετωπίσει, αλλά ξεκαθάρισε ότι αποκλείεται να ικανοποιηθούν τα οικονομικά αιτήματα⁹⁸⁹.

⁹⁸⁷ Ο αριθμός των συγκεντρωμένων που εκτίμησε ο *Ριζοσπάστης* για την πρώτη συγκέντρωση ήταν 1200 και για τη δεύτερη 2500 ναυτεργάτες. Η *Πάλη των τάξεων* εκτίμησε την παρουσία των συγκεντρωμένων σε 400 ναυτεργάτες στην πρώτη συγκέντρωση, ενώ για τη δεύτερη ανέφερε ότι η παρουσία των ναυτεργατών ήταν τόσο έντονη ώστε δεν χωρούσαν στο Δημοτικό Θέατρο. Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 27/5/1933, σ. 4 και 1/6/1933, σ. 4.

⁹⁸⁸ Βλ. *Σφαίρα*, 27/5/1933, σ. 1.

⁹⁸⁹ *Ο.π.*, 1/6/1933, σ. 4 και *Ριζοσπάστης*, 1/6/1933, σ. 1.

Η συνεργασία, ακόμη και βραχύβιας και περιορισμένης στο επίπεδο των κοινών εκδηλώσεων και όχι ακόμα της οργανικής σχέσης, μεταξύ της ΝΕΕ και των σοσιαλιστών της ΠΕΜΕΝ και της Ένωσης Ραδιοτηλεγραφητών αποτέλεσε μία σημαντική εξέλιξη η οποία ακολουθήθηκε αργότερα και στο επίπεδο του Εργατικού Κέντρου της πόλης του Πειραιά με τη συγκρότηση του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά, το οποίο αποτέλεσε την οργανική πλέον συνεργασία των κομμουνιστών του Ενωτικού ΕΚΠ και των Ανεξάρτητων Συνδικάτων των σοσιαλιστών. Τόσο στη μία, όσο και στην άλλη περίπτωση, η αντίπαλη συνδικαλιστική παράταξη ήταν αυτή των συντηρητικών της ηγεσίας του ΕΚΠ και της ΓΣΕΕ. Αυτή ήταν και η αιτία για την οποία η Γενική Συνομοσπονδία του Καλομοίρη ανέλαβε την πρωτοβουλία, αμέσως μετά τη συνεργασία της ΠΕΜΕΝ και της Ένωσης των Ραδιοτηλεγραφητών με τη ΝΕΕ, να ενοποιήσει το ναυτεργατικό κίνημα. αν και η ΠΝΟ είχε διακόψει τις σχέσεις της με τη συνομοσπονδία⁹⁹⁰. Αυτή η πρωτοβουλία της ΓΣΕΕ δεν περιελάμβανε την κομμουνιστική ΝΕΕ, αλλά μόνο την ΠΝΟ και τις υπόλοιπες συντηρητικές ή σοσιαλιστικές οργανώσεις, κυρίως την ΠΕΜΕΝ.

Η πρωτοβουλία αφορούσε τη σύγκληση όλων των ναυτεργατικών σωματείων και Ενώσεων στις 15 Ιουνίου 1933 προκειμένου να βρεθεί τρόπος συνεννόησης για την κοινή δράση τους. Από την αρχή της προσπάθειας της Συνομοσπονδίας, η ΠΕΜΕΝ εκδήλωσε την επιφυλακτικότητά της σχετικά με την αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος, ιδιαίτερα επειδή, ενώ είχε αποφασισθεί να μείνει η ΠΝΟ μακριά από όλους τους ανώτερους οργανισμούς (συνομοσπονδίες), την πρωτοβουλία για την ενοποίηση την έχει πάρει η ΓΣΕΕ. Στο ΔΣ της ΠΕΜΕΝ αποφασίστηκε να συμμετάσχει η Ένωση στη συγκληθείσα συνέλευση στην οποία θα έπρεπε, όμως, να προβληθούν από τους αντιπροσώπους της οι λόγοι που τους οδήγησαν εκτός της ΠΝΟ και του προηγούμενου Συνεδρίου της. Οι σημαντικότεροι όροι που έθεσαν οι Μηχανικοί ήταν η συμμετοχή όλων των ναυτεργατικών οργανώσεων μετά τη συγχώνευση όλων των ομοιοεπαγγελματικών σωματείων μέσω Γενικών Συνελεύσεων, η δημιουργία μίας ενιαίας Ναυτικής Ομοσπονδίας και μέχρι τη σύγκληση του Συνεδρίου της να μην εμφανίζεται καμία στις Αρχές για διαπραγματεύσεις, ενώ προτάθηκε να αποφασιστεί μέσα από Γενικές Συνελεύσεις σε

⁹⁹⁰ Είναι η περίοδος κατά την οποία η αύξηση της επιρροής του Ενωτικού ΕΚΠ και η ανάπτυξη των εργατικών αγώνων τους οποίους καθοδηγούσε, «πίεσαν» τη συντηρητική παράταξη που διοικούσε το ΕΚΠ και ανήκε στη ΓΣΕΕ να αναλάβει πρωτοβουλίες, όπως η κήρυξη της απεργίας των μηχανουργών και οι διεργασίες στον κλάδο των τροχιοδρομικών.

ποιον ανώτατο οργανισμό θα ανήκει η νέα Ομοσπονδία (ΓΣΕΕ, ΕΓΣΕΕ ή Ανεξάρτητα Συνδικάτα)⁹⁹¹. Λίγες ημέρες αργότερα, στη συνεδρίαση του ΔΣ της 8/6/1933 (στην οποία εκλέχθηκε πρόεδρος της ΠΕΜΕΝ ο Εμ. Πρόκος) ο Πλαδέλης (προσωρινός πρόεδρος της ΠΕΜΕΝ) ανακοίνωσε στο Συμβούλιο ότι η Διοίκηση της Ένωσης δεν υπέγραψε το πρωτόκολλο της Συνομοσπονδίας για την ενοποίηση του ναυτεργατικού κόσμου επειδή «οι όροι του δεν μας ικανοποιούν»⁹⁹², ενώ στο ίδιο ΔΣ αποφασίσθηκε ότι έληξε το έργο της Επιτροπής Αγώνα.

Οι αποφάσεις των ΔΣ επικυρώθηκαν στην επόμενη Γενική Συνέλευση της Ένωσης, στις 22 Ιουνίου, οπότε και μετά τη μικτή συνέλευση με την Ένωση Ραδιοτηλεγραφητών, αποφασίσθηκε ότι η ΠΕΜΕΝ θα προχωρήσει σε συνεργασία μόνο με τις Ενώσεις Ραδιοτηλεγραφητών και τη Ναυτεργατική Ένωση (ΝΕΕ), συγκροτώντας και Επιτροπή της Ενότητας αποτελούμενοι από τους μηχανικούς Ανδρόνικο, Κανδαράκη και Πασχάλη, απορρίπτοντας τη συνεργασία με τη ΓΣΕΕ και τις υπ' αυτήν ναυτεργατικές οργανώσεις⁹⁹³.

Η ενότητα των ναυτεργατών δεν πραγματοποιήθηκε κυρίως εξαιτίας της στάσης των ηγετών της ΓΣΕΕ. Αυτοί μετά την πρωτοβουλία που ανέλαβαν προχώρησαν στον αποκλεισμό των αντιπροσώπων της ΝΕΠ/ΝΕΕ από το Πανναυτικό Συνέδριο, επειδή ήταν κομμουνιστές⁹⁹⁴. Το Συνέδριο συγκλήθηκε με πρωτοβουλία της Συνομοσπονδίας και άρχισε τις εργασίες του στις 15 Ιουλίου έχοντας 78 αντιπροσώπους, οι οποίοι δεν είναι βέβαιο ότι εκλέχθηκαν από τις Γενικές Συνελεύσεις των οργανώσεών τους. Αντίθετα, οι απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί της ΝΕΕ για το Συνέδριο βασίζονταν, κυρίως, στην καταγγελία της για τον αυθαίρετο

⁹⁹¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 12/5/1933.

⁹⁹² *Ο.π.*, ημερομηνία 8/6/1933.

⁹⁹³ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνία 22/6/1933. Η συνεργασία καταγράφηκε και στον *Ριζοσπάστη* ο οποίος με αφορμή άρθρο για τον «οίκο του Ναύτη» ανέφερε ότι: «Ο "Οίκος του Ναύτη" για να καλμάρει την αγανάχτηση των ανέργων ναυτεργατών, μηχανικών και ραδιοτηλεγραφητών και για να διασπάσει το ενιαίο τους μέτωπο δηλώνει δημοκοπικά ότι θα κάνει αποστολές και στο εξωτερικό κτλ». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 13/7/1933, σ. 5.

⁹⁹⁴ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 18/7/1933, σ. 4. Ο Ι. Καλομοίρης στη χαιρετιστήρια ομιλία του ως επικεφαλής της ΓΣΕΕ δήλωσε ότι «εμείς με τους αριστερούς, με τους κομμουνιστές, ουδέποτε μπορούμε να συμφωνήσουμε. Εμείς είμαστε συντηρητικοί». Είχε προηγηθεί η άρνηση του πρώην ΓΓ της ΕΓΣΕΕ Ευ. Ευαγγέλου (ήταν πλέον Εκτελεστικός Επίτροπος της ΓΣΕΕ) να παραλάβει το ψήφισμα της αντιπροσωπείας της ΝΕΠ/ΝΕΕ που παρεβρέθηκε στο συνέδριο, ενώ τους ζήτησε να αποχωρήσουν από το συνέδριο. Μπροστά στην απειλή πολλών συνέδρων ότι θα αποχωρούσαν στην περίπτωση που δεν γίνονταν δεκτοί οι αντιπρόσωποι της ΝΕΠ/ΝΕΕ, το προεδρείο του συνεδρίου δέχθηκε την παραμονή τους, αλλά η απόφαση μεταβλήθηκε δύο ημέρες αργότερα όταν και οι κομμουνιστές της ΝΕΠ/ΝΕΕ εκδιώχθηκαν από τις εργασίες του συνεδρίου. Για τις εργασίες του συνεδρίου βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/7/1933, σ. 6· 18/7/1933, σ. 6· 19/7/1933, σ. 4 και 20/7/1933, σ. 4.

διορισμό τους από τις Διοικήσεις. Χαρακτηριστικά, ο *Ριζοσπάστης* αναφερόμενος στην πρώτη ημέρα του Συνεδρίου έγραφε ότι οι λίγοι εργάτες που το παρακολούθησαν απορούσαν πως γίνεται θαλαμηπόλοι να αντιπροσωπεύουν μαγείρους κλπ⁹⁹⁵.

Μετά τις ταραχές με τις αντικαταστάσεις των αντιπροσώπων που αποχώρησαν από το Συνέδριο διαμαρτυρόμενοι για τον αποκλεισμό των αντιπροσώπων της ΝΕΠ/ΝΕΕ από άλλους, στο Συνέδριο συζητήθηκαν διάφορα ζητήματα των ναυτεργατών, με τις προτάσεις να είναι η επέκταση της εκ περιτροπής εργασίας σε όλα τα καράβια προς αντιμετώπιση της ανεργίας, η αντιμετώπιση της εφαρμογής του Ποινικού Κώδικα κ.ά ζητήματα, τα οποία δεν αφορούσαν την ενότητα των ναυτεργατών. Ο Καλλιανέσης (πρόεδρος της ΠΝΟ) πρότεινε να καταργηθεί ο «Οίκος του Ναύτη», ενώ για τον Ποινικό Κώδικα τόνισε ότι δεν είναι αντίθετος, αφού θα βγουν και βιβλιάρια ταυτότητας που θα περιέχουν και εργατικούς νόμους κι έτσι θα βρουν δουλειά οι ναυτεργάτες⁹⁹⁶. Σε ό,τι αφορά την εφαρμογή του Ποινικού Κώδικα, ο Χατζηκυριάκος κάλεσε τους Καλλιανέση και Αντωνίνη της ΠΝΟ, η οποία παρέμενε ο επίσημος συνομιλητής εκ μέρους των ναυτεργατών με την κυβέρνηση και τους εφοπλιστές, και συζήτησαν την εφαρμογή του⁹⁹⁷.

Το Συνέδριο αποτέλεσε μία προσπάθεια της ΓΣΕΕ να επιτύχει τη συνένωση των συντηρητικών και σοσιαλιστικών ναυτεργατικών οργανώσεων μετά τη συνεργασία των οργανώσεων της ΠΕΜΕΝ, της Ένωσης ραδιοτηλεγραφητών και της ΝΕΠ/ΝΕΕ, ώστε να εμφανιστεί η ίδια και η ΠΝΟ ως οι κοινωνοί της ενότητας των ναυτεργατών⁹⁹⁸. Ο νέος αποκλεισμός των κομμουνιστών, ο τρόπος εκλογής των αντιπροσώπων του Συνεδρίου, αλλά και η άμεση και, μάλλον, αυθαίρετη αντικατάσταση όσων συνέδρων αποχώρησαν μετά από τον αποκλεισμό αφαίρεσαν περισσότερο κύρος από την ΠΝΟ και διεύρυναν τη διάσπαση των ναυτεργατών.

16.7 Λαϊκό Μέτωπο και ναυτεργατικές οργανώσεις

Μετά τις παραπάνω εξελίξεις στα ναυτεργατικά ζητήματα και τις εκ των προτέρων καταδικασμένες σε αποτυχία προσπάθειες προς ενοποίηση του

⁹⁹⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/7/1933, σ. 6.

⁹⁹⁶ Για τις εργασίες του Συνεδρίου βλ. *Ριζοσπάστης*, 16/7/1933, σ. 6· 18/7/1933, σ. 6· 19/7/1933, σ. 4 και 20/7/1933, σ. 4.

⁹⁹⁷ *Ο.π.*, 7/8/1933, σ. 4.

⁹⁹⁸ Για αυτό το λόγο το Συνέδριο ονομάστηκε «Πανναυτικό».

ναυτεργατικού κόσμου, οι ηγέτες των ναυτεργατών έπρεπε να δράσουν υπό τις υπάρχουσες συνθήκες που είχαν επιφέρει από τη μία η πλήρης διάσπαση και οι εκατέρωθεν καχυποψίες και από την άλλη, η δύσκολη συγκυρία με την μεγάλη ανεργία των ναυτεργατών και τους χαμηλούς μισθούς η οποία, επί της ουσίας, υποχρέωνε τους ηγέτες των ναυτεργατών να βρουν τρόπους κοινής δράσης. Εκείνη την περίοδο είχε ξεκινήσει δειλά η προσπάθεια να συνεργασθούν σε κάποια, τουλάχιστον, ζητήματα οι δύο Συνομοσπονδίες, ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ, ενώ άλλαζε και η στάση της Διεθνούς έναντι των «ρεφορμιστών» με την εγκατάλειψη του δόγματος του «σοσιαλφασισμού», γεγονός που οδήγησε το ΚΚΕ και τις επαγγελματικές οργανώσεις που έλεγχε ή επηρέαζε να επιδιώκουν συνεργασίες με τους «συναδέλφους» πλέον, πρώην «σοσιαλφασίστες».

Σε ό,τι αφορούσε τις ναυτεργατικές οργανώσεις, μία τέτοια ενοποιητική προσπάθεια δεν κατέστη εφικτή μετά τις αρνήσεις των διοικήσεων της ΠΝΟ να προχωρήσουν στη συνεργασία με τη ΝΕΕ. Οι διοικήσεις της ΠΝΟ δέχονταν μόνο συγχώνευση με διάλυση της ΝΕΕ και προσχώρηση των μελών της στις οργανώσεις της ομοσπονδίας. Αυτή η αξίωση δεν έγινε αποδεκτή από τη ΝΕΕ και η συνεργασία δεν πραγματοποιήθηκε. Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο φορείς υπήρχε η τρίτη τάση στο ναυτεργατικό κίνημα, αυτή που ακολουθούσε την αντιπολίτευση του Ε΄ Συνεδρίου της ΓΣΕΕ, τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα (μετέπειτα Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εργασίας) του Δ. Στρατή. Αυτή η τάση έβρισκε έκφραση στη συνεργασία της ΠΕΜΕΝ και της Ένωσης των Ραδιοτηλεγραφητών, οργανώσεις που δρούσαν μακράν της Ναυτικής Ομοσπονδίας των συντηρητικών υπό τον Καλλιανέση. Η προηγούμενη συνεργασία τους με τη ΝΕΕ και η συνεργασία των σοσιαλιστών και των κομμουνιστών στο Πανεργατικό Κέντρο δεν ήταν ικανοί παράγοντες ώστε να προχωρήσει μία νέα συνεργασία μεταξύ τους και οι μηχανικοί επέλεξαν τη συνεργασία τους με την ΠΝΟ.

Ως αιτία αυτού του παράδοξου φαινομένου, της ανακολουθίας στη στρατηγική των συμμαχιών μεταξύ της σοσιαλιστικής παράταξης και των σοσιαλιστών μηχανικών, θα πρέπει να αναζητηθεί στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία είχαν αναπτυχθεί στο ναυτεργατικό κίνημα, αλλά και την ίδια τη ΝΕΕ. Η Ναυτεργατική Ένωση συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό ναυτεργατών σε αντίθεση με την Ομοσπονδία, η οποία μέσα από τις διασπάσεις της, τις παρεκκλίσεις που ακολουθήθηκαν στην εκλογή αντιπροσώπων για τα συνέδριά της και τη δράση της είχε χάσει σημαντικό

κομμάτι της προηγούμενης επιρροής της. Επί της ουσίας, η NEE προχωρούσε σε δυναμικές ενέργειες όπως η απεργία του 1934 που θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω και οι οποίες, εξαιτίας της αυξημένης επιρροής που φαίνεται πως είχε η NEE, θεωρούνταν από την ηγεσία της ΠΕΜΕΝ ως εξτρεμιστική. Αυτή ήταν και η πιθανότερη αιτία για την οποία οι σοσιαλιστές της ΠΕΜΕΝ δεν συνεργάστηκαν με την κομμουνιστική NEE, αλλά προτίμησαν τη συνεργασία με την ΠΝΟ.

Τον Μάρτιο του 1934 ξέσπασε μεγάλη απεργία των ελλήνων ναυτεργατών του εξωτερικού. Τα καράβια που έδεναν σε κάποιο από τα λιμάνια του εξωτερικού απεργούσαν ζητώντας αύξηση του μισθολογίου, τη σύνθεση των πληρωμάτων με βάση την οκτάωρη εργασία, 50 δραχμές επίδομα ανεργίας, συνδικαλιστικές ελευθερίες στις Επιτροπές Καραβιών και τη NEE κ.ά. Η απεργία είχε πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις και είχε γίνει με την καθοδήγηση της NEE και των επιτροπών της που βρίσκονταν στα λιμάνια του εξωτερικού και κυρίως στο Ρότερνταμ και τη Μασσαλία. Οι πρώτες αναφορές για την απεργία των πληρωμάτων του εξωτερικού έκαναν λόγο για κήρυξη απεργίας σε 30 καράβια σε αγγλικά λιμάνια και για επέκτασή της σε πολλά ακόμα που δένουν σε λιμάνια του εξωτερικού⁹⁹⁹. Μέσα σε αυτό το κλίμα η ΠΝΟ συγκάλεσε αιφνιδιαστικά Συνέδριο δίχως προηγούμενη σύγκληση Γενικών Συνελεύσεων για την εκλογή αντιπροσώπων¹⁰⁰⁰. Σε αυτό το Συνέδριο η αστυνομία απαγόρευσε την είσοδο της Επιτροπής Αγώνα της κηρυχθείσης απεργίας και των αντιπροσώπων της NEE. Ο Καλομοίρης, μιλώντας σε αυτό κατηγόρησε τη Ναυτεργατική Ένωση για την απουσία της. Το Συνέδριο το οποίο διήρκησε μόλις δύο ημέρες έληξε με την απόφαση να γενικευθεί η απεργία (με ψήφους 52 έναντι 17) και να συγκληθεί νέο Πανναυτικό Συνέδριο στο δεύτερο δεκαήμερο του Μάρτη με σκοπό του την ενοποίηση των ναυτεργατών¹⁰⁰¹.

⁹⁹⁹ *Ο.π.*, 7/3/1934, σ. 1 και 4. Τις επόμενες ημέρες υπάρχουν ανταποκρίσεις για πολλά νέα καράβια των οποίων τα πληρώματα κατέρχονται στον απεργιακό αγώνα σε πολλά λιμάνια, όπως για τα πληρώματα 7 ελληνικών καραβιών στο Ρότερνταμ και 17 στο Μπουένος Άιρες. Στην προκήρυξή της η Επιτροπή Αγώνα της NEE καλούσε τους ναυτεργάτες να γενικεύσουν την απεργία τους, να απαιτήσουν την πραγματοποίηση συλλαλητηρίου, το οποίο απαγόρευε η αστυνομία και να αποκηρύξουν τους συνδικαλιστές της Ναυτικής Ομοσπονδίας οι οποίοι παρά τη σχετική απόφασή τους δεν προκηρύσσαν απεργία. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 14/3/1934, σ. 4. Επιπλέον, στα λιμάνια της Ευρώπης όπου απεργούσαν τα πληρώματα των ελληνικών πλοίων είχαν συγκροτηθεί Επιτροπές Αγώνα, όπως σε αυτό της Αμβέρσας. Βλ. *ό.π.*, 10/4/1934, σ. 4.

¹⁰⁰⁰ *Ο.π.*, 8/3/1934, σ. 6.

¹⁰⁰¹ Για το 12^ο Συνέδριο της ΠΝΟ βλ. *Σφαίρα*, 7/3/1934-10/3/1934, 13/3/1934, 15/3/1934 και 16/3/1934. Σε αυτό το Συνέδριο παραιτήθηκε ο Καλλιανέσης «διότι απέτυχε να έρθει σε επαφή με τους εφοπλιστές κατά την απεργία» (αργότερα επανεξελέγη). Αποφασίσθηκε η κάθοδος σε απεργία υπό

Η απεργία των πληρωμάτων δεν έληξε ταυτόχρονα σε όλα τα καράβια. Σε πολλά από αυτά οι ναυτεργάτες πέτυχαν την ικανοποίηση μισθολογικών αιτημάτων με αποτέλεσμα να λήξει η απεργία και σε άλλα καράβια έληξε με ήττα των απεργών με αρκετούς, μάλιστα, ναυτεργάτες να παραπέμπονται σε δίκη όταν το πλοίο τους έφτανε στον Πειραιά. Η ουσιαστική λήξη της απεργίας, με ορισμένα πληρώματα να συνεχίζουν τις κινητοποιήσεις τους, ήταν η υπογραφή της Σύμβασης μεταξύ πλοιοκτητών και ΠΝΟ στην οποία προβλέπονταν αυξήσεις από 8 έως 16 σελινίων. Αυτή η Σύμβαση καταγγέλθηκε από τη ΝΕΕ, η οποία υποστήριξε ότι αποτελεί μείωση των αυξήσεων που πέτυχαν οι ναυτεργάτες με την απεργία τους¹⁰⁰².

Δύο σημαντικές πτυχές της απεργίας είναι οι σχέσεις των ΝΕΕ και ΠΝΟ με τους αντίστοιχους διεθνείς συνδικαλιστικούς οργανισμούς καθώς και οι μεταξύ τους σχέσεις, όπως αυτές εκφράστηκαν κατά την περίοδο της απεργίας. Σε όλο το διάστημα της απεργίας οι επιτροπές της ΝΕΕ βρίσκονταν σε επικοινωνία και δέχονταν την οργανωτική βοήθεια της Διεθνούς Λέσχης Ναυτεργατών, οργάνωσης η οποία ακολουθούσε την αριστερή τακτική στο συνδικαλιστικό πεδίο. Από την άλλη πλευρά, η ΠΝΟ ήταν οργανικά δεμένη με τη Διεθνή του Άμστερνταμ. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της ΠΝΟ με τη ΝΕΕ χαρακτηριστικά του κλίματος των ημερών της απεργίας είναι η απουσία των διοικήσεων των σωματείων της Ομοσπονδίας από τη σύσκεψη που διοργάνωσε η Ναυτεργατική Ένωση¹⁰⁰³, αλλά και σύμφωνα με την κριτική του *Ριζοσπάστη* η στάση των ηγετών της ΠΝΟ σε μία από τις δίκες απεργών ναυτεργατών¹⁰⁰⁴.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η «τρίτη τάση» στο ναυτεργατικό κίνημα, η ΠΕΜΕΝ, συνεδρίαζε σχετικά με τη συμμετοχή ή μη στην ΠΝΟ και το επερχόμενο συνέδριό της. Στη Γενική Συνέλευση εκφράστηκαν διαφορετικές απόψεις με τις δύο κυρίαρχες τάσεις να αποτελούνται από τους μηχανικούς οι οποίοι ζητούσαν την ένωσή τους με

ΓΣΕΕ και ΠΝΟ εάν οι εφοπλιστές δεν ικανοποιήσουν τα αιτήματα των ναυτεργατών και αυτή κηρύχθηκε στις 15/3/1934.

¹⁰⁰² *Ο.π.*, 15/6/1934, σ. 1. Με την απεργία τα πληρώματα είχαν πάρει αύξηση 600 δραχμών. Βλ. Σ. Τσαμπής, *ό.π.*, σ. 37.

¹⁰⁰³ *Ο.π.*, 17/6/1934, σ. 6 και 19/6/1934, σ. 4. Η ίδια στάση κρατήθηκε και από την ΠΕΜΕΝ. Βλ. σχετικά τη λογοδοσία του Πρόκου στο Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, *ό.π.*, ημερομηνία 3/12/1934. Εν τω μεταξύ, η αστυνομία συνέχιζε τις επιδρομές της στα γραφεία της ΝΕΕ. Βλ. *Σφαίρα*, 26/9/1934.

¹⁰⁰⁴ Σε μία από τις δίκες η είδηση ότι παρουσιάστηκαν ως μάρτυρες υπεράσπισης των απεργών ο Καλλιανέσης και άλλοι συνδικαλιστές της ΠΝΟ ήταν η ακόλουθη: «Οι σοσιαλφασίστες της Ναυτικής Ομοσπονδίας Καλλιανέσης, Καπάτος κλπ πήγαν στη δίκη μάρτυρες υπεράσπισης και δημοκόπησαν για να ξεγελάσουν τους ναυτεργάτες». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/4/1934, σ. 6.

την ομοσπονδία, και τους ραδιοτηλεγραφετές, οι οποίοι ήθελαν να παραμείνουν μακράν της ΠΝΟ επειδή εξακολουθούν να συντρέχουν οι λόγοι που τους απομάκρυναν από αυτήν μετά την αθέτηση των υποσχέσεων του Καλλιανέση για την εξυγίανση της Ομοσπονδίας και η έτερη τάση ήταν υπέρ της συνεργασίας για την αποφυγή της απομόνωσης της Ένωσης¹⁰⁰⁵. Η Ένωση αποφάσισε να προχωρήσει στην ίδρυση νέας Ομοσπονδίας Αξιωματικών η οποία θα διατηρήσει σχέσεις με το «μαχητικότερο τμήμα των ναυτεργατών», τα κατώτερα πληρώματα. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της με την ΠΝΟ η Ένωση δεν έλαβε μέρος στο συνέδριό της και μάλιστα ο Εμ. Πρόκος, πρόεδρος της ΠΕΜΕΝ, ανακοίνωσε ότι επανεξελέγη σε αυτό ΓΓ ο Καλλιανέσης «παρά τα έκτροπα τα αποκαλυφθέντα εις βάρος του»¹⁰⁰⁶.

Οι προσπάθειες των οργανώσεων για την ενοποίησή τους συνεχίσθηκαν και το επόμενο διάστημα με μία συνέλευση των σωματείων να πραγματοποιείται με πρωτοβουλία της ΠΕΜΕΝ στα γραφεία της Ένωσης Μηχανικών στις 11 Ιουλίου 1935, δίχως να ληφθεί οριστική απόφαση για την ενοποίηση¹⁰⁰⁷. Στη συνέχεια, με αφορμή την απεργία των θερμοστών¹⁰⁰⁸, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη της Ένωσης Μηχανικών και της Ένωσης Ραδιοτηλεγραφετών με την Ναυτεργατική Ένωση. Το χαρακτηριστικό αυτής της σύσκεψης, όπως μεταφέρθηκε στη συνέλευση του ΔΣ της ΠΕΜΕΝ από τον αντιπρόσωπο της ΠΕΜΕΝ Ποπολάνο, ήταν η άρνηση της ευθύνης τόσο της ΠΕΜΕΝ όσο και της Ένωσης Ραδιοτηλεγραφετών για την πρόσκληση της ΝΕΕ στη σύσκεψη¹⁰⁰⁹. Στη συνέλευση του ΔΣ της Ένωσης Μηχανικών αποφασίσθηκε η ανάπτυξη συνεργασίας με όλες τις οργανώσεις για τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Η απόφαση για την ανάπτυξη συνεργασίας με τις υπόλοιπες ναυτεργατικές οργανώσεις δεν αφορούσε τη ΝΕΕ «διότι αυτή πάντοτε επιδιώκει βίαια μέσα». Υπήρξε και η αντίθετη άποψη, η οποία εκφράστηκε από τον Κανταράκη, ο οποίος ζήτησε τη συνεργασία και με τη ΝΕΕ ως «μαχητικό σωματείο»

¹⁰⁰⁵ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνία 26/3/1934.

¹⁰⁰⁶ *Ο.π.*, ημερομηνία 23/4/1934. Η εισήγηση του Πρόκου ανέφερε για τον Καλλιανέση ότι «σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών του» στη διαμάχη ναυτεργατών και Ακτοπλοϊκής Ένωσης πέτυχε τη χορήγηση δανείου με εγγυητή τον εφοπλιστή Γιαννουλάτο.

¹⁰⁰⁷ Βλ. *Ένωσις*, Αύγουστος 1935, σ. 8-9 και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 7 (8/10/1934-7/12/1939), συνεδρίαση 17/7/1935. Φαίνεται, πάντως, ότι οι Μηχανικοί είχαν εγκαταλείψει την ιδέα της ίδρυσης ξεχωριστής Ν.Ο. αφού γίνονταν λόγος για τη δημιουργία ενιαίας Ομοσπονδίας ανώτερων και κατώτερων πληρωμάτων.

¹⁰⁰⁸ Πρόκειται για την απεργία του Ιουλίου-Αυγούστου του 1935. Για την απεργία βλ. *Ένωσις*, ό.π., σ. 1 και *Ριζοσπάστης*, 28/7/1935-2/8/1935. Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι η απεργία κηρύχθηκε από τις συνελεύσεις των θερμοστών παρά την αντίθετη εισήγηση της Διοίκησης Αντωνίνης. Η απεργία έληξε από τη Διοίκηση μετά από υπόσχεση του Υπουργού για αύξηση 6% αντί του 30% που ήταν το αίτημα των θερμοστών και ενώ οι ψήφοι στη συνέλευση ήταν 222-217 υπέρ της συνέχισής της.

¹⁰⁰⁹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 21/8/1935.

υπενθυμίζοντας ότι η συνεισφορά της κατά το παρελθόν (όταν η ΠΕΜΕΝ είχε συνεργασθεί με τη ΝΕΕ) υπήρξε σημαντική. Εν τούτοις, επικράτησε η πρώτη άποψη του αποκλεισμού της ΝΕΕ από την κοινή δράση των ναυτεργατικών σωματείων.

Η απόφαση για συνεργασία της ΠΕΜΕΝ με τις υπόλοιπες ναυτεργατικές οργανώσεις άρχισε να υλοποιείται τον Σεπτέμβριο του 1935, όταν και αποφασίσθηκε η προσχώρηση στην ΠΝΟ και δημιουργήθηκαν κοινές επιτροπές απεργίας με την Ένωση Θερμαστών για την καθοδήγηση του απεργιακού τους αγώνα¹⁰¹⁰. Μάλιστα, η προσχώρηση στην ΠΝΟ αποφασίσθηκε χωρίς την προηγούμενη εξασφάλιση για την ικανοποίηση της βασικότερης αιτίας που έκανε την ΠΕΜΕΝ να μείνει εκτός της ΠΝΟ, δηλαδή της συγχώνευσης των αντισυνδέσμων στις μεγάλες οργανώσεις, γεγονός που αποφασίσθηκε ότι θα ικανοποιηθεί μετά την ενοποίηση. Η απεργία των ναυτεργατών έληξε με την ικανοποίηση των αιτημάτων τους μετά από 42 ημέρες απεργίας. Ο απεργιακός αγώνας αυτός σηματοδεύτηκε από την απεργία πείνας των ναυτεργατών μετά την επιστράτευσή τους από το Κράτος¹⁰¹¹.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι είχε αποκλειστεί οποιαδήποτε συνεργασία των συντηρητικών ή σοσιαλιστικών ναυτεργατικών σωματείων με την κομμουνιστική ΝΕΕ. Αυτή η τακτική της μη συνεργασίας, η οποία διατηρήθηκε σε όλο το διάστημα μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά, βρισκόταν σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση της προσέγγισης των συνδικαλιστικών φορέων διαφορετικών ιδεολογιών αυτής της περιόδου. Είδαμε ότι μετά την αλλαγή στη στάση της Διεθνούς απέναντι στους ρεφορμιστές συνδικαλιστές προκειμένου να συγκροτηθεί το Λαϊκό Μέτωπο έναντι του φασιστικού κινδύνου, οι Έλληνες κομμουνιστές προσπάθησαν να προσεγγίσουν τις υπόλοιπες εργατικές οργανώσεις. Στην περίπτωση, όμως, των ναυτεργατών μία τέτοια προσέγγιση και συνεργασία δεν στάθηκε δυνατή, επειδή η ΠΝΟ αλλά και η ΠΕΜΕΝ, παρά την προηγούμενη συνεργασία της με τη ΝΕΕ, αρνήθηκαν μία τέτοια προοπτική.

Πιο συγκεκριμένα, στις 31/5/1936 πραγματοποιήθηκε στο ΕΚΠ κοινή σύσκεψη όλων των ναυτεργατικών σωματείων και αποφασίσθηκε η ενοποίηση όλων των σωματείων υπό την ΠΝΟ. Αυτή η ενοποίηση, όπως αναφέραμε, δεν αφορούσε τη ΝΕΕ η οποία αρνήθηκε τους όρους που της επέβαλε η Διοίκηση της Ναυτικής

¹⁰¹⁰ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ό.π., ημερομηνίες 21/9/1935 και 2/11/1935.

¹⁰¹¹ Βλ. *Ένωσις*, Νοέμβριος 1935, σ. 1, 6 και 7.

Ομοσπονδίας. Στη Ναυτική Διάσκεψη, όπως ονομάσθηκε, συμμετείχαν οι εξής Ενώσεις:

Πίνακας 91. Οργανώσεις που συμμετείχαν στη Ναυτική Διάσκεψη στα γραφεία του ΕΚΠ, 31/5/1936

Μηχανικών (ΠΕΜΕΝ)	Ραδιοτηλεγραφητών	Οικονομικών Αξιοματικών	Ναυτών
Θερμαστών	Ναυτομαγείρων	Θαλαμηπόλων	Ιστιοφόρων
Μηχανοδηγών εσωτερικής καύσης	Πληρωμάτων Ρυμουλκών Λιμένος Πειραιά	Φορτηγών (τμήμα Ναυτικής Ομοσπονδίας)	Δύο Ενώσεις Πλοιάρχων (διαιρεμένες)

Πηγή: *Ένωσις*, Ιούνιος 1936, σ. 2

Σύμφωνα με τα πρακτικά της Ναυτικής Διάσκεψης, όπως αυτά δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό της ΠΕΜΕΝ *Ένωσις*¹⁰¹², η ΝΕΕ δεν αντιπροσωπεύθηκε σε αυτήν εξαιτίας της άρνησής της να αποδεχθεί τη διάλυσή της και την προσχώρηση των μελών της στα σωματεία της ΠΝΟ¹⁰¹³. Για την απόφαση έγινε ψηφοφορία και προκρίθηκε η μη παρουσία της ΝΕΕ με μεγάλη διαφορά ψήφων. Ιδιαίτερη αξία έχει το γεγονός ότι ο μοναδικός αντιπρόσωπος που υποστήριξε την παρουσία της ΝΕΕ ήταν ο κομμουνιστής πρόεδρος των θαλαμηπόλων Κλαουδάτος. Εναντίον μίλησαν ο ΓΓ της ΠΝΟ και πρόεδρος των λογιστών Πετρούλης, ο πρόεδρος της ΠΕΜΕΝ Πρόκος, ο πρόεδρος των θερμαστών Αντωνίνης, ο πρόεδρος των πλοιάρχων Αμποσελάμ και ο πρόεδρος των ναυτομαγείρων Γουδέλης¹⁰¹⁴. Το δεύτερο σκέλος της αποτυχίας στην ενοποίηση όλων των ναυτεργατικών οργανώσεων ήταν η απουσία της ΝΕΕ από τη σύσκεψη της Εμπορικής Ναυτιλίας και της ΠΝΟ για το μισθολογικό τον Ιούνιο του 1936. Ο υφυπουργός Ναυτικών Δευκ. Ρεδιάδης αρνήθηκε την παρουσία

¹⁰¹² *Ένωσις*, Ιούνιος 1936, σ. 2-4

¹⁰¹³ Επί της ουσίας αποτελεί αποκλεισμό της ΝΕΕ επειδή η αξίωση των υπόλοιπων ναυτεργατικών οργανώσεων προς αυτήν ήταν εκ προοιμίου γνωστό ότι θα απορριφθεί, αφού αποτελούσε και το σημείο τριβής στις διαπραγματεύσεις μεταξύ ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ κατά την ίδια περίοδο.

¹⁰¹⁴ Για την αποτυχία επίτευξης ενότητας ΠΝΟ-ΝΕΕ βλ. και *Ριζοσπάστης*, 5/3/1936, σ. 4-28/5/1936, σ. 5 και 3/6/1936, σ. 4. Η ΝΕΕ φαίνεται ότι είχε, αρχικά, εξασφαλίσει την έγκριση της πλειοψηφίας για την παρουσία της στη Διάσκεψη αφού «επέτυχε να εξασφαλίσει την πλειοψηφία στη σύνθεση της Συνδιασκέψεως» αλλά «αντέδρασαν αστραπιαία οι ελεύθεροι συνδικαλιστές, με μία εξίσου επιδέξια ενέργεια η οποία εξουδετέρωσε την κομμουνιστική διείσδυση. Κατά της ληφθείσης αποφάσεως υπεβλήθη ένσταση με το αιτιολογικό ότι πολλοί από τους μετέχοντες αντιπροσώπους δεν ήταν μέλη των Διοικητικών Συμβουλίων των οργανώσεων και κατά συνέπειαν δεν είχαν δικαίωμα να παραστούν. Η παρουσία συνεπώς και η ψήφος τους ήταν άκυρη. Ακολούθησεν ανασύνθεση της Πανναυτικής Συνδιασκέψεως με τα πραγματικά μέλη των Διοικητικών Συμβουλίων των Οργανώσεων, τα οποία και απέρριψαν κατά τρόπο πανηγυρικό τη συμμετοχή της Ναυτεργατικής Ενώσεως στη Συνδιάσκεψη». Βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ.29-30.

της ΝΕΕ, επειδή «αναγνωρίζει μόνο τις συντηρητικές οργανώσεις»¹⁰¹⁵, ενώ και η ΠΝΟ αρνήθηκε τονίζοντας στους αντιπροσώπους της ΝΕΕ ότι «δεν σας θέλει το Κράτος, αν μπορείτε να επιβάλετε την παρουσία σας»¹⁰¹⁶. Μετά από αυτές τις εξελίξεις η ενότητα των ναυτεργατικών οργανώσεων δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και η δικτατορία του Μεταξά ήρθε να επιβάλλει νέους όρους στη λειτουργία τους.

16.8 Οι ναυτεργατικές οργανώσεις κατά την περίοδο της 4^{ης} Αυγούστου

16.8.1. Η κατάσταση στις συντηρητικές και σοσιαλιστικές οργανώσεις

Όπως συνέβη σε ολόκληρο το εργατικό κίνημα της Ελλάδας, έτσι και στο ναυτεργατικό του τμήμα η κήρυξη της δικτατορίας του Μεταξά επέφερε αλλαγές στη λειτουργία των οργανώσεων της. Οι διαφορές του ναυτεργατικού κινήματος της περιόδου 1936-1940 σε σχέση με το εργατικό κίνημα στο σύνολό του είναι δύο: πρώτον, η κομμουνιστική ΝΕΕ δεν διαλύθηκε, αλλά διατήρησε τους αντιπροσώπους της στα λιμάνια του εξωτερικού και δεύτερον, η Ναυτική Ομοσπονδία διατήρησε το οργανωτικό της σχήμα και δεν μεταμορφώθηκε σε ομοιοεπαγγελματική ομοσπονδία όπως οι περισσότερες¹⁰¹⁷. Εν τούτοις, καταργήθηκαν πολλές συνδικαλιστικές ελευθερίες, έγινε υποχρεωτική η διαιτησία σε περιπτώσεις διαφορών¹⁰¹⁸ και αναδιατάχθηκε πλήρως η λειτουργία των σωματείων¹⁰¹⁹. Η ΠΕΜΕΝ, μετά τον «εξαναγκασμό» σε παραίτηση του Οικονομόπουλου, ΓΓ της ΠΝΟ της Ένωσης Ραδιοτηλεγραφητών (είχε διαδεχθεί τον Πετρούλη)¹⁰²⁰ και την «αυθαίρετη» εκλογή του Κοντάκου «ανθρώπου που ουδεμία εμπιστοσύνη εκπέμπει εις τον ναυτεργατικόν κόσμο»¹⁰²¹ αλλά και εξαιτίας των προστριβών που είχαν δημιουργηθεί με την Ένωση

¹⁰¹⁵ *Ο.π.*, 13/6/1936, σ. 6. Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι μετά την άρνηση του Ρεδιάδη για τη συμμετοχή της ΝΕΕ στη σύσκεψη οργανώθηκε άνοδος των ναυτεργατών που πρόσκεινταν σε αυτήν στην Αθήνα, η οποία αποτράπηκε μετά από μία νέα επιδρομή της αστυνομίας στα γραφεία της.

¹⁰¹⁶ *Ο.π.*, 14/6/1936, σ. 6. Αναφέρεται στην κοινή σύσκεψη για το μισθολογικό που πραγματοποιήθηκε μεταξύ των δύο ΕΕ [ΠΝΟ και ΝΕΕ] στην οποία προκρίθηκε η θέση της ΠΝΟ.

¹⁰¹⁷ Βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 31.

¹⁰¹⁸ Βλ. το νόμο «Περί ρυθμίσεως συλλογικών διαφορών εν τη ναυτική εργασία» στο περιοδικό *Ένωσις*, Νοέμβριος 1936, σ. 28-31. Εκεί αναφέρεται η διαδικασία της επίλυσης των διαφορών, αλλά και η «αυτοδικαίως έκπτωσιν εκ του αξιώματος προέδρου, συμβούλου ή εκπροσώπου επαγγελματικής οργανώσεως» όποιου διευθύνει απργιακό αγώνα καθώς και επιπτώσεις όποιου απεργεί (άρθρο 12, παράγραφος 3). Με βάση την εν λόγω παράγραφο θεωρείται υπεύθυνος και ο εφοπλιστής που θα κηρύξει λοκ-άουτ.

¹⁰¹⁹ Βλ. σχετικά την προκήρυξη της ΓΣΕΕ για τη λειτουργία των σωματείων στο *Ένωσις*, Νοέμβριος 1936, σ. 25-26.

¹⁰²⁰ Ο Πετρούλης δεν συμβιβάστηκε με το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου και παραιτήθηκε από τη θέση του ΓΓ της ΠΝΟ, παραμένοντας στη Διοίκησή της και στη θέση του προέδρου της Ένωσης Οικονομικών Αξιωματούχων. Αντίθετα, ο Κοντάκος παρέμεινε σε αυτή τη θέση (του ΓΓ της ΠΝΟ) μέχρι το θάνατό του στις 4/12/1942. Βλ. ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 32.

¹⁰²¹ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, *ό.π.*, ημερομηνία 20/11/1936.

Θερμαστών αποφάσισε να αποχωρήσει εκ νέου από την ΠΝΟ και να προχωρήσει στην ίδρυση μίας Ομοσπονδίας Αξιοματικών με τη συμμετοχή και της Ένωσης Λογιστών. Η τελευταία δεν δεσμεύονταν αρχικά από την Ομοσπονδία, στην οποία, τελικά, προχώρησε τον Σεπτέμβριο του 1938 με την σχετική ανακοίνωση της ΠΕΜΕΝ να ανακοινώνει το στενό δεσμό των τεσσάρων κλάδων της, δηλαδή των Μηχανικών, των Οικονομικών Αξιοματικών, των Πλοιάρχων και των Ραδιοτηλεγραφητών και τη διευκρίνιση ότι «δεν θα συνεγείρη η ομοσπονδία εις μαχητικές εκδηλώσεις κατά του Κράτους, και κατ' άλλων τάξεων που απαρτίζουν το κοινωνικόν συγκρότημα και που όλαι, γενικώς συγκλίνουν εις τον κοινόν σκοπόν, αλλά θα αποτελή αυτή το επιστημονικόν όργανον το οποίο θα συγκεντρώνη εν λεπτομερεία τα ζητήματα και θα εισηγείται εις το Κράτος, ως ανώτατον και συνδετικόν κρίκον, επιδιώκουσα, και προ παντός επιτυγχάνουσα δι' αυτού την επίλησίν των»¹⁰²².

Σε όλη την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας οι ναυτεργατικές οργανώσεις μετατράπηκαν, όπως και οι υπόλοιπες, σε όργανα εξύμνησης του καθεστώτος και των «επιτευγμάτων» του. Μελετώντας το Αρχείο της ΠΕΜΕΝ βρίσκουμε σε πολλά έγγραφα αναφορές στο καθεστώς με σχόλια ευγνωμοσύνης για τη σωτηρία των ναυτεργατών και τις μάχες του εναντίον των εφοπλιστών¹⁰²³. Οι ναυτεργατικές οργανώσεις, πλην των τμημάτων της ΝΕΕ που δρούσαν στα λιμάνια του εξωτερικού, παρέμειναν «δεμένες» στις προσαγές του καθεστώτος σχετικά με τη λειτουργία τους και παρέμεναν πάντοτε στα όρια που αυτό έθετε¹⁰²⁴. Αυτό δεν σημαίνει ότι εξαλείφθηκαν οι εσωτερικές διαμάχες του ναυτεργατικού κόσμου, αφού η διαμάχη των Ενώσεων των Αξιοματικών, κυρίως της ΠΕΜΕΝ, με τον Κοντάκο της ΠΝΟ διατηρούνταν. Έτσι, στην εισήγηση του προέδρου της ΠΕΜΕΝ για τη στάση του Κοντάκου στο 8^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ ανέφεραται ότι παρουσίασε αντιφάσεις «προς

¹⁰²² Βλ. *Ένωση*, Αύγουστος 1938, σ. 4-5. Επίσης στο ίδιο, Σεπτέμβριος 1938, σ. 6 υπάρχει η πρώτη ανακοίνωση της Ομοσπονδιακής Γραμματείας των Αξιοματικών του Ε. Ν.

¹⁰²³ Βλ. ενδεικτικά Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ., ό.π.*, ημερομηνίες 23/11/1937, 26/9/1938, 11/12/1938, 11/10/1939, 4/1/1940. *ό.π.*, τόμος 8 (23/12/1939-21/6/1946), ημερομηνία 7/2/1940. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, τόμος 7 (10/12/1937-12/10/1947), ημερομηνία 12/11/1938 και *Ένωση*, Αύγουστος 1937, σ. 1. Μάρτιος 1938, σ. 1 και Απρίλιος 1938, σ. 7 όπου υπάρχει ολοσέλιδη φωτογραφία του Ιωάννη Μεταξά με τη λεζάντα: «Ο Εθνικός Κυβερνήτης κ. Ιωάννης Μεταξάς».

¹⁰²⁴ Για παράδειγμα, όταν παραιτήθηκε ο Πρόκος στις 21/11/1939 και εκλέχθηκε νέος προϊστάμενος της Ένωσης ο Σωτήρης Στεργίου η ΠΕΜΕΝ ρώτησε το Εθνικό ΕΚΠ για την ημερομηνία της διεξαγωγής των αρχαιρεσιών της κατά το 1940. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, τόμος 7, *ό.π.*, ημερομηνίες 21/11/1939 και 7/12/1939. Επίσης, η συνέλευση ενέκρινε ομόφωνα την αποφασισμένη δια νόμου προσχώρηση της ΠΕΜΕΝ στο Εθνικό ΕΚΠ και την αλλαγή του καταστατικού. Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, τόμος 7, *ό.π.*, ημερομηνία 19/12/1938.

εαυτόν εξήτει όπως ο ναυτεργατικός κόσμος διατρανώσει τον ενθουσιασμό του δια όσα εγένοντο υπέρ αυτού ενώ ο ίδιος προ ολίγων ημερών υπεστήριζεν ότι τίποτε δεν απήλαυσεν ο ναυτεργατικός κόσμος εν αντιθέσει προς τους άλλους εργάτας...κατά τη διάρκεια του πανεργατικού συνεδρίου εξήτησε να σκεπάσει κάθε διεκδίκησιν του ναυτεργατικού κόσμου για να μη δυσαρεστήσει διάφορα πρόσωπα των οποίων εκτελεί τας εντολάς»¹⁰²⁵.

Σε ό,τι αφορά το μισθολόγιο μέσα στην τετραετία του Μεταξά, με την εφαρμογή της Διαιτησίας, οι μισθοί των ναυτεργατών φαίνεται να μειώνονται σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο. Στη λογοδοσία της Διοίκησης της ΠΕΜΕΝ για το έτος 1936¹⁰²⁶ αναφέρεται η αύξηση κατά 2 μόνο λίρες, η οποία ήταν αποτέλεσμα σκληρού αγώνα στην Επιτροπή Διαιτησίας. Στη λογοδοσία του 1937¹⁰²⁷, όμως, αναφέρεται ότι οι μισθοί είναι μειωμένοι σε σχέση με την προ της ναυτιλιακής κρίσης του 1932 περίοδου. Ωστόσο τονίζεται ότι είναι ελαφρώς αυξημένοι εν συγκρίσει με το αμέσως προηγούμενο μισθολόγιο, αν και οι εφοπλιστές ζητούσαν τη μείωσή του. Επιπλέον, στη λογοδοσία της Διοίκησης για το 1938 αναφέρεται ότι ενώ οι εφοπλιστές ζήτησαν τη μείωση του μισθολογίου των μηχανικών κατά 15% η Διαιτησία του Νοεμβρίου 1938 όρισε το ίδιο μισθολόγιο με το προηγούμενο έτος¹⁰²⁸.

Το συμπέρασμα της διαδικασίας της Διαιτησίας είναι ότι, ανεξάρτητα με την κίνηση των μισθών των μηχανικών, οι οποίοι δεν σημείωσαν αξιοσημείωτη αύξηση, αλλά και των άλλων ναυτεργατών, είναι ότι η υποχρεωτική της φύση δεν άφηνε περιθώρια αντιδράσεων των οργανώσεων σε οποιαδήποτε αποφάσεις. Όλες τους οι διεκδικήσεις θα έπρεπε να διευθετηθούν στις διασκέψεις με τους εκπροσώπους του Κράτους και των εφοπλιστών, χωρίς καμία δυνατότητα περαιτέρω διεκδίκησης, υποχρεωτικά με την παρέμβαση του Κράτους, με αποτέλεσμα να ακολουθούν πανηγυρικοί λόγοι όταν «μετά από σκληρό αγώνα» οι μισθοί παρέμεναν καθηλωμένοι και δεν μειώνονταν, όπως απαιτούσαν οι εφοπλιστές¹⁰²⁹. Πάντως,

¹⁰²⁵ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Δ.Σ.*, ό.π., ημερομηνία 2/12/1937.

¹⁰²⁶ *Ο.π.*, ημερομηνία 25/10/1937.

¹⁰²⁷ Βλ. *Ένωσις*, Ιανουάριος 1938, σ. 9-16 και Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, τόμος 7, ό.π., ημερομηνίες 10/12/1937 και 28/12/1937.

¹⁰²⁸ Βλ. Αρχείο ΠΕΜΕΝ, *Πρακτικά Γενικών...*, ημερομηνία 12/11/1938 και *Ένωσις*, Ιανουάριος 1939, σ. 11-12.

¹⁰²⁹ Τα ζητήματα τα οποία λύθηκαν και αφορούσαν τη Ναυτική Ομοσπονδία κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας περιγράφονται στο ΠΝΟ, *ό.π.*, σ. 32-33. Αναφέρονται οι νόμοι 1091 με τον οποίο δεν απολύονταν τα πληρώματα των ακτοπλοϊκών γραμμών κατά τη διάρκεια της επισκευής των πλοίων, το νόμο 104/1936 περί του περιορισμού της εισόδου αξιωματικών στο Ε.Ν, του νόμου

σύμφωνα με τον Κ. Στεφανάτο οι μισθοί των ασυρματιστών, ενώ κατά το διάστημα 1933-1936 παρουσίαζαν μικρή αλλά σταθερή άνοδο, κατά τη δικτατορία του Μεταξά έπεσαν από τις 15 στις 12 λίρες και των Β' Μηχανικών από 16-17 σε 12 λίρες, αν και τα ναύλα της περιόδου ήταν αυξημένα¹⁰³⁰.

16.8.2. Η ΝΕΕ στα χρόνια του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου

Η Ναυτεργατική Ένωση διατηρούσε, ήδη πριν την κήρυξη της δικτατορίας, αντιπροσώπους σε αρκετά λιμάνια του εξωτερικού, όπως το Ρότερνταμ, τη Μασσαλία, την Αμβέρσα, αλλά και σε λιμάνια της Αργεντινής, όπως του Μπουένος Άιρες, του Ροσάριο και αλλού¹⁰³¹. Κατά την κήρυξη της δικτατορίας οι συνδικαλιστικές ελευθερίες ανεστάλησαν και πολλά μέλη της ΝΕΕ και της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Ναυτεργατών συνελήφθησαν¹⁰³². Ως αποτέλεσμα των παραπάνω η έδρα της ΝΕΕ μεταφέρθηκε στη Μασσαλία από όπου προσπαθούσαν να καθοδηγήσουν τους αγώνες των ελλήνων ναυτεργατών μέσα στις δύσκολες συνθήκες της παρανομίας. Επιπλέον, στα ποντοπόρα καράβια φαίνεται ότι εξακολουθούσαν να λειτουργούν Επιτροπές Καραβιών, σύμφωνα με το οργανωτικό σχήμα της ΝΕΕ¹⁰³³.

Παρά τις δυσκολίες, ακόμα και σε συνθήκες δικτατορικής διακυβέρνησης, οι ναυτεργάτες κατάφεραν να πετύχουν ορισμένες μικρές νίκες, όπως ο νόμος περί των ταξιδιών στην Ισπανία, η οποία βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση και οι Έλληνες εφοπλιστές έστελναν προμήθειες στην κυβέρνηση Φράνκο εκμεταλλευόμενη τα πολύ υψηλά ναύλα για την ηπειρωτική Ισπανία. Σύμφωνα με το νόμο οι ναυτεργάτες μπορούσαν να σπάσουν τη σύμβασή τους και να αρνηθούν το ταξίδι στην ηπειρωτική Ισπανία παρά τους υψηλότερους μισθούς που είχαν συμφωνηθεί για αυτά τα ταξίδια¹⁰³⁴. Οι απεργίες των εργατών ήταν απαγορευμένες, αλλά στα ποντοπόρα πλοία πραγματοποιήθηκαν αρκετές, με σημαντικότερη αυτή που εκδηλώθηκε στο πετρελαιοφόρο «Βάσσος» το 1937. Το πλήρωμα αρνήθηκε να ακολουθήσει το δρομολόγιο στην ηπειρωτική Ισπανία και φυλακίσθηκε στο λιμάνι του Port of Spain.

1104/1938 περί πτυχίων και πληρωμάτων, του νόμου 192/1936 περί αναδιοργάνωσης του Γραφείου Ευρέσεως Εργασίας και του νόμου 1428/1938 περί προστασίας των φυματικών εργατών θαλάσσης.

¹⁰³⁰ Βλ. Κ. Στεφανάτος, *ό.π.*, σ. 58-59.

¹⁰³¹ Βλ. Σ. Τσαμπής, *ό.π.*, σ. 28.

¹⁰³² Ανάμεσά τους ο Πρόεδρος της Ένωσης Θαλαμηπόλων Κλαουδάτος, ο οποίος παραδόθηκε αργότερα στις δυνάμεις Κατοχής, τα στελέχη της ΝΕΕ Παναγιώτης Ρώτας και Κοσμάς Ποντικός, οι οποίοι επίσης παραδόθηκαν στις κατοχικές δυνάμεις και εκτελέστηκαν στην Καισαριανή και ο Λάμπρος Λάμπρου και Βασίλης Καρακατσάνης οι οποίοι εκτελέστηκαν, επίσης, από τις κατοχικές δυνάμεις. Βλ. *ό.π.*, σ. 42.

¹⁰³³ Βλ. Κ. Στεφανάτος, *ό.π.*, σ. 60.

¹⁰³⁴ *Ο.π.*, σ. 61 και 63.

Αφέθηκαν ελεύθεροι μετά την εντολή του Ρεδιάδη στον πλοίαρχο να πάνε στο Las Palmas και παραπέμφθηκαν για ανάκριση στο Λιμεναρχείο του Πειραιά χωρίς τα μέλη του να υποστούν συνέπειες¹⁰³⁵.

Κεφάλαιο 17. Πανελλήνια Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών (ΠΟΣ)

17.1 Οι οργανισμοί των σιδηροδρομικών και η ίδρυση της Ομοσπονδίας

Ένα σημαντικό κομμάτι του πειραιϊκού, και γενικότερα του ελληνικού, συνδικαλιστικού κινήματος είναι το κίνημα των σιδηροδρομικών. Η σημασία των σιδηροδρόμων για την ανάπτυξη της οικονομίας αλλά και τη μεταφορά των προϊόντων κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων προσέλκυσε την ιδιαίτερη προσοχή τόσο των συνδικαλιστών όσο και των κρατικών και κυβερνητικών οργάνων από τα πρώτα βήματα της οργάνωσης του σιδηροδρομικού κινήματος¹⁰³⁶. Αυτή ήταν και η αιτία της μεγάλης επίθεσης που δέχθηκαν οι απεργοί σιδηροδρομικοί κατά την απεργία του 1921 οπότε και βρισκόταν σε εξέλιξη η μικρασιατική εκστρατεία¹⁰³⁷. Το αποτέλεσμα της ήττας των απεργών ήταν η εξορία πεντακοσίων σιδηροδρομικών στη Μικρά Ασία. Ο «Πανελλήνιος Σύνδεσμος» προσχώρησε στο ΕΚΠ από την αρχή της ίδρυσης του δεύτερου, ενώ πήρε μέρος και στο ιδρυτικό συνέδριο της ΓΣΕΕ με την οποία διατήρησε χαλαρές σχέσεις μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920¹⁰³⁸.

Η Ομοσπονδία των Σιδηροδρομικών (ΠΟΣ) ιδρύθηκε και αυτή στον Πειραιά, στον κινηματογράφο «Πατέ» στο συνέδριο που ξεκίνησε τις εργασίες του στις 30

¹⁰³⁵ Βλ. Κ. Στεφανάτος, *Ναυτεργάτες*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 77-82.

¹⁰³⁶ Ο πρώτος Σύνδεσμος των σιδηροδρομικών ιδρύθηκε την 1^η Μαΐου 1905 με τον τίτλο «Σύνδεσμος Υπαλλήλων των Σιδηροδρόμων της Ελλάδος», γνωστός αργότερα ως «Πανελλήνιος» σε μία ταβέρνα του Πειραιά. Ο σύνδεσμος ήταν αλληλοβοηθητικός και η Προεδρεία δίνονταν σε μέλη εκτός του κλάδου. Η πρώτη απεργία πραγματοποιήθηκε τις 14 Σεπτεμβρίου 1906, ενώ το 1912 οι οργανωμένοι σιδηροδρομικοί έφθαναν τους 1240. Για τις πρώτες σιδηροδρομικές οργανώσεις βλ. Δ. Στρατής, *40 χρόνων αγώνες των Ελλήνων σιδηροδρομικών 1905-1945*, Αθήνα 1959, σ. 13-39 και για τις πρώτες απεργίες των ελλήνων σιδηροδρομικών σ. 18-27 και 40-49.

¹⁰³⁷ Η προηγούμενη μεγάλη επέμβαση του κράτους πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την απεργία του 1914 όταν η κυβέρνηση Βενιζέλου ψήφισε το νόμο 325/1914 «περί μέτρων εξασφάλισης των εις το κράτος αναγκαιουσών μεταφορών και της δημοσίας τάξεως» με τον οποίο η κυβέρνηση μπορούσε, σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης, να επιστρατεύει το προσωπικό των Σιδηροδρόμων, Τροχιοδρόμων, Ατμοπλοίων κ.ά. ο οποίος αφαιρούσε το δικαίωμα της απεργίας. *Ο.π.*, σ. 43-44. Η απεργία του 1921 διήρκεσε από τις 21/2/1921 έως την 1/3/1921 και είχε σαν αποτέλεσμα την εξορία πεντακοσίων και πλέον σιδηροδρομικών και τον εγκλεισμό άλλων στο στρατόπεδο του Ρουφ. Οι σιδηροδρομικοί ήταν επιστρατευμένοι και η άρνηση τους να αναλάβουν εργασία επέφερε την αντίδραση του Κράτους. Για την απεργία βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 74-98· ΠΟΣ, *Ιστορία του Σιδηροδρομικού Κινήματος στην Ελλάδα*, τ. Α' (1882-1940), Αθήνα 1995, σ. 270-278· *Μακεδονία*, 21/2/1921-3/3/1921· *Ριζοσπάστης*, 22/2/1921-1/3/1921 και 5/3/1921· *Σκριπ*, 24/2/1921 και *Εμπρός*, 22/2/1921-2/3/1921.

¹⁰³⁸ Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 39-40.

Ιουλίου 1920¹⁰³⁹, έχοντας στη δύναμή της οκτώ πρωτοβάθμιες οργανώσεις με 8.000 εγγεγραμμένα μέλη, εκ των οποίων 6.025 ενεργά¹⁰⁴⁰. Ήταν αποτέλεσμα της προηγούμενης ενοποίησης των σιδηροδρομικών οργανώσεων των δικτύων Μακεδονικών, ΣΠΑΠ και Λαρισαϊκού υπό την νέα οργάνωση «Ένωσις Σιδηροδρομικών Υπαλλήλων» (έδρα Πειραιάς) το Νοέμβριο του 1919 και της μετέπειτα δωδεκαμελούς «Μικτής Επιτροπής Σιδηροδρομικών Οργανώσεων» τον Απρίλιο του 1920¹⁰⁴¹. Οι σχέσεις της ΠΟΣ με τη ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ αφέθηκαν προς συζήτηση στο Β' Συνέδριο της Ομοσπονδίας, στο οποίο αποφασίσθηκε ομόφωνα η προσχώρηση στη ΓΣΕΕ¹⁰⁴², ενώ στο ζήτημα της πολιτικής κατεύθυνσης της Ομοσπονδίας και της συνεργασίας με το ΣΕΚΕ δεν πάρθηκε οριστική απόφαση, με τη Διοίκηση της ΠΟΣ να εισηγείται την ανεξαρτησία της Ομοσπονδίας από όλα τα πολιτικά κόμματα για τη διασφάλιση της ενότητας¹⁰⁴³. Αυτή η απόφαση «εγκαινίασε» τη διαμάχη της Διοίκησης της ΠΟΣ με το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και τους κομμουνιστές σιδηροδρομικούς, μία πτυχή της οποίας μνημονεύει ο τότε ΓΓ της Ομοσπονδίας Δ. Στρατής στο βιβλίο του το οποίο γράφτηκε αρκετά μεταγενέστερα¹⁰⁴⁴.

Από τις αρχές του 1922 ακόμα ο «Ριζοσπάστης» δημοσίευε άρθρα και σχόλια εναντίον της διοίκησης της ΠΟΣ, όπως αυτό του Ιανουαρίου του 1922 στο οποίο με

¹⁰³⁹ Για το ιδρυτικό συνέδριο της ΠΟΣ βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 270-278· Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 58-68 και Δ. Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό... ό.π.*, σ. 60-63. Η Ομοσπονδία προχώρησε στην έκδοση εφημερίδας με τον τίτλο «Σιδηροδρομική», το πρώτο φύλλο της οποίας κυκλοφόρησε στις 18/10/1920.

¹⁰⁴⁰ Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 146-147.

¹⁰⁴¹ Η Μικτή Επιτροπή αποτελούνταν από τους Σ. Αντώνιο, Α. Οικονόμου, και Γ. Βασιλειάδη του Μακεδονικού δικτύου· Δ. Στρατή, Ι. Μουραφέτη και Δ. Τσεργά των ΣΠΑΠ· Γ. Κυβέλο, Επ. Ακριβόπουλο και Δ. Φατίτσα της Πανελληνίας Ομοσπονδίας και τέλος από τους Γ. Ρωμαίο, Τ. Καραμπέη και Γ. Σωτηρόπουλο του Λαρισαϊκού. Βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 251.

¹⁰⁴² Η απόφαση πάρθηκε αρχικά στο Β' Γενικό Σιδηροδρομικό Συμβούλιο του 1923, χωρίς να δημοσιευθούν οι σχετικές συζητήσεις παρά μόνο οι αποφάσεις του. Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 107-110· ΠΟΣ, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σ. 353-359 και *Ριζοσπάστης*, 22/1/1923, σ. 1.

¹⁰⁴³ Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 106-108. Η απάντηση του ΣΕΚΕ σε αυτή την άποψη (η οποία φιλοξενήθηκε στην εφημερίδα της ΠΟΣ *Σιδηροδρομική*) έκανε λόγο για «άσεμνη επίθεση» (το άρθρο, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, ήταν του Ν. Γιαννιού ο οποίος το υπέγραψε με το ψευδώνυμο «Σεμνός»), τονίζοντας ότι «κάθε εργάτης της ΓΣΕΕ δεν είναι απαραίτητα κομμουνιστής...Συνεργάζεται γιατί οι συνειδητοί εργάτες στο Β' Συνέδριο πήραν εντολή από τις συνελεύσεις τους να εργάζονται με το Κομμουνιστικό Κόμμα». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 12/1/1922, σ. 1. Για τη συνολική κριτική του ΣΕΚΕ στην πορεία της ΠΟΣ και ιδιαίτερα στα δύο Συνεδριά της και το Β' Γενικό Σιδηροδρομικό Συνέδριο βλ. *Ριζοσπάστης*, 31/1/1923 και 8/2/1923-11/2/1923. Σε αυτά τα άρθρα κατηγορείται ο Στρατής για τον αποκλεισμό της ΠΟΣ από τις υπόλοιπες εργατικές οργανώσεις της χώρας και της ΓΣΕΕ μέχρι και το Β' Γενικό Σιδηροδρομικό Συμβούλιο, ενώ χαιρετίζεται ως σημαντικός σταθμός η απόφαση για την προσχώρηση της Ομοσπονδίας στη ΓΣΕΕ που λήφθηκε σε αυτό. Επιπλέον, χαιρετίζεται η συγχώνευση των αντισυνδέσμων η οποία πραγματοποιήθηκε σε αυτό το Συμβούλιο. Μετά το πέρας του Β' Συνεδρίου της ΠΟΣ ο *Ριζοσπάστης* φιλοξένησε άρθρο του σιδηροδρομικού Ακριβόπουλου στο οποίο κατηγορήσε τη Διοίκηση της ΠΟΣ για την εισήγησή της περί της πολιτικής ουδετερότητας της Ομοσπονδίας.

¹⁰⁴⁴ Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 119-122.

κύριο ζητούμενο την εξήγηση της αποτυχίας της απεργίας των σιδηροδρομικών το προηγούμενο έτος και την εξορία 500 απεργών στη Μικρά Ασία, ανέφερε ότι αυτά έγιναν «εξαιτίας της ανικανότητας η οποία οφείλεται σε πρόστυχα ελατήρια αφού η πλειονότητα των Διοικήσεων ανήκει στο κόμμα του Γούναρη»¹⁰⁴⁵. Η διαμάχη συνεχίστηκε και το επόμενο διάστημα, με κύρια αιτία την άρνηση της Διοίκησης της ΠΟΣ να συνεργασθεί με το ΣΕΚΕ, αν και στο καταστατικό της αναφέρονταν ο στόχος της πάλης των τάξεων, με συνέπεια να διχάζεται ολοκληρωτικά το σιδηροδρομικό κίνημα. Το χαρακτηριστικότερο άρθρο σε αυτή την αντιπαράθεση, άρθρο της πρώτης περιόδου του σιδηροδρομικού κινήματος, θεωρούμε ότι ήταν ένα άρθρο του Π. Δημητράτου στον *Ριζοσπάστη*, με το οποίο απάντησε σε προηγούμενο δημοσίευμα της *Σιδηροδρομικής*, σύμφωνα με το οποίο εμφανιζόταν ο ίδιος να επιδίωκε τη διάσπαση της εργατικής τάξης με άρθρο του το προηγούμενο έτος. Στην απάντησή του ο Π. Δημητράτος ανέφερε ότι στο εν λόγω άρθρο του είχε υποστηρίξει ότι «οι κομμουνιστές εργάτες οφείλουν... να πάρουν αυτοί οι ίδιοι την πρωτοβουλία για την εξάπλωση της οργάνωσης στα ανοργάνωτα σωματεία», ενώ κατηγόρησε την ΠΟΣ για την διαίρεση των εργατών «υπό τη μορφή της δήθεν οργάνωσης κατά κλάδους»¹⁰⁴⁶.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 δεν υπάγονταν όλοι οι σιδηροδρομικοί στη Σιδηροδρομική Ομοσπονδία. Έτσι, οι σιδηροδρομικοί Αθηνών-Πειραιώς (ΣΑΠ) όταν επισκέφθηκαν στις 8/3/1924 τον υπουργό Συγκοινωνιών ως μέρος της επιτροπής της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού-Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου (ΟΗΗΦ), αντιμετώπισαν την άρνηση του υπουργού να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους με την δικαιολογία ότι το εν λόγω σωματείο θα έπρεπε να ανήκει στην ΠΟΣ και όχι στην ΟΗΗΦ. Το αποτέλεσμα αυτής της άρνησης ήταν η κήρυξη της απεργίας από τους εργαζόμενους στον ΣΑΠ, η οποία είχε διάρκεια πέντε ημερών και έληξε με νίκη των

¹⁰⁴⁵ Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/1/1922, σ. 3.

¹⁰⁴⁶ *Ο.π.*, 20/3/1922, σ. 1. Η ύπαρξη πολλών σιδηροδρομικών συνδέσμων απασχόλησε τον *Ριζοσπάστη* και το επόμενο διάστημα οπότε και απέδωσε την ύπαρξή τους στη φιλοδοξία πολλών (τους οποίους χαρακτήρισε «προδότες της εργατικής τάξης») να φέρουν τον τίτλο του Διοικούντος μέλους αλλά και σε εντολές του Κράτους και της εταιρίας, προκειμένου να διασπαστούν οι σιδηροδρομικοί. Οι Σύνδεσμοι των εργατών έλξεως που αναφέρονται είναι οι σιδηροδρομικοί του εργοστασίου Λαρίσης, ο «Πανελλήνιος Μηχανουργικός Σύνδεσμος» και η «Πανελλήνια Ένωση» η οποία βρίσκεται εκτός της Ομοσπονδίας Βλ. *ό.π.*, 5/8/1922, σ. 1 και 13/10/1922, σ. 1. Η διαμάχη των κομμουνιστών και της Διοίκησης της ΠΟΣ κορυφώθηκε όταν οι πρώτοι κατηγόρησαν την ΠΟΣ για «σπάσιμο» του Ενιαίου Μετώπου και υπονόμευση της απεργίας του Αυγούστου 1923, αφού με τη στάση της έδωσε αφορμή για εκμετάλλευση της από τις αστικές εφημερίδες οι οποίες έκαναν πρωτοσέλιδη την είδηση «οι σιδηροδρομικοί αποφάσισαν να μην κηρύξουν απεργία» διασπώντας την απεργία. Στο ίδιο δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* γίνονταν λόγος για «πολιτικά ανταλλάγματα» από το Κράτος για την πολιτική ουδετερότητα που διατηρούν οι διοικούντες την ΠΟΣ. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 4/9/1923, σ. 2.

απεργιών. Τα κεκτημένα με το πέρας της απεργίας ήταν τα εξής: χορήγηση επιδόματος ηλεκτροτεχνιτών 250 δραχμές για μισθούς ως 500 δραχμές και 30% για τους μισθούς άνω των 500 δραχμών, πληρωμή των μισών ημερομισθίων της απεργιακής περιόδου, επάνοδος όλων των απεργών στις θέσεις τους, μία ημέρα ανάπαυση ανά δεκαπενθήμερο και υπαγωγή όλων (μόνιμων και προσωρινών υπαλλήλων, τεχνιτών και εργατών) στο Πειθαρχικό Συμβούλιο προκειμένου περί απολύσεως¹⁰⁴⁷.

Στο Β' Σιδηροδρομικό Συνέδριο που ακολούθησε, τον Μάρτιο του 1924, μία από τις πρώτες αποφάσεις που πάρθηκαν αφορούσε την κατ' αρχήν ενοποίηση όλων των σιδηροδρομικών οργανώσεων στην ΠΟΣ¹⁰⁴⁸, ενώ την έβδομη ημέρα του Συνεδρίου, μετά από μακρά διαλογική συζήτηση, αποφασίσθηκε η προσχώρηση της ΠΟΣ στη Γενική Συνομοσπονδία¹⁰⁴⁹. Η σπουδαιότερη ένσταση ως προς την προσχώρηση εκφράσθηκε από τον Γ. Λάσκαρη ο οποίος την θεώρησε επικίνδυνη για διαίρεση και χαρακτήρισε «παράδοξη» την επιθυμία του ΚΚΕ να εφαρμόσει την πολιτική του μέσω των επαγγελματικών οργανώσεων. Σε ό,τι αφορά την επαναστατική θεωρία, αυτή χαρακτηρίστηκε «επικίνδυνη» λόγω της έλλειψης ταξικής συνείδησης των σιδηροδρομικών. Αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι ένα πολύ δυναμικό κομμάτι του σιδηροδρομικού κινήματος της ΠΟΣ, ο Σύνδεσμος Λαρισαϊκού (με έδρα τον Πειραιά και επικεφαλής τον Δ. Μαργιόλη) αποτελούσε την εξαίρεση στη σοσιαλιστική-«ρεφορμιστική» διοίκηση των οργανώσεων των σιδηροδρομικών, αφού είχε κομμουνιστική διοίκηση και αποτελούσε μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920 τον σπουδαιότερο εκφραστή των θέσεων του ΚΚΕ στο σιδηροδρομικό κίνημα.

¹⁰⁴⁷ *Ο.π.*, 9/3/1924-14/3/1924. Ο Σύνδεσμος ΣΑΠ δεν εκπροσωπήθηκε στο Β' Συνέδριο της ΠΟΣ παρά μόνο ως μέλος της ΟΗΗΦ. Μάλιστα, συμμετείχε στην απεργία της ΟΗΗΦ (Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού - Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου) η οποία κηρύχθηκε αμέσως μετά το Δ' Συνέδριο της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού τον Σεπτέμβριο του 1924. Σε αντίθεση με την ΠΟΣ, η ΟΗΗΦ ανήκε στην Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνή και αποτελούσε, μαζί με την Καπνεργατική Ομοσπονδία, τις πιο αφοσιωμένες στο ΚΚΕ και την τακτική του επαγγελματικές Ομοσπονδίες. Στον αντίποδα, οι σχέσεις ΚΚΕ-ΠΟΣ ήταν, όπως είδαμε, μάλλον εχθρικές και περιλάμβανε εκατέρωθεν κατηγορίες. Βλ. ενδεικτικά *ό.π.*, 4/11/1924, τις καταγγελίες της εφημερίδας ότι ο Στρατής και τα άλλα μέλη της Διοίκησης μαζεύουν υπογραφές για να διώξουν τους κομμουνιστές από τα σιδηροδρομικά σωματεία. Για τις σχέσεις ΚΚΕ-ΟΗΗΦ βλ. *ό.π.*, 25/10/1924, σ. 2, ενώ για τις σχέσεις ΠΟΣ-ΟΗΗΦ βλ. *ό.π.*, 7/8/1924, όταν και ο Στρατής απέστειλε διαμαρτυρία στο Δ' Συνέδριο της ΟΗΗΦ για τον «διασυρμό» του ονόματός του.

¹⁰⁴⁸ *Ο.π.*, 29/3/1924, σ. 1.

¹⁰⁴⁹ *Ο.π.*, 9/4/1924 και 10/4/1924 και Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 107-110.

17.2 Η πολιτική κατεύθυνση της Ομοσπονδίας και των οργανώσεών της

Με εξαίρεση τον Σύνδεσμο Λαρισαϊκού και τον ΣΠΑΠ, ο οποίος είχε σαφείς σχέσεις με το ΣΕΚΕ/ΚΚΕ, η ΠΟΣ και οι Σύνδεσμοι που την αποτελούσαν ακολουθούσαν τη σοσιαλιστική παράταξη καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η φύση της εργασίας των σιδηροδρομικών¹⁰⁵⁰ και η παρουσία του Δημήτρη Στρατή ήταν οι παράγοντες που οδήγησαν τους σιδηροδρομικούς στη σοσιαλιστική παράταξη¹⁰⁵¹. Οι σιδηροδρομικοί συχνά πετύχαιναν ικανοποίηση αιτημάτων τα οποία ήταν αδιανόητα για τους υπόλοιπους εργαζόμενους, όπως οι κατά 50% αυξήσεις και η εφαρμογή του οκτάωρου το 1924 με την απειλή της κήρυξης απεργίας¹⁰⁵², ενώ η σχετική μονιμότητα της εργασίας τους μαζικοποιούσε τη συμμετοχή τους στις συνδικαλιστικές ενώσεις. Αυτή η συμμετοχή, εν πολλοίς, αποτελούσε προσπάθεια διατήρησης ή επέκτασης των κεκτημένων του κλάδου και στάθηκε εξ αρχής μακράν των κομμουνιστικών αιτημάτων και της συντηρητικής συνδικαλιστικής πολιτικής, θεωρώντας ότι το συνδικαλιστικό κίνημα θα έπρεπε να αγωνίζεται για να πετύχει κοινωνικές παροχές από το κράτος, με την πάλη των τάξεων να περιορίζεται σε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Από την άλλη μεριά, η μορφή που ενσάρκωσε αυτή την κίνηση των σιδηροδρομικών ήταν, αναμφίβολα, ο Δημήτρης Στρατής, ο οποίος χρημάτισε πρόεδρος της ΠΟΣ και αργότερα ΓΓ της ΓΣΕΕ, όταν η σοσιαλιστική παράταξη συμάχησε με τους συντηρητικούς του Ι. Καλομοίρη και επικράτησαν, με τον τρόπο που είδαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, στη διοίκηση της Συνομοσπονδίας από τους κομμουνιστές. Στη συνέχεια, μετά τη νέα διάσπαση της Συνομοσπονδίας το 1930 και

¹⁰⁵⁰ Μόνιμη και σταθερή απασχόληση, ικανοποιητικές αμοιβές και συνθήκες εργασίας εντός του πλαισίου της κείμενης νομοθεσίας. Αυτά τα χαρακτηριστικά οδήγησαν τον Α. Λιάκο να χαρακτηρίσει τους σιδηροδρομικούς ως «εργατική αριστοκρατία» σε σύγκριση με τους εργάτες του ιδιωτικού τομέα. Ωστόσο, σε ό,τι αφορούσε τη μόνιμη και σταθερή απασχόληση υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες οι σιδηροδρομικοί είτε απειλήθηκαν με απόλυση είτε απολύθηκαν από το κράτος. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁰⁵¹ Στο ίδιο, σ. 146-157.

¹⁰⁵² Η Ομοσπονδία των Σιδηροδρομικών προχώρησε στην εφαρμογή του οκτάωρου κατόπιν των σχετικών αποφάσεων του Β' Συνεδρίου της χωρίς την προηγούμενη υπογραφή συμφωνίας με την κυβέρνηση Σοφούλη. Η Διοίκηση της ΠΟΣ, επί της ουσίας, έθεσε προ τετελεσμένου την κυβέρνηση απειλώντας την με απεργία σε περίπτωση που δεν επικύρωνε την οκτάωρη εργασία και τη γενική αύξηση των αποδοχών των σιδηροδρομικών κατά 50%, εκμεταλλευόμενη την πολιτική συγκυρία (η κυβέρνηση Σοφούλη δεν ήθελε την κήρυξη σιδηροδρομικής απεργίας σε μία περίοδο όπου, σύμφωνα με τον Δ. Στρατή, θεωρούσε πιθανή την κήρυξη επαναστατικού κινήματος στο ναυτικό). Με έγγραφο του υπουργείου Συγκοινωνίας της 14^{ης} Αυγούστου 1924 προς την ΠΟΣ αποδέχονταν τα αιτήματα των σιδηροδρομικών διαμορφώνοντας ένα νέο τοπίο στο σιδηροδρομικό κίνημα, σύμφωνα με το οποίο η πλειοψηφούσα Σοσιαλιστική Παράταξη των σιδηροδρομικών πετύχαινε την ικανοποίηση πολύ σημαντικών αιτημάτων μόνο με την απειλή της απεργίας. Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 110-116.

την αποχώρηση των σοσιαλιστών από αυτήν προχώρησε στην ίδρυση των Ανεξάρτητων Συνδικάτων και αργότερα της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Εργασίας, η οποία στηρίχθηκε οργανωτικά σε μεγάλο βαθμό στις σιδηροδρομικές οργανώσεις, ενσωματώνοντας μία σειρά χαρακτηριστικών του σιδηροδρομικού κινήματος. Οι σιδηροδρομικοί ακολούθησαν, στην πλειονότητά τους, τον ηγέτη της σοσιαλιστικής παράταξης ο οποίος ήταν δημιουργήμα του κλάδου τους.

Μοναδική εξαίρεση στα παραπάνω αποτέλεσαν ο «Λαρισαϊκός» και ο σύνδεσμος ΣΠΑΠ. Ο πρώτος σύνδεσμος ακολούθησε σε όλη τη διάρκεια αριστερή κατεύθυνση, όντας αρχικά η παρέμβαση του ΚΚΕ στο σιδηροδρομικό κίνημα αλλά και αργότερα αυτονομημένο από το ΚΚΕ και την Ενωτική ΓΣΕΕ. Μάλιστα, συμμετείχε (μαζί με τον σύνδεσμο ΣΠΑΠ) στην αποκήρυξη των διοικήσεων Καλομοίρη, Κλήμη από το ΕΚΠ κατά το 1926 και ήταν από τους συνδέσμους που διαγράφηκαν από τη δύναμη του ΕΚΠ κατά τα γεγονότα εκκαθάρισης του Εργατικού Κέντρου το επόμενο έτος. Κατά πάσα πιθανότητα, αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται στο παρελθόν των δύο Συνδέσμων. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι εργαζόμενοι της γραμμής του Λαρισαϊκού (ανεπίσημα υπήρχε από το 1910 και ιδρύθηκε ως Σύνδεσμος επίσημα το 1919) και των ΣΠΑΠ είχαν έρθει αντιμέτωποι με τις αυθαιρεσίες των Διοικήσεων της εταιρίας και είχαν αναπτύξει πλούσια και μαχητική συνδικαλιστική δράση με την ανάπτυξη προωθημένων αιτημάτων¹⁰⁵³. Αυτή η δράση διαμόρφωσε μία συλλογική ριζοσπαστική συνείδηση στις τάξεις τους. Επιπλέον, τα αίτια για τη διαφοροποίηση του Λαρισαϊκού θα πρέπει να αναζητηθούν και στην καταγωγή των εργατών του Συνδέσμου, αφού οι περισσότεροι ήταν από τη Λάρισα, περιοχή στην οποία το ΚΚΕ είχε σημαντική επιρροή¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁵³ Βλ. Ζ. Πρωτοπαπός (επιμ.), *Ο Λαρισαϊκός σιδηρόδρομος: Ιστορία-Ντοκουμέντα*, εκδ. Συνδέσμου Σιδηροδρομικών Λαρισαϊκού, Αθήνα 2009, σ. 29, 65-66, 84, 99-100, 112-113 και 116. Σχετικά με τα προωθημένα αιτήματα των εργατών του Λαρισαϊκού παραθέτουμε ενδεικτικά ότι κατά το 1906 πραγματοποιήθηκε απεργία με δώδεκα αιτήματα μεταξύ των οποίων ήταν η κατά 10% αύξηση των ημερομισθίων, η καταβολή διπλού ημερομισθίου κατά την εργασία σε νυχτερινές ώρες, αργίες, υπερωρίες, Κυριακές και γιορτές, η καταβολή μισού ημερομισθίου σε ασθενείς εργάτες, η πλήρης μισθοδοσία των τραυματισμένων εν υπηρεσία μέχρι την επιστροφή τους στην εργασία, επιπλέον ημερομίσθιο για εργασία εκτός έδρας κ.ά. Στο ίδιο, σ. 100.

¹⁰⁵⁴ Το ΚΚΕ (ως Ενιαίο Μέτωπο Εργατών-Αγροτών-Προσφύγων και ως Παλλαϊκό Μέτωπο) έλαβε στο νομό Λάρισας το 14,86% των ψήφων στις εκλογές του 1926, το 17,8% στις εκλογές του 1932 και το 17,63% στις εκλογές του 1936. Η επιδόσεις στο νομό Λάρισας ήταν εντυπωσιακές, καθώς τα ποσοστά του στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας ήταν, αντίστοιχα, 4,38%, 4,97% και 5,76%. Βλ. ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926*, ό.π., σ. 12. ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, ό.π., σ. 14 και ΓΣΥΕ, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, ό.π., σ. 14-15.

Στη συνέχεια, μετά την αποχώρησή του από την τακτική του ΚΚΕ στο συνδικαλιστικό κίνημα θα υιοθετήσει και ο «Λαρισαϊκός» τις σοσιαλιστικές απόψεις, αν και περισσότερο καλυμμένα, όπως τη θέση ότι ο εργατικός συνδικαλιστικός αγώνας θα έπρεπε να βρίσκεται μακριά από την επιρροή του πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης. Για τη θέση αυτή των συνδικαλιστών που ηγούνταν του συνδέσμου, απέκτησαν το χαρακτηρισμό «αχρωμάτιστοι». Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ακολούθησαν τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα και την Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εργασίας.

17.3 Η απεργία του Μαρτίου 1925

Μετά την ικανοποίηση των αιτημάτων των σιδηροδρομικών το καλοκαίρι του 1924, τον Μάρτιο του 1925 ξεκίνησε η μεγαλύτερη, έως τότε, απεργία των σιδηροδρομικών η οποία διήρκεσε 16 ημέρες¹⁰⁵⁵. Αιτίες της κήρυξης αυτής της απεργίας ήταν η άρνηση του Κράτους να χορηγήσει τη νέα αύξηση 40% την οποία είχε ζητήσει η ΠΟΣ ως αντιστάθμισμα στην ακρίβεια της ζωής καθώς και η εκδηλωμένες προθέσεις του Κράτους για απόλυση άνω των 1500 σιδηροδρομικών¹⁰⁵⁶. Επιπλέον, η κυβέρνηση είχε συστήσει μία επιτροπή για τους σιδηροδρόμους η οποία, μεταξύ άλλων, πρότεινε την επαναφορά των μισθών όλων των σιδηροδρομικών στο δωδεκαπλάσιο του κατώτατου μισθού του 1914, την κατάργηση του 13^{ου} μισθού κ.ά¹⁰⁵⁷.

Η απεργία των σιδηροδρομικών ξέσπασε στις 8 Μαρτίου 1925 και η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου προσπάθησε από την πρώτη στιγμή να την καταπνίξει¹⁰⁵⁸. Τα αξιοσημείωτα συμβάντα στην εν λόγω απεργία, η οποία έληξε με ήττα των σιδηροδρομικών, είναι τέσσερα. Πρώτον, η συνεργασία μεταξύ των οργανώσεων ΓΣΕΕ-ΠΟΣ-Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου. Η απεργία ενισχύθηκε από τη Γενική Συνομοσπονδία¹⁰⁵⁹. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε απεργία

¹⁰⁵⁵ Για την απεργία βλ. *Ριζοσπάστης*, 8/3/1925-24/3/1925 και εφημερίδα *Εμπρός*, 8/3/1925-24/3/1925.

¹⁰⁵⁶ Βλ. τη σχετική προκήρυξη της ΠΟΣ στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 8/3/1925, σ. 1 και των Συνδέσμων ΣΠΑΠ, Λαρισαϊκού και Σιδηροδρομικών Αττικής, *ό.π.*, σ. 4, καθώς και *ό.π.*, 3/3/1925, σ. 1. Επιπλέον, βλ. *Εμπρός*, 8/3/1925, σ. 4 και 9/4/1925, σ. 3

¹⁰⁵⁷ Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 122-123 και *Ελεύθερον Βήμα*, 20/1/1925. Αναδημοσιεύεται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 377. Για την πορεία των γεγονότων προς την κήρυξη της απεργίας βλ. *στο ίδιο*, σ. 378-382.

¹⁰⁵⁸ Τα μέτρα της Κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου αναφέρονται από τον Δημήτρη Στρατή στο Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 126-128.

¹⁰⁵⁹ Η προκήρυξη της ΓΣΕΕ προς ολόκληρη την εργατική τάξη και όχι μόνο στους σιδηροδρομικούς, με ημερομηνία 9/3/1925, υπάρχει στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 387-388. Η προκήρυξη τελείωνε

αλληλεγγύης από τους ηλεκτροτεχνίτες, την ΠΝΟ και άλλες οργανώσεις¹⁰⁶⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι η προκήρυξη με την οποία η ΠΟΣ ανήγγειλε την απεργία τελείωνε με τη φράση «Ζήτω η Γεν. Συνομοσπονδία». Επιπλέον, και εντός του σιδηροδρομικού κινήματος εμφανιζόταν ενότητα, με τις συγκεντρώσεις να χαιρετίζονται τόσο από τον σοσιαλιστή ΓΓ της ΠΟΣ, Στρατή, όσο και από τον κομμουνιστή Γραμματέα του Λαρισσαϊκού, Δ. Μαργιόλη.

Δεύτερον, η μαζικότητα της συμμετοχής στην απεργία: Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του *Ριζοσπάστη* της εποχής οι απεργοσπάστες ήταν ελάχιστοι και στις συγκεντρώσεις παρευρίσκονταν πάνω από 3000 σιδηροδρομικοί. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο *Ριζοσπάστης* στις 13 Μαρτίου (σ. 4) ανέφερε ότι «είναι αξιοθαύμαστον το γεγονός ότι εις δέκα χιλιάδας σιδηροδρομικούς δεν ευρέθησαν ειμή μόνον 6 απεργοσπάσται». Στον αντίποδα, από τις ανταποκρίσεις της εφημερίδας *Εμπρός* πληροφορούμαστε τη συνέχιση της απεργίας με μεγάλη συμμετοχή, αλλά και τη λειτουργία των σιδηροδρομικών γραμμών με τις παρεμβάσεις του κράτους. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την εφημερίδα, η κυβέρνηση υποχρέωσε, με απειλή στρατοδικείου, τους στρατευμένους σιδηροδρομικούς να παρουσιασθούν προς ανάληψη εργασίας, χρησιμοποίησε το στρατό για φύλαξη των συρμών, χρησιμοποίησε ελεύθερους εργάτες και πρόσφυγες, τοιχοκόλλησε των αποφάσεις απόλυσης στους απεργούς κ.ά.

Τρίτον, οι συνθήκες λήξης της απεργίας: Ως αιτίες της λήξης της απεργίας η Διοίκηση της ΠΟΣ ανέφερε τα βίαια μέτρα των στρατιωτικών αρχών κατά των απεργών, τις βιαιότητες της κυβέρνησης και τον οικονομικό αποκλεισμό των απεργών. Από τη μεριά της, η ΓΣΕΕ τόνισε ότι συμφώνησε στη λύση της απεργίας μόνο αφού στη συνέλευση της 23 Μαρτίου με τη συμμετοχή σύσσωμης της Διοίκησης της ΠΟΣ, τονίσθηκε από τους σιδηροδρομικούς η αδυναμία συνέχισής της. Παρά τις διαφορές των δύο οργανισμών, ΠΟΣ και ΓΣΕΕ, μετά τη λήξη της απεργίας η στάση της Ομοσπονδίας χαιρετίσθηκε από τη ΓΣΕΕ και το ΚΚΕ¹⁰⁶¹. Με ανακοίνωσή της η Διοίκηση της ΠΟΣ δήλωνε ότι η υποχώρηση των απεργιακών

ως εξής: «Η Γενική Συνομοσπονδία σας καλεί να ταχθίτε στο πλευρό των σιδηροδρομικών κάτω από την απόλυτη πειθαρχία της Γενικής Συνομοσπονδίας και των Ομοσπονδιών σας. Σας καλεί να τεθήτε σ' επιφυλακή και να αναμένετε τις διαταγές των ανωτέρω σας οργανισμών... Ζήτω η ενωμένη εργατική τάξη».

¹⁰⁶⁰ *Εμπρός*, 11/3/1925, σ. 1.

¹⁰⁶¹ Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο του Σερ. Μάξιμου στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 1/4/1925, σ. 1.

δυνάμεων έγινε μόνο και μόνο προκειμένου να ανασυνταχθούν οι απεργοί και να αντεπιτεθούν γρήγορα. Το χαρακτηριστικότερο σημείο της ανακοίνωσης ήταν αυτό που έκανε λόγο για το «αίσθημα εκδίκησης» που θα έπρεπε να διακατέχει τους εργάτες που θα γυρίσουν «με ψηλά το κεφάλι στη δουλειά».¹⁰⁶² Το αντίτιμο της απεργίας ήταν βαρύ για τους σιδηροδρομικούς. Το κράτος προχώρησε σε μαζικές απολύσεις απεργών¹⁰⁶³, γεγονός που ανάγκασε την ΠΟΣ να λάβει απόφαση για τη σύγκληση του Γ' Συνεδρίου της εντός 45 ημερών και να ζητάει, -διαρκώς και ανεπιτυχώς- από το Κράτος την επαναφορά των απολυθέντων.

Τέλος, αξιοσημείωτη ήταν η στάση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου. Εκτός από τα σκληρά μέτρα εναντίον των απεργών κατά τη διάρκεια της απεργίας, τα οποία επικρίθηκαν και από την αντιπολίτευση¹⁰⁶⁴, μία συνάντηση, που φέρεται να πραγματοποιήσε ο Μιχαλακόπουλος με τους βιομήχανους, πυροδότησε την συζήτηση εντός του κοινοβουλίου. Ο Μιχαλακόπουλος φέρεται να είπε σε ομάδα βιομηχάνων που τον επισκέφτηκε ότι προκάλεσε τους σιδηροδρομικούς σε απεργία για να «κτυπήσει» αποτελεσματικά την εργατική τάξη¹⁰⁶⁵. Ο Στρατής αναφέρει ότι επρόκειτο για τη Διοίκηση του Συνδέσμου Βιομηχάνων στην οποία ο Μιχαλακόπουλος (με βάση το δημοσίευμα της εφημερίδας *Δημοκρατία* στις 12/3/1925) ανέφερε, σε συνέχεια των όσων τόνισε ο Κούνδουρος ότι «...Σας συνιστώ να οργανωθείτε και να βοηθήσετε την προσπάθεια της Κυβερνήσεως, συντρέχοντάς μας ηθικώς και υλικώς εις τον αγώνα που αναλάβαμεν». Επιπλέον, ο Στρατής παραθέτει τη δήλωση του προέδρου των βιομηχάνων Χατζηκυριάκου, ο οποίος την επομένη δήλωσε: «Πράγματι ο κ. Πρωθυπουργός μας συνέστησε να οργανωθώμεν αι αστικάί τάξεις κατά του κομμουνισμού»¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶² *Ο.π.*, 25/3/1925, σ. 1.

¹⁰⁶³ Από τους 400 εργαζόμενους στον ΣΑΠ απολύθηκαν οι 80, ενώ στον ΣΠΑΠ απολύθηκαν 49 εργάτες του μηχανοστασίου, 85 εργάτες του κεντρικού εργοστασίου και 20 προϊστάμενοι κίνησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Υπουργός Συγκοινωνιών Ι. Βαλαλάς δήλωσε ότι οι 700 εργάτες που αντικαταστάθηκαν κατά την απεργία των σιδηροδρομικών θα απολύονταν. Βλ. *ό.π.*, 26/3/1925, σ. 4 και 31/3/1925, σ. 4, ενώ τα δημοσιεύματα των επόμενων ημερών συνέχιζαν να ανακοινώνουν νέες απολύσεις, κυρίως του Συνδέσμου Λαρισσαϊκού.

¹⁰⁶⁴ Βλ. τους λόγους των Ι. Κούνδουρου και Α. Δενδρινού στη σχετική συζήτηση της Βουλής, *Δ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις*, Συνεδρίασις 158, 18 Μαρτίου 1925, σ. 516-517. Σε αυτές ο κύριος λόγος αντιπαράθεσης ήταν η άποψη της αντιπολίτευσης για την «εξώθηση» των σιδηροδρομικών σε απεργία, αφού σύμφωνα με τα όσα ακούστηκαν στη συνεδρίαση ο Ι. Βαλαλάς αρχικά δεν δέχθηκε την επιτροπή της Ομοσπονδίας και όταν η συνάντηση πραγματοποιήθηκε τους μίλησε με τρόπο που απέκλειε κάθε συνεννόηση.

¹⁰⁶⁵ Βλ. την ομιλία του Ι. Κούνδουρου, *ό.π.*, σ. 517.

¹⁰⁶⁶ Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 128.

Στη συζήτηση της συνεδρίασης της Βουλής ο υπουργός Συγκοινωνίας Ι. Βαλαλάς συσχέτισε την απεργία των σιδηροδρομικών με την επιτυχία τους το 1924, όταν πέτυχαν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους σχετικά με το οκτάωρο και την αύξηση κατά 50% των μισθών τους. Σύμφωνα με τον Ι. Βαλαλά, αυτές οι παραχωρήσεις της προηγούμενης κυβέρνησης αποτέλεσαν την αιτία των νέων αξιώσεων των σιδηροδρομικών και της άσχημης κατάστασης που εμφάνιζαν τα οικονομικά των σιδηροδρόμων¹⁰⁶⁷.

Οι δύο απεργίες, του 1924 και του 1925, συνθέτουν την εικόνα του σιδηροδρομικού κινήματος της δεκαετίας του 1920. Με κυριότερα χαρακτηριστικά τη μαζική συμμετοχή των σιδηροδρομικών στις απεργίες και τη συμμετοχή τους στις οργανώσεις τους, για πρώτη φορά εφαρμόστηκαν μέτρα εργατικής νομοθεσίας στον κλάδο αυτό, τα οποία υιοθετήθηκαν ως αιτήματα και στους υπόλοιπους κλάδους, όπως η εφαρμογή του οκτάωρου. Από την άλλη μεριά, στις δύο απεργίες διαφαίνεται η εξάρτηση των σιδηροδρομικών από το κράτος και την εκάστοτε κυβέρνηση. Η ικανοποίηση ή μη των αιτημάτων τους ήταν ζήτημα διευθέτησης και σύγκρουσης με το Κράτος και το αρμόδιο υπουργείο και όχι, όπως στις περιπτώσεις των υπόλοιπων εργατικών κλάδων, αποτέλεσμα της σύγκρουσης με τον βιομήχανο- ιδιοκτήτη της παραγωγικής μονάδας. Αυτή η διαφοροποίηση είναι ο βασικότερος παράγοντας της σοσιαλιστικής κατεύθυνσης της ομοσπονδίας, η οποία στόχευε στη βελτίωση ή διατήρηση των συνθηκών εργασίας των σιδηροδρομικών μέσα από τον εκσοσιαλισμό του κράτους σε θέματα εργατικής πολιτικής και στον έλεγχο της Γενικής Συνομοσπονδίας.

17.4 Το Γ' Συνέδριο της ΠΟΣ

Μετά τη λήξη της απεργίας η κήρυξη της δικτατορίας του Πάγκαλου και οι εξελίξεις στο Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ διέκοψαν την εύρυθμη λειτουργία όλων των εργατικών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων και των σιδηροδρομικών. Η πτώση της δικτατορίας βρήκε δυναμωμένες τις παρατάξεις των συντηρητικών και των σοσιαλιστών έναντι των κομμουνιστών. Έτσι, οποιεσδήποτε προσπάθειες σύγκλησης είχαν εμφανισθεί κατά τη διάρκεια της απεργίας μεταξύ των κομμουνιστών και της Διοίκησης της ΠΟΣ εγκαταλήφθηκαν και οι σχέσεις τους επανήλθαν στην πρότερη

¹⁰⁶⁷ Βλ. Δ' Συντακτική..., ό.π., σ. 508-516.

κατάσταση της διαμάχης, με τον *Ριζοσπάστη* από την αρχή της επανέκδοσής του να στρέφει τα βέλη του εναντίον της Διοίκησης της ΠΟΣ¹⁰⁶⁸.

Μία άλλη αιτία της πολεμικής μεταξύ των κομμουνιστών και της Διοίκησης της ΠΟΣ ήταν οι εξελίξεις στο Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ και η συνεργασία σε αυτό της Σοσιαλιστικής Παράταξης με τη Συντηρητική εναντίον της κομμουνιστικής. Η Διοίκηση της ΠΟΣ και προσωπικά ο Στρατής θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για αυτή την εξέλιξη και η διαμάχη μεταξύ *Ριζοσπάστη* και *Σιδηροδρομικής* οξύνθηκε. Η ανάληψη της θέσης του ΓΓ της ΓΣΕΕ από τον επικεφαλής της σοσιαλιστικής παράταξης Δημήτρη Στρατή, ο οποίος ήταν ο αμέσως προηγούμενος Γραμματέας της ΠΟΣ, είχε ως συνέπεια ολόκληρη η διαμάχη γύρω από τη Γενική Συνοσπονδία να αντανakλά μέσα στην ΠΟΣ με τους πολέμιους του Στρατή να τον κατηγορούν για διασπαστικό ρόλο και εντός της Ομοσπονδίας ακόμα και ένα ή δύο έτη μετά το Συνέδριο¹⁰⁶⁹. Επιπλέον, η κήρυξη της δικτατορίας του Πάγκαλου επέφερε νέο διάταγμα για τα σωματεία (Μάιος 1926), σύμφωνα με το οποίο αποφασιζόταν η απόλυση των «κομμουνιζόντων» επαναπροσληφθέντων και απαγορεύονταν να εκλεγούν στις Διοικήσεις¹⁰⁷⁰.

Είχε προηγηθεί το Γ' Συνέδριο της ΠΟΣ στο οποίο λήφθηκαν οι εκκρεμείς αποφάσεις σχετικά με τη σχέση της Ομοσπονδίας με τα πολιτικά κόμματα, στο οποίο αποφασίσθηκε η ουδετερότητα και δόθηκε εντολή στους εκλεγμένους αντιπροσώπους του Γ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ να καταδικάσουν την οργανική σχέση της Συνομοσπονδίας με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Το Συνέδριο ξεκίνησε τις εργασίες του στις 18/3/1926 και διήρκησε οκτώ ημέρες. Στις εργασίες του συμμετείχαν 56 αντιπρόσωποι. Οι σύνεδροι επέκριναν στο σύνολό τους, σχεδόν, ορισμένα σημεία της λογοδοσίας της Διοίκησης σχετικά με τη δράση της και, κυρίως, με την τακτική της κατά την απεργία του 1925, αλλά παρ' όλες τις διαφωνίες, η λογοδοσία υπερψηφίσθηκε με μεγάλη πλειοψηφία. Στο ζήτημα της πολιτικής κατεύθυνσης της Ομοσπονδίας το συνέδριο έλαβε τις εξής αποφάσεις:

¹⁰⁶⁸ Βλ. χαρακτηριστικά *Ριζοσπάστης*, 16/9/1926, σ. 2· 25/9/1926, σ. 2 και 3/12/1926, σ. 2.

¹⁰⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά το άρθρο «Η τακτική της ΠΟΣ προκαλεί την εξέγερση των σιδηροδρομικών», *Ριζοσπάστης*, 27/3/1927, σ. 4 και τη συνέχεια του άρθρου «Ποιοί διασπούν την εργατική ενότητα. Ο αντεργατικός ρόλος της Διοίκησης της ΠΟΣ», *ό.π.*, 31/3/1927, 1/4/1927 και 2/4/1927. Επιπλέον, οι πληροφορίες της εφημερίδας έκαναν λόγο για μικρή οργάνωση των σιδηροδρομικών στους συνδέσμους της ΠΟΣ με την εφημερίδα να υπολογίζει 4500 οργανωμένους σε σύνολο 11500 σιδηροδρομικών, γεγονός που αποδόθηκε από τον *Ριζοσπάστη* στην απογοήτευση των σιδηροδρομικών εξαιτίας του ρόλου της Διοίκησης της ΠΟΣ. Βλ. *ό.π.*, 29/4/1927, σ. 1.

¹⁰⁷⁰ Το υπόμνημα δημοσιεύεται στο Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 140.

«[...] καταδικάζει την μέχρι σήμερα τηρηθείσαν τακτική παρά της Γενικής Συνομοσπονδίας. Δίδει εντολήν εις τους αντιπροσώπους της Ομοσπονδίας και των Συνδέσμων του Γ' Πανελλαδικού Συνεδρίου να υποστηρίξουν εις αυτόν την παρά του Συνεδρίου αποφασισθείσαν τακτική [...] δίδει εντολήν εις τους αντιπροσώπους μας του Πανελλαδικού Συνεδρίου να υποστηρίξουν την ένωσιν μετά των διεθνών δυνάμεων της εργατικής μας τάξεως και να προετοιμάσουν το κίνημά μας προς την κατεύθυνσιν ταύτην».¹⁰⁷¹

Από την άλλη μεριά, ο *Ριζοσπάστης*, συνεχίζοντας την πολεμική του στη Διοίκηση της ΠΟΣ και τη στήριξη του στη Διοίκηση του Λαρισαϊκού ανακοίνωνε ότι ενώ η Διοίκηση της ΠΟΣ ανέβαλε το Δ' Συνέδριο της Ομοσπονδίας, προκάλεσε Συνέδριο στο Σύνδεσμο του Λαρισαϊκού «επειδή δεν θέλει τη Διοίκησή του»¹⁰⁷². Η διαμάχη γύρω από το ζήτημα έλαβε μεγάλες διαστάσεις και σε συνδυασμό με την άρνηση της Διοίκησης της ΠΟΣ να συγκαλέσει το ομοσπονδιακό συνέδριο, αποτέλεσε τη μεταφορά της κόντρας για τη Γενική Συνομοσπονδία στο πεδίο του σιδηροδρομικού κινήματος. Εν τέλει, οι αρχαιρεσίες στο Λαρισαϊκό ανέδειξαν νέα εξελεγκτική επιτροπή αποτελούμενη από τους κομμουνιστές Γ. Νικολάκο, Αθ. Παπαδόπουλο και Δημ. Βαλσαμάκο¹⁰⁷³. Το ζήτημα της διαμάχης ΠΟΣ και Λαρισαϊκού δεν τελείωσε με την εκλογή της νέας Διοίκησης του Συνδέσμου, αλλά συνεχίστηκε και το επόμενο διάστημα με τον *Ριζοσπάστη* της 29/9/1927 να απαντά σε δημοσιευμένο άρθρο της *Σιδηροδρομικής*, εφημερίδα της ΠΟΣ, σύμφωνα με το οποίο προέκυπτε κακοδιαχείριση από τον ταμία του Λαρισαϊκού, Λιανό.

Ο Λαρισαϊκός συνέχισε τη δράση του χωρίς τη στενή επαφή με την ΠΟΣ, όπως ταιριάζει στις σχέσεις μίας Ομοσπονδίας με τους Συνδέσμους της. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1928 οι εργάτες του Συνδέσμου πραγματοποίησαν απεργία, δίχως τη συνδρομή της Διοίκησης της ΠΟΣ, στην οποία πέτυχαν την πρώτη νίκη των σιδηροδρομικών μετά την αποτυχημένη απεργία του 1925. Αιτία της κήρυξης απεργίας ήταν η απόφαση της διοίκησης του ΣΕΚ να καταργήσει τη θέση του βοηθού θερμαστή και η συνακόλουθη απόλυση επτά θερμαστών, κάτι το οποίο αποτράπηκε χάρη στην απεργία των σιδηροδρομικών του Λαρισαϊκού.

¹⁰⁷¹ Επίσης, το Συνέδριο αποφάσισε την προσχώρηση της ΠΟΣ στη Διεθνή Ομοσπονδία Μεταφορών (του Άμστερνταμ) και νέος ΓΓ της ομοσπονδίας εκλέχθηκε ο Λ. Μάου. Βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ.402-404.

¹⁰⁷² Για το θέμα βλ. *ό.π.*, 7/5/1927, 22/5/1927, 9/7/1927 και 2/8/1927

¹⁰⁷³ Βλ. όλα τα ονόματα των εκλεγμένων αντιπροσώπων *ό.π.*, 17/8/1927, σ. 2 και της ΕΕ *ό.π.*, 18/8/1927, σ. 2.

Η Διοίκηση Λ. Μάου της ΠΟΣ, στην προσπάθειά της να διασκεδάσει τις εντυπώσεις για τη μη σύγκληση του Δ' Συνεδρίου της, υιοθέτησε μία φρασεολογία πιο «επαναστατική» και επισκεπτόταν τον τότε υπουργό Συγκοινωνιών Ιωάννη Μεταξά για το ζήτημα των αυξήσεων των μισθών των σιδηροδρομικών με βάση τον τιμάρημο. Η ΠΟΣ πέτυχε τη σχετική υπόσχεση του Μεταξά και θεώρησε λήξαντα τα ζητήματα. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση των κομμουνιστών σιδηροδρομικών θεωρώντας τη στάση της Διοίκησης της ΠΟΣ ως υπονομευτική των εργατικών αγώνων προωθώντας τη συνδιαλλαγή με την κυβέρνηση (η οποία, σύμφωνα με τους κομμουνιστές, δεν διασφάλιζε τις «καλές προθέσεις» της τελευταίας) ως τις πιο δυναμικές κινητοποιήσεις. Αυτή η διαμάχη, επίσης, συναντάται στην κριτική της Αριστερής Παράταξης στη Διοίκηση του Δ. Στρατή στη Γενική Συνομοσπονδία. Αυτή η διαμάχη επιβεβαιώνει για μία ακόμη φορά την υπόθεση ότι η ΠΟΣ προσφερόταν για την απευθείας μεταφορά των προστριβών της ανώτατης βαθμίδας του συνδικαλιστικού κινήματος στην ομοσπονδία την οποία διοικούσε η ίδια παράταξη.

Ενώ η διαμάχη μεταξύ των διοικήσεων ΠΟΣ και Λαρισαϊκού συνεχιζόταν μέσα και από τις στήλες των εφημερίδων *Σιδηροδρομική* και *Ριζοσπάστης*, μία σύλληψη ήρθε να εξωθήσει τις σχέσεις των δύο οργανισμών στα άκρα. Πρόκειται για τη σύλληψη του κομμουνιστή ΓΓ του Συνδέσμου Λαρισαϊκού Δ. Μαργιόλη (είχαν προηγηθεί άλλες πέντε συλλήψεις κομμουνιστών συνδικαλιστών των σιδηροδρομικών) για το «Εθνικό» ζήτημα. Αμέσως μετά τη σύλληψή του η Αριστερή Παράταξη θεώρησε την πράξη ως απόπειρα της κυβέρνησης Καφαντάρη και της Διοίκησης της ΠΟΣ για αλλοίωση των συσχετισμών στο επικείμενο Συνέδριο της Ομοσπονδίας¹⁰⁷⁴. Ο Μαργιόλης εμφανίζεται να συμμετέχει ξανά στο δημόσιο βίο τον Ιούνιο του 1928, μετά τη λήξη των εργασιών του Δ' Συνεδρίου, σε μία συνέλευση

¹⁰⁷⁴ Ο *Ριζοσπάστης* της 26/2/1928 με την είδηση της σύλληψης του Μαργιόλη έγραφε: «Κατ' ασφαλείς πληροφορίες μας, σύλληψις αυτή του σ. Μαργιόλη ενηργήθη κατόπιν υποδείξεως των "νοικοκυρέων" της ΠΟΣ εν συνεργασία μετά των ελέω Παγκάλου διοικούντων την Γενικήν Συνομοσπονδίαν των εργατών, διά να εξουδετερωθή πάσα κίνησις των συνειδητών εργατών εις την ΠΟΣ, προκειμένου να κληθή τον προσεχή Απρίλιον το Πανσιδηροδρομικόν Συνέδριον. Δια του τρόπου αυτού οι σοσιαλφασίστες προσπαθούν να εξασφαλίσουν εκ νέου την επιβίβασίν των εις την διοίκησιν της ομοσπονδίας Σιδηροδρομικών». Για το συσχετισμό του Δ' Συνεδρίου με τη σύλληψη του Δ. Μαργιόλη και τις κατηγορίες της Διοίκησης της ΠΟΣ κατά του ταμιά του Λαρισαϊκού Λιανού βλ. επίσης «Η σημασία της συλλήψεως του σ. Μαργιόλη», *ό.π.*, 29/2/1928, σ. 1. Η ανακοίνωση του Λαρισαϊκού, με ημερομηνία Πειραιάς 27/2/1928, έκανε λόγο για την ανάγκη να μην «δειλιάσουν» οι εργάτες μπροστά στην κρατική τρομοκρατία. Βλ. *ό.π.*, 28/2/1928, σ. 4. Ο Μαργιόλης με επιστολή του στον *Ριζοσπάστη* χαρακτηρίζοντας «χαφιέδικη» την εναντίον του αρθρογραφία της *Σιδηροδρομικής* και της *Εργατικής Φωνής* του Βόλου, θεώρησε ότι χρησιμοποιήθηκε για την απαγγελία των κατηγοριών του. Βλ. *ό.π.*, 20/3/1928, σ. 1-2.

των σιδηροδρομικών των ΣΕΚ με τον *Ριζοσπάστη* να αναφέρει ότι είχε αποφυλακισθεί προ ημερών¹⁰⁷⁵.

17.5 Το Δ' Συνέδριο της ΠΟΣ

Το Δ' Συνέδριο της ΠΟΣ πραγματοποιήθηκε στο Βόλο τον Μάρτιο του 1928 (η ημερομηνία έναρξης του συνεδρίου ήταν η Πέμπτη 22/3/1928). Είναι η εποχή κατά την οποία είχε προηγηθεί η εκκαθάριση του ΕΚΠ από τους κομμουνιστές και τα κομμουνιστικά ή κομμουνίζοντα σωματεία, η οποία επρόκειτο να επαναληφθεί λίγες εβδομάδες αργότερα στο επίπεδο της Γενικής Συνομοσπονδίας. Τα ζητήματα που τέθηκαν υπήρξαν πολλά και οι διαμάχες μεταξύ των παρατάξεων αρκετές. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε στα κυριότερα θέματα αν και τα ζητήματα του Δ' Συνεδρίου της ΠΟΣ αλλά και του μεσοπολεμικού σιδηροδρομικού κινήματος συνολικά είναι εν πολλοίς ενδεικτικά για την συνολική κίνηση των συνδικάτων και ομοσπονδιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Το ζήτημα το οποίο αποτέλεσε το κυριότερο σημείο τριβής μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών ήταν οι τροποποιήσεις των καταστατικών της Ομοσπονδίας και των Συνδέσμων. Σκοπός των τροποποιήσεων ήταν «να στερηθεί το προσωπικόν των κατώτερων βαθμίδων εκάστου κλάδου της δυνατότητος που είχε ως το πιο πολυάριθμο, να επηρεάζει το αποτέλεσμα των εκάστοτε διενεργουμένων εκλογών, με την ανάδειξη αντιπροσώπων της προτιμήσεώς του»¹⁰⁷⁶. Οι τροποποιήσεις πραγματοποιήθηκαν, τελικά, από τη σοσιαλιστική πλειοψηφία της Ομοσπονδίας.

Ενώ μέσα στο Συνέδριο οι αντιπρόσωποι της Αριστερής Παράταξης και οι αντιπρόσωποι των «αριστερών» Ομοσπονδιών Τύπου, Ηλεκτρισμού και Επισιτισμού καταλόγιζαν διασπαστικό ρόλο στη Διοίκηση της ΠΟΣ και τη μέμφονταν για

¹⁰⁷⁵ *Ο.π.*, 9/6/1928, σ. 4. Στη ΓΣ του Λαρισαϊκού της 6/3/1928 εγκρίθηκε ψήφισμα με το οποίο η σύλληψη του Μαργιόλη θεωρήθηκε ότι στρέφονταν εναντίον ολόκληρου του σιδηροδρομικού κόσμου, πραγματοποιήθηκε για να αποθαρρύνει τους σιδηροδρομικούς από τον δρόμο του συνδικαλιστικού αγώνα και κλήθηκε η ΠΟΣ να αναλάβει πρωτοβουλίες για την απελευθέρωσή του. Βλ. *ό.π.*, 7/3/1928, σ. 4. Η διαμάχη, όμως, ΠΟΣ και Λαρισαϊκού είχε φθάσει σε τέτοιο σημείο ώστε αυτή η απόφαση ήταν η αντίδραση στην προηγούμενη άρνηση της ΠΟΣ να επισκευθεί με αντιπροσωπεία του Λαρισαϊκού το Υπουργείο για την εν λόγω υπόθεση, ενώ και η Διοίκηση του ΣΠΑΠ αρνήθηκε να συζητηθεί το θέμα στην Γενική Συνέλευση του Συνδέσμου, παρά τη σχετική πρόταση της Αριστερής Παράταξης. Βλ. *ό.π.*, 4/3/1928, σ. 4 και 18/3/1928, σ. 4. Εν τέλει, για το διάστημα μέχρι την αποφυλάκιση του Δ. Μαργιόλη, προσωρινός ΓΓ του Λαρισαϊκού εκλέχθηκε ο Λιανός, τέως ταμίας του Συνδέσμου. Πάντως, από τα γραφόμενα στο *Ριζοσπάστη* με αφορμή την Γενική Συνέλευση των ΣΕΚ φαίνεται ότι η Διοίκηση της ΠΟΣ (ΓΓ ήταν ο Λάσκαρης) πραγματοποίησε ενέργειες για την αποφυλάκιση τεσσάρων από τους πέντε φυλακισμένους σιδηροδρομικούς, συμπεριλαμβανομένου και του Μαργιόλη. Βλ. *ό.π.*, 9/6/1928, σ. 4.

¹⁰⁷⁶ Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 141.

«προδοσία» στα θέματα του 13^{ου} μισθού και την αύξηση των αποδοχών των σιδηροδρομικών, οι αντίπαλοί τους χρέωναν σε αυτούς την ευθύνη για την αποτυχία ικανοποίησης των παραπάνω αιτημάτων εξαιτίας των αντιδράσεων του, ενώ ο Κύβελος τόνισε ότι «το ΚΚΕ συνεργάζεται με το κράτος». Ανάμεσα στα άλλα, συζητήθηκε η δημοσίευση του *Ριζοσπάστη* σειράς άρθρων εναντίον της Διοίκησης της ΠΟΣ και πάρθηκε, με ψήφους 36-18, απόφαση αποκλήρυξης της εφημερίδας.

Στις ψηφοφορίες των δύο τελευταίων ημερών βρίσκεται και το αποτέλεσμα όλων όσα προηγήθηκαν κατά τη διάρκειά του. Κατ' αρχάς, εγκρίθηκε η λογοδοσία της διοίκησης της ΠΟΣ με ψήφους 29-22. Επιπλέον, έπειτα από έντονη διαλογική συζήτηση, εγκρίθηκε η έκθεση δράσης της ΠΟΣ με ψήφους 36-18 και οριστικοποιήθηκε η προσχώρηση της Ομοσπονδίας στη Διεθνή του Άμστερνταμ.¹⁰⁷⁷ Τέλος, από το σύνολο των 51 παρόντων αντιπροσώπων (οι απόντες ήταν 8), εκλέχθηκε η νέα ΕΕ της ΠΟΣ την οποία αποτελούσαν οι συντηρητικοί και σοσιαλιστές Κύβελος, Λάσκαρης, Λιανόπουλος, Λούλιας και Παπάζογλου¹⁰⁷⁸, ενώ τις επόμενες ημέρες νέος ΓΓ της ΠΟΣ, εκλέχθηκε ο Γ. Λάσκαρης.

Τα αποτελέσματα του συνεδρίου μπορούν να χαρακτηρισθούν ως νίκη των σοσιαλιστών συνδικαλιστών έναντι της Αριστερής Παράταξης. Η διαμάχη, όμως, μεταξύ των παρατάξεων δεν τελείωσε στο Συνέδριο. Ας μην ξεχνάμε ότι οι εργασίες του συνεδρίου έληξαν έναν, περίπου, μήνα πριν την έναρξη του Δ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ στο οποίο θα επέλθει η οριστική διάσπαση του μεσοπολεμικού ελληνικού εργατικού κινήματος. Διαπιστώσαμε, ήδη, ότι πολλά από τα συμβάντα στο σιδηροδρομικό κίνημα της δεκαετίας του 1920 φαίνονταν όμοια με τα αντίστοιχα στη δράση της ΓΣΕΕ. Αν προσθέσουμε σε αυτό και την πρόθεση αμφισβήτησης των αποφάσεων του Συνεδρίου, ήδη κατά τη διάρκειά του, από τους κομμουνιστές σιδηροδρομικούς¹⁰⁷⁹, καταλαβαίνει κανείς ότι η μετασυνεδριακή περίοδος όχι μόνο

¹⁰⁷⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συντηρητικός συνδικαλιστής Παπάζογλου σε αυτή τη συζήτηση υπεραμύνθηκε την ομάδα «Σπάρτακος» του Πουλιόπουλου επειδή αυτή η ομάδα διαγράφηκε από το ΚΚΕ και «αποκάλυψε» τα σφάλματα στην τακτική του. Ο Παπάζογλου υπεραμύνθηκε τη θέση ότι το ΚΚΕ θα έπρεπε να ασχολείται με τη μόρφωση των εργατών, ενώ τόνισε ότι η ταξική πάλη δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί στην Ελλάδα επειδή οι εργάτες δεν είναι «συνειδητοί» και η ταξική πάλη από την πλευρά του ΚΚΕ «αφυνίξει» την αστική τάξη, η οποία επιτίθεται στο εργατικό κίνημα με συνέπεια την υποχώρηση του τελευταίου. Βλ. *ό.π.*, 3/4/1928, σ. 1.

¹⁰⁷⁸ *Ο.π.*, 4/4/1928, σ. 4.

¹⁰⁷⁹ Ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε στις 27/3/1928 το υπογεγραμμένο από 18 αριστερούς αντιπροσώπους έγγραφο προς το Συνέδριο, σύμφωνα με το οποίο το Συνέδριο χαρακτηρίζονταν ως «νόθο» και εκδηλώνονταν η πρόθεσή τους να απειθαρχήσουν σε όποια «αντεργατική» απόφασή του.

δεν εξάλειψε τις διαφορές των παρατάξεων, αλλά αυτές οξύνθηκαν ακριβώς εξαιτίας των εξελίξεων του Πανελλαδικού Συνεδρίου της Συνομοσπονδίας.

Τα πρώτα αποτελέσματα φάνηκαν, όταν η αριστερή παράταξη του ΣΠΑΠ (κομμουνιστική αντιπολίτευση) εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία κατηγορούσε τους «Καλομοιροστρατήδες» της ΓΣΕΕ και τους Λάσκαρη και Παπάζογλου της ΠΟΣ ότι με την «ψευτοεπαναστατική» τους φρασεολογία εξαπατούσαν την εργατική τάξη, ενώ απέκλεισαν από το Δ' Πανελλαδικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ τους αριστερούς αντιπροσώπους¹⁰⁸⁰.

Η Γενική Συνέλευση των ΣΕΚ, η οποία πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Λαρισαϊκού στις 8 Ιουνίου, καταψήφισε τις αποφάσεις του Δ' Πανσιδηροδρομικού Συνεδρίου (κυρίως σε ό,τι αφορούσε το νέο καταστατικό της Ομοσπονδίας) και ενέκρινε τη στάση των αριστερών αντιπροσώπων του. Ο Γ. Λάσκαρης είχε προηγουμένως λάβει το λόγο και ζήτησε από τη Συνέλευση να εγκριθούν οι αποφάσεις του Δ' Πανσιδηροδρομικού Συνεδρίου, διότι διαφορετικά θα σήμαινε ότι δεν αναγνωρίζονται ούτε τα συνέδρια, ούτε η Ομοσπονδία. Σε ό,τι αφορά το θέμα της ημερήσιας διάταξης που προηγήθηκε της συζήτησης για το Συνέριο και αφορούσε τις διεκδικήσεις του κατώτερου προσωπικού των σιδηροδρομικών, η ΓΣ υιοθέτησε την πρόταση της Διοίκησης του Λαρισαϊκού για κάθοδο σε απεργία, πρόταση που υπεραμύνθηκε και ο παριστάμενος ΓΓ της ΠΟΣ Γ. Λάσκαρης. Παρά την απόφαση της μικτής ΓΣ, η ΠΟΣ δεν προκήρυξε την απεργία, γεγονός που ανάγκασε τη Διοίκηση του Λαρισαϊκού να συγκαλέσει νέα ΓΣ των ΣΕΚ καταδικάζοντας τη δράση της Διοίκησης Λάσκαρη με το επιχείρημα ότι περιόριζε τη δράση της σε επισκέψεις στο υπουργείο Συγκοινωνίας.

Ιδιαίτερη, όμως, έκταση έλαβε το πρώτο ζήτημα της μη έγκρισης από τη ΓΣ του Λαρισαϊκού του νέου καταστατικού της ΠΟΣ, όπως αυτό διαμορφώθηκε στο Δ' Πανσιδηροδρομικό Συνέδριο. Η αντίδραση της ΠΟΣ ήταν άμεση και δραστική. Διέκοψε τις σχέσεις της με το Λαρισαϊκό, διέγραψε τον Λιανό (τον είχε κατηγορήσει παλιότερα για κατάχρηση του ταμείου) και προχώρησε στην ίδρυση αντισυνδέσμου. Οι αιτίες για αυτές τις ενέργειες, σύμφωνα με το έγγραφό της το οποίο δημοσίευσε ο *Ριζοσπάστης* στις 2 Σεπτεμβρίου 1928, ήταν η απειθαρχία του Συνδέσμου του Λαρισαϊκού στις αποφάσεις του Δ' Πανσιδηροδρομικού (μη έγκριση του

¹⁰⁸⁰ Ο.π., 20/5/1928, σ. 3.

καταστατικού), η έκδοση προκήρυξης της αριστερής παράταξης κατά τη διάρκεια των αρχαιρεσιών για το Συνέδριο με το οποίο καλούσε τους σιδηροδρομικούς να υπερψηφίσουν τους αριστερούς υποψηφίους και τρίτον, η έκδοση «επαναστατικών» προκηρύξεων κατά την απεργιακή ζύμωση. Όσο για τον Λιανό, η αιτία της διαγραφής του, σύμφωνα με την ανακοίνωση της ΠΟΣ, ήταν μία ομιλία του στην Ξάνθη ως αντιπρόσωπος του Πενταμελούς Γραφείου των αποκλεισμένων από τη ΓΣΕΕ σωματείων.

Οι αιτίες για τη διακοπή των σχέσεων της Ομοσπονδίας με τον Λαρισαϊκό δε μπορούν να κατανοηθούν δίχως να λάβουμε υπόψη μας τις αποφάσεις του Δ' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ σύμφωνα με τις οποίες αποκλείονταν από τις γραμμές της οι αριστεροί αντιπρόσωποι και οι οργανώσεις που δεν θα πειθαρχούσαν σε αυτή την απόφαση (αλλά και τις υπόλοιπες). Για μία ακόμη φορά, η Σιδηροδρομική Ομοσπονδία έγινε το βασικό πεδίο εφαρμογής των αποφάσεων της Συνομοσπονδίας και η μεταφορά των διαφορών που αναπτύσσονταν σε αυτήν καθόρισαν την παραπάνω απόφαση της διοίκησης της ΠΟΣ¹⁰⁸¹. Ως αποτέλεσμα της διαγραφής του από την ΠΟΣ αλλά και ως συνέπεια του σχηματισμού της Ενωτικής ΓΣΕΕ από τους αποκλεισμένους από τη Γενική Συνομοσπονδία αντιπροσώπους, ο Λαρισαϊκός αποφάσισε τη συμμετοχή του στο Συνέδριο από το οποίο προέκυψε η ΕΓΣΕΕ¹⁰⁸².

¹⁰⁸¹ Στο ίδιο πνεύμα βασίσθηκε και η καθαίρεση του αριστερού ΓΓ των Σιδηροδρομικών Αττικής Ζούλια μετά από απαίτηση της διοίκησης της ΠΟΣ και την απειλή της διαγραφής του Συνδέσμου. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 2/10/1928, σ. 4. Σε ό,τι αφορά τον Λαρισαϊκό είναι χαρακτηριστικό ότι η Διοίκηση των ΣΕΚ αρνήθηκε να συνομιλήσει με τη Διοίκηση του Λαρισαϊκού επειδή είχε λάβει έγγραφο από την ΠΟΣ που την ενημέρωνε για τη διαγραφή του. *Ο.π.*, 19/10/1928, σ. 2. Επίσης, διαλύθηκε ο Σύνδεσμος ΣΠΑΠ και ανασυγκροτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1928 μετά την έγκριση του καταστατικού που υπέβαλλε η αριστερή «Προσωρινή Διοίκηση ΣΠΑΠ», σε αντιπαράθεση με τον ήδη ιδρυμένο αντισύνδεσμο, ο οποίος πρόσκεινταν στη Διοίκηση της ΠΟΣ. Η πρώτη ανακοίνωση του ανασυγκροτημένου Συνδέσμου στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 30/12/1928, σ. 3. Έκτοτε, συνυπήρχαν δύο σύνδεσμοι ΣΠΑΠ με την πρώτη «μάχη» τους να περιστρέφεται γύρω από το δάνειο του 30% του μισθού που δόθηκε στους σιδηροδρομικούς ως ενίσχυση τον Δεκέμβριο και παρακρατήθηκε τον Ιανουάριο του 1929. Ο «αριστερός» ΣΠΑΠ κατηγορούσε τις Διοικήσεις ΠΟΣ και «συντηρητικού» ΣΠΑΠ ότι είχαν συμφωνήσει σε αυτή την προοπτική ενώ διατυμπάνιζαν το αντίθετο.

¹⁰⁸² Στις 14 Δεκεμβρίου πραγματοποιήθηκε κοινή σύσκεψη των Διοικήσεων των Λαρισαϊκού και της Προσωρινής Διοίκησης ΣΠΑΠ στο οποίο αποκηρύχθηκε η ΠΟΣ ως «προδοτική», οι Σύνδεσμοι τάχθηκαν υπέρ του «Ενωτικού Συνεδρίου» (το ιδρυτικό της Ενωτικής ΓΣΕΕ) και εναντίον του «Ιδιώνυμου». *Ο.π.*, 15/12/1928, σ. 1-2. Επιπλέον, οι Μαργιόλης και Λιανός είχαν συλληφθεί, δικασθεί και αθωωθεί από το Συμβούλιο Εφετών, μετά από την καταγγελία της Διοίκησης της ΠΟΣ ότι διέρρηξαν το ταμείο της.

17.6 Το σιδηροδρομικό κίνημα μετά την ίδρυση της ενωτικής ΓΣΕΕ.

17.6.1 Οι «αχρωμάτιστοι».

Μετά τη συγκρότηση της Ενωτικής ΓΣΕΕ οποιαδήποτε περίπτωση σύγκλισης των δύο παρατάξεων και μέσα στο σιδηροδρομικό κίνημα φαινόταν αδύνατη. Οι δύο γραμμές στο σιδηροδρομικό κίνημα, ακολουθώντας πιστότερα από οποιονδήποτε άλλο εργατικό κλάδο το εργατικό κίνημα στην κορυφαία του βαθμίδα, απομακρύνθηκαν τόσο η μία από την άλλη, ώστε εμφανίζονταν διαφορετικές συνελεύσεις. Στις συνελεύσεις τους καταδικαζόταν η αντίπαλη παράταξη ή σύνδεσμος, όπως για παράδειγμα, η συνέλευση της Προσωρινής Διοικούσας Επιτροπής του ΣΠΑΠ στις 18/2/1929 στη Λεύκα του Πειραιά, στην οποία αποκηρύχθηκε η Διοίκηση της ΠΟΣ, ψηφίσθηκαν τα οικονομικά και άλλα αιτήματα του κλάδου χωρίς τη συνεργασία με την Ομοσπονδία, χαιρετίστηκε η συμμετοχή του Συνδέσμου στην ΕΓΣΕΕ και ζητήθηκε η σύγκληση πανσιδηροδρομικού συνεδρίου¹⁰⁸³.

Όπως είδαμε, μετά το Δ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ και την οριστική διάσπαση του εργατικού κινήματος, η μεταφορά της διάσπασης στους σιδηροδρομικούς ήταν άμεση. Η ΠΟΣ, ακολουθώντας τη ΓΣΕΕ και τις αποφάσεις του Δ' Συνεδρίου της περί του αποκλεισμού των αριστερών αντιπροσώπων και σωματείων, προχώρησε στην διακοπή των σχέσεων της με τον Σύνδεσμο του Λαρισσαϊκού και στην ίδρυση αντισυνδέσμου. Παρόμοια διάσπαση με δύο διοικήσεις πραγματοποιήθηκε στον Σύνδεσμο του ΣΠΑΠ. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω εξελίξεων δημιουργήθηκε από τους αριστερούς σιδηροδρομικούς η Ενωτική Επιτροπή των Σιδηροδρομικών της Ελλάδος, κατά τα πρότυπα της ΕΓΣΕΕ και των Ενωτικών Εργατικών Κέντρων, η οποία ως κύρια μελήματά της ανέδειξε τη συγκρότηση ενός Συνεδρίου στο οποίο θα αντιπροσωπεύονταν όλες οι σιδηροδρομικές οργανώσεις και θα διαλύονταν οι αντισύνδεσμοι. Στις συνεδριάσεις της Προσωρινής Επιτροπής λάμβαναν μέρος οι διοικήσεις του Λαρισσαϊκού και του ΣΠΑΠ, ενώ είχε αναπτυχθεί και στενή συνεργασία με την αριστερού προσανατολισμού Ομοσπονδία Ηλεκτρισμού¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸³ Ο.π., 19/2/1929, σ. 4. Το αίτημα για τη σύγκληση του Πανσιδηροδρομικού Συνεδρίου υποστηρίζονταν ή αποτελούσε αίτημα της Ενωτικής ΓΣΕΕ.

¹⁰⁸⁴ Στις 22/3/1929 πραγματοποιήθηκε κοινή σύσκεψη για τα αιτήματά τους, αλλά και το «Ιδιώνυμο». Επίσης, αναπτύχθηκε συνεργασία με τη ΝΕΠ/ΝΕΕ. Ο.π., 22/3/1929 και 23/3/1929.

Η διαφοροποίηση του σιδηροδρομικού κινήματος σε σχέση με το γενικό συνδικαλιστικό κίνημα της περιόδου παρουσιάστηκε από το 1929 και εστιάστηκε, αρχικά, στην πλευρά της Αριστερής Παράταξης. Η αρχή της κρίσης τοποθετείται στις αποφάσεις της Ενωτικής ΓΣΕΕ για την ενότητα των σιδηροδρομικών. Η Διοίκηση της ΕΓΣΕΕ, αφού διαπίστωσε τη μικρή συμμετοχή των σιδηροδρομικών στις «ομοσπονδιακές» οργανώσεις του Λαρισαϊκού και του ΣΠΑΠ, άσκησε δριμυία κριτική στους ηγέτες της αριστερής παράταξης και της Ενωτικής Επιτροπής Σιδηροδρομικών. Η κριτική των ηγετών της Ενωτικής ΓΣΕΕ εστιάστηκε στην έλλειψη πρωτοβουλιών για την επίλυση των σιδηροδρομικών ζητημάτων. Οι χαρακτηρισμοί «στα λόγια αριστεροί», «οι ηγούμενοι των ταξικών συνδικάτων [...] εφάρμοσαν εντελώς αντίθετη γραμμή από την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία, έγιναν ουρά των σοσιαλφασιστών της ΠΟΣ», «προκάλεσαν τον κλονισμό της εμπιστοσύνης των σιδηροδρομικών», «μέσα από τον ταξικό Λαρισαϊκό και ΣΠΑΠ να συγκληθεί μικτή συνέλευση που θα αντικαταστήσει την Ενωτική Επιτροπή που εγκατέλειψε και παραβίασε τις εντολές των σιδηροδρομικών» κ.ά δήλωναν τη διάσταση που άρχιζε να εκδηλώνεται στους κόλπους των αριστερών σιδηροδρομικών¹⁰⁸⁵.

Ο Πειραιάς έγινε, για μία ακόμη φορά η έδρα της διάσπασης. Το κομβικό σημείο της διάλυσης των σχέσεων Λαρισαϊκού και Ενωτικής ΓΣΕΕ αποτέλεσε η ανακοίνωση του Συνδέσμου (Πειραιάς, 30 Αυγούστου 1929) σχετικά με την πορεία των διαπραγματεύσεων με την διοίκηση του «ομοσπονδιακού» Λαρισαϊκού¹⁰⁸⁶. Η ΕΓΣΕΕ καταδίκασε αυτή την προσπάθεια σύγκλισης με τους σοσιαλιστές ως «ανεφάρμοστη» και χαρακτήρισε την ηγετική ομάδα του Λαρισαϊκού «αχρωμάτιστους», οι οποίοι τορπίλισαν την ενότητα διαβρώνοντας τον ταξικό χαρακτήρα του Συνδέσμου¹⁰⁸⁷. Η

¹⁰⁸⁵ *Ο.π.*, 29/6/1929, σ. 1-2.

¹⁰⁸⁶ Στην ανακοίνωση αναφέρονταν ως αιτίες της μη επίτευξης συμφωνίας οι δύο όροι που έθεσαν οι διοικούντες τον ομοσπονδιακό Λαρισαϊκό και οι οποίοι, σύμφωνα με τον «αριστερό» Λαρισαϊκό ήταν αποτέλεσμα εντολών και συνεργασίας με την «φασιστική» ΠΟΣ. Ο πρώτος όρος αφορούσε τη διενέργεια δημοψηφίσματος για το καταστατικό της Ομοσπονδίας μόνο για διοικητικά θέματα και όχι για τους όρους «εργατική δημοκρατία ή εργατική δικτατορία», όπως είχε συμφωνηθεί. Ο δεύτερος όρος είχε να κάνει με την αξίωση του «ομοσπονδιακού» να γίνει δημοψήφισμα για την διάλυση όλων των αντισυνδέσμων και την προσχώρηση όλων των οργανώσεων στην ΠΟΣ. Η ανακοίνωση του Λαρισαϊκού στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 2/9/1929, σ. 4

¹⁰⁸⁷ Ο όρος «αχρωμάτιστοι» αποδόθηκε στον Μαργιόλη και τους υπόλοιπους ηγέτες του Λαρισαϊκού ως μομφή για τη θέση τους να κρατηθεί η συνδικαλιστική δράση μακριά της πολιτικής και κομματικής επιρροής. Οι διοικούντες τον Λαρισαϊκό θεώρησαν ότι η «σιδηροδρομική πραγματικότητα» δεν επέτρεπε την διενέργεια οξείας ταξικής πάλης. Αν και η θέση για ενοποίηση του σιδηροδρομικού κινήματος ήταν κοινή τόσο του Λαρισαϊκού, όσο και της ΕΓΣΕΕ, ο Μαργιόλης και οι υπόλοιποι ηγέτες του Λαρισαϊκού κατηγορήθηκαν από τους συντρόφους τους για «αχρωμάτιστη και

πορεία της ενοποίησης μέσω της σύγκλησης μικτής γενικής συνέλευσης έγινε το σύνθημα της Ενωτικής ΓΣΕΕ για τους σιδηροδρομικούς. Οι αναφορές στον *Ριζοσπάστη* για τις συνελεύσεις των σιδηροδρομικών, οι οποίοι ζητούσαν την ενοποίηση μέσω μικτής συνέλευσης πλήθαιναν. Παρόλα αυτά, η ΕΓΣΕΕ προχώρησε στην έκδοση μίας ανακοίνωσης με την οποία τονιζόταν η ανάγκη της ενοποίησης των σιδηροδρομικών μέσω των δικών της θέσεων και στρεφόταν εναντίον των «ουδέτερων», οι οποίοι με «αριστερή φρασεολογία εφαρμόζουν τον χυδαιότερο οπορτουνισμό»¹⁰⁸⁸. Το επόμενο έτος βρήκε την αριστερή παράταξη που συνεργαζόταν με την ΕΓΣΕΕ και το ΚΚΕ μειωηφούσα σε όλες τις σιδηροδρομικές οργανώσεις, του ενιαίου, συμπεριλαμβανομένου πλέον και του Λαρισαϊκού.

Η πολιτική του ΚΚΕ και της ΕΓΣΕΕ για κάθοδο σε μία γενική απεργία το 1930, ανέδειξε την οριστική διάσπαση της αριστερής παράταξης στους σιδηροδρομικούς. Απέναντι σε όλες τις άλλες παρατάξεις (συμπεριλαμβανομένων και των «αχρωμάτιστων» και των μελών που είχαν ακολουθήσει τον Π. Πουλιόπουλο) οι συνδικαλιστές της Ενωτικής ΓΣΕΕ και του ΚΚΕ επιδίωκαν την πραγματοποίηση γενικής απεργίας μέσω γενικών συνελεύσεων σε κάθε επιχείρηση «ξεχωριστά». Η Αριστερή Παράταξη πραγματοποιούσε χωριστές συνελεύσεις σε όλες τις οργανώσεις και ως πιο επικίνδυνος αντίπαλος θεωρούνταν πλέον οι «αχρωμάτιστοι», οι οποίοι διατηρούσαν τη φρασεολογία του ΚΚΕ και ήταν οι μέχρι πρότινος κύριοι εκφραστές της γραμμής του στο σιδηροδρομικό κίνημα. Όπως συνέβαινε, σχεδόν, πάντοτε στη μεσοπολεμική Αριστερά, οι πρώην σύντροφοι μετατρέπονταν γρήγορα στον πρώτο στόχο και για τις δύο πλευρές.

Η ερμηνεία αυτού του φαινομένου βρίσκεται αφενός στην ανάγκη διαχωρισμού της θέσης της κάθε πλευράς από την άλλη και, αφετέρου, στον κίνδυνο που διέβλεπαν ότι η αντίπαλη πλευρά θα επηρέαζε τον χώρο που μέχρι τότε ήταν υπό τη δική της επιρροή. Στην περίπτωση των σιδηροδρομικών, η ΕΓΣΕΕ και το ΚΚΕ ήθελαν να διαχωριστούν από τις πρακτικές των Μαργιόλη και Λιανού, οι οποίοι παρέμεναν οι πιο αναγνωρισμένοι κομμουνιστές σιδηροδρομικοί. Οι διοικούντες του Λαρισαϊκού, ωστόσο, ήθελαν να αναδείξουν την ορθότητα των θέσεών τους έναντι

ουδέτερη δράση της ενότητας πάση θυσία, δηλαδή υποταγής στους σοσιαλφασίστες». Η κριτική της ΕΓΣΕΕ, στο *ίδιο*, σ. 1.

¹⁰⁸⁸ *Ο.π.*, 13/9/1929, σ. 2. Οι επιθέσεις εναντίον των διοικούντων του Λαρισαϊκού συνεχίζονταν και στο επόμενο διάστημα υιοθετώντας τη φρασεολογία που χρησιμοποιούνταν από την ΕΓΣΕΕ για τους αντιπάλους της στο συνδικαλιστικό κίνημα. Έτσι, οι Μαργιόλης και Λιανός αναφέρονταν έκτοτε ως «Λιανομαργιόληδες».

των ηγετών της Ενωτικής ΓΣΕΕ (περί της «σιδηροδρομικής πραγματικότητας») και να διατηρήσουν την επιρροή που είχαν στους αριστερούς σιδηροδρομικούς. Έτσι, από τον Ριζοσπάστη¹⁰⁸⁹ υπερτονιζόταν η ανάγκη για την κάθοδο σε γενική πανελλαδική απεργία, μεταφέρονταν οι ειδήσεις για τις σχετικές συνελεύσεις με πρωτοβουλία της «επαναστατικής» παράταξης των σιδηροδρομικών και για την ανάγκη της καθοδήγησης του αγώνα από την ΕΓΣΕΕ και το ΚΚΕ έναντι του ρόλου των «παλιών και των νέων σοσιαλφασιστών Μαργιόλη και Λιανού».

Οι διοικούντες τον Λαρισαϊκό στρέφονταν εναντίον της διοίκησης της ΠΟΣ και τόνιζαν την ανάγκη της καθόδου σε αγώνες. Η διαφοροποίησή τους σε σχέση με την παράταξη που πρόσκειτο στο ΚΚΕ αφορούσε τις συνθήκες που έπρεπε να εξασφαλιστούν για την πραγματοποίηση των κινητοποιήσεων των σιδηροδρομικών. Η θέση τους ήταν ότι με βάση την τότε «σιδηροδρομική πραγματικότητα» θα έπρεπε προηγουμένως να έχουν πάρει με το μέρος τους το σύνολο των σιδηροδρομικών, επειδή οι συνθήκες που επικρατούσαν δεν επέτρεπαν την κάθοδο σε απεργιακούς αγώνες. Αυτή η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στις απόψεις της ομάδας Πουλιόπουλου η οποία λίγους μήνες νωρίτερα είχε αποσχισθεί από τον κομματικό μηχανισμό του ΚΚΕ¹⁰⁹⁰. Δεν είναι τυχαίο ότι οι κατηγορίες των κομματικών συνδικαλιστών εναντίον των Μαργιόλη και Λιανού ήταν όμοιες με τις αντίστοιχες κατηγορίες εναντίον της ομάδας Πουλιόπουλου («διαφθορείς της τακτικής»). Ωστόσο, οι δύο ομάδες δεν πρέπει να είχαν σχέσεις συνεργασίας από τη στιγμή που η ομάδα Πουλιόπουλου, μέσα από το *Σπάρτακο*, εξέφραζε την αντίδρασή της στην ομάδα των «αχρωμάτιστων», την κίνηση των οποίων θεωρούσε ως τη «λογική συνέπεια της οποροτουνιστικής γραμμής του Κόμματος και της συμβιβαστικής, όπως η κίνηση για την κατά κλάδους οργάνωση, λογική συνέπεια των συντεχνιακών οργανωτικών μέτρων της ΠΟΣ»¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁹ Ενδεικτικά βλ. 6/2/1930, 21/2/1930, 26/4/1930, 10/6/1930, 19/6/1930, 19/7/1930

¹⁰⁹⁰ Υπήρχαν, όμως, διαφωνίες σε σειρά άλλων ζητημάτων με κυριότερο τον διαχωρισμό συνδικαλισμού και πολιτικής, ο οποίος αποτελούσε το κεντρικό σύνθημα των «αχρωμάτιστων».

¹⁰⁹¹ *Σπάρτακος*, Νο. 12, Ιούνιος 1931. Εδώ παρατίθεται από την *Εργατική Δημοκρατία*, Ειδική Έκδοση Νο. 12, Οκτώβρης 2009, σ. 13. Στο κείμενο του *Σπάρτακου* αναφέρεται ότι οι σιδηροδρομικοί ακολούθησαν τους «αχρωμάτιστους» εξαιτίας της αδυναμίας του ΚΚΕ να προβάλλει συνθήματα με προοπτική για τους σιδηροδρομικούς. Σύμφωνα με τον δημοσίευμα του *Σπάρτακου* οι «αχρωμάτιστοι» πρόβαλλαν συνθήματα «πιο κατανοητά μεν, αλλά εντοπισμένα και χωρίς ταξικό περιεχόμενο. Όλη η κίνηση των αχρωμάτιστων χαρακτηρίζεται με την εγκατάλειψη κάθε συσχετισμού των οικονομικών αγώνων με τους πολιτικούς, κάθε συνδέσεως του σιδηροδρομικού κινήματος με το υπόλοιπο εργατικό κίνημα, κάθε ιδεολογικής και πολιτικής συγκρούσεως με την μπουρζουαζία και το κράτος. Η κίνηση αυτή, νοητή μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες του κινήματος, είναι εχθρική προς κάθε εργατικό

Είδαμε, ήδη, ότι το σιδηροδρομικό κίνημα ενσάρκωνε όλες τις εκφάνσεις του συνδικαλισμού σε κεντρικό επίπεδο και ότι ο Πειραιάς ήταν το πεδίο εφαρμογής των διαφορετικών συνδικαλιστικών τακτικών. Έτσι και στην περίπτωση των σιδηροδρομικών, ο Λαρισαϊκός που έδρευε στον Πειραιά, αποτελούσε την συνδικαλιστική έκφραση του ΚΚΕ μέσα στο συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά και τον Σύνδεσμο στον οποίο ξέσπασε η εσωτερική κρίση της αριστερής παράταξης. Ο Λαρισαϊκός διοργάνωσε δύο συγκεντρώσεις στην τοποθεσία Αγία Σοφία του Πειραιά, στις οποίες συγκεντρώθηκαν 200 και 150 σιδηροδρομικοί, αντίστοιχα, στις οποίες διασταύρωσαν τα ξίφη τους ο ΓΓ του συνδέσμου Αντωνόπουλος και ο αντιπρόσωπος της «επαναστατικής» παράταξης Τσιτσιλώνης. Ο μεν Αντωνόπουλος τόνιζε ότι η μικρή συμμετοχή των εργατών στις συγκεντρώσεις επιβεβαίωνε τη θέση της παράταξής του για την αδιαφορία των σιδηροδρομικών και ο Τσιτσιλώνης κατηγορούσε τη Διοίκηση για αδράνεια, η οποία οφείλεται για τη μικρή προσέλευση των σιδηροδρομικών¹⁰⁹².

17.6.2 Οι επιπτώσεις της διάσπασης του Ε' Συνεδρίου της ΓΣΕΕ

Το Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ επέφερε τη διάσπαση μεταξύ των δύο σύμμαχων παρατάξεων του Γ' και Δ' Συνεδρίου, της σοσιαλιστικής παράταξης του Στρατή και της συντηρητικής παράταξης των Καλομοίρη και Δημητράτου. Η ΠΟΣ σε αυτή τη διαμάχη τάχθηκε με το μέρος των σοσιαλιστών του Στρατή και τους ακολούθησε, αργότερα, στη συγκρότηση των Ανεξάρτητων Συνδικάτων και της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας της Εργασίας (ΠΣΕ). Αυτή η εξέλιξη δεν ήταν παράξενη αν αναλογιστούμε τους δεσμούς των σιδηροδρομικών συνδικάτων και της ΠΟΣ με τον Στρατή, ο οποίος ήταν επί σειρά ετών ο επικεφαλής της Ομοσπονδίας. Αργότερα, η ΠΣΕ έλαβε πολλά από τα χαρακτηριστικά του σιδηροδρομικού κινήματος, αφού τα σιδηροδρομικά σωματεία αποτέλεσαν τον πυρήνα της δύναμής της.

Σε αυτή την πορεία της ΠΟΣ ακολούθησε και ο Λαρισαϊκός των Αντωνόπουλου και Μαργιόλη (ο Μαργιόλης είχε πάψει να αποτελεί μέλος της Διοίκησης του Συνδέσμου, αλλά εξακολουθούσε να ασκεί επιρροή στους σιδηροδρομικούς),

επαναστατικό κόμμα και προς την αντιπολίτευση [του ΚΚΕ], δεν δέχεται να υποτάξει την εργασία της σε μία πολιτική πειθαρχία. Η αντιπολίτευση [του ΚΚΕ] καταδικάζει απερίφραστα τους αχρωμάτιστους, δηλώνει όμως πως μονάχα μία ορθή επαναστατική γραμμή μπορεί να φέρει τις μάζες των αχρωμάτιστων προς την επαναστατική παράταξη και όχι η σημερινή κομματική γραμμή». Στο ίδιο, σ. 14.

¹⁰⁹² Ο.π., 29/7/1930, σ. 2 και 10/10/1930, σ. 2

διακόπτοντας οριστικά τους δεσμούς του με την Ενωτική ΓΣΕΕ. Ήδη από τον Αύγουστο του 1930 ο Λαρισαϊκός είχε πάρει απόφαση με την οποία εγκρίθηκε η κατ' αρχήν προσχώρηση του Συνδέσμου στην Ομοσπονδία. Τον Οκτώβριο του 1930 πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά συνδιάσκεψη των σιδηροδρομικών στην οποία έλαβαν μέρος ο Λαρισαϊκός, η Ένωση ΣΠΑΠ και αντιπρόσωποι του Μακεδονικού δικτύου με θέμα την ενοποίηση όλων των σιδηροδρομικών συνδέσμων υπό την ΠΟΣ. Η πρόταση που κυριάρχησε ήταν η εισήγηση του ΓΓ του Λαρισαϊκού Αντωνόπουλου, σύμφωνα με την οποία θα έπρεπε να συσταθεί μία επιτροπή προκειμένου να μεταβεί στη Διοίκηση της ΠΟΣ. Οι αποφάσεις από αυτή τη συνάντηση έπρεπε να κοινοποιηθούν σε νέα πανσιδηροδρομική συνδιάσκεψη ώστε να αποφασιστεί η προσχώρηση ή μη στην Ομοσπονδία. Η πρόταση ανέφερε την επαναφορά του παλιού καταστατικού της ΠΟΣ, την ελευθερία λόγου των συνδέσμων και την κριτική στις συνελεύσεις. Δύο ημέρες αργότερα, στις 24 Οκτωβρίου 1930, η νέα συνδιάσκεψη αποφάσισε την προσχώρηση στην ΠΟΣ μέχρι τη σύγκληση του Ε' Συνεδρίου της, στο οποίο θα ζητούσαν να τεθούν τα ζητήματα της τακτικής της Ομοσπονδίας¹⁰⁹³.

Η διοίκηση της ΠΟΣ καθυστέρησε για μία ακόμη φορά τη σύγκληση του συνεδρίου της και το προγραμματισμένο για τον Δεκέμβριο του 1930 Ε' Συνέδριο αναβλήθηκε. Η δυσαρέσκεια των σιδηροδρομικών από αυτήν την κωλυσιεργία, η κατάργηση του 13^{ου} μισθού, η απόλυση των έκτακτων σιδηροδρομικών και η πιθανολογούμενη απόλυση 1500 σιδηροδρομικών, σε συνδυασμό με τη ζύμωση της επαναστατικής παράταξης (ΕΓΣΕΕ) σε συνεχόμενες συνελεύσεις που πραγματοποιούσε, οδήγησαν τους σιδηροδρομικούς του Δικτύου Λαρίσης να καθαιρέσουν τη διοίκηση των «αχρωμάτιστων» και να εκλέξουν νέα αποτελούμενη από αντιπροσώπους της Επαναστατικής Παράταξης με νέο ΓΓ τον Τσιτσιλώνη¹⁰⁹⁴. Η νέα Διοίκηση προχώρησε στην έκδοση προκήρυξης για την ανάγκη της πάλης υπό την Ενωτική ΓΣΕΕ και οι «αχρωμάτιστοι» προέβησαν στην ίδρυση αντισυνδέσμου.

¹⁰⁹³ Αυτή ήταν η πρόταση του Μαργιόλη η οποία συγκέντρωσε 141 ψήφους. Η πρόταση του Αντωνόπουλου περί άμεσης κι ανεπιφύλακτης προσχώρησης συγκέντρωσε 19 ψήφους, ενώ υπήρχαν και 4 άκυρα, μάλλον της παράταξης της ΕΓΣΕΕ του Μακεδονικού δικτύου. *Ο.π.*, 23/10/1930, σ. 2 και 25/10/1930, σ. 2.

¹⁰⁹⁴ Η συνέλευση πραγματοποιήθηκε σε σχολείο του Πειραιά στις 14/3/1931 με την παρουσία 100 περίπου σιδηροδρομικών. Ο Μαργιόλης υπεραμύνθηκε των επιλογών του ζητώντας από την επαναστατική παράταξη να κατανοήσει ότι η δική του τακτική είναι η ορθή και ισχυρίστηκε ότι τάσσεται υπέρ του ΚΚΕ. *Ο.π.*, 15/3/1931, σ. 1-2.

Οι δύο Σύνδεσμοι Λαρισαϊκού, ο «ομοσπονδιακός» Λαρισαϊκός και η «Ένωση Σιδηροδρομικών δικτύου Λαρίσης» (αποτελούμενη από οπαδούς της ΕΓΣΕΕ) πραγματοποίησαν τον Οκτώβριο του 1931 (αρκετούς μήνες μετά τη λήξη του Ε' Συνεδρίου της ΠΟΣ) ενοποίηση των δυνάμεών τους με ενιαίο Σύνδεσμο, ο οποίος τάχθηκε στις γραμμές της ΠΟΣ. Αυτή η ενοποίηση ανέδειξε τις διαφωνίες που είχαν ανακύψει στις σχέσεις της Ένωσης Λαρισαϊκού και της Ενωτικής ΓΣΕΕ. Από την αρχή της προσπάθειας για ενοποίηση των δύο Συνδέσμων, η ΕΓΣΕΕ εξέφραζε (με ανακοίνωση που δημοσιεύθηκε στον *Ριζοσπάστη* στις 26 Σεπτεμβρίου) τις διαφωνίες της εξαιτίας της προσχώρησης στην ΠΟΣ και τη διαβλεπόμενη «υποταγή στους σοσιαλφασίστες». Η κριτική της ΕΓΣΕΕ συνεχίσθηκε και μετά τη συνάντηση των αντιπροσώπων της Ένωσης Λαρισαϊκού, του ομοσπονδιακού Λαρισαϊκού, της Παγκλαδικής Ένωσης και της ΠΟΣ στον Πειραιά, χαρακτηρίζοντας τη στάση της Ένωσης ως «προδοτική» και ως αποτέλεσμα «φοβερής παρανόησης και διαστρέβλωσης της ενότητας»¹⁰⁹⁵. Η ΕΓΣΕΕ, μέσω του *Ριζοσπάστη*, τόνισε ότι η Διοίκηση της Ένωσης είχε κατανοήσει το σφάλμα της θέσης της, αλλά προχώρησε στην ενοποίηση, εκτός της γραμμής της ΕΓΣΕΕ, με την προοπτική να αλλάξει γραμμή στη μικτή συνέλευση.

Το πρωτόκολλο που υπέγραψαν οι τρεις οργανώσεις, ανέφερε την αύξηση των μελών της ΕΕ του ομοσπονδιακού Λαρισαϊκού με ισάριθμα μέλη των οργανώσεων που προσχωρούν σε αυτόν, την εντός δεκαπενθημέρου κήρυξη αρχαιρεσιών για την ανάδειξη νέας διοίκησης με βάση το καταστατικό του ομοσπονδιακού, τις εντός δεκαπενθημέρου μετά τις αρχαιρεσίες γενικές συνελεύσεις για την εκλογή αντιπροσώπων του 6^{ου} Συνεδρίου της ΠΟΣ κ.ά. Το ανακοινωθέν της μικτής συνέλευσης ανέφερε την πραγματοποίηση της ενοποίησης και της ανάγκης συμμετοχής των σιδηροδρομικών στη νέα κίνηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αποχή των σιδηροδρομικών από την συνδικαλιστική δράση είχε λάβει τόση έκταση, ώστε ανάγκασε τις αντιπροσωπείες της μικτής συνέλευσης να υιοθετήσουν στο πρωτόκολλο την απόφαση να συμμετέχουν στις αρχαιρεσίες και οι σιδηροδρομικοί

¹⁰⁹⁵ Το πρωτόκολλο και το ανακοινωθέν της μικτής συνέλευσης και η κριτική της ΕΓΣΕΕ στο *ό.π.*, 4/10/1931, σ. 1-2. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τίτλος στη στήλη του πρωτοκόλλου ήταν «Γα ντοκουμέντα της προδοτικής γραμμής». Ακολούθησε νέα ανακοίνωση της ΕΓΣΕΕ κατά της ενοποίησης και της στάσης του Νεφελούδη και των υπολοίπων μελών της Διοίκησης της Ένωσης Λαρισαϊκού με την οποία κατηγορούνται οι «Ενωτικοί» για άνευ όρων αποδοχή των όρων της ΠΟΣ προκειμένου να επιτευχθεί η ενοποίηση (μικτές συνελεύσεις, αναλογική κ.ά) χωρίς να αναδείξουν το ρόλο της ΠΟΣ εγκαταλείποντας με αυτό τον τρόπο την ταξικό χαρακτήρα της Ένωσης. *Ο.π.*, 10/10/1931, σ. 1.

εκτός των Συνδέσμων με μόνη τους υποχρέωση την πληρωμή μίας δίμηνης συνδρομής, ανεξάρτητα από το χρόνο της αποχής τους από τις οργανώσεις. Η ενοποίηση πραγματοποιήθηκε ως προσχώρηση της Ένωσης Λαρισαϊκού και της Παγκλαδικής Ένωσης στον ομοσπονδιακό Λαρισαϊκό, διατηρώντας το καταστατικό του για τις αρχαιρεσίες. Ο νέος Σύνδεσμος ονομάστηκε «Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Λαρισαϊκός» και τέθηκε από την αρχή της ενοποίησης υπό την ΠΟΣ.

17.6.3 Το Ε' Συνέδριο της ΠΟΣ

Μέσα σε αυτό το κλίμα ξεκίνησε τον Μάιο του 1931¹⁰⁹⁶ στον Πειραιά το Ε' Συνέδριο της ΠΟΣ. Οι αντιπρόσωποι των αριστερών Συνδέσμων, ΣΠΑΠ, Μακεδονικού και Λαρισαϊκού, αποκλείστηκαν από τις εργασίες του, μετά την απαίτηση της Ομοσπονδίας να δηλώσουν την εκ των προτέρων συμφωνία τους στις αποφάσεις του Συνεδρίου. Επιπλέον, μακράν του Συνεδρίου διατηρήθηκαν και οι «αχρωμάτιστοι» με δική τους επιλογή, παραμένοντας, ωστόσο, στη δύναμη της ΓΣΕΕ¹⁰⁹⁷. Οι επικεφαλής της ΠΟΣ μέμφθηκαν τους κομμουνιστές για το διαχωρισμό των σιδηροδρομικών, θεωρώντας υπεύθυνο το ΚΚΕ «το οποίο παίρνει εντολές από τη Μόσχα»¹⁰⁹⁸. Επιπλέον, χαρακτηριστική του κλίματος μέσα στο οποίο έγινε η συνεδρίαση ήταν η αποχώρηση από αυτό της αντιπροσωπείας της ΓΣΕΕ, μετά τις αλληλοκατηγορίες των Καλομοίρη και Δημητράτου με τους σοσιαλιστές ηγέτες της ΠΟΣ¹⁰⁹⁹. Το συνέδριο χαρακτηρίστηκε ως νόθο τόσο από τους οπαδούς του ΚΚΕ και τους αρχαιομαρξιστές, όσο και από τον Καλομοίρη, εξαιτίας του τρόπου εκλογής των συνέδρων από τη Διοίκηση της Ομοσπονδίας¹¹⁰⁰.

Το σημαντικότερο ζήτημα που συζητήθηκε στο συνέδριο αφορούσε την ίδρυση της Ομοσπονδίας Μεταφορών για την οποία ο Παπάζογλου δήλωσε ότι η ίδρυσή της δεν υλοποιήθηκε με ευθύνη του ΚΚΕ το οποίο δεν την ήθελε. Ως απάντηση στον

¹⁰⁹⁶ Το Συνέδριο επρόκειτο να ξεκινήσει τις εργασίες του στις 26 Απριλίου, αλλά πήρε αναβολή για τις 17 Μαΐου εξαιτίας μίας διαφοράς που προέκυψε μεταξύ του προσωπικού των Βορειοδυτικών Σιδηροδρόμων και της Διεύθυνσής τους, η οποία παραλίγο να καταλήξει σε κήρυξη απεργίας. Βλ. εφημερίδα *Μακεδονία*, 3/5/1931, σ. 2.

¹⁰⁹⁷ Στο Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα ιδιωτικών υπαλλήλων στον Πειραιά (17-25/5/1931) συμμετείχαν οι εξής οργανώσεις (σε παρένθεση ο αριθμός των αντιπροσώπων τους): ΣΠΑΠ (10), Ομοσπονδιακός Λαρισαϊκός (8), Θράκης (8), Βορειοδυτικών (2), Θεσσαλικών (4), Τοπικών Μακεδονίας (1), Πύργου-Κατάκολου (1), Ένωσης Συνταξιούχων Σιδηροδρομικών Πειραιώς (1), Συνταξιούχοι Μακεδονίας (1). Βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 455 και *Η πάλη των τάξεων*, 22/5/1931, σ. 4.

¹⁰⁹⁸ Τοποθέτηση του Κυβέλου στο Συνέδριο. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 23/5/1931, σ. 2.

¹⁰⁹⁹ Είχε προηγηθεί το Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ στο οποίο αποχώρησε η σοσιαλιστική παράταξη και η ΠΟΣ.

¹¹⁰⁰ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 23/5/1931, σ. 4.

Παπάζογλου μίλησε ο ΓΓ της Ομοσπονδίας Ηλεκτρισμού Ηλεκτροκινήσεως και Φωταερίου Β. Νεφελούδης, ο οποίος αφού εξήγησε την κατάσταση της εργατικής τάξης μέσα από την προσπάθεια του κράτους και του Κεφαλαίου να ξεπεράσουν την κρίση, τόνισε τη σημασία της κατεύθυνσης που θα πρέπει να έχει μία Ομοσπονδία Μεταφορών. Επιπλέον, συμφώνησε με την ίδρυση της Ομοσπονδίας Μεταφορών με τον αναγκαίο όρο οι αντιπρόσωποι να προκύψουν απ' ευθείας από τους εργάτες μεταφορών μέσα από γενικές συνελεύσεις όλων των σωματείων. Σε αυτό το σημείο τόνισε την έλλειψη εμπιστοσύνης που είχε στη Διοίκηση της ΠΟΣ σχετικά με τη σύνθεση του ιδρυτικού συνεδρίου της Ομοσπονδίας Μεταφορών. Εν τούτοις, παρά τις διαφωνίες των τριών παρατάξεων (Σοσιαλιστικής, Αχρωμάτιστης και Επαναστατικής) το Συνέδριο υιοθέτησε την επαναφορά των καταστατικών που είχε ζητήσει η αριστερή παράταξη¹¹⁰¹.

17.6.4 Οι περικοπές των αποδοχών κατά 6% και του 13^{ου} μισθού

Από το 1932 και εντεύθεν το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα παρουσίασε μία νέα δυναμική, οι αιτίες της οποίας αναλύθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια. Σε ό,τι αφορά τους σιδηροδρομικούς το βασικότερο αίτημα της περιόδου ήταν η επιστροφή του 6% του μισθού και του 13^{ου} μισθού, μετά τις περικοπές τους από την κυβέρνηση. Σε αυτό το πλαίσιο υπήρξαν πολλές ζυμώσεις από όλες τις παρατάξεις στο νέο πολυδιασπασμένο τοπίο του συνδικαλιστικού κινήματος των σιδηροδρομικών. Από τη μία πλευρά, η διοίκηση της ΠΟΣ (Γ. Λάσκαρης) σε συνεργασία με την παράταξη των «αχρωμάτιστων» ζητούσαν την επαναφορά τους μέσω απεργιών τις οποίες δεν κήρυξαν ποτέ. Επιπλέον, κατηγορούσαν τους οπαδούς και τα μέλη της κομμουνιστικής αντιπολίτευσης των σωματείων για διασπαστική τακτική εξαιτίας των χωριστών Επιτροπών Αγώνα που εξέλεγαν, δικαιολογώντας με αυτό τον τρόπο την αδυναμία τους στη διεξαγωγή δυναμικών κινητοποιήσεων. Από την άλλη πλευρά, οι οπαδοί της Ενωτικής ΓΣΕΕ (επαναστατική παράταξη) προχωρούσαν στη διεξαγωγή χωριστών συνελεύσεων με σκοπό την εκλογή Επιτροπών Αγώνα για να διευθύνουν την αντίδραση των σιδηροδρομικών, εκφράζοντας με κάθε τρόπο την

¹¹⁰¹ Η σχετική απόφαση του Συνεδρίου ανέφερε ότι: «...Αποδέχεται [το Ε' Συνέδριο] όλες ανεξαιρέτως τας υποστηριχθείσας υπό των κομμουνιστικών αντισυνδέσμων αντιλήψεις, κατά τας μικτάς μετά της Ομοσπονδίας συσκέψεις, εν σχέσει προς τα Καταστατικά των οργανώσεων και αποδέχεται ως καταστατικά διατάξεις τας γενομένας υπό της Ομοσπονδίας υποχωρήσεις μόνον και μόνον χάριν της πλήρους ενοποιήσεως, καίτι αναγνωρίζει ότι ως είχαν πρότερον τα καταστατικά ήσαν αποδεδειγμένως εξυπηρετικώτερα δια τα συμφέροντα των σιδηροδρομικών...». Ολόκληρο το πόρισμα του Ε' Συνεδρίου της ΠΟΣ δημοσιεύεται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 457-460.

αντίθεσή τους με την ομοσπονδία και το ενδεχόμενο συνεργασίας μαζί της¹¹⁰². Τέλος, οι αρχειομαρξιστές με τους δικούς τους πυρήνες στους σιδηροδρομικούς και ιδιαίτερα στον ΣΠΑΠ πρότειναν την ενοποίηση των κομμουνιστικών δυνάμεων (ΚΚΕ και Αρχείο), αν και εξέφραζαν τη θέση ότι τα μέλη του Κόμματος, εφαρμόζοντας πιστά τις θέσεις της Γ' Διεθνούς στο συνδικαλισμό, διέλυαν τα σωματεία¹¹⁰³.

Η κήρυξη απεργίας πολλών κλάδων του Πειραιά τον Δεκέμβριο του 1932 αποτέλεσε την αφετηρία εξελίξεων στον Λαρισαϊκό. Μετά την κήρυξη απεργίας από τους αρτεργάτες, τους φωταεριοεργάτες, τους υποδηματεργάτες και τους τροχιοδρομικούς του Πειραιά υπήρξαν αντίστοιχες ζυμώσεις στους Συνδέσμους ΣΑΠ, ΣΠΑΠ και Λαρισαϊκό. Μάλιστα, στον Λαρισαϊκό υπήρξε σύγκλιση μεταξύ της Επαναστατικής Παράταξης και της παράταξης του Μαργιόλη. Η απεργία έληξε με την ήττα των σιδηροδρομικών, αλλά οδήγησε στην πρόσκαιρη αύξηση των δυνάμεων της Επαναστατικής Παράταξης στους συνδέσμους ΣΠΑΠ, ΣΑΠ και Λαρισαϊκό. Στον Σύνδεσμο ΣΠΑΠ εκλέχθηκε Επιτροπή Αγώνα τον Ιανουάριο του 1933 η οποία, μαζί με βουλευτή του Ενιαίου Μετώπου (ΚΚΕ), επισκέφτηκε τον υπουργό Συγκοινωνιών με κυριότερα αιτήματα την επιστροφή της μείωσης 6% του μισθού τους και την επαναφορά του 13^{ου} μισθού. Η απάντηση του υπουργού ήταν θετική για την επιστροφή 2% επί του μισθού αντί για 6%, ενώ τα υπόλοιπα αιτήματα δεν συζητήθηκαν. Στις αρχαιρεσίες για το Ταμείο Αλληλοβοήθειας του Συνδέσμου η Επαναστατική παράταξη αύξησε τις δυνάμεις της (700 ψήφοι, έναντι 350 των προηγούμενων αρχαιρεσιών), η παράταξη της διοίκησης συγκέντρωσε 1000 ψήφους, έναντι 1800 των προηγούμενων αρχαιρεσιών και η τρίτη παράταξη που έλαβε μέρος (δεν υπάρχουν στοιχεία για την «ταυτότητά» της αλλά πιθανότατα ήταν οι οπαδοί του Αρχείου) συγκέντρωσε 350 ψήφους. Η Επαναστατική Παράταξη συγκέντρωσε την πλειοψηφία και στο Ταμείο Αλληλοβοήθειας του Συνδέσμου ΣΑΠ (ψήφισαν 529 σιδηροδρομικοί).

¹¹⁰² Είναι η εποχή της συγκρότησης από τους κομμουνιστές του «Ενιαίου Μετώπου από τα κάτω», που σήμαινε τη συγκρότηση επιτροπών αγώνα για την απευθείας καθοδήγηση των ζητημάτων από τους ίδιους τους εργάτες, παρακάμπτοντας τις συντηρητικές και σοσιαλιστικές ηγεσίες των συνδικάτων.

¹¹⁰³ Βλ. *Η πάλη των τάξεων*, 19/8/1933, σ. 1 και 5· 14/10/1933, σ. 3 και 26/10/1933, σ. 4. Η παράταξη του ΚΚΕ στους σιδηροδρομικούς κατηγορούσε συλλήβδην τους ηγέτες της ΠΟΣ και τα μέλη του Αρχείου για «σαμποτάρισμα των κινητοποιήσεων». Καλούσε, μάλιστα, τους σιδηροδρομικούς να «χτυπήσουν κατακέφαλα τους προδότες σοσιαλφασίστες και αρχειοφασίστες που σαμποτάρουν τον αγώνα, εχτελώντας εντολές της Εταιρείας». *Ριζοσπάστης*, 13/1/1933, σ. 4.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, στο Σύνδεσμο του Λαρισαϊκού οι σιδηροδρομικοί καθαίρεσαν (για δεύτερη φορά σε σύντομο χρονικό διάστημα) τη Διοίκηση και εξέλεξαν νέα μέσα από συνέλευση. Έτσι, μετά την ψήφιση της Επαναστατικής Παράταξης καθαιρέθηκε η Διοίκηση, εκλέχθηκε Επιτροπή Αγώνα με διοικητικά καθήκοντα και την εντολή να διοργανώσουν τον απεργιακό αγώνα. Η νέα διοίκηση αποδείχθηκε βραχύβια και στην επόμενη συνέλευση 500 σιδηροδρομικών του Συνδέσμου απορρίφθηκε η πρόταση της Επαναστατικής Παράταξης για συμμετοχή στο συνέδριο της ΕΓΣΕΕ. Αντίθετα, λήφθηκε απόφαση για την πρόθεση να συμμετέχει ο Λαρισαϊκός στα Ανεξάρτητα Συνδικάτα του Στρατή. Μετά την επάνοδο του Φυσέκη στη θέση του Γραμματέα του Λαρισαϊκού η διαμάχη των παρατάξεων επανήλθε στα προηγούμενα ζητήματα, όπως οι καταγγελίες της αντιπολίτευσης των οπαδών της Ενωτικής για κωλυσιεργία της Διοίκησης στη σύγκληση Γενικής Συνέλευσης. Στην πρώτη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε μετά την επάνοδο της διοίκησης Φυσέκη δημιουργήθηκε πανδαιμόνιο με την Αστυνομία να διαλύει την συνέλευση μετά το διάβασμα ενός ψηφίσματος. Την ίδια ημέρα στη Συνέλευση του ΣΠΑΠ η συνέλευση ολοκληρώθηκε με λιγότερους από τους μισούς σιδηροδρομικούς που βρίσκονταν στην αίθουσα κατά την έναρξη της συνέλευσης. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*¹¹⁰⁴, αιτία της αποχώρησης ήταν η άρνηση της διοίκησης να τεθεί σε ψηφοφορία η πρόταση της αριστερής αντιπολίτευσης να επανέλθουν οι διαγραφέντες συνδικαλιστές της Επαναστατικής Παράταξης¹¹⁰⁵.

Το αποτέλεσμα της παραπάνω κατάστασης διάσπασης των σιδηροδρομικών οργανώσεων και τακτικής των παρατάξεων ήταν η αύξηση της επιρροής των σοσιαλιστών της ΠΟΣ σε αντίθεση με τη ραγδαία κάμψη της επιρροής των κομμουνιστών, ιδιαίτερα των οπαδών της Ενωτικής ΓΣΕΕ και του ΚΚΕ. Αυτή η υπόθεση επιβεβαιώνεται τόσο από τα αποτελέσματα του 6^{ου} Συνεδρίου της ομοσπονδίας (Αλεξανδρούπολη, 27/8/1933-3/9/1933) στο οποίο η λογοδοσία της διοίκησης υπερψηφίστηκε με ψήφους 57 υπέρ και 15 κατά¹¹⁰⁶, όσο και στις

¹¹⁰⁴ *Ο.π.*, 27/7/1933, σ. 6.

¹¹⁰⁵ Είχαν διαγραφεί από τη διοίκηση Σάλτα 11 αντιπρόσωποι της επαναστατικής παράταξης της Ενωτικής ΓΣΕΕ. *Ο.π.*, 8/1/1933, σ. 4.

¹¹⁰⁶ Για το Συνέδριο της ΠΟΣ βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 155-157· ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 473-478 και *Ριζοσπάστης*, 28/9/1933-4/9/1933. Τα πρακτικά του Συνεδρίου δημοσιεύθηκαν, σε περίληψη, στην εφημερίδα *Φωνή των Συνταξιούχων Σιδηροδρομικών* και αναδημοσιεύονται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 473-476.

συνελεύσεις των σιδηροδρομικών που ακολούθησαν το συνέδριο. Τα αιτήματα¹¹⁰⁷ και η φρασεολογία των παρατάξεων ήταν σχετικά όμοια, αλλά παρόλα αυτά η διαμάχη των παρατάξεων στο συνέδριο ήταν οξεία. Βασική αιτία της διαμάχης αποτέλεσαν οι ευθύνες για τη διάσπαση του σιδηροδρομικού κινήματος¹¹⁰⁸. Η διοίκηση Λάσκαρη κατηγορούσε την επαναστατική παράταξη για αυτή τη διάσπαση τονίζοντας την προσπάθεια των μελών του ΚΚΕ να αποτύχει κάθε εργατική διεκδίκηση ώστε οι σιδηροδρομικοί να αντιμετωπίσουν την απόλυτη ένδεια και να επαναστατήσουν πολιτικά, ενώ απέδιδαν τη στασιμότητα των κινητοποιήσεων στις διασπαστικές ενέργειες των κομμουνιστών¹¹⁰⁹. Αυτή η θέση φαίνεται ότι είχε μεγάλη επιρροή στους σιδηροδρομικούς της εποχής, οι οποίοι ακολούθησαν τη σοσιαλιστική παράταξη ακόμη και σε συνελεύσεις του συνδέσμου ΣΠΑΠ, στις οποίες προγενέστερα είχε πλειοψηφία η επαναστατική παράταξη¹¹¹⁰. Από την άλλη πλευρά,

¹¹⁰⁷ Αφορούσαν την κρατικοποίηση των σιδηροδρόμων, το οκτάωρο, τον 13^ο μισθό, τη συμμετοχή των εργατών στα ΔΣ των εταιριών κ.ά.

¹¹⁰⁸ Έτερη μόνιμη πηγή διαφωνιών αποτέλεσε η νομιμότητα ή μη του Συνεδρίου βάσει των συνεδρίων που εκπροσωπούσαν τους σιδηροδρομικούς. Η επαναστατική παράταξη χαρακτήρισε το συνέδριο «νόθο» κυρίως εξαιτίας του αποκλεισμού της Ένωσης Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, η εκλογή των συνεδρών αρκετούς μήνες πριν την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου, καθώς και ο διορισμός αντιπροσώπων που είχαν στο μεταξύ συνταξιοδοτηθεί. *Ριζοσπάστης*, 31/8/1933, σ. 6.

¹¹⁰⁹ Χαρακτηριστικά παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την τοποθέτηση του Γ. Λάσκαρη στο 6^ο Συνέδριο της ΠΟΣ, ο οποίος δήλωσε ότι «αιτία του διχασμού των σιδηροδρομικών είναι η αριστερά παράταξις η οποία έχουσα ως κομματικό έμβλημα την διάσπαση, προσπαθεί πάντοτε την αποτυχία των αγώνων της σιδηροδρομικής τάξεως δια να εξαθλιούνται οι εργάται και φρονιματίζονται μετά μεγάλης αγανακτήσεως εναντίον του Κεφαλαίου καθιστάμενοι ώριμοι ούτως (κατά την αντίληψιν της αριστεράς) δι' αγώνας τυχοδιωκτικούς...». ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 473-476.

¹¹¹⁰ Βλ. χαρακτηριστικά *Ριζοσπάστης*, 8/11/1933, σ. 4 και *Η πάλη των τάξεων*, 26/10/1933, σ. 4, σχετικά με τη Γενική Συνέλευση των σιδηροδρομικών των ΣΠΑΠ στην οποία συζητήθηκαν οι προτάσεις τριών παρατάξεων (της σοσιαλιστικής Διοικήσεως, της Επαναστατικής Παράταξης και των Αρχαιομαρξιστών) σχετικά με τον τρόπο κήρυξης απεργίας. Η πρόταση του Λάσκαρη για κάθοδο σε απεργία υπό την ΠΟΣ συγκέντρωσε 120 ψήφους, η πρόταση της Επαναστατικής Παράταξης για την εκλογή «ενιασιωμετωπικής απεργιακής επιτροπής» συγκέντρωσε 40 ψήφους (39 σύμφωνα με την *Πάλη των τάξεων*) και η πρόταση του αρχαιομαρξιστή Παπαπά ο οποίος αφού εναντιώθηκε τόσο στην ομοσπονδία, όσο και στους «σταλινικούς» πρότεινε τη συγκρότηση μικτής επιτροπής η οποία θα κατεύθυνε τον απεργιακό αγώνα υπό την ΠΟΣ έλαβε 15 ψήφους (16 σύμφωνα με την *Πάλη των τάξεων*). Οι διαφοροποιήσεις των προτάσεων και αιτημάτων των διαφορετικών παρατάξεων διέφεραν φραστικά ελάχιστα, αλλά αυτή η διαφοροποίηση ήταν αρκετή για να περιγράψει την τελείως διαφορετική πρακτική που ακολουθούσαν και να προκαλέσει την ανελέητη μεταξύ τους πολεμική. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, για παράδειγμα, η διοίκηση της ΠΟΣ πραγματοποίησε συναντήσεις με την κυβέρνηση, αλλά δεν προχώρησε στην κήρυξη απεργίας λόγω «έλλειψης απεργιακής ετοιμότητας» των σιδηροδρομικών και με ανακοίνωσή της καλούσε τους σιδηροδρομικούς να αποδεχθούν τις παραχωρήσεις της κυβέρνησης «χωρίς απεργιακούς εκβιασμούς» για να απαντήσει η Επαναστατική Παράταξη ότι η Διοίκηση της ΠΟΣ δεν έκανε τίποτα πρακτικό για την εξασφάλιση των συμφερόντων των σιδηροδρομικών. Βλ. *ό.π.*, 9/11/1933, σ. 6 και 12/11/1933, σ. 6. Επιπλέον, στις αρχαιρεσίες του Λαρισαϊκού η Επαναστατική Παράταξη εξέλεξε 7 συμβούλους, οι Αχρωμάτιστοι 2 και η ΠΟΣ 17. *Ό.π.*, 19/12/1933 και ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 484. Παρόμοια περίπτωση ήταν και η απεργία της 18^{ης} Απριλίου 1934, στην κήρυξη της οποίας προχώρησε αφηνιδιαστικά η διοίκηση της ΠΟΣ. Παρότι η απεργία ήταν επιτυχημένη, προκάλεσε νέα αντιπαράθεση με τους κομμουνιστές, αφού οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι θα έπρεπε να έχουν προετοιμαστεί απεργιακές φρουρές από τις επιτροπές αγώνα και όχι απευθείας από την ΠΟΣ, όπως έγινε. Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 158 και *Ριζοσπάστης*, 30/5/1934, σ. 6. Συνολικά οι

η επαναστατική παράταξη κατηγορούσε τη διοίκηση της ΠΟΣ ότι ενώ στη φρασεολογία είναι ριζοσπαστική, δεν προχωράει στη διεξαγωγή αγώνων για την ικανοποίηση των σιδηροδρομικών αιτημάτων, με την κορύφωση της κριτικής να τοποθετείται στην υπόθεση της απεργίας πείνας των φυματικών των ΣΠΑΠ¹¹¹¹.

17.7 Το Λαϊκό Μέτωπο και οι σιδηροδρομικοί

Το 1935 ξεκίνησε στο ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα μία προσπάθεια προσέγγισης των παρατάξεων, έπειτα από τη στροφή της Διεθνούς για τη συγκρότηση Λαϊκών Μετώπων συνεργασίας των κομμουνιστών με τους σοσιαλιστές προκειμένου να αντιμετωπιστεί η φασιστική απειλή. Αυτή η κίνηση εμφανίσθηκε και στο ελληνικό σιδηροδρομικό κίνημα της περιόδου. Μάλιστα, στις διαπραγματεύσεις της ΓΣΕΕ με την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία υπήρξε για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα καταλυτικός ο ρόλος του γραμματέα της ΠΟΣ, Γ. Λάσκαρη¹¹¹².

Ενώ οι αρχαιρεσίες στους σιδηροδρομικούς Συνδέσμους και οι ψηφοφορίες των συνελεύσεων αναδείκνυαν ως πρώτη τη σοσιαλιστική παράταξη της Διοίκησης της ομοσπονδίας¹¹¹³, η αντιπολίτευση της επαναστατικής παράταξης περιορίσθηκε, έπειτα από τις συζητήσεις που διενεργήθηκαν στους Συνδέσμους για την ενοποίηση των οργανώσεων. Έτσι, οι χαρακτηρισμοί «σοσιαλφασίστας», «προδότης» κ.ά. αντικαταστάθηκαν, και σε ό,τι αφορά τους σιδηροδρομικούς, από την προσφώνηση «συνάδελφος». Μετά τις συνεχόμενες συνελεύσεις των σιδηροδρομικών στις οποίες κυριάρχησε το αίτημα για την ενοποίηση, από τις στήλες του *Ριζοσπάστη*¹¹¹⁴ οι ειδήσεις για τις δραστηριότητες της ΠΟΣ δε συνοδεύονταν από την κριτική της περασμένης περιόδου. Η υποβολή ενός υπομνήματος αιτημάτων από τη Διοίκηση της

προτάσεις της σοσιαλιστικής παράταξης επικράτησαν σε όλες τις συνελεύσεις που ακολούθησαν. Χαρακτηριστικά βλ. *Ριζοσπάστης*, 29/3/1934, σ. 6· 31/3/1934, σ. 4 και 30/6/1934, σ. 4.

¹¹¹¹ Οι φυματικοί των ΣΠΑΠ προχώρησαν σε απεργία πείνας μετά την άρνηση της διοίκησης της εταιρίας να καταβάλλει όλους τους μισθούς αντί των οκτώ που κατέβαλλε ως τότε. Η συνδικαλιστική ηγεσία της ΠΟΣ δεν προχώρησε σε γενική συνέλευση, όπως της ζητήθηκε από αντιπροσωπεία των φυματικών, ενώ οι συνδικαλιστές του Συνδέσμου ΣΠΑΠ πρότεναν, μετά από μία εβδομάδα απεργία πείνας των φυματικών την καταβολή εννέα μισθών, πρόταση που απορρίφθηκε από τους απεργούς. Εν τέλει, μετά από τις υποσχέσεις του διευθυντή της εταιρίας Δούμα, έληξε η απεργία πείνας των φυματικών για να αρχίσει ξανά μία εβδομάδα αργότερα μετά την αθέτηση των υποσχέσεων του Δούμα. Οι κινητοποιήσεις των φυματικών συνεχίσθηκαν τις δύο επόμενες ημέρες για να λήξει η υπόθεσή τους με νέες υποσχέσεις της εταιρίας, ενώ πέτυχαν και τη χορήγηση δανείου 2000 δραχμών από την εταιρία μία εβδομάδα αργότερα. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 6/3/1934-31/3/1934.

¹¹¹² Βλ. σχετικά και την αναφορά του *Ριζοσπάστη* στη συγχαρητήρια επιστολή του Λάσκαρη στη Διοίκηση της ΕΓΣΕΕ για την πρωτοβουλία της σχετικά με την ενοποίηση του εργατικού κινήματος. *Ριζοσπάστης*, 18/8/1935, σ. 4.

¹¹¹³ Ενδεικτικά, βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/5/1935, σ. 4 και 20/11/1935, σ. 4 για τις αρχαιρεσίες στον Λαρισσαϊκό και τα ΣΕΚ, αντίστοιχα.

¹¹¹⁴ Ενδεικτικά βλ. *ό.π.*, 14/12/1935, σ. 4.

Ομοσπονδίας στο υπουργείο της Συγκοινωνίας και η απάντηση του υπουργού Αγ. Οικονόμου ότι θα απαντήσει μετά τη μελέτη του, δε συνοδεύτηκε από την κριτική του «ανεβοκατεβάσματος στα υπουργεία» ή το «ξεπούλημα των ζητημάτων των σιδηροδρομικών» ως ένδειξη θέλησης της Ενωτικής ΓΣΕΕ για την ενοποίηση του συνδικαλιστικού κόσμου.

Κατά το 1936, ενώ στο επίπεδο των Συνομοσπονδιών συνεχίζονταν οι διαπραγματεύσεις για την ενοποίησή τους, πραγματοποιούνταν συνεχείς συσκέψεις των σιδηροδρομικών προκειμένου να βρεθούν τρόποι για την ικανοποίησή των αιτημάτων τους (με σπουδαιότερα την προσαρμογή των μισθών στον πραγματικό τιμάριθμο και την επαναφορά του 13^{ου} μισθού). Σε αυτό το πλαίσιο, αποφασίσθηκε η πραγματοποίηση συγκέντρωσης των σιδηροδρομικών στον Πειραιά για την 20^η Ιανουαρίου 1936, η οποία και απαγορεύθηκε από την Αστυνομία. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* καταδίκασε τη στάση του Κράτους και του διευθυντή των ΣΕΚ Σπυρίδωνος για την άρνησή τους να ικανοποιήσουν τα αιτήματα των σιδηροδρομικών, την κατάργηση των δωρεάν εισιτηρίων για τα μέλη της Ομοσπονδίας (θεωρήθηκε παρεμπόδιση των περιοδειών τους) και την απόπειρά τους να τραυματίσουν «το κύρος των οργανώσεων»¹¹¹⁵. Στο ίδιο δημοσίευμα φιλοξενήθηκε η ανακοίνωση της ΠΟΣ με την υπογραφή του Λάσκαρη με την οποία κλήθηκαν σε μικτή σύσκεψη τα συμβούλια των ΣΠΑΠ, του Λαρισαϊκού και οι ενιαιομετωπικές επιτροπές των δικτύων, αφού καταγγέλθηκε η στάση της εταιρίας και η απαγόρευση της συγκέντρωσης. Αυτό το δημοσίευμα επιβεβαιώνει ολοκληρωτικά τη μεταστροφή του κλίματος σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των παρατάξεων και κατ' επέκταση την άμεση προσαρμογή του σιδηροδρομικού κινήματος στις εξελίξεις των Συνομοσπονδιών¹¹¹⁶.

Αυτή η προσέγγιση φαίνεται ότι επηρέασε και τη Διοίκηση της ΠΟΣ, αφού μετέτρεψε τη δράση της προς το δυναμικότερο, με τη διοίκησή της να δηλώνει ότι θα επιμείνει στις κινητοποιήσεις της για την οριστική ικανοποίηση όλων των

¹¹¹⁵ *Ο.π.*, 20/1/1936, σ. 3.

¹¹¹⁶ Την περίοδο που οι διαπραγματεύσεις ΓΣΕΕ, ΕΓΣΕΕ είχαν φθάσει σε σημείο σύγκλησης και ο Γ. Λάσκαρης ήταν ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της συνεργασίας από τη Διοίκηση της ΓΣΕΕ, ο *Ριζοσπάστης* πραγματοποίησε συνέντευξη με τον ΓΓ της ΠΟΣ Λάσκαρη με βασικό θέμα τα αιτήματα των εργατών της χώρας και τους τρόπους επίλυσής τους. Η μεταστροφή γίνεται εμφανής αφού τη θέση του «σοσιαλφασίστα Λάσκαρη» που «προδίδει» τα συμφέροντα των σιδηροδρομικών παίρνει ο «γραμματέας της σιδηροδρομικής ομοσπονδίας» ο οποίος απαντάει για τα ζητήματα της εργατικής τάξης.

σιδηροδρομικών αιτημάτων ακόμα και στην περίπτωση που θα έπαιρναν έγγραφη διαβεβαίωση του υπουργείου για κάποια από αυτά, ενώ ανέπτυξε στενή συνεργασία και με την Ομοσπονδία Τροχιοδρομικών. Η δράση των σιδηροδρομικών κατά τους δύο πρώτους μήνες του 1936 ήταν τέτοια που «ανάγκασε» την κυβέρνηση να απειλήσει με επιστράτευση των σιδηροδρομικών σε περίπτωση κήρυξη απεργίας. Εν τούτοις, οι αρνητικές εξελίξεις που προέκυψαν στην πορεία των διαπραγματεύσεων μεταξύ των δύο συνομοσπονδιών από την αποκάλυψη του Συμφώνου Σοφούλη-Σκλάβαινα την οποία, όπως είδαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, κατήγγειλε ο Γ. Λάσκαρης, αλλά και άλλες προστριβές επηρέασαν την ενοποίηση του σιδηροδρομικού κόσμου. Ο Λάσκαρης απείλησε με τερματισμό των σχέσεών του με την Ενωτική ΓΣΕΕ εξαιτίας της συμβολής ορισμένων μελών της στην αναστολή των κινητοποιήσεων των σιδηροδρομικών.

Η πλευρά της Ενωτικής ανταπάντησε ότι αυτή η αναστολή βαραίνει περισσότερο τις ρεφορμιστικές διοικήσεις, οι οποίες «έχουν ξεσυνηθίσει να κάνουν αγώνα», επικεντρώνοντας στη ρεφορμιστική Διοίκηση των ΣΠΑΠ, ενώ τονίστηκε ότι οι καταγγελίες του Λάσκαρη αφορούν μόνο κάποια μέλη της Επαναστατικής Παράταξης και όχι ολόκληρη. Παρόλα αυτά, η προοπτική της συνεργασίας και ενοποίησης δεν επέτρεπε μία εκ νέου ολοκληρωτική αντιστροφή των σχέσεων με τον Λάσκαρη και οι εκφράσεις που χρησιμοποιήθηκαν στο δημοσίευμα του εργατικού ανταποκριτή των ΣΠΑΠ δε ξέφυγαν από τις προσφωνήσεις «συνάδελφος Λάσκαρης»¹¹¹⁷. Η εγκύκλιος του υπουργού Δικαιοσύνης Κ. Βρυάκου προς τους εισαγγελείς σχετικά με τη διάλυση των σιδηροδρομικών οργανώσεων¹¹¹⁸ συσπείρωσε τις παρατάξεις των σιδηροδρομικών σε σημείο ώστε ο *Ριζοσπάστης* της 7 Ιουνίου 1936 (σ. 6) να δημοσιεύει επιστολή αλληλεγγύης της Διεθνούς Ομοσπονδίας των Εργατών Μεταφοράς (Αμστερνταμ), υπογεγραμμένη από τον Γραμματέα της, Νάθαν, την οποία του έστειλε για δημοσίευση η Διοίκηση της ΠΟΣ. Εκτός των άλλων, η αρθρογραφία της περιόδου είχε αποσυνδέσει εντελώς τη δράση του Κράτους από τη Διοίκηση της ΠΟΣ και των ρεφορμιστικών Διοικήσεων των σιδηροδρομικών Συνδέσμων, θεωρώντας τις επιθέσεις του Κράτους που στρέφονταν κατά της ΠΟΣ επίθεση εναντίον του συνόλου των σιδηροδρομικών.

¹¹¹⁷ *Ο.π.*, 26/3/1936, σ. 3.

¹¹¹⁸ *Ο.π.*, 7/6/1936, σ. 4 και 6· 9/6/1936, σ. 1 και 5.

Στις συνεχόμενες προσπάθειες προσέγγισης των δύο Συνομοσπονδιών συμμετείχαν και οι σιδηροδρομικές οργανώσεις, αφού μετά την αλλαγή στη στάση του ΚΚΕ και της Επαναστατικής Παράταξης των σιδηροδρομικών, η ΠΟΣ έδωσε εντολή στις οργανώσεις της για τη συμμετοχή τους στην κοινή (ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ) πανελλαδική απεργία της 13/5/1936. Οι συνδικαλιστικές διώξεις της κυβέρνησης του Ι. Μεταξά προμήνυαν την άρση των συνδικαλιστικών ελευθεριών που θα ακολούθησαν με την κήρυξη της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου. Ως αποτέλεσμα της συμμετοχής των σιδηροδρομικών στην πανελλαδική απεργία, ασκήθηκαν ποινικές διώξεις στους σιδηροδρομικούς συνδικαλιστές εξαιτίας της επιστράτευσης των σιδηροδρομικών με την κατηγορία «επί παροτρύνσει εις ανυποταξίαν και εις απείθειαν κατ' ανωτέρων»¹¹¹⁹. Το στρατοδικείο, το οποίο συνεδρίασε στις 30/5/1936 καταδίκασε ομόφωνα τους Σ. Κεραμόπουλο (εκτελεστικό επίτροπο της ΠΟΣ) και Φ. Φυσέκη (πρόεδρο του Λαρισαϊκού) σε 2,5 μήνες φυλάκιση και στέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων επί τριετία, ενώ αθώωθηκαν οι κατηγορούμενοι Σ. Λεκανίδης, Ν. Σαμιώτης, Ι. Βαρβαρήγος, Ν. Δημάκης και Λ. Παπαντωνόπουλος. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη δίκη των παραπάνω σιδηροδρομικών ως μάρτυρες κατηγορίας παρουσιάσθηκαν και πολλοί σιδηροδρομικοί των αντισυνδέσμων¹¹²⁰.

17.8 Η περίοδος της 4^{ης} Αυγούστου

Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει στα προηγούμενα κεφάλαια το συνδικαλιστικό κίνημα του Πειραιά (όπως ολόκληρης της χώρας) υπέστη διάλυση από τη δικτατορία του Μεταξά. Η διάλυση των εργατικών οργανισμών, η αντικατάσταση των Διοικήσεων, οι φυλακίσεις και οι εκτοπισμοί σε τόπους εξορίας των συνδικαλιστών αποτέλεσαν κοινό τόπο για ολόκληρο το συνδικαλιστικό κίνημα. Το ίδιο συνέβη και στους σιδηροδρομικούς. Εκτός από την ΠΝΟ, οι υπόλοιπες Ομοσπονδίες επί της ουσίας διαλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν από «Επαγγελματικές Γραμματείες» υπό την ελεγχόμενη Γενική Συνομοσπονδία¹¹²¹. Όλοι οι σιδηροδρομικοί Σύνδεσμοι διαλύθηκαν και αντικαταστάθηκαν από τους νέους «Εθνικούς» Σύνδεσμους με κυριότερο τον Εθνικό Σύνδεσμο των ΣΠΑΠ, ο οποίος ιδρύθηκε στις 13/10/1936, ενώ πολλοί συνδικαλιστές, όπως ο ΓΓ της ΠΟΣ Γ. Λάσκαρης, στάλθηκαν στην εξορία.

¹¹¹⁹ Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 163.

¹¹²⁰ Πρόκειται για τους Δ. Παμπίτσο, Θ. Μανουτσόπουλο, Β. Οικονομάκο, Α. Νικολέα και Ηλία Κουζίγιαννη. Βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 495.

¹¹²¹ Βλ. εφημερίδα *Ακρόπολις*, 11/8/1938. Παρατίθεται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 502.

Από τις διώξεις του καθεστώτος δε ξέφυγε ούτε ο Γραμματέας της Ομοσπονδίας Σ. Κεραμόπουλος, ο οποίος συνελήφθη¹¹²².

Οι ανακατατάξεις στους σιδηροδρομικούς οργανισμούς συνεχίζονταν παρά τη δικτατορία και εξαιτίας των αποφάσεών της. Για παράδειγμα, ο σύνδεσμος ΣΠΑΠ «Ο Άγιος Κωνσταντίνος», που ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1938, διαλύθηκε ως «περιττός και μη νομιμοποιηθείς» τον Φεβρουάριο του 1939.¹¹²³ Τελικά «επέζησε» μόνο ο «Εθνικός Σύνδεσμος ΣΠΑΠ».¹¹²⁴ Επίσης, οι Διοικήσεις των σιδηροδρομικών Συνδέσμων ορίζονταν και παύονταν με αποφάσεις της Διοίκησης της Εθνικής Συνομοσπονδίας και στελεχών της κυβέρνησης, όπως συνέβη με τους Συνδέσμους Λαρισαϊκού (απόφαση 6/10/1939 και 28/6/1940), «Άγιος Κωνσταντίνος» (στην απόφαση του Γενικού Διευθυντή των ΣΠΑΠ Κυρ. Ταβουλάρη για την ίδρυσή του αναφέρονταν και τα άνευ εκλογών ονόματα της Διοίκησής του), Σιδηροδρομικών Μακεδονίας (Ιούλιος 1939 και 14/7/1940) και τον εθνικό Σύνδεσμο ΣΠΑΠ (Σεπτέμβριος 1940). Πολλά από τα μέλη των νέων οργανώσεων προϋπήρχαν της δικτατορίας στους Αντισυνδέσμους (οι οποίοι είχαν συσταθεί νωρίτερα από την κήρυξή της), αλλά και κάποιοι συνδικαλιστές παλαιότερων Συνδέσμων τους οποίους το καθεστώς πίστευε ότι μπορούσε να ελέγχει.

¹¹²² Βλ. ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 497-498.

¹¹²³ Βλ. εφημερίδα *Σιδηροδρομικά*, 25/2/1939. Παρατίθεται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 503.

¹¹²⁴ Εταιρεία ΣΠΑΠ, Αρ. Δ. 514, 1/8/1938. Παρατίθεται στο ΠΟΣ, *ό.π.*, σ. 501-502.

Συμπεράσματα

Το εργατικό κίνημα του μεσοπολεμικού Πειραιά δεν αποτελεί κάποια εξαίρεση στην εξέλιξη του ελληνικού εργατικού κινήματος στο σύνολό του. Αντίθετα, εκδηλωμένο στην πρώτη βιομηχανική πόλη της χώρας αντανακλά όλες τις εκφάνσεις του συνδικαλισμού της περιόδου, οι οποίες λίγο έως πολύ, αντικατοπτρίζουν το επίπεδο της βιομηχανικής ανάπτυξης. Μελετώντας κανείς τη βιομηχανία του Μεσοπολέμου διαπιστώνει τις δυσκολίες συγκρότησης μίας ενιαίας συνείδησης από τους εργάτες της πόλης. Οι βιομηχανίες που απασχολούσαν 1-5 άτομα ήταν το κυρίαρχο στοιχείο. Από την άλλη πλευρά, στις μεγάλες βιομηχανίες της πόλης κυριαρχούσε η γυναικεία και η παιδική εργασία. Συνολικά στη χώρα το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν το 78% του εργατικού δυναμικού της υφαντουργίας (οι μισές εκ των οποίων ήταν ανήλικες), ενώ τα δύο τρίτα των καπνεργατών ήταν γυναίκες. Τα στοιχεία για τον Πειραιά είναι αντίστοιχα, αν όχι με μεγαλύτερη γυναικεία και παιδική συμμετοχή. Η εργασία σε μικρές επιχειρήσεις δεν άφηνε πολλά περιθώρια διαμόρφωσης εργατικής συνείδησης, ενώ η γυναικεία εργασία σήμαινε την προσωρινή παραμονή στο εργοστάσιο, ενδεχομένως μέχρι το γάμο. Η αίσθηση της προσωρινής απασχόλησης στο εργοστάσιο δεν ήταν αποκλειστικά χαρακτηριστικό των γυναικών, αλλά συναντάται στην πρακτική και των ανδρών, ιδιαίτερα των προσφύγων, πολλοί εκ των οποίων είχαν την επιδίωξη της δημιουργίας της δικής τους επιχείρησης-μικρομάγαζου μετά από λίγα χρόνια παραμονής στο εργοστάσιο, καθώς και την αδιάκοπη μετακίνηση από τον ένα κλάδο στον άλλο ανάλογα με το ύψος του ημερομισθίου. Αυτή η πρακτική ακύρωνε τις δυνατότητες να δημιουργηθεί ένα πολυπληθές στρώμα ειδικευμένων εργατών, οι οποίοι μέσα από τη ρίζοσπαστικοποίησή τους θα μπορούσαν να διεκδικήσουν με επιτυχία τη βελτίωση των όρων εργασίας τους. Η εκ περιτροπής εποχική εργασία κλάδων όπως των καπνεργατών και η κατ' αποκοπή αμοιβή των υφαντουργών ενίσχυε τις συνθήκες απομόνωσης μεγάλης μάζας των εργατών από την οργανωμένη διεκδίκηση.

Στα αντίστοιχα κεφάλαια που αφορούσαν τους υφαντουργούς και τους καπνεργάτες διαπιστώσαμε ότι η συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό των γυναικών και των παιδιών ξεπερνούσε το 75% στα υφαντουργεία και το 68% στα καπνεργοστάσια και τις καπναποθήκες. Συνδυάζοντας τα παραπάνω στοιχεία με τη χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στη σωματειακή οργάνωση αντιλαμβανόμαστε ένα πολύ μεγάλο κενό στην εκπροσώπηση του εργατικού δυναμικού αυτών των δύο

κλάδων. Η συνέπεια του παραπάνω ήταν η εκδήλωση απεργιών και εργατικής διαμαρτυρίας κυρίως σε μεμονωμένα εργοστάσια, όταν προέκυπτε κάποιο άμεσο αίτημα και ήταν σπάνιος ο συντονισμός και η επέκταση των απεργιών στα υπόλοιπα εργοστάσια του κλάδου. Σε αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε ότι στις μικρές μονάδες κυριαρχούσε η οικογενειακή εργασία ή η εργασία πολύ μικρού (και συνήθως εκπαιδευόμενου) αριθμού εργαζομένων, οπότε η συμμετοχή στη συνδικαλιστική δράση ήταν μάλλον σπάνια.

Επιπλέον, οι έντονες διαμάχες και οι εξελίξεις στους κόλπους των ανώτερων εργατικών οργανισμών και το ΚΚΕ, τις οποίες παρακολουθήσαμε στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, είχαν απομακρύνει πολλούς εργάτες από την σωματειακή οργάνωση και την συνδικαλιστική δράση καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Οι συνέπειες της απεργίας του 1923 επηρέασαν τους πρωτοβάθμιους εργατικούς οργανισμούς και τους οδήγησαν προς μία συντηρητικότερη κατεύθυνση στην οποία κυριαρχούσε η διαπραγμάτευση και η αποφυγή των «εξτρεμιστικών» ενεργειών, όπως θεωρούνταν η κήρυξη απεργιών.

Η εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αποτέλεσε το μεταβατικό στάδιο για την όξυνση της εργατικής διαμαρτυρίας στα χρόνια 1933-1936, χωρίς ωστόσο να ξεφύγει από τα όρια που έθετε ο βαθμός της βιομηχανικής ανάπτυξης. Η μεγάλη ανεργία, η επέκταση της αμοιβής με το κομμάτι και η εκ περιτροπής εργασία που επεκτάθηκαν κατά την οικονομική κρίση καθήλωσαν την εργατική διαμαρτυρία των εργατών και εργατριών στο επίπεδο των μεμονωμένων και αυθόρμητων απεργιών, καθώς και στις συνελεύσεις των άνεργων.

Εκτός από την οικονομική κρίση, μία άλλη παράμετρος η οποία επηρέασε σημαντικά την πτώση του επιπέδου της εργατικής διαμαρτυρίας ήταν η κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι εργατικοί οργανισμοί. Η διάσπαση του ΕΚΠ στα 1927, οι διασπάσεις της ΓΣΕΕ στα 1928 και 1930 και η εσωκομματική διαμάχη του ΚΚΕ (1929-1931) αδυνάτισαν τους παραπάνω οργανισμούς, μείωσαν την επιρροή τους μέσα στην εργατική τάξη της πόλης και διαίρεσαν τα πρωτοβάθμια σωματεια. Ως αποτέλεσμα οι εργάτες σε κλάδους που μαστίζονταν από τη ανεργία ήταν απρόθυμοι να ακολουθήσουν τις κατευθύνσεις ανώτερων οργανισμών, οι οποίες τους καλούσαν σε οργάνωση και διαμαρτυρία. Αυτή την κίνηση την παρακολουθήσαμε σε κλάδους όπως η κλωστοϋφαντουργία και η βιομηχανία καπνού.

Το ξεπέραςμα της οικονομικής κρίσης από την πειραϊκή βιομηχανία επέφερε περεταιίρω μεγέθυνση αρκετών μεγάλων βιομηχανιών της δεκαετίας του 1920 και συρρίκνωση πολλών μικρότερων. Αυτή η μεταβολή σήμαινε και τη συγκέντρωση ακόμα μεγαλύτερου εργατικού δυναμικού σε λίγες βιομηχανίες κάθε κλάδου, όπως για παράδειγμα διαπιστώσαμε ότι συνέβαινε στην πειραϊκή υφαντουργία. Επιπλέον, η δημιουργία του καπνεργοστασίου των αδελφών Παπαστράτου συνέτεινε προς την ίδια κατεύθυνση. Αυτή η συγκέντρωση συνέβαλε στην μεγαλύτερη οργάνωση των εργατών και στη δυνατότητα διενέργειας απεργιών ή ακόμα και συντονισμού κλαδικών απεργιών ή επέκτασης μίας απεργίας και στα υπόλοιπα εργοστάσια. Είναι συχνό φαινόμενο η απεργιακή συμπαράσταση ή η συγκέντρωση εργατών ακόμη και άλλου κλάδου προς συμπαράσταση απεργών εργατών στον Πειραιά την περίοδο 1933-1936.

Μία δεύτερη παράμετρος που οδήγησε στην όξυνση των απεργιακών αγώνων ήταν η αύξηση της επιρροής που φάνηκε ότι σημειώθηκε στους εργάτες της πόλης από τις οργανώσεις των κομμουνιστών όπως το Ενωτικό ΕΚΠ. Η επέμβαση της διεθνούς το Νοέμβριο του 1931 τερμάτισε μία μεγάλη εσωκομματική κρίση και οι κομμουνιστές ανασύνταξαν τις εργατικές οργανώσεις στις οποίες πρωταγωνιστούσαν δίνοντας ώθηση στο εργατικό κίνημα της πόλης. Χαρακτηριστικό της ανόδου του εργατικού κινήματος είναι οι αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες οι οργανώσεις των συντηρητικών εργατών ύψωναν τους τόνους διαμαρτυρίας και προέκριναν απεργιακές λύσεις σε μία σειρά ζητήματα, πιεζόμενοι από τη ριζοσπαστικοποίηση των αγώνων που κατευθύνονταν από τους κομμουνιστές.

Η παραπάνω κίνηση δε συναντήθηκε σε όλους τους εργατικούς χώρους. Η κίνηση των εργατών του μεγαλύτερου πειραϊκού εργοστασίου (ΑΕΕΧΠΛ) είχε μία διαφορετική εξέλιξη: περιορισμένη δράση κατά τη δεκαετία του 1920, ξέσπασμα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης και νέα ύφεση την περίοδο της οικονομικής ανάκαμψης. Η αντίληψη περί των «προστατευτικών» σχέσεων του Ν. Κανελλόπουλου προς τους εργάτες του διαταράχθηκε κατά την οικονομική κρίση, όταν και η διοίκηση του εργοστασίου προχώρησε σε μαζικές απολύσεις. Το ξέσπασμα της απεργίας του 1929 και η απεργιακή ήττα μετά από συγκρούσεις, τρεις νεκρούς απεργούς και αστυνομοκρατία σε ολόκληρο το συνοικισμό, είχε ως αποτέλεσμα τη στροφή των εργατών προς τις οργανώσεις των κομμουνιστών

(Ενωτικό ΕΚΠ και Ενωτική ΓΣΕΕ), αλλά και την ένταση της τρομοκρατίας εντός του εργοστασίου για την αποφυγή της επανάληψης παρόμοιων απεργιών.

Η ίδρυση τμήματος της Ασφάλειας εντός του εργοστασίου, η αναγκαία κατοχή «Πιστοποιητικών Νομιμοφροσύνης» για εργασία, η ένοπλη ιδιωτική φρουρά του Κανελλόπουλου, οι έλεγχοι για την αποτροπή των συνεννοήσεων μεταξύ των εργατών εντός και εκτός του εργοστασίου, αλλά και οι απολύσεις όσων κομμουνιστών και άλλων μελών του σωματείου εντοπίζονταν οδήγησαν στην ύφεση της εργατικής διαμαρτυρίας την περίοδο 1933-1936. Παρόλα αυτά, τα έτη 1933 και 1936 πραγματοποιήθηκαν δύο πολύ σημαντικές απεργίες σε συνεννόηση με το Ενωτικό ΕΚΠ (κατά την απεργία του 1936 είχε δημιουργηθεί το Πανεργατικό Κέντρο Πειραιά), οι οποίες ωστόσο ήταν μάλλον απομονωμένες από τη δράση των ετών 1933-1936 και δεν αποτελούσαν αποτέλεσμα μίας διαρκούς κίνησης των σωματείων του εργοστασίου.

Η προσέγγιση στα ζητήματα του εργατικού κινήματος των ναυτεργατών και των σιδηροδρομικών ανέδειξαν μία σειρά νέα ζητήματα. Η απουσία των εργασιακών σχέσεων που χαρακτήριζαν την ελληνική βιομηχανία της περιόδου με όλα τα συμπτώματα που είδαμε και τις συνέπειές τους στο εργατικό κίνημα έκανε τη μελέτη του κινήματος των ναυτεργατών και των σιδηροδρομικών εξαιρετικά ενδιαφέρονσα. Οι ναυτεργατικές οργανώσεις ήταν προσανατολισμένες στην τακτική του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ κατά την πρώτη περίοδο και προς τη συντηρητική τακτική μετά την απεργία του 1923, στροφή η οποία αποκρυσταλλώθηκε στο Ε' Συνέδριό της το Μάρτιο του 1924.

Το ναυτεργατικό κίνημα σχετίστηκε ευθέως με όλες τις εξελίξεις συνδικαλισμού σε κεντρικό επίπεδο ακολουθώντας ή δείχνοντας τις εξελίξεις στις διάφορες φάσεις ανάπτυξής του. Η ΠΝΟ εμπεριείχε όλες τις αντιθέσεις του συνδικαλισμού. Συντηρητικοί, σοσιαλιστές και κομμουνιστές συγκρούονταν ακολουθώντας ή αναδεικνύοντας τις διαφορετικές τακτικές και τις διαμάχες της Συνομοσπονδίας. Η ΠΝΟ πέρασε από την κομμουνιστική στη συντηρητική τακτική ένα χρόνο νωρίτερα από τη ΓΣΕΕ, η ίδρυση της κομμουνιστικής Ναυτεργατικής Ένωσης προηγήθηκε της ίδρυσης της Ενωτικής ΓΣΕΕ, ενώ ο αποκλεισμός των σοσιαλιστών Μηχανικών της ΠΕΜΕΝ από την ΠΝΟ προηγήθηκε της σύγκρουσης σοσιαλιστών και συντηρητικών στο επίπεδο της ΓΣΕΕ. Η επαφή των ναυτικών με τους συναδέλφους τους άλλων

χωρών διαδραμάτισε σαφή ρόλο στη διαδικασία πρόσληψης εκ μέρους των ναυτεργατών όλων των τάσεων του συνδικαλισμού. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να υποτιμάται η δυσχέρεια των διοικήσεων των ναυτεργατικών σωματείων και οργανώσεων να πραγματοποιούν συνελεύσεις με απαρτία κυρίως σε περιόδους ανεργίας, οπότε και υπήρχαν πολλοί ναυτεργάτες στον Πειραιά.

Η ίδρυση της ΝΕΠ/ΝΕΕ αλλά και η πορεία της ΠΝΟ, της Ένωσης Μηχανικών και της Ένωσης θερμαστών συνιστούν τυπικά υποδείγματα διαχείρισης της ναυτεργατικής διαμαρτυρίας του Μεσοπολέμου εφόσον αυτές αντανάκλασαν ευθέως τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του εργατικού κινήματος. Η ΝΕΠ/ΝΕΕ αποτελούσε το πλέον μαχητικό τμήμα του κομμουνιστικού συνδικαλισμού στην πόλη, η ΠΝΟ και η Ένωση Θερμαστών αντικατόπτριζαν σε πολλές περιόδους του Μεσοπολέμου την τακτική της συντηρητικής παράταξης της ΓΣΕΕ, ενώ η Ένωση Μηχανικών μετέφερε στο ναυτεργατικό κίνημα τις επιδιώξεις της σοσιαλιστικής παράταξης. Η διαμάχη μεταξύ των τριών τάσεων, αλλά και οι απόπειρες σύγκλισης μεταξύ της ΝΕΠ/ΝΕΕ και της Ένωσης Μηχανικών κατά τη δεκαετία του 1930, οπότε και είχε διαμορφωθεί το νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο δρούσαν οι οργανώσεις μετά τη διάσπαση συντηρητικών-σοσιαλιστών στο Ε' Συνέδριο της ΓΣΕΕ, αποτελούσαν τον προπομπό της εξέλιξης των συμμαχιών και της διαμάχης σε όλο το φάσμα του συνδικαλισμού. Η βραχύβια συμμαχία της ΝΕΠ/ΝΕΕ με τις σοσιαλιστικές Ενώσεις Μηχανικών και ραδιοτηλεγραφητών αποτελούσαν το υπόδειγμα που ακολουθήθηκε αργότερα και οδήγησε στη συγκρότηση του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιά από τους κομμουνιστές και τους σοσιαλιστές της πόλης. Ωστόσο, σε αυτή την κίνηση απουσίαζαν τα ναυτεργατικά σωματεία, τα οποία πρώτα χάραξαν αυτή την πολιτική σύγκλισης. Η αυξανόμενη δυναμική της ΝΕΠ/ΝΕΕ στους ναυτεργάτες την οδήγησε στην υιοθέτηση περισσότερο ριζοσπαστικών κινητοποιήσεων, όπως ήταν η απεργία του 1934, στάση η οποία θεωρήθηκε εξτρεμιστική από τις σοσιαλιστικές ναυτεργατικές οργανώσεις, οι οποίες εν τέλει προτίμησαν τη σύμπραξη με τη συντηρητική ΠΝΟ.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα του ναυτεργατικού κινήματος βρίσκεται στη δράση της ΝΕΠ/ΝΕΕ κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας. Ενώ όλες οι υπόλοιπες κομμουνιστικές ή φιλοκομμουνιστικές εργατικές οργανώσεις διαλύθηκαν, εκείνη όχι μόνο δεν διαλύθηκε αλλά ανέπτυξε πλούσια δραστηριότητα. Η ισχυρή επιρροή της ΝΕΠ/ΝΕΕ μέχρι το 1936 αλλά και η φύση της εργασίας των ναυτικών επέτρεψε

στους κομμουνιστές την ίδρυση και λειτουργία γραφείων της Ένωσης σε λιμάνια του εξωτερικού, μακριά από τις διώξεις του καθεστώτος.

Το εργατικό κίνημα των σιδηροδρομικών διέφερε σε πολλά σημεία από όσα είδαμε προηγούμενα. Οι σχέσεις εργασίας ήταν πολύ διαφορετικές σε σχέση με τους βιομηχανικούς εργάτες αλλά και τους ναυτεργάτες. Οι σιδηροδρομικοί είχαν ως εργοδότη το κράτος και η σχετική μονιμότητα της εργασίας τους διαμόρφωνε τα δικά της χαρακτηριστικά στη συνδικαλιστική τους δράση. Οι σιδηροδρομικοί συμμετείχαν μαζικά στα σωματεία τους, σε αντίθεση με όλους τους υπόλοιπους κλάδους, ενώ η συμμετοχή στις απεργίες των σιδηροδρομικών οργανώσεων ήταν πολύ μεγάλη. Η κατεύθυνση των σιδηροδρομικών οργανώσεων ήταν σοσιαλιστική σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εξαιτίας της θέσης τους ως δημοσίων υπαλλήλων. Επιπλέον, η σχετική ευκολία με την οποία οι σιδηροδρομικοί πετύχαιναν την ικανοποίηση αιτημάτων τους τα οποία για τους υπόλοιπους εργάτες φαίνονταν αδιανόητα εστίασε τη συνδικαλιστική τους δράση στη διατήρηση των κεκτημένων και την επέκτασή τους μέσω μεταρρυθμίσεων. Έτσι, από τη μία πλευρά αναγνωρίζονταν η κυβερνητική παρέμβαση στις εργασιακές σχέσεις και ο αυξημένος οικονομικός ρόλος του κράτους και από την άλλη απορρίπτονταν η κομμουνιστική αντίληψη περί της πάλης των τάξεων με σκοπό την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από τους εργάτες. Η μορφή που ξεχώρισε σε όλη αυτή την περίοδο ήταν ο Δημήτρης Στρατής, γραμματέας της ΠΟΣ και της ΓΣΕΕ όταν η τελευταία διέκοψε την οργανική της σχέση με το ΚΚΕ. Οι σιδηροδρομικοί ακολούθησαν τον Δημήτρη Στρατή ακόμα και όταν αποχώρησε από τη ΓΣΕΕ το 1930 και ίδρυσε τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα και αργότερα την Πανελλήνια Συνομοσπονδία Εργασίας, η οποία στηρίχθηκε οργανωτικά σε μεγάλο βαθμό στις σιδηροδρομικές οργανώσεις, ενσωματώνοντας μία σειρά χαρακτηριστικών του σιδηροδρομικού κινήματος. Οι σιδηροδρομικοί ακολούθησαν, στην πλειονότητά τους, τον ηγέτη της σοσιαλιστικής παράταξης ο οποίος ήταν δημιουργία του κλάδου τους.

Εξαίρεση στα παραπάνω αποτέλεσαν οι εργάτες του εργοστασίου του ΣΠΑΠ και του Συνδέσμου Λαρισαϊκού, της σημαντικότερης αριστερής σιδηροδρομικής οργάνωσης. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 ακολουθήθηκε η κομμουνιστική τακτική, ενώ κατά τη δεκαετία του 1930 ακολουθήθηκε η σοσιαλιστική παράταξη και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, διατηρώντας ωστόσο διαφορές με αυτούς. Για τη θέση των διοικούντων του Λαρισαϊκού ότι ο εργατικός

συνδικαλιστικός αγώνας θα έπρεπε να βρίσκεται μακριά από την επιρροή του πολιτικού αγώνα της εργατικής τάξης έμειναν γνωστοί ως «αχρωμάτιστοι». Η διαφοροποίηση των εργατών των δύο συνδέσμων κατά τη δεκαετία του 1920 θα πρέπει να αναζητηθούν στη φύση της εργασίας τους στα εργοστάσια της ΣΠΑΠ.

Επίλογος

Η μελέτη του μεσοπολεμικού Πειραιά ανέδειξε μία σειρά ζητήματα που αφορούν τόσο τη ζωή όσο και την εργασία των κατοίκων της πόλης. Μία πόλη η οποία επεκτάθηκε βασιζόμενη στη βιομηχανική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1920 και τη δημιουργία των νέων προσφυγικών συνοικισμών, συγκέντρωσε γύρω από το λιμάνι της πολυάριθμες βιομηχανικές εγκαταστάσεις και ένα νέο πλήθος εργατών και εργατριών το οποίο εξασφάλιζε την επιβίωσή του από την απασχόλησή του σε αυτές μέσα σε συνθήκες ένδειας και χαμηλών ημερομισθίων. Η ενσωμάτωση των προσφύγων, η οποία πραγματοποιήθηκε μόλις μετά το 1930, δεν έγινε ούτε ομαλά, ούτε δίχως κοινωνικές συγκρούσεις με τους παλιούς κατοίκους της πόλης, οι οποίοι έβλεπαν τον Πειραιά να μεταμορφώνεται σε κάτι μάλλον ξένο προς τη μνήμη και την προηγούμενη καθημερινότητά τους. Επιπλέον, η εργασία των προσφύγων με πολύ χαμηλά ημερομίσθια, η χρησιμοποίησή τους ως μηχανισμό απεργοσπασίας σε πολλές περιπτώσεις αλλά και η διαρραγή του κοινωνικού ιστού από την έλευσή τους συνέτειναν στη δημιουργία των συγκρούσεων σε κάθε επίπεδο, στο δρόμο, το εργοστάσιο, το σωματείο.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η βιομηχανία της πόλης συνέχισε με εντυπωσιακό τρόπο την προηγούμενη ανάπτυξή της, εκμεταλλευόμενη- μαζί με το λιμάνι και τη γειτνίαση με την πρωτεύουσα- αυτή την εργατική υπερπροσφορά, η οποία περιελάμβανε φθηνή (και σε ορισμένες περιπτώσεις εντελώς δωρεάν) γυναικεία και παιδική εργασία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η εργασία σε έναν κλάδο ή ακόμα και επιχείρηση συνδέθηκε με συγκεκριμένες γειτονιές ή συνοικισμούς, όπως οι εργάτριες υφαντουργίας της Κοκκινιάς ή οι εργάτες και εργάτριες της Ανώνυμης Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ) στη Δραπετσώνα. Η μορφή της βιομηχανίας, μονάδες-«γίγαντες» δίπλα σε μονάδες-«νάνους», διαμόρφωσε διαφοροποιήσεις στον εργατικό πληθυσμό αλλά και την προσδοκία της κοινωνικής ανέλιξης σε ένα σημαντικό κομμάτι της εργατικής τάξης. Επίσης, επηρεάστηκε από αυτή την προσδοκία από τη στιγμή που διαμορφώθηκε ένα ισχυρό στρώμα μικροεπαγγελματιών που ανταγωνίζονταν, εκμεταλλευόμενοι το δασμολόγιο και την κρατική πολιτική, τις μεγάλες εταιρίες των κλάδων.

Στον Πειραιά αναπτύχθηκαν όλοι οι σημαντικοί κλάδοι της βιομηχανίας, με προεξέχοντες την υφαντουργία, τον κλάδο των τροφίμων και τη χημική βιομηχανία, κυρίως εξαιτίας της λειτουργίας της ΑΕΕΧΠΛ. Λίγες ήταν οι επιχειρήσεις οι οποίες

προχώρησαν σε σημαντικό εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεών τους, ενώ και αυτές στηρίζονταν σε μία χρηματοδότηση χωρίς σύστημα. Οι περισσότερες παρέμειναν παραγωγοί προϊόντων χαμηλής ποιότητας που παρέμεναν στην αγορά εξαιτίας του δασμολογίου και της κρατικής πολιτικής. Ωστόσο, μετά το ξεπέρασμα της οικονομικής κρίσης η μορφή της βιομηχανίας μεταβλήθηκε και από την ποσοτική επέκταση της δεκαετίας του 1920, πέρασε στη μεγέθυνση των ήδη μεγαλύτερων μονάδων. Αυτή η μεταβολή οφείλεται αφενός στην αδυναμία πολλών μικρών μονάδων να ανταπεξέλθουν στην οικονομική στενότητα της κρίσης χωρίς πρόσβαση σε φθηνά πιστωτικά κεφάλαια και, αφετέρου, στην εκμετάλλευση από τις μεγάλες βιομηχανίες της βιομηχανικής κρίσης των άλλων χωρών, αυξάνοντας το ποσοστό κατανάλωσης των προϊόντων τους στο σύνολο της εσωτερικής κατανάλωσης.

Το εργατικό κίνημα του Πειραιά, σημαντικό τμήμα του ελληνικού εργατικού κινήματος στο σύνολό του, προσέλαβε τα χαρακτηριστικά του από την ιδιαιτερότητα της συγκριμένης βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας. Η απουσία ενός ισχυρού σοσιαλιστικού κόμματος και ισχυρών συνδικάτων από τις προηγούμενες δεκαετίες, όπως συνέβαινε στην ανεπτυγμένη βιομηχανικά Ευρώπη, είχε τις ιδιαίτερες συνέπειές της σε ένα εργατικό κίνημα που συγκροτήθηκε ενιαία μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1910, στα χρόνια της ακμής της Γ' Διεθνούς. Έτσι, η ταυτόχρονη συγκρότηση του ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ στα 1918 δεν επέτρεψε τη σταδιακή μετάβαση στον κομμουνιστικό συνδικαλισμό μέσα από την πορεία των εργατικών οργανισμών, αλλά αυτά τα στάδια εμφανίστηκαν μέσα στο ΣΕΚΕ/ΚΚΕ και τη ΓΣΕΕ με χρονική καθυστέρηση σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη.

Οι βασικότερες τομές που καθόρισαν την πορεία του πειραιϊκού εργατικού κινήματος ήταν η απεργία του Αυγούστου 1923 στο Πασαλιμάνι αλλά και η οικονομική κρίση, η οποία συνέπεσε- καθόλου συμπτωματικά- με την επέμβαση της Διεθνούς στην εσωτερική κρίση του ΚΚΕ. Η απεργία του 1923 επιτάχυνε τις διαδικασίες διάσπασης εντός των εργατικών οργανισμών, η οποία κορυφώθηκε με τη λειτουργία τριών χωριστών Συνομοσπονδιών, ενώ οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο που ακολούθησε την οικονομική κρίση- εξαιτίας, μεταξύ άλλων, και της επέμβασης της Διεθνούς- ήταν χρόνια κατά τα οποία το εργατικό κίνημα αναπτύχθηκε δυναμώνοντας την εργατική διαμαρτυρία και τις διεκδικήσεις των εργατών. Αυτή η περίοδος ανακόπηκε απότομα από την επιβολή της μεταξικής

δικτατορίας, στην περίοδο της οποίας τα σωματεία και οι εργατικοί οργανισμοί περιορίστηκαν στη συνεχιζόμενη τους δράση και την εξύμνηση του Κράτους.

Παράρτημα

Πίνακας 92. Ισοτιμία λίρας και στερλίνας

Έτος	Λίρα	Στερλίνα
1918	24,82	24,82
1919	24,32	24,32
1920	34,07	34,07
1921	70,38	70,38
1922	166,54	166,54
1923	296,44	296,44
1924	247,35	247,35
1925	312,62	312,62
1926	386,51	386,51
1927	368,55	368,55
1928	372,36	372,36
1929	375	375
1930	375	375
1931	375	375
1932	753	472,97
1933	865,4	595,96
1934	867,9	529,15
1935	873,5	529,46
1936	886,4	541,52
1937	909,7	550
1938	920,4	550
1939	1002	550
1940	1076,2	542,07

Πηγή: ΓΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, διάφορα τεύχη

Πίνακας 93. Δείκτης τιμών και ρυθμός πληθωρισμού

Έτος	Δείκτης Τιμών Αθήνας-Πειραιά	Ρυθμός μεταβολής (%)
1918	325	
1919	306,5	-5,69
1920	329,4	7,47
1921	421	27,81
1922	737,7	75,23
1923	1217,5	65,04
1924	1324,8	8,81
1925	1489,9	12,46
1926	1797,9	20,67
1927	1938	7,79
1928	1957	0,98
1929	1970	0,66
1930	1858,3	-5,67
1931	1787,1	-3,83
1932	1908,5	6,79
1933	2084,7	9,23
1934	2145,6	2,92
1935	2189,7	2,06
1936	2244,8	2,52

Πηγή: Α. Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο...*, ό.π. σ. 452

Πίνακας 944. Η πορεία του ΑΕΠ, 1918-1939

Έτη	ΑΕΠ (δρχ)	ΑΕΠ (Χρ. Λίρες)	Κατά κεφ. ΑΕΠ (δρχ)	Κατά κεφ. ΑΕΠ(χρ.Λίρες)	Δείκτης ΑΕΠ(χρ. Λίρες)	Ρυθμοί Μεταβολής ΑΕΠ	Πληθυσμός
1918	4.196.152.017	169.063.336,70	871,00	35,09	16,44	-	4.815.049,00
1919	3.789.749.966	155.828.534,79	787,00	32,36	15,16	-8%	4.814.994,00
1920	5.361.536.871	157.368.267,42	1.069,00	31,38	15,31	1%	5.016.889,00
1921	6.821.748.101	96.927.367,16	1.340,00	19,04	9,43	-38%	5.089.515,00
1922	10.780.134.536	64.730.002,02	1.814,00	10,89	6,30	-33%	5.943.000,00
1923	16.558.597.496	55.858.175,33	2.725,00	9,19	5,43	-14%	6.077.000,00
1924	20.718.344.368	83.761.246,69	3.498,00	14,14	8,15	50%	5.923.000,00
1925	23.992.285.292	76.745.842,53	4.004,00	12,81	7,47	-8%	5.992.000,00
1926	28.217.011.578	73.004.609,40	4.633,00	11,99	7,10	-5%	6.091.000,00
1927	30.874.784.578	83.773.665,93	5.006,00	13,58	8,15	15%	6.168.000,00
1928	33.618.998.228	90.286.277,33	5.418,00	14,55	8,78	8%	6.204.684,00
1929	32.387.828.463	86.367.542,57	5.129,00	13,68	8,40	-4%	6.315.000,00
1930	31.089.932.899	82.906.487,73	4.883,00	13,02	8,06	-4%	6.367.149,00
1931	29.751.944.759	79.338.519,36	4.604,00	12,28	7,72	-4%	6.462.772,00
1932	33.071.900.119	43.920.186,08	5.054,00	6,71	4,27	-45%	6.543.625,00
1933	38.349.976.085	44.314.740,10	5.789,00	6,69	4,31	1%	6.624.468,00
1934	42.085.624.562	48.491.329,14	6.256,00	7,21	4,72	9%	6.726.891,00
1935	44.494.188.102	50.937.822,67	6.508,00	7,45	4,95	5%	6.836.984,00
1936	46.725.383.838	52.713.655,05	6.736,00	7,60	5,13	3%	6.936.227,00
1937	56.570.810.217	62.186.226,47	8.049,00	8,85	6,05	18%	7.028.530,00
1938	55.688.778.517	60.504.974,49	7.820,00	8,50	5,89	-3%	7.121.753,00
1939	54.836.336.457	54.726.882,69	7.492,00	7,48	5,32	-10%	7.318.915,00

Πηγή: Κωστελένος Γ., Βασιλείου Δ., Κουνάρης Ε., Πετμεζάς Σ., Σφακιανάκης Μ., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, ΚΕΠΕ, Αθήνα 2007

Ευρετήριο πινάκων

Πίνακας 1. Αποτελέσματα βιομηχανικών απογραφών 1920 και 1930.....	28
Πίνακας 2. Συγκριτικός πίνακας απογραφής 1930 και επιθεώρησης εργασίας 1934 σχετικά με τον αριθμό του απασχολούμενου προσωπικού*	30
Πίνακας 3. Κατανομή απασχολούμενων στη βιομηχανία και σύνολο απασχολούμενων, 1930-1940.....	31
Πίνακας 4. Δείκτες βιομηχανικής ανάπτυξης.....	35
Πίνακας 5. Διακύμανση του όγκου παραγωγής στους βιομηχανικούς κλάδους.....	36
Πίνακας 6. Μεταβολή της αξίας παραγωγής των βιομηχανικών κλάδων κατά την περίοδο 1929-1932	38
Πίνακας 7. Η συμμετοχή των βιομηχανικών κλάδων στη συνολική αξία της βιομηχανικής παραγωγής (%)	41
Πίνακας 8. Η κινητήρια δύναμη της ελληνικής βιομηχανίας.....	42
Πίνακας 9. Δείκτης απασχολούμενου προσωπικού στις βιομηχανικές επιχειρήσεις, 1928-1935	44
Πίνακας 10. Ο πληθυσμός του Πειραιά 1835-1940	55
Πίνακας 11. Περιοχές εγκατάστασης των προσφύγων στην Αττική.....	56
Πίνακας 12. Προσφυγικός πληθυσμός στον Πειραιά το 1928 σύμφωνα με την R. Hirschon.....	56
Πίνακας 13. Η ελληνική βιομηχανία και η εργασία κατά το 1917*	62
Πίνακας 14. Επιχειρήσεις στον Πειραιά σύμφωνα με τον Οδηγό του 1906	63
Πίνακας 15. Η ανά κλάδο κατανομή των 143 επιχειρήσεων του Πειραιά που βρίσκονται στο ΙΑ/ΕΤΕ, 1922-1940.....	64
Πίνακας 16. Βιομηχανίες που εμφανίζονται στο ΙΑ/ΕΤΕ και τον Οδηγό Πειραιώς 1929	65
Πίνακας 17. Το πλήθος των ιδρύσεων ΑΕ στον Πειραιά, ως ποσοστό επί του συνόλου της χώρας.....	65
Πίνακας 18. Η απασχόληση και ιπποδύναμη στον Πειραιά και την Αθήνα κατά το 1930, ανά βιομηχανική μονάδα	70
Πίνακας 19. Απασχόληση κατά κλάδο στον Πειραιά του 1930	70
Πίνακας 20. Η απασχόληση στη βιομηχανία του Πειραιά, 1930	71
Πίνακας 21. Η μετοχική σύνθεση της ΑΕΕΧΠ, 1909	75
Πίνακας 22. Αξία εγκαταστάσεων και απόσβεση (ΑΕΕΧΠ), 1918-1926.....	80
Πίνακας 23. Παθητικό ΑΕΕΧΠ σύμφωνα με την έκθεση της 15/2/1926	82
Πίνακας 24. Ποσοστό Ίδιων και Δανειακών Κεφαλαίων ΑΕΕΧΠ, 1927-1928.....	82
Πίνακας 25. Ακαθάριστα Κέρδη και Μερίσματα ΑΕΕΧΠ, 1918-1928	83
Πίνακας 26. Οφειλές ΑΕΕΧΠ, 1930 (σε δρχ.)	85
Πίνακας 27. Ποσοστό Ίδιων και Δανειακών Κεφαλαίων ΑΕΕΧΠ, 1929-1934.....	86
Πίνακας 28. Ακαθάριστα Κέρδη ΑΕΕΧΠ, 1928-1932.....	86
Πίνακας 29. Κατανάλωση λιπασμάτων ΑΕΕΧΠ σε τόνους, 1925-1934	87
Πίνακας 30. Κέρδη (σε δραχμές) από πωλήσεις προϊόντων της ΑΕΕΧΠ, 1929-1931	87
Πίνακας 31. Ακαθάριστα Κέρδη της ΑΕΕΧΠ επί απασχολούμενου κεφαλαίου, 1927-1934	89
Πίνακας 32. Πορεία Κερδών ΧΡΩΠΕΙ, 1921-1940	94
Πίνακας 33. Πωλήσεις προϊόντων ΧΡΩΠΕΙ, 1924-1927, 1936-1938.....	98
Πίνακας 34. Ακαθάριστα κέρδη από πωλήσεις προϊόντων και μερίσματα της εταιρίας Αίολος, 1924-1940	101
Πίνακας 35. Κρατήσεις για αποσβέσεις του εργοστασίου Αίολος, 1925-1940	102
Πίνακας 36. Ίδια κεφάλαια ΑΕΕΧΠ, ΧΡΩΠΕΙ, ΑΙΟΛΟΣ, 1924-1934	103

Πίνακας 37. Η πορεία των μετοχών ΑΕΕΧΠΛ,ΧΡΩΠΕΙ,ΑΙΟΛΟΣ, 1925-1940.....	103
Πίνακας 38. Η αξία των οικοπέδων, οικοδομικών εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου «ΕΛΑΪΣ», 1922-1931 (δραχμές σε τρέχουσες τιμές)	105
Πίνακας 39. ΕΛΑΪΣ: η παραγωγή του 1929 σε σύγκριση με την παραγωγή του 1928	106
Πίνακας 40. Η πορεία των κερδών της εταιρίας «ΕΛΑΪΣ», 1932 (β' εξαμηνία)-1940	107
Πίνακας 41. Η αξία των οικοπέδων, οικοδομικών εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού του εργοστασίου «ΕΛΑΪΣ», 1932-1940 (δραχμές σε τρέχουσες τιμές)	109
Πίνακας 42. Μέρισμα προς διανομή, 1932 (β' εξαμηνία)-1940	111
Πίνακας 43. Κέρδη «Παλλάς Αθηνά» 1919-1931 και σύγκριση με κέρδη «ΕΛΑΪΣ» 1932-1940	113
Πίνακας 44. Τα ακαθάριστα κέρδη και το ενεργητικό των εταιριών «Ένωσις», «Αφοί Παυλάκη» και «Μεταξά»	117
Πίνακας 45. Εταιρία «Ένωσις»: καθαρά κέρδη, αποσβέσεις, αξία α' υλών, πορεία μετοχής, 1918-1940	119
Πίνακας 46. Ίδια και πιστωτικά κεφάλαια ΑΒΕΖΑΠ, Ήλιος και Ευρώτας, 1919-1940	122
Πίνακας 47. Αξία κυλινδρόμυλου, κέρδη, μέρισμα προς διανομή και τιμή μετοχής «Ευρώτας», 1925-1940.....	123
Πίνακας 48. Αξία κυλινδρόμυλων, κέρδη, κόστος α' υλών και μέρισμα προς διανομή της ΑΕ Αλευροβιομηχανίας «Β.Κωνσταντόπουλος», 1929-1940 (χρήσεις από τον Ιούλιο του προηγούμενου έτους έως τον Ιούλιο του τρέχοντος έτους).....	124
Πίνακας 49. Ακαθάριστα Κέρδη και Κόστος Εκμετάλλευσης διάφορων αλευροβιομηχανιών, 1938-1940.....	125
Πίνακας 50. Εισαγωγές σίτου στην Ελλάδα, 1938-1940.....	126
Πίνακας 51. Τιμή άρτου και ΔΤ προϊόντων εγχώριων, αλλοδαπών, γεωργικών και ειδών διατροφής (έ.β.=1914).....	127
Πίνακας 52. Κέρδη ΑΒΕΖΑΠ και «Ήλιος», 1922-1940.....	127
Πίνακας 53. Τα ακαθάριστα κέρδη των κυριότερων κλωστοϋφαντηρίων του Πειραιά, 1925-1940.....	130
Πίνακας 54. Τα καθαρά κέρδη των κυριότερων κλωστοϋφαντηρίων του Πειραιά, 1925-1940.....	131
Πίνακας 55. Κόστος εργατικών ημερομισθίων των βιομηχανιών Ρετσίνας και Πρωτοπαππάς, 1927-1937	135
Πίνακας 56. Ποσοστά ίδιων-πιστωτικών κεφαλαίων και σύνολο ενεργητικού	138
Πίνακας 57. Τα μερίσματα των κλωστοϋφαντηρίων.....	139
Πίνακας 58. Τα καθαρά κέρδη των καπνοβιομηχανιών	142
Πίνακας 59. Τα μερίσματα που διένειμαν οι τρεις καπνοβιομηχανίες.....	143
Πίνακας 60. Τα ακαθάριστα κέρδη Παπαστράτου και Φούκα, 1931-1940.....	144
Πίνακας 61. Ίδια και πιστωτικά κεφάλαια των τριών καπνοβιομηχανιών.....	145
Πίνακας 62. Η κατανάλωση τσιμέντων σε τόνους	147
Πίνακας 63. Οι παραγωγικές δυνατότητες των βιομηχανιών τσιμέντου στα τέλη του Μεσοπολέμου	148
Πίνακας 64. Οικονομικά στοιχεία της ΑΓΕΤ	150
Πίνακας 65. Οικονομικά στοιχεία του μηχανουργείου Αχ. Κούππα, 1934-1936	151

Πίνακας 66. Η συμμετοχή της Εθνικής ατμοπλοΐας στον κύκλο εργασιών του Βασιλειάδη, 1929-1930	152
Πίνακας 67. Τα κέρδη του Βασιλειάδη, 1918-1940	153
Πίνακας 68. Τα οικονομικά στοιχεία της βιομηχανίας Αντωνέλλου, 1929-1940	154
Πίνακας 69. Σωματεία δύναμης ΕΚΠ, 1915	165
Πίνακας 70. Αριθμός σωματείων δύναμης ΕΚΠ, 1915-1940	166
Πίνακας 71. Σωματεία του ΕΚΠ τα οποία απέστειλαν στο ΕΚΠ συμπληρωμένα τα έτοιμα έγγραφα με τα οποία επέλεξαν να ακολουθήσουν την «καθαρά εργατική» έναντι της «κομμουνιστικής» τακτικής.....	188
Πίνακας 72. Σωματεία δύναμης ΕΚΠ που αμφισβητήθηκαν από την Αριστερή Παράταξη.....	197
Πίνακας 73. Η δύναμη της Τ.Ε. Πειραιά του ΚΚΕ στα έτη 1927-1928.....	207
Πίνακας 74. Η οργάνωση των μελών του ΚΚΕ και των συμπαθούντων στα σωματεία της πόλης	208
Πίνακας 75. Η κατάσταση στα σωματεία του Πειραιά σύμφωνα με την έκθεση της ΤΕ Πειραιά του ΚΚΕ.....	210
Πίνακας 76. Σωματεία που υπέγραψαν το ψήφισμα της Αριστερής Παράταξης στις 16/5/1927	212
Πίνακας 77. Σωματεία που μετείχαν στη γενική συνέλευση του ΕΚΠ την 1 ^η Ιουνίου 1927	216
Πίνακας 78. Σωματεία που υπογράφουν την έτοιμη φόρμα του ΕΚΠ το Μάιο του 1928	222
Πίνακας 79. Σωματεία που συμμετείχαν στο ιδρυτικό συνέδριο του ΕΕΚΠ.....	224
Πίνακας 80. Διώξεις με το «Ιδιώνυμο», Ιούλιος 1929-Μάρτιος 1933	234
Πίνακας 81. Σωματεία που συμμετείχαν στην πρώτη ανακοίνωση του ΠΚΠ	250
Πίνακας 82. Μέσο ανδρικό ημερομίσθιο στην κλωστοϋφαντουργία.....	288
Πίνακας 83. Εξέλιξη του πραγματικού γυναικείου ημερομισθίου στη βιομηχανία Ρετσίνα.....	289
Πίνακας 84. Συμμετοχή στην απεργία των εργατών και εργατριών του Α' εργοστασίου Ρετσίνα, Ιούλιος 1933	304
Πίνακας 85. Οι διαπραγματεύσεις καπνεμπόρων και καπνεργατών τον Ιούνιο του 1927	314
Πίνακας 86. Αποτελέσματα αρχαιρεσιών του σωματείου «Η Αγάπη», 1933-1934..	324
Πίνακας 87. Το ύψος των κατώτερων ημερομισθίων όπως καθορίστηκαν από τη ΣΣΕ για το έτος 1940	334
Πίνακας 88. Η εκπροσώπηση των εργοστασίων στη διοίκηση της Ένωσης Εργατοτεχνιτών της Χημικής Βιομηχανίας Πειραιώς, 1940.....	359
Πίνακας 89. Αντιπροσώπευση των σωματείων της ΠΝΟ στο Γενικό Συμβούλιο του Ιουνίου 1922	363
Πίνακας 90. Αντιπροσώπευση των ναυτεργατικών σωματείων στο Δ' Συνέδριο της ΠΝΟ.....	365
Πίνακας 91. Οργανώσεις που συμμετείχαν στη Ναυτική Διάσκεψη στα γραφεία του ΕΚΠ, 31/5/1936.....	425
Πίνακας 92. Ισοτιμία λίρας και στερλίνας.....	474
Πίνακας 93. Δείκτης τιμών και ρυθμός πληθωρισμού	474
Πίνακας 94. Η πορεία του ΑΕΠ, 1918-1939	475

Ευρετήριο διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1. Ακαθάριστα Κέρδη ΑΕΕΧΠΛ, 1918-1928	83
Διάγραμμα 2. Κέρδη «ΕΛΑΪΣ», 1932-1940.....	108
Διάγραμμα 3. Σύγκριση κερδών «Παλλάς Αθηνά» και «ΕΛΑΪΣ».....	113
Διάγραμμα 4. Τα κέρδη των υφαντουργείων του Πειραιά, 1925-1940.....	131
Διάγραμμα 5. Τα Καθαρά Κέρδη των καπνοβιομηχανιών	143
Διάγραμμα 6. Η συμμετοχή της ΑΓΕΤ στην κατανάλωση ελληνικών τσιμέντων	148
Διάγραμμα 7. Ακαθάριστα κέρδη Βασιλειάδη και Αντωνέλλου, 1929-1940	154

Ευρετήριο εικόνων

Εικόνα 1. Το έγγραφο που συμπλήρωσε ο σύνδεσμος αμαξηλατών Πειραιώς στις 24/11/1924. Βλ. Αρχείο ΕΚΠ, ΦΑΙ, Υπ. 1Α (1916-1928)	188
Εικόνα 2. Η ανακοίνωση του Πανεργατικού Κέντρου Πειραιώς στα σωματεία και τις οργανώσεις της πόλης. Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φ.2, Υπ.6 "ΕΚΠ προς σωματεία της δύναμής του	251

Πηγές-Αρχειακό υλικό

Αρχείο Δήμου Νέας Κοκκινιάς

-«Δ'. Βιβλίο πρακτικών Δ.Σ. Νέας Κοκκινιάς 1934-1938»

Αρχείο ΕΛΑΪΣ

-Χωρίς ταξινόμηση, «Μηνιαίο Μισθολόγιο 1/12/1937-1938»

-ΚΑΘ171, «Μισθολόγιο από Δεκέμβριο 1937-31/5/1944»

-ΚΑΘ180, «Μηνιαίο Μισθολόγιο Εργατών 1941-1942»

-ΚΑΘ181, «Μισθολόγιο 12/1937-12/1940»

-ΚΑΘ182, «Μηνιαίο Μισθολόγιο 1939»

-ΚΑΘ183, «Μηνιαίο Μισθολόγιο εργατών 1940»

-ΛΟΓ-ΠΑΡ1, «Απογραφές 1922-1940»

-ΛΟΓ-ΠΑΡ2, «Απογραφές 1932-1940»

-ΠΔΣ1, «Βιβλίο Πρακτικών Εποπτικού Συμβουλίου 15/4/1920-9/10/1931

-ΠΔΣ2, «Πρακτικά ΔΣ 7/12/1932-16/5/1942»

Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου

Φ.168-55 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53563>]

Φ.169-033 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53425>]

Φ.169-037 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=53433>]

Φ.171-49 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=55030>]

Φ.178-58 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56221>]

Φ.187-58 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=84336>]

Φ.196/10-1 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56829>]

Φ.196/10-11 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56777>]

Φ.196/10-12 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56795>]

Φ.196/10-13 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56808>]

Φ.196/10-14 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=56821>]

Φ.337-35 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=47860>]

Φ.337-36 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=47862>]

Φ.337-52 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=47898>].

Φ.351-72 [<http://85.72.35.68/rec.asp?id=67765>].

Αρχείο Εργατικού Κέντρου Πειραιά

Αρχείο του Εργατικού Κέντρου Πειραιά/ΑΙ [Γενικό Αρχείο]

- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 1Α: 76 έγγραφα της περιόδου 1916-1928
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 1Β: 170 έγγραφα της περιόδου 1916-1928
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 2: 241 έγγραφα του 1937 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
 - Υπ.1 «ΓΣΕΕ προς ΕΚΠ και Ομοσπονδίες» 40 έγγραφα
 - Υπ. 2. «ΕΚΠ και Εργατικά Κέντρα και Ομοσπονδίες» 4 έγγραφα
 - Υπ. 3. «Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας, Πρακτικά, Βεβαιώσεις» 5 έγγραφα
 - Υπ. 4 «ΕΚΠ και Εκκλησιαστική Αρχή» 7 έγγραφα
 - Υπ. 5«ΕΚΠ και Δημοτική Αρχή» 7 έγγραφα
 - Υπ. 6 «ΕΚΠ προς Σωματεία της δύναμής του» 178 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 3: 304 έγγραφα του 1937 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
 - Υπ. 1 «Διάφορα» 107 έγγραφα
 - Υπ. 2 «ΕΚΠ προς Υπουργείο Εργασίας» 23 έγγραφα
 - Υπ. 3 «Ι.Κ.Α» 4 έγγραφα
 - Υπ. 4 «Σωματεία προς ΕΚΠ» 150 έγγραφα
 - Υπ. 5 «Υπουργείο Εργασίας προς ΕΚΠ» 20 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 4: 624 έγγραφα της περιόδου 1937-1939 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
 - Υπ. 1 «ΓΣΕΕ και ΕΚΠ» 21 έγγραφα
 - Υπ. 2 «ΕΚΠ και Αστυνομική Αρχή» 3 έγγραφα
 - Υπ. 3 «ΕΚΠ και διάφοροι οργανισμοί και ιδρύματα» 9 έγγραφα
 - Υπ. 4 «ΕΚΠ και Δικαστική Αρχή» 11 έγγραφα
 - Υπ. 5 «ΕΚΠ και εργατοϋπαλληλικές οργανώσεις» 28 έγγραφα
 - Υπ. 6 «ΕΚΠ και εργοδοτικές οργανώσεις και εταιρίες» 3 έγγραφα
 - Υπ. 7 «ΕΚΠ και κυβέρνηση» 31 έγγραφα
 - Υπ. 8 «ΕΚΠ και κυβέρνηση-ανάκτορα» 13 έγγραφα
 - Υπ. 9 «ΕΚΠ και σωματεία της δύναμής του» 194 έγγραφα
 - Υπ. 10 «ΕΚΠ και ταμεία ασφαλιστικά και Ι.Κ.Α» 71 έγγραφα
 - Υπ. 11 «ΕΚΠ και τράπεζες, οργανισμοί και ιδρύματα» 4 έγγραφα
 - Υπ. 12 «ΕΚΠ και Δημοτική Αρχή» 9 έγγραφα

- Υπ. 13 «ΕΚΠ προς ΓΣΕΕ» 79 έγγραφα
- Υπ. 14 «Προκηρύξεις» 20 έγγραφα
- Υπ. 15 «Πρόσκληση ΕΚΠ προς τα μέλη του για συνεδριάσεις» 3 έγγραφα
- Υπ. 16 «Σωματεία δύναμης ΕΚΠ προς κυβέρνηση» 95 έγγραφα
- Υπ. 17 «Τηλεγραφήματα» 30 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 5: 385 έγγραφα της περιόδου 1939-1940 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
- Υπ. 1 «ΓΣΕΕ προς ΕΚΠ» 20 έγγραφα
- Υπ. 2 «ΕΚΠ και Αστυνομική Αρχή» 12 έγγραφα
- Υπ.3 «ΕΚΠ και ασφαλιστικά ταμεία και ΙΚΑ, Υπουργείο Εργασίας, Επιθεώρηση Εργασίας» 193 έγγραφα
- Υπ. 4 «ΕΚΠ και Δημοτική Αρχή» 14 έγγραφα
- Υπ. 5 «ΕΚΠ και Δικαστική Αρχή» 8 έγγραφα
- Υπ. 6 «ΕΚΠ και εργοδοτικές οργανώσεις και εταιρίες» 2 έγγραφα
- Υπ. 7 «ΕΚΠ προς κυβέρνηση» 20 έγγραφα
- Υπ. 8 «ΕΚΠ προς τα μέλη του Δ.Σ. του» 91 έγγραφα
- Υπ. 9 «Πρωτόκολλα παραλαβής και διαχείρισης σωματείων» 6 έγγραφα
- Υπ. 10 «Σωματεία προς ΓΣΕΕ» 13 έγγραφα
- Υπ. 11 «Τηλεγραφήματα» 6 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 6: 277 έγγραφα του 1939 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
- Υπ. 1 «ΕΚΠ προς εργοδοτικές οργανώσεις και εταιρίες» 9 έγγραφα
- Υπ. 2 «ΕΚΠ προς σωματεία» 131 έγγραφα
- Υπ. 3 «Σωματεία προς ΕΚΠ» 137 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 7: 618 έγγραφα του 1940 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
- Υπ. 1 «Εργοδοτικές οργανώσεις και κυβέρνηση» 4 έγγραφα
- Υπ. 2 «ΓΣΕΕ και κυβέρνηση» 6 έγγραφα
- Υπ. 3 «ΕΚΠ και Αστυνομική Αρχή» 5 έγγραφα
- Υπ. 4 «ΕΚΠ και Δημοτική Αρχή» 14 έγγραφα
- Υπ. 5 «ΕΚΠ και Δικαστική Αρχή» 2 έγγραφα
- Υπ. 6 «ΕΚΠ και εκκλησία» 2 έγγραφα
- Υπ. 7 «ΕΚΠ και εργοδοτικές οργανώσεις και εταιρίες» 7 έγγραφα
- Υπ. 8 «ΕΚΠ και κυβέρνηση» 11 έγγραφα

- Υπ. 9 «ΕΚΠ και οργανισμοί, τράπεζες, ιδρύματα» 3 έγγραφα
- Υπ. 10 «ΕΚΠ και Υπουργείο Εργασίας» 164 έγγραφα
- Υπ. 11 «ΕΚΠ προς ΓΣΕΕ» 64 έγγραφα
- Υπ. 12 «ΕΚΠ προς μέλη Δ.Σ. του για συνεδρίαση» 4 έγγραφα
- Υπ. 13 «ΕΚΠ προς Ομοσπονδίες και ΕΚ» 4 έγγραφα
- Υπ. 14 «Ενδοσωματειακά ζητήματα» 3 έγγραφα
- Υπ. 15 «ΕΣΕΕ προς ΕΚΠ» 298 έγγραφα
- Υπ. 16 «Σωματεία ΕΚΠ και κυβέρνηση» 23 έγγραφα
- Υπ. 17 «Υπουργείο προς Υπουργείο» 4 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, ΑΙ, Φάκελος 8: 347 έγγραφα του 1940 τα οποία περιέχονται στους παρακάτω υποφακέλους:
- Υπ. 1 «ΕΚΠ και σωματεία της δύναμής του» 51 έγγραφα
- Υπ. 2 «Σωματεία προς ΕΚΠ» (α') 90 έγγραφα
- Υπ. 3 «ΕΣΕΕ προς ΕΚΠ» 95 έγγραφα
- Υπ. 4 «Σωματεία προς ΕΚΠ» (β') 111 έγγραφα
- Αρχείο ΕΚΠ, Γ Ι, Φάκελος 2, *ΕΣΕΕ για τα σωματεία του ΕΚΠ, Νοέμβριος 1940*
- Μητρώο Φυλάκων Λιμένος Πειραιώς*
- Βιβλίων Παρουσιάσεων Πρακτικών ΕΚΠ από Μάιο 1927 έως Δεκέμβριο 1928*
- Βιβλίων Παρουσιάσεων Δ.Σ του ΕΚΠ από 14/3/1928 έως 22/4/1931*
- Βιβλίων παρουσιάσεων Γεν. Συνελεύσεων Αντιπροσώπων και ΔΣ σωματείων ΕΚΠ από 1/9/1932 έως 29/7/1937, στο οποίο εντοπίστηκαν 99 σελίδες πρακτικών με τα ονοματεπώνυμα των αντιπροσώπων ανά Γενική Συνέλευση και*
- Πρωτόκολλον Αλληλογραφίας Απρίλιος 1937- Αύγουστος 1939.*
- Βιβλίων Συνδρομών 1935-1938, όπου εντοπίστηκαν να καταβάλλουν συνδρομή 122 σωματεία*
- Βιβλίων Συνδρομών 1939-1943, για τα έτη 1939 και 1940. εδώ εντοπίσαμε 131 εγγεγραμμένα σωματεία*
- Βιβλίων Αντιπροσώπων Δ.Σ του ΕΚΠ από το 1917*
- Σύνδεσμος Παντοῦπαλλήλων, Βιβλίων Πρακτικών ΔΣ, 1/1/1934-31/8/1938*

Αρχείο Κ. Βοβολίνη

- Φ 30 «Ευταξία οικογένεια»
- Φ 32 «Οικονομίδα οικογένεια»
- Φ 67 «Αγαπητίδης Σταύρος»
- Φ 96 «Αλεπουδέλης Θρασ.»
- Φ 122 «Αθανασιάδης Μποδοσάκης»
- Φ 136 «Ελευθέριος Βενιζέλος»
- Φ 139 «Βούρβουλης Τάκης»
- Φ 141 «Βασιλειάδης Γεώργιος»
- Φ 159 «Βέης Κωνσταντίνος»
- Φ 225 «Γαβριήλ»
- Φ 254 «Δηλαβέρης»
- Φ 257 «Ρεϋνόλδος Δημητριάδης»
- Φ 300 «Δρίτσας Νικόλαος»
- Φ 312 «Ευστρατίου»
- Φ 337 «Ζάννος Ιωάννης, Ζάννος Αρ., Ζάννος Μιλτ., Ζάννος Χ., Ζάννος Δ., Ζάννος Κλεάνθης»
- Φ 376 «Καλλιμασιώτης Δημήτριος»
- Φ 385 «Κανελλόπουλος Νικόλαος»
- Φ 386 «Κανελλόπουλος Άγγελος του Κανέλλου»
- Φ 509 «Κουκουλομμάτης Κωνσταντίνος»
- Φ 531 «Κούππας Αχιλλέας του Στ., Κούππας Στυλιανός του Γρηγ.»
- Φ 591 «Μανούσκος Μιχαήλ»
- Φ 609 «Μελετόπουλος Νικόλαος»
- Φ 675 «Μεταξά οικογένεια»
- Φ 729 «Σοφιανόπουλος Σωτήριος»
- Φ 735 και Φ1304 «Οικονόμου Ιωάννης»
- Φ 836 «Παπαστράτου οικογένεια»
- Φ 863 «Ρετσίνας Θεόδωρος»
- Φ 994 «Σπυράκης Ανδρέας Μ.»
- Φ 1214 «Περράκης Ν., Περράκης Στυλ.»
- Φ 1426 «Παναγιωτόπουλος Τάκης»
- Φ 1478 «Αγγελόπουλος Κωνσταντίνος»
- Φ 1587 «Γαλόπουλος Ευστράτιος»
- Φ 1957 «Αλεξόπουλος Κωνσταντίνος»
- Φ 1973 «Βαλλιάνος»
- Φ 2539 «Στρίγκος Γ.»

Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη»

- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 13, εφημ. «Εργατική Πρωτοπορία», 15/10/1934-11/07/1936 και εφημ. «Εργατικό Μέτωπο», 20/02/1936-25/06/1936
- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 61, περιοδικό «Κάτω από την Σημαία της Γ' Διεθνούς», Αύγουστος 1934. Περιέχει τη διακήρυξη της εσωκομματικής αντιπολίτευσης του ΚΚΕ, η οποία αποτελούνταν από τους Ασημίδη, Νιούβα κ.ά.
- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 91, περιοδικό «Νέο Ξεκίνημα», 1927. Περιέχονται οι επιστολές των Πουλιόπουλου και Γιατσόπουλου προς το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, την περίοδο που η ομάδα τους βρίσκονταν στην αντιπολίτευση μέσα στο ΚΚΕ.
- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 331, περιοδικό «Νέα Επιθεώρηση». Περιέχει το άρθρο του Γιάννη Κορδάτου «Παραχαράκτες κειμένων και κομπογιαννίτες του Μαρξισμού. Απάντηση σε μία 'κριτική' που απευθύνεται και στα μέλη του ΚΚΕ»
- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 338, εφημ. «Κομμουνισμός». Περιέχει το πρώτο φύλλο της εφημερίδας, 1/10/1920
- Αρχείο «Χρήστου Αναστασιάδη», Φ. 369:
 - «Δήλωση του Πουλιόπουλου προς το 3^ο τακτικό Συνέδριο», 29/3/1927
 - Π. Πουλιόπουλος, «Προς τη διοίκηση του ΚΚΕ», 2/8/1927
 - Π. Πουλιόπουλος και Π. Γιατσόπουλος, «Η αντιπολίτευση στα μέλη του κόμματος. Αντί για απάντηση στο Πολιτικό Γραφείο», 24/8/1927
 - Π. Πουλιόπουλος και Π. Γιατσόπουλος, «Η δήλωση της αντιπολίτευσης», 18/9/1927
 - Π. Πουλιόπουλος, «Προτού ανοίξει η συζήτηση»
 - Π. Πουλιόπουλος, «Η κρίση μέσα στο ΚΚΕ. Τι πρέπει να συζητήσουμε»
 - Περ. «Ιστορικά Ντοκουμέντα 1927», «Σχετικά με τη διαγραφή των Πουλιόπουλου, Γιατσόπουλου» στο οποίο περιέχονται τα κείμενα
 - Η μειοψηφία του ΠΓ, «Γιατί παραιτηθήκαμε απ' το ΠΓ» [Σ. Μάξιμος, Σκλάβος, Χαϊνογλου]
 - Π. Πουλιόπουλος και Π. Γιατσόπουλος, «Γράμμα στα μέλη του ΚΚΕ»
 - Π. Πουλιόπουλος, «Γράμμα προς τη διοίκηση του ΚΚΕ»

Αρχείο ΚΚΕ

- Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269390, Έκθεση δράσης της Τοπικής Επιτροπής Πειραιά του ΚΚΕ για το διάστημα 1/1927-4/1927
- Αρχείο ΚΚΕ, έγγραφο 269158, Έκθεση δράσης της Περιφερειακής Επιτροπής της Κ.Ο Πειραιά του ΚΚΕ 1/1928-3/1928

Αρχείο ΠΕΜΕΝ

-Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων ΠΕΜΕΝ:

- Τόμος 2, 14/8/1917-26/1/1920
- Τόμος 3, 16/2/1920-14/10/1921
- Τόμος 4, 11/11/1921-5/8/1925
- Τόμος 5, 27/8/1925-17/11/1931
- Τόμος 6, 1/1/1932-28/4/1937
- Τόμος 7, 10/12/1937-12/10/1947

-Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου ΠΕΜΕΝ:

- Τόμος 2, 3/11/1916-3/5/1920
- Τόμος 4, 29/2/1924-22/8/1927
- Τόμος 5, 15/11/1927-9/12/1930
- Τόμος 6, 30/12/1930-11/9/1934
- Τόμος 7, 8/10/1934-7/12/1939
- Τόμος 8, 23/12/1939-21/6/1946

ΑΣΚΙ

-Αρχείο Μαρίας Σβώλου

Κ1/Φ1 «Γυναικείο κίνημα 1920-1960»

-Αρχείο Αλέξ. Σβώλου

Κ2/Φ1 «Υπουργείο Εθν. Οικονομίας-Διεθνές Γραφείο Εργασίας (1919-1939)»

Κ6/Φ1-2 «Εργασιακές σχέσεις, εργατοϋπαλληλικά, συνδικαλιστικά, επαγγελματικά (1921-1941)»

Κ8/Φ8 «Ταμεία Συντάξεων ΣΠΑΠ»

-Αρχείο ΚΚΕ

Κ407/Φ22.1 «Κομματική Οργάνωση Αθήνας και Πειραιά (1927-1957)»

Κ426/Φ26.1 «Αναμνήσεις και μαρτυρίες για την ιστορία του ΚΚΕ»

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιά

-Αρχείο Κρίτωνα Δηλαβέρη (αταξινόμητοι φάκελοι)

Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ

- Α1Σ23Υ6Φ2-6 «Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων»
- Α1Σ29Υ2Φ92 «Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων (1932)»
- Α1Σ29Υ2Φ113 «Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων (1935)»
- Α1Σ29Υ2Φ131 «Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων-δάνεια εταιρειών(1935)»
- Α1Σ29Υ2Φ175 «Εκθέσεις επιθεωρητών υποκαταστημάτων (1938)»
- Α1Σ34Υ2Φ1-Φ267 «Βιομηχανία τροφίμων και συναφών»
- Α1Σ34Υ3Φ1-Φ190 «Χημικές βιομηχανίες»
- Α1Σ34Υ4Φ1-Φ73 «Κατεργασία ορυκτών»
- Α1Σ34Υ5Φ1-Φ268 «Βιομηχανίες εκμετάλλευσης και συναφείς»
- Α1Σ34Υ6Φ1-Φ122 «Παραγωγή και διανομή κινητηρίου δυνάμεως, φωτός, αέρος, θερμότητας»
- Α1Σ34Υ8Φ1-Φ145 «Μηχανολογικές και μεταλλουργικές βιομηχανίες»
- Α1Σ34Υ9Φ1-Φ31 «Βιομηχανίες ξύλου και συναφείς»
- Α1Σ34Υ10Φ1-Φ50 «Βυρσοδεψεία»
- Α1Σ34Υ11Φ1-Φ250 «Υφαντικές βιομηχανίες»
- Α1Σ34Υ12Φ1-Φ60 «Βιομηχανίες ειδών εκ νημάτων, υφασμάτων και συναφών»
- Α1Σ34Υ13Φ1-Φ108 «Βιομηχανίες χάρτου, εκτυπώσεως και συναφών»
- Α1Σ34Υ14Φ1-Φ30 «Καπνοβιομηχανίες»
- Α1Σ34Υ16Φ1-Φ253 «Μεταφορές- Συγκοινωνίες»
- Α1Σ34Υ17Φ1-Φ10 «Αλιεία»
- Α1Σ34Υ18Φ1-Φ94 «Πίστη- Ανταλλαγή»
- Α1Σ34Υ19Φ1-Φ318 «Επιχειρήσεις βοηθητικού εμπορίου και μεταφορών»
- Α1Σ34Υ20Φ1-Φ90 «Εμπορία ειδών διατροφής»
- Α1Σ34Υ21Φ1-Φ143 «Εμπορία νημάτων, υφασμάτων και ειδών ενδυμασίας και στολισμού»
- Α1Σ34Υ22Φ1-Φ95 «Εμπόριο ειδών οικοδομής, επίπλωσης, φωτισμού, θέρμανσης κλπ των οικιών»
- Α1Σ34Υ23Φ1-Φ435 «Εμπόριο άλλων ειδών»
- Α1Σ34Υ24Φ1-Φ132 «Τουριστικές- ξενοδοχειακές εταιρίες»
- Α1Σ34Υ26Φ1-Φ117 «Διάφορα»
- Α1Σ34Υ27Φ1-Φ42 «Επιχειρήσεις γεωργικής εκμετάλλευσης»
- Α1Σ34Υ28Φ1-Φ123 «Ασφάλειες»

-Α1Σ34Υ31Φ1-Φ116 «Διοικητικοί οργανισμοί δημοσίου δικαίου»

-Α1Σ34Υ32Φ1-Φ23 «Οικονομικοί οργανισμοί δημοσίου δικαίου»

Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων

Δ' Συντακτική των Ελλήνων Συνέλευσις, Συνεδρίασις 158, 18 Μαρτίου 1925

Δημοσιευμένα Τεκμήρια

Α.Ε. Οινοπνευματοποιίας και Οινοποιίας η «Ένωσις», *Απολογισμοί 1925-1939*, χ.χ.

Ανώνυμη Αλευροποιητική Εταιρεία «Ευρώτας», *Απολογισμοί*, χ.χ.

Ανώνυμος Εταιρεία «Ψυγεία Πειραιώς», *Έκθεσις του ΔΣ επί του Α' Γενικού Ισολογισμού από 16^{ης} Οκτωβρίου 1922 μέχρι 31^{ης} Δεκεμβρίου 1923*, Αθήνα 1924

Γενική Εταιρεία Εμπορίου, *Έκθεσις του ΔΣ της Γενικής Εταιρείας Εμπορίου και Βιομηχανίας της Ελλάδος προς την τακτική γενική συνέλευσιν των μετόχων της 28^{ης} Μαρτίου 1921*, Σημαία, Πειραιάς 1921

ΓΣΕΕ, «3^ο Συνέδριο ΓΣΕΕ (1926)», στον ιστότοπο www.gsee.gr

Έγγραφο του Γενικού Προξενείου της Ρωσικής Ομοσπονδίας, Θεσσαλονίκη 2010, [Διοικητικό Συμβούλιο Μονής Νοβοσπάσκι της Μόσχας], στο http://www.saloniki.mid.ru/news/2010-07-21_Lemnos_tabl_greek.pdf

Ένας χρόνος δημιουργικού μόχθου: Εργασία. 4^η Αυγούστου 1936 – 4^η Αυγούστου 1937, εκδόσεις Εθνικής Εταιρείας, Αθήνα 1937

Επιτροπή Ιστορίας του ΚΚΕ, *Σύντομη Ιστορία του ΚΚΕ (σχέδιο), 1918-1949*, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1988

Εστία Νέας Σμύρνης, *Απογραφή Προσφύγων 1923*

Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Α' 1918-1949, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001

- *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Β' 1949-1968, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2012

Κανονισμός και τιμολόγιον μονίμων δεξαμενών λιμένος Πειραιώς, εκδ. εφημερίδας *Χρονογράφος*, Πειραιάς 1912

Κ.Κ.Ε., Πέντε χρόνια αγώνες, 1931-1936, Αθήνα 1946

- *Χρονικό αγώνων και θυσιών 1918-1945*, εκδ. ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1978

- *Το πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, εκδ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1982

- *Το τρίτο έκτακτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, εκδ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1991

Πειραιϊκή-Πατραϊκή, *Έκθεσις ΔΣ 1933-1944*, χ. ημερ.

Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, τ. Α' - Δ' (1918-1940), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974

Χρηματιστήριο Αθηνών, *Δείκτης Κίνησης Αξιών*, χ.χ.

ΧΡΩ.ΠΕΙ, *Απολογισμοί 1912-1927*, χ.χ.

- *Απολογισμοί 1928-1940*, χ.χ.

Τύπος-εφημερίδες

Ελεύθερο Βήμα, 1922-1940

Εμπρός, 1921-1930

Εργατική Δημοκρατία, Ειδική Έκδοση Νο. 12, Οκτώβρης 2009

Η πάλη των τάξεων, 1931-1933

Μακεδονία, 1922-1940

Νέος Λενινιστής, 1932-1933

Ριζοσπάστης, 1922-1936

Σκρίπ, 1910, 1922-1939

Σφαίρα, 1922-1937

Χρονογράφος, 1922-1926, 1936

Τύπος-περιοδικά

Βιομηχανική Επιθεώρησις, 1934-1940

Ένωσις, 1926-1940

Κομμουνιστική Επιθεώρησις, 1921-1936

Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1926-1941

Οικονομολόγος Αθηνών, 1921-1940

Δημοσιεύματα οργανισμών

Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον, *Οι δείκται της οικονομικής δραστηριότητος της*

Ελλάδος κατά τα έτη 1928-1934, Αθήνα 1935

- *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1934*, Αθήνα 1936

- *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1935*, Αθήνα 1936

- *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1937*, Αθήνα 1938

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των βιομηχανικών και βιοτεχνικών καταστημάτων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1926

- *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926*, Αθήνα 1928
- *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932*, Αθήνα 1933
- *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Αθήνα 1934
- *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός κυρωθείς δια του από 23 Νοεμβρίου 1928 διατάγματος*, Αθήνα 1935
- *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26^{ης} Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938
- *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930-1938*
- *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον, της περιόδου Νοέμβριος/Δεκέμβριος 1929-Ιανουάριος 1940*
- *Προσωρινά αποτελέσματα της γενικής απογραφής του πληθυσμού της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945

ΕΤΕ, *Ανώνυμοι εταιρίαί συσταθείσαι από του έτους 1833-1929*

- *Ανώνυμοι εταιρίαί συσταθείσαι από του έτους 1930-1940*
- *Χαριτάκης Γ. (επιμ.), Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929-1939*

Υπουργείο Εργασίας, *Εκθέσεις και πεπραγμένα σώματος επιθεωρήσεως εργασίας κατά το 1934*, Αθήνα 1936

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε., «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 193-204
- «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμος 12, τεύχος 22, 1995, σ. 173-202
- Αγγελής Β., «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) 1936-1941», στο συλλογικό *Η Δικτατορία Μεταξά. Νεολαία, ιδεολογία, αισθητική*, Ε Ιστορικά, Αθήνα 2010, σ. 39-68
- Αγγελόπουλος Α., *Αι ανώνυμοι εταιρείαι εν Ελλάδι από οικονομικής και δημοσιονομικής απόψεως*, Τύποις Ελλάς, Αθήνα 1928
- *Η ελληνική οικονομία και οι σχέσεις της με το εξωτερικό*, Αθήνα 1946
- Αγγελόπουλος Κ., *Πολιτικοί αγώνες 1892-1929*, Αθήνα 1929
- Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα 1986
- «Ρετσίνας και Κούππας: δύο από τις σημαντικότερες ελληνικές επιχειρήσεις στυλοβάτες της πειραιϊκής βιομηχανίας», *Επτά Ημέρες [Καθημερινή]*, 30/4/1995, σ. 20-22
- Αγτζίδης Βλ., «Μικρασιατικός ελληνισμός», στο συλλογικό έργο Προύσαλη Ε.(επιμ.), *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας*, Αθήνα 2002
- Αθανασάκης Μ., «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο συλλογικό έργο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 158-187
- Αλεβιζάτος Ν., «Ο Ελ. Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας», στο συλλογικό Γ. Μαυρογορδάτος-Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 33-43
- Αλεξάκης Γ.Ν., *Πλήρης οδηγός του Πειραιώς 1906-1907*, επανέκδοση Εμπορικού Συλλόγου Πειραιώς, Πειραιάς 1990
- Αμπατιέλος Α., *Μια ζωή στον αγώνα, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1996

- Αναστασιάδης Α., «Η οικονομική κρίσις», *Εργασία*, τ. 1, 11/1/1930, σ. 15-16
- Αναστασόπουλος, Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τόμοι 3, Αθήνα 1947
- Ανώνυμος Υφαντουργός, «Τα διδάγματα της απεργίας του εργοστασίου Ρετσίνα», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, περίοδος Γ', έτος Β', 15/8/1933, σ. 19-20
- Ασδραχάς, Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία στον 18^ο και 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1982
- *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα 1983
- Βασιλείου Β., «Η δουλειά μας στο εργοστάσιο λιπασμάτων του Πειραιά», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, περίοδος Γ', έτος Γ', 15/11/1934, σ. 40-46
- Βάτης Χ., «Η κρίση του Κόμματος. Τα αίτια και τα συμπεράσματα», *Ριζοσπάστης*, 12/2/1927
- Βατικιώτης Π. Γ., *Μια πολιτική βιογραφία του Ιωάννη Μεταξά. Φιλολαϊκή απολυταρχία στην Ελλάδα, 1936-1941*, μετάφρ.-επιμ. Δ. Αμαραντίδου, Ευρασία, Αθήνα 2005
- Βέλλου-Καίλ, Αγ., *Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία*, Αθήνα 1978
- Βερέμης Θ., *Οικονομία και δικτατορία: η συγκυρία 1925-1926*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982
- «Εισαγωγή», στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 11-22
- Βερναρδάκης Α.Ν., *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Αθήνα 1895
- Βλασσόπουλος, Ν. *Η ναυτιλία της Ιθάκης (1700-1900)*, Αθήνα 2001
- Βοβολίνης Κ., *Μέγα ελληνικόν βιογραφικόν λεξικόν 1830-1960*, τόμοι 5, Κέρκυρα 1958-1962
- Βουγιούκα Μ.-Μεγαρίδης, Β., *Οδοντομικά του Πειραιώς. Η σημασία των ονομάτων των οδών και πλατειών των Δήμων Πειραιά, Κερατσινίου, Δραπετσώνας, Νίκαιας, Κορυδαλλού, Αγ. Ι. Ρέντη και Περάματος*, Αθήνα 1996
- Γαβριηλίδης Κ., *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, Εντός, Αθήνα 1997
- Γαζής Α., «Ο Ελ. Βενιζέλος και το ιδιωτικό δίκαιο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 45-66
- Γεωργιάδης Γ.Α., «Οι όροι της εργασίας και της ζωής των εργατών εν Ελλάδι», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Β', αρ. 8, 08/1922, σ. 305-312

- Γεωργιανός Γ., «Η δράση μας στους υφαντουργούς», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, περίοδος Γ', έτος Β', 1/8/1933, σ. 25-28
- Γιαννιτσιώτης Γ., *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2006
- Γκίκας Α., «Αρχειομαρξισμός: το κύριο ρεύμα του τροτσκισμού στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», *ΚΟΜΕΠ*, 2003, τεύχος 6, Αθήνα 2003, σ. 109-121
- (επιμ.), *ΠΕΜΕΝ 1901-2001, Οι ναυτεργάτες στο δρόμο της ταξικής πάλης*, ΠΕΜΕΝ και ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ, Αθήνα 2005
- *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην Ιστορία του εργατικού κινήματος του Μεσοπολέμου, 1918-1936*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010
- Cafruny A., «Μερκαντιλισμός, ελευθερία, ιμπεριαλισμός», στο συλλογικό έργο Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Στάχυ, Αθήνα 2001, σ. 523-554
- Δάγκα Α., Λεοντιάδη Γ., «Η εξεύρεση ηγέτη», στο συλλογικό Ν. Ζαχαριάδης, Α. Βελουχιώτης, Ν. Μπελογιάννης, *Βίοι παράλληλοι και... τεμνόμενοι*, *Ε Ιστορικά*, χ.τ, χ.χ., σ. 27-32
- Δερτιλής Γ.Β. «Σύγκριση και σχέσεις της ελληνικής οικονομίας με τη Δ. Ευρώπη», στο συλλογικό έργο: Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 289-299
- *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993
- *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, γ' έκδοση, τόμος Β', Αθήνα 2005
- Δημητρίου Μ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τόμος Α', Πλέθρον, Αθήνα 1985
- Δημητρίου Π., *Εκ Βαθέων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997
- Διεθνής των Κόκκινων Συνδικάτων. *Το 1^ο Συνέδριο 3-19 Ιούλη 1921*, μετάφραση Στ. Τσελεμέγκου, Πλανήτης, [Αθήνα] χ.χ.
- Δρίτσα Μ., *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990
- «Πίστη και βιομηχανία στο μεσοπόλεμο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 183-192
- Ελεφάντης Α., *Η Επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. Κ.Κ.Ε και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- Εμπειρικός Ε., *Περί εμπυρώσεως της ελληνικής ναυτιλίας*, Αθήνα 1890

- *Περί της ατιμήρους ημών ναυτιλίας (αι πρόοδοι και αι νέαι αυτής ανάγκαι)*, Αθήνα 1900
- Εξερτζόγλου, Χ., «Το ομογενειακό κεφάλαιο και οι επενδύσεις στην Ελλάδα», στο συλλογικό έργο: Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}- 20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 379-384
- Ζαχαριάδης Ν., *Δέκα χρόνια πάλης*, Πορεία, Αθήνα 1978
- «Προς την Κ.Ε. του ΚΚΣΕ», *Νίκος Ζαχαριάδης: Το κρυφό αρχείο της εξορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 58-60
- «Προς την Κ.Ε. του ΚΚΣΕ. Ανοιχτό γράμμα», *Νίκος Ζαχαριάδης: Το κρυφό αρχείο της εξορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 61-63
- «Ανοιχτό γράμμα προς όλους τους Έλληνες και Ελληνίδες, προς όλους τους πατριώτες και δημοκράτες αγωνιστές, προς όλους τους συναγωνιστές και όλους τους κουκουέδες», *Νίκος Ζαχαριάδης: Το κρυφό αρχείο της εξορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 91-99
- Ζολώτας Ξ., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1964
- Ζουμπουλίδης Κ., *Ιστορία και εξέλιξις του λιμένος Πειραιώς*, Πειραιάς 1932
- Garay D., *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1988
- Graham G., «Η κυριαρχία του ιστιοφόρου, 1850-1914», στο συλλογικό έργο: Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 227-247
- Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2004
- Hobsbawm E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, μετάφραση Δημ. Κούρτοβικ, β' έκδοση, Αθήνα 1996
- *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999
- *Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο: Μάρξ και Μαρξισμός 1840-2011*, Θεμέλιο, Αθήνα 2011
- Θέος Κ., *Εργατικά συνδικάτα, η πάλη τους ενάντια στο φασισμό*, Ειρήνη, Αθήνα 1978
- Θωΐδης Η., «Στο εργοστάσιο Λιπασμάτων», *Ριζοσπάστης*, 3/4/1927
- Καλιβιώτης Α., *Σμύρνη. Η μουσική ζωή 1900-1922. Η διασκέδαση, τα μουσικά καταστήματα, οι ηχογραφήσεις δίσκων*, Αθήνα 2002
- Καλλιμασιώτης Δ., *Μελέτη περί διαρρυθμίσεως του λιμένος Πειραιώς*, Πειραιάς 1913

- Καμπαγιάννης Θ., *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926: οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ* [διπλωματική εργασία στα πλαίσια του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Πανεπιστημίου], εκδ. Παντείου Πανεπιστημίου, Αθήνα 2007
- Καμπούρογλου Π., *Ιστορία του Πειραιώς, από τον 1833-1882 έτους*, Αθήνα 1883
- Κανελλόπουλος Ν., «Η γεωργία και η αυτάρκεια της Ελλάδος», *Πολιτισμός*, έτος 1, τεύχος 1, Φεβρουάριος 1932, σ. 21-26
- Καραγάτσης Μ., *Το «10»*, 15^η έκδοση, Αθήνα 2003
- *Γιούγκερμαν*, κ'α έκδοση, Αθήνα 2004
- Καράντης Τ., *Νίκος Μάθησης. Ο θρυλικός τρελάκις του ρεμπέτικου*, Αθήνα 1999
- Καρδάσης Β.*-Παπαθανασόπουλος Κ., «Ευρωπαϊκή ατμοπλοΐα και συριανό εμπόριο (1833-1853)», *Τα Ιστορικά*, τ. 2, αρ. 3, Μάιος 1985
- Καρδάσης Β., «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832-1914», στο συλλογικό Γ.Β. Δερτιλής-Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αντ. Ν. Σάκκουλας Αθήνα 2001, σ. 337-350
- *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1987
- *Από του ιστίου εις τον ατμόν. Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858-1914*, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1993
- *Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861*, Αθήνα 1998
- «Η περιπέτεια του ελληνικού τροτσκισμού», *Ελευθεροτυπία*, 26/7/2002
- Καρλιάφτης Λ., «Η αφύπνιση του ελληνικού προλεταριάτου», *Διεθνιστής* στο http://marxistbooks.gr/loukas_a.htm
- Καστρίτης Κ., *Ιστορία του μπολσεβικισμού-τροτσκισμού στην Ελλάδα*, 5 τ., Εργατική Πρωτοπορία, Αθήνα 1976-1978
- Κατσαντώνης Γ., *Η Αριστερή Παράταξη Δασκάλων το Μεσοπόλεμο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998
- Κατσορίδας Δ., *Βασικοί σταθμοί του εργατικού-συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα 1870-2001*, ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ/ΓΣΕΕ, Αθήνα 2008
- Κιτσίκης Δ., *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και αι Μεγάλοι Δυνάμεις*, Αθήνα 1974
- Κόκκινη Επαγγελματική Διεθνής, *Θέσεις και αποφάσεις του δεύτερου Συνεδρίου της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1923

- *Θέσεις και αποφάσεις του 5ου Συνεδρίου της Κόκκινης Συνδικαλιστικής Διεθνούς*, Αθήνα 1931
- Κολλιόπουλος Ι.Σ., *Παλινόρθωση Δικτατορία Πόλεμος 1935-1941. Ο Βρετανικός παράγοντας στην Ελλάδα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1985
- «Ο Μεταξάς και οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1936-1941)», μετάφρ. Δ. Αμαραντίδου, στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 191-213
- Κομμουνιστική Διεθνής, *Οι θέσεις και το καταστατικό της Κομμουνιστικής Διεθνούς όπως ψηφίσθηκαν στο Β' Συνέδριο της Πετρούπολης-Μόσχας (6-25 Ιουλίου 1920)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2007
- Κοντογιώργης Γ. Δ., *Το αυταρχικό φαινόμενο. 4^η Αυγούστου – 21^η Απριλίου. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003
- Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1996
- Κορδάτος Γ., «Ο απολογισμός του 1922», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Γ', αρ. 1, 01/1923, σ. 24-28
- «Η κρίσις του Κόμματος και το τελευταίον εθνικόν συμβούλιον», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Δ', αρ. 4, 04/1924, σ. 113-127
- *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972
- Κοτέα Μ., *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου, Αθήνα 1997
- *Τοπική διακυβέρνηση και αστικοποίηση. Ο εκσυγχρονισμός της δημοτικής διοίκησης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Διόνικος, Αθήνα 2007
- Κουγιούλης Π., *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος: Απαραίτητος για κάθε εργαζόμενο*, Αθήνα 1970
- Κουκουλίδης Γ., «Η περίπτωση της Κομμουνιστικής Ένωσης Ελλάδος», *Τα Ιστορικά*, τόμος 6, τεύχος 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 381-394
- Κουσουλάς Δ., *Επανάστασις και ήττα. Η ιστορία του ΚΚΕ 1918-1949*, εκδ. Καμπανά, Αθήνα 1971
- *ΚΚΕ, Τα πρώτα 30 χρόνια 1918-1949*, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ. ημερ.
- Κουτελάκης Χ.- Φωσκόλου Α., *Πειραιάς και συνοικισμοί. Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα ως σήμερα*, Αθήνα 1991
- Κουτσουκάλης Α., *Η πρώτη δεκαετία 1918-1928*, Αθήνα 1979
- Κρομμυδάς Κ., *Κοκκινιά, χρονικό 1934-1944*, Αθήνα 1986

- Κωστής Κ., *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003
- «Η οικονομία, 1932-1940», στο συλλογικό, *Η δικτατορία του Ι. Μεταξά*, εκδ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 83-101
- Λάζαρης Β., *Οι ρίζες του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1996
- Λαιμός Α., *Η εμπορική ναυτιλία της Χίου*, Αθήνα 1963
- Λένιν Β.Ι., *Ιμπεριαλισμός, το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Λεονταρίτης Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989
- «Ένας χώρος ελπίδας και αρχιτεκτονικής πρωτοβουλίας: άτυπη εργασία και κατοικία στις προσφυγικές γειτονιές της Κοκκινιάς», στο συλλογικό έργο: Ε., Προύσαλη (επιμ.), *Τα προσφυγικά σπίτια της Νίκαιας*, Αθήνα 2002
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993
- Λιβιεράτος Δ., *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1918-1923*, εκδ. Καρανάση, Αθήνα 1976
- *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27): Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνα, Αθήνα 1985
- *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*, Κομμούνα, Αθήνα 1987
- *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-1936)*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1994
- *Η εργατική πρωτομαγιά στην Ελλάδα (1890-1999)*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999
- *90 χρόνια Γ.Σ.Ε.Ε.*, ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ., Αθήνα 2009
- Λιναρδάτος Σ., *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1966
- *Πως εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988
- *Ο Ιωάννης Μεταξάς και οι μεγάλες δυνάμεις (1936-1940)*, β' έκδοση, Προσκήνιο, Αθήνα 1993
- Λοζόφσκυ Α., *Το πρόγραμμα δράσεως της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς*, μετάφρ. Α. Χαϊτάς, Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα 1924
- Λούκος Χ., «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 133-155

- Μαλικουτή Σ., *Πειραιάς 1834-1912. Λειτουργική συγκρότηση και πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2004
- Μανσόλας, Δ., *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867
- Μάξιμος Σ., «Η απεργία του Αυγούστου και το Κόμμα μας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Δ', τεύχος 2, 2/1924, σ. 64-66.
- «Το Δ' Ναυτικό Συνέδριο», *Ριζοσπάστης*, 6/5/1923
- Μάξιμος Σ., Σκλάβος Κ., Χαϊνογλου Τ., *Γιατί παραιτηθήκαμε από το Πολιτικό Γραφείο*, Αθήνα 1927
- Ματθαίου Ε., «Εκθεσις επί της απεργίας του Ιουλίου 1928», *Ένωσις*, Ιούλιος-Αύγουστος 1928, σ. 1-14
- Μαυρίκος Γ., *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα 1918-1940. Δύο γραμμές σε διαρκή αντιπαράθεση, γ' έκδοση, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 2004
- Μαυρογορδάτος Γ., «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο συλλογικό Γ. Μαυρογορδάτος-Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 9-19
- Μαχαίρα Ε., *Η Νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου: φωτογραφές*, Ιστ. Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 10^{ος}, λήμμα «Βιομηχανία», Β' έκδοση, εκδ. Φοίνιξ
- τόμος 19^{ος}, λήμμα «Πειραιεύς», Β' έκδοση, εκδ. Φοίνιξ
- Μεταξάς Ι., «Προς τους εργάτας», στο *Πέντε λόγοι του αρχηγού της εθνικής κυβερνήσεως κ. Ι. Μεταξά*, εκδ. υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού, Αθήνα 1939
- *Εις το προσωπικόν του ημερολόγιον*, Γκοβότσης, Αθήνα 1977
- Μικελής Ν., «Η ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1935», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31/5/1936
- *Η ελληνική βιομηχανία κατά το έτος 1935*, Αθήνα 1937
- Μιχελή Λ., *Πειραιάς. Από το Πόρτο Λεόνε στη Μαγχεστρία της Ανατολής*, Αθήνα 1993
- Μιχελίδης Δ., *Ο μυστικός πράκτορας στο ΚΚΕ, το μεγάλο χτύπημα 1936-1941*, Γλάρος, Αθήνα 1986
- Μοσκώφ Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1985

- Μουδόπουλος Σ., «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο συλλογικό Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 225-253
- Μπανταλούκας Κ.Β., «Η ελληνική οικονομία 1923-1940: σύντομος στατιστική σκιαγράφησης», *Σπουδαί*, τ. 3-4, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1984 στο <http://digilib.lib.unipi.gr/spoudai/handle/spoudai/599>
- Μπαρτζιώτας Β., *Η πολιτική μας των στελεχών τα τελευταία δέκα χρόνια*, Πορεία, Αθήνα 1978
- *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986
- Μπάτσης Δ., *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, β' έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1977
- Μπεναρόγια Α., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνια, Αθήνα 1986
- Μπριλλάκης Α., *Το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα*, Εξάντας, Αθήνα 1980
- Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002
- *Σκοτεινή Ηπειρος*, 2 τ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013
- Νεφελούδης Β., *Ντοκουμέντο: Το σταλινικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Ζαχαριάδης και Ζαχαριαδισμός, ο μύθος και η αλήθεια*, Δελφίνι, Αθήνα 1993
- *Αχτίνα Θ', Αναμνήσεις 1930-1940*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2007
- Νεφελούδης Π., *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968*, στ' έκδοση, Gutenberg, Αθήνα 1974
- Νοταράς Γ., Παντελάκης Ν., Συνοδινός Ζ., *Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος 1841-2006: ένα σύντομο χρονολόγιο*, ΙΑ/ΕΤΕ, Αθήνα 2008
- Ξενόπουλος Γ., *Πρόσφυγες*, Αθήνα 1994
- Παλούκης Κ., «Η “Αριστερή Αντιπολίτευση” στο ΚΚΕ. Αρχαιομαρξιστές και Σπαρτακιστές», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 202-243
- «Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, όροι και προϋποθέσεις για για ένα μετέωρο βήμα προς τη “μπολσεβικοποίηση”», *Ουτοπία*, τ. 73, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2007
- Παναγιωτόπουλος Ι.Μ., *Χαμοζωή*, ΔΟΛ, Αθήνα 2013
- Παντελάκης Ν., *Δημόσια Δάνεια*, εκδ. ΙΑ/ΕΤΕ, Αθήνα 1995
- Παπαδόπουλος, Λ., *Να συλληφθεί το ντουμάνι*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004

- Παπακωνσταντίνου Κ., «Η ΕΟΝ δια χειλέων Μεταξά», στο συλλογικό *Η δικτατορία Μεταξά. Νεολαία, Ιδεολογία, Πολιτική*, Ε Ιστορικά, Αθήνα 2010, σ. 69-80
- «Κατασκευάζοντας την εικόνα του μεγάλου ηγέτη: προπαγάνδα και ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου», στο συλλογικό *Η Δικτατορία Μεταξά. Νεολαία, ιδεολογία, αισθητική*, Ε Ιστορικά, Αθήνα 2010, σ. 17-38
- Παπαμανώλης Ν., *Η ελληνική εμπορική ναυτιλία και η πόλη του Πειραιά. Η εξέλιξη του Πειραιά ως ναυτλιακού κέντρου την περίοδο 1880-1914* [Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 2003
- Παπαστεφανάκη Λ., «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», στον τόμο Ε. Μαϊστρου, Δ. Μαυροκορδάτου, Γ. Μαχαίρας, Ν. Μπελαβίλας, Λ. Παπαστεφανάκη, *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909–1993)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007, σ. 15-55.
- *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία: η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009
- Παππός Δ., «Γύρω από την αναδιοργάνωσιν της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *Ένωσις*, έτος Ε', αρ. τ. 47-48, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1930
- «Ολόκληρος η ιστορία της Ναυτικής Ομοσπονδίας», *Ένωσις*, έτος ΣΤ', αρ. τ. 63-64, Μάιος-Ιούνιος 1931
- «Το 6^{ον} Πανεργατικό Συνέδριο. Προπαρασκευάζεται και πάλιν η νοθεία του», *Ένωσις*, έτος ΣΤ', αρ. τ. 65-66, Ιούλιος-Αύγουστος 1931, σ. 2-4
- Παρτσαλίδου Α., *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976
- Πετράκη Μ., *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετάφρ. Μ. Μοίρα, Ωκεανίδα, Αθήνα 2006
- Πετρίδης Δ., «Η βιομηχανική πίστις και ο νόμος 4112», περ. *Εργασία*, τ. 4, 1/2/1930, σ. 19-20
- Πετρόπουλος, Η., *Ρεμπέτικα τραγούδια*, Αθήνα 1979
- Πιζάνιας Π., *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- Πλουμίδης Σ., «Το καθεστώς Μεταξά 1936-1940» στο συλλογικό *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936-1941*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 49-82
- Πανελλήνια Ναυτική Ομοσπονδία, *40 χρόνια δράση και αγώνες της Πανελληνίου Ναυτικής Ομοσπονδίας*, Πειραιάς 1961

- Πορφυρογένης Μ., «Το 7^ο Συνέδριο του ΚΚ της Τσεχοσλοβακίας», *Ριζοσπάστης*, 19/4/1936
- Πανελλήνια Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών, *Ιστορία του Σιδηροδρομικού Κινήματος στην Ελλάδα*, τόμος Α' (1882-1940), Αθήνα 1995
- Πουλιόπουλος Π.- Γιατσόπουλος Π., «Κριτική των κριτικών μας», *Νέο Ξεκίνημα*, χ.χ - «Πού τραβάτε;», *Νέο Ξεκίνημα*, Αθήνα 8/8/1927
- «Τρότσκι και Αρχαιομαρξισμός», *Σπάρτακος*, φ. 19, 1932
- Πρωτοπαπάς Ζ. (επιμ.), *Ο Λαρισσαϊκός σιδηρόδρομος: Ιστορία-Ντοκουμέντα*, έκδοση Συνδέσμου Σιδηροδρομικών Λαρισσαϊκού, Αθήνα 2009
- Ρηγίνος Μ., «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά*, τόμος 3, τεύχος 5, Ιούνιος 1986, σ. 151-176
- *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος-Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1987
- *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940*, ΚΝΕ-ΕΙΕ, Αθήνα 1995
- «Η ελληνική βιομηχανία, 1900-1940», στο συλλογικό *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2003, σ. 177-223
- Richter Η., *Δύο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα, 1926-1946*, 2 τ., Αθήνα 1975
- Σαβοριανάκης Π., *Ιωάννης Μεταξάς*, Σαββάλας, Αθήνα 2004
- Σάμιος Π., *Η στοιχειώδης εκπαίδευση στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας 1936-1940* [διπλωματική εργασία], στο: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&pid=iid:4668&lang=el>
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λ. (επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Διόνικος, Αθήνα 2005
- Σαπουνάκη-Δρακάκη, Λ.,- Κοτέα, Μ. (επιμ.), *Ευρωπαϊκή αστική ιστοριογραφία. Τάσεις και προοπτικές*, Διόνικος, Αθήνα 2004
- Σαράντης Κ., «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», μετάφρ. Αγ. Πολυχρονοπούλου, στο συλλογικό Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 45-71
- Σαρκάτος Π., «Νέος σταθμός: Το έργο του τελευταίου συνεδρίου του Κόμματος», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 1/1925 σ. 10-14
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Θεμέλιο 1999
- *Το ελληνικό έθνος*, Πόλις, Αθήνα 2005

- Σιφναίου Ε., *Έλληνες έμποροι στην Αζοφική. Η δυναμική και τα όρια της οικογενειακής επιχείρησης*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2009
- Σμπαρούνης Α., «Η φορολογία των Ανωνύμων Εταιρειών», *Εργασία*, τ. 3, 25/1/1930, σ. 12-13
- Σπηλιωτόπουλος Δ., *Ο Πειραιεύς και οι Δήμαρχοι της Α' Εκατονταετηρίδος*, Πειραιάς 1939
- Στεφανάτος Κ., *Το Εργατικό και Ναυτεργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978
- *Ναυτεργάτες*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981
- Στρατηγάκης Γ., *Νικόλαος Κ. Κανελλόπουλος, η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1941
- Στρατής Δ., *40 χρόνων αγώνες των Ελλήνων σιδηροδρομικών 1905-1945*, Αθήνα 1959
- Συλλογικό έργο, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2007
- Συναρέλλη, Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1989
- Sager E., «Ιστιοφόρα του 19^{ου} αιώνα, ένας εργασιακός χώρος σε μετάβαση», στο συλλογικό έργο: Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 200, σ. 417-451
- «Ατμόπλοια του 19^{ου} αιώνα. Ένας βιομηχανικός εργασιακός χώρος», στο συλλογικό έργο: Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα 2001, σ. 453-476
- Sturmeay S., «Βρετανική ναυτιλία και διεθνής ανταγωνισμός. Τα δύσκολα χρόνια: η μεσοπολεμική περίοδος», στο συλλογικό Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ιστορία και ναυτιλία, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Στάχυ, Αθήνα 2001, σ. 331-365
- Τοπόλσκι Γ., *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983
- Τσαμπής Σ., *Στο δρόμο του καθήκοντος και της τιμής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2001
- Τσιντζιλώνης Χ., *ΟΚΝΕ 1922-1943. Λενινιστικό Μαχητικό Σχολείο των Νέων*, γ' έκδοση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- Οδηγητής, Αθήνα 1989
- Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984
- *Η ομάδα και η πόλη. Ο Ολυμπιακός και ο Πειραιάς του μεσοπολέμου μέσα από ιστορικά τεκμήρια*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008
- «Ο Πειραιάς στον 20^ο αιώνα», στο συλλογικό έργο *Πειραιάς, κέντρο ναυτιλίας και πολιτισμού*, Αιγιές, Αθήνα 2012

- Τσοτσουρός Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, τόμοι Α' και Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001
- Τσούγκος Δ., *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετάφραση Ι. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1992
- Φερούσης Δ., *Πειραιάς: θρύλος και κληρονομιά*, Αθήνα 1990
- Φουντανόπουλος Κ., «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 294-335
- *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη 1908-1936*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005
- Φωτεινός Α., *Μέγας Οδηγός του Πειραιώς*, Πειραιάς 1928-1929
- Χαϊδεμένος, Η., *Χρονικό του Πειραιώς*, Αθήνα 1962
- Χαϊτάς Α., Σαρκάτος Π., «Η αναδιοργάνωση του Κόμματος επί τη βάση των πυρήνων», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, έτος Δ', αρ. 12, 12/1924, σ. 395-397
- Χαρίλαος Ε., «Το ζήτημα του τόκου και η βιομηχανική πίστις», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 28/9/1930
- Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα 1927
- *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1932. Καταγγελία σύμβασης εργασίας*, ΕΤΕ, Αθήνα 1933
- Χαρλαύτη Τ.-Βλασσόπουλος Ν., *Ποντοπόρεια. Ποντοπόρα ιστιοφόρα και ατιμόπλοια, 1830-1939*, Αθήνα 2002
- Χαρλαύτη Τ., *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19^{ος}-20^{ος} αι.*, Νεφέλη, Αθήνα 2001
- «Οι Έλληνες των πέντε θαλασσών», στο συλλογικό έργο: Γ.Β. Ασδραχάς-Ι.Α. Τζαμτζής.-Τζ. Χαρλαύτη (επιμ.), *Ελλάδα της θάλασσας*, Αθήνα 2004
- Χατζηιωσήφ Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993
- «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο συλλογικό Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 8-57
- «Η Πολιτική Οικονομία της Μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996», στο συλλογικό έργο: Β., Κρεμμυδάς (επιμ.), *(18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2003, σ. 287-318

Χατζημανωλάκης, Γ., *Χρονικό της πειραιϊκής πνευματικής ζωής (1835-1973)*, Πειραιάς 1973

- *Το λιμάνι του Πειραιά στη σταδιοδρομία των αιώνων*, Πειραιάς 1989

- *Οι δήμαρχοι του νεότερου Πειραιά*, Πειραιάς 2002

- *Το χρονικό μιας πολιτείας. Πειραιάς 1835-2005*, Πειραιάς 2005

Ψαρρά Α., «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό Ν. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, β' έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σ. 67-82

Ψυρούκης Ν., *Ο φασισμός και η 4^η Αυγούστου*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977

Zinn H., *Ιστορία του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών. Μία κοινωνική ιστορία της Αμερικής από την εποχή του Κολόμβου ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Αιώρα, Αθήνα 2009

Ξενόγλωσση

Aldcroft D.H., «Economic growth in Britain in the inter-War years: A reassessment», *The Economic History*, New Series, Vol. 20, No. 2 (Aug., 1967), σ. 311-326

Atwood R.S., «Localization of the cotton industry in Lancashire, England», *Economic Geography*, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1928), σ. 187-195

Bureau of Labor Shetistics, «Women in industry and child labor», *Monthly Labor Review*, Vol. 12, No. 5, May 1921, σ. 121-125

Christodoulaki O., «Industrial growth in Greece between the wars: A new perspective», *European Review of Economic History*, Vol. 5, 2001, pp. 61-89

Christodoulaki O.·Cho H.· Fryzlewicz P., «A reflection of history: fluctuations in Greek sovereign risk between 1914 and 1929», *European Review of Economic History*, Nov. 2012, Vol. 16, Issue 4, σ. 550-571.

Cooper S.E., «Pacifism, feminism and fascism in inter-War France», *The International History Review*, Vo. 19, No. 1 (Feb., 1997), σ. 103-114

Dowd D.F., «Economic stagnation in Europe in the Interwar period», *The journal of economic history*, Vol. 15, No. 3 (Sept. 1955), σ. 273-280

Drier M.E., «Women in industry», *Proceedings of the Academy of the Political Science in the city of New York*, Vol. 8, No. 2, War labor policies and reconstruction (Feb., 1919), σ. 3-6

- Erskine L., «Women in productive industry», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 91, Labor, Management and production (Sept., 1920), σ. 93-97
- Glucksmann M., «In a class of their own? Women workers in the New Industries in Inter-War Britain», *Feminist Review*, No. 24, Autumn 1986, σ. 7-37
- Golden J., «Children in the textile industry», *στο ίδιο*, Vol. 35, March 1910, σ. 42-46
- Heim C.E., «Industrial organization and regional development in Interwar Britain», *The Journal of Economic History*, Vol. 34, No. 4 (Dec., 1983), σ. 931-952
- Jackson G., «The Spanish Popular Front, 1934-7», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 21-35
- Joyce P., «What is the social in social history», *Past and Present*, Feb 2010, σ. 213-248
- Louri H. and Pepelasis Minoglou I., «A hesitant evolution: industrialization and de-industrialisation in Greece over the long run», *Journal of European Economic Studies* 2.31, 2002, σ. 321-348.
- Lovejoy O.R., «Child labor in the glass industry», *ό.π.*, Vol. 27, Child Labor (Mar., 1906), σ. 42-53
- Mansfield E., «Wage differentials in the cotton textile industry, 1933-1952», *The Review of Economic and Statistics*, Vol. 37, No. 1, Feb. 1955, σ. 77-82
- Mavrogordatos G.T., *Stillborn republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley 1983
- McKelway A.J., «Child labor in Southern Industry», *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 25, May 1905, σ. 16-22
- Oren N., «Popular Front in the Balkans: 2. Bulgaria», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 69-82
- Redfern N., «British communists, the British Empire and the Second World War», *International labor and working-class history*, No. 65, Spring 2004, σ. 117-135
- Savage M., «Trade unionism, sex segregation and the State: women's employment in new industries in Inter-War Britain», *Social History*, Vol. 13., No. 2, Gender and Employment, May 1988, σ. 209-230
- Sharp W.R., «The Popular Front in France: Prelude or Interlude?», *The American Political Science Review*, Vol. 30, No. 5, October 1936, σ. 857-883

- Stearns P.N., «Embracing the Status Quo: French Communists, Young Women and the Popular Front», *Journal of Social History*, V. 30, No. 1, Autumn 1996, σ. 29-53
- Stunley P., «Marshallian industrial districts: the case of Lancashire cotton industry in the inter-War period», *Transactions of the institute of British Geographers*, New Series, Vol. 17, No. 3 (1992), σ. 306-320
- Tokes R.L., «Popular Front in the Balkans: 3. Hungary», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 83-94
- Vago B., «Popular Front in the Balkans: 4. Failure in Hungary and Romania», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 95-117
- Wall I.M., «French Socialism and the Popular Front», *Journal of Contemporary History*, Vol. 5, No. 3, Popular Fronts, 1970, σ. 3-20
- «The Resignation of the first Popular Front Government of Leon Blum, June 1937», *French Historical Studies*, Vol. 6, No. 4, Autumn 1970, σ. 538-554
- Whiteside N. and Gillespie J.A., «Deconstructing unemployment: Developments in Britain in the Interwar years», *The economic history review*, New series, Vol. 44, No. 4 (Nov., 1991), σ. 665-682
- Wright J.F., «Britain's Inter-War experience», *Oxford Economic Papers*, New Series, Vol. 33, Supplement: The money supply and the exchange rate, July 1981, σ. 292

*Το όνομα δεν αναφέρεται στο περιοδικό εξαιτίας τυπογραφικού λάθους